

PU: . . . SED

The Asiatic Society

1, Park Street, Calcutta-700 016

Book is to be returned on the Date Last Stamped

Date	Voucher No
20 AUG 2005	33355

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

235
*****

CATURVARGACINTAMĀNI

OF

ŚRĪ HEMĀDRI

Volume IV

PRĀYAŚCITTAKHAṆḌA

EDITED BY

PAṆḌITA PRAMATHANĀTHA TARKABHŪṢAṆA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadav Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 400-00 for Volume IV (Prāyascittakhaṇḍa)

S

294.5926

H 487c

pl. 7

v. 4

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016

Acc No . S 511.....

Date..... 33.3.86.....

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1911

Reprinted 1985

COMPUTERISED

C 1038

Sl. no 07500

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

प्रायश्चित्तखण्डनामा

चतुर्थखण्डः

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन
संशोधितः

चौरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० मा० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३६

जवाहर भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग

रु० ४००-०० चतुर्थ खण्ड (प्रायश्चित्त खण्ड)

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १९११

पुनर्मुद्रणम् १९८५

बन्ध प्राप्तिसंस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।

प्रायश्चित्तखण्डात्मकः ।

हेमाद्रिविरचितः ।

श्रील-श्री-

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइटीत्याख्यसमाजानामनुमत्या ध्येन च

कलिकाताख्य-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय-धर्ममीमांसा-

शास्त्राध्यापक-

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः ।

कलिकाताराजधान्याम्

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितः ।

श्रीसन्धः १८११ ।

मुखबन्धः ।

ऋतिनिबन्धकारेषु किल हेमाद्रिः प्रायेण सर्वोपरि वर्धन्ति । स खलु चैत्रपालदेवतनयस्य देवगिरिप्रदेशाधिपतेः महाराज-चक्रवर्त्तिनो महादेवस्य प्रधानामाख्यपदमलञ्चकार, अथ च महा-देवः इत्यथैवधिकैकादशशततमे शकाब्दे देवगिरिराजसिंहासन-मधिकरोह इति प्रकृतत्वविदां व्याहारः ।

तेन खलु हेमाद्रिणा विरचितस्य सुवृहत्सतुर्वर्गचिन्तामणि-नाम्नः ऋतिनिबन्धस्य प्रामाण्यं सर्वैरेवाऽर्वाग्भवे रघुनन्दनभट्टा-चार्यप्रभृतिभिः ऋतिनिबन्धकारैरविसंवादमङ्गीकृतम् । यत्र-गौरवेण व्यवस्थापनीयावश्यकविषयातिबाहुल्येन असन्दिग्धप्रामा-ख्यानां श्रुतिऋतिपुराणेतिहासादिभ्यः समुद्भूतानां वचनानां प्राशुर्व्येण च अयं चतुर्वर्गचिन्तामणिः सर्वैरेवाऽन्वर्थनामा इति सर्वेषां ऋतिनिबन्धरसिकानां रूपपत्रं निर्वचनम् ।

विविधप्राञ्च-प्रतीत्यावश्यकविद्यासमुद्यप्रचारोक्तिसम्पादन-समुदितदिङ्मण्डलीमण्डनायमानयशोजालस्य परमसन्मानभाजः सुप्रतिष्ठितस्य 'आसियाटिक् सोसाइटी' इति विश्वविद्युतनाम्ना प्रसिद्धस्य विद्वत्समाजस्य आदेशं समधिगम्य तस्यैव चतुर्वर्ग-चिन्तामणिः प्रायश्चित्तसङ्ख्यास्य भागनेकमिमं ग्रन्थं मुद्रयितुमङ्गी-

कृतो मया महताऽऽदरेण महान् खलु प्रयासः । दश वर्षाणि
यावत् सम्पाद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य मया मुद्रणव्यापारः । स चाऽयं
साम्प्रतं समाप्तिसुपगतः ।

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणसम्पादनाय त्रीणि तावत् हस्तलिखि-
तानि पुस्तकानि मया अधिगतानि यथामति पर्यालोचि-
तानि च । तत्रैकं आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः काशीतः
क्रीतं, द्वितीयं काशीत एव बालसुकुन्दमानविमहोदयस्य करुणया
मया अधिगतं, तृतीयं वाराणसीतएव लक्ष्मीकमादर्शपुस्तक-
सुपजीव्य आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः लेखितम् । तेषु
एतेषु त्रिषु पुस्तकेषु मालविमहोदयकृपया समधिगतं पुस्तकं
विज्ञाय पुस्तकद्वयम् अशुद्धिबहुलम् अन्तराऽन्तरा च नितराम-
संलग्नपाठश्च ।

आसियाटिक्सोसाइटीनाम्ना प्रसिद्धविद्वत्समाजप्रकाशितेभ्यः
चतुर्ध्वर्गचिन्तामणेर्भांगान्तरग्रन्थेभ्यः सर्वथा विलक्षणत्वेन तावत्
प्रतिभाति अयं प्रायश्चित्तखण्डात्मकोग्रन्थभागः ।

तदेतद्वैलक्षण्यमीदृक् सुस्पष्टम् यदेतत्पर्यालोचनेन चतुर्ध्वर्ग-
चिन्तामणिकर्तृतया रुप्रसिद्धस्य निखिलधर्मशास्त्रार्थपारावार-
पारीणस्य श्रीमतो हेमाद्रेः कृतिरवाऽयं प्रायश्चित्तखण्डात्मको
भागो न वेति महान् खलु संशयो मे मनसि उत्तरोत्तरमुपचय-
मभ्युपगच्छन्नेव वरीवर्त्तते ।

तथाहि सर्वेष्वेव प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धेषु येषु पापविशेषेषु
यानि प्रायश्चित्तानि वैर्वचनेर्ब्यवस्थापितानि साम्प्रतं सुसुप-

लभ्यन्ते, अस्मिन् खलु प्रायश्चित्तखण्डे तेष्वेव पापेषु प्रायेण तद्विरुद्धानि प्रायश्चित्तानि तद्विलक्षणैरेव वचनैर्व्यवस्थापितानि दृश्यन्ते ।

अन्यत्र ब्रह्महत्यासुरापानगुर्व्यङ्गनागमनतत्संसर्गास्थेषु महापातकेषु प्रायश्चित्तप्रतिपादकत्वेन यानि संज्ञितापुराणवचनानि सर्वैरेव इतरनिबन्धकारैरेकमत्येन उद्धृतानि, प्रायेण तानि सर्वाख्येव वचनानि अस्मिन् अन्ये नितरामुपेक्षितानि इति च महदुपेक्षणीयम् ।

चतुर्वर्गचिन्तामणेः एतदुपन्यव्यतिरिक्ताचारसंस्कारदानादिप्रतिपादकग्रन्थभागेषु तु नेतादृक् तत्तदर्थप्रतिपादकेतरस्मृतिनिबन्धेभ्यो विलक्षणं प्रायेण दृश्यते ; तथाहि चतुर्वर्गचिन्तामणेश्चारादिप्रतिपादकतत्तत्खण्डात्मकभागविशेषेषु यैर्धर्चनैर्ये तावदाचारादयः यथा च प्रतिपादिता, इतरनिबन्धेषु अपि सत्यपि क्वचित् क्वचिदीषहैलक्षण्ये प्रायेण तैर्वचनैस्ते एवाऽऽचारादयः तथैव च प्रतिपादिता इति निपुणतरमुपलक्षितम् ।

अपरञ्च एतस्मिन् प्रायश्चित्तखण्डे मन्वादिमहर्षिप्रणीतासु धर्मसंज्ञितासु स्थितानि इति कृत्वा यानि वचनानि समुद्धृतानि, महदाश्चर्यमेतद् यत्-साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मन्वादिमहर्षिप्रणीतसंज्ञिताग्रन्थेषु तानि वचनानि प्रायेण नोपलभ्यन्ते, सद्ब्रह्मदानां प्रत्ययोत्पादनाय कानिचित् तथाविधानि वचनानि उदाह्रियन्ते यथा —

अथ ग्रन्थस्य १३ पृष्ठे ब्रह्महत्याप्रकरणे—

“द्विग्रतेनापशुर्दद्यात् सहस्रेण इतद्विजः ।

द्विग्रतेन तदा दण्ड्या दृष्टा ब्रजं नृपः” ॥ इति

नितरामस्यष्टार्यकं वचनमिदं मानवीयमिति कृत्वा समुद्धृतं, साम्प्रतं सुद्धितेषु हस्तलिखितेषु वा मनुसंहितापुस्तकेषु यथाविधि अनुसन्धता मया नाऽयं श्लोकः समुपलब्ध इति महदेतदस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यसंशयकारणम् ।

तथा अथ ग्रन्थस्य ५८६ पृष्ठे—

मृच्छ धर्मज्ञ वक्ष्यामि स्वर्णकामदुषां सक्तम् ।

योद्विजः प्रतिगृह्णाति स सव्यः पतितोभवेत् ॥

तस्त्रेव निष्कृतिर्भूप पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।

अष्टलक्षजपाद्राजन् व्ययं वाऽष्टमभागतः ॥

अभिषेकेषु वा शशौर्यज्ञैर्वा, सव्यदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोर्हितम् ॥ इति

एते त्रयः श्लोका बहवचान्य एवं जातीयका महाभारतीया इति कृत्वा अत्र समुद्धृताः—समुपलभ्यन्ते, परन्तु साम्प्रतिकेषु सुद्धितमहाभारतपुस्तकेषु महता प्रयासेन अनुसन्धता मया नैवानेकोऽपि श्लोकः समुपलब्धः ।

एवमेव कूर्मपुराणमत्स्यपुराणलिङ्गपुराणपद्मपुराणादिनाम्ना यानि वचनानि ग्रन्थेऽस्मिन् समुद्धृतानि, तानि च प्रायेण तेषु पुराणपुस्तकेषु सुद्धितेषु हस्तलिखितेषु वा नोपलभ्यन्ते । एवमादीनि अथ ग्रन्थस्य अप्रामाण्यसन्देहप्रयोजकानि रूपाणि

(॥०)

इतरस्मृतिनिबन्धेभ्यः चतुर्वर्गचिन्तामणिभागान्तरेभ्यश्च महान्ति
वैलक्षण्यानि च बहुशः समधिगम्य अयं ग्रन्थः चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिकारेण प्रथितयशसा हेमाद्रिणा रचित एव वा
नवा इति महान् खलु मे मनसि संशयः, स खल्वयं
समीचीनो वा नवा इति तीक्ष्णधियः प्रमाणपारादारपारीणाः
सहृदयाः शिष्टा पव विचारयन्तु इति सविनयं सबहुमानश्च तेषु
चिन्निवेदयति ।

तर्कभूषणोपाधिक-

श्रीप्रमथनाथशर्मा

कलिकाताराजकीयसंस्कृतविद्यालयधर्ममीमांसाशास्त्राध्यापकः ।

सूचिपत्रम् ।

अ ।

अग्निकार्य्यन्न ह्ययन्नतर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५२५
अग्निपतनप्रायश्चित्तम्	...	...	४६८
अघमर्षणप्रकारः	...	...	१००३
अघमर्षणविधिः	...	...	१००१
अजवधप्रायश्चित्तम्	...	...	१११
अजवस्तहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२४२
अजागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३५२
अजारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	३६१
अज्ञानप्रायश्चित्तम्	...	...	१३२
अङ्गूतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	२७२
अधीतविष्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	१२६
अनडुस्तरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२३३
अनडुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७७६
अनध्ययनेषु वेदपाठप्रायश्चित्तम्	...	...	५२८
अनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम्	...	...	११८
अनुजविवाहे हेतुः	...	...	५४०
अनुवादकप्रायश्चित्तम्	...	...	४८२

अनुवादकवचनरचनाप्रकारः	...	...	१०१३
अन्धजातिस्त्री	...	...	८८८
अन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५१४
अन्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०२
अन्योन्यसंस्पृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४४५
अन्वारभण्णियलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५४६
अपत्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१३४
अपस्मारिश्चन्द्रगालदष्टभरणप्रायश्चित्तम्	...	...	५०३
अपात्रीकरणम्	...	...	१००१
अपात्रीकरणजन्या रोगाः	...	...	७५०
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्	...	...	३०४
अभिग्रस्तप्रायश्चित्तम्	...	...	३५७
अभुक्तसंज्ञा	...	...	७६६
अयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	...	...	७८७
अयुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३७८
अर्घ्यादिविस्मरणप्रायश्चित्तम्	...	...	५५७
अर्द्धनारीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८३१
अल्पसुवर्णापहारप्रायश्चित्तम्	...	...	५४
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	...	...	३५४
अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८६६
अश्ववधप्रायश्चित्तम्	...	...	८८
अश्वविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७८

अश्वक्रिये दीपः	...	...	...	८६६
अश्वस्तोयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२३८
अष्टविधमैथुनम्	...	...	...	८४१
अस्थिचर्मपक्षिलोमकेशनखलोमोपहतशाकाशभोजन- प्रायश्चित्तम्	...	...	...	४२७
अस्यां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४७८
अस्थ्युपहृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४७८
अस्नानभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३८७

आ ।

आग्नेयस्थालीपाकादूर्ध्वम् उपासनात्पाकपद्धौ तद्वर्त्ता वा यदाऽऽधिग्रस्तौ तदा प्रायश्चित्तम्	...	...	...	५४५
आग्रयणलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५४८
आचार्यर्त्विजां पुनः संस्कारः	...	...	...	६३१
आज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८२८
आततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८३४
आत्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१४८
आत्रेयीलक्षणम्	...	...	...	१८
आयुर्व्यथोक्ता मार्जनमन्दाः	...	...	...	६२७
आभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८५०
आरण्यकशृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१७५
आरण्यसृगहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२४३
आरामजा वृक्षाः	...	...	...	११४

आर्द्रकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७४१
आर्षविवाहः	...	...	५३४
आलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७६८
आसन्दीभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४६६
आसुरविवाहः	...	...	५३७
आहिताग्निदुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	५०२
आहिताग्नेर्देशपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५६७

इ ।

इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७३३
इन्धनहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७६

उ ।

उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१२
उक्तृष्टवृषहननप्रायश्चित्तम्	...	...	६२
उत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७५६
उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये प्रायश्चित्तम्			४७२
उदीव्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८१
उद्वाहितायाः पुनरुद्वाहप्रायश्चित्तम्	...	...	३६३
उद्वाहीपासनमध्ये लाजहोमात् प्राक् अग्निशान्ती प्रायश्चित्तम्	...	...	५४३
उपकेशविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०२
उपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५१६
उपपातकजन्या रोगाः	...	...	७५०

(५)

उपपातकप्रायश्चित्तम्	...	...	८०
उपपातकानि	...	...	८८८
उपवीतं विना भोजने प्रायश्चित्तम्	...	...	४४१
उपाकर्मलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५३४
उपानहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६४
उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७५७
उष्णोदकस्नानशुक्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तम्	...	...	४४०
उष्ट्रीशीरपानप्रायश्चित्तम्	...	...	४२३
उष्ट्रखरवड्ढवामैथुनप्रायश्चित्तम्	...	...	३५१
उष्ट्रवधप्रायश्चित्तम्	...	...	१०२
उष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१६७
उष्ट्रस्त्रेयप्रायश्चित्तम्	...	...	२४०
उष्ट्रारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	३६१

ऋ ।

ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	...	३४६
ऋतुकालातिक्रमे हेतुः	...	...	३४६

ए ।

एकादश्यामन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४०५
एवं निर्णीतस्य आचरणक्रमः	...	...	१००४

श्री ।

श्रीदुग्धरभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
श्रीपासनपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	...	५५१

का ।

कतकभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
कदलीविवाहप्रकारः	...	...	८७७
कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७४
कनकस्वरूपम्	...	...	६८५
कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८५
कनकाग्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७७८
कन्दादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७१
कन्यकागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३४८
कन्यकाद्रूषणप्रायश्चित्तम्	...	...	३४८
कन्यकाहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२५२
कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८५
कन्याशुक्लम्	...	...	१५७
कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८८
करमथिततक्रांपानपलाण्डुलशुनगृह्णनादिभक्षण- प्रायश्चित्तम्	...	...	४१७
करादौ शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तम्	...	...	३५३
कर्तृविपर्ययप्रायश्चित्तम्	...	...	४७२
कलशदानमन्त्रः	...	...	६२८
कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८०
कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६१४
कस्तूर्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२६

कारणं विना परमात्मकधरात्मभोजनप्रायश्चित्तम्	४०३
कारणं विना स्वसतीपरित्यागिनः प्रायश्चित्तम्	८६३
कारागृहवासप्रायश्चित्तम्	३७१
कारुकनापितयोः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	३३३
कार्तिकमासव्रततोद्यापने प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	८५३
कार्तिकव्रतानि	८५३
कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८७
कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७०८
कालपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६६८
कालिङ्गभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
कांस्यदानमन्त्रः	६२८
कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२५
कांस्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१८
कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तम्	६४
कुग्रामवासिनां प्रायश्चित्तम्	३५८
कुण्डगोलकयोः परिवृत्तिपरिवेष्टोश्च अन्नभोजन- प्रायश्चित्तम्	४०८
कुण्डगोलकयोः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३७
कुण्डलक्षणम्	४०८
कुम्भितसेवाप्रायश्चित्तम्	३६०
कुलालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३१
कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०७

कुशाख्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	८५८
कूटसाक्षिप्रायश्चित्तम् ...	...	२२८
कृषीबलप्रायश्चित्तम् ...	...	१३८
केशवापनमन्त्रः ...	...	१०१८
केशोपहतशाकाशभोजनप्रायश्चित्तम् ...	...	४२७
कैवर्त्तगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	३२५
कोटिहोमे भ्रातृव्यादीनां प्रायश्चित्तम् ...	...	६५८
कोषहरणप्रायश्चित्तम् ...	...	२७८
क्रमुकरद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम् ...	...	२८०
क्रमुकादिदलविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	...	१८८
क्रीताशभोजनप्रायश्चित्तम् ...	...	३८८
क्षत्रियवैश्ययोर्दुःसृतयोः प्रायश्चित्तम् ...	...	४५३
क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तम् ...	...	२८
क्षत्रियाणां विप्रह्नने प्रायश्चित्तम् ...	...	१८
क्षीरकण्टकवृक्षस्य दण्डकाष्ठग्रहणमन्त्रः ...	...	१०१८
क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	७२४
क्षीरहरणप्रायश्चित्तम् ...	...	२८३
ख ।		
खननयोग्यस्य दहने प्रायश्चित्तम् ...	...	३७०
खरमेथुनप्रायश्चित्तम् ...	...	२५१
खरविक्रय प्रायश्चित्तम् ...	...	१६६
खरह्ननप्रायश्चित्तम् ...	...	१०४

खरस्त्रेयप्रायश्चित्तम्	...	...	२४१
खरोद्भवलीवर्हमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६१
खरोद्दहरिणीसृतवत्सगवीक्षीरपानादिप्रायश्चित्तम्	...	...	४२३

ग ।

गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६६५
गजवधप्रायश्चित्तम्	...	...	८७
गजविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१५८
गजहृत्प्रायश्चित्तम्	...	...	२३७
गणकान्तदेवलकान्तभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८६
गर्भाधानत्यागि प्रायश्चित्तम्	...	...	५०७
गर्भाधानादिषोडशकर्मैतिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५०७
गर्भिणीसृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	४८७
गान्धर्वीविवाहः	...	...	५३७
गायकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४८
गुडधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७३६
गुडविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८३
गुडहृत्प्रायश्चित्तम्	...	...	२८२
गुरुतल्पनमनप्रायश्चित्तम्	...	...	७०
गुरुतल्पसमानि	...	...	८८८
गुरुधिकारप्रायश्चित्तम्	...	...	१२८
गुरुहत्याप्रायश्चित्तम्	...	...	१५
गृह्णानादिभक्ष्यप्रायश्चित्तम्	...	...	४१७

गृहस्थधर्मातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५७२
गृहस्थानां ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	५५०
गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२०
गृहोपकरणादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८८
गोचर्माप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५४
गोदानकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५३२
गोधूमतिलमाषविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७७
गोवधप्रायश्चित्तम्	८०
गोवधादि अपात्रीकरणम्	१०००
गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६६
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम्	८८
गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०४
गोलकलक्षणम्	४०८
गोलकस्य भद्रभोजनप्रायश्चित्तम्	४०८
गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८२
ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८२
ग्रामप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८०७
ग्रामलक्षणम्	८०८
ग्राम्यभृगपक्षादिहरणप्रायश्चित्तम्... ..	२४४
घ ।	
घण्टाविक्रयप्रायश्चित्तम्	८२२
घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७१७

च ।

चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	...	...	८१८
चतुर्दशचाण्डालभेदाः	...	...	६६६
चतुर्विंशतिमूर्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८११
चतुष्टवारिंशत्स्काराणां लक्षणम्	...	...	१७
चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	१२०
चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६१८
चर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८८
चर्मोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४२७
चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४३
चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तम्	...	...	१६
चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	१०४
चातुर्मास्यव्रतानि...	...	...	८५१
चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८५१
चामरहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६८
चौलकसंमुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	..	...	५१६
चौलसीमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	१८५

छ ।

छत्रहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६५
छागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७७५

ज ।

जङ्घोत्तवद्यः करवापनमन्त्रः	...	...	१०१८
-----------------------------	-----	-----	------

जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७२०
जलहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७७
जातकश्रीतिक्लमप्रायश्चित्तम्	...	...	५०८
जातिभ्रंशकरजन्या व्याधयः	...	...	७५०
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	...	...	३७७

त ।

तक्षकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२८
तटाकादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८५
तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७८
तमसुद्राधारिभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	...	...	८००
तर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५२५
ताम्रकांस्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१८
ताम्रपात्रस्थितगव्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
ताम्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८२४
ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	६२
तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७४४
तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७३
तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७१
तिलदानमन्त्रः	...	...	६२८
तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७१५
तिलपर्वतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७०५
तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८२६

तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७६
तिलयन्त्रिस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२८
तिलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७७
तुङ्गकीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३१३
तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां भयहरण- यन्त्रोत्तारणप्रकारः	...	...	६५४
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूपप्रायश्चित्तम्			६३८
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तविशेषः	...		६४३
तुलापुरुषादिदानेषु आचार्यब्रह्मर्षिजां अपसृत्युत्तरण- मार्जनम्	...	...	६२५
तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८०
तैलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७७८
त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८६
त्रिपादचक्रमरणप्रायश्चित्तम्	...	...	४६४
द ।			
दण्डाजिनमौञ्जभावे वटोः प्रायश्चित्तम्	...	...	५२३
दत्तापहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२४८
दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	..	...	७३१
दध्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८४
दस्तकाष्ठग्रहणमन्त्रः	...	...	१०१८
दस्तनखविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०१
दम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१०

दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५६३
दशदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८१०
दशदानानि	...	...	८१०
दशविधनाश्रयाः	...	...	१८५
दशविधहिंसा	...	...	८१
दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८१४
दहनयोग्यस्य दहनाभावे प्रायश्चित्तम्	...	...	४७१
दहनयोग्यस्य प्रोथने प्रायश्चित्तम्	...	...	४६८
दासीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	२६०
दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७८
दासीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२००
दासीहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६०
दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८०
दुरवानि	...	...	३७७
दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८३२
दुर्भस्त्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४००
दुर्मृतानां नृणां वर्षत्रयाणां परलोकक्रमकाले कर्त्तव्यो नारायणवलिप्रकारः	...	...	८७६
दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेदेषु प्रायश्चित्तम्	...	...	४५४
दुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	४५०
दुर्मृतवाहकानां प्रायश्चित्तम्	...	...	४५५
दुष्टनक्षत्रशान्तिषु धेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७६८

दुष्टनक्षत्रे प्रथमरजोदर्शनशास्त्रिधेनुप्रतिग्रह-

प्रायश्चित्तम्	७७०
दुष्टमृगविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७४
दुष्टवारेषु मृतिप्रायश्चित्तम्	४५८
दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तम्	४०२
दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४३६
देवपूजात्यागी दोषः	५५४
देवपूजावैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम्	४३८
देवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८६
देवार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तम्	५५३
देशान्तरमरणप्रायश्चित्तम्	४८७
देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररक्ष्यन्मिना विना लौकिकाग्निना	
दहने प्रायश्चित्तम्	४८५
देशान्तरमृतादीनामस्त्रिशरीराद्यभावे प्रायश्चित्तम्	४८४
देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्ध्वं परलोकक्रियानन्तरं	
पुनरागतस्य प्रायश्चित्तम्	४८०
दैवोविवाहः	५३५
द्रव्यविपर्ययप्रायश्चित्तम्	४७२
द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम्	११३
द्वादशविधा सुरा	४४
ध ।	
धनिष्ठापञ्चमरुचे प्रायश्चित्तम्	४५७

धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६०८
धर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२३
धर्मविक्रयिणः सकाशात् प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८१
धान्यप्रमाणम्	...	...	६६
धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	६६
धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७०२
धेनुविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१६०
धेनुहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२३०

न ।

नम्नश्चाङ्गे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	३८५
नटविटगायत्रेभ्यः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४८
नटिनीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२१
नन्दाभद्रादितिथौ मरणे प्रायश्चित्तम्	...	...	४५८
नवग्रहमले प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८०
नवनीतहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८४
नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२६
नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८५८
नान्दीश्राद्धप्रकारः	...	...	८८०
नापितस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३३३
नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५१३
नामविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२५
नारीहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२५५

निक्षेपप्रमाणम्	...	...	...	२२८
निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२२७
निन्दितधनादानप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१४०
निन्दितार्थीपजीवनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१८३
निमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८४
निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४२
निषिद्धदिवसेषु द्विर्भोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४३८
निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५७८
नीलीवस्त्रं धृत्वा कर्ण्यकरणे भोजने वा प्रायश्चित्तम्	...	...	...	४४६
नीलीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१८६

प ।

पक्षिलोमोपहतयाकाशभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४२७
पण्यादिमलमूत्रब्रक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४२५
पञ्चग्रहादिमेलने प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	७८६
पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	६०५
पतितदुर्भ्रार्गदुष्टाक्रान्तपत्नी भोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४१६
पतितपापण्डबीदशुद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३४३
पतितस्य यतेः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८७२
पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१५२
पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४१४
परार्थं गायत्रीजपकर्तृणां प्रायश्चित्तम्	...	...	...	८०५
परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२६७

परिवित्तपरिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४४
परिवित्तपरिवेत्तृविकाहनिर्णयः	...	४३८
परिवित्तलक्षणम्	...	४०८
परिवेत्तेरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४०८
परिविन्दलक्षणम्	...	४०८
परिविन्दलक्षणम्	...	४०८
परिवेत्तेरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४०८
परिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४४
परिवेत्तृलक्षणम्	...	४०८
परिषद्दिप्रप्रायश्चित्तम्	...	४८०
पर्यहरणप्रायश्चित्तम्	...	२७५
पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	३८८
पलाण्डुभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	४१७
पलाण्डुस्तृणविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	१५६
पशुपुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	६३६
पार्श्वणपिण्डभङ्गे विडालादिस्त्र्ये च प्रायश्चित्तम्		५६४
पार्श्वणविस्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	५६३
पार्श्वणश्राद्धेषु धम्मीकरणहोमलोपप्रायश्चित्तम्	...	५५८
पाषण्डप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८३६
पाषण्डस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३४३
पिण्डपिण्डयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	...	५६८
पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम्	...	४७४

पितरः	८८१
पिढ्यष्टहेऽसंस्कृतकान्यारजोदर्शनप्रायश्चित्तम् ...	३६८
पित्रोराष्टिकपरित्यागप्रायश्चित्तम् ...	५५६
षीतोदकशेषपानप्रायश्चित्तम्	४२१
पुष्पनद्यः	६३८
पुत्रीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५२
पुनः संस्कारविधिः	६३०
पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तम् ...	८००
पुरुषहरणप्रायश्चित्तम्	२५७
पुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	७८६
पुष्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	२११
पुष्यहरणप्रायश्चित्तम्... ..	२६८
पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४६
पुस्तकादिहरणप्रायश्चित्तम्	३०१
पुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०८
पुंसिमैथुनप्रायश्चित्तम्	३५०
पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८२
पैशाचविवाहः	५३७
प्रकीर्षकप्रायश्चित्तम्	४५०
प्रतिकृतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४८
प्रतिपद्मोमलोपप्रायश्चित्तम्	५४७
प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८०

प्राजापत्योविवाहः	...	...	...	५३७
प्रायश्चित्तप्रकारः	...	...	...	६४९
प्रायश्चित्तप्रयोगः	...	...	...	१००५
प्रेतैकोद्दिष्टभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३८४

फ ।

फलहरणप्रायश्चित्तम्...	...	...	...	२७०
------------------------	-----	-----	-----	-----

ब ।

बलीवर्ध्विक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१६१
बलीवर्ध्वहननप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८५
बलीवर्ध्वरोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३६१
बालहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२५१
बिम्बभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४१८
बौद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३४३
ब्रह्मचाण्डालग्रामचाण्डालतुरस्कावधप्रायश्चित्तम्				३७
ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३३४
ब्रह्मचारिणो व्रतलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५२४
ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५२५
ब्रह्महत्याप्रकरणम्	...	...	...	४
ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यम्	...	...	...	१४
ब्रह्माण्डघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५८८
ब्राह्मण-कुष्ठान्न-भोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४००
ब्राह्मो विवाहः	...	...	...	५३६

(२१)

भ ।

भक्तभोज्यहरचप्रायश्चित्तम्	...	...	२७८
भद्रातिथौ मरचप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
भयनिवहानां तुलादि-प्रतिषेद्धीदृशां च्चरादि- रोगहरचक्षुप्रतिमापूजाविधानं होमप्रकारच	...	...	६५०
भर्तृप्रीतिप्रतिषेद्धप्रायश्चित्तम्	...	...	८४०
भिक्षपात्रभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४२१
भूमिहरचप्रायश्चित्तम्	...	...	२४६
भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम्	...	...	१२५
भृतकाध्यापनप्रायश्चित्तम्	...	...	१२१
भोजनकाले क्षुतापानवापूजर्गजृम्भचानां प्रायश्चित्तम्	...	...	४४२
भोजनकाले दीपनिर्व्याचप्रायश्चित्तम्	...	...	४२८

म ।

मकरसंक्रमचप्रतेषु प्रतिषेद्धप्रायश्चित्तम्	...	...	८६१
मद्यपत्नीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	१४१
मद्यविक्रयिचः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	१३२
मधुषेणुप्रतिषेद्धप्रायश्चित्तम्	...	...	७२०
मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०६
मधुहरचप्रायश्चित्तम्	...	...	२८४
मनुचक्षुगपक्षादि-मसमूत्रमद्यचप्रायश्चित्तम्	...	...	४२४
मनुचविक्रयिषां महापातकिसंज्ञा	...	...	१४५
मस्तिनीकरचञ्चलाः रोगाः	...	...	७५०

मखिनीकरबानि	१०००
मखीकरबप्रायश्चित्तम्	२२७
मखीपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४२७
महानद्यः	६४०
महापातकजन्धाः रोगाः	७४६
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम्	७८
महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६२२
महिषबधप्रायश्चित्तम्	१०८
महिषहरबप्रायश्चित्तम्	२२६
महिषारोहबप्रायश्चित्तम्	२६१
महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६५, ८६७
महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तम्	२५२
महिषीविक्रयप्रायश्चित्तम्	२६२
महिषीहननप्रायश्चित्तम्	१०६
महिषीहरबप्रायश्चित्तम्	२२५
माघमासव्रतानि	८५५
माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८६१
माढविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५४
माढसन्मन्थपरिचयनप्रायश्चित्तम्	२६५
मार्गनिरोधप्रायश्चित्तम्	२८३
माषविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७७
मांसविक्रयिकस्त्रीमनप्रायश्चित्तम्	३३०

मिथ्यावादि-प्रायश्चित्तम्	...	...	३६१
सुदृढतण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१०८
मूर्खं गृहीत्वा शववाहकप्रायश्चित्तम्	...	...	४५६
सृगादि-मलमूत्रमक्षयप्रायश्चित्तम्	...	...	४२५
सृतवल्गुगर्भोच्चौरपानप्रायश्चित्तम्	...	...	४२३
सृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७५२
सृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	४८८
सृष्टिकारहितयोषप्रायश्चित्तम्	...	...	४४०
सृत्युमहिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७६३
मेदस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२६

य ।

यत्नवदम्पतिभुक्तप्रिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१०
यमलयोर्व्युत्क्रमकर्षाकरषे प्रायश्चित्तम्	...	...	५११
यागान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८३
यानहरणप्रायश्चित्तम्...	...	...	२६३
योगव्रतादिषु कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	२४५

र ।

रक्तशिशुभक्षयप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
रजततान्त्रकांस्ववस्त्रादीनां प्रमाणम्	...	...	५२
रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७४८
रजतविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१७
रजतस्त्रोयप्रायश्चित्तम्...	...	...	६०

रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८०
रत्नसलामनप्रायश्चित्तम्	...	...	३३६
रत्नसलाबभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४३५
रत्नसलामरचप्रायश्चित्तम्	...	...	५०१
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१२
रत्नहरचप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२४८
रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८८
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८५
रत्नोषधिहरचप्रायश्चित्तम्	...	...	२८७
राक्षसादिकन्यापरिचयनप्रायश्चित्तम्	...	...	५३६
राक्षसो विवाहः	...	...	५३७
राजदण्डः	...	...	७३
राज्ञां स्तोत्रप्रकारः	...	...	५७
रामपूजामन्त्रः	...	...	८८४
रामसल्लक्षदानमन्त्रः	...	...	८८४
रामसल्लक्षपूजामन्त्रः	...	...	८८४
रामसल्लक्षप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८१६
राशिसल्लक्षप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८८
रत्नाचलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१४
रत्नाचलहरचप्रायश्चित्तम्	...	...	२८०
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७०
रोगनिवृत्तार्थं मद्यपान-स्तम्बपानप्रायश्चित्तम्	...	...	३७५

ल ।

सवचविज्ञयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८५
सवचाचलप्रतिषेधप्रायश्चित्तम्	...	...	७१०
सहनभक्ष्यप्रायश्चित्तम्	...	...	१८७
सहनविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८१
सिद्धधारिणां प्रायश्चित्तम्	...	...	८०२

व

वङ्गवामैयुनप्रायश्चित्तम्	...	...	३५१
वस्त्रहरणप्रायश्चित्तम्	...	..	२३२
वन्दीष्टहीतानां नारीणां प्रायश्चित्तम्	...	...	३७३
वन्धाः वृक्षाः	...	...	११३
वस्त्रागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३५२
वस्तारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	३६१
वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२२
वस्त्रस्त्रेयप्रायश्चित्तम्	...	..	६८
वराहपुराणे रामसङ्घाचप्रतिमादानम्	..	..	८८२
वराहादिप्रमाणम्	...	...	८६८
वार्ताश्रवणमात्रेण सखती न ख्याञ्चा वृथात्वानि प्रायश्चित्तम्	...	...	८६४
वार्धुचञ्जीवकाश्च प्रायश्चित्तम्	...	...	१४२
विटप्रतिषेधप्रायश्चित्तम्	...	...	८४८
विधवानमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३३८

विधायकप्रायश्चित्तम्	८४१
विधायकवाक्यम्	६५१, १०११
विप्रस्य ब्रह्महत्यायां राजकृत्यम्	११
विप्रस्यहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम्	५५
विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम्	२३
विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम्	२५
विवाहमध्ये बध्वाः प्रथमार्त्तवदर्शने प्रायश्चित्तम्	५४१
विवाहाः	५३६
विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६११
बुधङ्गीगमनप्रायश्चित्तम्	३२४
हन्तास्त्रास्त्राबुभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
वेदव्रताकरणप्रायश्चित्तम्	५३०
वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तम्	५२७
वैश्यागमनप्रायश्चित्तम्	३४१
वैश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३८
वैश्याहरणप्रायश्चित्तम्	२५८
वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६१
वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५८
वैश्यागृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्	३८२
वैश्यास्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम्	३१
वैश्यास्य दुर्भृतस्य प्रायश्चित्तम्	४५३
वैश्यास्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम्	१८

वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम्	...	...	३४
वैश्वदेवपरित्वागप्रायश्चित्तम्	...	...	४३८, ५५५
वैष्णवश्राद्धम्	...	...	८७८
व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४१
व्याघ्रादिभिर्हृतस्य प्रायश्चित्तम्	...	...	४५२
व्रणे क्लम्युत्पत्तिप्रायश्चित्तम्	...	...	४८७
व्रात्यादिभ्यो यज्ञोपवीतादि-प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४७
व्रीह्यादि-धान्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८१

श ।

शकटदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७५६
शङ्खप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	८२१
शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८७
शय्याहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६१
शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७३८
शवपतनप्रायश्चित्तम्	...	...	४६७
शवस्य शूद्रादिस्पर्शने प्रायश्चित्तम्	...	...	४६३
शवोपरि उच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तम्	...	...	४३२
शस्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१८
शस्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८१
शाकहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७४
शालयामादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	३०३
शालिहीनः	...	...	४६६

त्रिखापात्रविषयैवप्रायश्चित्तम्	४७२
त्रिनिर्घ्नास्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४४७
त्रिवसिङ्गप्रतिग्रहविक्रयप्रायश्चित्तम्	८२०
त्रिवसिङ्गप्रतिभादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०८
त्रिगुणामन्तराभ्यासकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१७
शुनाददृश्य प्रायश्चित्तम्	५०४
शुद्धभास्के भोजनप्रायश्चित्तम्	४१५
शुद्धवधप्रायश्चित्तम्	२७
शुद्धवैश्वदेहे स्नयं पात्रादिकृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्	३८४
शुद्धसन्धभोजनप्रायश्चित्तम्	३८१
शुद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
शुद्धस्न विप्रहत्याप्रायश्चित्तम्	२०
शुद्धस्न वैश्वहत्याप्रायश्चित्तम्	३३
शुभसददृश्यप्रायश्चित्तम्	५०३
श्राद्धपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्वोन्वसंस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	५६१
श्राद्धाद्यशिश्टभोजनप्रायश्चित्तम्	३८७
श्रीमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१७
श्रुतिस्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२४
श्वददृश्यप्रायश्चित्तम्	५०३
श्वेतहस्तास्तरक्तशिशुहस्तासालासुविस्त्रीदुम्बरादिभक्ष- प्रायश्चित्तम्	४१८
श्वेताभ्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६६४

ष ।

बहुप्रयुगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	७८४
षड्भिन्नमरुतप्रायश्चित्तम् ...	...	४६१
षोडशविधावाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	३१६
षोडशविधा ग्रामवाण्डालाः ...	...	३८

स ।

सङ्कलीकरणजन्या रोगाः ...	...	७५०
सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तम् ...	...	१४०
सञ्चरणात् प्राक् प्रेतदहनान्निनाशप्रायश्चित्तम् ...	...	४७६
सतीत्यागहेतुः ...	...	८६३
सभ्यादिकालेषु चाण्डालध्वनिश्रवणप्रायश्चित्तम्		४३३
सभ्याया उत्पत्तिः ...	...	५७६
सम्भासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	८७०
सप्तव्यसनानि ...	...	१४८
सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	६१६
सप्ताक्षप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	६८५
सम्भक् सभ्याकरणकालः ...	...	५७६
सर्ववर्षीपकारार्थं मानसस्नानम् ...	...	५७७
सहनजनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम् ...	...	४८३
संवातात्मभोजनप्रायश्चित्तम् ...	...	३८१
साक्षाद्देनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	७३८
सामान्यप्रकरणम् ...	...	२

सालयामशिवलिङ्गप्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०८
सौमन्तपुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०८
सौमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८५
सुतविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५०
सुरापानप्रायश्चित्तम्	४३
सुरापानपिपत्रीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ...	४८
सुवर्णप्रमाणम्	५२
सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१५
सुवर्णस्तेयसमानि	८८८
सूतकश्यभोजनप्रायश्चित्तम्	३८६
सूतकहितयभोजनप्रायश्चित्तम्	४४४
सूतकहितयभृतस्व प्रायश्चित्तम्	४८२
सूतिकाभरणप्रायश्चित्तम्	४८८
सूर्यसोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम्	४३०
सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानान्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८०
सोमपानप्रायश्चित्तम्	७८४
सोमयाजिनोऽष्टमूर्त्तित्वम्	५७१
सोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम्	४३०
सोमोपरागे विद्यमानान्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सौतिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३२७
सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८६८

स्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५२
स्त्रीणां विशेषतः पतनीयं	...	...	...	८८७
स्थालीपाकसमये अग्निप्रान्तिप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५४४
स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५३३
ऋतिप्रामाण्यम्	...	...	...	८८६
ऋतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२२४
स्वदारपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३६७
स्वयम्भूनि क्षेत्राणि	...	...	...	६३८
स्त्रिष्टकदादिहोमशेषसमापनम्	...	...	...	१०२४

ह ।

हरिणीक्षीरपानप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४२३
हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१६८
हरिद्रादिमूलकविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१८७
हरिहरयोगः	...	...	...	८२८
हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	...	...	...	८२८
हिङ्गुदिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१८३
हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५८६
हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५८५
हिरण्याश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५८८
हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	६०१
हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१४३

हिंसायन्त्रस्वरूपम्	१४३
हेमचन्द्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०३

ख ।

अङ्गिराः २५८, ४८५, ५६०, ८८१, ८८८, ८८०, ८८१ ।

घा ।

आदित्यपुराणम् ७८३, ८०१ ।

आपस्तम्बः १०, ४८, ५४, ७४, ७७, १५८, २७२, ३६८, ४४६,
५३३, ५३८, ५५२, ६८१, ८४४, ८६५, ८८४ ।

उ ।

उभयनाः ५१५, ८८६ ।

क ।

कण्वः २३५, ३८३, ४६१ ।

कश्यपः ५६३, ५७६ ।

कात्यायनः ५०, ५७, ७५, २१५, ३८४, ४५८, ४६८, ५२१,
५४५, ५६३, ५६६, ५६८, ८४२, ८७३, ८८८ ।

कालादर्यः ८८८ ।

काश्वपः २३५ ।

कुमारविजयम् ११८ ।

कुमारः ३२८ ।

ब्रह्मपुराणम् १४, १८, २६, २८, ३१, ३३, ३४, ३७, ५६, ६४,
६६, ६८, ७४, ७८, ८४, ८८, ९२, ९७, १०४, १०८, १११,
११३, १२१, १३८, १४०, १५०, १५७, १५८, १६१, १८१,
१८३, २११, २२५, २३३, २३५, ४७६, ५८१, ५८५, ५८४,
५८७, ५८८, ६१२, ६२०, ६३३, ६३७, ६४४, ६६२, ६६३,
६६६, ६६८, ६६६, ६८८, ६८४, ७०२, ७०६, ७०८, ७१५,
७२१, ७२६, ७३७, ७४४, ७५१, ७५२, ७५४, ७५८, ७६०,
७६१, ७६८, ७७४, ७७८, ७८०, ७८३, ७८६, ७८७, ७८८,
७८९, ७८२, ७८४, ७८७, ७८८, ८०२, ८०४, ८०६, ८०८,
८१०, ८१२, ८२१, ८२४, ८३०, ८४०, ८४२, ८४५, ८४६,
८६३, ८६६, ८६८ ।

ग ।

नाब्रह्मपुराणम् २४, ३८, ६२, ८०, १२७, १४६, २५०, २०२,
२३०, ३२२, ३८६, ५८१, ६१६, ६१८, ६२१, ६६३, ६८८,
७१८, ७३६, ८६४, ७६८, ८०५, ८६७, ८६२, ८८१ ।

गार्गीः २२७, ४३६, ४६८ ।

गालवः २१७, २२३, २२६, २३०, २५१, २५३, २५५, २५८,
२७७, ३३६, ३५४, ३५७, ३८०, ३८८, ४००, ४०५, ४०६,
४०८, ४३१, ४४४, ४४८, ४५२, ४५६, ४५८, ४६८, ४७८,
४८२, ४८७, ५८१, ५८७, ५३३, ५६३, ८८२ ।

वृद्धाकारः ५१८ ।

गौतमः ११८, ३४५, ४२१, ५४३ ।

गोभिलः ४५१ ।

गौतमः १०, १३, ८१, १४३, १८१, २१२, २१३, २१४, २२०,
२२४, २३०, २३७, २५१, २६१, २६३, २६७, २७४, २८३,
२८४, २८७, २८८, २८७, ३०६, ३०७, ३११, ३२६, ३४८,
३६०, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८, ३७१, ३७३, ३७७, ३८१,
३८३, ३८७, ३८८, ४०३, ४०५, ४११, ४१३, ४२१, ४२३,
४२४, ४२५, ४२७, ४३२, ४४०, ४४१, ४४४, ४४५, ४४८,
४५१, ४५७, ४५८, ४६२, ४६४, ४६७, ४७०, ४७३, ४७४,
४७८, ४८१, ४८४, ४८८, ४८३, ४८६, ४८७, ४८८, ५००,
५०१, ५०४, ५०५, ५१६, ५२०, ५२३, ५२५, ५२७, ५३२,
४३३, ५४६, ५४८, ५५०, ५५२, ५५४, ५५६, ५६८, ५६८,
६७१, ५७६, ५७८, ५८८, ५८१, ६०८, ६५३, ६६०, ८६४,
८७२, ८७०, ८७८, ८८२ ।

गौतमधर्मः ८६, १७८ ।

गौरीकाण्डम् १११, ११३ ।

अन्यान्तरम् ५८३ ।

च ।

चण्डिकाखण्डम् ८२ ।

चतुर्विंशतिमतम् ६०, ६४, १६८, १८७, २३५, २६०, ७४८,
८०८, ८१५, ८४० ।

चतुर्विंशत्मतम् ७८२ ।

चन्द्रिका ८८० ।

(३५)

ज ।

जातूकर्षः २२१, २४२, ३०८, ३३८, ३४८, ३५०, ३५१, ४३१,
५०१, ८७० ।

जातूकर्षः २६०, ३८२, ४७४, ५२७, ५३१, ५४०, ५५३ ।

जावालिः १२२, २१५, २१७, २२५, २४०, २४२, २५२, २५७,
२५८, २७०, २७६, २७८, २८४, २८६, ३०७, ३११, ३१६,
३२८, ३३३, ३६३, ३८२, ३८७, ३८८, ३८०, ३८१, ४२५,
४२८, ४३८, ४४०, ४४७, ४५७, ४६१, ४८०, ४८१ ४८८,
५०८, ५२६, ५३२, ५४३, ५८०, ५८५ ।

ज्योतिर्निदानम् ७६६ ।

त्रयस्त्रिंशत्तमम् ७५५ ।

द ।

देवलः ११६, २०८, २१८, २२६, २२६, २३२, २३८, २४१,
२४३, २४५, २४६, २४८, २४८, २५८, २६१, २६४, २६५,
२६७, २७१, २७३, २७३, २७४, २७६, २७८, २८०, २८३,
२८६, २८८, २८१, २८३, २८५, २८६, २८८, ३०१, ३०२,
३०४, ३१३, ३१४, ३१६, ३२०, ३२१, ३२४, ३२५, ३२६,
३२७, ३३०, ३३१, ३३३, ३३४, ३३६, ३३८, ३४१, ३४२,
३४३, ३४५, ३४६, ३४८, ३४८, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४,
३५५, ३५७, ३५८, ३६०, ३६१, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८,
३७१, ३७५, ३७७, ३७८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८४, ३८५,
३८६, ३८७, ३८८, ३८१, ३८३, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८,

४००, ४०५, ४०७, ४०८, ४१०, ४१२, ४१४, ४१५, ४१६,
४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२५, ४२७, ४२८, ४३०, ४३१,
४३३, ४३५, ४३६, ४३८, ४३९, ४४१, ४४१. ४४३, ४४४,
४४५, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६,
४५७, ४५८, ४५९, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६६, ४६७,
४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७४, ४७६, ४७८, ४७९,
४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८७, ४८८, ४८९, ४८९,
४८९, ४८५, ४८७, ४८९, ५०१, ५०३, ५०४, ५०५, ५०७,
५०८, ५०९, ५११, ५१३, ५१४, ५१६, ५१७, ५१९, ५२३,
५२४, ५२५, ५२७, ५२८, ५३०, ५३२, ५३३, ५३४, ५३६,
५३९, ५४०, ५४१, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४९,
५५०, ५५१, ५५५, ५५६, ५५७, ५५९, ५६१, ५६३, ५६४,
५६६, ५६७, ५७०, ५७२, ५७७, ५७८, ५८०, ५८८, ५८९,
६११, ६२२, ६३१, ६३३, ६४६, ७८८, ८०२, ८०६, ८०७,
८०९, ८८०, १००१ ।

देवलाघर्षः १२६, १५७, २००, ४०३ ।

देवस्वामी ६८, १५२, २१८, २३५, २४६, ३२०, ५८० ।

देवीपुराणम् २१, ८८, १३१, १७५, १८३, १८७, १८८, ३०६,
३३२, ३८९, ५८१, ५८५, ५८८, ५८४, ६०४, ६१४, ६३६,
६६५, ६७३, ६८५, ६८९, ६९२, ६९५, ७०२, ७१५, ७२५,
७३२, ७५८, ७६०, ७६६ ७७२, ७८२, ७८४, ७८६, ८०२,
८१७, ८२४, ८२५, ८४३ ।

(३७)

न ।

नागरखण्डम् ५८, ८३, ८८, १६५. ८७० ।

नारदः १३०, २५१, ३०७, ३१५, ३१६, ३२७, ३३२, ३५०,
३५३, ५२८, ५३५, ५५६, ६४५. ६८८ ।

नारदीयम् १६, १०२, १२२, २३०, २४४, २४६, ६७३. ६७४,
६८६, ६८०, ७०५, ७२८, ८०० ।

नृसिंहपुराणम् १४२, १४५ ६३३, ७३४, ७७५ ।

प ।

प्रजापतिः ४२४ ।

पद्मपुराणम् २४, २७, ३२, १२६, १२८, १७२, १८३, ६१३,
६८५, ७७१, ७८२, ८०३ ।

पराशरसंहिता १८५ ।

पराशरः २१२, २१८, २४४, ३५३, २५७, २६३, २८२, ३१६,
३३८, ३४८, ३५२, ३८२, ३८५, ४००, ४०७, ४०८, ४१४,
४१५, ४१८, ४३१, ४५५, ४७०, ४८४, ४८०, ४८५, ५०३,
५०४, ५१२, ५१६, ५१८, ५२१, ५२३, ५२७, ५४८, ५५१,
५६८, ५७१, ६२१, ८७२, ८७६, ८७८, ८८८, ८८२ ।
१००२ ।

व, व ।

वराहपुराणम् ८५ ।

वृहस्पतिः ४१०, ४१४ ।

वीधायनः २४३, ५३५, ६६२ ।

ब्रह्मपुराणम् ६७६, ८३८ ।

ब्रह्मयामलम् २८ ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २६, ८३, १२५, १७२, ५८८, ६००, ६०१,

६०३, ६७५, ६७८, ६८७, ६८०, ७१२, ७२८, ७३१ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७, १४, १८, २१, २३, २६, २८, ४५, ४७,

५३, ७१, १०२, १२३, १३१, १४५, १६३, १७०, ५८१,

५८३, ६००, ६०३, ६१०, ६३२, ६६१, ६७०, ६७१, ६७३,

६७४, ६७६, ६८०, ६८२, ६८४, ६८२, ६८८, ७०५, ७०८,

७०८, ७१८, ७३५, ७४३, ७६३, ७७७, ८०५, ८४७ ।

भ ।

भविष्योत्तरपुराणम् ८८५ ।

भविष्योत्तरम् ७१, ८१, १५१, १६७, १८१, ३३७, ५१८, ६०१,

६२६, ६३२, ६६७, ६७८, ६८३, ७०१, ७०८, ७०४, ७०६,

७४०, ७४२, ७६०, ८६२, ८८८, ८८० ।

भागवतम् ८६५ ।

भारतम् ६१२, ६७४ ।

भारद्वाजसूत्रम् ५०२ ।

भारद्वाजः २८१, ३०५, ३२०, ५१२ ।

भाष्यकारः ८८८ ।

म ।

मत्स्यपुराणम् ३०, ३४, १६८, १८३, २८५, ३०५, ५८५, ५८८,

५८४, ५८८, ६०८, ६२३, ६२४, ६३१, ६६२, ६६८, ६८३,

६८०, ७२३, ७३२, ७३५, ७३८, ७५३, ७५६, ७६१, ७७६,
७८०, ८२४, ८३६ ।

मनुः १३, २२२, २५६, २७७, २८०, २८८, ३१०, ३१२, ३१३,
३१४, ३१८, ३३०, ३४३, ३५३, ३८१, ४०३, ४२७, ४३०,
४८६, ५०५, ५२०, ५५१, ५५३, ५५५, ५५८, ५६२, ५६४,
५७५, ६४३, ७८८ ८७३, ८८०, ८८६, ८८७, ८८०, ८८१,
८८२, ८८३, ८८४, ८८७, ८८८, १०००, १००१, १००३ ।

मन्त्ररहस्यम् ६५४ ।

मरीचिसंहिता १२३ ।

मरीचिः ६६, १२२, १७८, २१८, २३२, २३३, २६४, ३३१,
३४६, ३५५, ३५८, ३७१, ३८५, ४०७, ४०८, ४३०, ४५६,
४५८, ४६१, ४६३, ४६८, ४८८, ५१२, ५१६, ५४२, ५४७,
५५०, ५५१, ५५८, ५६३, ५६५, ५७५, ८६८, ८७६,
८८० ।

महानारदीयम् ३३, ४३, ६०, ८८, २३४, १८८, २०४, ३०१,
३८४, ६१५, ६४३, ६५८, ७४६, ७५८, ७७८ ।

महाभारतम् ६४, १२६, ३२६, ३५५, ३८७, ३८८, ३८३,
३८८, ४६७, ४८५, ४८७, ४८३, ५८८, ५८६, ५८८, ६००,
७०७, ७३४, ७५८, ८०६, ८३८, ८७१ ।

महाराजविजयम् १७७, १८८, २२८, २६८, २७०, २७५, ३०५,
३१७, ३४७, ४६२, ५२३, ५७८, ५८२, ५८४, ६६०, ६८२,
७३८, ८७१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५५, ८०, ८८, ८८, ८८, १००, १०८, १३२,
१३८, १५४, १५६, १६१, १७७, १७८, १८७, १८८, २०१,
२०८, ५८६, ५८८, ५८०, ५८१, ५८३, ६२७, ६६१, ६६६,
६७६, ६७८, ६८२, ६८३, ६८५, ६८१, ७०८, ७१०, ७१२,
७२८, ७३६, ७४४, ७४७, ७४८, ७५१, ७५८, ७६३, ७६८,
७७०, ७७५, ७८४, ७८८, ८०७, ८१४, ८२१, ८२६,
८२८, ८४४, ८४८, ८५१, ८५८, ८५८, ८६१, ८६६,
८६८ ।

मार्कण्डेयः १०, ३८, १८१, २०८, २२१, २३८, २४१, २४४,
२४८, २४८, २५३, २५५, २६०, २६१, २६५, २६७, २७१,
२७५, २८०, २८२, २८७, २८३, २८७, २८८, ३०२, ३०४,
३१४, ३२२, ३२५, ३३०, ३३३, ३३६, ३३८, ३४२, ३४३,
३४५, ३४८, ३५०, ३५३, ३५४, ३५५, ३६५, ३६८, ३७३,
३७७, ३७८, ३८१, ३८६, ३८८, ३८५, ४०३, ४०५, ४१७,
४१८, ४२१, ४२३, ४२३, ४२५, ४३८, ४३८, ४४१, ४४४,
४५७, ४५८, ४७१, ४७२, ४७६, ४७८, ४८०, ४८०, ४८५,
५०३, ५०८, ५११, ५१३, ५१८, ५२६, ५३०, ५३३, ५३८,
५४०, ५४८, ५५२, ५५८, ५६१, ५६६, ५६७, ५७०, ५८०,
५८२, ५८३, ५८४, ५८८, ६५७, ६८१, ६८८, ६६४, ८७०,
८७३, ८७४, ८७६, १००३ ।

य ।

यमः २२३, २६४, ३७२, ४२८, ४२२, ४२६, ४५८, ४८३ ।

याज्ञवल्क्यः ४४६, ४६६, ८८७, ८८८, ८८९, ८८४, ८८५,
८८७, ८८८ ।

र ।

रङ्गराजीयम् ७५४ ।

राजविजयम् २७, ५८, १०४, १६८ ।

रिणुक्ताखण्डम् ७८१ ।

ल ।

लिङ्गपुराणम् ४, ११, १५, २०, २४, २५, २८, ३३, ३७, ४५,
५२, ५६, ५८, ६०, ६४, ६६, ७३, ८२, ८७, ८८, ८९,
१०६, १०८, १११, १२०, १२५, १३२, १३८, १४५, १५०,
१५४, १५८, १६०, १६१, १६३, १६५, १६६, १६७, १६८,
१७०, १७७, १८१, १८३, १८७, १८८, १८५, १८७, २०१,
२०२, २०३, २०६, २१६, ३८७, ५३६, ५८२, ५८८, ५८५,
५८७, ६०४, ६१५, ६१८, ६२४, ६३४, ६३७, ६४४, ६५८,
६६४, ६६८, ६७८, ६८०, ६८५, ६८७, ७०३, ७१६, ७१८,
७२६, ७३२, ७३८, ७१२, ७४७, ७५५, ७५६, ७७५, ७७७,
७८०, ७८१, ७८२, ७८८, ७८९, ७८४, ७८६, ७८८, ८०१,
८०४, ८०६, ८०८, ८१०, ८१६, ८१८, ८१८, ८२२, ८२५,
८२८, ८३२, ८३४, ८३८, ८४१, ८४३, ८५५, ८६२, ८६३,
८६६, ८६७, ८६८ ।

लीलाधिः ३६१, ४३६, ६४१, ५५५ ।

(४२)

व ।

वराहपुराणम् १८१, १८५, ८८२, ८८० ।

वशिष्ठः २२४, २६८, ३५१ ।

वशिष्ठसंहिता ६०६, ६४५ ।

वक्रिपुराणम् ८०१ ।

वामनः २४० ।

वामनपुराणम् ६८७, ७३३, ७५१, ७६५, ७६८, ७८८, ८४२ ।

वायुपुराणम् ६१८, ८०० ।

विष्णुः ४४३, ८८७, ८८३, ८८५, ८८७, ८८८ ।

विष्णुधर्मः ३३८, ६७३ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ५८, ८३, ८०, १२१, १७२, २०३, २१५, ३८७,
७२८, ८७८, ८८७ ।

विष्णुपुराणम् ७०४ ।

विष्णुरहस्यम् ३८६, ५८३, ६१५, ६८३, ७८२ ।

वृद्धमनुः ३३३ ।

व्याघ्रः ८८६ ।

व्यासः २२०, ४२१, ५८६, ८८७, ८८१, ८८२, ८८६ ।

श ।

शङ्खः ४१५ ।

शम्भुरहस्यम् १७४, ६०२, ६६७ ।

शिवधर्मः ६०६ ।

(४३)

शिवधर्मीतरम् ८०, ८५, १०६, ७२८, ७३१, ७५१, ८४०,
८८७ ।

शिवपुराणम् ३१, ४३, ६८, १३४, १५४, १६०, १७२, २०८,
५८८, ६०५, ६६०, ६६६, ६७२, ६७८, ६८७, ७१३, ७२१,
७२७, ७४८, ७८८, ८०३ ।

शिवरहस्यम् ५७, २६५, ३३८ ।

श्रुतिः ४८, ३४४, ५७६ ।

स ।

सूतः २०४ ।

सूतप्रोक्तम् ८५० ।

सौपर्णम् २०६, ५८८, ६३२ ।

स्कन्दपुराणम् ६, १५, २१, २४, ३१, ३६, ४२, ४८, ५२, ५८,
६०, ६१, ६२, ६८, ७०, ८८, ८१, ८२, ८८, ८८, १०२,
१२८, १३०, १४६, १४८, १५२, १५६, १५८, १६५, १६६,
१६७, १८५, १८८, १८५, १८७, २०४, ५८२, ५८३, ६२५,
६३८, ६६४, ६६७, ६७१, ६८३, ६८८, ७००, ७०३, ७०६,
७०८, ७११, ७१७, ७२०, ७२४, ७२७, ७३१, ७३८, ७४३,
७४१, ७४२, ७४४, ७४५, ७४८, ७५६, ७५७, ७६२, ७६३,
७६५, ७७५, ७७६, ७७८, ७८०, ७८४, ७८७, ८०२, ८११,
८१६, ८२०, ८२३, ८४६, ८५०, ८५३, ८७० ।

स्मृतिकामधेयः ८८२ ।

(४४)

इ ।

हरिवंशम् ६८८, ८०८ ।

हरिसागरः ५८७ ।

हारीतः २२२, २३३, २६८, २७१, ४४७, ५१५, ५२१, ५४८,

५६५, ५६८, ८८८ ।

हिरण्यगर्भसंहिता ६४५ ।

हेमाद्रिः ।

प्रायश्चित्ताध्यायः ।

कमलादयितं कृष्णं कमलासनवन्दितम् ।
कमलाक्षमहं वन्दे कमलाकरमायिनम् ॥

अथेदानीं हेमाद्रिकारेण लोकोपकारार्थं सर्वपुराणस्मृतिसंहिता-
वेदव्योतिषवैश्यागमश्रौतस्मार्त्तसूत्रेषु ग्रन्थान् आलोच्य, ब्रह्मचरिय-
विद्यां शूद्रादीनां ब्रह्महत्यादीनि तत्त्वमानि^१ पापानि, यानि
चान्यानि^२ वासनःकायसम्भवानि हिंसादीनि सम्भवन्ति, तेषां
पापानामपनोदन^३ प्रायश्चित्ताध्यायो लिख्यते ।

“वागीचाद्याः सुवनवः सर्वार्थानाद्यप्यङ्गने ।

वं गत्वा क्षतकृत्वाः क्षुब्धं नयानि गजाननम् ॥

वन्देऽहं वन्दनीवानां वन्द्यां वाचालधीचरीम् ।

वागितायेपकस्यान्वकवनाकस्तवस्त्रिकात् ॥”

महवकीर्तितेषु लिख्यपि पुस्तकेषु “कमलादयितं”मित्यादिज्ञोक्तात् प्राक्परिदृष्ट-
निरुद्धोक्तद्वयं “वर्षेण” इत्ये वाःराजेन्द्रशासक इत्ये वा पुस्तके नोपलब्धम् ।

(१) ब्रह्महत्यावमानि इत्येव श्रौतवेदेषु पुस्तकयोः पाठः ।

(२) यानि चान्यानीत्यवसंशः श्रौतवेदेषु पुस्तकयोर्नोपलब्धते ।

(३) अपनोद्प्रभावश्चित्तचित्ति श्रौतपुस्तके ।

तत्रापि विप्रादीनां चतुर्षां^१ पापभीरूणां प्रतिग्रहदोषैर्हिसादि-
निमित्तैः क्रयविक्रयादिभिर्ब्राह्मणशूषाऽकारणादिभिरनेकदोषाः
सन्ति^२ तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तपरासुखानां दोषवाहुल्यात्
तत्तद्दोषापनोदनं प्रायश्चित्तं^३ मुनिभिर्दृष्टम् । तदेव प्रायश्चित्तं
मया निरूप्यते ।

वर्षाश्रमभेदेन^४ तदकारणे पापगूहने दोषान् विकल्प्य^५ प्राय-
श्चित्तं प्रदर्शितम्

तदेवाह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः ।

सुवर्षचोरः कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥

इत्यादिनिमित्तैस्तत्तद्दोषशान्त्वर्थं^६ कुत्रचिन्नराणां प्रायश्चित्तम्,
कुत्रचित्पुनःसंस्काररूपं, कुत्रचिन्महानदीस्नानरूपं कुत्रचिञ्जपरूपं,
कुत्रचित् स्वप्रतिग्रहद्रव्यचतुर्थांशव्ययरूपं, कुत्रचित् होमरूपं,
कुत्रचिञ्चान्द्रायणादिकच्छाचरणरूपम् ।

कानिचिन्महापातकजन्यानि कानिचिदुपपातकजन्यानि

(१) चतुर्वर्षाभाषिति श्रौतशुक्लके ।

(२) इत्यपान्ति इति श्रौतशुक्लके ।

(३) पूर्वोक्तेषु पन्थेषु इत्यधिकं काशीशुक्लके ।

(४) वर्षादिश्रमभेदेन इति वेदितकाशीशुक्लसप्तमोः पाठः ।

(५) दोषाधिकतया प्रायश्चित्तं इति काशीशुक्लकेऽधिकः पाठः ।

(६) तद्दोषशान्त्वर्थं इति श्रौतशुक्लके ।

कानिचित्तुलाप्रतिग्रहजन्यानि पापानि, एतेषां प्रायश्चित्ताकारणे
वर्णचतुष्टयस्य नरकप्राप्तिः । तस्मादेतन्प्रायश्चित्तम् ।

यद्यत्पापस्य यद्यत्प्रायश्चित्तं^१ प्रतिपदोक्तं तदेव कर्त्तव्यं
न तु स्नानादि । यस्य यन्नामधेयं पित्रादिभिः कृतं तेनाहृतिरेव
प्रायश्चित्तं प्रकटयति ।

एतस्मिन् प्रायश्चित्ते सुवर्चं धान्यकृच्छ्रादिकां सर्वं^२ तत्प्रकारणं^३
दृष्टव्यम् सर्वमन्त्राध्याये निरूपितम् ।

ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्षं^४स्त्रियगुरुतल्पगमनानि^५ तत्संयोगश्चेति
पञ्च महापातकानि ।

सङ्कलीकारणमस्तिनीकरणाऽपात्रीकारणजातिभ्रंशकाराणि,
उपपातकप्रकीर्षकानि दुरसभोजनदुःसङ्गदुरालापस्नानभोजना-
दीनि एतानि नवविधानि प्रायश्चित्तवन्ति^६ तुलापुरुषमहादान-
प्रतिग्रहेषु इतरदानप्रतिग्रहेषु च पापानि बहूनि सन्ति, तेषां
ब्रह्महत्यादिपापानां इतरेषां च, सर्व्यपुराणस्मृतिभ्यः ज्योतिष-

(१) प्रतिग्रहदोषोक्तं इति श्रौतपुस्तके ।

(२) सर्व्वमिति श्रौतपुस्तके नास्ति ;

(३) तत्प्रकारणं इति श्रौतपुस्तके ।

(४) सर्व्वं इति श्रौतपुस्तके ।

(५) गमनादि इति श्रौतपुस्तके काशीपुस्तके च ।

(६) प्रायश्चित्तानि भवन्ति इति श्रौतशास्त्रीपुस्तकयोः ।

वैद्यग्रन्थागमेभ्यः श्रुतिभ्यः' संगृह्य तत्तन्प्रायश्चित्तं हवन् प्रादीं
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

“प्रायश्चित्तविधिं दक्षे शृणुष्वं सुसमाहिताः ।
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्वकर्मफलं लभेत् ॥
प्रायश्चित्तविहीनसु यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तत्कर्म्म निष्फलं याति न लभते^१ क्रियाफलम् ॥
कामक्रोधविहीनेषु धर्मशास्त्रविशारदैः ।
विद्वद्भु धर्मैः प्रष्टव्यः स्वकर्मफललिप्तुभिः ॥
प्रायश्चित्तानि चौर्यानि नारायणपराङ्मुखैः ।
न निष्पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥
ब्रह्महृत् च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
भङ्गापातकिनस्त्वैते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
यसु संवत्सरस्त्वैतेः शयनासनभोजनैः ।
वसेच्च सहितं विद्यात् पतितः सर्वकर्मसु ॥
अन्नानाद्वाद्वाचं हत्वा चौरवासा जटी भवेत् ।
स्नैव हतविप्रस्य कपालमपि^२धारयेत् ॥

(१) श्रुतिभ्य इति श्रौतशास्त्रीयुक्तकर्मोः न इच्छते ।

(२) तत्र प्रायश्चित्तमिति श्रौतयुक्तके ।

(३) न लभेत् तत्क्रियाफलं इति शेषितयुक्तके ।

(४) अभिधानेत् इति शास्त्रीयुक्तके ।

तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालं चान्यमेव वा ।
 तद्गव्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
 वन्याहारो भवेन्नित्यमेकाहारो मिताशनः ।
 सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥
 अध्यापनाध्ययनादीन् वर्जयेत् संस्मरन् हरिम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाभ्यादि वर्जयेत् ॥
 तीर्थान्युपवसेच्चैव पुण्यक्षेत्रात्रमाणि च ।
 यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥
 शरावपात्रधारी^१ स्यात् द्वारिस्थो विष्णुतत्परः ।
 वदेच्च ब्रह्महन्मीति सर्वांगाराणि पर्यटेत् ॥
 चातुर्वर्णेषु वा भैक्षं त्रिवर्णेष्वथवा भवेत् ।
 ऋष्टाऋष्टाऽविवेकेन एककालन्तु भोजयेत् ॥
 द्वादशब्दं व्रतं कुर्व्यादेवं हरिपरायणः ।
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मार्हश्च स जायते ॥
 व्रतमध्ये ऋगैर्वापि रोगैर्वापि निषूदितः ।
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा प्राणांश्चापि^२ परित्यजेत् ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा रघुनन्दन ॥”

(१) वर्ज्यवन् इति शेषितपुस्तके ।

(२) शरीरकालधारी स्यादिति क्रीतपुस्तके ।

(३) प्राणश्चापि इति काशीपुस्तके ।

स्कन्दपुराणे—

“महायुद्धे महाशोभे^१ महादेवालयदिषु ।
 ग्रामदाहे चौरसङ्गे पाषाणलगुडादिभिः ॥
 अन्नात्वा ब्राह्मणं हत्वा जटाचौरधरो भवेत्^१ ।
 (—^१स्त्रैर्नैव हतविप्रस्त्र कपालं धारयेत् सदा ॥
 तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालश्चान्यमादरात् ।
 तद्भयं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
 वन्याहारो भवेन्नित्यं एकाहारो मिताशनः ।
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥
 अध्यापनश्चाध्ययनं वर्ज्ययन् संस्मरेद्हरिम् ।
 ब्रह्मचर्यं व्रतं नित्यं चरेद्ब्रह्मादिवर्जितः ॥
 तीर्थान्युपवसेन्नित्यं पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।
 यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षाटनं चरेत् ॥
 लोहितेन शरावेशेन ह्यस्यस्त्रेण गृह्णाङ्गणे ।
 वदेच्च ब्रह्महास्यीति सर्व्यागाराणि पर्यटित् ॥
 चातुर्वर्षेषु वा भैष्णं शिवर्येष्वथवा चरेत् ।
 सृष्टासृष्टाऽविवेकेन तदन्नं मां च कुक्षयन् ॥

(१) जनशोभे इति काशीपुराणे ।

(२) अन्नात् श्लोकान्तरं^१ पूर्वोक्ताः श्लोकाः स्कान्देऽपि उक्ताः” इति पाठोऽपि चः
 काशीपुराणे दृश्यते ।

(३) (—)जनवो देवबोरन्मताः श्लोकाः काशीपुराणे गोपबन्धने ।

हादशाब्दं व्रतं कुर्व्यात् एवं हरिपरायणः ।
 व्रतमध्ये श्वैर्वापि रोगैर्वापि हतो यदि ॥
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्थ्यं यदि वा म्रियेत् ।
 ब्रह्महा श्रद्धिमाप्नोति हादशाब्दव्रतेन वै ॥)

ब्रह्माण्डपुराणे—

पाषाणैर्लगुर्द्वैरस्त्रैर्विषैर्वाहन्ति पूर्वजम् ।
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि परमेषणया नृप ॥
 स्वयं समीप आतिष्ठेद् हन्यादयैः शस्त्रपाणिभिः ।
 तस्मैव हतविप्रस्य वस्त्रं दण्डाय उद्वहन् ॥
 पानार्थं तल्पपालश्च तदभावेऽन्यमिव वा ।
 धृत्वा वस्त्रं तथा श्वात्तं लज्जासंरक्षणाय वै ॥
 जान्वीरुर्धूमधोनाभैर्वहन्वित्यमतन्द्रितः ।
 आजिमार्गं कुटीं कृत्वा गाद्यापि परिरक्षयेत् ॥
 'ग्रामप्रवेशो द्विर्वारं वाससां रक्षणाय वै ।
 ततः कुतपकालेषु भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥
 अखण्डेन शरावेण रक्तवर्णेन सर्व्वतः ।
 सम्यक् सख्यामुपासीत त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥
 भिक्षार्थं च विशेषेद् ग्रामं अपथेऽक्षमकुत्सयन् ।
 अन्यं दृष्ट्वा तदा गच्छेद् व्रती दोषसुदीरयन् ॥

-
- (1) पाषाणवयुक्तास्त्रैर्वा इति शीतवेष्टितपुस्तकयोः पाठः ।
 (2) रक्तवस्त्रेण सर्व्वतः इति आशीशीतपुस्तकयोः ।
 (3) अपथाक्षमकुत्सयन् इति शीतकाशीपुस्तकयोः ।

चातुर्वर्षेषु वा भैक्षं त्रिवर्षेण्यथवा चरेत् ।
 मृष्टाऽमृष्टाऽविवेकेन एककालं तु भोजयेत् ॥
 भोजयित्वा कुटीरे तु स्वपित्तत्रैव संस्मरन् ।
 नारायणं महापापहारिणं लोकधारिणम् ॥
 वनमध्ये^१ सृगैर्वापि रोगैर्वापि निपातितः ।
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्यर्थं यदि वा म्रियेत्^२ ॥
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै^३ ॥

अपि च ।

महायुद्धमुपागम्य विसृज्य च शिरोरुहान् ।
 उभयोर्व्यूहयो^४ मध्ये हुवन् कर्म स्वकं मुदा ॥
 प्रविशेत्तदा^५ हृद्युरेन वाणैर्नृपात्मज ।
 हतः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा पापधीस्तदा ॥
 अपि स्नेह हतं विप्रं समालोक्य निमित्तजैः ।
 मृत्यादिभिः स पापात्मा पश्चात्तापपरायणः ॥
 महतीमटवीं गत्वा स्नात्वा तत्र नदीजले ।
 गोशक्तच्छुष्कमानीय राशिं कुर्व्यात्तदुत्तमम् ॥
 वज्रिं प्रज्वाल्य सहसा घृताक्तस्तत्र संविशेत् ॥

(१) व्रतमध्ये इति चिन्तितपुस्तके पाठः ।

(२) प्राच्यान् वापि परित्वजेत् इति काशीपुस्तके पाठः ।

(३) द्वादशाब्दं व्रतं कुर्व्यादेवं इति परावचः ।

ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कन्दार्कचोपजायते ॥ इत्यधिकं काशीपुस्तके ।

(४) उभयोः चूरबोरिति चिन्तितपुस्तके ।

(५) प्रविशेत् तदा इति चिन्तितपुस्तके ।

करीषमध्ये उपविशेत्' इत्यर्थः—

न शैवं श्रुतिमापन्नः किञ्चित् किञ्चित्तदाश्रित्वा ।

ब्रह्मज्ञा श्रुतिमाप्नोति द्वादशाब्दादितो नृप ॥

अपि च ।

ब्रह्मज्ञा पूर्ववन्नत्वा गहनं जनवर्जितम् ।

तत्रैव पूर्ववत् ज्ञात्वा वृक्षमूखसुपाविशन् ॥

शापितस्य चुरं धृत्वा समुज्ज्वालय बुताशनम् ।

शरीरं काचमन्धित्वा तस्मिन् ब्रह्मी समर्पयेत् ॥

यदाश्रुतिमवाप्नोति ततः पृथीऽतिविप्रश्च ।

अप्रिश्च—

महाक्रतुसुपागम्य ग्राजकेभ्योऽप्यग्निं वदन् ।

ब्रह्मज्ञा सिक्तदेहः सन् श्रुतिमाप्नोति तत्पश्चात् ॥

अथा दद्याद्विजेन्द्राणां गवामयुतसुत्तमम् ।

एतेष्वन्यतमं ज्ञत्वा ब्रह्मज्ञा श्रुतिमाप्नुयात् ॥

एतदज्ञानविषयम् ।

“अयं तु ब्राह्मणो न हन्तव्य” इति ज्ञात्वा स्वयं श्रुत्वादिभिर्वा
वैरनिमित्ततया ब्राह्मणं हन्यात् तन्निरासार्थं चतुर्विंशतिवर्षाणि
पूर्व्ववद् व्रतं ज्ञत्वा श्रुतिमाप्नोति ।

(१) उपवेशयेदिति श्रुतिवाचीपुस्तकयोः पाठः ।

(२) अर्चं वदन् इति वैश्वितपुस्तके पाठः ।

तदाह गौतमः—

यो विप्रो ब्राह्मणं हत्वा ज्ञात्वा भ्रूत्वादिभिर्यदा ।

चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतकञ्चुद्धिमाप्नुयात् ॥”

अन्यानि पूर्वोक्तानि कृत्वा आचरणीयानि । गवां द्वायुतं दत्त्वा
शुद्धिमाप्नोति इत्यर्थः ।

तदाहापस्तम्बः—

“तस्य निर्वेधः । अरक्षे कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽ-
र्धशशीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य । तस्य पत्न्या अन्तरा-
वर्त्मनी । दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् । खण्डेन लोहितकेन शरावेष
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् । कोऽभिग्रस्ताय भिक्षां इति समागाराणि चरेत् ।
सावृत्तिः । अलब्धोपवासः । गाव रक्षेत् । तासां निष्क्रमणप्रवेशने
द्वितीयोग्रामेऽर्थः^१ । द्वादशवर्षाणि चरित्वा सिद्धः, सद्भिः सम्प्र-
योगः । आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजिगीषमाथो
वसेत् त्रिः प्रतिराहोपजित्य वा मुक्तः । आम्भमेधिकं वावभृद्यम-
वेत्य मुच्यते इति । (आः सूः प्र १ खं २५ सू १०—२२)

मार्कण्डेयः—

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा पश्चाद्विज इति खरन् ।

पश्चात्तापसमायुक्तो राजानमनुसंविशेत् ॥

(१) उपवासी इति केचित्तदुक्ताने पाठः ।

(२) वर्षे द्वादश इति श्रीतदुक्ताने पाठः ।

पापं तस्मै निवेद्याऽथ तूष्णीं तिष्ठेत्तदग्रतः ।
 राजाऽपि नयमापन्नः प्राङ्मुखोऽवकाशमने स्थितः ॥
 अयोरूपं नरं कृत्वा तापयित्वाथ वक्रिणा ।
 पुनः प्रज्वाल्य तैलेन तमाङ्गय तदववीत् ॥
 स्थितेषु सर्व्ववर्णेषु पश्यत्स्वपि नरेऽक्षर' ! ।
 'उपगूहयेत्तं विप्रं ज्वलन्तं तैलवक्रिभिः ॥
 मरिच्यसि यथानेन ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सूक्ष्मं तामुपगूहयेत् ॥
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

राजकृत्यमाह लिङ्गपुराणे—

पत्तने^१ वा खराष्ट्रे वा यो विप्रो ब्रह्महा भवेत् ।
 निमित्तैरथवा स्नेन श्रीवीर्त्कर्षणबन्धतः ॥
 आङ्गय तं द्विजं गत्वा श्रुत्वा 'विप्रेऽशुभां गिरम् ।
 ब्रह्महत्यां विनिश्चित्य वापयित्वा^२ शिरोरुहान् ॥
 ब्रह्मसूत्रं त्रिधा ष्ण्डित्वा पिशिताशनवाहनम् ।
 आवाहयित्वा तद्गाले 'शूलं तप्तमयं लिखेत् ॥

-
- (१) नरेऽक्षरः इति काशीपुस्तके पाठः ।
 (२) उपगूहयेत् इति श्रौतपुस्तके पाठः ।
 (३) पत्तने इति श्रौतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।
 (४) विप्रेऽशुभां गिरमिति काशीपुस्तकपाठः ।
 (५) श्रुत्वा तच्छिरोरुहान् इति श्रौत वेदितपुस्तकयोः पाठः ।
 (६) शूलं तप्तमयं इति श्रौतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।

गुणतस्त्ये भगः कार्यैः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेये तु श्लपदं कार्यं ब्रह्महृत्स्न'गिरःपुमान् ॥
 एवं कृत्वा तु शास्त्रेषु निर्व्याख्यो विषयाहृदिः ।
 धन्यथा दीपमाप्नोति राजा यदि निराकृतः ॥
 तत्पुत्रास्तस्य जने सहायास्ते यथाऽभवन् ।
 तानप्येतत् पुनः कृत्वा 'वासयेद्विषयाहृदिः ॥
 तत्क्षेत्रं बहुलं धान्यं शेषारामादिकाश्च यत् ।
 तन्मयं देवताप्रीत्यै राजा क्षुर्याद् यथाहृतः ॥
 विचार्य बहुधा राजा पत्नीपुत्रादिकान् बहु ।
 दीपवन्तस्तथा तेऽपि कर्त्तव्या राजवह्नयैः ॥
 नोदेद्द्रव्यञ्च धान्यञ्च राजा नो बधमाचरेत् ।
 कृते यामः परित्वाण्यस्तेतायां कुलमेव च ॥
 हापरे तद्गृहं सर्वं कसौ कर्त्ता तु क्षिप्यते ॥”

कसौ हादग्राब्दाकरणे धन्येषु केचुचित् प्रायश्चित्ताकरणे राजद्वारे
 सभां मेखयित्वा तैरनुज्ञातो धर्मग्राह्योक्तविधिना ह्ययुतसङ्ख्या
 गाः विभ्रेभ्यो दद्यात् ततः हृदिमवाप्नोति ।

एतदज्ञानविषयं ज्ञानविषयं^१ त्रैगुण्यम् । केचिदेवं माद्विदति
 वदन्ति मरचान्तमेव प्रायश्चित्तं नेतरत् ।

(१) ब्रह्महृत्स्नसुरः पुमान् इति केचित्तद्वयकेपाठः ।

(२) निर्व्याख्या विषयाहृदिरिति श्रौतकेचित्तद्वयकेपाठः ।

(३) ज्ञानविषये तु त्रैगुण्यमिति केचित्तद्वयकेपाठः ।

तदाह गीतमः—

“त्राणात्रानाहिजो यस्तु वधेहिमं हि ईवतः ।

तस्त्रैव मरणात्तं हि प्रायश्चित्तं नचान्यथा ॥” इति ।

तदभावे द्वादशान्द्वयं कृत्वा ऋद्धिमाप्नोतीति ।

“यो ब्राह्मणाय अपगुरित् तं शतेन यातयात् यो निहनेत् तं सहस्रेण यातयाद् यो लोहितं कारयेद् यावतः प्रसूतय पांशून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पिच्छलोकं न प्रजानीयात् । तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरित् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् । एतावता ह्येनः सम्भवति इति राजा दण्डयेत्” । अतएव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” । इति ।

तदाह भगुः—

“ब्राह्मणहने उपायतः सम्मन्त्रिष्ये राजा दण्डयेत् ।

द्विशतेनापगूर्दद्यात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विशतेन तदा दण्ड्या द्वादशान्द्वयं नृप ? इति

(हतब्रह्महन्तारं प्रति निष्कप्रमाणं श्लेषप्रकरणेऽभिहितम्) ?

अथ ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यमाह ।

ब्रह्माण्डे—

निश्चित्य ब्रह्महन्तारं भाषासन्दर्शनादिभिः ।
 भेलयित्वा द्विजान् सर्वं राजा यद्यत्नं पुरा ॥
 तस्मै सहसा कुर्युर्निर्व्यासो विषयादृष्टिः ।
 तत्पत्नीं तनयाञ्चैव न दीप इति वर्त्तयेत् ॥
 तेषामपीह शङ्का स्यात् तेन साकं तदा वदन् ।
 नो चेत् तद्वृत्तिभान्यार्थी तेभ्यो दस्त्वाद्य शिष्ययेत् ॥

बुधाभिः^१ ते^२ सह न गन्तव्याः न सन्धाष्याः न स्मरणीयाः इति
 शिष्यणीयाः । इत्युक्त्वा गृहं संशोध्यम् तथान्यथा विप्रा अपि
 राजदण्डेन दण्ड्याः ।

दण्डप्रकारमाह कूर्चं—

अयोरूपं द्विजं कृत्वा मूर्च्छहीनं प्रतापयेत् ।
 सन्तप्तं पुरुषं दृष्ट्वा तैलसिक्तं प्रजञ्जलुः ॥
 तेन ब्राह्मणमाह्वय उपबृहत्तमाचिरम् ।
 स्रत्वा दीपविसृक्तोऽसि नान्यथा व्रतमाचरेत् ॥

(१) वर्त्तयेत् इति काशो क्रीतपुस्तकबोः पाठः ।

(२) कूर्चं इति क्रीतलेखितपुस्तकबोः पाठः ।

(३) तेन सह इति क्रीतलेखितपुस्तकबोः पाठः ।

द्वादशाब्दविधानेन शुद्धो भवितुर्महसि ।
 अथत्तो व्रतमाचर्तुं एवं कुर्व्याविशुध्यसि ॥ इति
 राजाभावे तद्गुप्त्या प्राज्ञैः प्रकाशमिति ।

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुहत्याप्रायश्चित्तम् ।

आह लिङ्गपुराणम्—

जनिताचोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।

श्वशुरस्वायजो भ्राता पश्चेति गुरवः^१ स्मृताः ॥

गुरुर्नाम जनकः, शिष्याः पूज्याः मनसापि न हन्तव्याः । हन्याच्चेत्
 तद्धनने विशेषमाह—

स्कन्दपुराणे—

अपानाज्जनकं हन्याद्विशिष्टैर्बहुभिर्हिजः ।

तस्योक्तं मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ॥

चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतं कृत्वा विशुध्यति ।

द्वयुतं वा गवां दानं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

अथवा पूर्व्ववल्कुत्वा गुरुहा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

(१) पितरः इति काशीप्रकरणे पाठः ।

ज्येष्ठभाद्रादिहने एवं वेदितव्यम् । (शास्त्रीपदेशकत् ?) गुरवः
वहवः ।

नारदीये—

मन्त्रीपदेष्टा वेदानां तथा धर्मविबोधकः ।
सन्मार्गदायी बुद्धीनां आचार्यी व्रतबन्धने ।
पुराचसंहितावक्त्रा निम्बं शास्त्रीपदेशकत् ।
निषेकादिश्रमयानान्तं कृत्वा चार्य्यं नियोजितः ।
वेदान्तोपनिषदाश्च'स्त्रीपदेष्टा सुमर्षिणा ॥
त एते गुरवः प्रोक्तास्तेषु द्वीहं न कारयेत् ।
तेषामन्यतमं कृत्वा चरिद्वयस्यो व्रतम् ॥
दीक्षितं चर्चियं कृत्वा चरिद्वयस्यो व्रतम् ।
अग्निप्रवेशनस्यापि भृशुप्रपतनं तथा ॥
दीक्षितं ब्राह्मणं कृत्वा द्विशुचं व्रतमाचरेत् ।
ज्ञातकं ऋत्विजं कृत्वा मातामहमघा'पिवा ॥
(मातुलं भावुकं श्वालं जामातरमथापि वा)
आचार्य्या, देवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ॥

(—) अयं पाठः काशीकेचित्तुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(१) वाक्यस्यपदेष्टा इति क्रीतकेचित्तुस्तकयोः पाठः ।

(२) अह्वयप्रपतनं इति केचित्तुस्तकयोः पाठः ।

(३) मातामहं तथापि वा इति क्रीतस्तुक्तयोः पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतस्तुक्तयोः नोपलभ्यते ।

अथ चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराणां लक्षणम् । 17

अभ्याधेयम्, अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासी, चातुर्भास्वानि, निरुद्ध-
पशुवन्धः सौत्रामणिः । इति सप्त हविर्यज्ञाः ।

अष्टकापार्व्येणत्राहत्रावचापयस्त्रः इति सप्त पाकयज्ञाः ।
अग्निष्टोमो, ऽत्यग्निष्टोम, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः
भातोर्यामः । इति सप्त सोमसंस्थाः ।

सप्तहविर्यज्ञाः, सप्तपाकयज्ञाः, सप्तसोमसंस्थाश्च, निषेकादि
षोडशकर्मैषिणि, पञ्चमहायज्ञा, प्राणाग्निहोचम्, त्रावचहोम चेति
चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराः । तैः पूतः स्नातकः ऋत्विक् । सोऽध्वरे
दीचागुरुः सएव ऋत्विक् ।

ज्ञात्वा तु विप्रमात्रं चेच्छरेत् संवत्सरव्रतम् ॥

अथवा गौसहस्रं वा ज्ञत्वा ऋद्धिमवाप्नुयात् ।

अस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमादरात् ॥

एष विप्रस्य कथितः प्रायश्चित्तविधिर्द्विजैः ।

द्विगुणं अचियस्त्रोक्तं त्रिगुणं तद्विद्यः समम् ॥

ब्राह्मणं हवति यः शूद्रः तं सगर्ह्यं विदुर्बुधाः ।

राष्ट्रैव शिष्या कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

ब्राह्मणीनां वधे त्वर्धं पादः स्यात्कन्यकावधे ।

हन्तात्वनुपनीतानां तथा पादं व्रतं चरेत् ॥

प्रायश्चित्तविधानञ्च सर्व्यञ्च मुनिसत्तमाः ।

वृद्धातुरस्त्रीबासानामर्षसुक्तं मनीषिभिः ॥

३

Asiatic Society, Calcutta

Acc. No. 5511 Date. 23.3.86.

कूर्मपुराणे—

अघ्नानावाहुजो विप्रं निमित्तैः पूर्वसम्भवे ।
 पश्चात्तापसमाप्तौ द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
 दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा ज्ञातकं ऋत्विजं तथा ।
 आचार्यादिवधे चैव चातुर्गुणं व्रतं चरेत् ॥
 हन्ता तु विप्रमात्रं चेत् चरेत् संवत्सरद्वयम् ।
 ब्राह्मणानां सुनारीणां द्वादशब्दं व्रतं चरेत् ॥
 हन्ता खनुपनीतानां तदर्धं व्रतं भाचरेत् ।
 दीक्षितस्य स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सराम् ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
 आचर्यीं च स्त्रियं वापि स्वयं हत्वा विषाम्निभिः ॥
 आत्मतुल्यसुवर्षं वा दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आत्रेयीलक्षणे—

विवाहादि दिनादूर्ध्वं या नारी गतपुष्पिणी ।
 आचर्यी सैव विख्याता महापापप्रणाशिनी ॥
 उत निबलया बुद्ध्या या नारी पतिसेवना ।
 कर्मणा मनसा वाचा तामाचर्यीं विदुर्बुधाः ॥

(१) यं नारीणां इति चेद्विप्रह्वने पाठः ।

(२) 'अत्रिभः कर्मणां हत्वा चतुर्दशं व्रतमाचरेत्' इत्यपिचः पाठः श्रौतपुस्तके ।

अथवा द्वायुतं दद्याद् इत्थं 'हत्वा विमुक्तये ।
पूर्वगर्भवधे राजा दद्याद् दानं गवां शतम् ॥

विप्रस्येति शेषः ।

षष्ठ्यासे पञ्चमासे वा तदर्धं दानं माचरेत् ।

वैश्वस्य विप्रहृत्याप्रायश्चित्तमाह ।

ब्राह्मणपुराणे—

अज्ञानादुरुजो हत्वा ब्राह्मणं दीक्षितश्च वा ।
शुभभाचारकर्मस्थं श्रोत्रियं वर्णिनं तथा ॥
आचार्यादिवधे चैव अत्रवद् व्रतं माचरेत् ।
हन्ता तु विप्रमात्रं चेच्चरेत्संवत्सरद्वयम् ।
ब्राह्मणानान्तु नारीणां द्वादशाब्दव्रतश्चरेत् ॥
हन्ता त्वनुपनीतानां तदर्धं व्रतमाचरेत् ।
वैश्वस्यैकन्यकाहन्ता षड्वर्षं क्षत्रियव्रतम् ॥

(१) वा तद्विमुक्तये इति श्रौतपुराणके पाठः ।

(२) वैश्वस्येत् इति शेषितपुराणके पाठः ।

चन्द्रियस्व^१ स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वाष्टवत्सराम् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 भ्रात्रेयीञ्च स्त्रियंवापि स्वयंहत्वा विषाम्बिभिः ।
 गवाञ्चदद्याद्द्वयुतम् विप्रेभ्यो भक्तितः क्रमात् ॥
 गर्भस्त्रां रोहिणीं नारीं विधवां वा तपस्विनीम् ।
 हत्वो^२ ब्रजस्ततः शुद्धे ब्रह्महत्याव्रतादिह ॥

द्वयुतगोदानं वैश्यस्य व्रताचरणाभावात् ।

षष्मांशे पञ्चमांशे वा तदर्धं दानमाचरेत् ॥

इति वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ शूद्रस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

पादजो मुखजं हत्वा श्रीत्रियं यमिनं तथा ।

ज्ञातकं ऋत्विजं वापि कर्षीष्ठं वेदपारगम्^३ ॥

(१) श्रीचतस्र इति चेशितपुत्रके पाठः ।

(२) हत्याहुतः इति श्रीतडुफके पाठः ।

(३) विश्वतत्परमिति चेशितपुत्रके पाठः ।

अज्ञानादायुधाद्यैश्च परप्रेषणया युधि ।
 पञ्चाङ्गिप्र इति ज्ञात्वा पञ्चात्तापसमन्वितः ॥
 हस्यो मुसलमादाय राजानं गतकल्पवम् ।
 हस्ताद्य दीक्षितस्यैव तेन दण्डो यथार्हतः ॥
 तेन हन्याद् यथा जीवेत् तदाशुद्धिमवाप्नुयात् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति राजा भवति किस्विणौ ॥

स्कन्दपुराणे—

शुद्धो विप्रं यदा हन्यात् साधनैर्बहुभिः स्वयम् ।
 तस्मैसख्यं वधं प्राहुर्विप्रा धर्मपरायणाः ॥
 केचिदिच्छन्ति कारीषं वधं तस्यैव पापिनः ।
 हत्या' शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

देवीपुराणे—

ब्राह्मणं दीक्षितं सोमयाजिनं श्रोत्रियं तथा ।
 गुरुमाचार्यव्रतिनौ पादजो ज्ञानतो हनेत् ॥
 अस्य मीसख्यजं दण्डं वधं कारीषमेव वा ।
 हयादन्वतमं पुत्रं ज्ञात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

अज्ञानात् पादजो विप्रं श्रोत्रियं सोमयाजिनम् ।
 व्रतिनं दीक्षितं दीर्घदर्शिनं कर्मकौशलम् ॥

हत्वा राजान् मासाद्य कर्षाण्चचीत बुधिमान् ।
 राजा मुससमादाय ब्रह्मस्थानं शिरःस्थले ॥
 मृतो यथा प्रहारेण तथा हन्यान्नदीषभाक् ।
 उत कारीषमानीय राशीस्तत्र जनस्थले ।
 तद्दुःखं तत्र निःक्षिप्य दाहयेत् स्वभवेर्महा ॥
 हाभ्यां यदा मृतः शूद्रस्तादा सुषिमवाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणीं स्त्रविरां हत्वा विधवां वा सुवासिनीम् ॥
 युवतीं पादजो हन्यादाचेयीं प्रवृत्तामपि ।
 पूर्व्ववद् दण्डयेद्वाजा हयोरिकेन नान्यथा ॥
 बालं कन्यां यदा हन्यात् तदा तेनैव कारयेत् ।
 शिशुं (हन्याद् यदा शूद्रो गर्भमात्रं यदा हनेत् ॥
 हस्तद्वयं तदा ष्छित्वा निर्व्व्यास्यो विषयाहृष्टिः ।
 शूद्रो विप्रं तथा नारीं शिशुं कन्या) मथापिवा ॥
 वृषां सुवासिनीं वापि आचेयीं युवतीमपि ।
 गुरुं वा दीक्षितं सोमयाजिनं व्रतिनं तथा ॥
 एतेषां हननं मृत्वा राजा दीषपरासुखः ।

-
- (१) ब्रह्मस्थानं इति श्रौतवेधितपुस्तकबोः पाठः ।
 (२) यदा प्रहारेण इति श्रौतवेधितपुस्तकबोः पाठः ।
 (३) तेन हन्यादिति श्रौतवेधितपुस्तकबोः पाठः ।
 (४) जनस्थले इति श्रौतपुस्तके पाठः ।
 (५) तद्दुःखं इति वेधितपुस्तके पाठः ।
 (६) हत्वा इति कारीपुस्तके पाठः ।
 ( ) जनबोरेखबोरनर्गतः पाठः श्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

२३

मूत्रेण शिरसि स्नाप्य वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
कर्णौ नासां तथा स्थित्वा निर्व्यास्यो विषयाद्वह्निः ॥
कन्याबालवधे गर्भपातने विप्रयोषिताम् ।
पूर्ववददण्डयेद्राजा त्वन्यथा^१ नरकं व्रजेत् ॥

इति हेमादिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
शूद्राणां विप्रहत्यादिप्रायश्चित्तम् ॥

अथ विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा युष्ते वान्यत्र भूतले ।
स्वयं निमित्तैर्बहुभिः क्षत्रहन्ता भवेत्तथा ॥
वीरहत्यापनुत्थर्यं धेनुदानसहस्रकम् ।
दत्त्वा शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्जपश्चोमजैः ॥

(१) तदाश्रित्वा इति श्रौतशेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) वान्यत्र इति श्रौतशेखितपुस्तकयोः पाठः ।

लिङ्गपुराणे—

पूर्वजो बाहुजं देवाहितवद्भ्रादिपातयेः ।

इत्या ज्ञानात्तदा ज्ञात्वाचरेत्तिसहस्रकम् ॥

गारुडपुराणे—

संघामि ग्रामदाहे वा राजचीमे महाभये ।

पद्मभद्रं च राजानमितरं शब्दमाचजम् ॥

पश्चात्ताण्डमाशुक्ती द्विसहस्रं गवां चरेत् ।

राजमात्रे सहस्रं स्यात् योऽसौ नारायणः स्वयम् ॥

“नराद्याञ्जनराधिप” इति गीतास्मरणात् नारायणांशतया तद्याहनने दोषबाहुल्याद्विगुणसुक्तम् । अत्रियमात्रे तु सहस्र-
चेनुदानम् ।

स्कन्दपुराणे—

पद्मभद्रं द्विजोहत्वा राजमाचमकामतः ।

ततो राजा इति ज्ञात्वा पश्चात्तापपरायणः ।

द्विसहस्रं गवां दद्यात् विप्रेभ्यो दक्षिणादिभिः ॥

इतरे तु सहस्रं स्यादित्याह भगवान् यमः ।

यज्ञपुराणे उत्तरखण्डे—

गृह्यायुधे जनचीमे ग्रामदाहे जलाप्लुते ।

दण्डपाषाणचरज्जायै निर्मितैः क्षत्रियं हनेत् ।

पद्मभद्रं प्रमादाद्वा द्विसहस्रं प्रदापयेत् ॥

विप्राणां वैश्वहत्याप्रायश्चित्तम् ।

२५

सहस्रमितरे दद्यात्तस्माद्दोषात् प्रसुच्यते ।
तत्पत्नीं तच्छतं पुत्रीं हत्वा 'ज्ञानाविमित्तजैः ॥
तदर्थं तस्य दारिद्र्यं तत्पादसुभयोः क्रमात् ।
गर्भमात्रे शिशौ तस्य दद्याद्द्वयं गवां द्विजः ॥
पुनः संस्कारमात्रे च शुद्धो भवति पूर्वजः ।

विप्रस्य वीरहत्येति गर्हात् प्रायश्चित्तबाहुल्यं पुनःसंस्कारश्च ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे विप्राणां
अभियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ विप्राणां वैश्वहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणः सांपराये वा ग्रामदाहे जनाकुले ।
नद्युत्तरचकाले तु अज्ञानाद्दहनं कृतेत् ॥
दण्डपायविधेरर्थं निर्मितैर्विभुभिर्नृप ।
पञ्चात्तापसमायुक्तो धेनुनां शतमादरात् ॥

(१) ज्ञाना विमित्तजैरिति श्रीतट्टकवे पाठः ।

(२) अज्ञानाद्दहनं इति श्रीतट्टकवे पाठः ।

नञ्जाण्डे—

अनोत्तरे^१ अण्चोमे संधामि देशविज्ञवे ।
 धामदाहे च सुखजो निमित्तैः पूर्वसन्धैः ॥
 पञ्चानाहन्ति तस्यैवं प्रावृत्तिं अनीचिभिः ।
 कथितं दोषग्राम्बर्धे धेनुदानसहस्रकम् ॥
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ इति ॥

ब्रह्मपुराणे—

सुखजोऽज्ञानतो देवाचिमिर्त्तैर्बहुभिः पृथक् ।
 वैश्वं हन्ति तदा लोके यथा धेनुग्रतं वृष ॥
 दत्त्वा पश्चात् पुनः कर्षं पञ्चगव्यमनन्तरम् ।
 एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा धिशुचम् ।

ब्रह्मवैवर्ते—

वैश्वं समर्षमितरं तत्पत्नीं वा सुतं सुताम् ।
 निमित्तैर्जननीपादैर्ब्राह्मणो वदि हन्ति वा^२ ।
 नञ्जापतन्ति पुण्यानि काम्यानि च नरेभ्यः ।
 तद्दोषपरिहारार्थं ग्रतधेनुं समाचरेत् ॥
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमतः परम् ।
 तत्पत्नीहने त्वर्षं तदर्धसुभयोः पृथक् ॥
 शिशौ तद्गर्भपतने तयोर्धं सुवीभ्यः । इति ।
 इति ईमाद्री विप्रस्य वैश्वहत्वाप्रायश्चित्तम् ।

(१) अनोत्तरे इति श्रीवज्रकण्ठे पाठः ।

(२) हन्ते इति श्रीतण्डितवृत्तवृत्तकण्ठः ।

अथ शूद्रवधप्रायश्चित्तमाह ।

पद्मपुराणे—

ब्राह्मणो ब्रानतो राजन् विषरज्जुभिरादरात् ।
 पादजं हन्ति सोमेन' संपराये जनश्रये ॥
 तत्पापपरिहारार्थं सुभयोर्लोकयोः पृथक् ॥
 दश विप्राय वेनुना दद्यात्पापविच्छ्रये ।
 तस्त्रोपनयनं भूयः पञ्चगव्यमन्तरम् ॥

राजविजये—

सुखजी ब्राह्मती भूयो विषपापाचरज्जुभिः ।
 पादजं हन्ति पापान्ना जनश्रद्धे बदीतटे ॥
 सव्यः चरन्ति पुष्कानि पुष्कानामादधीनतिः ।
 तदीपपरिहारार्थं दश दद्याद्गर्वा सुदा ॥
 सताञ्च 'साधुवृत्तानां विष्णुध्यानपरायणः ।
 हत्यादीघात् प्रसुप्तेन पुनः कर्म समाचरेत् ॥
 ब्रह्मकूर्ध्वविधानेन पञ्चगव्यं पिवेत्ततः^१ । इति

(१) सोमेन इति श्रोतवृत्तके षट्ठः ।

(२) सव्यां वापुष्टसाह इति शेषितवृत्तके षट्ठः ।

(३) पिवेद्दमनी इति श्रोतवृत्तके षट्ठः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

(ज्ञानतोऽज्ञानतो राजन् विषरज्जुभिः सर्व्वदा ।)

अन्धवा ज्ञानतो राजन् जनसङ्घे प्रजाचक्षे ॥

परम्रेरक्षया बान्धैर्निमित्तैर्हन्ति पादजम् ।

सद्यः पतति पापेन यमसोक्ते महत्तरि ॥

दद्याद्दश गवां विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ।

ब्रह्मयामले—

शूद्रं हन्ति द्विजोयसु निमित्तैः परभाषया ।

जनोत्तरे जनशोभे संघामि चारसङ्घले ॥

पुष्पं सद्यः चरत्वाह यमसोकोऽसुखप्रदः ।

तत्पापशोधनार्थाय दश दद्याद्गवांसुदा ॥

उपनयनं पुनः कार्य्यं गायत्रीदानमेव च ।

पञ्चगव्यं पिवित्पश्चात् शुद्धो भवति निश्चितः ॥

तद्द्वारहृत्तनेऽपि च ।

शिशोश्च गर्भपतने तदर्धं चयसाक्रमम् ।

प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् कथितं मुनिसत्तमैः ॥

प्रायश्चित्तविहीनो यो महद्दोषेऽपि सत्त्वपि ।

तस्मैव नित्यकर्त्तव्यं न फलन्ति न संशयः ॥

(—) जनको रेचकोत्पन्नतः पाठोऽधिकतदुक्तो नास्ति ।

(1) ज्ञानतः इति षेचित्तदुक्तो पाठः ।

(२) तत्तदर्धं इति षेचित्तदुक्तो पाठः ।

प्राकञ्चितेन पूतात्मा लोकयोश्चभयोः शुची ।
अन्वया दुःखमाप्नोति पापी स्नात्स्नानकर्मणि ॥

इति हेमाद्रौ विप्रस्य शूद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ अद्वितीयस्य वैश्ववधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वाहुजसूक्ष्मं हत्वा अज्ञानाञ्च ज्ञानतोऽपिवा ।
रोषाहा मन्त्रराहापि यद्वा पिशुनवार्त्तया ॥
भृत्यैर्वा स्वयमीवास्त्रैस्तस्य दोषो महान् भवेत् ।
नरकस्तस्य स स्नात्नो भवेत्कर्मणि अस्मिन् ॥
तद्दोषपरिहारार्थं दद्यात्प्रेतूर्द्धिजातये ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति महत्त्वा हत्वया नृप ॥

कूर्मपुराणे—

राजा यो मदसोमेन यद्वापिशुनवार्त्तया ।
अस्त्रैर्भृत्यैश्चपायैर्वा राजेन ? सङ्कामतः ॥

(१) अस्त्रैश्चेति श्रौतवेदितद्वयकर्मवर्गाणि ।

(२) "नरकस्तस्य चोदःस्नाहुस्तदोक्तकर्मणि" ।

इति श्रौतवाचीद्वयकर्मवोः पाठः ।

नरके नियतं वासस्त्वस्य जन्मद्वयेनृप ! ॥
 तत्पापोपशमायासं गवां दृश समाचरेत् ॥
 दृष्टो भवति पापात्मा उभयोर्दोषयोर्हितम् ।

मत्स्यपुराणे—

वाहुजो बन्धिनं हत्वा धनार्थी लोकावार्त्तया ।
 शस्त्रजालकपादादिबन्धनादिभिरादरात् ॥
 यमलोकानुपागम्य कालसूत्रमवाप्यते ।
 ततो देहविद्युच्चरुषं दशधेनुः समाचरेत् ॥
 राजा राजमदेनाद्यं कुर्वते पापमादरात् ।
 पापाचरक'माप्नोति नरकाच्चनिवृत्तिता ॥
 राज्ञां बद्धानि पापानि सञ्चयन्ति दिने दिने ।
 अतो राजा न सञ्चायः करात्त्वाहृतः सदा ॥
 तस्माच्चनन्ति राजानो धनार्थं कामकारतः ।
 राजा स्वधर्मनिरतो देवनाञ्चपूजकः ॥
 सदा विद्वन्मनासेवो अरिषड्वर्गमित्सदा ।
 सर्वधर्मरतोर राजा इतरि शब्दपुराणे ॥

इति हेमाद्री चन्द्रियस्य वैश्वधर्मप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्वस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

असौ विषदानाद्यैरुपायैर्भूपतिं जनेत् ।
 अन्नानाहुत वा ज्ञानात् परवाक्यानुसारतः ॥
 देशक्षीमे जनक्षीमे रोषाक्षेरक्षया अपि ।
 महादोषमवाप्नोति वीरहत्वा दुरत्यया ॥
 हत्वा नरकमप्नोति राजा तं दृष्ट्वेत्तदा ।
 वर्षाधिकतया राजन् वेनुदानं शतं विदुः ॥

स्कन्दपुराणे—

असौ बाहुजं हत्वा दधनो'न्नदोऽपि वा ।
 परिधाने रुपायैर्वा भृत्यैर्वा स्वयमेव वा ॥
 विचार्य राजा बहुधा दृष्ट्वेत्तं बन्धुपतिम् ।
 ब्रह्मसूत्रं षुटित्वाय यापयित्वा शिष्यामपि ॥
 सर्व्यमर्षसुपाहृत्य निर्वास्वो विषयाहृष्टिः ।
 सोऽपि भूमिं परित्यज्य पश्चात्तापविशुद्धिमान् ।
 शतं गवां द्विजे दद्यात् शुद्धिमाप्नोति निश्चयः ॥

शिवपुराणे—

वैश्वीन्नानाद्वाजसुतं पशुभद्रमयापि वा ।
 हत्वा पापमवाप्नोति नरकं वापिगच्छति ॥

(1) अथनाह्नदोऽपि वा इति श्रौतदुर्गले पाठः ।

ततो देहविशुद्धयर्थं भूपरिक्रमणं चरेत् ।
 ततः श्रद्धेन मनसा वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
 ब्राह्मणेभ्यस्ततोदद्याद् गोमतं दोषमुक्तये ।

पद्मपुराणे—

पद्मभद्रश्च राजानं तत्पत्नीं तत्पुत्रश्च वा ।
 वासं तद्गर्भमात्रं वा हत्वा वैश्वः सकृदपि ॥
 पश्चाद्वाजा इति ज्ञात्वा भूपरिक्रमणं चरेत् ।
 पश्चाद्देहविशुद्धयर्थं विप्रेभ्यो गोमतं चरेत् ॥
 द्विगुणं पद्मभद्रे च तद्द्वारिणु तदर्हतः ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्वे^१ क्षत्रियहत्वया ॥
 एवं श्रद्धिमेवाप्नोति वीरहत्वाविमुक्तये ।

इति हेमाद्रिविरचिते भर्षाशास्त्रे वैश्वस्य^१
 क्षत्रियहननप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) भवेत् इति श्रौतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।
 (२) वैश्वः क्षत्रियहत्वया इति श्रौतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।
 (३) वैश्वस्येति श्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ शूद्रस्य वैश्याहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

बणिजं पादजोहन्त्यात् अन्नानाञ्च ज्ञानतोऽपि वा ।

धनार्थमुतरोषार्थं परेप्रेषणया नृप ॥

चौरैः सह मिलित्वा वा उत मार्गनिरोधतः ।

राजा तं दण्डयेत् पश्चात् कौशलेन यद्यार्हतः ॥

स्ववर्षाधिकवर्षत्वात्सौम्यं दण्डयेत् वा ।

शिङ्गपुराणे—

शूद्रो धनार्थमन्वार्थं बणिजं हन्त्वथर्षतः ॥

राजा सम्यग्विचार्याथ तं मौसलेन शिषयेत् ।

उत हत्वा तु सर्वस्वं निर्वास्यो विषयाहृष्टिः ॥

एतेन शृद्धिमाप्नोति स राजापि न दोषभाक् ।

मौसलदण्डाभावे सर्वस्वं हत्वा देशान्निर्वासः । एतेन
शुद्धो भवति ।

महानारदीये—

शूद्रो न्यायपरीतात्मा विषमोऽपि महापदि ।

ग्रामे वा पट्टने वापि यदि हन्यादधिकपतिम् ॥

राजा सम्यग्विचार्याथ तं मौसलेन दण्डयेत् ।

स्ववर्षाधिकवर्षत्वात्सौम्यमिति निश्चितम् ॥

(१) स्ववर्षाधिक इति शेषितशुक्लशेषाठः ।

(२) हत्वा इति शेषितशुक्लशेषाठः ।

अथवाऽऽहृत्य सर्व्वस्त्रं निर्वासी राटतः क्षयात् ।

अथात्पापविशुद्धार्थं शूद्रोदयाद् गवां दश ॥

शूतेन ऋद्धिमाप्नोति शूद्रोसुक्तोऽथ इत्यथा ।

तत्पत्न्यां तक्षुते गर्भे पादमर्धं तदर्धतः ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सृषिभिः ब्रह्मवादिभिः ।

तत्पत्न्यां अथ गवोदेयाः । तक्षुते तदर्धम् । तद्गर्भपातने
पादप्रायश्चित्तमिति सर्व्वत्र योजनीयम् । यत्र गवोऽनिर्दिष्टा
स्तत्र तेन' वृषभा देयाः ।

इति हेमाद्रौ शूद्रस्व वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मपुराणे—

वैश्यः शूद्रं यदा हत्वा तत्पत्नीं पुत्रमेववा ।

अन्नानाद् यदि वा ज्ञानात् सङ्करं वा नराधिप ॥

राजा तं शतनिष्केष दण्डयेदविचारतः ।

वैश्यो देहविशुद्धार्थं दश धेनुः समाचरेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

मत्स्यरादृश्यस्त्रीमाहा अहजः पादमं हनेत् ।

राजा तं दण्डयेद्दीमान् शतनिष्कमशङ्कितः ॥

पश्चाद्भेनुगतं दद्यात् परलोकदिदृक्षया^१ ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति नीचवर्णविहिंसनात् ॥
 अज्ञानाञ्च ज्ञानतस्तात परमैरण्विंसया ।
 निमित्तैर्वा स्वयं वापि वैश्वः शूद्रं हनेद् यदि ॥
 राजा तं सम्यगालोच्य निबित्त्व बहुधा तथा ।
 तस्मैव धनसम्पत्तिं विचार्य्य पुरवासिनः ॥
 अस्ति चेद्यदि सामर्थ्यं शतनिष्केष दण्डयेत् ।
 दरिद्रभेत्तदा राजन् निर्वाणो विषयाहृष्टिः ॥
 पुनः स्वदेह^२शुद्धयर्थं धेनुदहनगतं विदुः ।
 तत्पत्नीहनने त्वर्षं तत्पुत्रे पादमाचरेत् ॥
 सङ्घर्षं तस्य तत्पुत्रान् जख्जो निहनेद् यदि ।
 दम गाव स्तदर्शं च तत्पादं यथात्ममम् ॥
 गर्भमात्रे तु गामिकां कृत्वा शुद्धिमपाप्नुयात् ।
 एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं द्विगुचम् । राजदण्डसु
 बभोक्तः^३ ।

इति वैश्वस्यशूद्रहत्याप्रायश्चित्ते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 वैश्वस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

(१) दिदृक्षया इति चेन्नित्युक्तौ पाठः ।

(२) इमं च देहशुद्धयर्थं इति श्रौतब्रह्मणे पाठः ।

(३) बभोक्तो इति श्रौतब्रह्मणे पाठः ।

अथ चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तमाह ।

पूर्वजो यदि चाण्डालं तीर्थे जनसमाकुले ।
 रज्जुपाषाणगुह्यैः कोपेन महता वृतः ।
 निहनेत् परबुध्या वा परार्थे वा जनेश्वर ॥
 नित्यकर्माणि सर्वानि तस्य विप्रस्य पापिनः ।
 नश्नन्ति^१ पितृकार्याणि उपकारो यथा खले ।
 प्राङ्ग्विवाकमते स्थित्वा राजा^२ तं प्रसमीक्ष्य च ।
 दण्डयेच्छतरूप्येष वाग्भिः पश्चाच्च दण्डयेत् ।
 विप्रो देहविशुद्धार्थं षड्दण्डं व्रतमाचरेत् ।
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः पश्चगम्यस्व भक्षयन् ।
 एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहनना^३द् द्विजः ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे—

ब्राह्मणो जनसंशोभे अनाहृष्टि^४भयादिषु ।
 अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् चाण्डालं यदि हन्ति वै ॥
 रज्जुपाषाणदण्डैर्वा पाशैर्लोहमयै स्तथा ।
 तस्य पुञ्जाग्निं नश्नन्ति पितृकार्याणि यानि च ॥

(१) न ब्रान्तिपितृकार्याणि इति चेषितपुस्तके पाठः ।

(२) राजानं इति चेषितपुस्तके पाठः ।

(३) हनेने द्विजः इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(४) अनाहृष्टया भवादिषु इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

राजा सम्बन्धं विश्वार्याय प्राङ्गुविवाक मते स्थितः ।
 दण्डयेत् शतकप्येच तस्य सन्धावर्षं त्यजेत् ॥
 ततो विप्रः प्रशमनं^१ षड्दण्डं कञ्चमाचरेत् ।
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानं मेवच ।
 एवं मुक्तिमवाप्नोति चाण्डालहृन्नादिह ।

लिङ्गपुराणे—

चाण्डालं इति यो विप्रो रज्जुपाषाणसुष्टिभिः ।
 अज्ञानहृन्नादात्तु रोषाद्वा कामकारतः ॥
 परिषदाज्ञानवाप्याशु षड्दण्डं कञ्चमाचरेत् ।
 तत्पत्नीहृन्नेत्वर्धं अहजस्य तदर्धतः ।
 पादजस्य तदा मुष्टिर्यदा राजा प्रशिक्षयेत् ॥

ब्रह्मचाण्डालायामचाण्डालतुरुस्कवधे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

परार्थं काशिकायातो^१ऽग्नेताम्निः कौकसागतः ।
 तएते ब्रह्मचाण्डाला वाङ्मात्रेषापि नाक्षयेत् ॥

(१) प्रशमनाः इति श्रौतशेषितशुक्ले पाठः ।

(२) अज्ञानहृन्नादात्ता इति शेषितशुक्ले पाठः ।

(३) काशिकायां यो दृशाम्निः इति शेषितशुक्ले पाठः ।

एतेषां हृदये तत्रायश्चित्ताकारणे चाष्ठासहस्रनप्रायश्चित्तवत्
सर्वं कुर्यात् । अथ मीमांसया । तुह्यन्तस्य हृदये तत्पत्नीनां पुत्राणां
च^१ गर्भमीचने च^२ चाष्ठासहस्रनप्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात् ।

मार्कण्डेयः—

पिबोरब्दं परित्वागी साक्षाच्चाष्ठासहस्रवान् ।
निष्पुत्रस्य पितृव्यस्य अविभक्तस्य यो द्विजः ॥
स तुह्यन्तो भवेद्भूमौ दीनसन्वागवानिह ।
निष्पुत्रस्वाविभक्तस्य भ्रातुःश्रावं परित्यजेत् ॥
स भूमौ रजको भूयात् सर्ववर्षवद्विष्कृतः ॥

एते ग्रामचाष्ठासाः षोडशविधाः तानेतानाह ।

गरुडपुराणे—

रजकशर्माकारश्च नटो वृषह एव च ।
कैवर्त्तमिदमिह्नाश्च सार्धकारश्च सौमिकः ॥
कारको लोहकारश्च शिलाभेदी तु नापितः ।
तक्षकस्त्रिसयन्वी च सुमचक्रो तथा ध्वजी ॥
एते षोडशधा प्रोक्ताश्चाष्ठासा ग्रामवासिनः ।
एतेषां दर्शनं श्रेयः सन्भावयमतः परम् ॥
स्नानभोजनवेलायां अपहोमार्चने तथा ।
एतेषां दर्शनं भाषी त्रीतुं नेच्छन्ति सूरयः ॥

(१) शीतचैत्रतदुक्तचवोर्नासि ।

(२) शीतचैत्रतदुक्तचवोर्नासि ।

दर्शने सूर्यपालीक्यो भोजने भोजनं त्यजेत् ।
 सन्धावधे च पाणिभ्यां त्रीणे सम्यगुपसृशेत् ॥
 उत ब्राह्मणसन्धायां कृत्वा दोषान्मुच्यते ।
 एतेषां हनने विप्रादीनां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।
 भग्नानाद्ब्राह्मणो हत्वा रजकं लगुङ्गादिभिः ॥
 रूपकाणि यतं दद्याद् राजा तं पापकारिणम् ।
 पश्चाद्देहविशुद्धयर्थं पराकां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 चर्मकारि नटे चैव राजा दण्डेन दण्डयेत् ।
 ततो देहविशुद्धयर्थं तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ।
 राज्ञाऽसौ पूर्ववह्णो नटएवं रजोद्विजः ॥
 तदैव देहशुद्धयर्थं तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ।
 बुद्धं सुखजोहन्वात् प्रमादाद्देवचोदितः ।
 राजा तं पूर्ववह्णरात् ततो देहविशुद्धये ॥
 कुर्व्यात्पराकां सहसा नान्यथा शुचिरीरिता ।
 कैवर्त्सहनने राजा पूर्ववह्णयेद्विजम् ॥
 पराकां पूर्ववत् कुर्व्यादात्मनः शुचिहेतवे ।
 मेदं हत्वा द्विजः कुर्व्यात् शुद्धयर्थं चान्द्रभक्षणम् ॥
 पूर्ववद् दण्डयेद्भ्राजा विप्रतं न विचारयेत् ।
 द्विजो बुद्धेऽन्वसंस्कारि भिक्षमज्ञानतो हनेत् ॥

तत्रैव पूर्ववद् राजा दण्डयेद्दण्डविप्रवम् ।
 ततः पापविशुद्धयर्थं द्विजः कुर्यात्पराकृत्तम् ॥
 हत्वा द्विजः स्वर्णकारं प्रमादाद्दुतवा बलात् ।
 तत्रापि पूर्ववद् दण्डराट्टा राजा निर्भयमानसः ॥
 द्विजो देहविशुद्धयर्थं महासान्त्वयनं चरेत् ।
 सौमिकं ब्राह्मणो हत्वा बलाद्भ्रान्तोऽपि वा ।
 कुर्याद्देहविशुद्धयर्थं यतिचान्द्राबन्धं ततः ॥

अत्रापि पूर्ववद् दण्डयेद् राजा ।

तत्रैव तिस्रहन्तारं द्विजो हत्वा प्रमादतः ।
 विशुद्धयर्थं कुर्याद् राजदण्डपुरःसरम् ॥
 मृतं वा चक्रिणं वापि विप्रो यदि निपातयेत्^(१) ।
 दण्डयेत् पूर्ववद् राजा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
 तत्त्वादं शुक्ये कुर्यात् तत्पुत्रस्य चये कृते ।
 तदर्थं तच्छिष्यो प्रीतं तदर्थं गर्भपातने ॥
 एतदर्थं हयोः प्रीतं एतेषां हनने नृप ।
 प्रायश्चित्तं तथा विप्रैर्मुनिभिः चतुर्विधैः ॥
 तत्पत्नीनां तदर्थं स्वात्तदर्थं विशुद्धयर्थोः ।
 शूद्रो हत्यादिभान् यत्र राजा धर्मोऽथ दण्डयेत् ॥

(१) चरेत् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) निपातयाम् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

हनने हननं कुर्व्यात् स्त्रिये स्पर्णाधिकेषु च ।
 मुषित्वा हस्तयो र्भूषां हस्तं छिन्द्यात् प्रयत्नतः ॥
 नासिकाभरत्वे नासां कर्णौ कर्षविभूषणे— ।
 कुर्व्यादुक्तविधानेन सर्वपापोपशान्तये ॥

उक्तं तत्कृत्यम् ।

पापं हिंसां न कुर्वीति कर्मणा मनसा गिरा ।
 वर्त्तयेद् यदि मूढात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा पापमुक्तो भवेत्सदा ।
 पापं विगूह्य मनसा पुण्यमानस्यमिच्छति ॥
 तत्पुण्यान्न विशुध्येत मलमुष्टिर्यथा जलैः ।
 ततो हिंसां न कुर्वीति कर्मणा मनसा गिरा ॥
 यदि हिंस्यात्कनं वा यः पुमान् मासं तु पापभाक् ? ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालसमवधे प्रायश्चित्तम् ॥

अथ निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तमाह ।

स्मृत्पुराणे—

नारी वा पुरुषो वापि विधवा वा तपस्विनी ।
 धनार्थमथ 'पारार्थं' पश्र्थं' चेत्तमेव वा ॥
 येन वापि निमित्तेन येन केनापि हेतुना ।
 यस्तुहिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥
 निन्द्या विधवा साध्वी तदर्थं चेत् त्यजेदसून् ।
 बन्धूनां पुरतः पापी तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥
 अयं सुखित्वा हि धनं सर्वेषां हि समृद्धिमान् ।
 इति यो वदति पापं पुरतः पापवान् पुमान् ॥
 सत्त्वं तदथ मिथ्या वा तदर्थं यस्त्वजेदसून् ।
 तस्तुहिश्य वधे विप्रै स्ते दण्ड्या राजवत्सभैः ॥
 इत्येवमादिभिर्दोषैर्ब्रह्महत्यानिमित्तजैः ।
 यदि यो हन्यते विप्रः प्रायश्चित्ती स पूर्वजः ॥
 राजातं दण्डयेत्पश्चात्पापिनं पापिनां वरम् ।
 तस्मान्मर्थं परासृश्य सहस्रं शतमेव वा ॥
 एतत्पापविशुद्धार्थं षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ।

(1) धनार्थमथपार्थं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे—

धनार्थं क्षेमदारार्थं पञ्चार्थं वा जनेश्वर ॥
 यमुद्दिश्य त्यजेन्नाशान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
 तद्दोष परिहारार्थं षड्दण्डं ब्रह्मघातकम् ॥
 ब्राह्मण्यस्तु परित्याज्यः प्रायश्चित्तपराप्तुष्वः ।
 राजापि तं तथा कुर्यात् क्षत्रियानादिभाषणैः ॥

इति हेमाद्रौ त्रिभिन्नब्रह्मघातप्रायश्चित्तम् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

गौड्री पैटी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
 चतुर्वर्णैरपेया स्यात् तत्रा श्रीभिश्च पण्डिता' ॥

- (?) चातुर्वर्णैरपेया स्यात् श्रीभिः चातुर्वर्णैः विवेकवदि ।
 ब्रह्मघातकं ब्रह्मणः तद्विष्णुपरिवर्जितम् ।
 षड्दण्डं चात्वा सुरापाने षड्दण्डपञ्चनन्तः ।
 राजहाराहपागण्य राज्ञेयस्य विवेकवत् ।
 क्षत्रियपैरे राजानं जनसङ्घस्यनाञ्जसम् ।
 इत्यधिकः पाठः श्रीतदुक्तैः अतः परतत्पचभ्यते ।

शीरं घृतं वा गोमूत्रं एतेष्वन्यतमं द्विजाः ।
 [पक्वान्निसन्निभां कृत्वा स्वयमेव गचापरैः ॥]
 अन्नात्पूर्ववासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
 पक्वान्निसन्निभां कृत्वा पिवेच्च कुडुपं तथा ॥
 तप्तुं लोहेन पात्रेण आयसेनापिवा पिवेत् ।
 ताम्नेष वाय पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा^१ शुद्धिरिष्यते ।
 [अन्नानाम्बलनुष्णानु सुरापानं द्विजसरेत् ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तश्चिह्नपरिवर्जितम् ।

सुरा द्वादशविधास्ताएवाह ।

तालं द्विन्तालजं चैव द्राक्षास्त्र्यंरसम्भवम् ॥
 मधुरं शैलमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ।
 गौड़ी माध्वीच पैठीच मद्यं द्वादशधा स्मृतम् ॥
 एतेष्वन्यतमं वापि न पिवेच्च कदाचन ।
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिवेदन्नानतो द्विजः ॥

(१) सुरां वा राजसन्निधौ इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[ ] अन्नदोरेणदोरनर्गतः पाठः शेषितपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) अन्नात्पूर्वं "सम्यक्प्राण्योपचेत् सज्ज्वं हनिदाधानं पूर्व्वं" नित्यैर्हमघ्नतु
 उपलभ्यते श्रौतपुस्तके ।

(३) एतां लोहेन इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) पक्वान्नेवदापवेदिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[ ] अन्नदो रेणदोरनर्गतः पाठः श्रौतवाचीपुस्तकवर्गेनोपलभ्यते ।

तस्त्रोपनयनं भूयस्तत्र कञ्चन्यं चरेत् ।
 यदि रोगनिवृत्तवर्षमपियार्थं सुरां पिबेत् ॥
 तस्त्रोपनयनं भूयस्तथाचान्द्रहयं चरेत् ।
 सुरापसृष्टमन्त्रं सुराभाण्डोदकं तथा ।
 सुरापानसमं प्राहुस्तथा चान्द्रस्य भक्षणम् ॥

लिङ्गपुराणे—

गौडो माध्वीच पैष्टीच विज्ञेयान्निविधासुरा ।
 चतुर्वर्षैरपियास्यात् स्त्रीभिः सार्धं पिबेद्यदि ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।
 पञ्चाब्जं ज्ञात्वा सुरापीति पञ्चाप्तापसमन्वितः ॥
 राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सम्यङ् निवेदयेत् ।
 सभासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुले ॥
 क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राजसन्निधौ ।
 पक्वान्निसंनिभं कृत्वा स्वयमेव न चापरैः ॥
 ज्ञात्वाऽर्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
 तान्मु लोह्नेन पात्रेण धायसेनापि वा पिबेत् ॥
 तान्नेण वाय पात्रेण तत्पीत्वा मरुतं व्रजेत् ।
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नाग्यथा शुद्धिरिष्यते]

एतासां तिसृषामेव प्राशने मरणाय शयञ्चित्तमेव, वाच्यम् ।

तथाच ब्रह्माण्डे—

गौडो माध्वीच पैष्टीच विज्ञेया निविधा सुरा ।
 एतां वर्णाश्च चत्वारो न पिबेयुः कदाचन ॥

एकां वा यो द्विजः पीत्वा अन्नात् 'गतिमाप्नुयात् ।
 पञ्चाक्षुरिति 'बुद्धा चेत् प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सर्व्वं निवेदयेत् ।
 राजापि सम्यगालोच्य भिक्षयित्वा सभां ततः ॥
 सभापि धर्मशास्त्रेषु दृष्ट्वा निष्कृति 'माचरेत् ।
 चीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राज सन्निधौ ॥
 स्वगृह्णात्मी पचेत् सम्यक् समिदाधानपूर्व्वकम् ।
 स्नात्वाऋषासा नियतो नारायणमनुष्मरन् ॥
 पुतां क्षौद्रेण पात्रेण आयुर्वेनापि वा पिबेत् ।
 तान्नेष वाय पात्रेण तत् पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति पञ्चाक्षरेणैव दापयेत् ।
 परलोकक्रियां सम्यग् धर्मशास्त्रेण मार्गतः ॥
 तत्रोपेक्षा न कर्त्तव्या पतितोऽयं न संशयः ।
 यथा पीत्वा 'सुरां पीत्वा मृत्वा शुद्धीन संशयः ॥
 सभा वा भूपतिर्वापि तत्र पापेन हीनमाक् ।
 सुरापं दण्डयेद्वाजा मरणं यदि नेच्छति ॥

(१) अन्नाद्गुणितमवाप्नुयात् इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(२) बुद्ध्या चेत् इति शेषितपुस्तके पाठः ।

(३) आदरादिति श्रौतशेषितपुस्तककोः पाठः ।

(४) तत्रोपेक्षा इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(५) यथा पीत्वा सुरां तत्र मिति शेषितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मसूत्रं गिह्यां सम्यक् कुटित्वा वापयेच्छिरः ।
 सुराभाण्डं ललाटे तु स्थापयित्वा नयेत् सुधीः ॥
 आनीय चम्पयं भाण्डं सुरापूरितमादरात् ।
 बद्धा कण्ठे खरं यानमारोप्य नगरात्ततः ॥
 'निःस्नानं ध्वनयन् शूलै रटित्वा नगरादह्विः ।
 प्रोक्षार्थं सहसा राजा न दुष्टद्वेन कर्मणा ॥
 'पापी वा द्वादशान्दं तु कपालध्वजवर्जितम् ।
 ब्रह्महत्या व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥

एतत् प्रायश्चित्तं त्रिविधसुरापानविषयम् । अन्यसुरापारं
 प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

माधुरं शैलमारिष्टमैरियं नारिकेलजम् ।
 तालं द्विन्तालजं चैव द्राक्षाखर्कूरसम्भवम् ॥
 वृक्षोद्भवमिदं मद्यं नवधा परिकीर्तितम् ।
 एतेष्वन्यतमं वापि पिवेद्भि न कदाचन ॥
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिवेद्भ्रान्तो द्विजः ।

-
- (१) निःस्नानं इति चैचित्तपुस्तके पाठः ।
 (२) कथित्वा इति श्रीतपुस्तके पाठः ।
 (३) न ह्येव कोन कर्मणा इति श्रीतपुस्तके पाठः ।
 (४) न पापी द्वादशान्दं इति चैचित्तपुस्तके पाठः ।

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छत्रयं^१ चरेत् ।
 सुरापशुष्टमत्रं च सुराभाण्डोदकं तथा ॥
 सुरापानसमं प्राहु स्त्रत्रे चान्द्रस्य भक्षणम् ।
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यस्य सेवनम् ॥
 यदिरोगनिवृत्त्यर्थं मौषधार्थं सुरां पिबेत् ।
 तस्योपनयनं भूय स्तथा चान्द्रत्रयं विदुः ॥
 उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

तदाह आपस्तम्बः—

“सुरापोऽग्निस्त्रयीं सुरां पिबेत् । सतः शुद्धो भवति ।”

तथाच श्रुतिः—

“न सुरां पिबेत् । न कलशं भक्षयेत् । न तस्यैव प्रायश्चित्तम् ।
 मरणान्तमेवेति” ।

यदि द्विजोरहसि सुरां पीत्वा पत्नीपुत्रादिषु सञ्चरन् वर्त्तयेत्
 वमनादिना च पश्चात्^२ प्रकटितः । तदा तत्पत्नीपुत्रादीनां
 दिनादि^३पञ्चमाससमसंख्यया पृथक् प्रायश्चित्तमाह—
 स्कन्दपुराणे—

द्विजो यदि सुरां पीत्वा रहः पुत्रादिषु स्थितः ।

पश्चाद्देवात् सुरापोति ज्ञात्वा पुत्राहयः कथम् ॥

(१) तप्तकच्छ्रं वनाचरेत् इति ऋतपुस्तके पाठः ।

(२) तथा इति ऋतपुस्तकेऽप्युक्तयोः पाठः ।

(३) वमनात्प्रायश्चित्वातः पश्चात्सप्तशतीकृतः इति ऋतपुस्तके पाठः ।

(४) दिनादीन्वधः ऋतपुस्तके नोपलभ्यते ।

दिनत्रये यदा सङ्गस्तदीपोऽथ दिनं सुधीः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत्यश्वात् शुद्धीभवति सङ्गतः ॥
 दशरात्रं भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन सङ्गत् ॥
 ज्ञात्वा पश्चात्तदा ज्ञात्वा अयुतं अपमाचरेत् ॥
 उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 पक्षमात्रे भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन यस्य हि ॥
 प्राजापत्यं ततः कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 मासमात्रं भवेत्सङ्गो देवाद्यदि विगर्हितः ॥
 तदा चान्द्रायणं कुर्वीत् पञ्चगव्यं ततः परम् ।
 ऋतुमात्रं भवेद्यस्य सङ्गस्तेनैव पापिना ।
 पूर्ववद्वपनं कृत्वा ज्ञात्वा 'शुचिरलङ्कृतः ।
 गीसहस्रं द्विजानां' च दत्त्वा शुद्धिभवाप्नुयात् ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धीभूयात् ततः परम् ।
 संवत्सरं भवेत्सङ्गः पत्नीपुत्रेषु वासिनः^१ ॥
 तत्पत्नीसुतजाः सर्वे तत्समाः स्वुर्न संग्रयः ।
 परित्याग्याः सदा विप्रैर्वेदधर्मपरायणैः ॥

तेषां पत्नीपुत्रादीनां साक्षात्सुरापानप्रायश्चित्तवत्परिणामं माभूत्,
 किन्तु संवत्सरादूर्ध्वं अयं सुरापानेति^२ ज्ञाते देहशुद्धिं कामयमानाः

-
- (१) शुचिरलङ्कृत इति श्रौतशुक्लके पाठः ।
 (२) द्विजानादीर्नाति चेत्श्रौतशुक्लके पाठः ।
 (३) च वाचतः इति श्रौतशुक्लके पाठः ।
 (४) सर्वं सुरापानेति ज्ञात्वा इति चेत्श्रौतशुक्लके पाठः ।

परिवदं भेलयित्वा तदनुष्ठया परिवदुपस्थानपूर्वकं गोशतं विप्रेभ्यो
दत्त्वा पञ्चगव्यप्राशनं कुर्युः पुनः शास्त्रविधिना ब्रह्मोपदेशे गायत्री-
प्रदानम् । त्रीत्रियादभ्यसेयुः ।

तदाह कात्यायनः ।

तत्पत्नी तनयोवापि ज्ञानीचेद्वक्षरात्परम् ।
सुरापीति सभां तत्र भेलयित्वा प्रश्नस्य च ॥
गोशतं विप्रसुख्येभ्यो दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात् ।
पुनः कर्म ततः पश्चाद् गायत्रीदानमेव च ॥
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गत् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति तत्पत्नी पुत्रएव च ॥
घनादरेष शान्तेन शालस्वाहा द्विजोयदि ।
यावत्कालं पुनः कर्म न कुर्यादात्मशुद्धये ॥
यागादिकं वा दानं वा अपोवा पैठकादिकम् ।
तत्सर्वं निष्फलं भूयात् पुष्यं बन्धतरोरिव ॥
अज्ञत्वा चेत् पुनः कर्म व्रतं कुर्यात् सुतादिषु ।
वृत्तोनरकमाप्नोति न संस्कार्यस्वदा^१ द्विजैः ॥

(१) शीतसेवितपुस्तकयोः कुर्युरित्थं चो गोपचभते ।

(२) बन्धरहवणिति शीतपुस्तके पाठः ।

(३) व्रती च ह्यादकारिण रति सेवितपुस्तके पाठः ।

(४) तदात्मने रिति शीतपुस्तकेपाठः ।

स्तेयप्रायश्चित्तम् ।

५१

अतः शीघ्रं प्रकुर्वीत यदा दोषसमुद्भवः ।

तदैव परिहर्त्तव्य इत्याह भगवान् यमः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये सुरापानि-

पत्नीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्तौयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

समर्षं वा परोक्षं वा बलाशौर्ष्येण वा पुनः ।
 योऽन्यस्य हरते वित्तं तमाहुस्तेयिनं बुधाः ॥
 पारक्यं यक्षुवर्षे तन्महापापसमुद्भवम् ।
 तद्भृत्वा ब्राह्मणोयसु महापातकिनां वरः ॥
 सुवर्षे रजतं ताम्रं पारक्यं यो हरिदृहिजः ।
 स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

सुवर्षप्रमाणमाह रजतताम्रकांस्ववस्त्रादीनाञ्च ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्षस्य प्रमाणञ्च मन्वाद्यैः परिकल्पितम् ॥
 वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तैश्च साधनम् ।
 गवाक्षगतमार्त्तं स्फुरश्मिमध्ये प्रदृश्यते ॥
 चसरेषु प्रमाणान्तु रजइत्युच्यते बुधैः ।
 त्रसरेषुष्टकं लिखं तन्नयं राजसर्षपम् ॥
 सर्वपाषाणमष्टकञ्च तन्नयं ? यवसुच्यते ।
 यवन्नयं कञ्चलं स्वान् भावः स्यात् तस्य पञ्चकम् ॥

(१) वैश्वतपुत्राण्येव चतः परं—

तद्दृश्यं रूपकं मोक्षं तत्सुवर्षतदुच्यते ।

तदर्थं भाव इत्युक्तं छान्दोग्येऽपि वादिभिः ॥

(तद्वयं रूपकं प्रोक्तं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः) ।
 माषधीद्वयमानन्तु सुवर्षमिति कथ्यते ॥
 पक्षं सुवर्षासत्वारस्तत्वारि भ्रुवोभवेत् ।
 चत्वारिंशद्भ्रुवाद्यान्तु भारद्वाज्युच्यते बुधैः ॥
 सुवर्षेण यथाक्रीतं रजतं धर्ममार्गतः ।
 बावान् रजतराशिश्च तद्भ्राजतसुदाहृतम् ॥
 हत्वा ब्रह्मसमन्नात्वा द्वादशान्दन्तु पूर्व्ववत् ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याप्रतश्चरेत् ॥
 गुरुषां चैव कर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हत्वा हिम कथं भवेत् ॥
 दग्धात्मदेहो देहे च सम्पूर्णे तर्पयेद्दहतम् ।
 कारीपा'ब्धादितो दग्धःस्तेयदीपात् प्रसुच्यते ॥

(ब्रह्माण्डपुराणे)

अन्नानाद्याह्वयं हत्वा ब्रह्मसमन्नात्वादिह ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याप्रतं चरेत् ॥
 दग्धात्मदेहं देहे च सम्पूर्णे तर्पयेद् दहतम् ।
 कारीयभारतोदग्धः स्तेयपापात् प्रसुच्यते ॥

(—) अथबोरेचबोरजर्गतः पाठः वैश्वतश्रुतके नोपलभ्यते ।

(१) कारीयभारतो दग्ध इति श्रौतश्रुतके पाठः ।

(—) अथं पाठः श्रौतश्रुतके नोपलभ्यते ॥

(२) नत्तत्तद्देहइति वैश्वतश्रुतकपाठः ।

यद्वापि सुसलं भूत्वा विकीर्त्यात्मशिरोरुहान् ।
 गत्वा राजानमावचेत् तं हन्यात्सक्तो सक्तत् ॥
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नाम्थथा शुद्धिरिष्यते ।

तदाह आपस्तम्बः

“स्तेनः प्रकीर्षकीयः षंसे सुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्ष्या-
 चचीत । तेन एनं हन्यात् बधे मोक्षः ।” (आ.सू. १-९-२५-४)

अथसुवर्णापहारप्रायश्चित्तमाह—

गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैवच ।
 श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हृत्वा हेम कथं भवेत् ॥
 ब्रह्मसूत्रं यस्तु हृत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च ।
 पुनर्भूत्वा^१ तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥
 तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादश्राष्ट्रोपवासतः ।
 शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राश्चान्यथा पतितोभवेत् ॥
 त्रसरैश्वर्यसमं हेम हृत्वा कुर्यात् समाहितम् ।
 प्राच्यायामहयं सम्यक् तेन शुध्यति वत्सरात् ॥
 प्राच्यायामहयं कृत्वा हृत्वा सर्षपभान्नकम् ।
 प्राच्यायामास चत्वारो राजसर्षपमानतः ॥
 गौरसर्षपभान्तु हृत्वा स्वर्णं विचक्षणैः ।
 ज्ञात्वा च विधिवत् कार्यं गायत्रप्रष्टसहस्रकम् ॥

(१) पुनर्भूत्वा इति श्रीतदुक्तकथाः ॥

(२) सर्षपभान्नकमिति चेन्नितदुक्तकथाः ।

(३) गौरसर्षपभान्तु इति चेन्नितदुक्तकथाः ॥

यवमाषसुवर्षस्य स्तेयशुद्धौ अपेक्षितः ।
 आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥
 ह्येकः कृष्णलमात्रस्य कृत्वा सान्नापनं चरेत् ।
 माषत्रयेण ह्येकसु प्रायश्चित्तन्तु कथ्यते ॥
 गोमूत्रपक्वयवभुग् देवार्चनपरायणः ।
 मासत्रयेण शुद्धः स्वान्नारायणपरायणः ॥
 माषमाषसुवर्षस्य स्तेयं कृत्वा प्रमादतः ।
 अपेक्षे लक्षगायत्रीमन्त्रया दोषममृते ॥
 निष्कमात्रसुवर्षस्य हरषे विप्रसत्तमाः ।
 ब्रह्महत्याप्रतं कृत्वा षड्दण्डं शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 किञ्चिन्नूनं सुवर्षस्य स्तेयं मुनिवरोत्तमाः ॥
 गोमूत्रपक्वयवभुग् षड्भैक्षेण शुद्धयति ।
 सम्पूर्णस्य सुवर्षस्य स्तेयं कृत्वा सुनीश्वराः ॥
 ब्रह्महत्याप्रतं कुर्याद्वादशाब्दं समाहितः ।
 रत्नासनमनुष्यस्त्रीभूमिधेन्वादिक्षेत्रेषु च ॥
 सुवर्षसदृशेषु प्रायश्चित्ता'र्हमुच्यते ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्वहरषे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तं विशिनष्टि ॥

-
- (१) कुर्यादिति श्रौतशुक्लके पाठः ।
 (२) षड्भैक्षेण शुद्धयति इति शेषितशुक्लके, चरेक्षेणैव शुद्धयति इति श्रौतशुक्लके पाठः सहस्रसंभ्यते ।
 (३) प्रायश्चित्तार्हमुच्यते इति श्रौतशेषितशुक्लकयोः पाठः ।

(स्वेयं कृत्वा सुरां पीत्वा राजा योधर्षकस्ततः)
 विप्रस्तद्वरश्च राजा स्वर्षमाचमयाधिकम् ।
 कृत्वा नरकमाप्नोति ब्रह्महेति वदन् द्विजाः ॥
 पश्चात्तापसमायुक्तो ब्रह्महृत्वाव्रतं चरेत् ।
 तेभ्यश्च देत्वा तप्तेन पश्चाच्चान्द्रायचद्वयम् ॥
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाम्यथा जगवद्बभूव ॥

सूर्यपुराणे—

अत्रानाहादुजो हृत्वा विप्राणां स्वर्षमुत्तमम् ॥
 गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 श्रीचियाणां द्विजानान्तु विधवानां विशिषतः^१ ॥
 पूर्ववद्^२ हृतसिन्धुः कुर्वन् सूर्यावसोकनम् ।
 कारीषाच्छादितो दम्भः स्वेयपापात्प्रमुच्यते ॥

सिद्धपुराणे—

ब्रह्मसं चरियो हृत्वा अश्वमेधेन शुभ्यति ।
 आत्मतुष्णं सुवर्षं वा दद्याद्वा गोसमं तथा^३ ॥
 ब्रह्मसं चरियो हृत्वा पश्चात्तापमवाप्य च ।
 पुनर्देत्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥

(—) अर्षं पाठः श्रीतपुस्तके शेषस्यः ।

(१) वैश्वानरां विशिषतः इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) पूर्वाहृतवसुधामर्षं इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) चरेत् इति शेषतपुस्तके पाठः ।

तच्च सान्त्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।

शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राभन्वया पतितो भवेत् ।

पुनरपि राज्ञां स्तेयप्रकारमाह—

शिवरहस्ये—

अन्यायाद्दिप्रथामेषु अनाद्येभ्यो धनं च यत् ।

अदण्डेभ्यो यथा वित्तं तत् स्तेयं भूभुजामिह ॥

तदपि स्तेयमित्युक्तं पूर्व्ववच्छुद्धिमाप्नुयात् ।

सुरामपि तथा राजा पीत्वा ज्ञानात् कश्चिद्द्विजाः ॥

अग्निदग्धां सुरापीत्वा राजा मृत्वा ततः शुचिः ।

तथापि विप्रमुख्यानां ह्ययुतं धेनुमाचरेत् ॥

स्तेयं कृत्वा सुरापीत्वा मृत्वा राजा विशुध्यति ।

द्विजेभ्यो ह्ययुतं धेनुमिति यत्तदसान्प्रतम् ॥

वर्षं चतुष्टयानां नारीणां मद्यपानसम्भवे, न मरणान्तम् । त्यागएव

परम् । न पोषणोपायः । क्षत्रियैश्चूडनीणां क्वेचिद्दधमिच्छन्ति ।

सर्वस्तेयेऽपि एवमेव वेदितव्यम् ।

तदाह कात्यायनः—

विप्रादीनां तु नारीणां स्तेयं वा पापमेव वा ।

सम्भवेद् यदि देवेन नेच्छन्ति मरणं बुधाः ॥

(१) न पोषणेऽप्यत्र इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) क्षत्रियैश्चूडनीणां क्वेचिद्दधमिच्छन्ति ।

न त्वाज्यासु स्त्रियः काशिकोपोष्वा वेसुभिः किल ।
अत्रियादेर्बधः प्रोक्तो विप्राणां गर्हितं अतम् ॥

सिंहपुराणे—

सुरापानं बन्धिक् कृत्वा सुवर्षं वा द्विजन्मनाम् ।
अत्रवच्छुद्धिमाप्नोति शुद्धोभौसत्त्वमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे—

सुरां पीत्वा सुवर्षं वा कृत्वा यदि बन्धिक्पतिः ।
राजवच्छुद्धिमाप्नोति ह्ययुतं वा गवां चरेत् ॥

नागरखण्डे—

जरुजसु सुरां पीत्वा कृत्वा स्वर्षं द्विजन्मनाम् ।
अत्रवहेहशुद्धिः स्वाद् अन्यथा ह्ययुतं गवाम् ॥
तच्छूद्रसु सुरां पीत्वा कृत्वा हेम द्विजन्मनाम् ।
राजदण्डः स्वधर्मेण सुसलेन हतः शुचिः ॥

स्कन्दपुराणे—

पादजसु यदा कृत्वा सुवर्षं पूर्वजन्मनाम् ।
सुरां पीत्वा स्रज्जन्नात्वा भौसत्त्वं बधमर्हति ॥

(१) अत्रिवच्छुद्धिमाप्नोति इति श्रौतवैश्वितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) भौसत्त्वबध इत्यते इति श्रौतवैश्वितपुस्तकयोः पाठः ।

विष्णुऋषींस्तरे—

भद्रिजो हेमहारी बः सुरापायी^१ द्विजम्भनाम् ।

तत्स्त्रीणां त्यागएव स्वात् सोऽपि मीसख मर्हति ॥

राजविजये—

पादजो यदि मोहाद्वा सुरां पीत्वा द्विजम्भनाम् ।

हत्वा हेम्^२ कथं तस्य राज्ञा^३ मीसखमिष्यते ॥

तत्स्त्रीणां त्यागएव स्वात् भ्रजो वा मुनिचोदितः ।

इति हेमाद्रौ ऋषियादीनां विप्रस्वहरणे

प्रायश्चित्तम् ।

* विष्णुपुराणे इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(१) हेमहृत्वा न द्रुति श्रोतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) सुरां पीत्वा इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(३) राजा मीसखमिष्यते इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ रजतादिस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सुवर्णेन प्रमाद्येन ज्ञात्वा यद्राजतं भवेत् ।
तावद्धृत्वा द्विजो यसु स्तेयी इत्युच्यते बुधैः ॥

स्कन्दपुराणे—

राजतं येन तद्विषं पूर्वमानेन धर्मतः ।
तद्वत्त्वा सुखजः सम्यग् अज्ञानाद्द्राजनन्दन ॥
स्तेयी इत्युच्यते सद्भिः प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

चतुर्विंशतिमते

हरेद्रजतमज्ञानात् पूर्वजो यदि दैवतः ।
स मृत्वा पूर्ववद्द्राजन् शुचिमाप्नोति निश्चितम् ।

महानारदीये

सुवर्णमानानन्यस्मिन् रजतस्तेयकर्म्मणि ।
कुर्व्यात् सान्तपनं सम्यग् अन्यथा पतितो भवेत् ॥
दशनिष्कान्मपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।
हरेच्चेद्रजतं विद्वान् कुर्व्याच्चान्द्रायणं द्विजाः ॥
दशादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्म्मणि ।
चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिग्रहकम् ॥

(१) येन वत् क्रीतमिति उचितपुस्तके पाठः ।

(२) राजतं हरेदिति क्रीतपुस्तके पाठः ॥

(३) अज्ञानाद्द्राजतं मृत्वा इति क्रीतउचितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) मृत्वा चेद्रजतं इति क्रीतउचितपुस्तकयोः पाठः ॥

शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।
सहस्रादधिके स्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरित् ॥

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विद्यापते ।
कुर्व्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विद्यापते ।
कुर्व्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥
दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।
ह्रत्वा चेद्भ्रजतं विद्वान् कुर्व्याच्चान्द्रायणं द्विजः^१ ॥
शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।
सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरित् ॥

क्षत्रियविद्यां रजतस्तेये विप्रप्रायश्चित्ताद्भिगुणं वेदितव्यम् ।
शूद्रस्य मौसल्यमेव । तप्तत्स्त्रीणां रजतादिस्तेयसम्भवे त्वागः
पूर्ववन्न मरणादि ।

इति हेमाद्रौ रजतस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शुभचिति चैचित्तपुस्तके पाठः ।

(२) त्वाग्वा इति श्रीत चैचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

अथ ताम्रस्त्रियप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

(हत्वा विप्रः पलशतं ताम्रं पारक्यमादरात् ।

स्त्रेयी इत्युच्यते सङ्गिर्न सभाषः कदाचन ॥

पलप्रमाणं पूर्वमुक्तं)

सुखजो लोभत स्ताम्नं पारक्यं वै शतं पलम् ।

स्त्रेयी महङ्गिर्गदितस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥

महङ्गपुराणे—

अनाथानाञ्च नारीणां विधवानां द्विजानाम् ।

गुरुणां कर्मनिष्ठानां साधूनां ताम्रमादरात्

स्त्रेयेन वा बलाकारात् विप्रो हत्वा शतं पलम् ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्तिर्मर्याताबधादिह ॥

पलद्वये पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

प्राजापत्यं पञ्चपले तप्तं दशपले ऋतम्^१ ॥

त्रिंशत्पले तु चान्द्रं स्वात् पञ्चाशत्तत्रयं ऋतम् ।

ताम्ने षष्टिपले प्रोक्तं मासं कृत्वा घर्मर्षणम् ॥

कण्ठद्वजले खित्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।

ताम्ने शतपले राजन् स्त्रेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥

(१) विष्णुपुराणे इति वेदितपुस्तके पाठः ।

(—) अर्धं पाठः श्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) पञ्चशतमिति वेदितपुस्तके पाठः ।

(३) प्राजापत्यं पञ्चगव्यं तप्तं दशपले-ऋतम् । इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

चिः परिक्रमचं' कुर्याद् 'भुवचान्द्रं ततः परम् ।

हृत्वा शतपलं ताम्रं स्वर्णस्तेयसमं विदुः ॥

शतपलताम्रस्तेयात् द्विजः सुवर्णस्तेयवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
नात्र मरचान्तं प्रायश्चित्तम् । सुवर्णस्तेयसममित्युक्तम् अतो न
मरचान्तप्रायश्चित्तम् । अयुतधेनुदानादिकमेव 'अशियादिस्तेय
प्रायश्चित्तम् । एवं न सुवर्णस्तेयादिवत् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) कला इति क्रौतपुस्तके पाठः ।

(२) छद्मा इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) अशियादिस्तेयप्रायश्चित्तमिति क्रौतपुस्तके पाठः ।

अथ कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

(कूर्मपुराणे—

'कांस्यं यत्पापसम्भूतं पारकं यदि लोभतः ।

स्तेयं कृत्वा द्विजोयसु स पापफलमनुते ॥)

लिङ्गपुराणे—

कांस्यस्तेयी महापापी रौरवं नरकं व्रजेत् ।

पश्चाद्भवति पापात्मा कारुको जायते भुवि ॥

महाभारते—

कांस्यं कृत्वा द्विजो लोभात् पारकं द्विजैरेतुकम् ।

महान्तं नरकं गत्वा हीनवर्षः प्रजायते ॥

चतुर्विंशतिमते—

कांस्यपित्तलसुख्येषु भायसान्तेषु पक्षसु ।

सहस्रनिष्कमानि तु पारकं परिकीर्तितम् ॥

प्रायश्चित्तन्तु लोहानां स्तेये रजतवत्सूतम् ॥

कांस्यपित्तलस्तेये वर्षत्रयस्य रजतस्तेयवत् प्रायश्चित्तम् पलसंख्यया

(—) कबं पाठः श्रौतशास्त्रीयुक्तकवो न इत्यते ।

(1) शास्त्रीयुक्तक श्रौतयुक्तकवोः 'स्यन्दपुराणे ।

सुखको लोभवन्तः पारकं वै पक्षं ततः ।

स्तेयं कृत्वा द्विजोयसु स पापफलमनुते"

इत्यधिकपाठः सप्तपद्यन्ते ।

वेदितव्यम् । न निष्कादिप्रमाणम् । शूद्रस्य 'राजत'सप्तगुरुक्रमेण
अहुलिच्छेदादिकं कारयितव्यं न मीसत्यम् । द्रव्यस्वाल्पत्वात् ।
तत्स्त्रीचामिवमेव सन्धवे प्रायश्चित्तं करणीयम् ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये कांस्वस्तेयादि-
प्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) नृद्वेति श्रौतवेदितद्वयकथनोर्णवच्यते ।
(२) अयुक्रमेण इति श्रौतवेदितद्वयकथाः ।
-

अथ धान्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

मरीचिः—

ब्राह्मणो द्रव्यलोभेन पारकं धान्यमाहरेत् ।
द्रोणं वा प्रस्थमात्रं वा हत्वा नरकमनुते ॥

लिङ्गपुराणे—

सुधित्वा योद्विजोमोहाद्धान्यं द्रोणप्रमाणकम्
पारकं धन्यमतुलं हत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥
तदन्ते भुवमासाद्य सदने भूषको भवेत् ।

धान्यप्रमाणमाह—

शुक्लपुराणे—

पुराणं षष्टिभिर्विजैस्तादृश्यं कोशलयते ॥
कोशद्वयानु लिङ्गं स्वात् त्रसप्तद्वयमुच्यते ।
अञ्जलिस्तादृश्यं राजन् तद्द्वयं कुडुपं स्मृतम् ॥
'कुडुपद्वयं तु प्रकं स्वात् द्रोणस्तेषां चतुष्टयम् ।
द्रोणानां विंशतिः खारी धान्यमानमितीरितम् ॥
द्रोणद्वयं तु भारःस्वात् त्रेयस्तात्पलसङ्ख्याया ।
कोशस्तेये^१ दश प्रोक्तं सावित्रीपठनं मुदा ॥

(१) तद्द्वयं पुत्रं स्मृतम् इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(२) मानद्वयं तु अन्धूतं तद्द्वयं कुडुपं स्मृतं मित्वापिचमर्द्धमितः पूर्वं श्रौत-
सेखितपुस्तकयोः सप्तपलस्यम् ।

(३) आपस्तम्बेनैव प्रोक्तमित्येखितपुस्तकपाठः ।

च क्लृप्तौ शतगायत्रीजपः पापप्रक्षरणः ।
 सहस्रं पुण्ये प्रोक्तं माने दायुतमुच्यते ॥
 लक्षं तु कुङ्कुपे प्रोक्तं प्रस्ये लक्षत्रयं चरेत् ।
 द्रोणे तु दशलक्षं स्वात् खारीधान्ये यथा नृणाम् ।
 सुवर्षस्तेयिनः पापे प्रायश्चित्तं द्विजैर्मुदा^१ ॥
 तत्तदाचरणीयं स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ।
 गोधूमतिलमाषाणां स्तेयेन^२ द्विगुणं स्मृतम् ॥
 श्यामाकमुद्गबीजैश्चां प्रमाथानां तथैव च ॥
^३पात्रतालकुलित्वाणां 'यवपूर्वं' समारेचत् ।
 ब्राह्मणो यदि लोभेन शोषयेत् खारिकादयम् ॥
 घृताक्तदेहः सहसा कारीरेण सहाग्निना ।
 दग्धः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरिच्छते ॥

राजवैश्ययोरेवं प्रायश्चित्तं अन्यस्तेये विवेचनीयम् । शूद्राणां
 औसलप्रायश्चित्तम् । राजवैश्ययोर्विवाहादिषु संस्कारबलवत्तया
 विप्रप्रायश्चित्तवदुक्तम् ।

इति हैमाद्री धर्मशास्त्रे धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्

-
- (१) द्विजेष्टदा इति श्रौतपुस्तके पाठः ।
 (२) स्तेयिनो द्विगुणं कर्तव्यमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) यावन्नाचकुलित्वाणांमिति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) यावपूर्वमथारेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ वस्त्रस्त्रोत्रप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

वस्त्रं मुञ्चाति यो विप्रः पारकं शास्त्रगर्हितम् ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि तस्य दोषो महान् 'भवेत् ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रो यदि ह पारकं वस्त्रमज्ञानतः खलः ।
तदा दोषमवाप्नोति तं त्यजेदन्वजं यथा ॥

शिवपुराणे—

यो विप्रो दुर्जनासक्तो परवस्त्रं मुषेद्यदि ।
तस्यैवं पुष्पनाभः स्वाद् इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥
तदन्ते मरकं याति जायते वस्त्रहीनवान् ।

कूर्मपुराणे—

विप्रो मुञ्चाति यद्वस्त्रं पारकं धर्मगर्हितम् ।
यमलोकमुपागम्य तत्र स्थित्वाऽन्वजश्चरति ॥
पुनर्भुवमुपागम्य बहुपुत्रो विवस्त्रवान् ।

प्रायश्चित्तमाह देवस्वामी—

स्त्रुततन्मुक्तं वस्त्रं स्त्रुततन्मुविनिर्मितम् ॥
चित्तवस्त्रं तथा नीलं रक्तं कौस्तुभेरुचितम् ।
पट्टवस्त्रं तु कौशेयं अर्चासयमतः परम् ॥

(१) महानभूत इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) रत्ननिर्मितं शेषितपुस्तकके पाठः ।

श्लेतवसमिति प्रोक्तं तत्तद्वक्ष्यामुसारेषि ।
 सूक्ष्मतन्तुजते वस्त्रे स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥४॥
 पञ्चात्तापसमायुक्तः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 [सूक्ष्मतन्तुजते वस्त्रे तु सुषित्वा तप्तकण्डूद्वयं चरेत् ॥]
 गौलीमये सूक्ष्मवस्त्रे चरेच्चान्द्रायत्त्रयम् ।
 बहुमुख्ये रत्नवस्त्रे कौशिके च सुनीश्वराः ॥
 सद्यः पतति पापात्मा घृताक्तोऽग्निं विशेत्ततः ।
 सुवर्षस्यो दिनं प्राहुः तं मीसव्यं विदुर्वुधाः ॥
 मान्द्यथा गतिरस्तीह तस्य भूयिष्ठपापिनः ।
 पुनर्दंष्ट्रा तु तद्वस्त्रं पञ्चात्तापसमन्वितः ॥
 प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।
 उक्तं यथा चत्रियाणां तथा सर्वं समाचरेत् ॥
 तथा विप्रादिदारुणां वस्त्रतोये गद्याक्रमम् ।

विप्राणां यत् प्रायश्चित्तं उक्तं तदर्थं तद्द्वारचत्रियादीनाम् ।
 तद्द्वाराणामेवं प्रायश्चित्तार्थक्रमेषु योजनीयम् ।

इति इमादौ धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 वसुस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

* अतःपरम् "युक्तेन जनना राज्ञम् तप्तकण्डूद्वयं चरेत्" इत्यधिकः पाठः
 श्रौतशुक्ले वस्तुपचभ्यते ।

(१) पञ्चात्ताप इत्याद्यर्थं श्रौतशुक्ले नोपचभ्यते ।

[—] अत्रं पाठः श्रौतशास्त्रीशुक्लशब्दोर्नोपचभ्यते ।

अथ गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

गुरुतल्पगतानां तु प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।
 जननी च सपत्नी च राज्ञः' पत्नी गुरोस्तथा ॥
 मातुलानी स्वभगिनी स्वसा ज्येष्ठस्य नायिका ।
 श्वश्रूः कनिष्ठभार्या च भ्रात्रेयी च पतिव्रताः ॥
 एकादश समास्वेताः स्वमाता राजवहभा ।
 पूज्याश्च वन्दनीयाश्च पोथा वस्त्रादिभूषणैः ॥
 द्विजोऽपि न द्रोहकृत् स्वात्मशंका मनसा गिरा ।
 जननी सर्वभूतानां पूज्या वन्द्याश्च तास्तथा ॥
 अज्ञानाभ्यातरं गत्वा तत्सपत्नीमथापि वा ।
 स्वयमेव स्वमुष्कं तु ष्ण्व्यात् पापमुदीरयन्^१ ॥
 हस्ते गृहीत्वा तन्मुष्कं निर्गच्छेन्निकर्षति दिशम् ।
 गच्छेन्नेवाधतः स्वस्य कदाचित् विचारयेत्^२ ॥
 अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य^३ शुध्यति ।
 मेरुप्रपतनं^४ तापि कुर्यात् पापमुदीरयन् ।

(१) राजपत्नी इति श्रौतशेषितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) पापमुदीरयेत् इति श्रौतशेषितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) विचारयन् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) वस्त्रं शुध्यति इति शेषितपुस्तके पाठः ।

(५) मेरुप्रपतनं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे—

राज्यं^१ क्षोभे महातीर्थे संधामे देयविद्भवे ॥
 पत्नीष्वन्यासु नारीषु स्वितासु मोह^२पीडितः ।
 मातरं वा सपत्नीं वा स्वदारभ्रान्तिमाविशन् ॥
 पञ्चाज्ज्वाला तु मातेति पञ्चात्तापमुपाविशन् ।
 स्वयमेवासिना मुष्कं हित्वा पापमुदाहरन् ॥
 अपश्यन् घृष्टतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य शुध्यति ।
 रेतःशेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि^३ ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्व्याद् रेतःशेकाऽग्निदाहनम् ।
 ज्वलितां सूर्भिर्मालिङ्ग्य मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

महातीर्थेषु संधामे जनक्षोभे महाभये ।
 [तव राजन् सतीसङ्घे महानसि समुद्भवे ॥]
 कामातुरः स्वपत्नीति मातरं वापि पञ्चजाम् ।
 गत्वा सक्तस्वदारेषु पूर्वैश्चिह्नविवर्जिताम् ॥
 मातरं सहसा बुद्ध्वा पञ्चात्तापपरायणः ।
 असिना तीक्ष्णधारेण शिख्रं स त्वघणं सक्तम् ॥

(१) डुरक्षोभ इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) स्विदपीडित इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) मातरं इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) रेतःशेकाऽग्निदाहनम् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

[—] अर्धं पाठः श्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

छित्वाञ्जसौ समाधाय न पश्चादवलोकयन् ।
 करन् नारायणं सम्यक् पुरःस्वमविचारयन् ।
 निर्ऋतिं दिग्भागच्छेत् सृत्वा शुद्धिमवाप्नुयान् ॥
 रेतःशेकात् पूर्वमेव स्वमातेति प्रबोधयत् ।
 ब्रह्महत्याघ्नतं कुर्व्यात् कापालम्बजवर्जितम् ॥
 कारीषवह्निना दग्धः शुद्धिमाप्नोति मादृगः ।

मरणादित्यर्थः ।

अथ राजदण्डमाह ।

सिद्धपुराणे-

विचार्य्य मादृगं विप्रं स्वयमेव न चारतः ।

न चारेभ्य इत्थर्यः ।

भगाकारभयः कृत्वा तापयित्वा हुताग्ने ।

लेखयेद्वस'वद्भुत्सै खेलाटे मादृगामिनः ॥

आरोहेद्भ्रासभं यानं निःक्वाचं ध्वनयन् जनैः ।

तद्वसं पूर्व्ववद्भुत्वा धर्ममतमिहाचरेत् ॥

[तत्पत्नीष्वथवा दद्यात् तासु दोषो न संसृजेत्] ।

अटित्वा नगरीं सर्वां जनोऽयं गुह्यतल्पगः ॥

इत्युच्चैर्भाषयन् भृत्यैः पुरद्वारमुपागमन् ।

तत्रैव नापितेनाशु असिना तौष्णधारया ॥

छेदयित्वाथ तन्मुष्कं निधायथ तदप्लव्ही ।

कृत्वा स पापो मुष्कं तत् गृहीत्वा निर्वर्तितं दिशम् ॥

गच्छन् प्राच्यान् परित्यज्य ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अथवा सूर्ध्वमातप्य वज्रौ राजा प्रयत्नतः ।

तैलेन सूर्ध्वमातप्य भृत्यैरासिङ्गयेन्मुदा ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति स राजा दोषवान्निहि ।

मेरुप्रपतनं वापि नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(1) लेखयेद् भुत्सै इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

[-] क्वं पाठः काशीपुस्तके गोपचर्यते ।

(2) परित्यज्या इति श्रौतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।

रेतः सेकात्पूर्वमेव मातेति ज्ञात्वा ब्रह्महत्याव्रतं कपालध्वजवर्जितं
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति । नाभ्यैः सेतुदर्शनादिभिः । क्षत्रिया-
 दीनां मातृगमनेऽप्येवमेव प्रायश्चित्तं योजनीयम् । शुद्धस्य मीसस्य-
 मेव प्रायश्चित्तं पापनाशकं स्यात् । तस्याः स्त्रियास्तदर्शादि ।
 सारमाहृत्याख्यकुटीरं कृत्वा मातरमवस्थाप्य मयूराख्यप्रभाषैः
 कवचैः प्रत्यङ् पोषयेत् । न मातृभ्रान्तिः । मृता चेत् पतित-
 प्रायश्चित्ताङ्गेन शरीरशुद्धिं कृत्वा परलोकक्रियां कुर्यात् ।

तदाहापस्तम्बः—

शुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

इतिवत् मातृत्यागो न विगर्हितः । तस्याः शुश्रूषा तु नित्या पति-
 तया अपि । सपत्नोप्रभृत्स्त्रीगमनेष्वेवं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।

कूर्मपुराणे—

सर्वर्षोत्तमवर्षस्त्रीगमनेन विचारतः ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् हादशाब्दं समाहितः ॥

षसत्याभासतो घृच्छेत् स्ववर्षाचीत्तमाह वा ।

कारौषवह्निना दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमः ॥

रेतःसेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् पचेदेकान्निदाहकम् ॥

स्ववर्षोत्तमवर्षे निवृत्तो वीर्यवैषजात् ।

ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षड्द्वन्द्वं विधिपूर्वकम् ॥

सत्रियां पितृभार्यान्तु गत्वा विप्रः सङ्गच्छते ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् नवाब्दं विष्णुतत्परः ॥
 वैश्यायां पितृभार्यायां षड्बन्धं व्रतमाचरेत् ।

मातृव्यसारञ्च पितृव्यसारम्
 आचार्यपत्नीं श्वशुरस्य पत्नीम् ।
 आचार्यपुत्रीनथ मातुलानीम्
 पुत्रीं स गच्छेद्यदि कामतो यः ॥

दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ॥
 एकस्मिन्नेव दिवसे बहुवारं विवायिकम् ।
 एकवारं कृते त्वब्दं व्रतं कृत्वा विद्युध्यति ॥
 दिनद्वये गच्छति चेत् वज्रो द्युध्यति नान्यथा ।
 चाण्डालीं पुत्रसीं चैव क्षुपां च भगिनीं तथा ।
 मित्रप्रियां शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् षड्बन्धं ध्वजवर्जितम् ॥

एतासां मातृव्यतिरिक्तानां पापशङ्कावतीनां त्वागण्य परम् ।

अन्यथा संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीति ।

तदाह कात्यायनः—

पतितां पुत्रगमनां मातरं पोषयेत् सुतः ।
 कुटीरं वसयाकारं सूत्रं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
 तत्र तां सन्निवेश्याय चतुर्भिः कवसैर्नृप ।

(१) दिनद्वये गच्छति वज्रो इत्यः द्युध्यति नान्यथा । इति वैश्वतपुस्तकपाठः ।

मयूराण्डप्रमाथैस्तैः प्रत्यहं बन्धुमार्गतः ।
 यावता स्त्रियते माता तावद्भूत्वा प्रयत्नतः ॥
 पतितस्त्र यदुक्तं तत् प्रायश्चित्तार्हमाचरेत् ।
 परलोकक्रियाः मन्थक् कृत्वा श्चद्धिमवाप्नुयात् ॥
 चकृत्वा दोषमाप्नोति पुत्रस्तत्पापशुद्धये ।
 एतासामार्थनारीणां त्यागएव विधीयते ॥

राजवैश्ययोरिदमेव प्रायश्चित्तं विधीयते ।

वर्षत्रयस्त्र विप्राणां भार्या माता विधीयते ।
 तद्दारेषु यदा गच्छेद् वर्षत्रयमकामतः ।
 तत्रापि पितृवद् बुद्ध्या प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 शुद्धस्त्र मौसलं प्राङ्गुरिति शास्त्रेषु निश्चितम् ।
 कामः सर्वधनाहारी कामः पुस्त्रविनाशकृत् ॥
 कामः पापकरो नित्यं कामोऽनर्थप्रदायकः ।
 कामः शत्रुर्मनुष्याणां तस्मात् कामं परित्यजेत् ॥
 संसारेऽस्मिन् महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।
 ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्तै न संशयः ॥
 पुत्र-दार-शुद्ध-श्रेय-धन-धान्य-विमोहिनीम् ।
 सख्येमां मानुषीं वृत्तिं री री गर्थं तु मातृघातः ॥
 सख्यञ्च कामं क्रोधं च लोभं मोहं मदं तथा ।
 परापवादं निन्दां च यजध्वं भक्तिती हरिम् ॥
 माता हरिः पिता दैवम् ज्येष्ठभ्राता जनार्दनः ।
 गुरुर्विष्णुः प्रसन्नात्मा राजा प्रत्यक्षदैवतम् ॥

तद्दारास्तु तद्यज्ञेयास्तस्माद्गोहं न कारयेत् ।

आपस्तम्बः—

“गुरुतल्पगामी सहस्रवर्षं मिश्रं परिवास्यास्रली आधाय
इक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् । ज्वलितां वा सूर्भिं परिष्वज्य
समाप्नुयात्”* इति दोषस्तरणात् तद्दारेषु द्रोहवृद्धिर्न कार्या ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

* आपस्तम्बधर्मशास्त्रे १-८-२५ १-२ ।

अथ तत्संयोगिप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

महापातकसंसर्गे महासान्त्वनं स्मृतम् ।
 सङ्गं कृत्वा र्द्विमासे तु उपवासान् दशाचरेत् ॥
 'पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासद्वये व्रतम् ।
 कृत्वा षष्माससंसर्गे कुर्थाच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
 किञ्चिद्भूनाब्दं सङ्गत्तु षष्मासं व्रतमाचरेत् ।
 षड्दश त्रिगुणं प्रोक्तं ज्ञानात्सङ्गे यथाक्रमम् ॥
 यस्तु संवत्सरं त्वेतैः शयनासनभोजनैः ।
 वसेच्च^१ सहितं विव्यात् पतितं सर्वकर्मसु ॥
 महापातकिनस्त्वाप्याः सर्वदा विप्रसत्तमैः ।
 महापातकिनो लोके दर्शनात् पापदायिनः ॥
 स्पर्शाक्षरकदानित्यं स्मरणात्कीकहारिणः ।
 'सत्सङ्गतिः सदा नृणां कामधेनूपमास्मृता ॥
 अतः सत्सङ्गतिः कार्य्या नृभिः पुण्याभिलाषिभिः ।
 पुण्यमेव सदा कार्य्यं पुण्यमेव सदा स्मरेत् ॥

(१) कृत्वा द्व मासे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पराकान् इति श्रौतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वसेच्चेत् इति वेदितपुस्तके पाठः ।

(४) सन्नो गतिः इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

पुष्पमेव 'सदा पश्येत् तस्मात् पुष्पाधिकं न च ।
अतीमहन्निः संसर्गः कर्त्तव्यो धर्म'वित्तुषीः ॥
दुःसङ्गं वर्जयेन्नित्यं सुराभाष्ठादिकां यथा ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) पुष्पमेव च अंशे इति श्रौतशुक्लके पाठः ।

(२) धर्मवित्तुषीः इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

[अधेदानीं उपपातकप्रायश्चित्तं ब्रुवन् गोवध-
प्रायश्चित्तमाह ।]

मार्कण्डेय पुराणे—

सर्वेषामिव धर्षाणां ब्राह्मणः परमोगुहः ।

तथा च पशुजन्तूनां गौर्मातिति प्रगीयते ॥

विप्रहत्या च गोहत्या सममेतद्वयं वृषाम् ।

पुरा चतुर्भुखोद्भवा सृष्टादौ सृष्टवांस गाः ॥

यज्ञान् वेदांस विप्रांस अरषिं सुक्सुवादिकान् ।

सृष्टवान् यज्ञरक्षार्थं महीपालानतःपरम् ॥

गावो विप्राश्च यज्ञाश्च पुनन्तीह' महीमिमाम् ।

गोहिंसां यो नरः कुर्यान्निष्कारयतया न्विह' ।

न तस्य निष्कृति'श्चास्ति प्रायश्चित्तप्रतैरपि ॥

गोसवपव कारणं हनने 'मधुपर्क'श्च । तयोरभावाद् गो-
हिंसनं गर्हितमेव कलियुगे ।

अग्न्याधेयं गवालश्वं सस्रासं पलपेढकम् ।

देवरेष सुतोत्पत्तिं कसौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

यज्ञार्थमेव गोहिंसनं नान्यदा' ।

[—] अर्थं पाठः क्रीतकायोपकाकदोर्गोपचभ्यते ।

(१) पुनन्ति हि इति क्रीतसेचित्तपुकाकपाठः ।

(२) अथः इति क्रीतपुकाके अथः इति सेचित्तपुकाके पाठः ।

(३) निष्कृतिर्गोहिंस इति सेचित्तपुकाके पाठः ।

(४) मधुपर्कं च इति क्रीतसेचित्तपुकाकपाठः ।

(५) नान्यदा इति क्रीतपुकाकपाठः ।

गोहिंसां मुखजः कृत्वा महापापमवाप्नुयात् ।
तथैव विप्रहिंसाञ्च महतां गर्हितं हयम् ॥

हिंसा दशविधा ।

तदाह गौतमः--

क्रूररज्ज्वा कण्ठबन्धो दारुबन्धस्तथा गले ।
निराधारे स्थले बन्धस्तथा ग्रास'निपीडनम् ॥
ताडनं रज्जुदण्डाद्यैस्तथा सञ्चाररोधनम् ।
शृङ्गच्छेदस्तथा बाहोद्विवारं दोहनं तथा ॥
वत्से मृते च क्षीराणामादानं चर्मवस्त्रतः ।
इतीह दशधा हिंसा गवां प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
एताभिर्गा यदा हिंस्यात्तदा गोबध इष्यते ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरितीरितम् ॥
महापातकिनां चैव तथैव क्षुद्रपापिनाम् ।
पापं चतुर्विधं प्रोक्तं शुष्कं चार्द्रं महत्तरम् ॥
उपपातकमित्येतत् चतुर्धा परिकीर्तितम् ।
उक्तस्यैतस्य पापस्य पञ्चगव्यं विशेषनम् ॥
गौर्यस्य च गृहे नास्ति होमार्थं पापनाशिनी ।
तद्गृहं रुद्रभूमिः स्वाद्गृहस्यः स च पापकृत् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयालुत्वं षड्विधं गृहमेधिनाम् ॥

(१) तथा पापविपीडने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गौर्यैवैव सदा तिष्ठेत् तत् क्षेमं वाशिकासमम् ।
 न सन्ति तत्र पापानि तथा बालप्रहायहाः ॥
 नमस्कारैः सेवितव्या सत्यापि मनसापि गौः ।
 तथा सम्याद्य बहुभिर्धनैर्वा पापमुक्तये ॥
 एतां धेनुं यदा विप्रो हिंसाश्चेत्तगुहादिभिः ।
 महापापमवाप्नोति योवा कोवा भुवस्तले ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

चण्डिकाखण्डे—

गौहन्ता यस्तु वै लोके रज्जुपाषाणवेष्टनैः ।
 अरण्ये वा गृहे वापि रोषाद्वा कामकारतः ॥
 यमालयमुपागम्य नरकञ्चानुभूय च ।
 तदन्ते भुवमासाद्य जायते त्वर्यरोगवान् ॥

लिङ्गपुराणे—

यो हिजोमदलोभेन मक्षरादीर्थया नृप ।
 गां हत्वा यस्य कस्यापि विपिने वा जलाशये ॥
 रज्जुकण्ठाशमभिर्घोरैः कण्ठभेदनपीडया ।
 भवेत्तस्य महान् दोषः प्रायश्चित्तीभवेद्द्रुवम् ॥
 हत्वा तु मुखजो ज्ञानाश्मदेन महता हतः ।
 नरकाच्च निवर्त्तत प्रायश्चित्तं विना प्रभो ॥
 पञ्चात्तापसमायुक्तः पराकां कञ्चमाचरेत् ।
 अज्ञानतः पराकः स्यात् ज्ञात्वा चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 कामतो गोबधे चैव शुद्धिर्दृष्टा मनीषिभिः ।

नागरखण्डे—

अकामतः कामतो वा विप्रो हन्याच्च गां शुभाम् ।
तस्यैव शुद्धिद्विदिता पराकचान्द्रभक्ष्यम् ॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धिमान् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति अर्शोरीगी भवेद्भुवि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

सांपराकं? च धेनुं यो मुखजो मत्सरोद्धतः ।
हन्ति दण्डादिभिः पापी तस्व देहविशुद्धये ॥
अन्नानान्तु पराकः स्वात् भ्रानाच्चान्द्रस्य भक्ष्यम् ।
हत्वा' तु रोगिणीं वृक्षां पराकं कच्छ्रमाचरेत् ॥
युवतीं गां द्विजो हत्वा' कुर्याच्चान्द्रायणं सक्तम् ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गोबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) यो हत्वा इति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

(२) हन्यादिति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

अथ निमित्तगोबधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्शपुराणम्—

अनाधारे स्थले बन्धो निराहारो गवामिह ।
 एभिर्निमित्तैरन्यैश्च पतनाद्भित्तिदृश्योः ॥
 यदा^१ म्रियेत वा धेनुर्हत्या तत्स्वामिनो भवेत्
 अतः स्वामी परावृष्ट्यं कुर्यात्तद्द्रव्यं सदा^२ ॥
 तत्पौषणे महत्पुण्यमनन्तं परिकीर्तितम् ।
 तदुपचा मङ्गल्यपं पतनं जम्बजम्बसु ॥
 अग्निहोत्रस्य या धेनु र्या^३ धेनुः शशुभाषणे ।

अभिधेकार्थमित्यर्थः ।

या धेनुर्गुर्विषी राजन् या धेनुः कपिलात्मिका ।
 पूतै^४ निर्मितैः सा धेनुर्हता यदियमाज्ञया ॥
 तत्स्वामी मुनिभिः प्रोक्तो गोहन्तेति न संशयः ।
 अग्निहोत्रादिधेनूनामिकां वापि निमित्तजैः ॥
 हन्ता तत्पापमोक्षार्थं पराको मुनिचोदितः ।
 इतरासां गवां राजन् निमित्तैरेभिरग्रतः ॥
 हननं प्राप्यते देवात् स्वामिना चान्द्रभक्षणम् ।
 अशक्तो रोगदृष्टाभ्यां हन्तिह्येतैः प्रमादतः ॥

(१) यथा इति खेचितपुस्तके पाठः ।

(२) सदा इति खेचितपुस्तके पाठः ।

(३) तथा शशुं प्रपूजयेत् इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) नैर्निमित्तैः सा हि धेनुः इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

तत्स्वामिने तप्तकच्छं मुनिभिःपरिकीर्त्तितम् ।
 अग्निदाहे प्रधानस्यच्छेदे रोगनिवृत्तये ॥
 यदि दैवाभृतिः प्राप्ता प्राजापत्यं विशुद्धिदम् ।
 दारुणा गुरुणा कण्ठे लग्ने पतति^१ याच गौः ॥
 सृता^२ तद्दोषशान्तर्यं पराकः कच्छमीरितम् ।
 तत्सुतामध्यदेशे तु बन्धने ताडनेऽपि वा ॥
 क्रियादेशे वनैकान्ते सृता या धेनुरग्रतः ।
 प्राजापत्यद्वयं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 श्रीषधं रोगमोक्षाय कर्त्ता कुर्याद्भवामिह ।
 तेनौषधेन या धेनुर्मृतिमाप सुदुस्तराम् ॥
 तत्र चान्द्रायणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
 तत्र क्षीरघृते धेनुरक्षणाय गवामिह ॥
 कुर्यात् तद्विपरीतं चेन्मृता चेन्नेनुरग्रतः ।
 तत्रैव हत्या मरुती तप्तकच्छद्वयं चरेत् ॥
 पतने भित्तिवृक्षाणां शङ्कितानां नृपोत्तम ।
 तत्र श्वा च या धेनुर्मृता तत्पतने तथा ॥
 तदा तद्दोषशान्तर्यं प्रोक्तं चान्द्रायणं द्विजैः ।
 काठन्धरञ्जुबःत्रेन यदा गौर्निधनं गता ॥
 पराकः पापशुद्धयं वज्रिदाहेऽप्यमोचने ।
 पराकस्तत्र योक्तव्यो निष्क्रान्तभुवःस्वले ॥

(१) नवति वा च गौः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) सृता इति शेषितपुस्तकपाठः ।

तत्रापि पराकइत्यर्थः ।

एतासां गवामितैर्निमित्तैः हननप्राप्तौ तद्दोषोपशान्त्यर्थं तत्त-
प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तम् । लोकसादृश्यात् तत्तत्कर्मभ्रानुरोधेन
नेच्छन्ति चेत् तदा दोषमाह—

गौतमधर्म—

एभिर्निमित्तैः स्वस्तैर्यदा यत्रैव धेनवः ।

पशुत्वं यदि गच्छन्ति स्वामिनः पश्यतः सतः ॥

इत्या प्राप्ता^१ सुमहती लोकद्वयविगर्हिता ।

यस्य^२ दोषस्य यत्रोक्तं तत्तत्कुर्याद्द्विगुण्ये ॥

अन्यथा लोकसादृश्यात् प्रायश्चित्तपरासुखः ।

यदि^३ वर्त्तेत लोकेऽथ पुत्रदारप्रजाक्षयः ॥

अन्ते नरकमासाद्य मातङ्गत्वमवाप्यते ।

तदन्ते भुवमासाद्य भिक्षो भवति गर्हितः ॥

तस्माद्देहविगुण्यर्थं कुर्यान्निकृतिमुत्तमाम् ।

विप्रहत्या च महती तथा धेनुविहिंसनम् ॥

उभयोर्यदि हत्या तु कर्तुर्नीविहिता गतिः ।

अप्रमत्ततया राजन् धेनवो^४ माद्वयदा ॥

पोषणीयाः पालनीया वर्षैस्त्रिभिरिच्छादरात् ।

(१) इत्या च प्राप्ता महती इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) यदा दोषस्य इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्त्तेत इति लोकेऽथ इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) अद्वयत्वा इति श्रौतशास्त्रीपुस्तकयोः पाठः ।

क्षत्रियवैश्ययोरेवंप्रं प्रायश्चित्तं निमित्तगोहनने वेदितव्यम् ।
शूद्राणामेतत्साक्षाद्हनने शतरूपकेण दण्डः । विप्रस्त्रीणामेतासां
हनने विप्रस्याहं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामपि स्वजाति-
पुरुषाणां प्रायश्चित्ताहं कल्पनीयम् । शूद्रस्त्रीणां शूद्रवदान्ना रात्रा
कर्त्तव्या न स्त्रीतिविचारणीयम् ।

तदाह लिङ्गपुराणे—

बाहुजोरुजपादाजजातानां हनने गवाम् ।
निमित्तसैर्वाथ साक्षाद्वा प्रोक्ता विप्रस्य निष्कृतिः ॥
निमित्तहनने वाथ विप्राणां यदुदीरितम् ।
तत्कार्त्तव्यं नृपैर्वैश्यैस्तत्स्त्रीणामिदमीरितम् ॥
विप्रस्त्रीणां तथाप्रोक्तं शूद्राणां प्राण'पीडनम् ।
तत्स्त्रीणाञ्च तथा कार्यं निमित्तेन शतं विदुः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
निमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् ।

(?) प्राणपीडनं इति षेष्ठितपुस्तकपाठः ।

अथ गोवत्सहननप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

वत्सश्च त्रिविधः प्रोक्तो बालः पौगण्डको युवा ।

एतेषां हनने विप्रो निमित्तं इत वा स्वयम् ॥

चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु पञ्चसु ।

अतो वत्साः पोषितव्या विप्रैर्लोकैःसुभिः सदा ॥

यावत्^१ ढणभक्षणेन स्त्रीदरपूरणं न जानाति स बालः । मातरं

त्यक्त्वा स्वेच्छया सञ्चरति स पौगण्डकोवत्सः । गर्भधारणसुखं

प्राप्त्वा घनडुग्निः सह सञ्चरति स युवा । वत्सजननातन्तरं गौः ।

एतेषां हनने पृथक् पृथक्^२ दोषं प्रायश्चित्तमाह ।

कौर्म—

स बालोदरपूर्त्त्यर्थं यावत्कालं ढणादनः ।

जघस्वां मातरं त्यक्त्वा सञ्चरन् स्वेच्छया तृप ॥

पौगण्डकः स विज्ञेयः सञ्चरन् मत्समत्सवत् ।

गोवृषैः सह यः क्रोडन् स युवा त्रिविधः स्मृतः ॥

सा गौ र्या वत्ससूत्र्या महापातकनाशिनी ।

एतेषां त्रिविधानाञ्च मध्येको यो निहन्यते ॥

येन हन्यते इत्यर्थः । छन्दोवत् पुराणानीति ज्ञत्वा अर्थ^३सौष्ठवं न

विचारणीयम् ।

(१) वनढणभक्षणं इति श्रौतयुक्तके पाठः ।

(२) दोषभावश्चित्तमाह इति श्रौतयुक्तके पाठः ।

(३) अर्थसौष्ठवाद्बिचारणीयमिति श्रौतयुक्तके पाठः ।

तदाह नारदीये--

“राजा योहस्यते तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण” इति

सिद्धपुराणे--

वस्त्रानां त्रिविधानाञ्च एकं हन्याद्विजो यदि ।
तत्तत्पापफलं भुङ्क्ता चाण्डालत्वमवाप्यते ॥
बालं हन्याद्विजोयसु चीरादानादिमित्तजैः^१ ।
प्राजापत्यद्वयं साक्षात् निमित्तैरेकमुच्यते ॥
काला मुद्धिमवाप्नोति अन्यथा पशुघातकः ।

स्कन्दपुराणे--

यो बालवक्षं कामिन निमित्तैर्वा स्त्रयं हनेत् ।
तत्र देहविशुद्धयर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
निमित्तैर्वा यदा हन्यात् चीरादानादिभिः क्रमात् ।
निमित्तपापमित्युक्तं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
विप्रस्त्रीणां तदर्थं स्यात् बालवक्षविहिंसने ।
स्त्रियाणां विशुचितं वैश्रावां चिसुचं भवेत् ॥
तत्तत्स्त्रीणां तदर्थं स्यात् पादक्षं दण्डवेष्टनम् ।
पौगण्डकं तु योवक्षं निमित्तैर्वा स्त्रयं हनेत् ॥
तत्रैवेदं विशुद्धयर्थं तप्तकण्ठं चरेत् पुरा ।

(१) चीरदाननिमित्तजैः इति श्रीतडुकवे पाठः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे

येन विप्रेष षौगण्डोवक्षीयदि निहन्वते ।

तस्य देहविशुद्धयर्थं तप्तकण्डूत्रयं चरेत् ॥)

शिवधर्मोत्तरे—

षौगण्डकं सदोक्तो गोकुले स्वयङ्देश्यवा ।

निमित्तैः पूर्वजो विप्रो हन्यादेवं प्रचोदितम् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं चरेत्तप्तं यथाविधि ।

पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिबेदन्नाग्नाग्नाम् ॥

चतुर्यासां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं स्मृतम् ।

विप्राङ्गानां चतुर्यादिक्लीषां तप्तप्रायश्चित्तार्थं कल्पनीयम् ।

पादजं शतेन दण्डयेत् ।

गावङ्पुराधि—

युवानं गोवृषं हन्यात् पूर्वजः स्वयमादरात् ।

निमित्तैर्वाद्य राजेन्द्र परमेरवायां तथा ॥

महात्मं नरकं गत्वा जायते वृषसूतवान् ।

वृषस्य नृपहयसूचको तद्वत्सूतावस्य वक्षस्य हन्तुः, तत्त्वानि
पशुरहयवान् भवेदित्यर्थः ।

(—) अर्थं पाठः शीतवाचीपुस्तकबोर्ने इत्यन्ते ।

(१) हन्याद्देवप्रचोदितः इति शीतपुस्तके पाठः ।

(२) मेरवायाऽनवा इति वैदिकतदुक्तपाठः ।

भविष्योत्तरे—

युवानं गोवृषं हत्वा पूर्वजो बाहुजो बधिक् ।
मह्यन्तं नरकं भुक्त्वा जायते शोकवान् भुवि ॥

स्कन्दपुराणे—

अरण्ये जलमध्ये वा सख्ये वा द्विजोत्तमः ।
युवानं गोवृषं हन्याद्विमित्तं हत वा सख्यम् ॥
तत्तत्पापफलं भुक्त्वा जायते भुवि रोमवान् ।
तस्य दीपस्य शान्त्वर्यं कुर्व्याच्चान्द्रस्य^१ भक्षकम् ॥
गोदानञ्च ततः कुर्व्यात्पञ्चगव्यमनन्तरम् ।
हत्वा शुद्धिमवाप्नोति नीरोगो जायते भुवि ॥
विप्रस्त्रीणां तदर्हं स्वात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् * ।

अत्रियवैश्यानां तदङ्गनानाञ्च द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं तदर्हं च कर्मैव
योजनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रावचम्रतमिति श्रौतयुक्ताने पाठः ।

* "तत ऊर्ध्वं नङ्गं नोवचप्रायश्चित्तवत् सुपर्णविप्रोतपिनेकतवा बोजनीयं"

इत्यधिकः पाठः वसुपञ्चमते श्रौतयुक्ताने ।

अथोत्सृष्टहवहननप्रायश्चित्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

एकादशेऽङ्घ्रि सन्नाते पित्रोर्मरणसन्धये ।
 पित्राचत्ववितुन्नर्थे उज्जुष्टीयोहवः परैः ॥
 हन्वते यदि राजेन्द्र अहितः शिवसुद्रया ।
 शिवद्रोहीति विख्यातः सर्वधर्मवह्निभूतः ॥
 सत्वा नरकमासाद्य चास्त्रासत्त्वमवाप्नुयात् ।
 तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति कारीवहननाहते ॥

कन्दपुराणे—

पित्रोरर्थं तु काव्यार्थं जनेवत्सृष्टमुत्तमम् ।
 शिवसिद्धाङ्घ्रितं सम्बन्धु शिवरूपं जनाधिप ॥
 हवं हन्वाद् यदा विप्रः वेदारणेच'भक्षणात् ।
 परमैरशया वापि शरश्रेयं ग्रामएव वा ॥
 रज्जुबन्धादिभिः सम्बन्धु सहायैरुपदिष्टवान् ।
 तदुपायमदो मर्त्यैः सदीपेष्वापरायणः ॥
 हन्ता तस्य महापायी चत्वारः पापभागिनः ।
 राजा तं दृष्ट्वेत् सम्बन्धु विचार्य बहुवार्त्तया ॥
 तेषां भास्त्रेषु कर्त्तव्यं तप्तसिद्धं नृपोत्तमैः ।
 निःश्राव्यं वादयन् शस्त्रैर्वृषहन्तेति सर्वतः ॥

(१) खेत्तवाचचारितं श्रीतदुक्तकथाः ।

(२) तेषां भास्त्रेषु कर्त्तव्यं इति श्रीतदुक्तकथाः ।

(३) निःश्राव्यं इति श्रीतदुक्तकथाः ।

अटित्वा नगरीं सर्व्यां निर्वासा विषयादधिः ।
 तदा प्रवृत्ति ते सर्वे तीर्थे तीर्थे समाचरन् ॥
 चार्वेद्येषु च देवेषु चरन्तः प्रत्यहं मुदा ।
 पश्चिमद्वारकामित्य हंसद्वारे तथोत्तरे ॥
 तथैव पूर्वदिग्भागे गङ्गासः नरसङ्गमे ।
 तथैव दक्षिणे भागे चापाशे गन्धमादने ॥
 एवं क्रमेण कुर्वन्तः भूपरिक्रमणं त्रिभिः ।
 चापकोटिस्तुपागम्य तत्र ज्ञात्वा दिनत्रयम् ॥
 पश्चात्तापसमावृत्ताः सभामागम्य वाग्यताः ।
 तदनुष्ठानवाप्याद्य चरेदुच्यन्मन्त्रचणम् ॥
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा नादद्यादिप्रसृज्ये ।
 एतेन ह्यङ्घ्रिमाप्नोति वृषहा रघुनन्दन । इति ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

यो विप्रोवृषभं हन्वात् शिवलिङ्गाद्धितं तनौ ।
 भाली^१ तप्तशिवं^२ कृत्वा निःशार्कं^३ ध्वजयेत् सयम् ॥
 त्रिवारं च्छां परिक्रम्य ब्रह्मचर्य्येव्रते स्थितः ।
 पश्चात्तापं समागम्य गन्धमादनपर्य्यते ॥

(१) शर्करा इति क्रीतशिवलिङ्गकथाः पाठः ।

(२) फाले इति शिवलिङ्गकथाः पाठः ।

(३) तप्तशिवं इति शिवलिङ्गकथाः पाठः ।

(४) निःशार्कं इति क्रीतशिवलिङ्गकथाः ।

तत्र ज्ञात्वा^१ त्रिवारं च रामसिद्धं निरीक्षयेत् ।
 पश्चात्तापमुपागम्य सर्वां गत्वा तदाश्रया ॥
 चान्द्रायणं ततः कुर्याद् दद्याद् विप्राय गां शिवाम् ॥
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शुद्धो भवति गान्धवा ।
 राज्ञा हन्वात् पूर्वमुक्तं त्वभं शिवसाञ्चितम् ॥
 दद्यादात्मसमं हेम सहस्रं वा गवां चरेत् ।
 विप्राङ्गना परित्वाण्वा पोषणीया न दानतः ॥
 राजस्त्रीणां शतं श्रेष्ठं गवां विप्रेभ्यश्चादरात् ।
 वैश्वस्य राजवत्^२ श्रेष्ठं तत्तत्स्त्रीणां तथैव च ॥
 यूद्धं हन्वाद्दोहन्ता तत्र तं निहनेद् भुवि ।
 सहस्रेबाणवा दक्ष्याद् अन्धवा दीपमाप्नुयात् ॥
 इति हेमाद्री उद्धृतवचनप्रायश्चित्तम् ।

(१) ज्ञानं इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(२) राजदुलोकं इति श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

अथ बलीबर्हहननप्रायश्चित्तम् ।

शिवधर्मीक्षरे—

अनङ्गान् हन्यते विप्रैरज्जुदण्डशिलादिभिः ।
 गृहे वा विपिने तोये भारोद्याहनकर्म्मणि ।
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि रोषाद्वा मकरादपि ॥
 न तेषां निष्कृतिश्चास्ति तप्तकाष्ठैश्चिभिर्विना ।

वराहपुराणे—

जलमध्ये भारवाहे छपिकाशे च वाहने ।
 गृहे जले वने वापि अनङ्गान् यदि हन्यते ॥
 पादादिताडने चैव शृङ्गच्छेदे च दाहने ।
 लाङ्गूलच्छन्दने वापि निमित्तैः पूर्व्वोदितैः ॥
 एतैरन्यतमैर्वापि विप्रोहत्याद् धुरन्धरम् ।
 तस्यैव निष्कृतिमिमां प्रादिशन् मुनिपुङ्गवाः ॥
 तप्तकाष्ठत्रयं कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 एतस्माच्छुद्धिमाप्नोति नाप्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
 अनङ्गान् येन^१ यत्रैव निमित्तैश्च वा नृप ।
 हन्यते सोऽपि दुष्टात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।
 राजा तं सम्मनासौ च दण्डयेच्छतरूपतः ।
 पञ्चास्तापसमायुक्तस्तप्तकाष्ठत्रयं चरेत् ॥

(१) येन इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

पञ्चगव्येन पूतात्मा ऋषिमाप्नोति नैऋत्याम् ।

राजा हन्यादनड्डाहं चायुषैर्बहुभिर्यदा ॥

तदा नरकमाप्नोति प्रायश्चित्तार्हमर्हति ।

विप्रश्च प्रायश्चित्तार्हं कुर्व्यादित्यर्हः

वचिकुपुत्रसु वाचिण्ये घनड्डाहं यदा हनेत् ।

शूद्रो हन्याद्वलीवर्हं निमित्तं हत कामतः ॥

शतरूपेषु तं दण्ड्यादथवा हस्तमोचनम् ।

हस्तच्छेदनमित्यर्थः । तप्ततस्त्रीणां तप्तप्रायश्चित्तार्हं योजनीयम् ।

बालतारुण्यादिकं पूर्वमुक्तम् । बालपीगण्डकुमारावस्यासु यत्र

यत्र हननं तप्तभ्रान्चित्तं पूर्ववत्कल्पनीयम् । भारवाहोऽनडुही-

हनने उक्तप्रायश्चित्तं विप्रोधनम् ।

इति हेमाद्रौ वलीवर्हहननप्रायश्चित्तम् ।

अथ गजबधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सहायैः साधनोपायैः वाग्भिर्वापि समन्ततः^(१) ।
 अरस्ये वा स्ववासे वा यो हन्यादविचारयन् ॥
 पञ्चान्नरकमाप्नोति जायते गजचर्मवान् ।
 तद्दोषपरिहारार्थं तप्तकण्ठं चरेद्बुधः ॥

कूर्मपुराणे—

उपपञ्चाङ्गने तस्य सहायैरुत साधनैः ।
 अर्च्यैरङ्गीकृते वापि यो विप्रो हस्तिनं हनेत् ॥
 राजा तं दण्डयेत्पश्चात् शतरूप्येण दण्डितः ।
 स पञ्चान्नरकं प्राप्य कुष्ठव्याधियुतो भवेत् ॥
 पञ्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकण्ठं विशुद्धये ।
 उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 तदर्थं करिष्यते च तदर्थं नर्भसोचने ।
 तत्क्षीयान्तु तदर्थं स्वात् प्रायश्चित्तसुदीरितम् ॥
 सस्त्रीकामो राजा बुद्धादन्वत् न हस्तिबधं कुर्यात् ।

(१) विप्रवत्सवः इति चेत्तदुक्तं कथाठः ।

(२) न इति श्रीतदुक्तं चैवोपलभ्यते ।

तदाह देवीपुराणे—

सांपराये गजं हन्याद् यदि खड्गने स चेत् ।
 तदा तस्य न दोषः स्वादिखाह भगवान् यमः ॥
 गजयुद्धे गजं हन्यादन्वया दोषभाग्भवेत् ।
 लक्ष्मीः क्षीयेत तस्मात्स' परच नरकं व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

संपत्कामो युद्धकासादन्वयं करिषिसनम् ।
 न कुर्व्याद् यदि दुष्टात्मा तस्य सम्पद्दिगम्यति ॥
 मृत्वा नरकमाप्नोति सांपराये न दोषभाक् ।
 चात्माभिमुखमायान्तं हन्तुं स यदि गच्छति ॥
 तदाहन्त्याग्नं राजा न दोषस्तत्र तस्य' हि ।
 राजा पञ्चालकुर्वीत ततश्चाह्वयं मुदा ॥

इदं युद्धादन्यत्र गजहनने वेदितव्यम् । युद्धे हत्वा तात्कालिक-
 गोदानात् शुद्धिः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

युद्धादन्यत्र योराजा प्रमादावस्थितं हनेत् ।
 तत्पापशोधनं तत्र प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
 युद्धे गोदानमात्रेण शुद्धो भवति निश्चयः ।
 तदर्धं करिपोति स्वात् तदर्धं गर्भमीचने ॥

(१) तस्मात्स इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्र तत्र हि इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

वैश्यानाम् तदहं स्वात् तप्तस्त्रीणां तदर्धकम् ।
शूद्रां वै दण्डयेद्वाजा शतनिष्कं हने'सुवा ।
[पीते स्यादङ्गुलिच्छेदो गजे स्वाहस्तमारणम्] ।

इति हेमाद्रौ गजबधप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) इदं वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[—] इदमहं श्रौतवाचीपुस्तकबोधेन दृश्यते ।

अथ अश्लेषधरायस्त्रितमाह ।

स्कन्दपुराणे—

अश्लेषता भवेद्विप्रो लोके वेदवह्निष्कृतः ।
पूर्वोक्तैर्वा निमित्तैर्वा सहायैरुत वा शरैः।
स विप्रो नरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मारयित्वा ह्ययं विप्रो निमित्तैर्बहुभिर्यदा ॥
हन्यात् स्वयं वा राजेन्द्र गृहे वा कानने जले ।
सपञ्चाक्षरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं व्यासेन परिभाषिता ।
स्वयं हन्यात् षड्दण्डं स्वात् निमित्तै 'रहमीरितम् ॥
गृहदाहादिभिः पापी कृत्वा तद्दिगुचं चरेत् ।
तदर्थं षड्वायाञ्च तदर्थं गर्भमोचने ॥
शिशौ पीगच्छके चैव षड्वाचं समाचरेत् ।

महानारदीये—

जनसङ्घे महारक्ष्ये स्वगृहे यदि पूर्वजः ॥
दिवाजननभीत्यातु ह्ययं हन्यान्निमित्तैः ।
महान्तं नरकं गत्वा यमपाशनिबन्धनम् ॥
पुनर्भुवमुपागम्य जायते अन्विमान् सदा ।
बालं पीगच्छकं वापि बुवानं यदि कामतः ॥

(1) बधमीरितम् इति श्रीतदुक्तकथाः ।

(2) बालं इति श्रीतदुक्तकथाः ।

अश्वं हन्याद् द्विजोयसु प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।
 कुर्वीत्तत्कर्मशुद्धार्थं षड्विंशत्संस्कारात् ॥
 वङ्गवायामर्षिसुक्तं तदर्धं बालमारणे ।
 गृहे दाहादिभिर्बाह्वं तदर्धं गर्भमोचने ॥
 राजा योयदिमं हन्याद् युद्धादन्यत्र वाजिनम् ।
 स राजा नरकं गत्वा व्याधियुक्तो भवेद्भुवि ॥
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विप्रस्वार्धं मनीषिभिः ।
 विग्रस्तु राजवत्पौत्रं शूद्रोदण्डोयथाविधि ॥
 तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्धक्रमेण योजनीयम् । शूद्रान् पूर्ववद् दण्डयेत्
 शतरूप्यकं वा हस्तच्छेदो वा इति सर्वथाध्याहारः । राज्ञा
 स्वोपरिपातने बधः कर्त्तव्यो नान्यथा ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अश्वयुद्धे तु^१ संप्राप्ते स्वयमारुह्य वाजिनम् ।
 यदा हन्याद्ययं तत्र नान्यथादोषसम्भवः ॥
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

इति हेमाद्रौ अश्वबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) अश्वयुद्धे वदाप्राप्ते इति श्रौतशुक्लपाठः ।

अथ उष्ट्रबधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

पशुने च वने राजन् प्रमादाद्वा क्रमेलकम् ।
 उपायैर्हृननैर्यौग्वैर्भेलयित्वा महात्मभिः ॥
 हत्वा पश्चात्तदा ज्ञानाद्गौरवं नरकं व्रजेत् ।
 तदन्ते भुवमासाद्य वक्राङ्गो जायतेऽधुना ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यव्रतं चरेत् ।

एतन्नहायमात्रेऽप्युक्तम् । स्वयं हनने विशेषमाह ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

उष्ट्रं ज्ञात्वा द्विजो हन्याद् दृष्ट्वाद्यैर्गलपीडया ।
 यमलोकमुपागम्य भुङ्क्ता तत्रैव यातनाः ॥
 ततोऽपि भुवमासाद्य जायते पञ्चवातवान् ।
 तद्दोषपरिहारार्थमष्टं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
 पौगण्डे तच्छिशावर्षं तदर्धं गर्भमोचने ।
 अत्रियोयदिमं हन्यात् क्रमेलकमधर्मतः ॥
 अधर्मोनाम तद्गान्नां युद्धादन्यत्र उच्यते ।

नारदीये—

युद्धादन्यत्र यो राजा दृष्ट्वाद्यैर्बहुभिर्यदा ।
 क्रमेलकं हनेद्यत्र अरस्ते निर्जने तथा ॥
 ग्रामे वा कारुणं त्वङ्गा शस्त्राद्यैर्भृत्यचोदितैः ।
 स गत्वा नरकं पापी पशुहन्ता भवेद्भुवि ॥

कारणं युद्धमेव पूर्वोक्तम् ।

तद्दीपपरिहारार्थं कायकच्छं विशोधनम् ।

विग्रसु तत्तथा प्रोक्तं पूर्वमत्रविषयैः ॥

हृद्याचेडवली राजा दण्डयेत् तं न मारयेत् ।

तत्तत्पत्नीषां तदर्थं स्वात् तावदर्थं प्रचोदितम् ॥

[शिशौ पीगण्डके यूनि तदर्थं गर्भविप्लवे] ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तच्छन्दे उद्भवधरायचित्तम् ।

(१) नूरोडुन्नाच्च तं राजा दण्डयेद्यत् मारयेत् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

[—] अत्रमधिकः पाठः काशीपुस्तके दृश्यते ।

(२) प्रायश्चित्तच्छन्दे इति श्रौतशेषितपुस्तकवर्णनोपलभ्यते ।

अथ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

पशुबुद्ध्या खरं हत्वा विप्रोनिधि महापथे ।
पञ्चाज्ज्वात्वा खररति निमित्तैर्वा दुरात्मभिः ॥
स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंग्रवम् ।
पश्चाद्भवति चाण्डालोभुवमासाद्य भूमिप ॥

राजविजये—

अज्ञात्वा पापबुद्ध्या योविप्रोहन्त्यात् खरं मुदा ।
निमित्तैः सङ्गदोषाद्वा सहायैर्जनचो'दितैः ॥
अन्धकारे महाघोरे पञ्चाज्ज्वात्वा महान् खरः ।
इति मत्वा स पापीयान् लब्ध्वा दीपं महत्तरम् ॥
चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु भूमिप ।
न हिंस्याद्भृगुचाण्डालं कर्मणा मनसा गिरा ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रसु शृगचाण्डालं न हिंस्यात् कामकारतः ।
निमित्तैरथवा चान्यैः सहायैर्हननीद्यतैः ॥
सोऽनुभूय महत्पापं मातङ्गत्वमवाप्नुयात्^१ ।
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
स्वयं हत्वा तु चान्द्रं स्वात् पराकः सङ्गसङ्गतः ।
निमित्तैर्यावकं प्रोक्तमङ्गीकारे सुवर्चसम् ॥

(१) जनतोचितं इति श्रीतद्गुणकपाठः ।

(२) अथाप्यते इति चेन्नितद्गुणकपाठः ।

“सुवर्षसं” पञ्चमव्यञ्जम् ।

राजा हृन्ध्यात् खरं मोहात् भृत्यैर्वात्स्रैः प्रमादतः^१ ।

तस्य देहविशुद्धयर्थं पराकः परिकीर्त्तितः ॥

विश्रस्तदेव योक्तव्यं प्रयत्नेन नृपोत्तम ।

शिशौ पौगण्डके चैव राजाऽर्धं परिकल्पयेत् ॥

राजा तदेव कुर्वीत राजवत्सवशिक्रपतिः ।

तत्पत्नीषान्तु तदर्धार्धं योजनीयं विचक्षतेः ॥

शूद्रोदव्याच्छतं रूप्यं न बधो मुनिभिः क्षृतः ।

रासभभेदेन प्रायश्चित्तमिवं योजनीयम् । तस्य पौगण्डकीमारा-
द्यपि पूर्वमुक्तम् तत्तत्तारतम्यहननप्रायश्चित्तं यथायथं योज-
नीयम् । रासभभेदा बहवः सन्ति तेषां मध्ये बहुसंख्यारतया प्रवर्त्त-
मान एव यावत् ।

इति हेमाद्रौ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) खरं पाठः खेचित्तपुस्तके नास्ति ।

(२) प्रमादकैरिति श्रौतखेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) बहव इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अधेदानीं महिषी^१हननप्रायश्चित्तमाह ।

विह्वपुराणे—

महिषीं यो द्विजो राजा बन्धिन्वा शूद्र एव वा ।
 इत्याह्वादिभिः क्रूरेर्निमित्तेभ्यः वा स्वयम् ॥
 स महानरकं याति आसप्तं सुदारुणम् ।
 तदन्ते सुवभासाद्य आसासपनवान् भवेत् ॥
 महिषीमास्रजो यस्तु बाहुजोरजपादजाः ।
 गृहदाहादिभिर्वाच्यै^२र्निमित्तैर्बहुभिर्यदा ॥
 ज्वलि सख्यैः स्वयं पद्मगा तत्रैव निरयं गताः ।
 महान्तं नरकं गत्वा ते सासावदनाऽभवन् ॥

शिवधर्मोत्तरे—

राजपुत्रो बन्धिन्वापि सुसजः पादसन्धयः ।
 वनमध्ये जले गेहे महिषीं यदि यत्न वै ॥
 विधिं सन्ति तदा क्रूराः प्रविशन्ति च^३ ज्ञाननम् ।
 पुनर्भुवसुपागव्य आर्द्रास्वाः सन्धयन्ति ते ॥
 तद्दोषमनायासं महान्तान्तपनं विदुः ।
 पञ्चगव्यविधानेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

(१) महिषहनन इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) महिषं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

* क्रूरेर्हराच्ये—रत्नचिह्नः पाठः शेषितपुस्तके दृश्यते ।

(३) राजा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) च जानताम् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

ऋषिमन्तस्ताथाभूवन् मान्यथा ऋषवेतसः ॥
 साचेन्नवेद्' बालवक्षा तद्धिंसायां नराधिप ।
 विप्रः कुर्व्यात् तदा ज्ञात्वा महासान्त्वनद्वयम् ॥
 राजा सान्तपनं कुर्व्याद्रुक्कः क्षत्रियाश्चितः ।
 पादजः पादमात्रञ्च प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।
 तप्तत्स्त्रीणां तप्तदहं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

बालपौगण्डकौमारादीनि पूर्व्ववद् विचारणीयानि । स्वयं इदानीं
 पूर्व्वं प्रायश्चित्तम् । पिशादीनां? गृहदाहादिभिर्मृता यदि तदा
 दहं प्रायश्चित्तम् । अस्त्रमहिषीत्सुपेक्षया प्रायश्चित्तमकुर्व्यात्
 पूर्व्वमुक्तं नरकं भुञ्जान् नीचतमोभवति दोषबाहुष्यात् प्रायश्चित्त-
 मपि' बलीयः । वर्ष्वचये पञ्चगव्यमपि ।

इति हेमाद्रौ महिषोदहनप्रायश्चित्तम् ।

(१) साचेत् तन्मी इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रायश्चित्तमाचरणीयम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ महिषबधप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

महिषं कामकारिणं रज्जुदण्डाश्लपातनैः ।
 योविप्रोवनमध्ये वा गृहदाहे जलाप्लवे ॥
 निहन्वाद्दुष्टसङ्गाद्वाऽप्यन्धकारि निरन्तरे ।
 स विप्रोनिधनं गत्वा महत्पापमवाप्नुयात्^१
 भुवं पुनरुपागम्य जायते भिन्नजन्मवान् ।

कूर्मपुराणे—

महिषं पूर्वजोयेन दोषेण महताहतः ॥
 हत्वा निमित्तैर्बहुभिर्भृत्स्वर्गैरद्यापि वा ।
 परस्मै गृहदाहे वा ज्जपिकाले जलोद्भवे ॥
 महान्तं नरकं गत्वा भुङ्क्ता^२ तत्रैव यातनाः ।
 पुनर्मत्वा स जगतीं भिन्नजन्म समनुते ॥

लिङ्गपुराणे—

महिषं ज्जपिकाले तु ताडनेरश्लपातनैः ।
 गृहे वा गृहदाहे वा योहन्वात् पूर्वजोहवा ।

(१) कंवाकच इति शेषितदुष्कचपाठः ।

(२) उङ्गा इति शेषितदुष्कचपाठः ।

मृत्वाऽनुभूय नरकं ज्ञेच्छोभवति भूतले ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं सृष्टा मुनिपरायणैः ॥
 अन्नानात्मकञ्च स्यात् प्राजापत्यं निमित्ततः ।
 परप्रेरणया वापि ज्ञात्वा वा द्विगुणं चरेत् ॥
 बाले पादस्य पीगण्डे अर्धं यूनि प्रपूर्णता ।
 राजा बणिक् पादजो वा कारणैर्वा 'निपातनैः ॥
 भारदाह'निमित्ताद्वा निष्क्रान्तमहापथैः ।
 महिषं दण्डपातैर्वा हन्याद्यदिह पातकी ॥
 नरकं चागुभूयाथ ज्ञेच्छजातिरभूत्सदा ।
 अकामतस्तप्त'कञ्च प्राजापत्यं निमित्ततः ॥
 ज्ञात्वा तद्विगुणं प्रोक्तं बाले पादं विशोधनम् ।
 पीगण्डेऽर्धं तदान्नयं यूनि पूर्णमतःपरम् ॥
 बाहुजोरुजयोरेवं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
 पादजे पादकञ्चं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तथा पृथक् ॥
 'अर्धा'र्धधनमानेन योजनीयं यथाक्रमम् ।
 विप्रसु महिषं हत्वा भिक्षोवा जायते तथा ॥
 राजा च पीकसो भूयात् बणिग्वैणवजातिमान् ।
 शूद्रः सङ्करतामेति महिषोजायते वने ॥

(१) वापि पातनैरिति काशीकेचित्तपुस्तकयोः पाठः ।

(२) भारदाह'निमित्ताद्वा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदा कञ्चं इति केचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) अर्धा'र्धेन च मानेन इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

तत्सञ्चारी तथा भूयात् तद्दोषात्परिग्रहः ॥
अतोऽत्र हिंसात्प्रहिषं विप्रोवा राजवत्सभः ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे महिषवधप्रायश्चित्तम् ।

'अज्ञबधप्रायश्चित्तमाह ।

महाराजविजये—

अज्ञं वस्त्रं द्विजो हन्यात् कारणेन विना नृप ।
नरकं चानुभूयाद्य ततः शुनो^१ भवेत् क्ली ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणो निर्निमित्तेन वस्त्राजो निहनेत्तथा ।
नरकं कालचक्रान्तु ह्यनुभूय महत्तरम् ॥
पुनःस्नासुपगम्याद्य सूनुर्भवति पूर्वजः ।
यज्ञार्थं^२ हन्ति यो विप्रो^३ ह्यनन्तं फलमनुते ॥

गौरीकाण्डे—

यज्ञार्थं हन्ति योविप्रो अज्ञं मेघं सुपुण्यधीः ।
स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
कारणेन विना राजन् अज्ञं वस्त्रं न हिसयेत् ।
योविप्रोधर्मसुलङ्घ्य पापमेतत् समाचरेत् ॥
स याति नरकं घोरं शुन^४जन्मभवेदिह ॥

कूर्मपुराणे—

यागार्थं हन्ति योविप्रः अज्ञं लोकपरायणः ।
सयाति ब्रह्मसदनं ब्रह्मणा सहसुच्यते ॥

(१) वस्त्रबधप्रायश्चित्तमिति चेत्तितपुस्तके पाठः ।

(२) सूनुर्भवेदिति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(३) बहि जो विप्रः इति चेत्तितपुस्तके पाठः ।

(४) अनन्तकलकमुतेइति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(५) शुनोजन्मभवेदिह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

बद्धं वापि हनेद्वयस्तु स यातीन्द्रपदं शुभम् ।
 यागार्थं हिंसनं प्रोक्तं हयोर्मन्त्रविस्मृतयोः ॥
 निष्कारणेन तं हन्यात् यमस्त्रीकं सुदारुणम् ।
 गत्वा भुवसुपागम्य शूलुर्भवतिचाक्षयः ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
 'सङ्गाहा यदिगत्वा तु निमित्तीयं हि हिंसयेत् ॥
 प्राजापत्यं तथाकुर्व्यात् तथैवाजबधे नृप ।
 प्राजापत्यं भुवोभर्ताबधित्कुर्व्यात्तथैव च ॥
 शूद्रे'ग्निचाप्रकर्त्तव्या तत्तत्स्त्रीणां तदर्हकम् ।
 बालपौगण्डयूनां यथाक्रमेण^१ प्रयोजनीयम् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे अजबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) स वाति परमं यद् इति श्रौतशास्त्रीपुस्तकपाठः ।

(२) बद्धत्वा यदि इति श्रौतशास्त्रीपुस्तकपाठः ।

(३) शूद्रेभिश्चा प्रकर्त्तव्या इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) यथाक्रमं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे —

इत्थनार्थं द्रुमच्छेदी धामे वाऽरण्यमध्यतः ।

ऊर्ध्वं वा नरश्रेष्ठ स याति नरकं भ्रुवम् ॥

एतत्साधारणवृक्षविषयम् । यन्नियवृक्षच्छेदने विशेषमाह
कूर्मपुराणे—

वैकङ्कतश्च खदिरः किंशुकस्तम्ब^१ एव च ।

उदुम्बरश्च न्यग्रोधः शमी विश्वस्तथैव च ॥

^२श्लेष्मातकश्च सरसएते ^३यज्ञीयवृक्षकाः ।

चूतश्च त्रिंशुचीवृक्षः कपित्थामलकी तथा ॥

कोविदार^४तदशैव निम्बवृक्षोमधुद्रुमः ।

अम्बूतर्जनीवृक्षः अशोकतदरेव च ॥

पुते^५ वन्याः ।

चम्पकः पनसश्चैव ^६मातुलङ्गीऽर्जुनस्तथा ।

जम्बीरैरण्डवृक्षश्च ^७नारीकेलश्च खर्कुरः ॥

(१) खम्बरश्च च इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) श्लेष्मान्तकश्च इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) यज्ञीयवृक्षका इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) कोविदारश्चैव इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) ते वन्या इति शेषितपुस्तकपाठः श्रौतपुस्तके तु अवनमंशोपवन्त्यः ।

(६) मातुलङ्ग इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(७) नारीकेल इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

दाडिभोवदरीवृक्षः कुरण्टकचिरण्टकौ ।
गुञ्जावृक्षश्च वकुलो नीपवृक्षस्तथैव च ॥

एते ह्यारामजाः—

भङ्गातको वृहत्पर्णिये ये वृक्षा मन्नीशताः ।
तथैव नीचवृक्षाये फलवन्तश्च पुष्पिताः ॥
वन्ये^१वृक्षा भमी राजन् एतेषु यदि हिंसनम् ।
तस्यैव तारतम्येन प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
कथ्यर्थं यज्ञपात्रार्थं यन्किन्ध्यात्कुलजं सक्तम् ।
तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिसप्तमैः ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी तस्य दोषोपशान्तये ।
प्राजापत्यं सक्तम् ज्ञत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
कथ्यर्थं वृक्षहा पापी प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
कथ्यर्थमिन्धनार्थं वा यज्ञवृक्षविभेदने ॥
पराकं तत्र कुर्वीत शुद्धो भवति वृक्षहा ।
वैकङ्कतस्य^२ विच्छेदी प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
खदिरे किंशुके चैव पराकः शुद्धिरीरितः^३ ।
उदुम्बरे च न्यग्रोधे पराकात् पूर्ववच्छुचिः^४ ॥

(१) गुञ्जावृक्षो च वकुलो नीपवृक्ष इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) कान्धवृक्षा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) वैकङ्कतं च विच्छेदी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिरीरिता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धिरिति वैश्वानरपुस्तकपाठः ।

विष्वाश्रयौ यदा भिन्धात् तदा चान्द्रायणं चरेत् ।
 श्लेषान्तके^१ शमोहचे देवदारौ वके^२ तथा ॥
 मयूरपादहृत्ते च भेदने तप्तमुच्यते ।
 भस्मातके हृत्पथे^३ ये ये च फलपुष्पिताः ॥
 तथैव नीचहृत्ता ये तेषां भङ्गे वनेऽपि च ।
 प्राजापत्यं वनच्छेदी नीरहृत्स^४समा नु ते ॥
 [भस्मातके हृत्पथे कायकच्छं समाचरेत् ।]
 त्रिंशत्तृणचूतहृत्ते च बहुजम्बूपकारिणि ॥
 कपित्थामलकच्छेदे^५ सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।
 [कोविदारतरौ निम्बे प्राजापत्यं विशेषणम् ॥]
 मधुद्रुमे जम्बुतके^६ प्राजापत्यञ्च पूर्व्ववत् ।
 नदीहृत्ते त्रयोके च पूर्व्ववत् शुद्धिरीरिता ॥
 खर्जूरे नारिकेली च तालहिमालयोस्तथा ।
 तप्तकच्छं चरेद्दिहान् छेददोषोपशान्तये ॥

-
- (१) श्लेषान्तको शमोहचे इति श्लेषतपुस्तकपाठः ।
 (२) देवदारुवकास्ताया इति श्लेषतपुस्तकपाठः ।
 (३) कायकच्छं समाचरेत् इति श्लेषतपुस्तकपाठः ।
 (४) नीचहृत्समा न ते इति श्लेषतपुस्तकपाठः ।
 [अयं पाठः श्लेषतपुस्तकवर्णोपलब्धः ।
 (५) कपित्थामलकच्छेदी इति श्लेषतपुस्तकपाठः ।
 [अयं पाठः श्लेषतपुस्तकवर्णोपलब्धः ।
 (६) जम्बुतके इति श्लेषतपुस्तकपाठः ।

यनच्छेदी महापापी कुर्वाचान्द्रस्य भक्षकम् ।
 जम्बीरमातुलङ्गान् वा च्छित्वा पापविशुद्धये ॥
 सम्यक् ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा गीताशास्त्रं पठेत् क्रमात् ।
 पुष्पारामस्य विच्छेदी देवद्रोहीति गद्यते ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं गायत्रीसप्तमाचरेत् ।
 तटाककूपकासारच्छेदने विप्रसत्तम ॥
 पूर्व्ववत्तद्वदं कृत्वा कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

एतदल्पतटाकच्छेदविषयम् । महातटाकच्छेदने विशेषमाह—
 देवलः—

ब्रह्मदस्त्रोन्नवे^१ राजन् तटाकस्य विभेदने ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा कपालध्वजवर्जितम् ॥
 पुनः संस्कारकृत्यन्नात् शुचिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अन्यथा पतितं^२ विद्यात् नालपेसं कदाचन ॥

अल्पाल्पतटाकच्छेदने । *

“द्विजः पापी पुनर्बुद्ध्वा चरेच्चान्द्रायणं सक्तम् ॥
 चान्द्रायणं पराकथं तद्वयं पूर्णशून्ययोः ।

देवाधिष्ठितालयच्छेदने^३ चान्द्रायणं शून्यालयच्छेदने पराकमित्यर्थः
 एवं रेणुकालयादिषु वेदितव्यम् । काशीचापाप्रादिषु क्षेत्रेषु

(१) निषेधकाह इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मदस्त्रोन्नवराजम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) विन्यात् इति पाठः श्रौतवेचित्तपुस्तकयोः ।

* अल्पानस्य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) देवाधिष्ठितालयच्छेदने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

देवाधिष्ठितेषु शून्धेषु वा ष्छेदने षड्दशतटाकच्छेदप्रायश्चित्तवत्सर्वं
कुर्यात् ।

राजा बधिरत्वा एतेषां पूर्वोक्तानां विभेदने तत्रायश्चित्त-
द्विगुणं चरेत् । पादजस्र तप्तदुग्धलाघवतया सहस्रं ग्रतं दश
वा क्रमेण दण्डयेत् राजा सम्यग्बिचार्य ।

तप्तत्स्नीषां तप्तद्विभेदने तप्तदर्शप्रायश्चित्तं कल्पनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये
द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽनाश्रमिणः प्रायश्चित्तमाह ।

कुमारविजये—

ब्रह्मचारी षट्स्थस्य वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वारिंशत्समाख्येते पञ्चमो^१ नोपपद्यते ॥
 वानप्रस्थान्मस्त्रेषां क्लीं नास्तीह^२ दुस्तरः ।
 आश्रमास्त्रिविधा राजन् परलोकप्रदायिनः ॥
 ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यं कृत्वा भार्यां समुदहेत्^३ ।
 कुर्याद्यागादिकान् धर्मान् यत्रायं^४ पापशङ्कया ॥
 न त्यजेदिह कर्मणि त्यक्त्वा पापं समश्रुते ।
 ज्ञानं सन्ध्यां जपं ह्रीमं ब्रह्मचर्यञ्च तर्पणम् ॥
 उपासनं देवपूजां वैश्वदेवं तथातिथिम् ।
 सायंसन्ध्यां तथा ह्रीमं धर्मशास्त्रविचारणम् ॥
 एवं षट्ही यदा कुर्यात् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 शिवलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 अतःपरन्तु संन्यासः कार्योविहङ्गिरादरात् ।
 न काश्चनं प्रवृत्नीयात् नैकभिक्षां समाचरेत् ॥

(१) पञ्चमं नोपपद्यते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) दुस्तरादिति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) उदहेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) यत्रायं पापशङ्कया इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) न ज्ञानेदिह इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) उदासनमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(७) अवाप्यते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

न कुर्व्यान्नोक्तावर्षां वा प्रणवं नित्यमाचरेत् ।

एवं यः कुरुते नित्यं परं निर्व्याणमश्रुते ॥

गृहस्थस्य यदा राजन् पत्नीनाशो भवेदिह ।

तदा प्रभृत्ययं विप्रो 'अनाश्रम इतीरितः ॥

दानव्रतेषु आशेषु नित्यकर्म्मसु केषु च ।

नाधिकारो भवेत्तस्य 'तस्माद्वाहाहयेत् पुनः ॥

'पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं विवाहो न समीचीनो महादोषसम्भवात् ।

तदाह गीतमः—

पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वं न याह्यं पाणिपीडनम् ।

'कलेर्युगस्य दुष्टत्वात् त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥

युवानं प्रीणयेन्नारी स्वयं जीर्णाऽपि सर्वदा ।

व्यभिचारात् कुलं नश्येत् कुलनाश्यात् 'कुलाङ्गनाः ॥

'भ्रश्यन्ति 'सङ्करस्तेन सङ्करो नरकाय वै ।

नरकान्नाशुवर्त्तन्ते तस्मान्नर्हन्ति पण्डिताः ॥

कालत्रं यस्य यत्रैव स्त्रियते तत्परित्यजेत् ।

तदा प्रभृत्यसौ विप्रः अनाश्रम इतीरितः ॥

(१) कर्म्मसु नित्यं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) तस्माद्वाहाहयेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वं इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) कसौ युवस्य इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) कुलाङ्गना इत्येकवचनात्मैव श्रौतशेषितपुस्तकयोर्वक्ष्यते ।

(६) भ्रश्यन्ति इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(७) सङ्कराशुवन् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

अग्निपूर्वीं^१ गृह्णस्वः स्वात् सोमयाजी विशेषतः ।
 तयोर्यदि सृता भार्या तज्जन्म विफलं भवेत् ॥
 तस्मादनाश्रमे वासोन स्वातस्थोद्विजन्मभिः ।
 अग्निहीनोयदा विप्रः पतिहीना यदाङ्गना ॥
 न तयोर्भाषणं कुर्यात् न पश्येत् शुभकर्मासु ।
 अनाश्रमो द्विजो विप्रो^२ यावज्जीवति भूतले ॥
 मासि मासि नरत्रेष्ठ प्राजापत्यं विशुद्धये ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति^३ सृतो नरकमनुते ॥
 यद्यशस्तथा कर्तुं कुर्याद्वा सत्यनन्तरम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति परलोकाञ्च विन्दति ॥

लिङ्गपुराणे—

अनाश्रमस्य यावन्ति दिनानि सुनिसत्तम ।
 मासि^४ मासि च तावन्ति गन्धियत्वा तदात्मजः ॥
 तावत् स्रष्टाणि कुर्याति त्रियमासे ज्ञानाश्रमे ।

[इत्यनाश्रमिभः प्रायश्चित्तम् ॥]

(१) अग्निपूर्वीं इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(२) नसु इति काशीशुक्लकपाठः ।

(३) सत्या इति काशीशुक्लकपाठः ।

(४) मासी इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

[ ] अत्रं पाठः शेषितशुक्लके नोपलभ्यते ।

अथ भृतकाऽध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

कृत्वा तद्वरं कर्म परलोकविगर्हितम् ।
स्वं गृहीत्वा द्विजोयसु जीवयन् पठते श्रुतिम् ।
स विप्रो भृतकाध्यापी तन्मुखं नावलोकयेत् ॥

कूर्मपुराणे—

यो विप्रो भृतकं धृत्वा मासि सासि प्रचोदितम् ।
शिक्षानध्यापयेद्देवं साक्षान्नारायणकर्मकम् ॥
स वै नारायणद्रोहो स च वै सूतकी भवेत् ।
न यीश्वोद्भवकव्येषु न दानेषु सुग्रीवराः ॥
वेदाधराच्च यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥
मासं गृहीत्वा भृतकं यः पठेद्देवमादरात् ।
स वै नारायणद्रोही सर्वदा तं परित्वजेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

येभ्यो गृहीत्वा भृतकं शिष्येभ्योऽयं प्रकीर्तयेत् ।
दिने दिने ब्रह्महत्यापापञ्च समवाप्यते ॥

-
- (१) तदर्पणं इति शाचीक्रीतशुक्लवाक्यः ।
(२) नावलोकयन् इति शचीक्रीतशुक्लवाक्यः ।
(३) को धृत्वा भृतकं विप्रः इति शचीक्रीतशुक्लवाक्यः ।
(४) पठेद्देवमातरं इति शचीक्रीतशुक्लवाक्यः ।

मरौचिः—

द्विजेभ्यो वाऽन्वजातिभ्योयोश्चत्वा^१ भृतकं पठेत् ।
 स एव नरकस्त्रायी यावदाभूतसंग्रहम् ॥
 शाखा^२पूर्वं वदेद्यसु भृतकं पापरूपिणम् ।
 धृत्वा संवत्सरं वापि पारस्वकमयापि वा
 ब्रह्महृत्वामवाप्नोति निष्कृतिर्न हि विद्यते #
 ब्रह्मजन्तुसमः सोऽपि भृतकं यसु संवदेत् ॥

आवालिः—

अब्दं यी भृतकं धृत्वा^३ वेदपाठी द्विजीयदि ।
 तस्य चान्द्रवर्षं प्रोक्तं भृतकं योवदेद्विजः ॥
 अब्दद्वयं वदेद् यसु तस्य पापस्य शोधनम् ।
 पञ्चाप्तापसमायुक्तः कुर्व्याचान्द्रचतुष्टयम् ॥
 अब्दत्रये तु शुद्धः स्वात् षड्भिश्चान्द्रैर्यथाक्रमम् ।
 ततजर्षं ब्रह्महृत्वा ललाटे द्विजवर्जितः ॥

नारदीये—

पंक्तिभेदी षडक्षपाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।
 आदेशी वेदविक्रेता पक्षेते ब्रह्मघातकाः ॥

(१) धृत्वा इति श्रौतशास्त्रीयुक्तपाठः ।

(२) शाखां पूर्वं इति श्रौतयुक्तपाठः ।

• वक्ष्यते इति श्रौतयुक्तपाठः ।

(३) धृत्वा इति वैश्वितयुक्तपाठः ।

(४) तस्य चान्द्रवर्षं प्रोक्तं इति श्रौतयुक्तपाठः ।

शोभत्या भृतकं विप्रोवत्सरथमादरात् ।
 वेदपाठं^(१) द्विजातिभ्यो वदेत्सर्वसम्बन्धितः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं पाप मनवाप्य^(२) शुषोपमः ।
 अतःपरं ब्रह्महत्या ललाटे चिह्नवर्जितः ॥
 [ब्रह्महत्याव्रतं कुर्व्यात् कपालध्वजवर्जितम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति कपालध्वजवर्जितम्] ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्रह्महा वेदविज्ञेता अग्रतोव्रतचारणे ।
 ततोदेहविशुद्धयर्थं तप्तकण्ठं समाचरेत् ॥
 पचाहयोः पृथक् कर्म्म कर्त्तव्यं विधिबोधनात् ॥

भरीचिसंहितायां—

आचार्य्यऋत्विजो ब्रह्मा तुलायां गोषु साङ्गले ।
 तथैव भृतकाध्यापी कल्पपादपसंग्रहे ॥
 हिरण्यधेतुहर्ता च हेमहस्तिरवघहे ।
 धरां गृह्णन् कल्पलतां जघन्यो^(३) विप्रसप्तम ॥
 उल्लेखन्येषु दानेषु आचार्य्योयदि वा भवेत् ।
 तुलादिसप्तदानेषु आचार्य्योब्रह्मऋत्विजः ॥

(१) वेदपाठः इति श्रौतशुक्लपाठः ।

(२) शुषोपमः इति श्रौतशुक्लके पाठः ।

[ ] अत्रं श्लोकः श्रौतकाशीपुस्तकबोर्ने इत्यन्ते ।

(३) न कल्प इति श्रौतवेदितशुक्लपाठः ।

'प्रायश्चित्ताधिकं कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत् ।
 यावत् कुर्मः पुनः कर्म चाचार्यं ऋत्विजो यदि ॥
 नष्टद्रव्या न सन्धायाः शुभकर्मविवर्जिताः ।
 पुनः कर्मविहीनाय^१ कुर्वात् यागादिकं सक्तम् ॥
 न तस्य फलमाप्नोति कृत्वा दानग्रतैरपि ।
 अक्षत्वेदं पुनः कर्म^२ श्रियते यदि दैवतः ॥
 तत्रापि कर्म कर्तव्यं नान्यथा लोकमाप्नुयात् ।
 एतेषां ऋत्विजां^३ विद्याद् आचार्याणां विमुक्तये ॥
 न च कर्म प्रवक्तव्यं कर्तव्यं^४ शुभसिद्धिभिः ।

इति इमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 अतकाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रायश्चित्ताधिकं इति श्रौतशास्त्रीयुक्तपाठः ।

(२) विहीनो च इति श्रौतयुक्तपाठः ।

(३) अक्षत्वे इति वेदित युक्तपाठः ।

(४) विद्याद् इति श्रौतयुक्तपाठः ।

(५) प्रवक्तव्यं इति श्रौतयुक्तपाठः ।

ग्नवैवसे—

शिष्यो यसु धनं धृत्वा भृतकं पूर्ववद्देत् ।

शास्त्रासमाप्तिपर्यन्तं स चाश्लालसमीभवेत् ॥

शिवपुराणे—

भृतकाध्यापिनो ऋवेदान् शिष्यो देत्स्वा धनं वहु ।

पतितः स पुमान् सद्यः पातकी स्वान्नसंशयः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति भृतकाध्यायी^१ वै द्विजः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रत्यश्चित्ताध्याये
भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) पूर्ववद् वदन् इति क्रीतकाशोधुक्तकपाठः ।

• वेद इति काशोधुक्तकपाठः ।

(२) धृत्वा इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(३) भृतकाध्यापकोद्विज इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।

देवलक्ष्णं—

वेदान्तं मन्त्रशास्त्रं वा वेदं वा तत्त्वमेव वा ।
 ब्रह्मबन्धुचयोविप्रोविष्मृत्य यदि वर्त्तते ॥
 सर्वेषु चाभिमानेन ऐश्वर्यमदवत्तया ।
 सद्योवै नरकस्वायी पतितः सर्वकर्मसु ॥

पद्मपुराणे—

वेदं वा तस्य तत्त्वं वा तथा [वेदाङ्गमेववा] ।
 गुरोरधीत्यसकलं विष्मृत्य मदवत्तया ॥

[महाभारते—

भृतकाध्ययनं कुर्वन् द्विजो यस्तु धनेष्यया ।
 शास्त्रामात्रं तदर्धं वा स चाष्कालत्वमाप्नुयात् ॥

पद्मपुराणे—

अन्तेवासी धनं धृत्वा भृतकाध्ययनं चरेत् ।
 स विप्रो नरकान् याति अन्तेवासी महान् बह्वन् ॥

(१) देवलक्ष्णः इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

।। अर्थं पाठः श्रौतशेषितपुस्तकबोर्नोपलब्धः ।

।। अन्तेवासीबोर्नोर्नोर्नतः पाठः भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तप्रकरणश्रीवः विप्रिकर
 प्रसादादेव अत्र आयात इति सम्भाव्यते ।

(२) इत्या इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) महान् बह्वन् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

नरकान्भीकरान् भुङ्क्ता तदन्ते भिन्नजातिषु ।
 मासं पठित्वा शृतकं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 मासद्वये पराकः स्यात् चान्द्रं मासद्वये^१ स्मृतम् ।
 षष्मासे तु षड्द्वयं स्यात् वक्षरि तत्त्रयं चरेत् ॥
 अष्टद्वये तु पूर्यं स्यात् ततः पापीति विप्रहा ।
 ब्रह्महत्याद्वयं कुर्यात् द्वादशद्वयं समाहितः ॥
 अथवा त्रिः परिक्रम्य पञ्चाशत्कोटिविस्तरम्^२ ।
 स सर्व्यशास्त्रहन्ता स्यात् सर्व्यकर्म्मसु गर्हितः ।
 पतितस्त्वैव^३ यत्पापं तत्पापफलमश्रुते ॥]

गारुडपुराणे—*

पादं वापि तदन्तं वा तत्त्वं मन्त्रमथापि वा ।
 विष्णुत्वं योद्धिजो गर्व्यात् वर्त्तते यद्यद्दर्निशम् ॥
 प्रत्वंहं गोबधे पापं स प्राप्नोति न संग्रयः ।
 मासमात्रे^४ पराकः स्यात् तप्तं मासद्वये स्मृतम् ॥
 ऋतुत्रयेऽपि चान्द्रं स्यात् अष्टद्वयौहालकं चरेत् ।
 वर्षद्वये महापापी पतितस्तत्परं विदुः ॥

(१) मासद्वये इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(२) विष्णुत्वं इति स्मृतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) पतितस्त्वैव तत्पापमिति स्मृतपुस्तकपाठः ।

* अत्र पाठः काशीपुस्तकेनोपलब्धः ।

(४) मासमात्रं इति स्मृतकेचित्पुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा दक्षिणां गुरवे ददन् ।
 सत्त्वं पादं पुनर्धृत्वा अभ्यसेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति नरकसाधिगच्छति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 अधीतिविक्रृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुधिकारप्रायश्चित्तमाह ।

'पद्मपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
 श्वशुरश्चाग्रजो भ्राता पश्चैते गुरवः स्मृताः ॥
 भ्रमदाता भयभाता क्रता^१वाधानदायकः ।
 मातुलश्च पित्रव्यश्च धर्मशास्त्रोपदेशकत् ॥
 [पुराणसंहितावक्ता गीताशास्त्रोपदेशकत्] ।
 बुद्धिप्रदः कुतुबीनामाचार्यः सर्वकर्मसु ॥
 एते वै गुरवो लोके पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।
 एतेभ्यो^२ नापकुर्वीति एतद्वाक्यं न लङ्घयेत् ॥

'स्कन्दपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
 त्रयस्ते गुरवः प्रीक्ताः उपाध्यायास्तथापरि ॥
 त्रिषु द्रोहं न कुर्वीति कर्मणा मनसा गिरा ।
 पितुरभावे ज्येष्ठभ्राता पित्रव्यादिभिरुपनीतो गायत्रौ

(१) वाक्ते इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(२) चोपनीता च इति क्रोतसेचितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रोता वा धनदायकः इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

[ ] इदं श्लोकार्थं क्रोतपुस्तके नोपलब्धम् ।

(४) एतेभ्यो नहि धिकारः इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(५) स्कान्दे इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

कङ्कः । अतएव पिष्ट'भ्राता गुरुः [तेषां द्वितीयदेशकत्
परमगुरुः] त्रयोगुरवः, इतरे वन्द्याः । अतएव त्रयाणां मध्ये
एकं वा 'नोपेक्षेत न दृष्ट्वा'नौदासीन्यं वा कुर्यात् ।

तथैव नारदः—

गुरुंस्वकृत्य दृष्ट्वा योवदेषान्दधीर्नरः ।

सोऽरक्ष्ये 'निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

स्कन्दपुराणे गौरीकाण्डे—

पितरं वा गुरुं वापि श्रेष्ठं भ्रातरमेव वा ।

त्वह्वारं वाथ दृष्ट्वां कृत्वा पुनः स पाप'भाक् ॥

'तदन्ते नरकं भुङ्क्ता पुनर्जन्म प्रपद्यते ।

पापाद् योनिषु रक्षःसु तथैव च कुयोनिषु^१ ॥

[तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वं भजेदिह ।]

तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतं व्रतं चरेत् ॥

(१) पिता भ्राता वा गुरुः इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः श्रौतकाण्योपुस्तकयोर्नोपेक्ष्यः ।

(२) नोपेक्षयेत् इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(३) नोदासीनं वा इत्येव पाठः श्रौतचिन्तितपुस्तकयोः ।

(४) निर्जने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) स पापभक् इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(६) इदमर्थं चिन्तितपुस्तके नास्ति ।

(७) नरकं चेटं इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः श्रौतपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

यः पुत्रः पितरं ज्येष्ठं गुरुं वापि निपीडयेत् ।
 एकशब्देन नामीक्षा त्वङ्कारं हुङ्कतिच वा ॥
 वदेद्यदिह पापात्मा नरकं याति दारुणम् ।
 पुनर्भुवमुपागम्य राक्षसोभवति दुर्मे ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतव्रतं चरेत् ।

देवीपुराणे—

नचिकेताः पुरा राजन् गुरुं चोहासकं प्रति ।
 प्रतिभाष्य तदा गत्वा दृष्ट्वा यमपुरं महत् ॥
 पुनर्गत्वा भुवः पृष्ठं पितरं प्रणिपत्य च ।
 तद्वाक्येन ततः पश्चात् देहशुद्धयर्थमादरात् ॥
 चकार मण्डलं तत्र गवां क्षीरं दिने दिने ।
 पीत्वा शुद्धिमवापाय चाण्डाल्यादिप्रसक्तमः ॥
 ततः परं विशुद्धात्मा पितरं प्रतिपादयेत् ।
 अथवा देहशुद्धयर्थं षड्ब्रह्मं कृत्वा चरेत् ।

कलौ युगे नाचिकेतव्रतस्य दुष्करत्वात् षड्ब्रह्मं प्राजापत्यं कुर्यात्
 इति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 गुरुधिकारप्रायश्चित्तम् ।

१ अथाज्ञानप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्तु सत्कुले भूत्वा वेदशास्त्राधिकारवान् ।
 अयं गुरुरियं माता ज्येष्ठोऽयं मातुलोऽपि वा ॥
 अयं विद्वानिदं शास्त्रमाचारोऽमुनिचोदितः ।
 वेदोऽयं दैवतं चेदं इदं तीर्थमियं नदी ॥
 इति सर्व्वे स सहस्रा शीघ्रं विष्मृतवान् यदि^१ ।
 उन्मत्तइव वर्त्तंत स चाज्ञः परिकीर्त्तितः ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं पितरं शत्रूं गुणं देवं तद्याऽनलम् ।
 विप्रं गां व्रतिनं नारीं^२ समुपेक्ष्य सदा नरः ॥
 यो वर्त्तंत सदा तात स विप्रोऽज्ञइतीरितः ।
 तस्य^३ वै निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवित्तमैः ॥
 प्रत्यहं दोषशान्दर्थं महापातकनाशनम् ।
 तण्डुलप्रस्त्रमात्रेण पाचयित्वा चकं मुदा ॥

(१) अथ इत्यंघो न इष्टः श्रौतशुक्लके ।

(२) विष्मृतवानस्य इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(३) सर्व्वज्ञो न सदा नरः इति श्रौतवेदिकतण्डुलकपाठः ।

(४) तस्यैत इति श्रौतशास्त्रोपुक्लकपाठः ।

अज्ञानप्रायश्चित्तम् ।

१३३

भक्षयेद्दिवतोद्देशे मण्डलेन विशुध्यति ।
अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शुद्धस्तथैव सः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये
अज्ञत्वप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽपस्थविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

तण्डुलाश्च तिलामाषाः फलं पुष्यं तथा शुद्धम् ।
 नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥
 कस्तूरीकुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।
 कृष्णाजिनश्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुः ॥
 ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
 लवणं तिम्रिणीशाकं पक्कमन्नं मुनीश्वराः ॥

इमान्यपस्थानि विप्राणां । एकैकविक्रये ब्रह्महाऽसौ भवति ।
 कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये पञ्चालजातिमान् भवेत् ।
 महानारदीये—

कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये ।
 पञ्चालजातिमान् विप्रो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 [तण्डुलाश्च तिलान् माषान् फलपुष्यशुद्धान्यपि ।
 नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥
 कस्तूरीकुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।
 कृष्णाजिनश्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥
 ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
 तिम्रिणीं लवणं मूलं शाकमन्नं द्विजोयदि ॥]

'विक्रयित्वा तथा जीवेत् स तु शूद्रो न संशयः ।
 एतानि विक्रयित्वा तु ह्यव्यकव्यानि चादरात् ॥
 पितरोऽनीपतिष्ठन्ति आह्वकर्त्ता महानपि ।
 स्वारामसम्भवान् क्रीत्वा उचितव्ययमाचरेत् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 धनस्य संग्रहार्थं तु द्विगुणं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 उचितव्ययसिद्धार्थं गव्यं विप्रोऽन विक्रयेत् ।
 षण्मासान् लोभतः कृत्वा शूद्रो भवति निश्चयः ॥
 तत्र क्रीत्वा द्विजगृहे पैटकादीनि^१ सञ्चरेत् ।
 भोक्तारो दोषवन्तस्ते कर्त्ता स्यात् पातकी भुवि ॥
 विप्रसु पञ्चमात्रञ्च गोरसं विक्रयेद्यदि ।
 तस्य देहविशुद्धार्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम् ॥
 मासं वा विक्रयित्वा तु चान्द्रायणमुदाहृतम् ।
 ऋतुद्वयं विक्रयित्वा मण्डलं यावत् चरेत् ॥
 ऋतुद्वये^२ तु विक्रीय ब्रह्मोक्तं तस्य वै ध्रुवं ।
 षड्विंशं गोरसं पञ्चा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) इतः पूर्वं "तण्डुलादीनि पूर्वोक्तानि अप्पानानि" इत्यधिकः पाठः क्रीत-
 काशीपुस्तकयोः सप्तपत्रव्यः ।

(२) पैटकाशीङ्ग सञ्चरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यदि क्रीत्वा इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) अप्पान्यते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

मासमात्रं पयः पक्त्वा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 तद्गृहे यो द्विजः क्रीत्वा पूर्ववन्माससंख्यया ।
 कुर्याद्देहविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ॥
 षष्मासं तत्र यः क्रीत्वा^१ तावुभौ समपापिनौ^२ ।
 तयोरुक्तविधानेन प्रायश्चित्तं विशेषनम् ।
 छायाजिनश्च बद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥
 तास्त्रं कांस्थं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
 विक्रयित्वा द्विजो यस्तु मासं मासद्वयञ्च वा ॥
 मासे पूर्णे पराकः श्यात् द्वितीये चान्द्रभक्षणम् ॥
 मासत्रये च पूर्णे तु मण्डलं यावकं चरेत् ।
 षष्मासं विक्रयित्वा तु पतितः स्यान्न संशयः ॥
 केशानां वपनं कृत्वा पुनर्मौञ्जीं विधानतः ।
 कृत्वा षष्मासपर्यन्तं अप्रसुष्टि^३गवाङ्गिकम् ॥
 पश्चात् शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य निष्कृतिः ।
 लवणं पक्वमन्नञ्च द्विजो मासन्तु विक्रयेत् ॥
 स शूद्रयोनिमासाद्य शूद्रवत् वर्धते तथा ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं वक्त्ररं यावकं चरेत् ॥

(१) पीत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वनपोषिणौ इति पाठान्तरम् ।

(३) अप्रसुष्टिं गवेधिकं इति चेषितपुस्तकपाठः अप्रसुष्टिगवेधिकं इति क्रीत-
पुस्तकपाठः ।

अपश्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

१३७

तस्योपनयनं भूयः कृत्वा मुचिमवाप्नुयात्^१ ।

रौरवं नरकं याति विप्रोयस्यविक्रयी ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अपश्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अवाप्यते इति क्रीतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

[अथ निन्दितार्थीपञ्चोवनप्रायश्चित्तमाह ।

सूर्यपुराणे—

अश्लोकेगुर्मनुष्यश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।
 कन्या नारी त्वजा-मेषी पुत्रकं ब्रह्मसूत्रकम् ॥
 लवणं ललनं चर्षं लघुनं गृह्णनं तथा ।
 शृण्ठी-पिप्पल-मारीच-लवङ्गैला-हरिद्रकाः ।
 उपधानौह यावन्ति मस्यकुटुम्बसूकराः ।
 द्विगुजोरकवस्तूनि तास्यं कांसादिकं तथा ॥
 एतासूस्त्रैर्हिजः क्रीत्वा सुलभैर्मूत्रसंस्थया ।
 तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूत्रैरस्यमूत्रैरथापि वा ॥
 विक्रयित्वाऽऽत्मभरणं कुर्याद्यदिह पापभाक् ।
 सत्वा नरकमासाद्य क्कमिकूपे पतत्यधः ॥
 तस्मादेतद्विग्रहार्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।
 सप्तदश च दिवारं वा बहुवारमनेकयः ॥
 तप्तं पराकं चान्द्रश्च यावकं वर्षमाचरेत् ।
 तस्वीपनयनं भूयः पञ्चगव्येन श्रद्ध्यति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये निन्दितार्थीप-
 ञ्चोवनप्रायश्चित्तम् ।]

लिङ्गपुराणे—

वरं तस्माद्गृह्णीतार्थं कुटुम्बभरणं तथा ।
यावता धान्यजातेन तावता कृषिमाचरेत् ॥
धान्ये गृह्णते^१ पश्चाद् भङ्गविंशतिमव्ययम् ? ।
कृत्वाऽतिथिभ्यः सत्कारो वैश्वदेवपरायणः ॥
दर्शश्च पूर्णमासश्च ऋग्निहोत्रं दिने दिने ।
संवत्सरपशुं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥
कृषिदोषेण महता कदाचिन्न विलिप्यते ।

अन्यथा दोषमाह मार्कण्डेय पुराणे—

वृथा कृषिं द्विजः कृत्वा धान्यं विक्रीय वा तथा ।
भोगार्थं सञ्चयार्थं वा महापापं समश्रुते ॥
वत्सरं धान्यविक्रोता कृषिं कुर्व्याद् यदा द्विजः ।
तस्य देह विशुद्धार्थं वत्सरे^२ चान्द्रमीरितम् ॥
द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये पतितो भवेत् ।

वत्सरत्रयं कश्चिद्भवं धान्यं द्विजो धनार्थं^३ विक्रीय पतितप्राय-
श्चित्तं कृत्वा शुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
वृथाकृषीबलप्रायश्चित्तम् ।

(१) गृह्णते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलोकात्पुस्तकपाठः ।

(३) वत्सरे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) धनार्थमित्यंशः लेखितपुस्तके नास्ति ।

140 अथ निन्दितधनाऽऽदानप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

ब्रह्महन्ता सुरापी च स्त्रेयी गुर्वङ्गनागमः ।
महापातकिनश्चैते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
कुण्डल गोलकश्चैव तथा सोमलताक्रयी ।
परिविस्तिः परिवेत्ता परिविक्रयश्च वै तथा ॥
तथा परिविधा'दानः दत्ताग्निः कीकसानुगः ।
स्मृतिविक्रयिकश्चैव परार्थं काशिकागमः ॥
धर्मविक्रयकश्चैव तथा शूद्रापति'र्हिजः ।
नामविक्रयकश्चैव कामिनोऽपलीपतिः ॥
तथैव भृतकाध्यायी तुलासु कृतबुद्धिमान् ।

तुलास्त्रिति बहुवचनं धीःशमहादानोपलक्षणम् ॥

दुश्चर्मा क्षयरोगी च कुनखी श्यावदन्तकः ।
ग्रामणीश्चा'रुवाकश्च गायकोनर्त्तकस्तथा ॥
परदाराभिगामी च भिषग्दे वलकस्तथा ।
एते वै निन्दिता राजन् हृष्यकव्येषु सर्व्वदा ॥
न सन्धाध्याः सदा विप्रैः परलोकपरायणैः ।
एतेभ्योयाचनाद्वाजन् 'उत पुण्यपरिग्रहात् ॥

(१) परिविधानामः इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा शूद्रोऽपतिर्हिजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) चारुवाकः इति क्रीतश्लेषितपुस्तकपाठः ।

(४) शूद्रपुण्यः परिग्रहान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

निन्दितधनाऽऽदानप्रायश्चित्तम् ।

१४१

यागार्थं नित्यलोपार्थं न प्रतिग्रहणं चरेत् ।
दृष्ट्वा मार्त्तण्डभ्रालोक्यः सन्धाथ द्विजभाषणम् ॥
दृष्ट्वा सचैलं स्त्रायीत चान्द्रं धान्यपरिग्रहे ।
सहैव भोजनं कृत्वा चान्द्रहयमुदीरितम् ॥
स्वर्णमात्रं द्विजोयस्तु प्रतिगृह्णाशु कर्मसु ।
योजयेद्यदि मूढात्मा षड्भ्यं कञ्चमाचरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
निन्दितेभ्योऽधनाऽऽदानप्रायश्चित्तम् ।

[अथ वार्हुष्यजीवकस्य प्रायश्चित्तम् ।

वृसिंहपुराणे—

वृक्षेरपि च या वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ।

मासि मासि च या वृद्धिः सा शिखावृद्धिरुच्यते ॥

ताभ्यां जीवेद्यदा विप्रोनिष्फलं याति सर्व्वदा ।

धर्मशास्त्रविरोधेन जीवेद्यदिह पूर्व्वजः ॥

अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

धर्मोविप्रस्य पाथेयं स्वर्गारोहणकर्मणि ॥

तस्मादिदं परित्याज्यं वार्हुष्यं विप्रसत्तमैः ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पाराशर्य्येण चक्षुषः ॥

मासं जीवेद्यदा वृक्षया तदा यावकमुच्यते ।

मासद्वये तु तप्तं स्यात् चान्द्रं मासत्रये स्मृतम् ॥

षण्मासे तु महाचान्द्रं वत्सरे द्विगुणं चरेत् ।

पतितः स्यात्परं विप्रः सर्व्वकर्मवहिष्कृतः ॥

वत्सरादूर्हुं वार्हुष्यजीवने पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

वार्हुष्यजीवनप्रायश्चित्तम् ।]

अथ हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे—

मनुष्यपशुपक्षादिहिंसने^१ यन्त्रवर्त्तनम् ।
 मार्गेऽरक्ष्ये जले वापि पर्वते चैत्यवृक्षके ॥
 देवालये सभायाञ्च हिंसार्थं^२ यन्त्रधारणम् ।

यन्त्रस्वरूपमाह—

गजबन्धने भुवःस्वननं, पशुपशुमनुष्यबन्धने मार्गेषु^३ श्मश्रु-
 निर्व्याघ्रं, अरक्ष्ये पशुपक्षिहिंसार्थं जालवागुरास्तरणं, पर्वतेषु
 व्याघ्रं^४ भङ्गूकवराहादिहिंसनार्थं दाहः, जले पशुमनुष्यमारुचार्थं
 शङ्खादिस्थापनं, गृहेषु^५ मूषिकहिननार्थं फलकादिभिर्यन्त्रविधानं,
 वृक्षेषु शुकसारिकाचटकादिहिननार्थं श्रीवारम्भादिकारणम् ।
 एतानि यन्त्रविधानानि शास्त्रगर्हितानि । एतानि द्विजः सङ्ग-
 दोषात् स्वयं वा कृत्वा नरकमाप्नोति ।

तदाह गौतमः—

पर्वते वा जले वापि गृहे वाऽरक्ष्यदेशतः ।
 द्विजः कुर्व्यात् सङ्गदोषात् हिंसायन्त्रविधारणम् ॥
 स वै नरकमासाद्य स्रगयुर्जायते भुवि ।
 तस्य दोषविशुद्धयर्थं पराकाहयमीरितम् ॥

-
- (१) हिंसनं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (२) बन्धननिबन्ध इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (३) युष्मन्निर्व्याघ्रं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (४) भङ्गूक इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (५) वृक्ष इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

संवक्षरात् परं राजन् चान्द्रद्वयमुदाहृतम् ।

अतःपरं न शुद्धोऽभूत् यथा व्याधस्तथैव सः ॥

संवक्षरात्परं विप्रसु यन्निर्वाणे पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-
माप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम् ।

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अथ मनुष्यविक्रये—

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् ;
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वाऽपि वैश्यं पादजमेव वा ॥
 भ्रामयित्वा परं^१ विप्रस्त्वौषधादिभिरादरात् ।
 विक्रयित्वा नरं पापी जीवयेद्यदि भोहतः ॥
 महापातकिसंघ्नः स्वान्मृत्वा नरकमश्नुते ।

लिङ्गपुराणे—

मोहयित्त्वौषधैर्मन्त्रैरन्यदेशादुपागतम् ।
 अज्ञातकुलनामानं विक्रयेद्यदि पूर्वजः ॥
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा^१ ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ।

नृसिंहपुराणे—

पूर्वजः पूर्वजं पापी बाहुजोरुजपादजान् ।
 वशीकृत्यौषधैर्मन्त्रैर्विक्रयेद्यदि पापधीः ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) नरं इति षेष्ठितपुस्तकपाठः ।

(२) मोहयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नाम्नि इति षेष्ठितपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

सुखजः पापधैर्मर्त्योराजानं वा बधिकपतिम् ।
 शूद्रं वा भ्रामयित्वा तु शीघ्रधायैर्विगणितैः ॥
 विक्रयित्वा परस्मै तं यमलोकं स गच्छति ।
 पुनर्भुवसुपागम्य सूनुरेव भवेत्पुनः ॥
 विप्रोविप्रश्च विक्रीय' कुर्यादात्मविपोषणम् ।
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गालवैः ॥
 क्षत्रिये तु षड्व्यं स्वाद् वैश्यः'पादीनमाचरेत् ।
 शूद्रे'त्वर्षं सङ्घरे तु पादं कृत्वा विशुध्यति ॥
 विप्रं यः क्षत्रियोद्धत्वा विक्रयित्वा यदाऽऽधिमान् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ॥
 अथवा गोसहस्रान्तु कृत्वा शुद्धिमवाप्नु'यात् ।
 तदर्थेनैव 'शुद्धः'स्वात् अक्षजोविप्रविक्रयी ।
 शूद्रोविक्रीय विप्रं तु स मीसस्यश्च नान्यथा ॥

सङ्करजातिर्विप्रविक्रये शूद्रोवा मीसस्यमर्हति । विशेषमाह
 गारुडपुराणे—

-
- (१) विक्रीयत्वा इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
  - (२) वैश्योः पादोर्ण इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (३) शूद्रं शूर्षं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (४) यदा विप्रा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (५) शुद्धिमवाप्नते इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
  - (६) शुद्धिःस्वात् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

'बालेचान्द्रं द्विजं प्रोक्तं पीगण्डे तद्वयं चरेत् ।
तरुणे तु महाचान्द्रं यूनि प्रोक्तन्तु तन्नयम् ॥
जीर्णे तु विक्रयं कृत्वा सहस्रं क्षाप्नुमाचरेत् ।
विप्रजात्यादिस्त्रीणां मनुष्यविक्रये तप्तप्रायश्चित्ताहं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
मनुष्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽत्मविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे पातालखण्डे—

पानमद्यःस्त्रियश्चैव सृगया चोषदण्डनम् ।

अतीवपरुषं वाक्चं सर्व्वस्त्रं दानमेव च ॥

एतानि सप्तव्यसनानि ।

अनृतं गन्धपुष्पाणां सेवनं दोषचारणम् ।

सदा ताम्बूलवस्त्राणां भोगोऽयं दोषसाधनम् ॥

ऋणं कृत्वा घृतं पीत्वा प्रत्यहं भोजनसृष्ट्वा ॥

'स्त्रकं किञ्चन न ज्ञात्वा ऋणं कृत्वा व्ययं चरेत् ॥

'भोगासक्तः स्वमात्मानं विक्रयित्वाऽथ वर्त्तयेत् ।

वर्षं वर्षाद्वैमर्हं वा भवदाधीन्यमाचरन् ॥

इति स्वसंविदं कृत्वा वर्त्तयेत् यदि पापधीः ।

नित्यकर्म्मणि काम्यानि दृष्टापूर्त्तादिकानि च ॥

सर्व्वं तस्यैव भवति यद्देनिष्फलतो भवेत् ।

अम्नो दग्धं जले मग्नं भूमौ निपतितश्चयत् ॥

तत्सर्व्वं परलोकाय द्यूते नष्टं विनश्यति ।

पतितो भवति स पापी अंशाद्यैर्नित्यकर्म्मणाम् ॥

(१) सर्व्वं स्वकीयं ज्ञात्वा च इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) एवं भोगासक्तः स्वमात्मानं विक्रयित्वा वर्त्तयेत् । इति वेदितक्रीतपुस्तक
पाठः ।

नरके नियतं वासः पापकारी भवेत्ततः ।

तस्यैवं निष्कृतिं दृष्ट्वा मुनिभिर्धर्मकोविदैः ॥

'एवं—हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत्त्वं कुर्यात् ; इति शेषः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

आत्मविक्रयिणः प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) एव मिलंशः श्रौतवेत्तितपुस्तकबोर्नोपलब्धः ।

अथ सुतविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मपुराणे—

योविप्रोधनलोभेन स्वसुतं विक्रयेद्यदि ।

स वै पिशाचतां याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥

लिङ्गपुराणे—

वृहदाहोदारनाथो देहे प्रीडा सुतात्मनोः ।

राजा हरति सर्वस्वं पशवस्वार'नाशिताः ॥

वान्धवैश्च परित्यागभाक्कवस्त्रविहीनता ।

अष्टौ कष्टादमे राजन् सश्वेष्वेषु मानवः ॥

सुतं न विक्रयेत् पापी स वै 'पैशाचजन्मवान् ।

अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टं दरिद्रता ॥

तत्रापि पुत्रदाराणां बाहुव्यसतिकष्टता ।

शौरसे वाऽन्ययज्ञीजे न द्विजोविक्रयं चरेत् ॥

स एव नरकं भुङ्क्ता पिशाचत्वमवाप्नुयात् ।

गारुडपुराणे—

आपक्व धनलोभाद्वा महालोभेषु भूमिप ।

शौरसं वाऽन्यजं वापि द्विजोयद्विह विक्रयेत् ॥

स एव नरकान् भुङ्क्ता पिशाचत्वमवाप्नुयात्^१ ।

तद्दोषपरिहारार्थं महासान्नापनं चरेत् ।

(१) चापिनाशिता इति स्त्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचजन्मवान् इति षेष्ठितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति षेष्ठितपुस्तकपाठः ।

सुतविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

१५१

बाले सान्तपनं प्रोक्तं पीगण्डे तद्वयं स्मृतम् ।
कौमारे प्रौढकाले तु महासान्तपनत्रयम् ॥
स्त्रीषामर्धं विक्रयित्वा विभ्रे क्षत्रियदैश्ययोः ।
तत्स्त्रीषाञ्च तदर्धं स्वात् शूद्रे तद्धनमाहरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

सुतविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्वामी—

पूर्वोक्तेष्विह कष्टेषु महदापस्तु भूमिप ।

न पत्नीं विक्रयेद्विप्रो दुष्टामपि सतीमपि ॥

गर्भं त्यागो विधीयत इति सर्व्ववानुषङ्गः ! कल्पीयुगे व्यभिचारे
'स्वदृष्टे' गर्भधारणमेव दुष्टत्वम् । व्यभिचारमात्रे पीषण
मेव न त्यागः ।

'स्कन्दपुराणे—

आपत्स्वपि हि कष्टेषु महात्तोभे जनक्षये ।

धर्मपत्नीं सपत्नीं वा संदृष्टां 'दुष्टचारिणीम् ।

'क्रमाद्विजोविक्रयीत परस्मै मत्सरातुरः ॥

यदि विक्रीय वर्त्तत महान्तं नरकं व्रजेत् । इति

भविष्योत्तरे—

सतीं स्वपत्नीमापत्सु भर्ता विप्रो न विक्रयेत् ।

धर्मं यदि परित्यज्य वर्त्तयेद्विह कश्चिन् ।

यमलोकमुपागम्य 'रौरवे नरके वसेत् ॥

'पुनर्भुवमुपागम्य दारहीनो भवेद्भुवि ।

(१) व्यभिचारेण दृष्टे इति क्रीतकालीयुक्तकथाठः ।

(२) स्कान्दे इति क्रीतयुक्तकथाठः ।

(३) संदृष्टा इति शेषितयुक्तकथाठः ।

(४) विक्रयेद्विजः क्रमात् इति शेषितयुक्तकथाठः ।

(५) रौरवं नरकं वसेत् इति क्रीतयुक्तकथाठः ।

(६) पुनर्भवमिति शेषितयुक्तकथाठः ।

एतद्दोषविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

'सतीविक्रयके चान्द्रं पराकं दुष्टचारिणीम् ॥

बालिकायां षड्भुजं स्यात् प्रौढायां नास्ति निष्कृति"रिति ॥

एतदन्नानविषयम् । 'ज्ञात्वा चेद्विगुणं चरेत् । क्षत्रियवैश्ययो-
र्विप्रधत् प्रायश्चित्तं । शूद्रे तद्धनं राजा सर्व्वं गृह्णीयात् ।

[इति हेमाद्रौ पद्मोविक्रयप्रायश्चित्तम् ।]

(१) सती च विक्रयेचान्द्रं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञात्वा च विगुणं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[—] अयमर्थः श्रौतपुस्तके नोपलब्धः ।

अथ मातृविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

मातरं तक्षपत्रीं वा भगिनीं भ्रातृबान्धवीम् ।
 पितृव्यपत्रीं विधवां स्रुषां ^१कामातुराग्रणीम् ॥
 *ब्राह्मणोमक्षरासक्तोव्यभिचारादिशङ्कया ।
 न विक्रयेत् सुतोभ्राता यदि ^२कुर्यात् स दोषभाक् ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं भगिनीं भ्रातृबान्धवीं स्त्रस्रुषामपि ।
 सपत्रीं विधवां पत्न्याः सपत्रीं ^३मातृलायनीम् ॥
 पितृव्यपत्रीं भ्रातृजायां गुरुपत्नीमथापि वा ।
^४व्यभिचारादिवार्त्ताभिर्मक्षराद्वा नराधिप ॥
 एतासु विप्रो न द्रुष्टेत् सति दोषे महत्यपि ।
 न विक्रयेद्द्विजोलोभान्मृतत्वानरकमश्रुते ॥

'मार्कण्डेयपुराणे—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि दोषबुद्धिमिमामिह ।
 विप्रसु मातरं ^५धार्त्रीं तक्षपत्रीं सञ्चोदराम् ॥

-
- (१) चाङ् इति क्रीतपुस्तकके नास्ति ।
 (२) वा मातृरप्यचीम् इति चेषितपुस्तकपाठः ।
 * यो विपः इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) क्रीत्वा इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) मातृरप्यचीम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) व्यभिचाराभिवात्ताभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (६) मार्कण्डेये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (७) धार्त्री इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।

स्वसारं विधवां साध्वीं पितृव्यां^१ स्वस्रुषामपि ।
 मातुलानीं गुरोर्दारान् व्यभिचारे महत्त्वपि ॥
 जनवादाद्गोह्रबुद्ध्या न द्रुह्याहै कदाचन ।
 मातरं तत्सपत्नीं वा विक्रीय^२ पतितोभवेत् ॥
 भगिनीयं स्वसारं तु विक्रयेद्यदि पापधीः ।
 निष्कारणतया राजन् कारीषबधमर्हति ॥
 विधवां मातुलानीं वा स्नुषां पितृव्यसन्धवाम् ।
 विक्रयित्वा द्विजोमोहादन्यदेशगतोयदि ॥
 महासान्तपनं चान्द्रं षड्भ्यं तु परिक्रमः^३ ।
 यथाक्रमं योजनीयं गर्भं त्यागोविधीयते ॥
 मातरं न त्यजेद्द्विद्वान् पूर्ववत् शुद्धिमाचरेत् ॥
 गुरुदारविक्रये कारीषबधएव । वयस्तारतम्यं पूर्ववद् वेदितव्यम् ।
 तत्र विक्रये तत्तत्प्रायश्चित्तं योजनीयम् । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रप्राय-
 श्चित्तम् । शूद्रे तद्वनस्वीकारः । सर्वत्र गर्भं स्वदेशादन्यदेशे
 त्यागएव । मात्रोः पूर्ववद् वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ मात्रादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) पितृव्यां इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
 (२) विक्रये इति क्रीतछेत्पुस्तकपाठः ।
 (३) भगिनीं वा इति क्रीतछेत्पुस्तकपाठः ।
 (४) परिक्रमात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
-

अथ पुत्नीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

विवाहोद्धं विवाहात्प्राक् कन्यां गौरीमथाऽपि वा ।
 रोहिणीं पुष्पिणीं वाऽपि योरद्धं कन्यकाधनम् ॥
 विवाहार्थमितिव्याजं कृत्वा स्वीकरणं चरेत् ।
 पितरोनरकं यान्ति स्वयं पत्नीसमन्वितः ॥
 रौरवे नरके घोरे वसत्याचन्द्रतारकम् ।
 जामातूरतिमात्रं स्यात् सा वै किङ्करिणीभवेत् ॥

गीतमधर्मं—

अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी ।
 दशवर्षा भवेद्गौरी अतजहुं रजस्वला ॥
 क्रयक्रीता तु या नारी 'सा न पद्मभिधीयते ।
 न योग्या ह्यव्यकव्येषु दासीं तां मुनयोविदुः ॥

कन्यादाने विशेषमाह—

मार्कण्डेयपुराणे—

सम्बन्धिनं माणवकं त्र्योत्रियं व्याधिवर्जितम् ।
 'कन्यां दद्याच्च तस्मै तां व्रतस्नातकशुद्धये ॥
 मादृतः पिदृतश्चैव सप्त सप्त च सप्त च ।
 पितृनुद्धरते पूर्वं पश्चाद्भ्रातृणि लीयते ॥

(१) सा सपद्मप्रभिधीयते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(१) व्याजं च दानं तस्मै तां इति शेषितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मपुराणे—

'वस्त्रादिना शुभां राजन् शक्त्याऽलङ्कृत्य स्त्रां सुताम् ।

कुलजाय सुशीलाय स्नातकव्रतचारिणे ॥

अरोगाय श्रुतवते यो दद्यात्तां शृङ्खलाम् ॥

पितरीक्ष्णमायान्ति स्वयञ्च ब्रह्मणःपदम् ॥

'एतस्य वैपरीत्ये तु पितरोनिरयं गताः ।

कुम्भीपाकं स्वयं याति कन्याविक्रयणे फलम् ॥

विवाहार्थं यं कं वा व्याजमाश्रित्य धनस्वीकारएव मील्यं, कन्या-
शुल्कं तदेवाह ।

देवलधर्म—

विवाहार्थं धनं गृह्णन् यं कं वा व्याजमाश्रितः ।

तदेव विक्रये^१ मील्यं विप्रस्तस्मात्तु^२ संत्यजेत् ॥

न तस्य निष्कृति^३र्वास्तु त्रिभिश्चान्द्रायणै^४र्विना ।

रोहिणीविक्रये राजन् महाचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

गौरीविक्रयणे तात महासान्तपनत्रयम् ।

रजस्वलाविक्रयणे कारीषवधएव हि ॥

(१) ब्रह्मादि संत्यक्त्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्यै परित्यज्य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रयोन्मील्यं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) तस्मात् सुषन्त्यजेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) नास्ति इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) चान्द्रायणं विना इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

एतासां च चतसृणां मूल्यं धृत्वा विवाहयेत् ।

न तत्र विप्राभुञ्जन्ति तत्तत्पापार्हमाप्नुयुः^१ ॥

तदाहाऽपस्तम्बः—

“दोषेण वा मीमांसमानस्य मोमांसितस्य वा आत्मानं
हिंसितस्य भक्षयतीति विजयते” ।

अत्र कन्याशुल्कस्वीकारेण दोषः । अतएव कन्यामूल्यस्वीकार-
एव विक्रयः नान्यत्^२ ।

इति हेमाद्री कन्याविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रोभुञ्जीत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) आत्रु यादिति क्रीतपुस्तकपाठः

(३) अन्यत् इत्येव खेचितपुस्तकपाठः ।

अथ गजविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

गजं क्रीत्वा तु धृत्वा वा व्यवहारतया हिजः ।
[विक्रयेद्यदि मूढात्मा धनलोभधृतादरः]
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

लिङ्गपुराणे—

सम्पाद्य नागं धृत्वा वा विप्रोलीभपरायणः ।
विक्रयेद्यदि दोषात्मा न तस्य पुनरुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे—

हस्तिनं प्रतिगृह्याशु क्रीत्वा द्रव्याल्पमानसः ।
विक्रयित्वा पुनर्लोभाद् यमलोकमवाप्नुयात् ॥
बालविक्रयणे चान्द्रं पीगण्डे तद्वयं स्मृतम् ।
युवानं विक्रयित्वा तु दशतमं समाचरेत् ।
स्त्रीणामर्धं मुनिश्रेष्ठाः प्रायश्चित्तं मनोषिभिः ॥

धेनु-गजविक्रये स्त्रीणामर्धं प्रायश्चित्तमुक्तम् । क्षत्रियवैश्यादयोऽप्येवं
प्रायश्चित्तम् । शूद्रे तु 'सम्पूर्णमेव इति केचित् । अर्धं शूद्रवैश्यादयो
वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ गजविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(—) इदं श्लोकार्धं क्रोतशेषितपुस्तकबोर्नेपस्यम् ।

(१) स्कान्दे पुराणे इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति क्रोतशेषितपुस्तकपाठः ।

चथ धेनुविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

[सम्पाद्य बहुधा यज्ञधेनुं विप्रः प्रतिग्रहात् ।
विक्रयेद्यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे—]

'धेनुं सम्पाद्य विप्राय अग्निहोत्रार्थमादरात् ।
दुग्धाभावे रूपा युक्तौ विक्रयेद्यदि पापधीः ॥
स वै नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।
बालपौगण्डके वापि धेनू वा द्रव्यलोभवान् ॥
विक्रयेद्यदि मूढात्मा दहत्यासप्तमं कुलम् ।
बाले चान्द्रन्तु पौगण्डे महाचान्द्रमुदीरितम् ॥
युवतीं विक्रयित्वा तु तमकच्छद्वयं विदुः ।
धेनुं द्विजोविक्रयित्वा गोसूक्तं मण्डलं जपेत् ॥
आसायं प्रातरारभ्य स्नात्वाऽभुङ्क्त्वा फलं मुदा ।
मण्डलेन विशुद्धिः स्यात् पञ्चगव्यं ततः परम् ।

भूसूक्तमित्यर्थः

इति हेमाद्रौ धेनुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[--] अयं अंशः श्रौतपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) धेनुमित्यर्थः श्रौतपुस्तकेनास्ति ।

(२) स्नात्वाभुङ्क्त्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) विशुद्धिः स्यात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

'अथ बलीवर्द्धविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अनडाहं यदा विप्रोविक्रयेद्यदि मोहतः ।

स पापी नरकं याति असिपत्रं सुदारुणम् ॥

[लिङ्गपुराणे—

अनदान् पूर्वजेनाऽथ द्रव्यलोभपरेण वा ।

विक्रीयते महान्घोरो नरकः सम्भवेदतः ॥]

कूर्मपुराणे—

अनडाहं द्विजोष्ट्वा गृहीत्वा वा नरोत्तमात् ।

द्रव्यलोभेन महता विक्रयेद्यदि कामतः ॥

महान्तं नरकं गत्वा भुवि भूयात् स हिंसकः ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं तप्तकच्छं समाचरेत् ॥

'पोषयित्वा गृहे वस्त्रं स्वधेनूदरसम्भवम् ।

तं विक्रीयत्वा मोहेन कुर्याच्चान्द्रायणं बुधः ॥

बाले पौगण्डके चैव प्राजापत्यं विशोधनम् ।

विप्रस्त्रीशामिवमेव प्रायश्चित्तार्हमाचरेत् ॥

(१) अथानडाह इति क्रीतलेश्चित्तपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकापीपुस्तकमोर्गेपचम्बः ।

(२) नरोत्तमान् इति लेश्चित्तपुस्तकपाठः ।

(३) न स भूयात् स हिंसक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) दोषोपशान्त्यर्थं इति लेश्चित्तपुस्तकपाठः ।

(५) तोषयित्वा इति क्रीतलेश्चित्तपुस्तकपाठः ।

(६) तप्तकच्छीशामिव तदर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अत्रियवैश्ययोरेवं वेदितव्यम् । तत्तत्स्त्रीणामितदर्शम् । पादजे
'धनस्त्रीकारः ।

इति हेमाद्रौ 'बलीबर्हविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(६) धन इत्यर्थः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(७) अगच्छा इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

अथ महिषीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

महिषीं पोषयित्वा तु स्वगृहे पुत्रवत्तथा ।

तां पद्यादिक्रियित्वा तु विज्ञेयः पापधीर्नरः ॥

नरशब्दोजातिमात्रसाधारणः ।

स याति नरकं घोरं 'आकोलं नाम नामतः ।

लिङ्गपुराणे—

महिषीं स्वगृहे तात पोषयित्वा स्वयं द्विजः ।

पुत्रवत्पालयित्वा तु विक्रयेदन्यचोदितः ॥

स एव नरकस्थायी तद्वै पापमनुष्मरन् ।

महिषं स्वगृहे जातं क्रीत्वा वा राजनन्दन ॥

प्रतिगृह्य द्विजो यस्तु विक्रयेदनलीभतः ।

यमलीकमनुप्राप्य नरकं याति दारुणम् ॥

गृहजां विक्रयेद्राजन् तस्य चान्द्रायणं स्मृतम् ।

वणिक् पापेन संक्रीत्वा विक्रयेत् तद्व्यं चरेत् ॥

प्रतिगृह्य द्विजस्त्वेनां षडब्दं विक्रये स्मृतम् ।

(१) आकोलं नाम नामतः इति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) महिषं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रवत्पालितायेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयेत् इति काशीपुस्तकपाठः ।

तत्स्त्रीणाम् तद्वचं स्यात् क्षत्रियाणां 'द्विजोक्तवत्' #
 वैश्यानाम् क्षत्रियवत् [शूद्राणाम्] तच्चनं हरेत् ।

इति हेमाद्रौ महिषीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) द्विजोक्तम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) क्षत्रियत्वात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

नागरखण्डे —

अजं वस्तुं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

पश्चात्तौ विक्रयेत् पापी नरकं याति दारुणम् ॥

स्कन्दपुराणे—

विप्रः प्रयत्नतो राजन् सम्पाद्येमी प्रष्टञ्च वा ।

पश्चात्तौ विक्रयेत्पापी नरकं याति गौरवात् ॥

[लिङ्गपुराणे—

अजं वस्तुं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

पश्चात्तौ विक्रयित्वा चेत् नरकं याति दारुणम् ॥]

तत्पापपरिशुद्धयर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

नारीं वा विक्रयेद्यसु तदर्थं तस्य कीर्तितम् ॥

इति हेमाद्रौ अज-वस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विक्रये प्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अजवस्तुं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शानुभूयते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वाचेत् नरकं याति दारुणम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अर्थं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(५) नारीं वो विक्रयेद्यसु । इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) परिकीर्तितं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

^१स्कन्दपुराणे—

रासभं विक्रयेहिप्रः पशुचाण्डालमादरात् ।
स वै चाण्डालतां याति नरकं चानुभूय च ॥

स्कन्दपुराणे—

रासभं पूर्वजो लोभात् क्रीत्वाऽल्पद्रव्ययोगतः ।
पश्चाद्बहुधनाकाङ्क्षी विक्रयेद्यदि दैवतः ॥
[स चाण्डालत्वमासाद्य यावद्ब्रह्मा लयं^२ गतः ।
तावत्कालं तथा नीत्वा भवेत्कण्डूतिमान् भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

रासभं विक्रयेऽभोहात् क्रीत्वा वा धनलोभवान् ।
स चाण्डालत्वमासाद्य पश्चात्कण्डूतिमान् भवेत्] ॥
प्राजापत्यं भवेत् बालेन कौमारे तप्तमाचरेत् ।
यूनि क्रीत्वा^३ षड्भुजं स्यात् ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
स्त्रीणामेतद्वर्द्धं । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवत् । पादजे सर्वस्वहरणम् ।

इति हेमाद्रौ रासभविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतलोहितपुस्तकयोर्नास्ति ।

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(३) अयं पाठः काशोपुस्तकेनोपलब्धः ।

(४) कत्वा इति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

अथोष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

उष्ट्रं द्विजोऽथ क्रीत्वा वा सम्पाद्य लघुमूष्यतः ।
विक्रयेत्तं धनाधिक्यात् कालं^१सूत्रं प्रपद्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

स्तेयं कृत्वाऽथवा क्रीत्वा द्विजः कुर्यात् क्रमेलकम् ।
विक्रयेद्^२ यदि पापात्मा नरकं याति दारुणम् ॥

भविष्योत्तरे—

“क्रमेलकं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति^३ कालसूत्राद्भयङ्करात् ॥
बाले पराकं सम्प्रोक्तं पौगण्डे तप्तमीरितम् ।
यूनि चान्द्रं षड्दं वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
विप्रस्त्रीणां तदहं स्नात् पूर्णं क्षत्रविशामिह ।
पादजे तु धनाऽऽदानमेवमेव प्रचोदित” मिति ॥

इति 'हेमाद्रौ उष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह इत्थंयः श्रौतपुस्तकेनास्ति ।

(२) कावसूत्रं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रये इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) नास्ति इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) हेमाद्रौ इत्थंयो शेषितपुस्तके नोपलब्धः ।

अथ हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

लिङ्गपुराणे—

अरण्यजां वा गृहजां विप्रोयदिह विक्रयेत् ।
एणीं तद्द्रव्यलोभेन स याति ब्रह्महन्ताम् ॥

मत्स्यपुराणे—

देवालये^२ गृहेवाऽपि पोषयित्वा मृगाङ्गनाम् ।
द्विजस्तां^३ विक्रयेद्यस्तु स महापातकी भवेत् ॥
विक्रयेद्यदि हिंसार्थं स चाण्डालत्वमाप्नुयात् ।

चतुर्विंशतिमते—

अरण्यजां वा गृहजां विप्रोहिंसार्थमादरात् ।
विक्रयेद्यदिपापात्मा भुवि चाण्डालजन्मवान् ॥
न तस्य निष्कृतिर्वास्ति^४ यमलोकात्कदाचन ।

राजविजये—

ब्राह्मणः समुपादाय हरिणीं^५ वनसम्भवाम् ।
क्रीत्वा वा राजराजेन्द्र हिंसार्थं विक्रयेद्यदि ॥
स वै नरकमासाद्य तत्र भुङ्क्ता महद्भयम् ।
भुवि गत्वा च पापीयान् चाण्डालत्व^६माप्नुयात् ॥

(१) आश्वेत्यः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) ब्रह्महन्ताविति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) देवाकवन्द्ये इति पाठः क्रीतपुस्तके इष्टः ।

(४) द्विजस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) नास्ति इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(६) नवसम्भवां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) अनायते इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

तत्पापशोधनार्थाय निष्कृतिं प्राह पद्मभूः ।
 प्रातःस्नात्वा^१ यथाऽऽचारं नित्यकर्म समाप्य च ॥
 रहःस्थान^२ उपाविश्य स्वगृह्यान्मौ विधानतः ।
 अग्नीन्धनादि^३ पात्रान्ते पिष्टाव्यसहितैस्त्रिलैः ॥
 विरजाहोमविधिना कृत्वा होमसहस्रकम् ।
 जयादींश्च ततोद्भृत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 फलाहारः प्रकर्त्तव्योहोमकर्म्मफलामये ।
 सायं सन्ध्यामुपास्थाय^४ तत्रोपासनमाचरेत् ॥
 अग्निञ्च रक्षयेद्दोमान् यावद्दीक्षा समाप्यते ।
 एवं पञ्चदिनं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
 सहस्रमित्यत्र तिलान् जुहोमीति चतुर्विंशतिभिर्वाक्यैः पृथक्
 संख्या कर्त्तव्या । एतैर्वाक्यैस्त्रिलैः सह संख्या भवति ? । एतया
 संख्यया पञ्चरात्रं पञ्चसहस्रं जुहुयादिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) स्नात्वाऽयथाचारं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (२) रहःस्थानमुपाविश्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (३) अग्नीन्धनादौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (४) उपस्थित्वा इति खेचितपुस्तकपाठः ।
  - (५) वाद्यैरिति काशीपुस्तकपाठः ।

अथ रुक्विक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

यन्नार्थं कल्पितं पूर्वं ब्रह्मणा पद्मयोनिना ।
 यस्मिन्देशे ऋगः कृष्णः स देशः पुण्यवानिह ॥
 तं क्रीत्वा वा गृहीत्वा वा पूर्वजोद्रव्यदृष्ट्या ।
 विक्रयित्वा सकर्मभ्यः स वै चाण्डालवानिव ॥
 तस्मान्नविक्रयेद्दीमान् रुक्ं स्वप्नेऽपिनारद ।
 विक्रयेद्यदि मूढात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मणा कल्पितं रुक्ं सम्पाद्य बहुयत्नतः ।
 पूर्वजः सङ्गदोषेण विक्रयेद्यदि पापभाक् ॥
 महान्तं नरकं गत्वा चाण्डालत्वं भजेदिह^२ ।
 न तस्य निष्कृति^३र्वास्ति त्रिषु जन्मसु भुमिज ॥
 स्वगृह्णाग्नी विधानेन दशरात्रमतन्द्रितः ।
 कुष्माण्डगणहोमैश्च सहस्रं जुहुयात् क्रमात् ॥
 एतैः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य पापिनः ।

(१) आह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) भवेदिह इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति वेचितपुस्तकपाठः ।

सहस्रं कुशाण्डहोमः [तदर्थं गणहोमः] तमग्निं दशरात्र-
मजस्रं^१ कृत्वा दशरात्रं फलाहारःस्थण्डिले शयनं कृत्वा शुध्यति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
रुक्मिण्यप्रायश्चित्तम् ।

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(१) अजस्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ अश्वविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्ते—

उत्तमाश्वं गृहे जातं क्रीत्वा मूलैररनेकशः ।
पोषयित्वा चिरं कालं विप्रस्रं विक्रयेद्दयदि ॥
कालकूटमुपागम्य यमलोके भयङ्करे ।
पुनर्भवमुपागम्य व्याधोभवति कानने ॥

पद्मपुराणे—

मेरुमन्दरतुल्यानि पापानि विविधानि च ।
रुद्रजापी हरित्सर्वी^१ न कन्याहयविक्रयी ॥
हयविक्रयिणः पापं यच्च गत्वा न ह्यीयते ।
तस्मादेतत् परित्याजं पूर्वजैः पापभीरुभिः ॥

शिवपुराणे—

कन्यां दासीं हयं विप्रः पोषयित्वा प्रयत्नतः ।
तानेतान् विक्रयेत् पापी व्याधोभवति कानने ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कन्यां हयश्च दासीश्च स्वगृहे सम्भवान् शुभान् ।
पोषयित्वा द्विजोलोभात् पश्चादेतांश्च विक्रयेत् ॥
स भुङ्क्ता यातनाः सर्वाः पश्चाद्वाधोभवेद्विह ।
तस्य देहविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ॥

(१) पुनर्भवं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पापं क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

उत्तमाश्वं द्विजः कस्मै 'क्रीत्वा दद्याद्द्विजन्मने ।
 साधारणहृये राजन् तप्तकण्ठं विशोधनम् ॥
 बद्धबाविक्रये तात प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 बाल्ये पराश्वं पीगण्डे तप्तं यूनीह यावकम् ॥
 तदर्धं विप्रनारीणां विप्रोक्तं राजवैश्ययोः ।
 तत्स्त्रीणाञ्च तदर्धं स्वात् पादजे मूखमाचरेत् ॥
 एवं विप्रोभवेत्पूतः पापादस्माद्विशाम्यते ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 अश्वविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) विक्रवित्वा चरेद्द्विधुं इति चेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथ दुष्टमृगविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

यम्भुरहस्ये—

सिंहोव्याघ्रश्च भङ्गुकः किटिः शल्लएवच ।
 शरभाः खल्लिनो ये च ते मृगादुष्टमञ्जिताः ॥
 एतान् गृहीत्वा दुष्टात्मा जालैः खभ्रैश्च शङ्कुभिः ।
 व्याधसंसर्गितामेत्य विप्रोलोकविगर्हितः ॥
 तानादाय यदाराजन् विक्रयेद् यदि लीलया ।
 तस्य देहविशुद्धयर्थं पराकं मुनिचोदितम् ॥
 तेन शुद्धिभवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

इति श्रीहेमाद्रौ प्रार्यश्चित्ताध्याये दुष्टमृग
 विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) भङ्गुक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याधसंसर्गितामेत्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तानादाय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽऽन्यकमृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराण--

'खड्गटिट्टिभिचक्रं' वा 'हंसकारण्डवं' तथा ।
 मयूरं मारसञ्चैव 'मरीचमृगमेव च ।
 'वर्षश्च मृगनाभिश्च कपोतं' जालपादकम् ॥
 शुकं चापं बलाकाञ्च शिशुमारं च 'कण्ठपम् ।
 शारिकाञ्च भरद्वाजं ये चान्ये पक्षिणस्तथा ॥
 एतान्योद्रव्यलीभेन द्विजोयदिह विक्रयेत् ।
 तस्येह शुद्धिरदिता दादशाहमभोजनम् ॥
 मकरं मकुलं काकं कुक्कुटं मूषिकं तथा ।
 माज्जरं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा ॥
 करिकं चटकं श्वानं विक्रयेद् यदि पूर्व्वजः ।

-
- (१) खड्गटिट्टिभि चक्रं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) हंसं कारण्डवं तथा इति काशीपुस्तकपाठः ।
 (३) मरीचिं मृगमेवच इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (४) वर्षश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) कपोलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (६) जालपादकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (७) कठपं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (८) शालं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (९) करकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'सुपर्णसृगशेनाञ्च शिवाकङ्क' सृगालकम् ॥

कच्छार्द्धमाचरेद्विद्वान् ज्ञात्वा तद्विशुषं चरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
सृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(८) सुपर्णसृगशेनाञ्च इति कोतपुस्तकपाठः ।

(९) शिवाकङ्क इति कोतपुस्तकपाठः ।

अथ गोधूम-तिल-माषविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

गोधूमाश्च तिला माषाः हृद्यकव्यशुभप्रदाः ।
स्वल्पप्रापिता राजन् पितृप्रीतिकराः शुभाः ॥
द्विजोयदिह लोभेन सञ्चयार्थं हि विक्रयेत् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्कदाचन ॥

[लिङ्गपुराणे—

तिल-गोधूम-माषान् यः स्वल्पैरुन्नवानिमान् ।
धर्मशास्त्रं परित्यज्य' विप्रोयदिह विक्रयेत् ॥
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्सुदुःखदात् ।]

महाराजविजये—

तिलान् गोधूम-माषांश्च स्वल्पैरुन्नवान् द्विजः ।
विक्रयेन्नलोभेन महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
गोधूमविक्रये राजन् प्राजापत्यं समाचरेत् ।
माषाणां तप्तमात्रञ्च तिलानां चान्द्रभक्षयम् ॥

[—] खडं पाठः श्रौत पुस्तके नोपलब्धः ।

(१) परित्यज्या इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) सुदुःखवान् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

एतत्प्रायश्चित्तं खारीप्रमाणे योजनीयम् । अल्पविक्रये तदर्हम् ।
 तत्पत्नीनां तदर्हम् । राज्ञां विप्रवत्प्रायश्चित्तम् । वैश्यस्य सप्तजमेव ।
 शूद्रादीनां न दोषः ।

इति हेमाद्रौ गोधूम-तिल-माषविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ मुद्ग-तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुद्गाश्च तण्डुला राजन् सर्वजन्तूपकारकाः ।
 ब्रह्मा^२ लोकस्य रक्षार्थं सृष्ट्यादौ सृष्टवानिमान् ॥
 हृद्यकव्येषु शस्ताःस्युर्विप्राणाञ्च विशेषतः ।
 द्रव्यस्य सञ्चयार्थं वा उत लोभपरायणः ॥
 नरकं प्रतिपद्याशु कष्टजो जातिहा भवेत् ।
 विक्रयेद् यदि मूढात्मा नरकं संप्रपद्यते ॥

मरौचिः -

मुद्गाश्च तण्डुला राजन् ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
 तान् विक्रयित्वा यो विप्रो द्रव्यलोभपरायणः ॥
 नरकं प्रतिपद्याशु कष्टजो जातिहा भवेत् ॥^३

गौतमधर्म—

तण्डुलान् सर्वं मुद्गाश्च विप्रो लोभपरायणः ।
 विक्रयेद्यदि मोहात्मा प्रायश्चित्तो भवेद्विह ॥

[१] याहेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

[२] ब्रह्मणा इति तैत्तिरीयपुस्तकपाठः ।

[३] इदं श्लोकात् तैत्तिरीयपुस्तके नास्ति ।

[४] अथ पाठः कोऽस्य (गोपबन्धुनेन) दृश्यते ।

प्राजापत्यं तण्डुलीषु तप्तं मुद्गेषु शस्यते ।

स्नानिकायामिवमेव तदर्धंश्च 'तदर्धके' ॥

एकवारविक्रये प्रायश्चित्तमिदं, द्विवारे द्विगुणं, अभ्यासे चतुर्गुणम् ।

अतःपरं द्विजः शूद्रतुल्यइत्यर्थः । तत्स्त्रीणां तदर्धम् । क्षत्रियाणां
विप्रवप्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ मुद्ग-तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) तदर्धं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ त्रींशदादिधान्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

लिङ्गपुराणे—

त्रींशदशणका राजन् श्यामाकाः कीदृवास्तथा ।

प्रियङ्गवः कुलित्याश्च^२ यावनाला महोद्यताः ॥

एतानि कृषिजातानि स्त्रींशवानि नृपोत्तम ।

एतेषां विक्रयं कृत्वा नित्यलोपी समाचरेत् ॥

नित्यलोप इति दर्शपूर्णमासाऽऽश्रयणपशुपित्रा^३ब्दिकलोपः^४ तदर्थं

विक्रये न दोषः । द्रव्यसञ्चयार्थं विक्रये तु दोषमाह—

कूर्मपुराणे—

विक्रयित्वा द्विजोधान्यं नित्यलोपी न दोषभाक् ।

आत्मनश्चोपभोगार्थं महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

वराहपुराणे—

द्विजस्य विक्रये धान्ये लोपश्चेन्नित्यकर्म्मणाम् ।

महान्तं दोषमासाद्य मृत्वा नरकमग्न्युतं ॥

^५सर्वासां धान्यजातीनां इथा विक्रीय योद्विजः ।

आत्मपुत्रस्वदाराणां भोगार्थं पापमाचरेत् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कुलित्याःसुः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पित्रोरान्दिक इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) तदर्थमिति क्रीतशेषितपुस्तकदोर्नास्ति ।

(५) सर्वे प्राधान्यजानाना इति शेषितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुचिमाप्नोति पूर्वज' ।
 'अर्हे पराकोविप्राणामनर्हे चान्द्र'भीरितम् ॥
 एकस्मिन् वक्षरे तात प्रायश्चित्तमितीरितम् ।
 द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये शूद्रएव सः ॥
 तत्पत्नीनां तथा प्रोक्तं क्षत्रियो^१विप्रवश्चरेत् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः इति ॥

इति हेमादौ ^१नानाधान्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) अर्हे पराक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) अर्हे चान्द्रमितोरितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) क्षत्रिये विप्रवद्वयदेत् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
 (४) नाना इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।
-

अथ गुडविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

‘देवीपुराणे—

गुडं सम्पाद्य यत्नं न देवकार्येषु शुद्धिदम् ।
पलमात्रं द्विजोदत्त्वा देवलोकमुपाविशत् ॥

लिङ्गपुराणे—

पूर्वजो बहुभिर्यत्नैः केदारारामसन्धैः^१ ।
गुडं सम्पाद्य बहुधा न कुर्यात्तस्य विक्रयम् ॥
महान्तं नरकं भुङ्क्ता यमलोके सुदारुणे ।
पुनर्भुवमुपागम्य^२ खरजो जायते ध्रुवम्^३ ॥

पद्मपुराणे—

स्वारामसन्धवं विप्रोगुडं सम्पाद्य भूरिशः ।
पद्मालोभपरीतात्मा विक्रयित्वा यमं व्रजत् ॥
‘भूलोकमुपसंगम्य जायते मधुमक्षिका ।
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पलानां शतविक्रये ॥
प्राजापत्यं शतादूर्ध्वं सहस्रे चान्द्रमुच्यते ।
ततोऽधिकं विक्रयित्वा महापापमवाप्यते ॥

(१) देवीपुराणे इति पाठः क्रीतपुस्तकपाठः नास्ति ।

(२) सन्धवम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भवसुपागम्य इति केषितपुस्तकपाठः ।

(४) खरजा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) भूर्लोकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

चान्द्रायश्चद्वयं कृत्वा सहस्रादधिके' द्विजः ।

शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र नान्यथा गतिरस्ति हि ॥

विप्राङ्गनानां विप्रस्यार्द्धम् । क्षत्रियाणां विप्रवत्प्रायश्चित्तम् ।

वैश्यानां स्वजातिविहितमेव ।

इति हेमाद्रौ गुह्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ॥

---

(१) अश्विनोद्विजः इति श्रीतर्कसंग्रहप्रस्तावनायाः ।

अथ लवणविक्रायप्रायश्चित्तमाह ।

बराहपुराणे—

कुङ्कपं कल्पं माचं वा प्रस्रं वाऽथ^१ ततोऽधिकम् ।
द्विजः क्रीत्वा^२ विक्रयेत्तद् यदि पञ्चविंशत्ये ॥
स एव नामधारः स्वात्^३ चाण्डालो विप्र^४ उच्यते ।
यमलोकानुपागम्य स्वेदरोगी भवेद्भुवि ॥

स्कन्दपुराणे—

लवणं बहुधा क्रीत्वा पूर्वजो ह्यर्धलोभतः ।
पश्चात्तद्विक्रयं क्रीत्वा महान्तं^५ नरकं व्रजेत् ॥
पुनर्भवमुपागम्य स्वेदरोगी महान्^६ भवेत् ।
पसन्भाषो ह्यपाङ्गो यो वैडालो विप्र उच्यते ॥

दशविधब्राह्मणाः—

वैडालस्तन्तुवायव [कारकोमदकात्तथा] ।
तत्तकः स्वर्णकोपच कार्पासः स्वेष्ट्या बभिक् ॥
शूद्रापतिः कर्णहीनो दशधा विप्रसंनिताः ।
तनु^७मात्रपरास्वेते न संभाषाः कथञ्चन ॥

(१) वाचसात्वं वा इति श्रौतपुराणपाठः ।

(२) वापि इति श्रौतपुराणपाठः ।

(३) विक्रयेत इति श्रौतपुराणपाठः ।

(४) विप्र उच्यते इति श्रौतपुराणपाठः ।

(५) महान् चभूत् इति शेषितपुराणपाठः ।

[ ] अयं पाठः श्रौतशेषितपुराणयोर्नौच्यते ।

(६) तन्तुमात्रपरा इति शेषितपुराणपाठः ।

(७) संभाषा इति शेषितपुराणपाठः ।

चतुर्विंशतिमते—

मुखजोलवणं क्रीत्वा बणिग्भिः सह लाभतः ।
 यथासद्विक्रयित्वा^१ तु स याति यममन्दिरम् ॥
 स्थित्वा बहुदिनं तत्र स्वेदाङ्गोजायते भुवि ।
 स तु वैडालविप्रः स्याद् भ्रमश्चाप्यः कदाचन ॥
 तस्य देहविशुद्धयर्थं प्राजापत्यं मनूदितम् ।
 लवणं विक्रयेत्पक्षं तप्तकञ्जद्वयं स्मृतम् ।
 मासं तद्विक्रयं कृत्वा तप्तकञ्जचतुष्टयम् ॥
^२ ऋतुमात्रन्तुयस्तात तस्य चान्द्रमुदाहृतम् ।
 ऋतुद्वये द्वयं प्रोक्तं वज्ररे पतितोभवेत् ॥
 यथात्तापसमायुक्तः ^३ पतितस्तु यदस्ति हि ।
 तस्योपनयनं भूयोनाम्यथा शुद्धिरीरिता ॥
 तत्पत्नीनां तदर्थं स्यात् चत्रियाणां ^४ द्विजोक्तवत् ।
 विट्शूद्रयोः स्वभावः स्यादसौ लवणविक्रयः ॥

इति हेमाद्री लवणविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) विक्रयित्वाऽप्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) ऋतुमात्रत्वे तात इति चेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) पतितस्तु इति चेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) द्विजे मनेत् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
-

अथ कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

कषेः प्रामन्तु क्रीत्वा वा 'बन्धितुस्तथा द्विजः ।
तद्विक्रयित्वा दुष्टात्मा नरकं प्रतिपद्यते ॥
ततोभवमुपागम्य हस्तयोः खेदवान् भवेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

कार्पासं क्लृप्तमभूतं क्रीत्वा बाणिव्यतोद्विजः ।
विक्रयित्वा ततः पञ्चान्नरकं प्रतिपद्यते ॥
[तत्राऽनुभूय सुचिरं भुवं गत्वा स पापवान् ।
जायते हस्तरोगी स्यान् नसम्भाष्यः कदाचन ॥

लिङ्गपुराणे --]

'यः क्रीत्वा बहुकार्पासं यद्वा स्वक्लृप्तमभवत् ।
द्विजो 'लुब्धतया पश्चात् विक्रयेद्यदि पापधीः ॥

(१) बन्धितुस्तथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अथं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(२) क्रीत्वा बहु कार्पासं इति पुस्तकपाठः ।

(३) लोभतया इति क्रीतवेषितपुस्तकपाठः ।

स गत्वा नरकं घोरं जायते स्वेदपाशिकः^१ ।

पूर्ववशिकृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तास्वदर्शिभिः ॥

सवशिक्रये विप्रस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेवात्र योजनीयम् ।

स्त्रीणां क्षत्रियाणांभिवम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते “धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये”

कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वेदपाशिका इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) तदेवात्रापि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) क्षत्रियाणांभिव इति पाठः चाशीपुस्तके ।

(४) श्रौतवेदितपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ नीलीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

नीलीं यः पूर्वजः क्रीत्वा बन्धिभिः पापकर्मधीः ।
 पलं वा विंशतिपलं शतं वाऽथ ततः परम् ॥
 विक्रयेद्यदि पापात्मा स सद्यः पतितो भवेत् ।
 स गत्वा नरकं घोरं तन्नुवायद्विजो भवेत् ॥

महानारदीये—

सुखजो विप्रतां' त्यक्त्वा बन्धिभिः सह पापकृत् ।
 क्रीत्वा नीलीं धनैर्वापि विक्रयेद्यदि लोभतः ॥
 न तस्य निष्कृति र्वास्ति यमलोकात् कदाचन
 भवं ततः पुनर्गत्वा द्विजोऽभूत्तन्नुवायकः ॥

स्कन्दपुराणे—

नीलीं सम्प्राप्य विप्रोऽयं धनैर्विनिमयेन वा ।
 क्रीत्वा तद्विक्रयेत् पञ्चान्महान्तं नरकं ब्रजेत् ॥
 अनुभूय महद्घोरं तन्नुवायद्विजस्यवान् ।
 पञ्चात्तापसमानुक्तः प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

॥ विप्रजं इति शीतपुस्तकपाठः ।

(२) नासि इति वैदिकतपुस्तकपाठः ।

तप्तवान्द्रायणं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ।

शुद्धिमाप्नोति महतीं नाऽन्यथा शिल्पिवाहन ॥

विप्रस्त्रीणां नीलीविक्रये तदर्हम् । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवद्वैश्य-
स्यापि गर्हितत्वात् ।

इति हेमाद्रौ नीलीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ पलाण्डु-लशुन-विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

भविष्योत्तरे—

पलाण्डुं लशुनं 'गृह्णं कलञ्चं पूर्वजोत्तमः' ।

क्रीत्वा स्वारामजं वापि 'विक्रयेद्यदि मोहतः ॥

धनलाभो बहु भवेदिति 'मोहः अज्ञानमिति यावत् ।

तद्देषाह गौतमः—

'कलञ्चं गृह्णं विप्रः पलाण्डुं लशुनं तथा ।

सम्प्राद्य बहुधा मूर्खैर्वणिग्भावमुपाश्रितः ॥

विक्रयेद्यदि तानीह अविचार्य महद्भयम् ।

कृतान्तवशगोभूत्वा चिरकालं स पापधीः ॥

भवेत् कार्पासकोविप्रो 'दशजञ्च च पञ्च च ।

'मार्कण्डेयः—

विप्रः करञ्चं लशुनं पलाण्डुं गृह्णं तथा ।

सम्प्राद्यमानो बहुधा विक्रयेत्तानि सर्व्वदा ॥

नरकं याति दुष्टात्मा 'कार्पासाख्यो भवेद्भुवि ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

(१) विक्रयेत्यर्थः क्रीतकाशीपुस्तके नास्ति ।

(२) गृह्णं कलञ्चं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पूर्वजोत्तमान् इति चैत्रितपुस्तकपाठः ।

(४) मोहतः इति चैत्रितपुस्तकपाठः ।

(५) कार्पासं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) दशजञ्चपञ्च च इति क्रीतचैत्रितपुस्तकपाठः ।

(७) मार्कण्डेयपुराणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) कार्पासारो भवेद् इति चैत्रितपुस्तकपाठः ।

शौषधार्थं^१ पिवेत् पञ्चगव्यं शैकीपवासतः ॥
 एतस्मात् शुद्धिमाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।
 मृच्छनं वीर्यजनकं पर्णसूर्णं विशेषतः ॥

[पुनस्तं विक्रयेऽपि भात् स पापी रौरवं व्रजेत् ।]

“कलसं” सुरालेपनं^२ कृत्वा उन्मादजनकोवटविशेषः^३ । तद्विक्रये
 विप्रश्चान्द्रायणचतुष्टयं कृत्वा शुध्यति । शौषधार्थसम्भवे एकाह
 मुपोन पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति ॥

इति हेमाद्रौ पलाण्डु-लशुन-मृच्छन-करञ्जविक्रय
 प्रायश्चित्तम् ।

(१) शौषधार्थं इति वेदित श्रोतपुस्तकपाठः ।

[ ] अत्र पाठः वेदितपुस्तके नास्ति ।

(२) शेषं इति श्रोतपुस्तकपाठः ।

(३) उन्मादजनका वटविशेषा इति श्रोतपुस्तकपाठः ।

अथ हिङ्गादिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

रामठं स्वर्णबन्धञ्च एलां^१ वा जौरकद्वयम् ।
 अजामोदं^२ पिप्पलीञ्च जायिपत्रं^३ तदुद्भवम् ॥
 अन्यानि सूक्ष्मद्रव्याणि सर्षपादीनि यानि च ।
 द्विजः क्रीत्वाऽथ सम्प्राथ्य विक्रयेद्यदि लोभतः ॥
 यदि ज्ञानमुपागम्य मासे तप्तं समाचरेत् ।
 द्विमासे तु पराकं स्यात् कार्यं पश्चादृद्धतुत्रये^४ ॥
 चान्द्रन्तु वत्सरे प्रोक्तमभ्यासे तद्वयं चरेत् ॥

एतद्विष्णुस्वर्णबन्धव्यतिरिक्तविषयम् ।

तयोर्द्वयोर्विशेषमाह ।

मत्स्यपुराणे—

रामठं स्वर्णबन्धञ्च साभ्राणीञ्च द्विजोत्तमः ।
 सम्प्राथ्य मूलतोदिग्भोविक्रयेद्यदि लोभतः ।
 पलद्वये पराकं स्वाप्ताजापत्वं चतुष्टये ॥
 दशमे तप्तकण्ठं स्यात् ततश्चान्द्रायणं स्मृतम् ।

(१) एलां जम्बीरकद्वयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अजामोदं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जायपत्रं तदुद्भवम् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(४) ऋतुत्वं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

माससंख्या पूर्ववत् । वस्तरादूर्ध्वमभ्यासे चान्द्रायणचतुष्टयम् । पुनः
 संस्कारश्च । स्वर्णबन्धनं नाम स्वर्णादि 'पाके यत्स्पर्शनमात्रेण सर्व्वं
 जलप्रायं भवति तत् स्वर्णबन्धनम् ॥

इति हेमाद्री हिङ्गादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(?) स्वर्णादि पावकस्पर्शनमात्रेण इति श्रौतशेकितपुस्तकपाठः ।

अथ रसविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

रमं क्रीत्वा द्विजो लोभाद्देशान्तरमुपागतः ।
पुनस्तं विक्रये लोभात्स पापी रौरवं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे --

शम्भोर्वीर्यं यदा विप्रः क्रीत्वा लोभमुपाश्रितः ।
तं पश्चाद्विक्रयित्वा तु स वै पातकिनां वरः ।
तं कदा नानपेदिहान् यदि निर्मानुषौ^१ मही ॥

न रमोद्भवेषु^२ श्लोषधेषु क्रीत्वा विक्रीय वा तत्यापमवा-
भ्रयादिति ।

पराशरसंहितायां—

पूर्णचन्द्रोदयर्ष्वेव वसन्तकुसुमाकरः^३ ।
आनन्दभैरवश्चैव^४ मृगाङ्कं राजपूर्वकम् ॥
भ्रपतिश्चाग्निपुत्रश्च स्वर्णभस्म तथैव च ।
ज्वराङ्गं विदाहश्च तथा^५ ग्रहणीकवाटकम् ॥
अन्यान्श्लोषधजालानि शम्भुवीजोद्भवानि वै ।
गन्धकं पार्वतीवीजं सिन्दूरं हरितालकम् ॥

(१) निर्मानुषं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) श्लोषधीषु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वसन्तकुसुमाकरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) तथा पञ्चोकवाटकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अभ्रकं तालकञ्चैव कुसुमं वाऽत्मसम्भवम् ।
 लाक्षातैलं मस्तिगन्धं कुष्माण्डाख्यं घृतं तथा ॥
 विप्रस्वेतानि सर्वाणि क्रीत्वा तानि स विक्रीयेत् ।
 यदि क्रीत्वा विक्रयेद्वा स सद्यः पतितो भवेत् ॥
 असम्भाष्यो ह्यपांशेयः सर्वकर्मवह्निष्कृतः ।
 पञ्चात्तापसमायुक्तो विप्रो यदि कृतान्तभीः ॥
 मण्डले नियमं कृत्वा प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।
 सूर्योदयादस्तमयादुपविश्य सुखासने ॥
 न्यासं ध्यानं पुरः कृत्वा जपेन्नम्रं त्रियम्बकम् ।
 मध्याह्ने पूर्ववत् स्नात्वा माध्याह्निकमथाऽऽचरेत् ॥
 पुनरागत्य तत्स्थानं जपकर्म समाचरेत् ।
 सायंकाले फलाहारः स्वपङ्कूमौ निरिन्द्रियः^१ ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववज्जपमाचरेत् ।
 लक्षत्रयं यथा भूयान्मण्डले राजवल्लभ ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति रसविक्रयजादिह ।
 नान्यथा शुद्धिरदिता पूर्वजैर्बहुविपसैः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 रसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

लिङ्गपुराणे—

हरिद्रां शृङ्गिवेरञ्च सूरणं मूलकं तथा ।
मुस्तादीनि द्विजोहत्वा क्लीत्वा वा मूस्थतः स्वयम् ॥
विक्रयेद्यदि लोभात्मा स शूद्रसमतां व्रजेत् ।

स्कन्दपुराणे—

मूलकं सूरणं शृण्णिं हरिद्रादीनि यानि च ।
बाणिल्यभावमाश्रित्य विक्रयेद्यदि पूर्व्वजः ॥
ऋतुचये पराकं स्याद्वर्षे चान्द्रमुदीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये हरिद्राविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शृङ्गिवेरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बाणिल्यभावमाश्रित्य इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) प्रायश्चित्ताध्याये इत्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

198 अथ क्रमुकादिफलविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

क्रमुकं कदली मातुलङ्गं^१ दाडिममेव च ।
नारिकेलञ्च खर्जूरं कपित्थं तिन्त्रिणीफलम् ॥
जम्बूनि चूतं^२ जम्बीरं तालं हिमालजं तथा ।
पनसं वदरी-प्लक्षं^३ फलमुञ्जीरुकं तथा ॥
एतान्यन्यानि यः^४ क्रीत्वा विक्रयेन्मुखजोयदि ।
तस्य देहविशुद्धार्थं पराकं कच्छमैरितम् ॥
गणयित्वा फलानीह पूर्वोक्तानि नराधिप ।
शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं विक्रयित्वेदमाचरेत् ॥
तत्स्त्रीणान्तु तदर्धं स्याद् एवं सर्वत्र निश्चितम् ।

इति हेमाद्रौ क्रमुकादिफलविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) मातुलङ्ग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) निचूलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) प्लक्षं इति काशीक्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) एतानि तानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवीपुराणे—

व्याघ्रचर्मं शरोश्चर्मं त्रैण्यं^१ वल्कलादिकम् ।
द्विजः क्रीत्वा स्वयं पश्चाद्द्विक्रयेद्वनलोभतः ॥
स चाण्डालसमो ज्ञेयो मृत्वा यमपुरं व्रजेत् ।
तत्र भुङ्क्ता महादुःखं चर्मकारो भवेद्भुवि ॥

महाराजविजये—

अजिनं रीरवं व्याघ्रचर्मं वल्कलं^१ विक्रये ।
द्वितीयमपुरं गत्वा स भूमौ^२ चर्मकारकः ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं प्राजापत्यं विशेषनम् !
एकवारि पञ्चगव्यं द्विवारि यावकं भवेत् ॥
त्रिवारि बहुवारि वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अभ्यासे द्विगुणं प्रोक्तं वर्षादूर्ध्वं पतत्यसौ ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ चर्मविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) पण्येयं इति वेदितपुस्तकपाठः; पण्यं वटं कल्याणादिकं इति क्रीत
पुस्तकपाठः ।

(२) मङ्गदुःखं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) चर्मवत्पक्षविक्रये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

टेवलधर्म —

दासीं क्रीत्वा द्विजोयसु महात्तमादि^१ सम्भवे ।
 पुनस्तां विक्रयेन्मोहाद्^२ रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
 स्थाय दासीं विप्रोऽयं रूपलावण्यविभ्रमां ।
 युवतीं विक्रयेद्यसु स^३ चण्डालसमो भवेत् ॥
 द्विजः सम्पाद्य योदासीं गृहधर्मसुखातये ।
 पश्चात्तां विक्रयेद्यत्नात् स चण्डालो^४ भवेद्भुवि ॥
 तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना स्नान्दे वन्युखलापिते ।
 बालिकाविक्रये चान्द्रं पौगण्डे तद्वयं चरेत् ॥
 युवतीविक्रये तात षडब्दं कच्छमाचरेत् ।
 पञ्चगव्यं^५ पिवेत् पश्चात् शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥
 तत् स्त्रीणां तदहं क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवत् प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री दासीविक्रय प्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) महात्तमादिधर्मं इति केषितपुस्तकपाठः ।
 (२) विक्रयेद् वस्तु इति केषितपुस्तकपाठः ।
 (३) चण्डाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (४) चण्डालसम इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) युवतीं विक्रयेत् तात इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (६) पिवेद्भवस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

दन्तं 'करिसमुद्भूतमश्वजं कीटजं तथा ।
 नखं व्याघ्रसमुद्भूतं सम्याद्य द्विजनायकः ॥
 पक्षात्तान् विक्रयेऽप्योहादुव्यवहारतया नृप ।
 यमलोकसुपागम्य सृत्वा^१ तत्र चिरं वसेत् ॥
 भूयाद्भूमौ स पापीयान् दन्तकारतनुर्महान् ।

शिङ्गपुराणे

दन्तमश्वसमुद्भूतं करिदन्तश्च 'पौचिजम् ।
 नखं व्याघ्रसमुद्भूतं क्रीत्वा पक्षात् स्वयं पुनः ॥
 विक्रयित्वा द्विजोयसु दन्तकारो भवेत्पुनः ।
 प्रायश्चित्तमिदं तस्य साधकं मुनिर्बोदितम् ॥
 हस्तिदन्ते च तप्तं स्वादश्वदन्ते तु यावकम् ।
 प्राज्ञापत्वं कीटदन्ते त्रिरात्रं नखविक्रये ॥

तत्तत्स्त्रीणां तदर्धं मानं ।

इति हेमाद्रौ 'दन्तनखविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

- (१) चापेति क्रीतकायोपलक्षणोर्नासि ।
 (२) करिदन्तसमुद्भूतं इति क्रीतपुलकपाठः ।
 (३) स्वित्वा इति चैत्रतपुलकपाठः ।
 (४) पौचिजं इति क्रीतकायोपलकपाठः ।
 (५) पञ्चनख इति क्रीतचैत्रतपुलकपाठः ।

गारुडपुराणे—

उपकेशान् बह्वन् क्रीत्वा विप्रोवाञ्छिष्यकर्म्मणि ।
पुनस्तान् विक्रयेत्तोभादुभङ्गो जायते भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मिण्यभावमुपात्रित्स्व पूर्वजोधनलोभवान् ।
क्रीत्वोपकेशान् सुगुणान् पश्चात्तान् विक्रयेद्यदि ॥
स पापमनुभूयाऽऽद्य भङ्गो भुवि जायते ।
तस्य दोषविनाशाय मासे तप्तमुदीरितम् ॥
मासत्रयेऽपि चान्द्रं स्नान्महाचान्द्रन्तु वत्सरे ।
वर्षादूर्ध्वं पुनः कृत्वा शूद्रतुष्यो भवेदिह ॥

तत्तत्स्त्रीणां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ उपकेशविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) एवं पाठः क्रीतवाचीपुस्तकवदोर्नास्ति ।

अथाऽन्नविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

देवालये महारण्ये खगृहे राजवेश्मनि ।
 अन्नं पक्त्वा द्विजोयसु विक्रयेद्यदि मूढधीः ॥
 शाक को'शादिकांश्चैव उपदंशमथापि वा ॥
 भक्ष्यान्नानाविधान् राजन् द्रव्यलोभपरायणः ।
 महान्तं नरकं गत्वा तेन हीनोभवेद्भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

भक्ष्यान् नानाविधान् काम्यान् शाक-कोशादिकास्तथा ।
 उपदंशं तथाप्यन्नं पक्त्वा मागं शिवालये ॥
 पूर्वजः खगृहे स्त्रेभ्योविक्रयेद्द्रव्यलोभतः ।
 यमलोकमुपागम्य पुनर्भूयाद्हरिद्रवान् ॥
 उपदंशे तथा प्रोक्तं मासि मासि द्वयञ्च वा ।
 कोशेषु पञ्चरात्रं स्वात् शाके यावत्सुच्यते ॥
 अन्ने मासद्वयं राजन् षड्वर्षं कच्छमाचरेत् ।
 वस्मात्ते तद्वयं प्रोक्तं वर्षान्ते पतितोभवेत् ॥

वर्षान्ते पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्स्त्रीणां पूर्व्ववद्
 वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 अन्नविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शाकशेयादिकांश्चैव इति क्रीतपुस्तकघाटः ।

सूतप्रोक्ते —

पयोदधि घृतं वसु^१कीलालं गोमयं तथा ।
विक्रयेत् पूर्वजोयसु नारो वा विप्रनन्दिनी ॥
सद्यः पतति विप्रोऽसौ शूद्रतुष्योभवेदिह ।

महानारदीये—

कीलालं गोमयं राजन् पयोदधि घृतञ्च यत् ।
नवनीतं तथा यसु तैलं क्रीत्वा तथा मधु ॥
विक्रीयेद्यदि मोहाद्वा पूर्वजोधनसंप्रही ।
एरण्यतैलमधवा सद्यः पततिपातकी ॥

स्कन्दपुराणे—

मधु दुग्धं घृतं यसु कीलालं गोमयं दधि ।
तैलमैरण्यकश्चैव क्रीत्वा वा गृहसम्भवम् ॥
विक्रीय मासं वैड्यालः द्विमासं वा तर्थादरः ।
मासत्रये सूचकः स्वात् षष्मासे शूद्रतां व्रजेत् ॥
मासे तप्तं पराकञ्च द्वितीये चान्द्रमुच्यते ।
तृतीये शृणु राजेन्द्र षष्मासे तु षट्शुद्धकम् ॥

(१) वसुमासे इति श्रौतपुराणपाठः ।

(२) वसु इति शेषितपुराणपाठः ।

(३) यथा इति इति श्रौतपुराणपाठः ।

(४) षट्शुद्धकम् इति शेषितपुराणपाठः षट्शुद्धकम् इति श्रौतपुराण-
पाठः ।

गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

२०५

ततः परं पतत्यत्र द्विजोयोगव्यविक्रयी^१ ।

संवत्सरादूर्ध्वं गव्य-तैल-मधुविक्रये पतितप्रायश्चित्तवत् कृत्वा शुषो-
भवतीति । तत्स्त्रीषामर्हम् ।

इति हेमाद्रौ गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) गव्यविक्रये इति चेषितपुस्तकपाठः ।

अथ मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

सौपथे—

मधु मांसं विहङ्गानां महाद्रव्यसमागमे ।
 क्रीत्वा स्वयं द्विजोमोहात्पश्चात्तद्विक्रयेद्यदि ॥
 राज्ञा^२ दण्ड्यः स पापीयान्^३ स तु सम्यग्विचारयेत् ।
 मृत्वा नरकमासाद्य भुवि^४ चाण्डालतां व्रजेत् ।

लिङ्गपुराणे—

मांसं मधु विहङ्गानां हिंसावृत्तिमुपाश्रितः ।
 महाद्रव्यं भवेदस्य विक्रये भाग्यवानहम् ॥
 इति मत्वा द्विजोयत्न क्रीत्वा तद्विक्रयेत् पुनः ।
 महापापमवाप्नोति राजा तं दण्डयेच्छतम् ॥
 एकाहं विक्रयेद्यस्तु मधुमांसद्वयं मुदा ।
 तप्तकच्छं चरेत्तत्र पञ्चगव्यमतः परम् ॥
 पञ्चरात्रं द्विजोयस्तु विक्रयेत्तदद्वयं सकृत् ।
 चान्द्रं तस्य विशुद्ध्यर्थं पञ्चगव्यञ्च पूर्व्ववत् ॥
 मासमेकं द्विजोयस्तु विक्रयेत्^५ पिशितं मुदा ।
 राज्ञा^६ महस्रं दण्ड्यः स्यात् षड्दं कच्छमाचरेत् ॥

(१) आह्वेति इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) राजदण्ड्यः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मत्तं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालता इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) विक्रयेत मत्तं मुदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) राजा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

२०७

तस्त्रीपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।

द्विजस्यजेदिदं कर्म लोकद्वयं विगर्हितम् ॥

तत्स्त्रीणामिवमुक्तम् । अद्वियवैश्ययोरेवमेव ।

इति हेमाद्रौ मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) विगर्हितः इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) एवं इत्येव इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ सालग्राम-शिवलिङ्ग-प्रतिमादिविनायप्रायश्चित्तमाह¹ ।

शिवपुराणे—

पतिमां लक्ष्मोपेतां सालग्रामं शिवं तथा ।
चक्रपाणिञ्च राजेन्द्र द्विजः सम्प्राप्य यत्नतः ॥
तदर्चनं पराकृत्य भुक्ति-सुक्ति-फलप्रदम् ।
विक्रयेदात्मभोगार्थं तस्य पापफलं शृणु ॥
आहादशाब्दपर्यन्तं यमलोकः सुदारुणः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिवलिङ्गञ्च प्रतिमां चक्रपाणिं द्विजोत्तमः ।
सम्प्राप्य बहुभिर्यज्ञैरक्षत्वा तत्र चार्चनम् ॥
विक्रयेद्यदि पापात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।
आहादशाब्दपर्यन्तं तिष्ठत्यत्र न संशयः ।

देवसः—

सालग्रामं शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनम् ।
द्विजः सम्प्राप्य सहसा तत्तत्पूजापरायणः ॥
पश्चात्तास्त्रिक्रभावेन लोकसादृश्यगौरवात् ।
विक्रयेद्यदि भौक्ष्येन स पापी नरकं व्रजेत् ।
पश्चाद्भवति लोकेऽस्मिन् नास्त्रिकोभवति भुवम् ॥

(1) आर्चेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(2) भौक्ष्येन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयः—

लक्ष्मीवृत्सिंहं रामञ्च गोपालं त्रीधरं तथा ।
 लक्ष्मीनारायणञ्चैव दधिवामनमेव च ॥
 हिरण्यगर्भ-मत्स्यादिमूर्त्तिस्ताः पापहारिणीः ।
 'सालग्रामशिला'रुपास्तत्तच्चक्राङ्किता द्विजाः ॥
 शिवलिङ्गं चक्रपाणिं प्रतिमां यदि विक्रयेत् ।
 रामाऽऽदिविक्रये राजन् चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 लक्ष्मीनारायणञ्चैव दधिवामनमेव च ।
 महाचान्द्रं प्रकुर्वीत लक्ष्मीवृत्सिंहविक्रये ॥
 पराकं देहशुद्धयं चरेद्दिप्रोविचारयन् ।
 शिवे च स्थापिते चैव नरकं विक्रये द्विज ॥
 मासं दीक्षामुपाक्रम्य प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।
 सूर्योदये समारभ्य यावदस्तं गतोरविः ॥
 तावज्जपं प्रकुर्वीत संख्या यावत्समाप्यते ।
 प्रत्यहं दशसाहस्रं शैवं^१ मन्त्रं षडक्षरम् ॥
 फलाहारं प्रकुर्वीत यदा मन्दायते रविः ।
 सभ्यादिकं समाप्यैव^२ स्वच्छित्ते केवले स्वपेत् ॥

-
- (१) वाचस्पत्यविरचिता भूप तत्र चक्राङ्कितं द्विजाः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (२) नरसिंहविक्रये इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) नरकते इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) शैवकर्म इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (५) श्वाश्वैवं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

परिषुः प्रातरुत्थाय यथापूर्वम् समाचरेत् ।
 मासान्ते 'शुद्धिमाप्नोति शिवद्रोही न चान्यथा ॥
 प्रतिमां चक्रपाणिञ्च विक्रयित्वा चरेद्दिष्टुम् ।
 स्त्रीणामेवमर्थं । अचिय-विट्-पादजानां महापापप्राप्तिर्भवति

इति हेमाद्रौ 'सालग्रामाऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शिवमाप्नोति इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) चाचपाणेति श्रौतपुस्तकपाठः ।

कीर्त्ति—

सुगन्धीनि सुपुष्पाणि जाती-कुन्दमुखान्यपि ।
 चम्पकाऽशोक-पुन्नागा वकुलं केतकी तथा ॥
 स्वारामसम्भवानीह क्रीत्वा वा लाभ^२लोभितः ।
 विक्रयेद्यदि पापात्मा कालसूत्रमवाप्नुयात् ॥
 एकवारे^३ पराकःस्वाद्भ्यासे चान्द्रमुच्यते ।

स्वारामसम्भवपुष्पं विक्रीय एवं प्रायश्चित्तं^४ कुर्यात् ।

^५क्रीत्वा तद्विक्रये द्विगुणम् । तुलसी^६मनुवकविल्वपत्रादि-
 विक्रये प्रत्यहं पराकः । संवत्सरादूर्ध्वं पतितएव ।

इति हेमाद्रौ पुष्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

- (१) आह्वेति क्रीतपुष्पके नास्ति ।
- (२) लाभलोभितः इति क्रीतपुष्पकपाठः ।
- (३) पराकं स्वादिति क्रीतपुष्पकपाठः ।
- (४) क्रीत्वा इति क्रीतपुष्पकपाठः ।
- (५) क्रीत्वा तद्विक्रयः क्रीतक्रीतपुष्पकवोर्नास्ति ।
- (६) तु मनुवक इति क्रीतपुष्पकपाठः ।

*गौतमः—

मौक्तिकं पुष्परागञ्च पद्मरागं प्रबालजम् ।
 गोमेदिकं महारत्नं रत्नं गारुत्मतं तथा ॥
 इन्द्रनीलञ्च वज्रञ्च नवधा रत्नमीरितम् ।
 [द्विजः सम्पाद्य वसुभिर्मुषित्वा वा नराधिप ॥]
 एतानि बहुधा मूर्खैः सम्पाद्याऽऽस्यसमुद्भवः¹ ।
 विक्रयेदात्मलोभेन रत्नद्रोही निगद्यते ॥

पराशरः—

मौक्तिकं पद्मरागञ्च पुष्परागं प्रबालकम् ।
 गोमेदकं महारत्नं वज्रं गारुत्मतं तथा ॥
 इन्द्रनीलमिति प्रोक्तं नवधा रत्नमीरितम् ।
 द्विजः सम्पाद्य वसुभिर्मुषित्वा वा नराधिप ॥
 एतानि बहुधा मूर्खैः सम्पाद्याऽऽस्यसमुद्भवः ।
 विक्रयेद्यदि पापात्मा स गच्छेद्यमयातनाः ॥
 स्तेयं कृत्वा द्विजोयस्तु विक्रयेदेकवारतः ।
 तस्य देहविशुद्धयर्थं षड्विंशत्कृच्छ्रमीरितम् ॥
 तस्योपनयनं भूयःस्तेयदोषोपशान्ताये ।

* गौतम इति पाठ श्रीतपुस्तके नास्ति ।

[ ] अयं पाठः वैश्वतपुस्तके नास्ति ।

(1) आञ्जलसुद्धभं इति वैश्वतपुस्तकपाठः ।

'अमूर्खरत्नविक्रये एतद्विगुणम् । साधारणरत्नानि क्रीत्वा विक्रये प्रायश्चित्तमाह—

गौतमः—

अमूर्खरत्नजातीनां षड्द्वयं विक्रये स्मृतम् ।

रत्नसाधारणे राजन् तप्तकच्छं समाचरेत् ॥

स्नेयप्रायश्चित्तमुक्त्वा कृत्वा पुनरुपनयनाऽनन्तरं षड्द्वयं कच्छं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । रत्नसाधारणे तप्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति ईमादौ रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अमूर्खविरत्नविक्रये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

गीतमः—

[अमूल्यरत्नजातीनां षड्भ्यं विक्रये स्मृतम् ।

रत्नसाधारणे राजन् शतरुद्राक्षमेव वा ॥]

'दश वा पूर्वजोराजन् शतं रुद्राक्षमेव वा ।

सहस्रं दशसाहस्रं सम्पाद्य बहुयुक्ततः ॥

ततोलीभातुदः पश्चात् विक्रयेद्यदि धर्मतः ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति चिः परिक्रमणाद्भुवः' ॥

अथवा 'कार्मुकाये तु प्रत्यहं स्नानमाचरेत् ।

मासेनैव विशुद्धिः स्याद् अन्यथा पतितोभवेत् ॥

एतत्सहस्ररुद्राक्षविषयम् । अतजहं ऋतुमात्रेण शुध्यतीत्यर्थः ।

एवं पश्चात्तु विक्रयप्रायश्चित्तं विवेचनीयम् । पुत्रजीवविक्रये प्राजा-
पत्यम्^१ ।

इति हेमाद्रौ रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[ ] अथं श्लोकः सेवितपुस्तके नास्ति ।

(१) दशवेत्यादि श्लोकाश्चं गीतपुस्तके नास्ति ।

(२) त्तिः परिक्रमणाद्भुतः इति गीतपुस्तकपाठः ।

(३) कार्मुकायेद्य इति गीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रत्यहं स्नानमाचरेत् इति गीतपुस्तकपाठः ।

(५) प्राजापत्यमात्रं इति गीतपुस्तकपाठः ।

अथ सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

विष्णुधर्मोत्तरे^२—

अष्टापदं सुवर्णं च साधारणं वा ।

वणिग्भावं द्विजोष्टुत्वा विक्रयेत् प्रत्यहं मुदा ॥

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति स्तेयिनः पापसङ्घात् ।

अष्टसु लोहेषु शोधितं यत् सुवर्णं तदष्टापदम् । खदिराङ्गारवति
यदष्टापदसुवर्णं तन्मध्यमम् । साधारणं रूपकादिकम् । एतेषां
विक्रये^३ विप्रः स्तेयी भवति । सुवर्णादिप्रमाणं सुवर्णस्तेयप्रकरणे-
ऽभिहितम् । ^४कात्यायनः—

द्विजोमासं सुवर्णेन वर्त्तयेत् क्रयविक्रयैः ।

सुवर्णघाती विज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥

ऋतुक्रये^५ प्रवर्त्तेत अर्धकालव्रतैरितः ।

संवत्सरं यथा वर्त्तेत् तत् सुरापेयउच्यते ॥

जावालिः—

*द्विजस्याऽष्टापदे शुद्धिर्भासं चान्द्रायणव्रतात् ।

साधारणसुवर्णं तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) विष्णुपुराणे इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) एतेषां विक्रमे स्तेयं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) अत्रं पाठः शेषितपुस्तके नास्ति ।

(५) प्रवृत्तीति इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(६) तत्सुवर्णं वच्यते इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(७) द्विजकल्पपदे इति शेषितपुस्तकपाठः ।

रूपकशब्दवहारे तु तत्तत्कालमुदीरितम् ।

एतन्मासे द्विजातीनां प्रायश्चित्तं निरूपितम् ॥

संवत्सरं चरेद्यस्तु सुवर्षस्तेयिनः समः ।

संवत्सरार्द्धं स्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति न मीसव्यम् ।

इति हेमाद्रौ सुवर्षविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

जावालिः—

दशनिष्कं समारभ्य शतनिष्कान्तमादरात् ।

बणिग्भावमुपागम्य विक्रयेद्यदि पूर्व्वजः ॥

स्वर्णस्तेयिसमं पापमवाप्नोति नराधिप' ॥

गालवः—

दशनिष्कं सहस्रं वा द्विजः क्रीत्वा प्रवर्त्तयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति स्वर्णस्तेयसमोहि सः ॥

मासं वा ऋतुमात्रं वा वर्त्तयेद्द्रूप्यकर्मणा ।

प्राजापत्यञ्च तप्तञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥

मासं रजतव्यवहारे प्राजापत्यं प्रायोश्चित्तम् । मासद्वये तप्तम् ।

संवरादधश्चान्द्रं संवत्सरादूर्ध्वं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तवत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजतविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) नराधिपः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) रजतकर्मणा इति छेकितपुस्तकपाठः ।

218 अथ ताम्र-कांस्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

पराशरः—

ताम्रं कांस्यं द्विजः क्रीत्वा त्रपु-पित्तलिकास्तथा ।
तानि पञ्चाहिक्रयित्वा मांसं वा ऋतुमेव वा ॥
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलीकालदाचन ।

^२देवस्वामी—

ताम्रं कांस्यं पित्तलकं त्रपुं क्रीत्वा ^३द्विजोत्तमः ।
पलादिशतपर्यन्तं क्रीत्वा विक्रीय पापधीः ॥
न तस्य पुनरावृत्तिस्ताम्रघाती भवेद्भुवि ।
प्राजापत्यं शतपले चान्द्रं चैव ततः परम् ॥
कांस्ये तथैव विज्ञेयं ^४प्रायश्चित्तं विशारदैः ।
त्रपु-पित्तलयोश्चैव प्राजापत्यन्तु वक्षरे ॥

इदं संवत्सरात् प्राग्वेदितव्यम् । अतज्ज रजतस्येयप्रायश्चित्तं
^५त्रपु-पित्तलविक्रये प्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ताम्रकांसादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) द्विजोऽथ न इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रायश्चित्तविशारदैः इति शेषितकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(५) त्रपु-पित्तलयदस्य विक्रये प्रायश्चित्तं इत्येव शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ शस्त्राऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तमाह' ।

219

देवलः—

खड्गं कुन्तं धनुर्वाचं खेटं क्रीत्वा द्विजघरेत् ।
विक्रयेद्यदि तान् पश्चात् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति जन्मनः कारणं भवेत् ।
पश्चात्तापमवाप्याऽथ यदृच्छेत् शुद्धिमात्मनः ॥
प्राजापत्यद्वयञ्चैव षष्मासे वक्षरे स्मृतम् ।
ततः संवत्सरादूर्ध्वं कारुकस्य समोभवेत् ॥

मरीचिः—

धनुः कुन्तश्च खड्गश्च खेटं वापि द्विजाधमः ।
क्रीत्वा विक्रीय वत्सेत यमलोकाच्च ह्यीयते ॥
'यदीच्छेद्दृच्छुद्धिरदिता मनुना धर्मशासिना ।
प्राजापत्यन्तु षष्मासे तद्वयं वक्षरे स्मृतम् ॥
ततःपरं कारुकः स्वात् प्रायश्चित्तं निरर्थकम् ।

इति श्रीहेमाद्रौ 'शस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(२) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) यदीच्छेदिति क्त तपुस्तकपाठः ।

(२) शस्त्रादिविक्रय इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

---

220 अथ गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तमाह¹ ।

[व्यासः—

उलूखलन्तु मुसलं दृषदं चोपलं तथा ।
पीठं कुण्डलिनीशैव तथा सभ्रार्जनीमपि ॥
तुषं काष्ठं च कारीषं गोमयं शूर्पमेववा ।
विक्रयित्वा द्विजोभोहात् यमलोकवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

तुषं काष्ठञ्च कारीषं शूर्पं गोमयमेववा ।
सभ्रार्जनीं तथा पीठं वेणुपात्रं वृहद्विलम् ।]
'उलूखलन्तु मुसलं दृषदश्चोपलं तथा ॥
पूर्वजोविक्रयेद्राजन् प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अण्डे चान्द्रं तथा शुद्धिर्नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥

इति हेमाद्रौ गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(1) चाहेति श्रौतपुस्तकेनास्ति ।

[ ] अत्र पाठः श्रौतकाशीपुस्तकदोर्नोपलब्धः ।

(2) इतः पूर्वं व्यास इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयः—

कस्तूरीं कुङ्कुमं गन्धं कर्पूरं नागकेसरम् ।
गोरोचनं गन्धदारु 'मसूरं सुस्तकं तथा ॥
सम्पाद्य पूर्वजोयस्तु विक्रयित्वा स पापभाक् ।
महान्तं नरकं गत्वा जायते गन्धसूषकः ॥

जातूकर्ण्यः—

गोरोचनं गन्धदारुमुशीरं सुस्तकं तथा ।
कस्तूरीं कुङ्कुमं गन्धं कर्पूरं नागकेसरम् ।
विक्रयेत् पूर्वजः पापी स्वधर्ममनुवर्त्तयन् ॥
अनुभूय महादुःखं जायते गन्धसूषकः ।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं वक्षरे स्मृतम् ।
तप्तं ततः परं ज्ञेयमेतत्कृत्वा विशुध्यति ।

इति हेमाद्री कस्तूर्याऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) मसूरं इति वैश्वतपुस्तकपाठः ।

(२) तपःपरं इति वैश्वतपुस्तकपाठः ।

मनुः—

कम्बलं पट्टवस्त्रञ्च कौषेयं चित्रवस्त्रकम् ।

सूक्ष्मतन्तुजातं वासः^२ विक्रयेन्मैव पूर्व्वजः ॥

हारीतः—

कम्बलं पट्टवस्त्रञ्च सूक्ष्मतन्तुजातं तथा ।

चित्रवस्त्रन्तु कौषेयं विक्रयेद्यदि लोभतः ।

द्रव्याधिष्णे तु चान्द्रं स्वात् वत्सरे ऋद्वयं भवेत् ॥

द्रव्यहीने पराकं स्वात् सूक्ष्ममुख्ये तु यावकम् ।

सर्व्वेषु संवत्सरात् प्रागेव तत्प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । अतजर्हं

^३द्विरावृत्तिः ।

इति हेमाद्रौ वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीयमानेनादि ।

(२) विक्रयेत् पूर्व्वजः क्रमात् इति क्रीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) द्विरावृत्तिः इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

यमः--

ज्ञानादिनिवृत्तकर्माणि दृष्टापूर्त्तादिकानि च ।
तटाकाऽऽराम-कासारनिर्भाषादीनि यान्यपि ॥
काशीक्षेत्रादिकानोहृ तेषां 'नो विक्रयं चरेत् ।

गालवः--

'काशीक्षेत्र-तटाकाऽऽदि-वननिर्भाषमेव च ।
ज्ञानादिनिवृत्तकर्माणि दृष्टापूर्त्तादिकानि च ।
उपोषणव्रतादीनि श्रौतस्मार्त्तादिकानि च ॥
एतेषां विक्रयं कृत्वा माघस्नानपुरःसरम् ।
स विप्रोनरकं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
'यदीच्छेदात्मनः शुचिं पश्चात्तापसमन्वितः ।
चान्द्रायणचयं कृत्वा पुनः संस्कारकृतदा ॥
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शुचिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) योविक्रयं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) काशीक्षेत्रा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) यदीच्छेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

224 अथ श्रुति-स्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

वसिष्ठः—

श्रुति-स्मृती धर्मशास्त्रं पुराणं ज्योतिषं तथा ।
वैद्यं काव्यं नाटकञ्च प्रबन्धं स्वकृतं द्विजः ॥
विक्रयेद्यदि पापात्मा पुस्तकं फलकञ्च वा ।
महान्तं नरकं भुङ्क्ता जायते स निरक्षरः ॥

गौतमः—

वैद्यं काव्यं नाटकञ्च प्रबन्धं स्वकृतं द्विजः ।
[श्रुति-स्मृती धर्मशास्त्रं पुराणं ज्योतिषं तथा ॥
पुस्तकं फलकं वापि तत्साधनमथापि वा ।]
विक्रयेद्यदि लोभात्तौ महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
पुनर्भुवमुपागम्य वेदशास्त्रविहीनवान्
'यदीच्छेदात्मनः शुद्धिं पदात्तापपरायणः ॥
चान्द्रायणं पराकञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

एतत् सक्तदाचरणविषयम् । अभ्यासे द्विगुणम् ॥

इति हेमाद्रौ श्रुति-स्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) श्रुति-स्मृति-धर्मशास्त्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

| | अयं पाठः क्रीतपुस्तके 'महान्तं नरकं व्रजेत्' इत्यतः परं दृश्यते ।

(२) यदीच्छेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

जाबालिः—

आत्मनः स्वसुतस्याऽपि दाराणां भ्रातुरेव हि ।

मातुः पितुर्वा राजेन्द्र नामधेयं महत्तरम् ॥

विक्रयित्वा द्विजोमोहात् परस्मै धनदायिने ।

धनशब्देन क्षेत्र-धान्य-पशारामाणामुपलक्षणम् । एतेषां मध्ये यद्वा
तद्वा गृहीत्वा पूर्वोक्तानां सुतादीनां नामधेयं विक्रीय विप्रोजीवे-
द्यदि, स महापातकितुल्यइत्यर्थः ।

तदेवाह ।

कूर्मपुराणे—

मातुः पितुः स्वसुर्वापि आत्मनश्च सुतश्च वा ।

दाराणां नामधेयश्च विक्रयित्वा धनं बहु ॥

आदाय जीवेद्योविप्रः स सद्यः पतितोभवेत् ।

तेन यानीह कर्माणि कृतानि मनुजाधिप ॥

तानि सर्व्वाणि कर्माणि यदन्नं प्रविशन्ति तम् ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति कायकृच्छ्रतादिह ।

पुनः संस्कारपूतात्मा शुद्धिमाप्नोति पृथ्वजः ॥

कायकृच्छ्रशतं कृत्वा पुनः संस्कारानन्तरं शुद्धो भवति ।

इति हेमाद्रौ नामविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति कातपुस्तके नास्ति ।

(२) प्रविशन्त्यहोइति तेषितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

'कटकं भूषणं काचासुला²स्यासु³च वैषवम् ।
भाष्कानि कटकादीनि सिन्दूरं कज्जलं तथा ॥
'कक्षुकं गन्धपत्राणि सुधा भूतिश्च चन्दनम् ।
एवमादीनि द्रव्याणि क्रीत्वा वा स्वक्तानि वै ॥
विक्रयेद्यदि लोभेन स विप्रोनरकं व्रजेत् ।

गालवः—

भूषणं कटकं काचं सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कन्दुकं गन्धपत्राणि सुधां भूतिश्च चन्दनम् ।
भाष्कानि रज्जुदारुणि स्वर्गहो⁴त्यानि वै द्विजः ॥
विक्रयित्वा ततोदोषमवाप्य च पुनर्भुवम् ।
पराकं यावकं कच्छं कृत्वा षड्विमाप्नुयात् ॥

संवत्सरादूर्ध्वं द्विगुणमुक्तं स्त्रीषां तदर्धम् ।

इति हेमाद्रौ नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

इति सङ्खलीकरणप्रायश्चित्तम् ।

- (१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।
- (२) कच्छकं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
- (३) दृष्यास्यानं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
- (४) कदुर्बं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
- (५) सुधाभूतिश्च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
- (६) कषुष्कानि पठोर्द्वयः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ 'मलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

सुवर्णस्तेय-रजत-ताम्र-कांस्य-त्रपु-पिसलहरणप्रायश्चित्तं स्वर्णस्तेय-
प्रकरणेऽभिहितं तत्तन्मानश्च ।

अथ निक्षेपहरणप्रायश्चित्तमाह ।

गार्ग्यः—

निक्षेपं स्वगृहे क्षिप्तं परकीयं वनाम्लरे ।
देवालये वह्निर्देशे स्थापितं यत्र कुत्र वा ।
ब्राह्मणोद्गम्यलोभेन 'दर्शनादिभिरौषधैः ॥
हृत्वा नरकमाप्नोति पापिनां पापकर्षवान् ।
तेन विप्रोयदा जीवेद् देवर्षिपितृकार्यकृत् ।
'सर्व्वं' निक्षेपदातुश्च भवत्येव न संशयः ॥

निक्षेपप्रमाणमाह—

(१) मलीकरणे प्रायश्चित्तं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मणादिभिरिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) तत्सर्व्वं क्षेपदातुश्च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

महाराजविजये—

देवालये वह्निंशे स्थापितं यत्र कुत्र वा ।
 रूपकाणान्तु नवकं निष्कद्वयमुदाहृतम् ॥
 निष्कद्वयं वराहः स्यात् सुवर्णं तच्चतुष्टयम् ।
 पलं सुवर्णाञ्चत्वारोभारः स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥
 तच्चत्वारिंशत्तु भारः स्याद्दुर्बणिजां भावमुद्दहन् ।
 भारद्वयं महासूतिस्तद्वयं^१ शिथिलं स्मृतम् ॥
 तच्चत्वारि महाराज निक्षेपः परिकीर्तितः ।
 निक्षेपं तद्विजोद्धत्वा तत्क्षणात्पतितो भवेत् ॥
 तत्पत्नी च तदात्मानोमातरः पितरस्तथा ।
 सर्वं तत्क्षणात्प्रिया येन निक्षेपितः क्षिती ॥
 पुनः प्रत्यर्पयेत्तस्मै न तेन स ह दोषभाक् ।
 सर्व्वाभावे तु राज्ञे वा दत्त्वा दोषैर्न लिप्यते ॥
 अग्नौ दग्धं जले मग्नं भूमौ निपतितञ्च यत् ।
 मत्स्यं परलोकाय द्यूते नष्टं विनश्यति ॥
 निक्षेपहरणे विप्र ! पतितोऽभूच्च संशयः ।
 पुनर्दत्त्वा तथा तस्मै स विप्रयान्द्रमाचरेत् ॥
 अभावे तस्य हरणे चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥
 एवं शशोद्विजोभूयादन्यथा पातकी भवेत् ।
 तद्वद्वं रजतनिक्षेपे ताम्ने कांस्ये तदर्द्धकम् ॥

(१) तद्द्वयं च शिथिलं तथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अपु-पित्तलयोः पादं चरेत् कच्छं यथाक्रमम् ।

राजा निक्षेपहारी स्याद् ब्राह्मणाद्द्विगुणं चरेत् ॥

वैश्यस्तु राजवल्लूर्यात् शुद्धीमौसल्यमर्हति ॥

स्त्रीणां तदर्धप्रमाणेन प्रायश्चित्तं वेदितव्यं ।

रजत-ताम्र-कांस्यहरणे निक्षेपहरणप्रायश्चित्तार्धम् ॥

इति हेमाद्रौ निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ धेनुहरणप्रायश्चित्तमाह¹ ।

गौतमः—

धेनुं द्विजोवा राजा वा परकीयां यदा हरेत् ।
गोहन्ता स तु विज्ञेयोराना गोसवमाचरेत् ।

गालवः—

मुखजोवाहुजोवाऽपि जरुजः पादजस्तथा ।
नारी वा यदि मोहात् पारकीं धेनुमाहरेत् ॥

गारुडपुराणे—

पारकीं ब्राह्मणो धेनुं हरेद्वाहुजएव वा ।
गोहन्ता स हि दि ऽयः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥

नारदीये—

कपिलां स्रयमानां गां होमधेनुमथाऽपि वा ।
विप्रोवा राजतनयो बणिग्वा पादभूर्यदा ॥
ह्रत्वा नरकमाप्नोति रोगी स्थात् पूर्ववत्तदा ।
चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं कपिलाहरणे द्विज ! ॥
चान्द्रन्तु स्रयमानायां होमधेनौ षड्ब्रह्मकम् ॥

(1) आश्रितेति कौतुहलात्ते नास्ति ।

प्राजापत्यं कृच्छ्रं षड्भ्यमित्यर्थः ।

रात्रस्तु द्विगुणं प्रोक्तमूर्धजे तन्नयं स्मृतम् ।

पादजे हस्तविच्छेदो नारीषामर्हमुच्यते ॥

विप्राङ्गनाया विप्रस्वार्धं प्रायश्चित्तम् । इतरेषामङ्गनानां तदर्धं
प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री धेनुहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ वत्सहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवसः—

पूर्वजोहरते वत्सं पारक्यं गोतनूद्वयम् ।

मृत्वा नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात्^२ ।

मरीचिः—

पारक्यं धेनुजं विप्रः पौगण्डकमथाऽपि वा ।

महान्तं नरकं गत्वा जायते स जनङ्गमः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं विशोधनम् ।

पौगण्डे सूतिपर्यन्तं कुर्यात्तच्चान्द्रभक्षणम् ॥

स्रत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा वत्सहारिणि ।

वत्सहरणे पूर्ववद् राज-वैश्य-स्त्री-शूद्राणां प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ वत्सहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽनडुहरणाप्रायश्चित्तमाह' ।

कूर्मपुराणे—

योहरेत् पारकं विप्रोबलीवहं^(१) कृषीबलम् ।
स गत्वा नरकं घोरं जायते पूर्ववत्तथा ॥

हारीतः—

योहरेत् पारकं विप्रोबलीवहं कृषीबलम् ।
युवानं बालकं वापि मृत्वा नरकमश्नुते ॥
चिरं तत्र च संविश्य 'दिवाक'त्योभवेद्भुवि ।
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति तप्तकच्छद्वयादितः ॥

मरीचिः—

विप्रोयः पारकं राजन् बलीवहं दृषातुरः ।
युवानं वनमध्ये वा राज्ञ्यक्षोभे^(२) मद्वापये ॥
हृत्वा च नरकं भुक्त्वा भुवि भूयाव्यनङ्गमः ।
तस्य पापविशुद्धयर्थं तप्तकच्छद्वयं स्मृतम् ॥
पौगण्डे कच्छमात्रं स्यात् बालेऽहं मुनिभिः स्मृतम् ।
तन्मारीणां तदहं स्यात् बाहुजोऽसौ द्विजातिवत् ॥

जरुजस्य क्षत्रियवत् सर्व्वत्र । पादजस्य भनडुहरण्ये राज्ञा शिष्या
कारयितव्या । राज्ञा तद्विचार्य्य भनडुहरण्यजः करुहेदः कर्त्तव्यः ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) बलीवहं कृषीबलं इति क्रीतबाबीपुस्तकयोः पाठः ।

(३) दिवाकोर्त्सिर्भवेद् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) राजक्षोभे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पौगण्डे अङ्गुलिद्वयं बालवत्सहरणे अङ्गुलिमात्रं च्छेद्यम् । तद्वसु
दापयित्वा दशरूपकेण दण्डः । तदाह मनुः—

बलीवर्हे करच्छेदं पौगण्डे चाङ्गुलिद्वयम् ।

अङ्गुलिं बालहरणे दापयित्वा पुनश्च तम् ॥

दशरूपकदण्डेन विप्रोदण्डश्च तेन वै ।

राजानमूरुजं वाऽपि तद्वर्हेन विचारयन् ॥ इति ॥

इति हेमाद्रौ अण्डुहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीहरणप्रायश्चित्तमाह ।

कथं:—

महिषीमास्यजो 'हृत्वा पातकी पापवत्सलः ।
स गत्वा नरकं घोरं पुनश्चाण्डालवानिह ॥

देवस्वामी—

योविप्रोमहिषीं हृत्वा परकाया धनातुरः ।
स गत्वा नरकं घोरं भुवि चाण्डालवान्भवेत् ॥
नतस्य निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणादिह ।

चतुर्विंशतिमते—

योविप्रोमहिषीं हृत्वा सवत्सां क्षीरवर्धिनीम् ।
अरस्ये वा गृहे वापि नरकं याति दारुणम् ॥
चाण्डालजन्म संप्राप्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ।
तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पुनर्भूत्वा स पापीयान् वपनं चान्द्रभक्षकम् ।
राजसम्बन्धिनीं हृत्वा बभिक्षपादजयोरपि ॥
पुनर्हृत्वा पिवेच्चान्द्रमन्थया तप्तमाचरेत् ।
जरुजस्य पराकःस्यात् पादजोयावकं चरेत् ॥

सर्व्वत्र पुनर्दत्त्वा एकाहमुपोष्य पञ्चपथ्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति ।
तप्तत्स्त्रीषामर्हं योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ महिषीहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) सोभात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मपुराणे—

महिषं योहरेल्लोभात् पारक्यं कृषिकर्षवान्^२ ।
स गत्वा नरकं घोरं पूर्व्ववज्जायते भुवि ॥

नागरखण्डे—

पारक्यं महिषं हत्वा विप्रः कृष्यर्थमादरात् ।
तस्यैव नरके वासस्तथा चाण्डालजन्मवान् ॥

[काश्यपः—

कृष्यर्थं भारवाह्यार्थं योविप्रो महिषं हरेत् ।
यमलोकमुपागम्य पश्चाच्चाण्डालजन्मवान् ॥]

वज्र-पौगण्ड-तरुणमहिषहरणे बलीवर्द्धहरणप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं
कुर्व्यात् । राजदण्डस्य सर्व्ववर्णाऽविवेकेन योजनीयः ।

इति हेमाद्रौ महिषहरण प्रायश्चित्तम् ।

(१) महिषीवत्सहरणप्रायश्चित्तमाह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पारक्यं बत् कृषिकर्षवान् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः श्रौतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ गजहरणप्रायश्चित्तमाह ।

गौतमः—

विप्रोगजं हरेत् सङ्गदीपात् पारक्वमादरात् ।
 नववर्षं भवेद्द्रव्यः पिशाचोनिर्जने वने ॥
 योविप्रोगजहारी स्यात् परबोधाम्बलिन्नुचैः ।
 नववर्षं महारण्ये पिशाचोभवति ध्रुवम् ॥
 राज्ञोबणिकपतेर्वाऽपि सङ्गदीपाम्बलिन्नुचाम् ।
 विप्रोयदि गजं हर्त्ता स पिशाचत्वमाप्नुयात्^१ ॥
 बाले चान्द्रं महाचान्द्रं पौगण्डे मदशङ्किते ।
 चान्द्रायणत्रयं कुर्यात्पौष्पौष्पविधानतः ॥

पुनः संस्कारमित्यर्थः ।

तं गजं स्वामिने दत्त्वा ततश्चान्द्रायणश्चरेत् ।
 राज्ञा शिष्या प्रकर्त्तव्या चौरैभ्यः पापभीक्ष्णा ॥
 बाण्ये पौगण्डके चैव यवनिष्केण दण्डयेत् ।
 अशक्ते रूपकशतम् सहस्रं मदहस्तिने ॥
 जीवनं तस्य गृह्णीयादत्यशक्तोद्दिजोयदि ।

१। आच्यते इति क्रीतसेहितपुस्तकपाठः ।

विप्रप्रायश्चित्तवत् रात्रामूरुजानां दिगुषं दण्डश्च 'कुर्व्यात् । शूद्रस्य
हस्तविच्छेदः पूर्व्ववत्कर्त्तव्यः ।
गजहरणं स्त्रीणामसम्भवं'मिति तत्र' प्रायश्चित्तमपि नोक्तम् ।

इति हेमाद्रौ गन्त्रस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) कुर्व्यात् इति श्रौतसेचित्तपुस्तकमोर्गासि ।
(२) अथम्भवात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) तत्रेति काशीपुस्तकएव दृश्यते ।
-

देवलः—

उत्तमाश्वं द्विजो ह्यत्वा पारक्यं तरुणं मुदा ।

यमलोकसुपागम्य पशुर्भूयाद्भवस्तले ॥

हारीतः—

उत्तमाश्वं जातिमात्रं बडवां बालिकामपि ।

विप्रो वै सङ्गदोषेण ह्यत्वा नरकममृते ॥

पुनर्भूयान्महापापी पशुः सर्वाङ्गसन्धिषु ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति द्विवारं चान्द्रभक्षणम् ॥

मार्कण्डेयः—

बडवां जातिमात्रं वा राजा योग्यं ह्यं द्विजः ।

भरण्ये राजशालायां चौर्यबुद्ध्या जनैः सह ।

ह्यत्वा नरकमासाद्य भवेत्पशुर्भुवःस्थले ॥

तस्य देहविशुद्धयर्थं द्विवारं चान्द्रभक्षणम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अश्वस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) देवल इति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) योगिप्रः सङ्गदोषेण इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) राजा योग्यं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

वामनः—

क्रमेलकं हरेद्यस्तु विप्रोराज्ञां धनातुरः ।
स तु नारकमागम्य जायते वक्रजानुकः ॥

जावालिः—

राज्ञां परेषा^२मुष्ट्रं वा ^३हिजोहृत्वा धनातुरः ।
सएव नरकं गत्वा वक्रजङ्घो^४ भवेद्भुवि ॥
अरथ्ये राजसदने विप्रोहृत्वा क्रमेलकम् ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्नरकाद् दीर्घजङ्घवान् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ।
वाख्ये पीगण्डके तप्तं कौमारे चान्द्रमुच्यते ॥
राज्ञा शिष्टा प्रकर्त्तव्या पूर्व्वबद्धवर्षभेदतः ।

प्रायश्चित्तमपि पूर्व्ववद्वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ उष्ट्रहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतकाथोपुस्तकबोनीका ।

(२) अथ इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) वः इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(४) वक्रजानुर्इति काथोपुस्तकपाठः ।

देवलः—

योविप्रस्तुं खरं हृत्वा पारक्यं धनकाभ्यया ।
सङ्गदोषादयं पापी सृगचाण्डालमाप्नुयात् ॥
यमलीकमुपागम्य ह्यीनजातिर्भवेद्भुवि ।

मार्कण्डेयः—

खरं हृत्वा द्विजोमोहात् पारक्यं गृहमध्यतः ।
वने वा सङ्गदोषेण नरकं याति दारुणम् ॥
ह्यीनजातिर्भवेत् पश्चाद्विष्कृतिः कथितोत्तमैः ।
बाह्ये पीगण्डके राजन् कायकच्छं समाचरेत् ॥
तरुणे तप्तकच्छं स्यात् तस्य पापविशुद्धये ।
रात्रा दण्ड्यः स पापीयान् दापयित्वा पुनः खरम् ॥
विप्रे तु दशरूप्यं स्यात् रात्रिं विंशतिरेव वा ।
जरजे च तथा प्रोक्तं पादजे हस्तच्छेदनम् ॥

तत्स्त्रीणामेवमर्षक्रमेण योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ खरहरणश्रावश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) दशरूप्यं स्यात् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) रात्रिं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयः

अजं वस्तं द्विजोद्धत्वा पारक्यं मदगर्भितः ।
महतीं यातनां गत्वा भवेत् स्रुर्भुवस्तले ॥

^२जातूकर्णः

ब्राह्मणीमदगर्भेण पारक्यमजवस्तकम् ।
तीव्राश्च यातनां भुञ्जा हिंसकोजायते भुवि ॥

जावालिः—

अजं वस्तं गृहेऽरक्ष्ये पारक्यं गर्भितोद्विजः ।
मुषित्वा नरकं गत्वा हिंसकोजायते भुवि ॥
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना प्राजापत्यं समाचरेत् ।
स्त्रीणामर्धं ततोराष्ट्रां विप्रवत्सर्व्वमीरितम् ॥

इति हेमाद्री अज-वस्तहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति शीतपुस्तके नास्ति ।

(२) जातूकर्णिरिति शेषितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

व्याघ्रं वराहं भङ्गुकमेणीं कृष्णमृगं तथा ।
 राज्ञां^२ क्रीडार्थमानीतं हृत्वा विप्रः कथं भवेत् ॥
 प्राजापत्यं दुष्टमृगे हरिण्यां तप्तमुच्यते ।
 चान्द्रं कृष्णमृगे प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

बौधायनः—

राज्ञां^३ क्रीडार्थमानीतान् आरण्यान् दुष्टचारिणः ।
 व्याघ्रं वराहं भङ्गुकमेणीं कृष्णमृगं तथा ॥
 हृत्वा नरकमाप्नोति^४ प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।
 व्याघ्रे वराहे भङ्गुके प्राजापत्यं विशोधनम् ॥
 हरिण्यां तप्तकृच्छ्रं स्याच्चान्द्रं कृष्णमृगे द्विजः ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥
 गवये शरभे चैव प्राजापत्यं हि पूर्व्ववत् ।
 राज्ञां स्तेये प्रकर्त्तव्यमेवमेव विशुद्ध्यते ॥

इति हेमाद्रौ आरण्यमृगहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) राजाक्रीडार्थमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राज्ञइति खेचितपुस्तकपाठः ।

(४) प्राजापत्येन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

244 अथ ग्राम्यमृगपक्ष्यादिहरणप्रायश्चित्तमाह¹ ।

नारदीये—

मयूरं सारसं चैव कपोतं जालपादकम् ।

शुकं चापं बलाकञ्च शिशुमारञ्च² कच्छपम् ॥

एतेष्वन्यतमं हृत्वा द्वादशाहमभोजनम् ।

पराशरः—

टिट्ठिभं चक्रवाकञ्च शिशुमारञ्च कच्छपम् ।

मयूरं सारसञ्चैव कपोतं जालपादकम् ॥

एतेष्वन्यतमं हृत्वा द्वादशाहमभोजनम् ।

* मार्कण्डेयः—

³भकरं नकुलं काकं वराहं मूषकं तथा ।

मार्जारं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा ॥

सारिकां कसरं हृत्वा हृत्वा वा कुकुटं तथा ।

सौपर्णं⁴ गृध्रश्रेणाञ्च शिवां कङ्कं सृगालकम् ॥

कच्छार्धमाचरेद्द्विद्वान् ज्ञात्वा तद्विगुणं चरेत् ।

वह्नीं च नरपिं रक्तपुच्छकं बहुपादकम् ॥

(1) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(2) कण्ठकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

* क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(3) मयूरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(4) गृध्रश्रेणाञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

हृत्वा हृत्वा' द्विजः कुर्याद् द्वादशाह'भभोजनम् ।

अघ्नानाहिंसयन् हृत्वा षड्रात्रं स्यादभोजनम् ॥

इति हेमाद्रौ ग्राम्यसृग' पञ्चादिहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) हृत्वा इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) विशेषणं इति क्रीतशेखरपुस्तकपाठः ।

(३) ग्राम्यसृगहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतशेखरपुस्तकपाठः ।

अथ भूमिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

सदत्तां परदत्ताञ्च योहरेश्च वसुन्धराम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते क्षमिः ॥
एकैकभागिनो लोके सर्वेषामिव भूभुजाम् ।
न भोज्या न करघाह्या विप्रदत्ता वसुन्धरा ॥

“करघाह्ये”ति तस्यां भूम्यामुत्पन्नधनग्रहणम् ।

देवस्थामी—

ग्रामं वा क्षेत्रमात्रं वा केदारं भूमिमेव वा ।
विप्राधीनं हरन्^२ राजा यमलोकमवाप्नुयात् ॥
पश्चाद्भुवमुपागम्य क्षमिराग्निर्भवेन्नले ।

नारदीये—

क्षेत्रं ग्रामं तटाकं वा धनं केदारमेव वा ।
भूमिं वा विप्रदत्तां राजा वा^३ प्रभुरेव वा ॥
हृत्वा नरकमाप्नोति कीटोऽभून्मलमध्यतः ।
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा महापातकग्रोधनी ॥
क्षेत्रं हृत्वा षड्वर्षं स्याद्ग्रामे चान्द्रायणं स्मृतम् ।
तटाके तद्द्वयं प्रोक्तं वने चैव तदाचरेत् ॥

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) नच वै पश्या इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) हरेराजा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) प्रभुपालवान् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

केदारि तसल्लच्छं स्वाङ्गुभ्यां चान्द्रचयं ऋतम् ।
तदेतदेकवारहरणविषयम् । बहुवारि तद्विगुणम् । प्रत्यब्दं फल-
स्वीकारे च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमर्हति ।

इति हेमाद्रौ भूमिहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ 'दत्ताऽपहरणप्रायश्चित्तमाह' ।

देवलः—

भूमिं क्षेत्रं धनं धान्यं वस्त्रं^१ कन्यां विभूषणम् ।
 सालग्रामञ्च लिङ्गञ्च गृहं शय्यां महोन्नतिम् ॥
 पूर्वं दत्त्वा द्विजेभ्यश्च पश्चात्क्षीभपरायणः ।
 स्वयं हत्वा महाघोरं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

मार्कण्डेयः—

सालग्रामञ्च लिङ्गञ्च वेणुं वस्त्रं विभूषणम् ।
 भूमिं क्षेत्रं धनं धान्यं वस्त्रं कन्याविभूषणम् ॥
 महिषीं वा गृहं शय्यामनडाहं द्विजातये ।
 पुष्काले स्वयं दत्त्वा पश्चाद्यदि समाहरेत् ॥
 रौरवं नरकं घोरं प्रयाति स मञ्जाभयम् ।
 तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना महापातकनाशिनी ॥
 पुनर्दत्त्वाऽथ तद्दत्तु पश्चात्तापपरायणः ।
 प्राजापत्यहयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति मानवः ॥
 अदत्त्वा तानि वस्तूनि भुङ्क्ते यदि स पापधीः ।
 चान्द्रायणहयं प्रोक्तमथवा भूपरिक्लमः ॥
 भूपतिर्विप्रवल्कुर्याद्द्विगुणं शुद्धिहेतवे !
 इति हेमाद्रौ 'दत्ताऽपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

(१) संश्लेषेति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) कन्यां विभूषणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) अहमेति क्रीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ रत्नहरसंप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवसः—

मुक्ताः प्रबालं वैदूर्यं वज्रं नीलं तथैव च ।
 पद्मरागं मरतकं पुष्करागमतः परम् ॥
 एतानि रत्नजातानि विप्रोहरति भूषितात् ।
 प्रत्यक्षं वाऽथ^२ चौर्व्याहा स पापी नरकं व्रजेत् ॥
 पद्माङ्गुलिं समागम्य कुरूपो^३ जायते भुवि ।

मार्कण्डेयः

मौक्तिकं पुष्करागञ्च वज्रं वैदूर्यमेव वा ।
 प्रबालं पद्मरागञ्च गारुडमतमतः परम् ॥
 इन्द्रनीलं महावज्रं द्विजोयः पापमोहितः ।
 पारस्यं यदि चौर्व्येषु मुष्णाति^४ नरकं व्रजेत् ॥
 पद्माद् भूमिं समागम्य कुरूपोजायते भुवि ।

[भवेत् कुत्सितजन्मवान् इत्यर्थः]

-
- (१) आह्वेति श्रौतशुक्लके नास्ति ।
 (२) वहि द्वि इति श्रौतशुक्लकपाठः वहिइ इति वेदितशुक्लकपाठः ।
 (३) कुरूपो इति श्रौतशुक्लकपाठः ।
 (४) कुषित्वा इति श्रौतशौचित्तशुक्लकपाठः ।
 [ ] अथं पाठः श्रौतशुक्लके नोपलब्धः ।

ऋतुद्वये पराकां स्यात् वस्त्राद्ये चान्द्रमुच्यते ।

प्रत्यक्षहरणे विप्रस्वब्दे^१ पातित्वमर्हति ॥

संवत्सरं प्रत्यक्षं रत्नस्तोत्रे, पतितप्रायश्चित्तं संवत्सरान्ते वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ रत्नस्तोत्रप्रार्या ऽप्तम् ।

---

(१) त्प्रब्दे इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

अथ बालहरप्रत्यक्षितमाह' ।

नारदः—

बालं 'हरिद् द्विजोदेवात् पारसं द्रव्यलोभवान् ।
स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

गौतमः—

ब्राह्मणं क्षत्रियं बालं वैश्यं शूद्रमथाऽपि वा ।
फलहारयुतं विप्रस्यं हत्वा विक्रयेत्ततः ॥
स चाण्डालत्वमासाद्य सर्ववर्णवद्विष्कृतः ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥
कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्बाल 'भोषतः ।

गालवः—

पूर्वजः क्षत्रियं बालं वैश्यं शूद्रमथाऽपि वा ।
फलहारयुतं विप्रः क्षत्रं पादजमेव वा ॥
सर्वालहारसंयुक्तं हत्वा तत्र कथं भवेत् ।
स विप्रोभ्रूणहन्ता स्वानृष्टतथाण्डालजन्वान् ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं सर्वाघौघनिहन्तनी ।
बालकं स्वामिने दत्त्वा पश्चात्तापसमन्वितः ॥
ब्राह्मणे तस्यै तस्यै स्यात् पराकं क्षत्रिये स्मृतम् ।
वैश्ये तु यावकं प्रोक्तं पादजे वपनं स्मृतम् ॥

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) हत्वा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(३) बालहन्तः इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

एतत् 'पुनर्दानविषयम् । अदत्त्वा चेद् विशेषमाह ।

जावालिः—

अदत्त्वा स्वामिनि बालं चान्द्रं विभ्रे प्रचोदितम् ।

अभिये तप्तकच्छं स्वाद् वैश्ये 'यावकमीरितम् ॥

पादजे पद्मगन्धं च वपनं तु शिरोरुहाम् ।

अभिय-वैश्ययोः पारक्यबालहरणे विप्रोक्तप्रायश्चित्ताह्निगुणम् ।

शूद्रस्व हस्तच्छेदः भूषणापहरणे पादच्छेदश्च । स्त्रीषामि-
तेषामर्षमुक्तम् ।

इति इमाद्रौ बालहरणप्रायश्चित्तम् ।

(1) पुनर्दानविषयं इति चेन्नित्युक्तचपाठः पुनर्दानविषयं इति श्रौतपुराण
पाठः ।

(२) पारक्यमीरितं इति चेन्नित्युक्तचपाठः ।

अथ 'कन्यकाहरणप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

कन्यां सुरूपिणीं विप्रोभूषणैर्भूषितां सतीम् ।
आरनुषया हरेद्वापि नरकं याति दाहयम् ॥
तदन्ते भुवमासाद्य 'भिक्षयोगी स जायते ।

गालवः—

विप्रियः कन्यकारणं सर्व्वभूषणभूषणम् ॥
विप्रजं बाहुजा'ज्जातं पादजं वा विशेषतः ।
सुमित्वा दुष्टसङ्गेन 'परवाक्यानुसारतः ॥
न तस्य नरकाद्रूपं पुनरावृत्तिं 'रक्षिं हि ।
तदन्ते भुवमासाद्य जायते भिक्षुजनवान् ॥

पराशरः—

पूर्व्वजः कुलजां कन्यां पित्रोर्गृहविवर्द्धिनीम् ।
हृत्वा कामातुरीमिच्छं न तस्य पुनरुद्वयः ॥

-
- (१) कन्यकाहरणे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(२) भिक्षुयोगी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) बाहुजाज्जातं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(४) परं वाक्यानुसारतः इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।
(५) पुनरावृत्तिवर्द्धितः इति श्रौतपुस्तकपाठः पुनरावृत्तिवर्द्धित इति वेत्तित-
पुस्तकपाठः ।

चाण्डालजन्म संप्राप्य ब्रह्महेव 'श्वसन्मृप ।
 'दृष्ट्वा तां स्वामिने पश्चात् शुद्धिचान्द्रायणव्रतात् ॥
 अदृष्ट्वा पुनरप्येनां न पश्चात्तापवान् द्विजः ।
 महाचान्द्रायणं कृत्वा पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति मान्यथा गतिरस्ति हि ।
 राजकन्यां हरेत् 'कार्यं तप्तं विट्शुद्धकन्ययोः ॥
 'राज्ञो विप्रसुताऽऽदाने द्विगुणं विप्रचोदितात् ।
 वैश्वो विप्रसुतां कृत्वा राजवन्मुनिचोदितम् ॥
 शूद्रो 'हरन् विप्रकन्यां कारोषबधमर्हति ।
 तप्तत् स्त्रीणामर्षमर्षं प्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ कन्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) श्वसन्मृप इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) कृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) कार्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (४) राजविप्रसुतादाने इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (५) हरेदिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ नारीहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

विप्रः सतीं स्वकुलजां विप्रपत्नीं हरेद् यदि ।
 'तोषयित्वा सुवार्त्ताभिरुत वाऽपधिया खलः ॥
 तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषदहनादृते^२ ।

मार्कण्डेयः—

अनङ्गीकरणे सार्धो विप्रपत्नीं द्विजः^३ खलः ॥
 बोधयित्वा सुवार्त्ताभि 'शौरवुद्ध्या ऋषेद्यदि ।
 राजा, तं दण्डयेत् पश्चात् कारीषदहनादितः ।

गालवः—

अनङ्गीकारिणीं विप्रपत्नीं सार्धो द्विजो हरेत् ॥
 संसर्गे 'कर्षणच्छेदः स्वभावे तस्य वाऽर्पणे ।
 वेद्य^४ संवपनं कृत्वा तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥
 रङ्गस्त्रेनामुपागृह्य चान्द्रायनमयाऽऽचरेत् ।

एतत्कृत्वा द्विषयं, अभ्यासे द्विगुणं, अत्यन्ताभ्यासे कारीषवध-

एव । नावत् ।

-
- (१) आह्वेति श्रौतशुक्लके पाठः ।
 (२) 'बोधयित्वा सुवार्त्ताभिश्चौरवुद्ध्या ऋषेद् यदि' इति श्रौतशास्त्रीयुक्तपाठः ।
 (३) इहोवाहृतः इति श्रौतशेषितयुक्तपाठः ।
 (४) अचलतः इति श्रौतयुक्तपाठः ।
 (५) कृत्वा गाराद्विवा चतः इति श्रौतयुक्तपाठः ।
 (६) कर्षणच्छेद इति श्रौतयुक्तपाठः ।
 (७) वेद्यस्य दपनं इति श्रौतयुक्तपाठः ।

मनुः—

क्षत्रियोवैश्व 'जातिं वा बलाद्वाङ्मयसुन्दरीम् ।

मुपित्वा रौरवं याति बधः कारीषबङ्गिना ॥

एवं यद्विमवाप्नोति मीसत्त्वं पादजे स्मृतम् ।

'विप्रस्य क्षत्रिय-वैश्वकन्याहरणे चान्द्रहयं चान्द्रं च । शुद्धाङ्गना-
हरणे प्राजापत्यं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ नारीहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) वैश्वजाती इति श्रौतशुक्लपाठः ।

(२) विप्रक्षत्रिवेत्सादि श्रौतशेषितशुक्लपाठः ।

पराशरः —

विप्रोहरेत् प्रियं मर्त्यमुन्नतं मन्त्रभेषजैः ।
देशाद् देशान्तरं गत्वा स विप्रोनरकं व्रजेत् ॥

जाबालिः—

विप्रः परं नरं हत्वा भ्रामयित्त्वौषधादिभिः ।
देशाद्देशगतः पश्चाद् दत्त्वा तं पुनरादरात् ॥
कुर्याद्देहविशुद्धयर्थं तप्तकण्ठं मनूदितम् ।
अनर्पयित्वा तं मूढबान्द्रायचमसाऽऽचरेत् ॥
विप्रस्य क्षत्रियं वैश्यं हत्वा मन्त्रविधानतः ।
पुनर्दत्त्वा पराकं स्वाद् अन्यथा चान्द्रमीरितम् ॥

क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणं हत्वा विप्राह्मिणुषं व्रतम् । शूद्रे मीसत्स्यम् ।
तत्तत्स्त्रीणामर्हं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पुरुषहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) चाहेति क्रीडकके नास्ति ।

(२) तत्स्त्रीणामर्हं क्रीतपुस्तकपाठः ।

टेवलः—

भोगासक्तसु योवैश्यां^२ विप्रः पापपरायणः ।
रमेत्तां यदि दुष्टात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

मालवः—

वैश्यां विप्रः सतीं त्यक्त्वा स्वभार्यां मन्मथातुरः ।
शौषधैर्वहुभिर्मौख्यैर्वञ्चयित्वा हरेद्यदि ॥
स महापापमांसाद्य पण्डोभूयाद्भुवः स्वले ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति ज्ञात्वा यदि हरेदिमां ॥

जावालिः—

वैश्यां हरेद्यदा विप्रोवञ्चयित्वौषधैर्बलात् ।
रात्रा दण्ड्यः शतं रूप्यं सहस्रं वा नराधमः ॥
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं महासान्त्वपनं स्मृतम् ।
एतत् प्रायश्चित्तं हरणमात्रे विवेचनीयम् । तत्र तस्यां रतिर्यदि
तदा तस्य विशेषमाह ।

अङ्गिराः—

वैश्याया हरणे राजन् महासान्त्वपनं^३ विदुः ।
तत्रैव रममाणस्य चान्द्रं शुद्धिप्रदं सदा ॥

(१) आह्वेति स्त्रीतदुक्ताने नास्ति ।

(२) वैश्यां इति खेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) तदेति स्त्रीतदुक्तपुस्तकबोर्नास्ति ।

(४) महासान्त्वपने इति स्त्रीतदुक्तकपाठः ।

'अभिये द्विशुणं प्रोक्तं वणिक् चत्रियवच्चरेत् ।

शूद्रे दण्डः शतं रूप्यं [विप्रोऽभ्यासे पतिष्यति] ॥

विप्रोवेद्यां हत्वा तत्र क्रीडासक्तश्चेत् संवत्सरादूर्ध्वं पतितोभवति ।

इति हेमाद्री वेद्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अत्रिवाद् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः खेचितपुस्तके न दृश्यते ।

अथ दासीहरणप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

दासीं कामातुरोगच्छेत् पूर्वजो धर्मसुसृजन् ।

स एव नरकस्थायो यावदाभूतसंप्रवम् ॥

जातूकर्ष्यः—

पूर्वजो यदि यो' दासीं स्वधर्मं संपरित्यजन् ।

वञ्चयित्वा धर्मवेद्यां हरेत् स खलु पापधीः ॥

मृत्वा नरकमासाद्य भुवि भूयाच्चिरिन्द्रियः ।

चतुर्विंशतिमते^१

यदि विप्रो हरेद्दासीं वञ्चयित्वा धर्मवेद्यात् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं कालसूत्रं महन्नयम् ॥

दासीहर्तुः वेद्याहर्तुर्विप्रस्य यत् प्रायश्चित्तमुदीरितं तत्सर्वं स्वहरणे

भोगं विचार्य कुर्यात् । राजवेश्ययोः पूर्ववदुक्तम् । शुद्धस्व तदेव ।

तत्तत्स्त्रीणां दासीहरणे तत्तदर्हाईमानेन वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ दासीहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) बस्तु इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) संपरित्यजेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) यदि स पापधीः इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) चतुर्विंशतिमतेऽपि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) गत्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ शय्याहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गीतमः—

विप्रसु चत्रियोवैश्यः पारक्यं तल्पमाहरेत् ।
सोपस्कारं महामूर्ख्यं 'सखदृ' भोगलोलुपः ॥
यमलोकमुपागम्य अङ्गारशयनं व्रजेत् ।
ततोभुवमुपागम्य पृष्ठदेशे ब्रणीभवेत् ॥

देवलः—

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्तल्पं सोपस्कारं हरेत् ॥
महाधनं सखदृश्च वीरवुष्ठा बलादिष्ठ ।
सोऽन्ते कृतास्तशरणे व्रजेदङ्गारतल्पताम् ॥
न तस्य पुनरावृत्तिः पृष्ठे 'ब्रणभयादिभिः ।

मार्कण्डेयः—

'त्रयोवर्षाः स्वधर्मादीन् त्यक्त्वा तल्पं महाधनम् ।
सोपस्कारं हरियुक्ते यमलोके सुदारणम् ॥
अङ्गारशयनं 'यान्ति पश्चात् 'पृष्ठे ब्रणीभवेत् ।
तेषां दोषविनाशाय प्रायश्चित्तं प्रजापतिः ॥

-
- (१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।
(२) स खदृ इति चेषितपुस्तकपाठः ।
(३) ब्रह्मण्यवादिभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) लवीवर्षान् इति चेषितपुस्तकपाठः ।
(५) नत्वा इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।
(६) पृष्ठत्रयो इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।

प्राह चान्द्रं पराकाञ्च तप्तस्यैव यथाक्रमम् ।
तत्तत्स्त्रीणां तदर्थं स्वात् शुद्धं दण्डमाञ्च पूर्व्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ शय्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

गौतमः—

आन्दोलिकां यदाविप्रस्यतुरन्तां विशेषतः ।
मनुष्यबाह्वं यानं स्वाद् दारुचिर्त्विर्भूषितम् ॥
धृत्वा पापधिया पापी नरकं याति दारुणम् ।
स वै भुवसुपागम्य ब्रह्मवान् दृष्टदेशतः ॥

पराशरः—

यानमान्दोलिकादीन् यः पारकं भोगदृष्टया ।
विप्रोहरेन्नृहादुःखमनुभूय भुवः खले ॥
दृष्टदेशे यदा वक्त्री जायते वर्षगर्हितः ।
तस्य दोषविनाशाय प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

एतत् पुनर्दानविषयम् । अदत्त्वा प्राजापत्यद्वयं वेदितव्यम् ।
अन्नियवैश्ययोरेवं वेदितव्यम् । शूद्रे तद्द्रव्यं स्वामिने पुनर्दाप-
यित्वा शतरूप्येण दण्डः । तत्तत्स्त्रीणां तदर्थं यथाक्रमं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ यानहरणप्रायश्चित्तम् ।]

[ ] अथ यानहरणप्रायश्चित्तमाहृत्वादिः इति हेमाद्रौ यानहरणप्रायश्चित्त-
मिहान्मोप्यन्वः क्रीतवाचीपुस्तकबोर्नीपबन्धते ।

देवसः—

उपानत्यादुके राजन् पारक्वं योद्विजोहरेत् ।
स चाण्डालसमीभूयात् कण्टकास्तरणं व्रजेत् ॥

यमः—

उपानत्यादुके यस्तु पारक्वं वै द्विजोहरेत् ।
कण्टकास्तरणं गत्वा पादशूलीभवेद्भुवि ॥

मरीचिः—

योविप्रः पापमन्नात्वा उपानत्यादुके हरेत् ।
यमलोकमुपागम्य शयनं कण्टकोपरि ॥
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

एतत् पुनरदानविषयम् । दस्त्वा पञ्चगव्यभक्षणम् । क्षत्रिया-
दीनामेवम् । तसत् स्त्रीणां पूर्व्ववत् तदर्थं यथाक्रमं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ उपानहरणप्रायश्चित्तम् ।]

अथ अत्रहरणप्रावसितमाह ।

देवसः—

अत्रं हरित द्विजोन्मैव' महातपनिवारणम् ।
यमप्रोतिकारं पुण्यं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥

मार्कण्डेयः—

पारक्यं पण्डितं सर्वसौख्यदायि महाधनम् ।
तद्विप्रो यदि सुष्णाति अनाधारोभवेद्भुवि ॥

शिवरहस्ये—

महामूर्खं महासौख्यप्रदं नृपां द्विजोहरित् ।
अत्रमुच्छहरं पुण्यं नरकं याति दाहकम् ॥
अनाधारो भवेद्भूमौ सर्वदा' भुवि गर्हितः ।
तस्य निष्कृतिरत्यक्वा भारते लोकपावनी ॥
वस्त्रावृते पराकं स्नात् क्षेतकी'पर्णसंहृते ।
यावकं तालपत्रैश्च 'निर्धिते राजवह्नभ ॥

(१) चाहेति क्षीतपुलाके नास्ति ।

(२) वस्तु इति क्षेतितपुलाकपाठः ।

(३) सर्वदा इति क्षीतपुलाकपाठः ।

(४) क्षेतकीपर्ण इति क्षीतक्षेतितपुलाकपाठः ।

(५) निर्धितं इति क्षीतपुलाकपाठः ।

पञ्चगव्यं पिवित्यश्वात् पुनर्दत्त्वा तु तद्वनम् ।
 अश्वारिं द्विगुणं प्रोक्तं क्षत्रियाश्वाभिदं व्रतम् ॥
 तत्तत्क्षीराभिदं ज्ञेयं प्रायश्चित्तं विशेषणम् ।

इति हेमाद्रौ श्वरप्रणयश्चित्तम् ।

---

(१) अश्वारि इति शेषितश्वरप्रणयः ।

अथ चामरहरणप्रायश्चित्तमाह ।

267

गीतमः—

चामरं सर्वभूतानां देवानामपि प्रीतिदम् ।
राजयोष्यं हरन्विप्रः सद्योगच्छेद्यमालयम् ॥

देवलः—

चामरं सर्वदेवानां भूतानां भूपतेरपि ।
राजश्चिह्नं हरेद्यस्तु सद्योभवति पातकी ॥

मार्कण्डेयः—

भूपतीनाञ्च देवानां नृणां तापाऽपहारियत् ।
चामरं हरति विप्रः सद्योयमपुरं व्रजेत् ॥
देवानां हरणे चान्द्रं प्राजापत्यञ्च भूपतेः ।
भूतानां हरणे बालव्यजनी^१ यावकं चरेत् ॥

एतत्पुनरप्येवविषयम् । अन्यथा द्विगुणम् । सर्वेषां वर्षाणां
स्त्रीषामपि चित्रसंगतव्यजनहरणेऽपि प्रायश्चित्तमेवं कारणीयम् ।

इति हेमाद्रौ चामरहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) चाहेति प्रीतिपुस्तके मार्क ।

(२) हरेद्विप्र इति चैत्रतपुस्तकपाठः ।

(३) बालव्यजनं इति प्रीतिपुस्तकपाठः ।

अथ पुष्पहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

वसिष्ठः—

आरामे पुष्पहर्ता यो देवपूजार्थकल्पिते ।
 'यावत् तत्रैव पुष्पाणि सुगन्धीनि महान्त्वपि ॥
 तावद् वर्षसहस्राणि यमलोकं समश्रुते ।
 पुनर्भूमिगतः पापी जायते वक्रनासिकः ॥

[हारीतः—

पारक्षाणि प्रसूनानि यो हरेदिप्रवज्जभः ।
 महान्तं नरकं गत्वा जायते रन्ध्रनासिकः ॥]

महाराजविजये—

'पुष्पजालं हि पारक्षं देवपूजार्थमादरात् ।
 सुगन्धिकरवीरादिं हृत्वा विप्रः स पापभाक् ॥
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सुविचार्य मनीषिभिः ।
 देवद्रव्यापहरणे चान्द्रं वक्षरसेवनात् ॥

(१) आहृति इति श्रौतशुक्लपाठे नास्ति ।

(२) वायन्त्यमेव इति श्रौतशुक्लपाठः ।

[ ] खवं पाठः श्रौतशाखीशुक्लकवोर्नोपलब्धः ।

(३) दुष्पसातं इति श्रौतशुक्लपाठः ।

(४) संविचार्य इति श्रौतशुक्लपाठः ।

पराकं ब्रह्मनिर्वाणे कायः क्षत्रियवैश्ययोः ।

[क्षत्रियवैश्यनिर्वाणे भारामे इति योजनीयम्] ॥

स्त्रीभ्यामपि पूर्ववद् योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ पुष्पहरणप्रायश्चित्तम् ।

[ ] अत्र पाठोद्धेचित्तपुस्तके नास्ति ।

अथ फलहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

हेवचः—

कदलीं मातुलिङ्गञ्च नारिकेलञ्च^२ पानसम् ।
द्राक्षा-कर्पूर-जम्बीर-धूत-जम्बूफलानि च ॥
हृत्वा विप्रसु पारक्यं भुञ्जा नरकमश्रुते ।
पुनर्भुवसुपागम्य फलहीनोऽपि जायते ॥

जावालिः—

फलानि विविधानीह देवप्रीतिकाराणि वै ।
मुषित्वा वै^३ द्विजोलीभान् नरके वासमश्रुते ।
भुवः खलमुपागम्य फलहीनोऽपि भवेत् ॥

महाराजविजये—

नानाविधं फलं विप्रः परकीयं मनोहरम् ।
हृत्वा लोभान् महापापी नरके वासमश्रुते ॥
फलहीनोभवेत्कीके तस्मात् स्तेयं न कारयेत् ।
ऋतुत्रये पराकः स्याद् वक्षरे चान्द्रमुच्यते ॥
पञ्चगव्यं पुनर्दत्त्वा नान्यथा ऋषिचोदितम् ॥

अत्रियवैश्यायोरेतद्विगुणम् । तप्तत् स्त्रीणां पूर्व्वेवद्विगुणम् ।

इति हेमाद्री फलहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) नारिकेलञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वः इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रोद्धत्वा इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथ कान्दाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह¹ ।

देवलः—

सूरणं ऋङ्गिवेरञ्च हरिद्रामूलकं तथा ।
अन्यानि मूलवस्तूनि देवयोग्यानि यानि च ॥
विप्रोमुषित्वा लोभेन तेन यद्यत्समाचरेत् ।
तत्सर्व्वं स्वामिनः प्रोक्तं² द्यौपवानिह जायते ॥

हारीतः—

सूरणं ऋङ्गिवेरञ्च हरिद्रा मूलकं तथा ।
अन्यानि मूलवस्तूनि पारक्वाणि द्विजोयदि ॥
³हरेन्नरकमाप्नोति पापयोनिषु जायते ।

मार्कण्डेयः—

सूरणं⁴ ऋङ्गिवेरञ्च हरिद्रा मूलकं तथा ।
वस्तून्अन्यानि मूलानि विप्रोमुष्याति कामतः ॥
अस्यद्रव्ये द्विजःस्त्रीयो दोषबाहुष्यमाप्नुयात् ।
पलद्वयं यदि हरेत् पारक्यं मूलवस्तु यत् ॥
तत्पुनः स्वामिने दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
⁵दशादिशतपर्य्यन्तं मूलद्रव्याऽपहारवान् ॥

-
- (१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।
(१) द्यौपवान् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(२) द्यौवा इति श्रौतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।
(३) द्यौवरे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(४) द्यौवद्विचतपर्य्यन्तं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अदस्वा स्नाभिने स्तेयो अयुतं अपमाचरत् ।

ततः शुद्धोद्भिज्जोलीके अग्न्या दौषभाभवेत् ॥

तदाहाऽऽपस्तम्बः—

“एधोदके मूले पुष्यफले गन्धपाने शाक इति वचनमेकवार-
मस्यस्तेयविषयं ततोऽधिके उत्तप्रायश्चित्तमेव ।”

अत्रियवैश्वयोः पूर्व्ववद् वेदितव्यम् । तत्तत्स्त्रीणामर्षादि-
न्वायेन योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ मूलहरण्यश्चित्तम् ।

अथ क्रीषहरचप्रायश्चित्तमाह' ।

273

देवसः—

'भलाबु हृतकोषश्च वृन्ताकं शिपुजं तथा ।

तथैव तिम्रिचीकोषं' कपित्वं कदलीं तथा ॥

एवमादीनि 'क्रीषाश्च ह्रत्वा पापमवाप्नुयात् ।

उपोष्य रजनीमेकां खण्डघ्नोक्तविधानतः ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

'एतेन शुद्धिमाप्नोति अभ्यासे दिगुषं चरेत् ॥

एतदस्य क्रीषहरचविषयम् । बहुक्रीषहरणे दिगुषं प्रायश्चित्तम् । श्रीषामर्षम् ।

इति हेमाद्रौ 'क्रीषहरचप्रायश्चित्तम् ।

-
- (1) क्रीषहरणे प्रायश्चित्तमित्येव श्रौतशुक्लपाठः ।
  - (2) अथान्युद्धतक्रीषश्च इति श्रौतशुक्लपाठः ।
  - (3) कोषं इति श्रौतशुक्लपाठः ।
  - (4) क्रीषानि इति श्रौतशुक्लपाठः ।
  - (5) इत्येव इति श्रौत-शेखितशुक्लपाठः ।
  - (6) कोष इति श्रौतशुक्लपाठः ।

देवलः—

शाकान्यरष्यजातानि तथैव ग्रामजान्वपि ।
 नानानामानि शाकानि नानावर्णानि पूर्वजः ॥
 अपहृत्य यदा 'लोभान्महाशोकमवाप्नुयात् ।
 भारमात्रे महापापं 'इतरिष्यपापभाक् ॥

गौतमः—

शाकानि बहुवपाषि नानानामानि वर्चसः ।
 नानाविधानि यो हृत्वा 'महाशोकमवाप्नुयात् ॥
 भारमात्रे महापापमितरे शोकभाग्भवेत् ।
 प्राजापत्यं भारमात्रे पञ्चगव्यमघाऽल्पके ॥
 बहुवारितु चान्द्रं स्वाद् वस्त्रेषु 'विहग्भवेत् ।
 स्त्रीणां राजवेश्ययोश्च सर्वेषु पूर्वोक्तं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्री शाकहरणप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) लोभान् इति श्रौतपुस्तके पाठः ।
 (२) इतरे ऋष्यपापभाक् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) अहृत्त्वोक्तप्रायश्चित्ते इति श्रौत-वेदितपुरतकपाठः ।
 (४) विहग्भवेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
-

अथ पर्णहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयः—

कदलीमधुपर्णानि ताम्बूलीनामयापिवा^२ ।
 'परकीयाणि पर्णानि पासाशानि विशेषतः ॥
 ग्राम्याख्यरखजानीह विप्रोद्धत्वा^३ स पातकी ।

महाराजविजये—

परकीयाणि पर्णानि ग्राम्याख्यरखजान्यपि ।
 कदलीमधुपर्णानि ताम्बूलीनां विशेषतः ॥
 ग्राम्यानि पर्णजातानि विप्रोद्धत्वा भद्राबलः ।
 भारमात्रे पराकं स्वाद् वत्सरं स्तेयसम्भवे ॥
 इतरे पञ्चगव्यं स्यात् प्राजापत्यं तु वत्सरे ।

'स्त्रादीनां पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ पर्णहरणप्रायश्चित्तम् ।

- (१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।
 (२) बधेऽपिवा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) पारकीयाणि इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) इत्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) स्त्रादीनां इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

देवसः—

इन्धनं दारुकाष्ठं वा समिधोदर्भसञ्चयान्^२ ।
 सुक्सुवादीनि पात्राणि यज्ञसाधनहेतवे ॥
 अरशीं यूपस्तम्भं वा परकीयं द्विजोहरत् ।
 स गत्वा नरकं घोरं कृमिः समिधपूरितः ॥

जावालिः—

सुकसुवादीनि पात्राणि समिधोदर्भसञ्चयान् ।
 [अरशीं यूपस्तम्भं वा परकीयं द्विजोहरत् ॥
 स गत्वा नरकं घोरं कृमिः समिधपूरितः ।]
 तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना महापापप्रथाग्निनी ॥
 इधसंघहृत्ते राजन् प्रतमष्टोत्तरं जघेत् ।
 सुक्सुवादिषु पराक 'मरुक्षां तप्तमौरितम् ॥
 यूपस्तम्भे च चान्द्रं स्वाद् इन्धने गव्यभक्ष्यम् ।
 दर्भेषु भारमात्रेषु प्राजापत्यं विधीयते ॥

स्त्रीणां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्री इन्धनाऽऽदिहरश्चप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति स्त्रीतदुक्तके नास्ति ।

(२) दर्भसञ्चये इति केष्वितदुक्तकथाः ।

[ ] अर्थ श्लोकः स्त्रीत-वाचीतदुक्तकथोर्नोपलब्धः ।

(३) मारुक्षां इति केष्वितदुक्तकथाः ।

मनुः—

'परकीयं जलं हत्वा क्षेदारार्थं द्विजोयदि ।
 चारामपोषणार्थाय अथवा शाकहृदये ।
 स एव नरकं गत्वा मण्डूकोजायते भुवि ।

गालवः—

चारामपोषणार्थं वा क्षेदारार्थं जलं हरेत् ।
 'परकीयं द्विजोयस्य तस्मैव नरके स्थितिः ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य मण्डूकोजायते मृच्छान्' ।
 तस्य दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥
 एकेऽङ्गि शतगायत्री मासे तद्दशधा स्मृतम् ।
 वक्षरे स्वयुतं प्रोक्तमतजह्वं न निष्कृतिः ॥
 वृषाक्षीयदि योविप्रस्तावन्नाभं हरेद्यदि ।
 पीत्वा पञ्चाद्विचार्थ्याऽथ शतं नामत्रयं जपेत् ॥

स्रग्नादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्री जलहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) चाहेति शीतपुष्पके नास्ति ।

(२) चारकीयं इति वेदितपुष्पकपाठः ।

(२) चारकीयं इति वेदितपुष्पकपाठः ।

(३) भुवि इति शीतकाशीपुष्पकपाठः ।

278 अथ भक्ष्य-भोज्यहरणप्रायश्चित्तमाह¹ ।

देवलः—

अपूर्णं माषसम्भृतं तथा मुहससुन्नवम् ।
गोधूमानां विकाराणि भक्ष्याणि विविधानि वै² ॥
संयावं परमान्नं च चित्रान्नानि रुचीनिच ।
चोषं लेह्यञ्च पेयञ्च³ चिचयाकानि यानिच ।
⁴परकीर्यं द्विजोमोहाज्जिह्वाचापस्वतोहरित् ॥
तस्यैव जिह्वा पतति यमलोके सुदारणे ।
स पश्चाद्भुवमासाद्य वायसोऽभूत् संशयः ॥

जावालिनः—

गोधूमसम्भवं चैव तथा माषोन्नवं रुचि ।
मुहसम्भवमन्यञ्च तथा क्षीरसमुन्नवम् ॥
संयावं परमान्नञ्च चित्रान्नानि⁵ रुचीनिच ।
पिष्टरूपाणि यावन्ति तथाफलससुन्नवम् ॥
तैलपक्वं क्षीरपक्वं⁶ गुडपक्वं तथैवच ।
चोषं लेह्यञ्च पेयञ्च⁷ चिचयाकानि यानि च ॥

-
- (1) चाहेति श्रौतपुस्तकेनास्ति ।
  - (2) विविधानि च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
  - (3) चित्रान्नानि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
  - (4) परकीर्या इति वैश्वितपुस्तकपाठः ।
  - (5) रुचीनिच इति वैश्वितपुस्तकपाठः ।
  - (6) गुडपक्वं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
  - (7) चित्रान्नानि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

'परकीयाणि योविप्रोजिह्वाचापस्थवान् हरत् ।
 तस्मैव जिह्वा^(१)च्छिदेत् यमदूतैर्भयङ्करैः ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य वायसत्वं हि बिन्दति^(२) ।
 'तस्मैव^(३) निष्कृतिः^(४) स्तेये कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥
 भस्त्राऽपहरणे पश्चात् सम्पूर्णे वेदमातरम् ।
 अख्ये श्रुतं सङ्ख्ये^(५) 'जपेन्नियमपूर्वकम् ॥
 अक्षस्तेयी च चित्त्राक्षे सम्पूर्णे तप्तमाचरेत् ।
 एतैः शुद्धिमवाप्नोति पुनर्दत्त्वा श्रुतिं हरत् ॥
 स्त्रादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ भस्त्र-भोग्यहरणप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) धारकीयाणि इति श्रौतपुराणपाठः ।
 (२) जिह्विषा इति श्रौतपुराणपाठः ।
 (३) आचरे इति श्रौत-शेखितपुराणपाठः ।
 (४) तस्मैव इति शेखितपुराणपाठः ।
 (५) निष्कृतिरिचं इति श्रौतपुराणपाठः ।
 (६) अथं इति शेखितपुराणपाठः ।
-

'अथ क्रमुक-रुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रुद्राक्षान् क्रमुकान् पूगान् परकीयान् द्विजीहरेत् ।
सद्यएव द्विजन्माऽसौ शिवद्रोही प्रजायते ॥
महान्तं नरकं गत्वा जायते भुवि कौटकः ।

मार्कण्डेयः—

क्रमुकान् यत् रुद्राक्षान् परकीयान् द्विजाऽधमः ।
क्रयविक्रयलोभेन हरेद्यदि भुवःस्वले ॥
सद्यएव मङ्गापापी यमलोकं समनुते ।
भुवि पश्चात् स पापीयान् जायते पिटिकाकृतिः ॥
प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् पाराशर्येण भाषितम् ।
शतार्घ्यं तु रुद्राक्षं हत्वा चान्द्रहयं स्मृतम् ॥
शते पराकमस्ये तु गायत्रीजपमाचरेत् ।
शतार्घ्यं सप्तर्षं तु क्रमुकं वा हरिद्विजः ॥

(१) अथ क्रमुकहरणप्रायश्चित्तमाह इति श्रीतट्टस्तकपाठः ।

(२) परकीयान् इति श्रीतट्टस्तकपाठः ।

(३) शीटिकाकृतिरिति श्रीतट्टस्तकपाठः ।

(४) चान्द्रहयं शून्यं इति श्रीतट्टस्तकपाठः ।

(५) वः इति शेषेऽपि तट्टस्तकपाठः ।

क्रमुक-बद्राचहरप्रायश्चित्तम् ।

२८१

प्राजापत्यश्च चान्द्रश्च योजयित्वा यथाक्रमम् ।

अतर्जुं महापापी निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥

स्रग्नादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ क्रमुक-बद्राचहरप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुडहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयः—

गुडमल्पञ्च^२ भारं वा पारब्धं योद्विजोहरेत् ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥
तदन्ते भुवमासाद्य जायते मधुवृक्षकः ।

पराशरः—

योविप्रोलीभमोहेन परकीयं गुडं हरेत् ॥
अल्पं वा भारमात्रं वा स द्विजो^३ नरकं व्रजेत् ।
भुवि स्थावरतामिस्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ॥

भारप्रमाणं पूर्वोक्तम् ।

अल्पगुडे पराकःस्वादु भारे चान्द्रसुदाहृतम् ।
^४एवं संवत्सरादूर्ध्वं पतितोऽभूत् संशयः ॥

अग्नादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ गुडहरणप्रायश्चित्तम् ।

- (१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।
(२) अल्पन्तु इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) विप्रः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(४) एवं वै वत्सरात् इति श्रौत-आशीपुस्तकपाठः ।

देवलः—

पारक्यमग्निहोत्रार्थमानीतं क्षीरसुत्तमम् ।
द्विजोगोद्वयलोभेन सुषित्वा पापमाप्नुयात् ॥

गीतमः—

पारक्यमग्निहोत्रार्थमानीतं योद्विजोहरेत् ।
सुषित्वा पापबाहुल्यमनुभूय भवः स्थले ॥
पशुह्रीनोभवेत् पापी कृतं कर्म 'स्मरन् विभो ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शूद्रो' भवति निश्चयः ॥
उपोष्य रजनीमिकां परेद्युर्गोजलं पिबेत् ।

एतदेकदैव हरणे प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे द्विगुणम् । वत्सरान्ते
चान्द्रायणम् । स्त्रियादीनामिवम् ।

इति हेमाद्रौ क्षीरहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) आहुस्मरन् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) शुभो भवति इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ दध्याऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह' ।

गौतमः—

दधि तन्नं मधु द्रव्यं^१ पारक्यं^२ घृतमेव च ।
नवनीतं द्विजोहत्वा नरकं याति दारुणम् ॥
पुनर्भुवन्मुपागम्य पाषाणत्वमवा^३भूयात् ।

जावालिः--

पारक्यं दधि तन्नं वा नवनीतं घृतं मधु ।
देवतार्थं द्विजार्थं वा विप्रार्थं वा गृहस्थितम् ॥
द्विजोहोभातुरीयसु हरित् तद्गारमानतः ।
महात्मं नरकं गत्वा भुवि पाषाणतां व्रजेत्^४ ॥
एकवारि दद्य अपेत् तन्ने दधि द्विजोत्तमः ।
नवनीते मधुद्रव्ये द्वाष्टोत्तरशतं अपेत् ॥
द्विवारि तु सहस्रं स्नात् बहुवारिऽयुतं स्मृतम् ।

'नवनीतमधुनोर्द्विगुणम् । बहुवारं संवत्सरि चान्द्रायणम् । 'नवनीते
मधुनि च महाचान्द्रायणम् । एतद्वर्षादूर्ध्वम् । घृते विशेषमाह—

- (१) चाहेति श्रौतशुक्लके नास्ति ।
- (२) ऋचं इति श्रौतशुक्लकपाठः ।
- (३) अषाण्यते इति श्रौत-वेदितशुक्लकपाठः ।
- (४) पाषाणवद्धृतं इति श्रौतशुक्लक पाठः ।
- (५) नवनीते मधुनोर्द्विगुणं इति वेदितशुक्लकपाठः ।
- (६) नवनीतमधुनो इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

दध्याऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

२८५

पल्लवये लक्ष्मिं श्वाद् अयुतं दमसंख्यया ।

शतादूर्ध्वं महादेव्याः 'लक्ष्मिणां' विमुञ्चति ॥

संवत्सरादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री दध्याऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) लक्ष्मिणां इति श्रौतशास्त्रीइस्तच्छाठः ।

अथ त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तमाह¹ ।

देवलः --

मरीचं पिप्पलीं शुण्ठिं सर्वरोगहरं वरम् ।

सर्वपापहरं दिव्यं पारक्यं यो ऋरिहजः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

जावालिः—

मरीचीं पिप्पलीं शुण्ठिं सर्वपापहरं महत् ।

सर्वरोगहरं पुण्यमपवर्गफलप्रदम् ॥

²लोभेन योऽहरेत् पापी महान्तं नरकं व्रजेत् ।

पलहये पराकः स्यात् प्राजापत्यं दशात्मके ॥

³यते पलेषु चान्द्रं स्यात् सङ्घस्त्रे स्तेयभाग्भवेत् ।

त्रिकटुकस्य पलसङ्घस्त्रस्तेये ⁴स्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

स्त्रादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तम् ।

(1) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(2) शुद्धित्वा इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(3) यते फलं सुचान्द्रं स्यात् इति क्रीत वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(4) प्राजापत्यं कृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ रसौषधिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयः—

पूर्णचन्द्रोदयं चैव^२ वसन्तकुसुमाकरम् ।
 आनन्दभैरवश्चैव मृगाङ्गं राजपूर्वकम् ।
 भूपतिं चाम्निपुत्रञ्च स्वर्णभण्डं तथैवच ॥
 ज्वराङ्गुशं विदाहञ्च तथा ग्रहकवाटकम् ।
 अन्यान्धौषधजालानि शम्भुवीजोद्भवानि च ॥
 गन्धकं पार्वतीवीजं सिन्दूरं हरितालकम् ।
 अभ्रकं तालकश्चैव कुसुमं वाऽऽत्मसम्भवम् ॥
 लाक्षातैलं हस्तिगन्धं कुष्माण्डं सघृतं तथा ।
 एतेष्वन्यतमं हृत्वा द्विजस्यारूढालतां भजेत् ॥

तेषु च औषधेषु मध्ये एकं वा विप्रोहरेत् तस्य प्रायश्चित्तमा

गौतमः—

रसौषधानि योहृत्वा द्विजः पापं विदन्नपि ।
 स्त्रियदोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं स^३ आचरेत् ॥
 प्राजापत्यं निष्कमात्रे स्वर्णमात्रे विभुं चरेत् ।
 पलमात्रे भुवः क्रान्तिं द्विपले पतितोभवेत् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वसन्तं कुसुमाकरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रायश्चित्तघटीरितं इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

शुवः क्रान्तिं भूपदधिषम् । 'एवमादिषु स्यादीनामिवं
वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ रसौषधिहरणमायचित्तम् ।

---

(१) एवं चकारिषु इति वेदितव्यमवगतः ।

अथ गृहोपकरणोऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गीतमः—

'सुसलं दृषदशेव उलूखलमनन्तरम् ।
 वरुणं वेचुपात्रञ्च शूर्पं दाम तथैवच ॥
 'वृहद्विलञ्च निशेचीं 'मन्मयं भाण्डमेवच ।
 दारुपात्रं कुण्डलिनीं योहरेद्विजनायकः ॥
 न तस्य निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारमर्हति ।

पुनः संस्कारइति पटगर्भसंस्कारः^२ ॥

यज्ञोपवीतहितयं गायत्रीदानमेव च ।
 ब्रह्मोपदेशोविहितः पञ्चमव्यमनन्तरम् ॥
 उपासनं प्रकर्त्तव्यं पुनः कर्त्तव्यनिवृत्तये ।

यत्र यत्र पुनः कर्त्तव्यपातः तदाह—

देवसः—

यत्र यत्र पुनः कर्त्तव्यं मुनिभिः परिकीर्तितम् ।
 तथैव पटगर्भेण विरजाहोमएव च ॥
 ब्रह्मोपदेशोगायत्री पञ्चमव्यमतः परम् ।
 पाद्विचयोदग्रश्चैव पुनः संस्कारउच्यते ॥

तदाह

-
- (१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।
 (२) सुसलं इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) वृहद्विलञ्च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (४) मन्मयं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (५) पटगर्भसंस्कार इति शेषितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

मुनिभिर्यत्र 'चोक्तं' स्यात् पुनः संस्कारमादरात् ।

पटगर्भविधानेन तत्र तत्रैव कारयेत् ॥

षोडशमहादानेषु तत्तद्दानप्रतिग्रहे पटगर्भविधानेन सर्व्वं
कुर्व्यात् ।

इति हेमाद्रौ गृहोपकरणाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) यत्र चोक्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्तद्दाना प्रतिग्रहे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शस्त्राऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

कुन्तं खड्गञ्च परशुं भिन्दिपालं^२ धनुस्तथा ।
 शस्त्रं खनित्रं मुसलं चक्रं खेटकसंज्ञितम् ॥
 तूणीरं भिन्दिपालञ्च^३ गदादण्डं तथैवच ।
 एतानि शस्त्रजालानि हरेदुविप्रः सकथ्यदा ॥
 महापातकमासाद्य नरके वासमश्नुते ।^४

^५भारद्वाजः—

शस्त्रं खनित्रं मुसलं खेटकं लाङ्गलं तथा ।
 [तूणीरं भिन्दिपालञ्च गदादण्डं तथैवच ॥]
 कुन्तं खड्गञ्च परशुं शङ्खु शस्त्रं धनुस्तथा ।
 एतानि शस्त्रजालानि हिंसाहेतूनि योहिजः ॥
 हरेन्नरकमाप्नोति कारुकोभुविजायते ।
 एतद्दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 प्राजापत्यं विदित्वा तु अज्ञानात् यावकं चरेत् ।
 पश्चाच्च पञ्चगव्यस्य प्राशनं विधिपूर्वकम् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुरतके नास्ति ।

(२) भिन्दिपालं इति क्रीतपुरतकपाठः ।

(३) गदां इति क्रीतपुरतकपाठः ।

(४) भारद्वाज इति क्रीत-काशीपुरतकपाठः ।

[ ] इदं श्लोकं क्रीत-काशीपुरतकयोर्नोपलभ्यते ।

तत्तत् कृत्वा द्विजः दृष्टः चन्द्रियोऽपि यदा हरित् ।

'विप्राश्च द्विगुणं कुर्यात् सर्व्वतः पापशान्तये ॥

स्त्रीषामर्हं वेदितव्यम्--

इति इमाद्वी शस्त्राऽऽदिहरचप्रायश्चित्तम् ।

---

(1) विमचेत् इति श्रीमहर्षकथाः ।

अथ मार्गनिरोधप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवसः—

योविप्रः पतितैः सार्धमरक्षे^२ मार्गमध्यतः ।
 वस्त्रं धान्यं धनं तान्त्रं पात्राऽऽदिकमुपाहरेत् ॥
 स विप्रो नरकं गत्वा कालसूत्रमवा^३प्नुयात् ।
 तदन्ते भुवमासाद्य^४ भिक्षजातित्वमाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

विप्रो मसिन्धुचैः सार्धमरक्षे मार्गरोधकात् ।
 वस्त्रं धान्यं धनं तान्त्रं पात्राऽऽदिकमुपाहरेत् ॥
 स विप्रो यमलोकेऽय मङ्गलयमवाप्य च ।
 भुवमासाद्य पापात्मा भिक्षवान् जायते भुवि ॥
 तस्य दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।
 [एकत्र दिवसे राजन् प्राजापत्यमुपाश्रितम् ॥]
 मासे चान्द्रस्यतौ प्रोक्तं महाचान्द्रमुदीरितम् ।
 वस्तरान्ते मुनिञ्चेष्ट सुवर्षस्तेयमाप्नुयात् ॥

(१) आहृति स्मृतपुराणे नास्ति ।

(२) अरक्षे इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति स्मृतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) जायते इति रौतवान् इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

[ ] इदं लोकार्धं वेदितपुस्तके नास्ति ।

२८४

हेमाद्रिः ।

वत्सरान्तं सुवर्णस्येयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । क्षत्रियादीनां
पूर्ववत् ।

इति हेमाद्री मार्गनिरोधप्रायश्चित्तम् ।

अथ तटाकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवसः—

तटाकं कूपकासारो वनं क्षेत्रं द्विजोहरेत् ।
बलाहा चौथ्यरूपेण हीनमूखेन वा नृप ॥
तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति यमलोकाल्लदाचन ।
तदन्ते भुवमासाद्य जायते कुक्षिरोगवान् ॥

मास्त्रे—

वनं तटाकं कूपं वा कासारं क्षेत्रमेव वा ।
पारकं यो द्विजोभोहात् मुष्णाति द्रव्यलोभतः ॥
हीनमूखेन चौथ्येण बलाहा ग्रामणीयतः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकाद् भयङ्करात् ॥
ततोभुवमुपागम्य कुक्षिरोगीह जायते ।
तस्यैव निष्कृतिरियं मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥
तप्तं सक्तत् द्विजोहृत्वा पराकं वदरे स्मृतम् ।
अतर्जर्षं शृणुष्वेदं स्वर्णस्तेयौति कथ्यते ॥

(१) तट्टाकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तट्टाकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भुवि रोगवान् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ग्रामणो यतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

संवत्सरादूर्ध्वं 'स्वर्भक्षेयप्रायश्चित्तं' कृत्वा गृह्यतीति तात्पर्यम् ।
 चतुर्यादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ तटाकादिहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) सोमपावश्चित्तमित्येव वेदितव्यमपाठः ।

(२) तद्गामादीनि शीतवृत्तमपाठः ।

अथ परिधानप्रतियहप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवसः—

ग्रामणीः प्राङ्निवाकश्च राजद्वारे पुरोहितः ।
 मन्त्री राजगृहे राजन् स वा यजनमार्गतः^२ ॥
 प्रजाभ्यः कार्यसिद्धयर्थं मूख्यं भागार्हतः क्रमात् ।
 योद्धरेत् सततं पापी स वै नरकमश्नुते ॥

मार्कण्डेयः—

^३मन्त्री राजगृहे तात राजद्वारे पुरोहितः ।
 ग्रामणीः प्राङ्निवाकश्च गृहक्षेत्रादिषु क्रमात् ॥
 प्रजाभ्यो मूलद्वारी^४ यस्तासां कार्याऽभिवृत्तये ।
 सपुत्र नरकस्थायी यावदाभूतसंप्रवम् ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य मार्जारत्वमवाप्नुयात् ।

गीतमः—

^५राजा भारमनुदाहरे ? प्राङ्निवाकः पुरोहितः ।
 ग्रामणीर्ग्राममध्ये यः चत्वारः पापभागिनः ॥
 प्रजाभ्योधनमादाय दद्याद् दानादिकं द्विजः ।
 नरकस्थानमासाद्य मार्जारो जायते भुवि ॥

-
- (१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।
 (२) श्रद्धाजननमार्गतः इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) मन्त्रिराजगृहे इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) मूल्यद्वारिणे इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (५) राजा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

पापं प्रतिग्रहीतृभ्यस्तद्वर्षं तत्पुरोहितः ।
 ग्रामणीः सकलं पापं मन्त्री कार्याऽनुसाधने ॥
 तत्पापं सकलं प्राप्य यमरूपे निमज्जति ।
 गृह्यचेत्रादिषु स्थित्वा दर्शनार्थं धनं हरेत् ॥
 दातुः सर्वानि पापानि तत्क्षणादाप्नुयात्स वै ।
 एकवारं तु चान्द्रं स्यात् राजहारे पुरोहिते ॥
 महाचान्द्रं द्विवारं तु त्रिवारं 'स्वर्ण' इत्यर्थे सौ ।
 प्राङ्निवाकस्य कथिता निष्कृतिः 'पापहारिणी' ॥
 रूपके पञ्चगव्यं स्यात् प्राजापत्यं तु निष्कृते ।
 स्वर्णमात्रे तु चान्द्रं स्यात् 'ततो नास्त्येति निष्कृतिः ॥
 पूर्वोक्ताद्यत्वारः [त्वेतन्प्रायश्चित्तं परिशोध] तत्तन्प्रायश्चित्तं
 कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः । वर्षादूर्ध्वं पतिताएव, प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि
 माप्नुयुः । नोचेन्न शुद्धाः । धान्यवस्त्रादिहरणेऽप्येवमेव वर्षपाद-
 क्रमेण योजनीयम् । चत्रियादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वर्णं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वापहारिणि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ततो नास्ति च निष्कृतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

।। स्वर्णं पाठः क्रीतकायोपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

अथ कूटसाक्षिप्रायश्चित्तमाह' ।

देवलः—

व्यवहारं च कलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु ।
 कूटसाक्ष्यं द्रव्यलोभाद् यो विप्रोवदतेऽनृतम् ॥
 तस्य पुत्राय पौत्राय तदा नष्टत्वमाप्नुयुः ।
 यमलोकमुपागम्य अनुभूय महद्भयम् ।
 पुनर्भुवमुपागम्य पुच्छहीनोऽङ्गि जायते ॥

मार्कण्डेयः—

व्यवहारेषु कलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु ।
 धनं गृहीत्वा यो विप्रः कूटसाक्ष्यं वदेत् चित् ॥
 तस्यैव पुत्रपौत्राय तदा नष्टत्वमाप्नुयुः ।
 यमलोकादुपागम्य निष्पुत्रत्वमवाप्नुयात् ॥
 तस्य देहविशुद्धयं महाचान्द्रमदीरितम् ।

धर्मशास्त्रेष्वनृतमुक्त्वा द्विजवाटे^१ महाचान्द्रं प्रायश्चित्तम् । धर्म-
 शास्त्रेष्वनृतं प्राजापत्यम् । इतरत्र कायकृच्छ्रम् । तदाह
 मनुः—

द्विजवाटे महाचान्द्रं धर्मशास्त्रे तदर्हतः ।
 इतरेषु विवाटेषु कायकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

(१) आरेत क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कूट साक्षिं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्राः पौत्राश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजवाटे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अनृते तप्तकण्ठं स्यात् मीरुं धृत्वा द्विजाधरी' ।

अनृते रूपकं शतं राजा तं दण्डयेत् सुधीः ॥

इति हेमाद्री कूटसाक्षिवक्त्रुः . त्रयसिद्धम् ।

---

(१) द्विजातव इति श्रीतपुसाक्षपाठः ।

देवलः—

पुस्तकं फलकं सूत्रं^२ लेख्यं बन्धनमिव च ।

अपहर्त्ता द्विजोयस्तु स महापापमाप्नुयात् ॥

भूलोकं ससुपागम्य^३ महामूकोभवेदिह ।

महामारदीये—

लेख्यं सूत्रं बन्धनं वा पुस्तकं फलकं तथा ।

हृत्वा वै ब्राह्मणो^४ लोभान् नरकं याति दारुणम् ॥

भूलोकं ससुपागम्य महामूकोभवेदिह ।

तत्तद् द्रव्यं पुनर्दत्त्वा पञ्चात्तापसमन्वितः ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं तदा देहविशुद्धये ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

इति हेमाद्री पुस्तकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) साहेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) लेखनबन्धनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मूकोभविस्तमर्हति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) बस्तु द्विजोकोभाव इति लेखितक्रीतपुस्तकपाठः ।

302 अथ 'शालग्रामाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

'शालग्रामं शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः^१ ।
घण्टामुपस्करं विप्रो यो हरेन् पातकोत्तमः ॥
देवद्रोही स विज्ञेयः सर्वधर्मावहृष्कृतः ।
मृत्वा नरकमाप्नोति जायते भुवि चौरवान्^२ ॥

मार्कण्डेयः—

'शालग्रामं शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः^३ ।
घण्टामुपस्करं विप्रो यो हरेत् पापवृद्धिमान् ॥
नरकं दारुणं गत्वा जायते भुवि जायमान् ।
तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवः ॥
'शालग्रामं तु चान्द्रं स्यात् शिवलिङ्गं तथैव च ।
[रत्नलिङ्गे महाचान्द्रं प्रतिमायां तथैव च ॥]

-
- (१) शालग्राम इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) शाह इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) शालग्रामाण्डिका इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(४) चक्रपाणिनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(५) दौर्वान् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(६) शाह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(७) शालग्रामाण्डिकां चिह्नं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(८) चक्रपाणिनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(९) शाह इति लेखितपुस्तकपाठः ।
□ सर्वे सङ्घः श्रौत-शास्त्रोपसङ्गबोधोक्तिः ।

शालग्रामाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

३०३

प्राजापत्यं चक्रपाणौ इतरेषु तथैवच ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा गतिरस्तिहि ॥

स्त्रोणामर्कं चतुर्यादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ शालग्रामाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

इति मलिनीकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽपात्रीकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवसः—

चाण्डालीं ब्राह्मणो गत्वा पञ्चवाणातुरः सक्तत् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति 'कारीषाम्निबधादृते'^२ ॥

एतज्ज्ञानात् सक्तमनविषयम् ।

मार्कण्डेयः—

ब्राह्मणो यस्य चाण्डालीमघ्नानाद् रन्तुमुत्थनाः ।
गत्वा तत्र महत् पापं कृत्वा तत्र बधोऽग्मितः ॥

अग्निबध इति कारीषबधः । चाण्डालीगमने हेतुमाह 'कामा
तुराचाम् ।

कुक्षीं मुखविलासश्च दृष्टिर्भाषाः शिरोरुहाः ।
एतान् विलासान् चाण्डाल्या दृष्ट्वा तत्र प्रवर्त्तते ॥
माहृतः पितृतस्यैव कुलमेकीत्तरं शतम् ।
नरके निवसत्येव यावदाभूतसंभवम् ॥

- (१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।
- (२) कारीषात्प्रबधादिति वेदितपुस्तकपाठः ।
- (३) इति इह क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (४) चाण्डालातुराचाम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (५) भाषा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अतस्तद्दर्शनं भाषां वर्जयन्ति महीजसः ।

मत्स्यपुराणे—

द्विजोयः प्रत्यहं पापी चाण्डालीं मनसा स्मरन् ।

रमिथ्यामीति 'मोहेन स्मृत्वा पूर्वं तदुद्भवान् ॥

विलासानित्यर्थः ।

सकृत् स्मरणमात्रेण महान्तं नरकं व्रजेत् ।

गमने विषेपमाह ।

भारद्वाजः—

चाण्डाल्या^१ गमनं कुर्यां गमिथ्यामि तदालयम् ।

इति योमनसि स्थाप्य गमनाय^२ उपक्रमेत् ॥

पदे पदे ब्रह्महत्यापापमेव समभ्रुते ।

यमलोके महत्कष्टं^३ प्राप्नोति महदद्भुतम् ॥

यमदण्डप्रकारमाह ।

महाराजविजये—

छिनत्ति पादौ गमने जिह्वाच्छेदं वचस्यपि ।

भालिङ्गने हृदि^४ च्छेदः कुचयोः पीडने करौ ॥

सुम्बने^५ दन्तघातः स्यात् तत्सङ्गे शिग्रमीक्षणम् ।

एवं परोक्षे कुरुते यमीनास्त्यत्र संशयः ॥

(१) वो बुद्ध्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चाण्डालीगमनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) गमनाबोधक्रमे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अवाच्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) दण्डघातः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गौतम—

दिनमेकन्तु चाण्डालीं गत्वा विप्रः स्वमासयम् ।
 सर्व्वेषां स्पर्शनं कृत्वा पापं मनसि 'गूहयन् ॥
 ते सर्व्वे समतां यान्ति दिनमेकमिदं ततः' ।
 तेनैव सहसंसर्गमवाप्य गृहवासिनः ॥
 कृत्वा 'तस्माभ्यमापुस्ते विचार्य्येव प्रवर्त्तयेत् ।
 मासमेकं महापापी गृहे सङ्करकृत् सदा ॥
 'पुनैर्जनेर्विद्विष्कार्य्यीयथा ज्ञातोमहाजनैः ।
 तद्गृहस्था यदा ग्रामे ज्ञात्वा संसर्गमाप्नुयुः ॥
 ग्रामस्त्रास्ते जनाः सर्व्वे यथा' ज्ञाता जनैस्तथा ।
 ग्रामं दग्धा तु निःशेषं कृत्वा प्रायोपवेशनम् ॥
 मतिर्वाभरणं तेषां 'तद्गृहस्थैर्विना सदा ।

देवीपुराणे—

तीर्थे 'महाजनामङ्गे ह्यग्निदाहे महाभये ।
 द्विजो ज्ञात्वा तु चाण्डालीं सह्यत्वा तु शङ्किनीम् ॥
 चाण्डालीं तु 'पुनर्मत्वा देहशुद्धिं यदीच्छति ।

-
- (१) गूहयान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) सतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) तस्माभ्यमापुस्ते इति श्रीतपस्विकपाठः ।
 (४) पुनै इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (५) यथा वातो जनैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (६) तद्गृहस्थैर्विनासना इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (७) महाजनामङ्गोऽग्निदाहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (८) पुनर्मत्वा इति श्रीतपस्विकपाठः ।

तदा मनः समाधाय चापाये प्रत्यहं मुदा ।

स्नानेन वासमात्रेण शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥

नारदः—

'चाण्डालीति द्विजः पूर्व्वमन्नात्वा कामपीडितः ।

पश्चाज् ज्ञात्वा तु चाण्डालीं शुद्धिमिच्छन् मनस्यतः ॥

गामभेतुमुपागम्य चापाये प्रत्यहं शुचिः ।

प्रातः स्नात्वा माममात्रं पूर्व्वजः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

गातमः—

द्विजः कामासुरीगच्छेदविचार्य्य जनङ्गमाम् ।

पश्चाच्च 'चाण्डालजायेति ज्ञात्वा शुद्धिपरायणः ॥

(१) मंश्वर-धनुष्कांदां प्रातः स्नानाद्विशुध्यति ।

माममात्रेण राजेन्द्र नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

जावालिः—

'चाण्डालीं रूपसम्पन्नां दृष्ट्वा विप्रः सकृद्भुजन् ।

स 'चाण्डालसमीक्ष्यैः कारीषबधमर्हति ॥

एकस्मिन् दिवसे राजन् द्विवारं रमते द्विजः ।

(१) चाण्डालीति मेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चाण्डालजाया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डालीं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालसम्पन्नाः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

माट्टगामी स विज्ञेयः राजा तं दण्डयेन्मुदा ।

शिश्रं सवृषणं ष्छित्त्वा 'निर्वास्योविषयादृष्टिः ॥

जातृत्तरुः—

द्विजस्यञ्जालसंसर्गं ज्ञात्वा^१ कृत्वा विचारयन् ।

मासं वा बहुमासं वा पक्षं वापि दिनत्रयम् ॥

प्रत्यहं^२ स्वाऽऽस्थिति ग्रामे गृहे वा मेलनं चरेत् ।

ज्ञात्वा तथैव ग्रामस्थास्ते सर्व्वे गृहवासिनः ॥

ग्रामं गृहं तदा दग्ध्वा अर्पयेयुर्नृपाय तम्^३ ।

राजा सम्यग्विचार्य्याऽऽथ दण्डयेत् पूर्व्ववत् क्रमात् ॥

निर्वास्योविषयाद्राज्ञा यावत् प्राणावधारणम्^४ ।

तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ॥

दिनत्रये तु संसर्गं ग्रामे वा स्वगृहेऽपि वा ।

क्षालयित्वा^५ 'ततोऽर्धोभिर्मुन्मयानि परित्यजेत् ॥

सर्व्वं सचेलं ज्ञात्वा तु चक्रधातारं^६ मुक्तमम् ? ।

दशरात्रेण संसर्गं शोधयित्वा गृहादिकान् ॥

(१) निर्वाचः इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(२) नृत्वा इति क्रीत-छेदितपुस्तकपाठः ।

(३) स्वस्थितं इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(४) रात्रे तं विनिवेदयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः विनिवेदयेदित्यत्र प्रत्यवेदवत्
इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(५) प्राणावधारणः इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(६) ततोविप्र इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(७) चक्रधारं तमुत्तरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ते सर्वे पूर्ववत् स्नात्वा षड्द्वं कृच्छ्रमाचरेत् ।
 मासमात्रेण संसर्गे निवासान् शोधयेत्तदा ॥
 स्नात्वा तु विधिवद्गत्वा तस 'कृच्छ्रशतं चरेत् ।
 वर्षमात्रेण संसर्गे सहशय्याऽऽसनादिभिः ॥
 दग्धा गृह्णांश्च निःशेषान् ते सर्वे पतितास्तदा ।
 यदा शुद्धिमभीषन्तस्तदा ते विप्रपुङ्गवाः ॥
 पतितस्य यथाप्रोक्तं मुनिभिः सत्यवादिभिः ।
 'तद्दे कुर्यात्स्तदा सर्वं नान्यथा शुद्धिमाप्नुयुः ॥

नागरखण्डे—

यदा यदा द्विजोराजन् पञ्चवाणातुरः सदा^१ ।
 चाण्डालीं यदि पापात्मा रन्तुकामोगृहं व्रजेत् ॥
 तथा सह यदा कुर्यात् संसर्गं^२ लोकगर्हितम् ।
 दिनत्रये स पापीयान् कारीषवधमर्हति ॥
 दशरात्रं रन्तुकामः चाण्डालीं पापरूपिणीम् ।
 'स्वमुष्कं सहसाच्छित्त्वा दक्षिणां दिशमन्वियात् ॥
 स्रुतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा कुरुनन्दन ।
 तद्गर्भधारणे विप्रोवर्षादूर्ध्वं स पापभाक् ॥
 चाण्डालसदृशः साक्षात् पिष्टभिः सह मज्जति ।

(१) व्रतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्सर्वस्य इति क्रीत-श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(३) तद् इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(४) लोकविहिषं इति क्रीतश्लेषितपुस्तकपाठः ।

(५) स्वमुष्कं इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

भ्रान्तानान् मुखजः पूर्व्यं चाण्डालीति न संस्मरन् ।
 रमयामास कामार्त्तः पश्चाज् ज्ञाते तु तत्कथम् ॥
 रेतःसेकात् द्विजः पूर्व्यं ज्ञात्वा 'चाण्डालचेष्टया ।
 मर्चैलं स्नानमासाद्य विप्रेभ्यो 'श्चापयेन्मुदा ॥
 तदनुष्णमवाप्याऽथ श्चापाद्यं वेगतीव्रजेत् ।
 प्रातः स्नात्वा मासमात्रं शुद्धिमाप्नोति पूर्व्यजः ॥
 तस्योपनयनं प्रोक्तं पटगर्भविधानतः ।
 ज्ञात्वा द्विजस्तु चाण्डालीं सकृन्नच्छेद्दिनं मुदा ॥
 'घृतेनाऽऽलितदेहः सन् कारीषवधमाचरेत् ।
 दिनत्रयं यदा गच्छेत् व्रीहीणां रज्जुभिस्तया ॥
 सर्वाङ्गं वेष्टयित्वा च राजा तं दाहयेत्तदा ।
 माममात्रं द्विजो गच्छेद् ग्रामे संसृष्टिमाचरन् ॥
 राजा तन्मुष्कमाच्छिद्य निधायाऽथ तदञ्जलौ ।
 'प्रेषयेद्दक्षिणामाशां 'तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 ग्रामस्थाः पूर्व्यवद् गेहान् दग्धा सर्व्वं हि पूर्व्ववत् ।
 तन्नभंधारणाद्विप्रो रन्तुकामोजनङ्गमाम् ॥

(१) चाण्डालचेष्टया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञातये मुदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) घृतेन विप्रदेहः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रेषयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) श्रुतं शुद्धिमवाप्नुयात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

राजा भृत्यैः समानीय विचार्य बहुवाच्यया ।
 शकटं तं समारोप्य 'चाण्डालैरसिपाणिभिः ॥
 'तन्मांसं तैश्चशच्छित्वा मुदा तं भक्षयेत्पुरे ।
 श्रुत्वा घोषयन् वाद्यं पुरद्वारे विसर्जयेत् ॥
 मृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न दाहो नोदकक्रिया ।

गौतमः—

विप्राङ्गना यदा देवाद रन्तुकामा जनङ्गमम् ।
 तस्या अपि प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 चत्रियश्चोदजोगच्छेत् विप्रस्यार्द्धं प्रकल्पयेत् ॥

द्विजाङ्गनायाः शङ्कायां तदा समस्तं गर्भधारणाऽऽदिकं विचार्य
 राजा कर्णनासिके च्छेदयित्वा प्रवासयेत् । तस्या 'न वधः
 स्त्रीत्वात् । तदेवाह ।

जाबानिः—

'विप्रा गत्वा यदा राजन् 'चाण्डालं जनशङ्किता ।
 तदा विचार्याऽऽ गर्भान्तं राजा तां दण्डयेन्मुदा ॥

-
- (१) चाण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) जाबानिः क्षणतः स्थित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) दण्डयः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) विप्रः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।
 (५) जनैश्चाण्डालशङ्किनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नासाकर्णौ बापयित्वा निर्व्यास्या 'पट्टनादह्निः ।

त्यागएव वरोराज्ञा न बधः स्त्रीषु धर्मतः ॥

क्षत्रियवैश्याङ्गनानां चण्डालसंसर्गश्चेत् तदा सम्यक् विचार्य्य [दण्डः
कर्त्तव्यः] विप्रस्त्रीषु न कारीषबधएव ।

मनुः—

हृयोर्नारी यदा पापे 'श्चाण्डालैर्यदि शङ्किनी ।

तदा सम्यग्विचार्य्याऽथ कारीषबधमाचरेत् ॥

गर्भे गर्भे तदाच्छित्त्वा शिशुं तं भुवि निक्षिपेत् ।

पूर्व्ववहाहयेत् 'पापां न त्याज्या जनवल्गुभैः ॥ इति

तस्मिन् ग्रामे राजाऽभावे तं पापिष्ठं निगलेर्बद्धा राजान्तिकं
प्रेषयेयुः । विप्रैर्विप्राणां कर्त्तव्या । न हिंसादिः । यत्रोपवीता-
दिकं ऋटित्वा वहिष्कार्य्यः ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पत्न्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] क्रीत-क्षेपितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) चण्डालैरिति क्षेपितपुस्तकपाठः ।

(३) पापी इति क्षेपितपुस्तकपाठः ।

अथ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवतः

^१चाण्डालश्च तुरुष्कश्च द्वावेतौ तुष्यपापिनी ।

तदङ्गना तथा ज्ञेया विप्रैः पापभयातुरैः ॥

चाण्डालस्पर्शने राजन् सवस्त्रं स्नानमाचरेत् ।

सन्धाषण्ये ^२द्विजैर्भाषा दर्शने भानुदर्शनम् ॥

तच्छायास्पर्शनेनैव पूर्व्ववत् स्नानमाचरेत् ।

तदुच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।

शिखाणिकायां लालायां श्लेष्मसङ्गे विशेषतः ॥

मृद्भिः ^३प्रक्षालयेद्यत्नात् तं देयं द्विचिसंख्यया ।

शिखाणिकास्पर्शने मृदा एकवारं क्षालयेत् । लालास्पर्शे द्विवारम् ।

श्लेष्मस्पर्शे चिवारम् । वदनस्पर्शने मृदेकविंशत्या क्षालयित्वा द्वादश-

गच्छूवैः पूताम्ना तद्दिनं ससुपोश्च परेदुः पञ्चमश्वं पीत्वा

शुद्धिमाप्नोति । अतो दूरतएव त्वाञ्चः^४ । तदेवाऽऽह ।

मनुः—

युगं युगद्वयश्चैव त्रियुगश्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालपतितोदक्खासृत्तिकानामधः^५क्रमात् ॥ इति

तदेवाह—

(१) चाण्डेति श्रौतपुस्तके नास्ति । (२) चण्डालश्च इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजं भाषा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रक्षाण्डयित्वा इति श्रौत-चेषितपुस्तकपाठः ।

(५) त्वान इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(६) अथ क्रमान् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

'शिक्षाशिक्षायामेकावृत्तालायां तु द्वयं स्मृतम् ।
 श्लेषसङ्घे त्रयः प्रोक्तास्तदेव चाल्पवाक्रमः'^१ ॥
 आस्यस्त्रयं महत्पापं ^२मृत्तयैस्त्र्येकविंशतिम् ।
 तद्देशं चालयित्वा तु ^३गच्छूषान् द्वादशाऽऽचरेत् ॥
 उपोच्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

मार्कण्डेयः—

तुक्त्वीयोद्विजोगच्छेत् पञ्चवाचातुरःसहत् ।
 अन्नानाञ् ज्ञानतोवापि पूर्व्ववत् शुद्धिरीरिता ॥

मनुरपि—

ज्वात्वाऽज्वात्वा तुक्त्वीं योद्विजः कामातुरः सहत् ।
 गच्छेत् स शुद्धिमाप्नोति ^४चाष्टास्वागमने यथा ॥ इति
 विप्रस्य तुक्त्वीगमने प्राप्ते ग्रामे खट्वद्वादिसंमेलने सह्यद्विन-
 'पञ्च-मास-संवत्सरगतादीन् विचार्य ^५चाष्टालीगमनोक्तप्रायश्चित्तं
 कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ।

(१) शिक्षाशिक्षा च्छेदा क्वात् इति श्रौतशुक्लकषाठः ।

(२) चालने चमः इति श्रौतशुक्लकषाठः ।

(३) मृत्तयैस्त्र्येक विंशतिः इति श्रौत शेषितशुक्लकषाठः ।

(४) गच्छूषान् द्वादशधाऽऽचरेत् इति शेषित-श्रौतशुक्लकषाठः ।

(५) चाष्टास्वाः इति शेषितशुक्लकषाठः ।

(६) नम इति शेषितशुक्लकषाठः ।

(७) चष्टावो इति शेषितशुक्लकषाठः ।

नारदः—

पापं प्रकाशयेद्दीमान् पुण्यं सम्यग्विगूहयेत् ।

पापं यातीह नष्टत्वं तस्मात् पापं न गोपयेत् ॥

चाख्यानतुलसीयोरीषद्वेदोनास्ति । तस्मात् पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं
कृत्वा शुभोभवति ।

इति हेमाद्रौ तुलसीगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ 'षोडशविधचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

पराशरः

रजकश्चर्षकारश्च नटो'दुरङ्गएवच ।

कैवर्त्तमेदभिन्नाश्च स्वर्षकारस्तु सौचिकः' ॥

तच्चकसौलयन्त्री च सूनुयक्री तथा ध्वजी ।

नापितः कारकश्चैव षोडशैते जनङ्गमाः ॥

'ग्रामचाण्डाला इत्यर्थः । तत्पञ्चाशत् तद्वत् ताण्डाः । विप्रैः षोडश-
विधानां पञ्चौगमने पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रजकीं युवतीं ग्राम'चाण्डालीं योद्धिजोरमेत् ।

सहस्रघ्नानतो राजन् ज्ञात्वा शुद्धिमथाऽचरेत् ॥

जावालिः—

रजकीं ग्रामचाण्डालीं अज्ञानाद्वाङ्मोरमेत् ।

पञ्चवाचातुरः पश्चात् प्रायश्चित्तो भवेत्तद्विजः ॥

लिङ्गपुराणे—

द्विजः कामातुरोग्राम'चाण्डालीं रजकाऽऽश्रयाम् ।

अज्ञानाद्द्रुमयित्वाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

(१) षोडशविधचाण्डालगमने प्रायश्चित्तमित्येव श्रौतपुराणपाठः ।

(२) दुरङ्ग इति श्रौतपुराणपाठः ।

(३) सौचिक इति शेषितपुराणपाठः ।

(४) ग्रामे चाण्डाल इति शेषितपुराणपाठः ।

(५) चण्डाली इति शेषितपुराणपाठः ।

(६) चण्डाली इति शेषितपुराणपाठः ।

उभयोरेकमत्वा चेत् तत्र चान्द्रं विदुर्बुधाः ।
बलात्कारेण हेगुण्यं सक्तदाचरणे स्मृतम् ॥
रेतः सेकात् पूर्वमेव प्राजापत्यं विशोधनम् ।

महाराजविजये—

एकस्मिन् दिवसे विप्रः सक्तद्रजकनायकीं ।
'चेटीं' सेवेत यदि वा तदूर्ध्वं मुनिभिः स्मृतम् ॥
पतिव्रता यदा सा तु तप्तकच्छयतं स्मृतम् ।

नारदः—

चेटी चेद्रजकी भूप पञ्चाशत्तप्तमीरितम् ।
पतिव्रता यदि भवेत् तप्तकच्छयतं विदुः ॥
त्रिदिनं मासमाश्च द्विजोगत्वा पतिव्रताम् ।
चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं दिनत्रयगमे द्विजे ॥
षष्मासे चान्द्रषट्कं स्याद् वर्षादूर्ध्वं पतत्यसी ।

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं रजकीगमने वेदितव्यम् ॥ नाऽन्यथा
'शुद्धो' भवति । एवं सर्व्वत्र षोडशचाण्डालस्त्रीगमनेषु 'योजनीय-
मुक्तमनुक्तं वा । सर्व्वत्र गर्भधारणे कारीषवधएव । विप्राङ्गनानां
रजकादिषोडशचाण्डालसंसर्गे प्रायश्चित्तं गर्भे त्वागएव इति

(१) सेवेचेटीं इति चेत् इति चेत् इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(२) मासे षट्कं तु चान्द्रायणानि चेत् स्मृतपुस्तकपाठः । चान्द्रायणानि
चान्द्रायणानि स्मृतपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धोऽभूत् इति चेत् स्मृतपुस्तकपाठः ।

(४) योजनीयानि इति स्मृत-स्मृतपुस्तकपाठः ।

सर्व्वे च सम्बन्धः । एवं च्चित्रयवैश्वयोर्दिनादिक्रमेण प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । ब्राह्मण्योवर्षमात्रं मासमात्रं वा रजकीं गत्वा यदि गृहे मेलनं कुर्यात् तदा तत्र गृह'दाहादिकं कृत्वा कुक्ष्यस्य चासनं सञ्जयानां त्यागएव । घृतोपदेशादीनां 'प्रकारः आधा- राध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकारश्चेऽभिहितः' । तदाह—
मनुः—

ब्राह्मण्यो मासमात्रं वा वर्षमात्रमथापिवा ।
 'कामादृरहसि गत्वा तां कुर्याद्वा गृहमेलनम् ॥
 कुक्षेषु चासनं कृत्वा सञ्जयानि विसर्ज्जयेत् ।
 वर्षादूर्ध्वं तु तं त्वज्जा'कर्त्तव्यं यद्यदीरितम् ॥
 'गृहस्नानां तदादेयं प्राजापत्यं विप्रोधनम् ।
 वर्षादूर्ध्वं ततोऽन्वात्वा पृथक्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 पञ्चमव्येन शुद्धाः स्यु र्धामत्या यदि सङ्गताः ।
 गृहे यानीह द्रव्याणि सत्यानीह विसर्ज्जयेत् ॥
 अधिकेषु तदाशुद्धिर्विनिमय्य' स्थानान्तरम् ।

-
- (१) अहादिकं इति श्रौतशुक्लकथाः ।
 (२) प्रकार इति श्रौत-वेदितशुक्लकथाः ।
 (३) अभिहित इति श्रौत-वेदितशुक्लकथाः ।
 (४) द्विजः इति श्रौत-वेदितशुक्लकथाः ।
 (५) पूर्व्वोक्तं इति श्रौतशुक्लकथाः ।
 (६) अहत्या देहपुत्रार्थं इति वेदितशुक्लकथाः । अहत्यादेहपुत्रार्थं इति श्रौतशुक्लकथाः ।
 (७) विनिमय इति श्रौतशुक्लकथाः ।

स्वत्वान्तरमिति पात्रान्तरमित्यर्थः । सर्वत्र षोडशविधपाण्डाल-
स्त्रीगमने रजः प्रायश्चित्तमेव गृहभाण्डादीनां 'त्यागश्च । तत्तम्
स्त्रीगमने प्रायश्चित्तं पृथक् पृथक् विशिनष्टि ।

इति हेमाद्रौ रजकीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) त्वामचेति श्रुत-वाचीपुस्तकविवर्तितम् ।

अथ चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवसः—

पूर्वेषु वयसा राजन् विद्याधनविवर्जितः ।
द्विजोयचर्मकारस्य पत्नीं यदि 'न्रजेदिह ॥
स 'चाण्डालसमोन्नेयोनालपेत्तं कदाचन ।
सक्तदज्ञानतो गत्वा सृत्वा नरकमश्रुते ॥

भारद्वाजः—

चर्मकारसतीं रम्यां विद्याधनमदान्वितः ।
ब्राह्मणस्य यदा गच्छेत् स 'चाण्डालोभवेदिह ॥
सृत्वा नरकमाप्नोति कालसूत्रं महाभयम् ।
विप्रैः सह न सन्तिष्ठेत् सज्जनैर्वानरेश्वर ॥
स्वगृहे ग्राममध्ये वा विप्रैः सह न संवदेत्^२ ।

देवस्वामी—

चर्मकारस्त्रियं गत्वा स्वाधारश्च समुत्सृजन् ।
विप्रः पापरतोभूत्वा नरकानेकविंशतिम् ॥
गत्वा भुवसुपागम्य चर्मकारोभवेत् पुनः ।
तस्मैवं निष्कृतिरियं कथिता जनवृत्तम् ॥

(१) चाण्डेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) नजेदिह इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) चण्डाल इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) चण्डाल इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) संवदेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

एकस्मिन् दिवसे राज्ञे'कवारं रमेत यः ।
 तप्तकण्ठं विशुद्धार्थं पराकां दिनमात्रतः ॥
 दिनत्रये तु चान्द्रं स्यात् षण्मासे त्रिंशदाचरेत् ।
 वक्षरे पतितं विद्यात् कुर्व्यात् पतितवक्षदा ॥
 गर्भे वा निष्कृतिर्नास्ति कारीषमरणादृत ।
 स्त्रोणां श्वाहुजादीनां च पूर्व्ववद् योजनीयम् ।

इति हेमाद्री चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) चैकवारं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) श्वाहुजानां इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ नटिनीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

नटिनीं ब्राह्मणो गच्छेत् पञ्चवाणातुरः सक्तत् ।
तस्यैव पितरोयान्ति रेतःकुण्डं महद्भयम् ॥

गारुडपुराणे-

देवालये राजगृहे गृहीत्वा भृतिमादरात् ।
मासि मासि च वर्षे वा जीवन्मृत्यति सर्वदा ॥
सोऽयं नटइति ख्यातः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।
तस्य सम्बन्धिनी नारी नटिनीति क्षृता जनैः ॥

देवलः—

कारागृहे दिनमात्रं सक्तद् गत्वा दिनत्रयम् ।
[ऋष्टी वा वेद्यनं कृत्वा नाद्यं कृत्वा दिनत्रयम् ।]
भृतिमादाय विप्रोऽसौ सद्यः पातित्यमर्हति ॥
तस्माद् भृतिं परित्यज्य द्विजीवर्त्तयतेऽन्यतः ।
चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
विप्रोगत्वा प्रमादाद्वा ज्ञात्वा वा बहुवार्षिकम् ।

मार्कण्डेयः—

नटिनीं यो द्विजीगच्छेत् सक्तद्वा बहुवारतः ।
क्षेत्रसंवपनं कृत्वा कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

(१) आर्जेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) नत्वा इति श्रौत-वेदितपुस्तकवाक्यः ।

तस्वीपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ।

वर्षादूर्ध्वं तथा राजन् पतितोऽभूज् जनेश्वर ॥

पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति गर्भं त्वाज्य^१ एव । विप्राङ्ग-
नानां नटसंसर्गादिसंभ्रमै एवमेव योजनीयम् । राजादीनां
पूर्व्ववत् ।

इति वैश्वानरेण नटिनी यमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) त्वाग एव इति श्रौतब्रह्मसंहिताः ।

अथ वुरुङ्गीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

वुरुङ्गीं यो द्विजो गच्छेत्सकलामातुरः क्षिती ।
स एव नरकं गत्वा ह्रीमजातिमवाप्नुयात् ॥

नागरखण्डे—

ये वै कटकुटीरस्त्रा भाषावर्षाऽऽदिभेदतः ।
मयं मांसश्च सेवन्ते वुरुङ्गास्ते समीरिताः ॥
तदङ्गनेयं वुरुङ्गी सर्वपापालया सदा ।
तां गत्वा विप्रवर्षोऽसौ नरकं याति दारुणम् ॥
एकवारं द्विवारं वा दिनचयमथापि वा ।
मांसं ऋतुत्रयं वापि वल्करश्च विशेषतः ॥
यावकं तप्तहाङ्गश्च प्राजापत्यं तथैन्दवम् ।
वल्करे पतितो भूयात् गर्भे तद्वर्षता^२ भवेत् ॥

विप्रस्त्रीणां पूर्व्ववत् । प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरुपनयनं सर्व्वत्र । यदुक्तं
मनुक्तं वा तत् षोडशचाण्डालस्त्रीगमने [यदुक्तं तद्वद् वेदितव्यम्] ।

इति ह्रीमादौ वुरुङ्गीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वेत्तककुटीरस्त्रा इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(४) मय-वर्षानिषेविष्य इति श्वेतपुस्तकपाठः ।

(५) तद्वर्षता भजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[चर्ष पाठः क्रीत-श्वेतपुस्तकयोर्नास्ति ।

देवलः —

कैवर्त्सस्य सतीं विप्रः सङ्गृह्यत्वा विचारयन् ।

महात्मं नरकं गत्वा तज्जातिषु भवेद्भुवि ॥

मार्कण्डेयः —

^१कैवर्त्सिनाम लोकेऽस्मिन् हीनजातिसमुद्भवः ।

तदङ्गनां द्विजोगच्छे^२त्यञ्चवाचातुरः सङ्गत् ॥

तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ।

प्रायश्चित्तं तदाप्युक्तं वुरुडौगमनोदितम् ॥

एकवारं ^३वा दिनद्वयादिकं ^४वा विचार्य प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं
कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । विप्रस्त्रीणां तत्सङ्गमादौ पूर्व्वैवत् । ^५एवं
चत्रियादीनामपि ।

इति हेमःद्रौ कैवर्त्सस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

- (१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।
- (२) कैवर्त्सनामा इति शेषितपुस्तकपाठः ।
- (३) गत्वा इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।
- (४) वा इति क्रीत-शेषितपुस्तकबोर्नास्ति ।
- (५) वा इति क्रीत-शेषितपुस्तकबोर्नास्ति ।
- (६) शेषानवन्वयनिति शेषितपुस्तके पाठः ।

अथ मेदस्त्रोगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गौतमः—

मेदस्त्रियं द्विजोयसु बलात्काराद्^२ रमेद् यदि ।

^३कालकूटविषं नाम नरकं याति दास्यन् ।

देवलः—

वेषुकारसतीं गत्वा द्विजः कामातुरः सक्तत् ।

नरकं कालकूटाख्यं याति पापी सदा य्वसन् ॥

महाभारते—

वेषवीं ब्राह्मणोद्वृष्टा मनस्तन निवेश्य च ।

रन्तुकामोयदि भवेत् तस्यैव नरके स्थितिः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पूर्वबन्धुनिषोदितम् ।

एकवारद्विवाराऽऽदिकं यथापि विचार्य पूर्ववत् पुनः संस्कारादिकं
सर्वं कुर्यात् । विप्रस्त्रगादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मेदस्त्रोगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति श्रौतशुक्ले नास्ति ।

(२) बलात्कारादिभेदु बहिर्इति श्रौतशुक्लशपाठः ।

(३) बाधकूटं इति वैश्वतशुक्लशपाठः ।

देवलः—

'सौचिकोवस्त्रसन्धाने जनेभ्योश्चित्तमुद्दहन् ।
जीवन्^२ तथा वस्त्रहारी सौचिकोऽयमुदीरितः ॥
तदङ्गना महापापकारिणी लोकनाशिनी ।
तां रमेद् ब्राह्मणो यस्तु पञ्चवाणातुरः सक्तः ॥
[तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति सूचिकारस्य जन्मनः ।

नारदः—

सूचिकारस्य यः पत्नीं हिजः कामातुरः सक्तः ।]
महान्तं नरकं गत्वा हीनयोनिषु जायते ॥
दिनं दिनत्रयं मासं वर्षं वा गर्भधारणात् ।
यावकञ्च पराकञ्च तप्तमेद्वमेव च ॥
यथाक्रमं प्रकुर्वीत पतितोर्गर्भधारणे ।

पतितप्रायश्चित्तं उपनयनादिकं पूर्व्ववत् । विप्रस्त्रीणां क्षत्रिया-
दीनां च पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
सौचिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) आह्वेति स्त्रीतपुस्तके नास्ति ।
(२) सौचिके इति स्त्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) तथा इति स्त्रीतपुस्तकपाठः ।
[ ] अत्र पाठः स्त्रीतपुस्तकबोर्नास्ति ।

अथ तक्षक-तिलयन्त्रिस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

कुमारः—

तक्षकोदारकर्त्ता च तिलयन्त्री महान् खलः ।

तिलघातक इत्यर्थः ।

तिलयन्त्री तिलद्रोही दारकोदारघातकः ।
 न कर्मार्हो भवेतां ती न सन्नाथो कदाचन ॥
 तावेतौ ग्रामचाण्डाली दूरस्थौ तु परित्यजेत् ।
 'तयोर्नितम्बिनी पापा तां रमेक्षुखजः सक्तत् ॥
 महापापमवाप्याशु भुवि ह्यनेषु जायते ।
 तयोरप्यङ्गनागामी^२ कारीषबधमर्हति ॥

जावालः—

तयोर्यदा रमेक्षरीं ब्राह्मणः कामपीडितः ।
 अन्नानाश्नापकोव्यान्तु खात्वा 'मासेन शुध्यति ॥
 ज्ञानात् सक्तद् द्विजोगन्ता कारीषेषु त्वमुं दहेत् ।
 अथवा देहशुद्धयर्थं ह्ययुतं जपमाचरेत् ॥
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र न शुद्धिर्मुनिभिः पुरा ।

(१) आह्वेति श्रौतपुराणे नास्ति ।

(२) अङ्गनागामी इति श्रौतपुराणपाठः ।

(३) मासेन शुध्यति इति शेषितपुराणपाठः ।

तच्चकतिलघातकसौगमनप्रायश्चित्तम् । ३२६

अन्यथाचेदित्यर्घः । विप्राङ्गानां प्रमादाद् गमने गर्भधारणे
त्याग एव । अत्रियविश्रां तत्सौगमने पूर्व्ववत् वेदितव्यम् ।

इति इमाद्री तच्चक-तिलघातकसौगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अरेदिति चेन्नित्युक्तचपाठः ।

(२) प्रमादादनमने इति चेन्नित्युक्तचपाठः ।

अथ 'मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूनोः परिषहं गत्वा विप्रः पापपरायणः ।

कुम्भीपाके महाघोरे वसत्याचन्द्रतारकम् ॥

'भनुः—

मांसविक्रयिणः पत्नीं पुत्रीं वा भगिनीमपि ।

स्रुषां वा मुखजः पापी रमेत्कामातुरः सकृत् ॥

न तस्य पुनरावृत्तिः कुम्भीपाकाद् भयङ्करात् ।

पुनर्भुवमुपागम्य जायते हीनजातिमान् ॥

मार्कण्डेयः—

सूनोर्नारीं द्विजो गत्वा पापीयान् पापरूपिणीम् ।

कुम्भीपाकमुपागम्य जायते भुवि हीनवान् ॥

प्राजापत्यं मासमात्रे चान्द्रं प्रोक्तस्य तु चये ।

अतः पतितवज्रैः सर्वैर्धर्मैर्वह्निष्कृतः ॥

अभ्यासे दाहयेत् सम्यक् कारीषेण पुनः पुनः ।

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति यावद् 'गर्भविधारणम् ॥

विप्रस्त्रोषां पूर्ववत् चन्द्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ 'मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमित्येव श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) श्रौत-वेदितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) भवति चारुचं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) मांसविक्रयिकस्त्रीगमन इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ कुसालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

331

देवलः—

कुसालकस्य योनारीं विप्रः कामातुरः सक्तः ।
अङ्गीकारेण वा राजन् बलात्कारेण वा पुनः ।
रमेहिनं तदहं वा मासं ऋतुमयाऽपि वा ॥
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारकर्षणः ।

मरीचिः—

दृष्ट^२कास्तु विभाषानि कृत्वा योदाहयेन्मुदा ।
स चाण्डालसमोद्भेद्यः सर्व्ववर्ष्ववहिष्कृतः ॥
तदङ्गना तक्षमाना दर्शनात् पापकारिणी ।
एनां द्विजोरहोगच्छेत् स महापातकी स्मृतः ॥
तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा पूर्व्ववन्मुनिभिः सक्तः ।
मास-षण्मास-वत्सरतारतम्येन प्रायश्चित्तं योजनीयम् । गर्भे वा
वत्सरान्ते वा^३ पतितप्रायश्चित्तमर्हति । विप्रस्त्रीणां पूर्व्ववत् ।
अत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
कुसालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) दृष्टका इ इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) वा इति श्रौतवेदितपुस्तकयोर्नास्तिः ।

332 अथ मद्यविक्रयिषः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवीपुराणे—

मद्यविक्रयिषोगत्वा नारीं ग्रामे वनान्तरे ।

द्विजः पापमवाप्नोति वृद्धीयात् काममोहितः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

नारदः—

प्रत्यहं मद्यविक्रेता मांसस्वापि महासुने ।

उभयोर्मिष्कृतिर्नास्ति भुवि चाञ्छालजन्मनः ॥

तस्त्रोपनयनं भूयः प्राजापत्यं दिनद्वये ।

मासि चान्द्रवृत्तौ तदद् द्विशुभं व्रतसुच्यते ॥

ततःपरं न शुद्धिःस्वात् कारीषद्वहनादृते ।

अथज्ञौ^२ गोसहस्रान्तु वर्षमात्रं चरेद्दुषः ॥

विप्रस्त्रीणां पूर्व्ववत् क्षयियादीनामपि ।

इति हेहाद्रीं^३मद्यविक्रयिषः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) आह्वेति स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

(२) भूय इति शेषितशुभकथाः ।

(३) अथज्ञौ इति स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

(४) मद्यविक्रयिषोगमन इत्यादि स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

अथ कारक-नापितयोः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह¹ । 333

देवलः—

नापितस्य स्त्रियं गत्वा कारकस्य द्विजाधमः ।

कामातुरोमहापापी न पुनर्भुवि आयते ॥

नापितः क्षीरकः कारकस्त्वयःपिच्छकारी ।

जाबालिः—

तयोर्विप्रः सर्तीं दृष्ट्वा यामे वा स्वगृहेऽपिवा ।

गच्छेत् कामातुरः पश्चाद् देहशुचिं समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

क्षीरकस्य द्विजो गत्वा कारकस्य स्त्रियं मुदा ।

तदा पतति दुष्टात्मा न तस्य पुनरुद्वयः ।

तस्य देहशुच्युद्वयं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

पराकं यावत्तं चैव तप्तं चान्द्रमनन्तरम् ।

एकदिन-त्रिदिन-भास-संबन्धरकमेव योजनीयम् । अतर्जुं

पतितप्रायश्चित्तम् । कारकस्त्रीगमने प्रायश्चित्तमेवं वेदितव्यम् ।

विप्रस्त्रीषामपि एवम् । पूर्व्वेवत् क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ नापित-कारकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) आह्वेति श्रौतशुक्ले नास्ति ।

334 अथ 'ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

परार्थं काशिकायायी दत्ताग्निः कीकसानुगः ।

तएव ब्रह्मचाण्डाला वासुदेवाऽपि नालभेत् ॥

तत्र “काशिकायां स्वकृतपुष्कराग्निं दास्यामी”ति श्रुतकं गृहीत्वा
यः कार्शीं गतः स परार्थं काशिकायायी । “अहमेतस्य कुण्ठपस्या-
ऽग्निदाहादिकं करिष्यामी”ति मौख्यं गृहीत्वा यस्मात् कृतवान्
स दत्ताग्निः । कीकसानि परकीयास्थस्त्रीनि, “अहं धृत्वा
गङ्गाश्वसि स्थापयामी”ति पूर्व्ववहनादिकं गृहीत्वा यः करोति स
कीकसाऽनुगः । तदाह

‘वृद्धमनुः—

कीकसानि द्विजोष्ट्वा परकीयाषि लोभतः ।

एकप्रस्थानमात्रेण स चाण्डालसमीभवेत् ॥

प्रेतकत्वमहं कुर्याम् श्रुतस्त्वास्त्र विशेषतः ।

इति यः कुर्वते बुद्धिं स चाण्डालप्रतीरितः ॥

(1) ब्रह्मेति चिन्तितपुस्तके नास्ति ।

(2) ब्रह्मचर्याया इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(3) वार्धवेत् इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(4) परार्थं वा इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(5) गृहीत्वा कृतवान् इति श्रुत-चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(6) अहमेतस्य श्रुत-चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(7) वार्धवेत् इति श्रुत-चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(8) चाण्डाल इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(9) चाण्डाल इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

परार्थं मौल्यमादाय काशीं यास्याम्यहं वत ।
 इति यो मनसि स्थाप्य स 'चाण्डालत्वमर्हति ॥
 एतेषामेकतः पत्नीं द्विजो यः संगृहीतवान् ।
 'एकरात्रं त्विरात्रं वा मासं वा वत्सरं तु वा ॥
 'जभेत् कामातुरो यस्तु तस्य निष्कृतिरीरिता ।
 चाण्डालगमने राजन् निष्कृतिः कथितोत्तमैः ॥
 सा चैवात्र प्रयोक्तव्या कारीषबधवर्जिता^१ ।
 पुनः संस्कारविधानं कर्त्तव्यं विधिचोदनात् ॥

विप्रस्त्रीणां ब्रह्मचाण्डालसंसर्गप्राप्तौ विप्रस्थाऽर्चम् । गर्भं त्यागः ।
 क्षत्रियादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) चण्डालत्वमिति चेदित्युक्तकषाठः ।
 (२) एकरात्रं इति चेदित्युक्तकषाठः ।
 (३) जभेत् इति चेदित्युक्तकषाठः जभेत् इति स्त्रीतुक्तकषाठः ।
 (४) वर्जितं इति चेदित्युक्तकषाठः ।
-

अथ रजस्वलागमनप्रायश्चित्तमाह' ।

देवसः—

राजन् पुष्यवर्ती भार्यां द्विजः कामातुरो'न्नजित् ।
महान्तं नरकं गत्वा रक्तस्राविगुदोभवेत् ॥

मार्कण्डेयः—

विप्रोरजस्वलां पत्नीं गच्छेत् कामातुरः सज्जत् ।
मेहवान् भविता राजन् रक्तस्रावी भवेद्भुवि ॥

गासवः—

यो विप्रः पञ्चवाषातीं जभेत्' पत्नीं रजस्वलाम् ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकाद् भयङ्करात् ।
प्रथमेऽहनि यो गच्छेत् 'चाष्ठासीगमने च यत् ॥
तत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति अन्यथा दोषभाग्भवेत् ।
द्वितीयेऽहनि ब्रह्मघ्नीगमने 'यदुदाहृतम् ॥
[तदत्राऽपिप्रयोक्तव्यं नाऽन्यथाशुद्धिमाप्नुयात्] ।
तृतीये रजस्वीसङ्गे प्रायश्चित्तं तदत्र हि ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्मलोके परम च ॥

(1) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(2) भवेत् इति श्रौत वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) जभेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(1) चाष्ठासगमने इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) गमनं तदुदाहृतम् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

[ ] अर्थं पाठः श्रौतकाशौचपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

भविष्योत्तरे—

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये 'ब्रह्मघातिनी ।

द्वितीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥

दिनत्रयेषु गमने यद्यत् पापमुदीरितं तत्तत् प्रायश्चित्तं कृत्वा
विशुध्यति पुनः संस्कारश्च । विप्रस्त्रीणां रजस्वलानां परपुरुषसंसर्गं
विप्रस्त्राऽहं प्रायश्चित्तम् । चत्वारिंशद्दिनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) ब्रह्मघातकी इति श्रौतशुक्लब्राह्मणः ।

अथ विधवागमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

ब्राह्मणोमदलोभेन विधवां विप्रनन्दिनीम् ।
गच्छेत् कामातुरः पञ्चाङ्गाल्वाऽसौ पतिवर्जिताम् ।
इति मत्वा व्रजेद् मन्वमादनं पर्वतीक्ष्णम् ॥
तत्र चापायमासाद्य प्रातः स्नायाद् दिने दिने ।
मासमात्रेण शुचिः स्याद् अशुद्धोऽभूत्तदन्यथा^२ ॥

मार्कण्डेयः—

पूर्वजोविधवां विप्रनन्दिनीं विषयातुरः ।
अज्ञानात् सकृदागत्य पञ्चात्तापपरायणः ॥
'यदीच्छेदात्मनः शुचिं चापाये'^३ स्नानमाचरेत् ।
मासमात्रेण शुचिः स्यात् पुनः संस्कारमार्गतः ॥
एतदज्ञानविषयम् ।

पराशरः—

ज्ञात्वा विप्रः सकृद्गच्छेद् विधवां कामपीडितः ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति ऋते कारीषवज्जिना ॥

(१) आह्वेति श्रौतशुक्ले नास्ति ।

(२) न चान्धवा इति श्रौत-वेदितशुक्लवाक्यैः ।

(३) अहिच्छेत् इति श्रौतशुक्लवाक्यैः ।

(४) चापायस्नानं इति वेदितशुक्लवाक्यैः ।

जावालिः—

उभयोर्यदि सम्भत्या द्विजः पापमनुस्मरन् ।
 'गच्छेत् पश्चात् शुद्धिकामो मृतः कारीषवक्त्रिणा ॥
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र 'अथवा भूपरिक्रमः ।
 त्रिवारं क्ष्मां परिक्रम्य पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।
 एतद् गर्भधारणविषयम् ।

शिवरहस्ये—

योविप्रोविधवां साध्वीमागच्छेद् गर्भधारणात् ।
 स 'चाण्डालसमोऽन्नयस्तास्त्रागोविधीयते ॥
 गर्भधारणे विप्रः पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । गर्भधारणे
 'पुनर्विशेषमाह ।

नागरखण्डे—

वर्षत्रयाद् वा विधवा सवर्षा यदि गर्भिणी ।
 विप्रेस्तस्याः परित्यागः कार्थीधर्मपरायणैः ॥
 तद्दर्शने महापापमवाप्नोति हि पूर्व्वजः ।
 विष्णुधर्मै—वर्षत्रयात् सवर्षाहा विधवा गर्भिणी यदि ।
 तस्या दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

(१) वच्छेत् इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) चच्छेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) चच्छेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) पुनरिति क्रीत-शाचीपुस्तकबोर्नीक ।

अतस्त्वागोमुनिश्रेष्ठा अनया किं प्रयोजनम् ।

“गर्भं त्यागोविधीयत” इति मनुवचनं सर्व्वत्राऽनुसन्धेयम् ।
 विधवाया विप्रस्वाऽर्चं प्रायश्चित्तम् । अश्विन्य-वैश्वानुरुषगमने द्विगुणं
 प्रायश्चित्तम् । अन्नियादीनां प्रायश्चित्तं द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ विधवागमनप्रायश्चित्तम् ।

देवतः—

द्विजः कामातुरोवैश्यां 'यमेदेकदिनं मुदा ।
 न तस्य सन्ति पुण्यानि तिष्ठन्त्यत्र न संशयः ॥
 द्विजः कामातुरोनिस्त्र्यं वैश्यां यदि 'यभेद्भुवि ।
 तस्य निस्त्र्यविधिर्नष्टः सद्यएव न संशयः ॥
 निस्त्र्यकार्कपरित्यागात् पतितः स्त्र्यान्नसंशयः ।
 बदीच्छेत् शुद्धिमतुषां षड्भ्रं कष्टमाचरेत् ॥
 पुनस्तत्रैव संस्कारं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 क्षत्रियादीनाभिवम् ।

इति वैशाही वैश्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) चाहेति शीतपुस्तके नास्ति ।
 (२) कमेदिति शीतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (३) कमेदिति शीतवेदितपुस्तकपाठः ।
-

342 अथ दासीगमनप्रायश्चित्तमाह¹ ।

देवलः—

दासीं द्विजोयदा गन्ता स्वधर्मं नाऽवलोकयन् ।

महापापमवाप्नोति मानहानिञ्च जायते ॥

मार्कण्डेयः—दासी मानधनं हन्ति वेश्या हन्ति तपोयशः ।

विधवाऽऽयुः त्रियं हन्ति सर्वं हन्ति पराङ्गना ॥

ततोदासी न गन्तव्या कर्मणा मनसा गिरा ।

एकस्त्रिद्वि यो दासीं जमेत् कामातुरः सक्तः ॥

यावत् तत्र कर्त्तव्यं पराकां तु दिनत्रये ।

प्राजापत्यं तथा मासे वर्षे चान्द्रं पृथक् पृथक् ॥

[सर्व्वतः] षतःपरमवाप्नोति चाण्डालत्वं विगर्हितः ।

शूद्राक्षं शूद्रसम्बन्धकं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं चाण्डालः कोटिजन्मसु ॥

वर्षात्परं पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा दासीगमनात् पूतोभवति पुनः
संस्कारश्च ।

इति हेमाद्रौ दासीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति श्रौतशुक्लश्लोके नास्ति ।

(२) गत्वा इति श्रौतशेषितशुक्लश्लोकापाठः ।

(३) जमेत् इति श्रौतशेषितशुक्लश्लोकापाठः ।

(४) चाण्डालत्वमिति शेषितशुक्लश्लोकापाठः ।

[ ] शब्दं पाठः श्रौतशायीशुक्लश्लोकापाठः ।

(५) चाण्डाल इति शेषितशुक्लश्लोकापाठः ।

१[अथ पतित-पाषण्ड-बौद्ध-शूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।]

देवलः—

बौद्ध-पाषण्ड-पतित-शूद्रस्त्रीणां सकृद्द्विजः ।
 रतिं कृत्वा दिनाऽभ्यासे चान्द्रायणमयाऽऽचरेत् ॥
 दिनत्रये यावकन्तु तप्तं मासे प्रकल्पितम् ।
 अतज्जङ्घं न संभाष्यः पतितः सर्व्वकर्मसु ॥

मार्कण्डेयः—

पाषण्ड-बौद्ध-पतित-शूद्रस्त्रीर्जभते द्विजः ।
 दिनत्रये यावकां स्यात् तप्तं मासे प्रकीर्त्तितम् ॥
 षण्मासे चान्द्रमित्येतद्वर्षे पतति स द्विजः ।

पतितप्रायश्चित्तं वर्षाद्दूर्ध्वं कृत्वा शुध्यति । गर्भे न प्रायश्चित्तम् ।

मृते तु न संस्कारः । पुत्रजनने तस्य त्यागएव ।

तद्देवाऽऽह मनुः—

एतेषां स्त्रीषु योविप्रोरमते प्रत्यहं खलः ।
 गर्भे वा पुत्रजनने वहिष्कारो विधीयते ॥
 यदिचेत् पुत्रवान् स स्यात् पिता नरकमश्रुते ।
 संसर्गात् तस्य राजेन्द्र पातित्यं भवति ध्रुवम् ॥

(१) अथयपि पाठः क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

(२) बभते इति चेषितपुस्तकपाठः रभते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रवात्यस्यात् इति क्रीत-चेषितपुस्तकपाठः ।

(४) द्वि भवेद्दुर्ध्वं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पापकारी भवेत् पुत्रः सदा तं नहि कीर्त्तयेत् ।

तस्मात् पुत्रः परित्याज्यः पित्रा सुखपरेण ह ॥

तथाच श्रुतिः—

“स शूद्रयोनिस्त्रिभोरेतसा सिञ्चते^१ पितृन् पिष्टद्रोहीति” ।

‘शूद्रादिस्त्रीषु पुत्रसुत्पादयन् पुनस्त्याज्यएव “भौरसं दोष-
कारिणं त्यजेत्” इति वचनात् ।

इति हेमाद्रौ पतित-पाषण्ड-बोध-शूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) सिञ्चनेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) शूद्रादि इति पाठः क्रीत-वेदितपुस्तकबोर्णित ।

अथ मद्यपस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

मद्यपानरतां नारीं द्विजः कामातुरःसक्तः ।

गच्छेद्यदिह पापात्मा चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

गीतमः—

द्विजः कामातुरोगच्छेत् स्त्रियं मद्यपरायणाम् ।

महान्तं नरकं गत्वा चाण्डालत्वं भजेदिह ॥

मार्कण्डेयः—

मद्यपानरतां नारीं द्विजः कामातुरोऽव्रजेत् ।

नरकं चातुभूयाऽथ चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

यावत् मासमात्रे तु वषमासे चान्द्रभक्षणम् ।

वत्सरे पतितोभूयाज्जाति निष्कृतिमाचरेत् ॥

पतितनिष्कृतिमाचरेद् इत्यर्थः—

तस्यापनयनं भूयः पञ्चगव्यमतःपरम् ।

विप्रश्नीणां मद्यपपुरुषसंसर्गं विप्रप्रायश्चित्ताऽङ्गे क्षत्रियादीनां
पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मद्यपस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) चाहेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) वभेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) वभेत् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) यद्वज् इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ऋतुज्ञातां तु योभार्यां स्वस्वः सन्नोपगच्छति ।

भ्रूषहत्यामवाप्नोति नरक^१श्चाधिगच्छति ॥

ऋतुकालाऽतिक्रमे हेतुमाह

व्रतादिश्राद्धकालेषु पञ्चपर्वसु योद्विजः ।

भार्याऽऋतुमतीं ज्ञातां यो^२ गच्छेत् स तु पापभाक् ।

मरीचिः—

ऋतुकाले समायाते श्राद्धकाल उपस्थितः ।

व्रतकालस्तथा राजन् उभयं तु परित्यजेत् ॥

तयोर्द्वयोर्वलीयान्स श्राद्धकालोमहत्तरः ।

ऋतोर्दिनानि सख्येव श्राद्धादिषु न सन्ति हि ॥

अतः श्राद्धादिकालश्च न त्याज्योविप्रपुङ्गवैः ।

श्राद्ध-व्रतपरित्यागे दोषबाहुल्यात् कालस्याऽसम्भवाच्च श्राद्धादि-
कालो बलवान् । ऋतुकालसु^३ षोडशदिनानि सन्ति । "रोगादि-

(१) ज्ञातेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) ऋतुज्ञानां इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) नरकं वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) गत्या इति श्रौत शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) उपस्थिते इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) व्रतकाले तथा इति श्रौत शेषितपुस्तकपाठः ।

(७) ऋतुश्राद्धस्य हि इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(८) रोगादि बहिस्तः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

रहितोभर्त्ता पुत्रकामी समदिनेषु श्राद्धव्रतदिनरहितेषु संसर्गं
कुर्व्यात् । तदेवाह कात्यायनः—

ऋतुज्ञातां 'नरोभार्यां व्रतश्राद्धविवर्जिते ।

स्वयं वै रोगरहितोयमेत् सन्तानकाम्यया ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्तमिहार्हति ।

महाराजविजये--

अनिमित्ततया विप्रः पत्नीऋतुमतीं त्यजेत् ।

श्रुणुहृत्यामवाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

पूर्वोक्तनिमित्तैर्विना ऋतुमतीं 'सत्यजन् प्राजापत्यं कृत्वा दोषो-
न्मुक्तो भूयात् ।

इति हिमाद्री ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) तु बोभार्यां इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सन्तान इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ कान्धकागमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

अप्रौढां कान्धकां विप्रोयमेत् कामातुरोऽग्वहम् ।

तस्यैव नरके वासः कानीनः स्वात्तदुहवः ॥

मार्कण्डेयः—

असंस्नातां पुष्यहीनां कान्धकां^१ योद्धिजाघमः ।

गन्तुमिच्छति पापात्मा नरकं याति दारुणम् ॥

पराशरः—

सुखजोसुखजाज्जातां कान्धां यः संपरिग्रहेत् ।

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंभवम् ॥

प्राजापत्यं तदा मासे वर्षे चान्द्रं प्रकीर्तितम् ।

अतःपरमशुद्धोऽभूत् सुरापूरितभाण्डवान् ॥

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं पूर्वोक्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । विप्रस्तु
अन्नियवैश्यकान्धासु संसर्गं कृत्वा पादहीनं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुभ्यति
शुद्धकान्धागमने पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ कान्धागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कान्धां कां यो द्धिजाघमः इति श्रौतपुराणपाठः ।

(२) स परिग्रहे इति श्रौतपुराणपाठः ।

अथ कन्यकाद्रूषणप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः —

द्विजो योदक्षिणां कन्यां सभामध्ये विनिन्दयेत् ।
स एव पापकन्यां स्वान् कृत्वा नरकमश्नुते ॥

गौतमः—

योविप्रोदक्षिणां कन्यां विनिन्दयति सर्व्वदा ।
स गत्वा नरकं घोरं भुवि भूयान् कृतप्रजः ॥
कन्याद्रूषणमिति मध्यमानामिकाभ्यां योनिप्रवेशं कृत्वा यत् शोध-
यति तदेव कन्याद्रूषणम् ।

जावालिः—

मध्यमानामिकाभ्याश्च कन्यामूत्रप्रवेशने ।
'कुर्यात् प्रवेशं यद् विप्रास्तत्कन्याद्रूषणं विदुः ॥
न विवाह्या द्विजैः सा तु योनिदेशविशोधनात् ।
प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात् कन्याद्रूषणपापभाक् ॥
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।
अत्रियादिद्रूषणेऽप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ कन्यकाद्रूषणप्रायश्चित्तम् ।

(१) रक्षितां इति क्रीत-बायोपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा प्रवेशं योविप्र इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ पुंसि मैथुनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

यो विप्रः पुरुषं गच्छेत् पञ्चवाणात्तरः खलः ।
स्वदारेषु सुखे वापि यभेत् पापपरायणः ॥
तस्य वीर्यं क्षयं याति मृतोनरकमश्नुते ।

मार्कण्डेयः—

यो विप्रः पुंसि संसर्गं^२ स्वदारेषु रतिं सुखे ।
कुर्व्याद् यदिह पापात्मा तद्रेतः क्लीवतामगात् ॥
यमलोकमुपागम्य तत्र वासः सदा भवेत् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारणं विना ॥

नारदः— स्वदारेषु सुखे राजन् यो विप्रः पुरुषं यभेत् ।
तस्य वीर्यं क्षयं याति स वै नरकमश्नुते ॥

जाबालिः—पञ्चात्तापमवाप्याथ यदीच्छेत् शुद्धिमात्मनः ।
एकस्मिन् दिवसे तप्तं प्रासे चान्द्रं ततः परम् ॥
अप्त्वात् परं मुनिश्रेष्ठ षड्व्यं कच्छमाचरेत् ।
तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ॥
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् पूतो भवति सर्व्वदा ।

इति हेमाद्रौ पुंसि मैथुनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्लीवपुस्तके नास्ति ।

(२) संसर्गं इति क्लीवपुस्तकपाठः ।

देवलः—

'खरीमुष्ट्रीञ्च वड्‌वां विप्रो भोहमदाश्ववान् ।

यभेन्नदि स पापात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

वशिष्ठः—'खरीमुष्ट्रीञ्च वड्‌वां विप्रः कामातुरः सक्तत् ।

यभेन्नन्नां विह्वयाऽऽशु स वै नरकमश्रुते ॥

जाबालिः—

खरीमुष्ट्रीञ्च वड्‌वां यभेहिप्रोमदातुरः ।

रौरवं नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥

तस्य दोषविनाशार्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

खरे चान्द्रं तथोष्ट्रं च पराकं वड्‌वागमे ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति पुनः संस्कारपूर्वकम् ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धीभवति निश्चयः ॥ इति

क्षत्रिय-वश्ययोर्विप्रोक्ताद् द्विगुणं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ खरोष्ट्रवड्‌वामैयुनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) खरसुष्ट्रञ्च वड्‌वां इति खेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) यदि इति क्रीत-खेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) वड्‌वां खरसुष्ट्रं च इति खेचित्तपुस्तकपाठः ।

352 अथ महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

वस्तं वा महिषीं वस्तां अजमिषादिकं तथा ।

'गच्छेद् द्विजोमहापापी सद्यः पतितुमर्हति ॥

पराशरः—

वस्तं मेषं तथा वस्तां महिषीं मदनातुरः ।

विप्रीयदि रमेत् पापी यमलोकमवाप्नुयात् ॥

नागरक्षणे—

वस्तं वस्तां तथामेषां महिषीं मुखसन्धवः ।

यभेत् कामातुरः पापी मृत्वा नरकमनुते ॥

'वस्तायां वस्तके मेषे तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

महिष्याञ्च हरिण्याञ्च प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पुनः संस्कारमन्त्रैश्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

पञ्चगव्यं पिवेद् पश्चाद् अभ्यासे चान्द्रमुच्यते ।

अत्रियवैश्यायोरेवं द्विगुणम् ।

इति हेमाद्री महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) बभेदिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) वस्तो वस्तो तथाप्येव इति श्रौत-शैवितपुस्तकपाठः ।

अथ 'करादौ 'शुक्रोत्सर्ग'प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

अयोनी च वियोनी च पशुयोनीच भारत ।

समुत्सृजन्ते ये शुक्रं ते वै निरयगामिनः॥

अयोनिर्हस्तादिः पशुयोनिर्गोवल्गादिः ।

नारदः—

'कटे वा पशुपक्षादौ जले वा वङ्गिमध्यतः ।

विप्रः कामातुरः पापी 'शुक्रोत्सर्गं यदाऽऽचरेत् ॥

तदा यमपुरं गत्वा तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ।

मनुः—

पशुपञ्चजले मार्गे कटायां वीजमुत्सृजन् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

परिद्युर्वा तदानीं वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।

जपेत् सहस्रं गायत्रीं ततः शुद्धिरवाप्यते ॥

नान्यथा शुद्धिरितस्य 'हुत्वा पापापनुत्तये ।

अद्वियवैश्ययोर्विप्रप्रायश्चित्ताद् द्विशुणम् ।

इति हेमाद्रौ करादौ शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) कटादौ इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) रेतोत्सर्ग इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) करावाप्यति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) रेतोत्सर्गं इति श्रौत शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) हुत्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथाऽवकीर्णप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— आश्रमाणां पुरोवर्ती ब्रह्मचारीह दैवतः ।
 रेतोत्सगं यदा कुर्यात् स्वप्ने वा मुष्टिमैथुने ॥
 भवकीर्णी स विज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।
 महापापमवाप्नोति 'अपः चरति तत्क्षणात् ॥

मार्कण्डेयः—

'उपनायदिनाद् वर्षी ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 प्रमादादिह लोभाद्वा यभेन्नारीमकल्पः ॥
 भवकीर्णी स विज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।

मालवः— मौञ्जीव्रतदिनाद् राजन् ब्रह्मचर्यमकल्पम् ।
 चरन् 'व्रतीह दुःसङ्गात् योगी रेतः समुत्सृजन् ॥
 भवकीर्णी सविज्ञेयः सर्वदा तं परित्यजेत् ।
 तस्य देहविशुद्धयर्थं पराकं क्षण्णमीरितम् ॥
 तथा गर्हभ 'मालभ्य शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।
 पुनः संस्कारपूतात्मा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति ब्रह्मचारी नचाऽन्यथा ।

इति ह्रिमाद्री भवकीर्णप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) भवकीर्णप्रायश्चित्तमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (२) तपः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) उपनयनदिनात् इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
 (४) वर्षीहृद्दुःसङ्गात् इति श्रौत-काशीपुस्तकपाठः ।
 (५) आश्रम्य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ 'मिथ्यावादिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

योविप्रः साधुवृत्तेषु पुण्यवस्तु द्विजेषु च ।

'मिथ्यारोपी महादोषःश्रुतिः 'विप्रवदन्मृषा ॥

महाभारते—

साधुवृत्तेषु विप्रेषु योविप्रस्तु मृषा वदन् ।

स्तेयं वा व्यभिचारो वा इत्या वाऽप्यस्ति सर्व्वदा ॥

इति यो वदते साधुं स मिथ्यावादवान् द्विजः ।

देवकार्य्येषु पितृषु 'अनर्हस्तु मृषा वदन् ।

मार्कण्डेयः—

पापिनां पापगणनां^१ न वदेद् वै कदाचन ।

श्रुति चेत् तुल्यपापीस्थान् मिथ्या चेद्दिगुणं भवेत् ॥

मरोचिः—

'मिथ्या यः साधुवृत्तेषु दीधारोपी^२ गुणेष्वपि ।

विप्रेषु कलुषं वाचा वदन् ग्रामे सभाख्यले ॥

- (१) मिथ्यावादप्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (२) 'मिथ्यारोषो महादोषः श्रुति विप्रवदेन्मृषा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (३) विप्रोमिथ्यायावदन् इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।
- (४) अनर्होमिथ्यायावदन् इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।
- (५) मन्वनाइति श्लेषितपुस्तकपाठः ।
- (६) मिथ्यायां इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।
- (७) दीधारोपे इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।

स एष नरकं गत्वा 'शुनोयोनिषु जायते ।
 तस्य पापविनाशाय प्रायश्चित्तं महत्तरम्' ॥
 विप्रेषु तप्तकण्ठं स्याद् भङ्गनास्त्रिह यावकम्' ।
 बालहृद्गतुरेष्वेषु वदन् पराक' माचरेत् ॥
 क्षत्रियादिषु सर्वेषु प्राजापत्यमुदीरितम् ।
 न मिथ्याभाषणं कुर्याद् दोषारोपं परित्यजेत् ॥

इति हेमाद्रौ 'मिथ्यावादिप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) शानयोनिषु इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) महत्तरं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) कारकं इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) पापकमाचरेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (५) मिथ्यावादभावश्चित्तमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।
-

अथाऽभिग्रस्तप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पूर्व्व्वन्निन्दयाऽऽवेशे अभिग्रस्तः स उच्यते ।
 अयोग्यो ह्यव्यक्त्येषु निन्दितः सर्व्वदा जनैः ॥
 नास्त्यकीर्त्तिसमो मृत्युरिह लोके परत्र च ।
 अस्ति वा नास्ति वा दोषः अग्रशः परिवर्त्तते ॥
 तस्मादेतद्विशुद्धार्थं प्राजापत्यहयं चरेत् ।
 अभिग्रस्तो महादोषान्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥

गालवः—

मिथ्यावादिकया बद्धः अभिग्रस्त इतीरितः ।
 पापमस्ति सदा लोके वार्त्ता सर्व्वत्र गच्छते ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यहयं चरेत् ।
 ततः शुद्धो भवत्येव मिथ्यात्वे विप्रपुङ्गवः ॥
 सदोषो विद्यते यत्र तत्र शान्तिं समाचरेत् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति पापं स्वैतस्य गूहनात् ॥

(१) बंधे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्राजापत्यं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मिथ्यावा वादवा इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(४) पापास्ते तस्य गूहनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मिथ्यात्वे प्राजापत्यद्वयं विप्रोधनम् । अस्तित्वे प्रतिपदीकृतं प्राय-
 चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः विप्रस्त्रीणां प्रायश्चित्ताऽहं अत्रिया-
 दीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ अभिगस्ताप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

कुग्रामवासिनां पुंसां हावनर्थीं प्रकीर्त्सितौ ।
अपूर्व्वस्त्राऽऽगमोनास्ति पूर्व्वविद्या विनश्यति ॥

¹कुग्रामलक्षणमाह—

मरीचिः—

¹त्रोन्नियच्च तटाकादिस्तृणपर्णं तथेन्धनम् ।
बान्धवाच्च कुलीनाश्च विहान् वैद्योमहाधनौ ॥
न सन्ति यत्र ग्रामे च स कुग्रामइतीरितः ।

अपिच—

यत्र विद्यागमोनास्ति न तत्र दिवसं वसेत् ।
तत्र ग्रामे द्विजोयसु ह्यव्यकव्यपराङ्मुखः ॥
¹एकं वै दिवसं तिष्ठन् महापापमवाप्नुयात् ।
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा वर्षे ²चान्द्रायणव्रतात् ।
मासि पराकां घस्मासे प्राजापत्यं समाचरेत् ।
³तस्मादमुं परित्यज्य बन्धुमध्ये वसेत्सदा ॥

इति हेमाद्रौ कुग्रामवासिनः प्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) कुग्राम वासिनां लक्षणमाह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (२) त्रोन्नियच्च तटागादि लक्षणार्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (३) न तत्र इति शेषितपुस्तकपाठः । बन्धु इति शेषितपुस्तकपाठः ।
  - (४) चान्द्रायणव्रतात् इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।
  - (५) तस्मादेनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

मूर्खैश्च पिशुनैश्चैव मद्यपोदुर्जनस्तथा ।
 स्तेयी च कितवश्चैव तपते दुर्जनाः क्षृताः ॥
 एतेषां योद्धिजः सेवां प्रत्यहं समुपाचरेत् ।
 तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति तप्तकाष्ठशयादिना^१ ॥

सेवाप्रकारमाह—

गौतमः—

शौचार्थं सृष्टिकां तोयं प्रत्यहं पचनक्रियाम् ।
 तद्वाक्यमनुसृत्यैव हस्तपादविमर्दनम् ॥
 उच्छिष्टभक्षणं तेषां पात्रशिलादिधारणम् ।
 एवं द्विजः प्रतिदिनं सेवां कुर्वन् प्रवर्त्तते ॥
 सएव नरकस्थायी ब्रह्मकल्पशयादिह ।
 तद्दोषपरिहारार्थं पञ्च-मास-दिनक्रमात् ॥
 दिनैकस्मिन् पराकः स्यात् पक्षे तप्तमुदीरितम् ।
 प्राजापत्यं तथा मासे वर्षे चान्द्रस्य भक्षणम् ॥
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वर्षादूर्ध्वं पतत्यधः ।
 वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ कुत्सितसेवाप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्रवादिना इति श्रौतशेखितदुष्कथपाठः ।

अथ खरोष्ट्रबलौवर्हमहिषवस्ताजारोहप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

खरमुद्गस्य महिषं भनडाहमजं तथा ।
 वस्तमारुह्य सुखजः क्रोशमार्गं प्रवर्त्तयेत् ॥
 महान्तं दोषमासाद्य भुवि भूयात् स वानरः ।
 खरमुद्गमनडाहं वसुं महिषमेवच ॥
 भजमारुह्य सहसा विप्रः क्रोशं गतीयद्दि ।
 महान्तं नरकं गत्वा वानरोभुवि जायते ॥

क्रोशप्रमाणमाह—

लौगाच्चः—

तिर्य्यम्बोदराण्यष्टौ जर्हं वा त्रीहयस्ये ।
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्हादयाङ्गुला ॥
 वितस्तिर्हगुणाऽरन्नि 'स्ते हे किष्कुस्ततोधनुः ।
 'धनुःसहस्रं क्रोशस्य चतुष्क्रोशस्य योजनम् ॥
 सार्धंक्रोशप्रदेशस्य योजनं परिचक्षते ।

विप्रस्यैतेषामारोहणे पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह मार्कण्डेयः—

खरमारुह्य विप्रोऽसौ योजनं यदि गच्छति ।
 तप्तकण्ठतयं प्रोक्तं शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः ॥

-
- (१) खरोष्ट्रानमुद्गादिष्वेत्यादिः क्रीतं शेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) तद्द्वौ इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) सधनुः सहस्रं इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) द्विजस्यैतेषामिति शेषितपुस्तकपाठः ।

उद्भव महिषसैव चण्डाहं द्विजः सक्तम् ।

आरुह्य पूर्ववद् गच्छेत् प्राजापत्यमुदीरितम् ॥

अजं वस्त्रं तथाऽऽरुह्य पूर्ववद् यदि गच्छति ।

तत्र सास्तपनं प्रोक्तं शरीरस्य विप्रोधनम् ॥

पुनः कर्षं प्रकुर्वीति पटगर्भविधानतः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति द्विजोऽन्यत्र शुध्यति ॥

पृक्कस्मिन् दिवसे एकयोजने उत्तरप्रायश्चित्तं, द्वितीये तृतीये वा,
अध्वासाद् द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं वा वेदितव्यम् । सर्वत्र
पुनश्चपनयनम् ।

इति हेमाद्रौ शरीरोद्भवसौवर्हमहिषवस्त्राजारोहचप्रायश्चित्तम् ।

अयोद्धानितायाः पुनरुद्वाहप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

समुद्रयान्नास्त्रोद्धारः कामच्छुविधारणम् ।
 दत्ताऽपतायाः कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ॥
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं 'वर्जनीयं कलौयुगे ।
 एतान् धर्मान् परित्यज्य योविप्रोदोषभाग्भवेत्' ॥
 तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति तप्तकृद्भ्रमतादिह ।

गीतमः— पूर्वमुद्वाहितां कन्यामन्यस्त्रीं धनकाङ्क्षया ।
 सखराहापि राजेन्द्र दद्याद्विप्रोधनातुरः ॥
 भ्रूषहत्यासमं पापमवाप्नोतीह तत्सखात् ।
 दातुः श्रद्धिः करीषाम्नेः परिषेत्सुखेन्द्वैः ॥
 सा कन्या हरिषी प्रीत्या तत्पुत्राः कुण्डसंनिताः ।
 धनेकदोषबाहुल्यात् तस्य मार्गं परित्यजेत् ॥

जावालिः—

पूर्वमुद्वाहितां कन्यां पिता भ्राता धनेच्छया ।
 'तथा यदिह रोवाहा अन्याधीनां करोति चेत् ॥
 'महादोषमवाप्नोति पितरोयाव्यधोगतिम् ।
 दातुः श्रद्धिः करीषाम्नेर्वीकुचान्द्रायणतयैः ॥

(1) वर्जनीयत्वा इति श्रौत-शेषितपुत्रकथनात् ।

(2) यदि इति श्रौतपुत्रकथनात् ।

(3) तयोर्इति श्रौतपुत्रकथनात् ।

(4) महद्विषयमिति श्रौत-शेषितपुत्रकथनात् ।

साकन्या पांसुला ज्ञेया तत्पुत्रः कुण्डसञ्चितः ।

एतद्दीपविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

कन्याहता तु चापाथे प्रत्यहं ज्ञानमाचरेत् ।

'वर्षमात्रेण संशुद्धीनाम्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तद्गर्भा तां परित्वण्य कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।

तस्त्रोपनयनं भूयः शुद्धिमाप्नोत्वनुत्तमाम् ॥

सा कन्या पूर्व्वर्जं चान्यं त्वज्जा चान्द्रायणं चरेत् ।

यिशुचान्द्रायणमित्यर्थः । अन्यथा नरकं व्रजेदिति । उभयोस्त्वाने

पुत्राभावे कन्यकायाचान्द्रायणात् शुद्धिः । पुत्रीत्यस्ती तु तस्या

स्तत्पुत्राणां च गतिर्नास्ति । अतस्तुभयोस्त्वानएव वरः ।

इति हेमाद्रौ उद्वाहितायाः कन्यायाः पुनश्चाहप्रायश्चित्तम् ।

(१) वर्षमात्रेण इति श्रौत-शेषितपुत्रावपाठः ।

अथ मातृसम्बन्धपरिषयनप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्य:—

'मातुः स्वसृजुषे कन्या परिषीय स्वबन्धुतः ।

पश्चाज्ज्ञात्वा परित्वाण्वा स्वसा माता तु धर्मतः ॥

गौतमः—सम्बन्धं शोधयित्वा तु मातृतः पितृतस्तथा ।

सगोत्रप्रवरां कन्यां 'मातुश्च भगिनीं 'त्वजेत् ॥

यदि कामाद्विवाहोत महादोषमवाप्नुयात् ।

तयोः संसर्गतोविप्रोमातृगामीति गद्यते ॥

सगोत्रजां प्रवरजां त्यक्त्वा सुखमवाप्यते ।

मार्कण्डेयः—

सगोत्रप्रवराभिनां 'मातुश्च भगिनीं तथा ।

पश्चात्वा पूर्वसृष्टाङ्गं ज्ञात्वा पश्चात् परित्वजेत् ॥

यदि पुण्यवतीं गच्छेत् स्त्रीभात् कामातुरः सक्तः ।

मातृगामीति विज्ञेयः सर्वकर्म^० बहिष्कृतः ॥

पुत्रीत्यस्ती तयोः पुत्रा अभ्यजत्वमवाप्नुयुः ।

तद्दोषपरिहारार्थं देहशुद्धिं समाचरेत् ॥

(१) परिभाष्य इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) आहारं जातरं वस्तु अपिचार्थं स्वबन्धुतः । इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) जातरं इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) चरेत् इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) जातरं इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) पूर्वसृष्टाङ्गं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(७) सर्वकर्म इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) आभ्यजत्व मिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अमत्वा यच्च चोद्वाहस्तपचान्द्रमुदीरितम् ।

'यदा पुष्यवतीं गच्छेत् 'तदा दीपमवाप्नुयात्' ।

गुरुतल्पसमं प्रोक्तं मुष्कच्छेदविवर्जितम् ।

पुष्पोत्पत्तो करीषाम्नी दाहएव विधीयते ॥

सगोत्रजायाः प्रवरजायाः परिचयादौ प्रायश्चित्तं पुनः संस्कार-
एव । कन्यकायाः पुरुषस्वाहं प्रायश्चित्तं अचियवैश्वयोश्चिह्नगुणम् ।

इति हेमाद्रौ मातृव्यसम्बन्धपरिचयनप्रायश्चित्तम् ।

(१) तथा इति श्रौत-वेदितदुष्कषपाठः ।

(२) तथा इति श्रौत-वेदितदुष्कषपाठः ।

(३) अवाप्यते इति श्रौत-वेदितदुष्कषपाठः ।

अथ स्वदारपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

निष्कारचतया पत्नीं यस्त्वजेत् पूर्व्वजोश्वा ।

'नतस्त्रेह परत्रापि, निन्दित'स्त्वज्यते जनैः ॥

गौतमः— अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा ।

सुतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

अप्रियवादीनाम कलौयुगे साक्षाद् व्यभिचारः । यद्यपि अप्रियाश्च
भर्तृविषये कलौ युगे बह्वनि सन्ति, तथापि साक्षाद् व्यभिचार
एवाप्रियवादः तदा त्वाग्वा । अन्यथा दोषमाह—

गीतमः—

व्यभिचारादृते पत्नीं योविप्रः संपरित्यजेत् ।

भूषणत्वामवाप्नोति ऋतुकालव्यतिक्रमात् ॥

स्वराजिनं बहिर्लोम परिधाय 'स यन्नतः ।

शरावपात्रमादाय भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥

'स्वदारव्यतिक्रमिषे भिक्षां देहीति याचयेत् ।

समागाराच्छटित्वाय भोजयेत् सायमादरात् ॥

वस्त्रासनेवं कृत्वा तु ऋद्धिमाप्नोति पौर्षिकीम् ।

(१) वतस्त्रेति चेन्नित्युक्तकषाठः ।

(२) पूर्व्वते इति चेन्नित्युक्तकषाठः ।

(३) बह्वनि इत्यत्र प्राचापितानि इति स्त्रीतुक्तकषाठः ।

(४) स्त्रीतुक्तकषे नास्ति ।

(५) यन्नतः इति स्त्रीतुक्तकषाठः ।

(६) दार व्यतिक्रमचेन इति चेन्नित्युक्तकषाठः ।

तदाह चापस्तम्बः—

“दारव्यतिक्रमो खराजिनं बहिलोम परिधाय दारव्यतिक्रमिषे
भिचां देहोति समामाराचि चरेत् । सा वृत्तिः । पश्मासात् ।”
स्त्रीषां भर्तृत्यागे निष्कारणतयाप्येवंमर्षं प्रायश्चित्तं 'महापातकि-
ग्रहास्ति चेत् पत्यागएव विहितः । कारणं स एव । नोचेत्
स्वभर्तृप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् खरचर्ष्वविना भिचार्यं पर्य्यटेत्
पूर्व्ववदावस्मासात् ।

इति हेमाद्रौ खदारपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) महापातकं ग्रहा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्व्वेवत् सदा पश्मासात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पत्नीत्याग इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ पितृगृहे असंस्कृतकन्यारजो^१ दर्शनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पितृगृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषलो ज्ञेया तद्गर्ता वृषली पतिः ॥

वृषलः शूद्रः ।

मार्कण्डेयः—

^१कन्यका पितृवेश्मला यदि पुष्यवती भवेत् ।

असंस्कृता परित्वाग्वा न पश्येत्तां कदाचन ॥

विवाहे नच योग्या सा लोकाद्वयविगर्हिता ।

एतां परिषयन् विप्रो न योग्यो ह्यव्य-कव्ययोः ॥

न तस्यां जनयेत् पुत्रं कानीनइति कथ्यते ।

माता पिता च पुत्रश्च त्रयस्ते वृषलाः स्मृताः ॥

यथा पुष्यवती कन्या तथैव त्यक्तुमर्हति ।

न तत्र दोषस्तस्याऽस्ति गृहे स्थित्वा स दोषभाक् ॥

^२[यदिच्छेदात्मनः शुचिं तदा चान्द्रायणं चरेत्] ।

गौतमः—

यदा^३ कन्या पुष्यवती द्विजस्तामुद्गृहेत् यदि ।

कालान्तरे यदा श्रुत्वा तदा तां परिवर्जयेत् ॥

(१) रजस्रवा प्रायश्चित्तमिति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) वा कन्या इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) अयं पाठः वेदितपुस्तके नास्ति ।

(४) बहुरजः पुष्यवती इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

यदिष्टेद् धाम्नः इति तदा चान्द्रायणं चरेत् ।
 कामातुरस्तदा मन्वेत् स चाङ्गालसमीभवेत् ॥
 पुत्रीत्पत्तिर्यदा भूयात् तदा पतितएव सः ।

इति हेमाद्रौ पिढ्यष्टहस्तिकान्या'रजोदर्शनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) रजसवामावहितं निति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ कारागृहवासप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

कारागृहे बलात्कारात् स्त्रिया मासमतन्मितः ।

न स्नानञ्च न सव्यादि न देवपितृतर्पणम् ॥

न स्वाध्यायोन वा ह्योमः शूद्रएव न संशयः ।

मरीचिः ।

मासं कारागृहे वाऽपि नौभिर्यातोदिनत्रयम् ।

[स्नेच्छावासस्तथापञ्चं योवर्षेत् स तु पातकी ॥]

'गीतमः ।

बलाहासीकृता ये तु स्नेच्छाच्छालदस्युभिः ।

अशुभं कारिताः कर्षं गवादिप्राचिर्द्विसनम् ।

उच्छिष्टमार्जनं तेषां तथा तस्मैव भक्षयम् ॥

तत्क्षीणाञ्च तथा 'सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् ।

मासेऽपि तद्विजाती तु प्राजापत्यं विप्रोधनम् ॥

प्राजापत्यञ्च चान्द्रञ्च चरेत् संवत्सरोपितः ।

पाहिताग्निस्त्रयं कुर्यात् यदि कारागृहे वसेत्^१ ।

क्षीचामेतस्मिन् सश्वे विप्रस्य प्रायश्चित्तार्धं मनूदितम् ।

[ ] अर्धं पाठः श्रौत-शाम्भुकाचमो न इष्टः ।

(१) चरीचिरिति श्रौतशुक्लपाठः ।

(२) तथावन्व इति श्रौतशुक्लपाठः ।

(३) वचन इति श्रौत-शुक्लपाठः ।

यमः—

कारागृहाद् विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितम्^१ ।
 कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कुर्यात् शुचिमेवाप्नुयात् ॥
 नाऽन्यथा शुचिमाप्नोति यथा भुवि^२ सुराघटः ।

इति हेमाद्रौ कारागृहनिवासप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) बभौषितं इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(२) विप्रसुराघटा इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

अथ वन्दीकृतानां नारीणां प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

वन्दीकृता यदानार्थीनिवसेयुस्तदास्ये ।

पक्षं मासं ऋतुं वापि संवत्सरमथाऽपि वा ॥

'पूतासां निष्कृतिर्नास्ति व्यभिचारीयदा भवेत् ।

तत्रापि गर्भसम्पत्तौ परित्यागोविधीयते ॥

“गर्भे त्यागो विधीयते” इति मनुस्मरणाच्च । तदाह—

गीतमः—बलात् वन्दीकृतानारी तथैव निवसेद् यदि ।

पक्षं मासं ऋतुं चाब्दं न तस्या निष्कृतिर्भवेत् ॥

तथैव व्यभिचारः स्याद् यदि गर्भमधात् तदा ।

देवात् तेः पुनश्चत्सृष्टा तत्र शुद्धिः कथञ्चन ॥

तां पतिः पुनरादातुं विभ्येद् वै जारवार्त्तया ।

इच्छन् सभामुपानीय वदेत् पापं हृदि स्थितम् ॥

इति भर्तुरनुज्ञाता सा वदेत्तत्समादरात् ।

उक्ते सत्से तथा 'तां तु सभा सम्यन्विचार्य च ॥

षष्टिभिर्मृत्तिकाभिश्च 'पृतशौचमगन्तरम् ।

कारयित्वा विधानेन स्नापयित्वा नदीजलैः ॥

(१) तत्राहने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) न तानां इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) वाद् इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) पृतशौचानान्तरं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

कारयेत् पूर्ववद् विप्राः प्रायश्चित्तमनुकृत्वा ।
 अपिसुक्तं ततस्त्रीषां प्रायश्चित्तं विशेषणम् ॥
 कृत्वा यद्विमवाप्नोति श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ।
 तस्या दीपनिवृत्तिः स्वाज्जनवादाच्च हीयते ॥
 ततस्तु पोषणं तस्याः संसर्गादि न कारयेत् ।

इति हेमाद्रौ बन्दीकृतस्त्रीप्रायश्चित्तम् ।

अथ रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपान-स्तन्यपानप्रायश्चित्तमाह ।

देवकः—

'यदि रोगनिवृत्त्यर्थं द्विजोवाऽपि तदङ्गना ।

सन्निपाते महाघोरे तच्चिद्वृत्त्यर्थमञ्जसा ॥

श्लेषधार्थं पिबेत्स्नाय्वं' मद्यं वा वैद्यचोदितम् ।

तदारोग 'निवृत्तिचेत् मरणं वा भवेदुत ॥

तस्य देहविशुद्धयर्थं तप्तकण्ठं समाचरेत् ।

'श्रवाभावे पुनः कर्ष्यं कर्षय्यं देहशुद्धये ॥

तप्तकण्ठं द्विजैःकार्यं दत्त्वा वा बभ्रुदक्षिणाम् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति मृतो जीवन्नुभौ तथा ॥

'रोगोत्सृजे सन्निपाते स्नाय्वं वा मद्यमेव वा ।

पीत्वा चरेत् तप्तकण्ठं [पुनः संस्कारमादरात्] ॥

प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः संस्कारं कृत्वा शुध्यति । अतश्चेत् तप्तकण्ठ-
प्रत्याख्यायं ब्राह्मणैः कारयित्वा तत्पुत्रादिः परलोकसाधनार्थं
श्रवमनारभ्य ? पटगर्भं विधिना विधाय कृत्वा-मन्वाहृतिं कुर्यात्

(१) अथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निवृत्त इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) श्रवभावे इति वेदितपुस्तकपाठः ।

[ ] अथं पाठः क्रीत-वेदितपुस्तकयोर्गोला ।

एवमेतस्मिन् कृते सति मद्यपानस्तन्यपानदोषाशुक्तः स परलोके
सुखमवाप्नोति । नान्यथा पापकर्मैव ।

इति हेमाद्रौ रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपानस्तन्यपानप्रायश्चित्तम् ।

अथ जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

व्यतीपाति च यानि च महापुरुषभोजने ।
भूत-प्रेत-पिशाचानां यदन्नं बलिकल्पितम् ॥
कुटुम्बभोजनं चैव ब्रह्मराक्षसभोजनम् ।

एतानि दुरन्तानि ।

एतेष्वन्वेषु योविप्रोघनलोभपरायणः ।
भुङ्क्ते तस्य गतिर्नास्ति तस्मादेतत्परित्यजेत् ॥

मार्कण्डेयः—

दुरन्नं मुञ्चजोभुक्त्वा वस्त्रद्रव्यपरायणः ।
तदानीं स्रत्युमाप्नोति जीवेद्वा पापकार्यसौ ॥
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

गीतमः— दुष्टान्नं योद्विजोभुङ्क्ते^१ पूर्वोक्तं पापकूपि यत् ।
सद्य एव परं स्रत्युमुपविश्य ज्वरादिभिः ।
स्रत्वा नरकमासाद्य कालीयः स भवेत्तदा ॥
तस्य दियोपग्रान्धर्षं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
पञ्चगव्यं पिवेत्यन्नात् शुद्धीभवति भूतले ।

इति हेमाद्रौ दुरन्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजनं इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) जग्ध्वा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

अथायुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अयुते वा सहस्रे वा नानावर्णसमागमि ।
 पतित-क्लेश-वैडाल-त्रात्य-तस्करपूरिते ॥
 कुण्ड-गोलक-सम्पात^१ नट-नर्तक^२सङ्घे ।
 पाषण्डजनसंसर्गे सर्वपातकसङ्घे ॥
 भाण्डोच्छिष्टस्वयंपाके स्त्रीजनैरुपशोभिते ।
 योविप्रोलोकमन्विच्छेन् न^३ भुञ्जीत कदाचन ॥
 यमोजिह्वां दहत्वाश्च सर्वशैर्भृशदाहचैः ।
 तदन्ते भुवमासाद्य विह्वराहत्वमाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

अयुते वा सहस्रे वा द्विजोब्राह्मणभोजने ।
 जिह्वाचापत्यतः क्षिप्रं भुङ्क्ते यदि कथञ्चन^४ ॥
 तस्य जिह्वां यमच्छिन्वा नरके स्थापयत्यधः ।
 तत्रैव नरकं भुञ्जात् सूकरत्वमवाप्स्यते ॥
 एकस्मिन् दिवसे भुञ्जात् पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 पथं वा मासमाचं वा भुञ्जात् विप्रोनिरन्तरम् ॥

(१) बन्ध्याग्रे इति शीत-बाबीपुष्पकपाठः ।

(२) नावकर्णकुण्डे इति शीतपुष्पकपाठः ।

(३) शङ्खीवाद्य चटाचन इति शीतपुष्पकपाठः ।

(४) द्विजाचनः इति शीत-वैश्वानरपुष्पकपाठः ।

अयुतसहस्रनाम्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

३७८

तसं पराकं चान्द्रश्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
वर्षीपरीहं शुद्धत्वं 'प्राप्नोति बहुवत्सरान् ॥

इति हेमाद्रौ अयुतसहस्रनाम्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अशाय इति खेचितपुस्तकपाठः ।

अथ दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वर्षहयं वा' वर्षं वा तदूर्ध्वं वा जनाधिप ।
संकल्प्य भोजयेद् विप्रान् तद्दीर्घं सत्रमुच्यते ॥
विप्रस्तत्र न भुञ्जीयात् पूर्व्ववत् दुष्टसङ्गमात् ।
महादोषमवाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ॥

गालवः--

दीर्घसत्रे तु भुञ्जीयाद् एकस्मिन् दिवसे नृप ।
महादोषमवाप्नोति तत्र नानाजनागमे ॥
कर्त्तारं खल्लतं पुष्यं संवत्सरमुपार्जितम् ।
सद्यो गच्छति तत्सर्व्वं अन्नमात्रपरिग्रहात् ॥
प्रायश्चित्तो भवेद् तस्मात् अन्यथा दोषकार्थ्यसी ।
माससंवत्सरादिकमालोच्य पूर्व्वप्रायश्चित्तवत्सर्व्वं कुर्यात् शूद्रो भवति ।
नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) बोवा बोवा इति क्रीत लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) प्रविश्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शूद्रसन्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— शूद्रसन्ने न भुञ्जीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
इत्थं विप्रोमहालोके दुःसङ्गाद् वा महाभयात् ।
महान्तं नरकं गत्वा भुवि भूयात्स वायसः ॥
चाण्डालो वा ।

मार्कण्डेयः—

शूद्रान्नं शूद्रसम्यक् मासमेकं निरन्तरम् ।
कृत्वा शूद्रत्वमासाद्य चाण्डालः कीटिजन्मसु ॥
मनुः— तदन्नं तद्गृहे भुङ्क्ते तदनुज्ञानिरीक्षणम् ।
तदनुज्ञामवाप्याद्य स्वयं वापि निरीक्षणम् ॥
भुञ्जा विप्रःस पापीयान् षड्विधं शूद्रभोजनम् ।
एतेषामेवमन्नं वा विप्रोभुञ्जा तु चापलात् ॥
महान्तं नरकं गत्वा वायसत्वमवाप्नुयात् ।
पक्षे मासे ऋती वाऽष्टे भोजने^१ तु यथाक्रमम् ॥
यावत्कं तप्तकृच्छ्रं च प्राजापत्यमथैन्दवम् ।
क्रमशः शुद्धिमाप्नोति कृत्वा पापान्य^२ नुकमात् ॥
विप्रस्त्रीणां भोजने प्राप्ते पक्ष-मास-क्रमेण तत्प्रतिपदीकं विप्रस्वार्धं
वेदितव्यम् ।
इति हेमाद्रौ शूद्रान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) ऋत्निरिति वेदितव्यकथाः ।

(२) कृत्वा पापान्यवाहनात् इति कीटिजन्मकथाः ।

अथ शूद्रवैश्यागृहे स्वयं पाप्कादि कृत्वा भोजने-
प्रायश्चित्तमाह ।

जातूकर्णः—

शूद्र-वैश्यागृहे विप्रस्तदामासं पचन् मुदा ।
तत्रैव भोजनं कृत्वा सद्यश्चाञ्जलतां व्रजेत् ॥

देवसः—

शूद्रवैश्याऽऽलये राजन् तद्द्रव्यं पाचयेद्विजः ।
तत्रैव भोजनं कृत्वा तदनुज्ञापुरःसरः ॥
न तस्य निष्कृतिर्वास्ति 'प्रायश्चित्तायुतैरपि ।

जावासिः—

वैश्या^१ शूद्रगृहे राजन् गृहीत्वाऽऽसं सक्तद् द्विजः ।
तत्रैव भुञ्जा तद्द्रव्यं भोजयेदविचारयन् ।
स महान्तं गिरिं गत्वा तत्रैव पतनं चरेत् ॥
तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।

पराशरः—

वैश्यालये वा शूद्रस्य धामं धृत्वा तदर्पितम् ।
भुञ्जा विप्रः स पापीयान् महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
पुनर्भूतलमागम्य चाञ्जलत्वमवाप्नुयात् ।
तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

(१) प्रायश्चित्तयुतैरपि इति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) वैश्यागृहे इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

शूद्रवैश्वयङ्गे स्वयं पाकादिं कृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम् । ३८३

परिशुर्वा तदानीं वा वापयित्वा शिरोरुहान् ।

स्नानं कृत्वा ततः पश्चात् शुद्धीभवति निश्चितम् ॥

इति हेमाद्रौ शूद्रवैश्वयङ्गभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रेतैकोद्दिष्टभोजनप्रापश्चित्तमाह ।

देवलः—

मृताहैकादशे विप्रोभुक्ता कवचसंख्यया ।
तावद्युगसहस्राणि रौरवं नरकं ब्रजेत् ॥
तदन्ते भुवमासाद्य रक्तपासुभवेज्जले ।
यावन्त्यन्नपुलाकानि कवले कवले नृप ॥
तावन्तः क्षमयः सर्वे भक्षित्वास्तेन पार्थिव ।

महानारदीये—

एकाहदिवसे राजन् द्वाविंशत्कवचसंख्यया ।
शङ्कीत्वा मूर्खमश्नाति तावन्तः क्षमिराशयः ॥
भक्षित्वास्तेन राजेन्द्र ! ततस्त्वंतत्परित्यजेत् ।
कवले कवले चान्द्रं क्षत्वा शङ्खिमवाप्नुयात् ॥
पुनः कर्षविधानेन पटगर्भं च हृष्यति ।
अथवा दोषमाप्नोति प्रेतभूतस्वरन् भुवि ॥
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्वपातकैः ।
पटगर्भविधानेन पुनः संस्कारश्चरः ॥
शङ्खिमाप्नोति राजेन्द्र पटगर्भोमहत्तरः ।

इति हेमाद्रौ एकादशाहस्याहभोजनप्रापश्चित्तम् ।

(१) अन्वो पुत्रीद्दिष्ट इति क्रीत चैकितपुस्तकपाठः ।

अथ 'नमनश्चाहं प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

385

देवतः— नमनश्चाहं नवश्चाहं गृहोत्थाऽऽमं द्विजोत्तमः ।

न तस्य पुनराहृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

जायते भुवि दुष्टात्मा स्यावरत्वमवाप्नुयात् ।

मरोचिः—नमनश्चाहं नवश्चाहं दशाहाभ्यन्तरे 'इयम् ।

[प्रतिग्रहवतां नृणां महतां गर्हितं इयम् ॥]

तद्दह्यं प्रतिगृह्याऽऽशु महारौरवमश्रुते ।

'पराशरः—नवश्चाहं च नमनश्च सूतकाभ्यन्तरे इयम् ।

तदह्यं प्रतिगृह्याऽऽशु महारौरवमश्रुते ॥

मरोचिः—नमनश्चाहं तु चान्द्रं स्यात् प्राजापत्यं नवाष्टिके ।

आद्यस्थाने तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्यात् सपिण्डने ॥

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धो भवति पूर्व्वजः ।

विप्रप्रतिग्रहे यथाशास्त्रम् । क्षत्रियवैश्यप्रतिग्रहे तु द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ नमनश्चाहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) नमन प्राक्कादन इति पुनराधिकः पाठः क्रीत-वेदितपुस्तकयोर्दृष्टः प्रतिग्रह-
पदात्माक् ।

(२) तथा इति वेदितपुस्तकपाठः ।

[ ] इदमर्द्धं क्रीत-वागीपुस्तकयोर्दृष्टम् ।

(३) भरीषिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ सूतकहितयभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— सूतकहितये राजन् जाते तस्य द्विजोयदि ।
 अज्ञानाद् भोजनं कुर्यात् सद्यः संस्कारमर्हति ॥
 ज्ञात्वा तदन्नं 'संष्कर्ह्यं पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
 हर्षभावे तदा ज्ञात्वा पुनः कर्मोऽपरेऽहनि ॥
 उपोथ्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 अन्यथा नरकं घोरे यात्यथैव न संशयः ॥

मार्कण्डेयः—

सूतकहितये ज्ञानात् विप्रोभोजनमादरात् ।
 ज्ञात्वा सद्यः पतत्येव पुनः संस्कारमाचरेत् ॥
 हर्दयित्वा तदन्नं वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 हर्षभावे तदा ज्ञात्वा पुनः कर्मं विधानतः ॥
 ज्ञात्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरीरिता ।

इति हेमाद्रौ सूतकहितयभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(1) संशय इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(2) परेऽहनि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ श्राद्धान्नशिष्टभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अमायां पैटके आद्ये सर्व्वेऽद्ये महालये ।
 आद्ये वै षष्ठवत्याख्ये सपिण्डोकरणे तथा ॥
 मासिकेषु तथा विप्रो न कुर्यात् शेषभोजनम् ।

महाभारते—

आहकर्मणि भोक्तारो भोक्तारो यज्ञकर्मणि ।
 आहशिष्टाहभोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥
 सगोत्राणां सकुल्यानां ज्ञातीनाश्च न दोषभाक् ।
 पुत्रीणामन्यगोत्राणां विधवानां न दूष्यते ॥
 यतीनां कर्मनिष्ठानां महतां ब्रह्मचारिणाम् ।
 न भोक्तव्यं पैटकादीं पिट्शेषं महात्मनाम् ॥

जावालिः—

श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः ।
 ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य 'ज्ञानिनः ।
 एतेषां आहशिष्टाहं भुक्त्वा दोषो न विद्यते ॥
 इति केचित् प्रशंसन्ति इह यत्तदसाम्प्रतम् ।

लिङ्गपुराणे—

मातुलस्य गुरोर्वापि श्वशुरस्य महात्मनः ।
 पित्रोश्च ब्रह्मनिष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुश्च 'ज्ञानिनः ॥

(१) ज्ञानिनः इति केचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञानिनः इति केचित्तपुस्तकपाठः ।

पैठकेषु न भोक्तव्यं विधवानां महामुने ।

विधवानामन्यगोत्राणां आद्वेष्वेतेषु न भोक्तव्यं आद्वशिष्टान्नं अन्य-
गोत्रिणां ब्रह्मचारिणामपि ।

मार्कण्डेयः—पितृदादीनामद्याऽन्येषां आद्वशिष्टान्नभोजनम् ।

व्रतिनां विधवानाञ्च यतीनाञ्च विगर्हितम् ॥

विधवानामन्यगोत्राणामित्यर्थः ।

जावालिः—

विप्रस्त्वन्यगृहे आद्वे 'शिष्टान्नभोजनं चरेत् ।

प्राजापत्यं विशुद्धिः स्यात् 'व्रतिगोत्री न दोषभाक् ॥

अन्यगोत्री आद्वशिष्टान्नभुग्यदि—

केशानां वपनं कृत्वा तप्तकण्ठं समाचरेत् ।

उपविश्य सुखी भूत्वा प्रणवं लक्ष्माचरेत् ॥

सर्वत्र पञ्चगव्यप्राशनं सत्रासिभिर्विना ब्रह्मचारिणां स्वपिता-
देरन्नशिष्टभोजने न दोषः व्रतिनामपि । विधवानां अन्यगोत्राणां
तत्रापि न भोक्तव्यं सत्रासिभिर्न कुत्रापि ।

इति ईमाद्रौ आद्वान्नशिष्टभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) शिष्टान्नं इति केचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञातो गोत्रो इति क्रीत-केचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देवालयेषु मार्गेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।

विप्रः क्रीतान्नभोक्ता चेत् तदा नरकमाप्नुयात् ॥

महाभारते—

क्रीतान्नं देवतागारे ग्रामे वा पत्तने पथि ।

यो भुङ्क्ते पूर्वजो ज्ञानात् नरकं स समाप्नुयात् ॥

देवीपुराणे—

विप्रः कण्ठागतप्राणः क्रीतान्नं यदि चाभ्युर्त ।

ग्रामे वा नगरे तीर्थे महादेवालयेऽपि वा ॥

स गत्वा नरकं घोरं नानायोनिषु जायते ।

तस्मात्तस्य विशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

द्विरात्रं भोजने कार्यं पक्षे तप्तं निरन्तरम् ।

महातप्तं तु मासे च वक्षरे चान्द्रमुच्यते ॥

अतः परं शूद्रतुष्यो विहानपि च दोषभाक् ।

विप्रस्त्रीणामितदर्शं यति-ब्रह्मचारि-विधवानां तद्विगुणम् । महा-
क्षेत्रमिति जनसादृश्यात् क्रीत्वा भोजने विशेषमाह—

(१) नरकं सप्तवाचने इति क्रीत-वेदितपुलाहपाठः ।

जावलिः —

विप्रस्येतश्चाक्षेचं महातीर्थं जनाहतम् ।

क्रीत्वाऽन्नं जनसादृश्यात् इति 'भुक्ते सकृद् यदि ॥

केशानां वपनं प्रोक्तं तप्तकण्ठं समाचरेत् ।

इति हेमाद्रीं क्रीतावभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अन्ना इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ संघातान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

संघीभूता यदा विप्राः स्त्रियोवा राजवल्गव ।

स्त्रैः स्त्रैर्द्रव्यैरेकभाण्डे पाचयेयुः पृथक् पृथक् ॥

पृथक् पृथगिति भिन्नपात्रे वा ।

भुक्त्वा दोषमाप्नुवन्ति शूद्रतुल्या भवन्त्यतः ।

जाबालिः—

विप्राश्चेदेकग्रामस्थास्तीर्थयात्रादिकर्मसु ।

संघीभूय स्वकैर्द्रव्यैः पाचयित्वाऽपि भुञ्जते ॥

शूद्रतुल्या भवन्त्येते नरकं यान्ति ते जनाः^१ ।

“एकग्रामस्था” इति पदं यत्र यत्र सभावितं तत्र तत्र योज-
नोयम् ।

गौतमः—

सङ्घोभूय द्विजाः सर्व्वे मार्गं तीर्थान्ने^२ऽपि वा ।

स्वद्रव्यै^३ मेलनं कृत्वा पक्त्वा भुञ्जतेऽपि ॥

ते सर्व्वे नरकं यान्ति शूद्रतुल्या न संशयः ।

तेषामिदं मुनिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

(१) द्विजा इति ऋतपुत्रकथाटः ।

(२) तीर्थे नरे इति ऋतपुत्रकथाटः ।

(३) स्वद्रव्यं इति वैश्वदेवकथाटः ।

एकरात्रे पञ्चमव्यं हिरात्रे यावत् चरेत् ।
 प्राजापत्यं त्रिरात्रे च पक्षे चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 मासे तु शूद्रतुल्याः स्त्र्यः स्त्रीचामर्षं 'मुनीरितम् ।

इति हेमाद्रौ संघातान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अनीयिभिः इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) संघात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ यागान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यज्ञेषु पशुबन्धे वा यागार्थं पचनं^१ यदि ।

तदा विप्रैर्नभोक्तव्यं लोकेषुभिरकल्पैः ॥

“पचनं 'यदि इति' यज्ञशालायां दीक्षितगृहे वा सम्पादित-
मन्नमित्यर्थः ।

महाभारते—

पशुबन्धेषु यज्ञेषु अन्नमस्ति यदा द्विजः ।

स वै नरकमाप्नोति स विलङ्घ्यसमो ? द्विजः ॥

कखः— योविप्रोयागशालासु वपायागादधोयदि ।

भुङ्क्तेऽन्नं तत्र संघातं^२ महापातकमग्रतः ॥

पुनस्तस्थोपनयनं प्राजापत्येन शुध्यति ।

एतन्प्रायश्चित्तं वपायागात् पूर्वं भोजने वेदितव्यम् ।

ततः परं भोजनं विशेषमाह—

गौतमः—

^३वपायागात्परं विप्रोभोजने दीक्षितालये ।

प्राजापत्यं^४ 'चरेच्छुद्धैः मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

ऋत्विजां विप्रस्त्रीणाञ्चैवं वेदितव्यम् ।

(१) इति इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) वार्धति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(३) संघातं इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्या इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(५) विपुष्ट्यर्चयति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

तदेवाह कात्यायनः—

ऋत्विजाश्च 'वरस्त्रीषां भोक्तृषां यागसम्पन्नि ।

उपोश्च रजनीमेकां पञ्चगव्येन 'शोधनम् ।

सुवासिनीनां तद्गर्तुः पादोदकम् । विधवानां केशवापनं ब्रह्मकूर्श-
विधानञ्च । यति-ब्रह्मचारिणां वपायागात्पूर्वम् अन्नभक्षणे चान्द्रम् ।
ततः परं प्राजापत्यम् ।

इति हेमाद्रौ यागान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) वरस्त्रीषामिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(२) युभति इति क्रीत-चेन्नित्युक्तकपाठः ।

अथ चीलसीमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह । 395

देवसः—

'चीलकर्षाणि सीमन्ते सुहृत्तांद् भोजने' परम् ।

सुरापानसमं प्रोक्तं अतो नेच्छन्ति सूरयः ॥

सीमन्ते पुंसवे चैव चीलकर्षाणि योद्विजः ।

असगोपस्तदन्नादः सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥

मार्कण्डेयः—

चीलकर्षाणि सीमन्ते पुंसवे योऽन्यगोत्रजः ।

सुहृत्तांद्दुर्षमुक् पापी सुरापानमवाप्नुयात् ॥

प्रायश्चित्तं द्विजैः प्रोक्तं दुष्टाणादिविभोजने ।

सुसुहृत्तात् परं तप्तं तत्पूर्व्यं वेदमातरम् ॥

जप्ता शुद्धिमवाप्नोति सत्त्वं विधिपूर्वकम् ।

स्त्रीषामर्हं यतीनां च व्रतिनां चाद्रमुच्यते ॥

पूर्व्यं च परत्र च समम् ।

इति हेमाद्रौ चीलसीमन्तान्नभोक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

(१) चीले इति श्रौतशुक्लकथाः ।

(२) भोजनं इति श्रौत-शाखीशुक्लकथाः ।

(३) चीलकर्मोक्तृणां इति श्रौत-शेखरशुक्लकथाः ।

396 अथ गणकान्नदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देवलकान्नं यो भुङ्क्ते गणकान्नं तथा 'द्विजः ।

'मद्यपी तौ विजानीयात् सर्वकर्मावहिष्कृतौ ॥

विष्णुरहस्ये—

देवलकान्नं यो भुङ्क्ते 'तथा ऽन्नं गणकस्य च ।

तासुभौ षापकर्माणी न सन्भाषौ कदाचन ॥

गारुडपुराणे—

देवार्चकस्य यो भुङ्क्ते 'तथा गणकवेद्मनि ।

उभौ तौ पापिनौ प्रोक्ता प्रायश्चित्तमयाऽर्हतः ॥

एकरात्रे पञ्चगव्यं त्रिरात्रे यावकं स्मृतम् ।

मासमात्रे पराकः स्याद् अन्धे चान्द्रमुदीरितम् ॥

ततः परं तक्षमः स्यात् स्त्रीषामर्धमुदीरितम् ।

यति-ब्रह्मचारि-विधवानां एतद्द्वैगुण्यम् ।

इति छिमाष्ट्री गणकदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) देवलकान्नं षड्भाषि तद्यान्यकान्नभोजनं इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) मद्यपीतौ इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) तथा गणक भोजनम् । इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

देवस्यः— अस्नात्वाशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।
अहुत्वात्रं क्षमिं भुङ्क्ते 'अदाता विषमश्रुते ॥

महाभारते—

अरोगी स्नानहीनःस्वात् 'कुर्व्यान्नोजनमादरात् ।
यावत्स्वप्नपुलाकानि तावत्स्वप्नमुदीरितम् ॥

गोतमः— अस्नात्वा भोजनं विप्रो निरीगी क्षुहते यदि ।
स मन्नाशी सदा श्रेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे --

स्वस्थो विप्रो यदाऽस्नात्वा 'भुङ्क्ते भोगपरायणः ।
विष्टां तदन्नमिच्छन्ति मुनयस्तस्वदर्शिनः ॥
'श्राद्धकालेषु चान्द्रं स्याद् ग्रहणे तद्दृश्यं स्मृतम् ।
पञ्चपर्वसु तप्तं स्वात् इतरत्र तु यावकम् ॥

विधवानां ब्रह्मचारिणां यतीनां च प्रायश्चित्त^१ द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ अस्नानभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अहाभोविषकश्रुते इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) क्षमा भोजनमिति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) भुङ्क्ते इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) श्राद्धकालेषु इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) प्रायश्चित्ताद् द्वैगुण्यमिति शेषितपुस्तकपाठः ।

398 अथ पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

दैवलः--

जले निधाय पूर्वोद्युर्ध्वदक्षं जलसेचनम् ।
तप्तु' पर्युषितं भुक्त्वा महत् पापमवाप्नुयात् ॥

गौतमः--

दुर्गन्धि जलसिक्तञ्च रूपहीनं यदस्ति हि ।
पर्युषितं तु तत्त्याज्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

गालवः--

दिग्धं हृतेन तैलेन यदक्षं संस्कृतं च यत् ।
'दुर्गन्धरहितं भोज्यमन्यथा चान्द्रमुच्यते ॥

गौतमः--

द्विङ्गु-ओरकसंमिश्रं तिन्यिणीरसवेष्टितम् ।
दुर्गन्धरहितं चाक्षं भोक्तव्यं द्विजपुङ्गवैः ।
एतैर्द्रव्यैः परिष्कृत्य दुर्गन्धरहितं यदि ॥
कृत्वा तत् पूर्वोदिवसे भोक्तव्यं स्याद् द्विजम्भिः ।
दुर्गन्धिजलसंमिश्रं पूर्वोद्युर्ध्वदक्षे धृतम् ॥
तत्पर्युषितसंज्ञं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं चेद् भुङ्क्ते पर्युषितं द्विजः ॥

(१) तल इति क्रीत-वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) दुर्गन्धरहितमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धुवं इति क्रीत-वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(४) भुङ्क्ते इति क्रीत-वेष्टितपुस्तकपाठः ।

पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

३८८

तस्वीपनयनं भूयस्मान्द्रायणमथाचरेत् ।

ब्रह्मचारि-विधवा-यतीनां द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्मचारिणां
संवत्सरभोजने पुनश्चपनयनं चान्द्रायणद्वयञ्च ।

इति हेमाद्रौ पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुर्भक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

दुर्गन्धसहितं^१ भक्ष्यं तथा पर्युषितञ्च यत् ।
 शष्कुलीमाषनिर्घ्राणं^२ विपणितञ्च यन्नवेत् ॥
 तैलपक्कविहीनञ्च न भोज्यं स्याद् द्विजातिभिः ।

पराशरः—

भक्ष्यं वै माषसम्भूतं^३ विपणितस्वमतैलजम् ।
 दुर्गन्धं पूतिगन्धञ्च पित्तदेवविवर्जितम् ॥
 शष्कुलीफाणिकाराजन् वटका माषसम्भवाः ।
 निष्कारणतया विप्रो न भुञ्जीयात्कदाचन ॥

गालवः—

अन्ननिर्घृतवस्तूनि शुष्कोभूतानि शङ्कुलीः ।
 माषका माषसम्भूता हृङ्गुजीरपरिष्कृताः ॥
 दुर्गन्धिपूतिगन्धीनि विपणितानि यानि च ।
 अन्नर्पितानि देवानां शुभर्पितकवर्जितम् ॥

(१) दुर्गन्धरहितं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) शुष्कुली इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) विषाचक्ष्यं च इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) विषाचक्ष्यमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[अथान्यत् चिह्नं आदात्तञ्च लक्षणं प्रदर्शितैतत्सदृशचिह्नवर्धनं उद्धृतपाठः—
 श्रौतपुस्तके न दृष्टः ।

न भुञ्जीयादिभानीह विप्रोदुष्टान्भुक् तदा ।
 तस्येह^१ निष्कृतिर्नास्ति^२विप्रैर्धर्मपरायणैः ॥
 पित्र्यं देवकार्यार्थं पक्त्वा भुङ्क्ता न दोषभाक् ।
 जिज्ञाचापत्न्यभागस्य भक्षयेद्यदि पूर्वजः ॥
 त्रया तानि भक्षयित्वा, यावत्कं क्लृप्त्वाचरेत् ।
 शोभते पित्र्यकार्येषु देवकार्येषु येषु च ॥
 अद्यात्तेषु यदा विप्रस्तदा दीर्घेन लिप्यते ।
 स्त्रीणामेतदर्हम् । विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां विप्राद् द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ दुर्भिक्षभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) तस्येव इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) निष्कृतिर्नास्ति इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) च भक्षित्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) विप्रे इति शेषितपुस्तकपाठः ।
-

अथ दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कर्णिकारस्य यच्छाकं यच्छाकं दुश्चरीकृतम्^१ ।
 'वेश्योपवेशे शाकञ्च शाकं^२ मुखस्त्रवं तथा ॥
 'गुर्गरो-चञ्चरीशाकं शाकं वर्षोद्भवञ्च यत् ।
 करञ्जशाकं दुर्भक्ष्यं देवता-पिढवर्जितम् ॥
 अत्यस्त्रयुक्तं दुर्गन्धि तच्छाकं परिवर्जयेत् ।
 'उल्लङ्घितञ्च यच्छाकं यच्छाकं पादताडितम् ॥
 पलाण्डु-लशुनाक्रान्तं भावदुष्टं परित्यजेत् ।
 एतानि विप्रो नाग्नीयात् तथैतानि न भक्षयेत् ॥
 ज्ञात्वा भक्षेत् तदा पापी उपोष्य रजनीमिमाम् ।
 परेद्युर्भक्षयेत् पञ्च-गव्यं होमपुरःसरम् ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति दुष्टशाकान्नभुग्निजः ।
 स्त्रीणां विघ्नानां ब्रह्मचारि-यतीनां च पूर्व्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) दुश्चरीकृतमिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) वेश्योपवेशे इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) मुखस्त्रवं इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(४) गुर्गरो इति काशीपुस्तकपाठः ।

(५) उल्लङ्घने च इति खेचितपुस्तकपाठः ।

अथ कारणं विना परमान्न-कृसरान्नभोजनं प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

परमान्नञ्च कृसरं वृथा पक्त्वा द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीयात् केवलं तेन^१ नरके वासमश्रुते ।

मार्कण्डेयः—

रवौ धनुःसमायाते गृहे कन्या रजस्वला ।

पितृर्थं देवकार्यार्थं परमान्नं प्रशस्यते ॥

धनुर्मसि तु कृसरं प्रशस्तं^२ यदि दुहित्वा स्वसा सुपा वा प्रथमरज-
स्वला स्वात्तत्र कृसरान्नभोजनं, तीर्थयात्रासु च, न दोषः । तदाह ।

गौतमः--

धनुर्मसि गृहे कन्या यदि स्यात् प्रथमार्त्तवा ।

देवयानासु सर्वासु कृसरान्नं न दोष कृत् ।

पैतृकादिषु देवकार्ये बन्धुसमागमे च परमान्नभुक् न दोषभाक्^३
तदाह ।

मनुः---

पितृकार्येषु मर्त्येषु देवे बन्धुसमागमे ।

^४परमान्नं पचन्त्यात् प्रभूतक्षीरसम्भवं ॥

(१) तस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लेखितपुस्तके नास्ति ।

(३) न दोषभाक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दोषकारी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

परमान्नं पचन्त्यात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

द्विजो विना निमित्तैस्तद् भुङ्क्ता पापं समश्नुते ।
 कर्हयित्वा तदन्नञ्च उपोष्य रजनीमिमाम् ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धो भवति नान्यथा ।
 स्यादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ वृथा परमान्न-क्षरान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ एकादश्यामन्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—एकादश्यां न भुञ्जीयात् पचयोरुभयोरपि ।

यदि भुंक्ते स पापी स्याद्दरौरवं याति दारुणम् ॥

मार्कण्डेयः—

हरिवासरभुग्वापि यजत्यन्नविमर्दनः ।

शुक्ले कृष्णे तथा राजन् महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

गालवः—

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यायुतानि च ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मादन्नं परित्यजेत् ॥

“शुक्लामेव सदागृही”तिवचनं पाक्षिकं काम्यविषयम् । 'वस्तुतो

न नित्यत्वेन भोक्तव्यम् । केचिदत्र भुञ्जते तदसमीचीनम् ।

मार्कण्डेयः—

^१ब्रह्मनिष्ठश्चयोविप्रः सर्व्वद्रव्यसमस्तु यः ।

कृष्णपक्षेऽन्नभुक् ^२चेत् स्यात् न पापफलभाक् तदा ॥

गौतमः—

कृष्णपक्षे हरिदिने द्विजो ब्रह्मपरायणः ।

भुङ्क्ता सर्व्वसमः सोऽपि उपवासफलं लभेत् ॥

अन्यथा विप्रमाचसद् भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत् ।

(१) वस्तुतो नेतिभागो लेशितपुस्तके नास्ति ।

(२) ब्रह्मनिष्ठस्य विप्रस्य सर्व्वद्रव्यसमस्तु च । इति लेशितपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र च इति लेशितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रमात्रेण इति लेशितपुस्तकपाठः ।

गालवः—

एकादशमभुक् पापी शुद्धार्थं चान्द्रमाचरेत् ।

विप्रः सर्वसमस्तत्र भुक्त्वा दोषैर्न लिप्यते ॥

विधवानां व्रतिनां सत्रासिनां च द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ एकादशमभुक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

ब्राह्मणं यदि कुष्ठान्नं भुंक्ते विप्रः क्षुधातुरः ।
कवले कवले चान्द्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मरीचिः—

नम्नोवेदपरित्यागी ब्राह्मो गायत्रिमाशकः ।
कुष्ठो तत्र च विज्ञेयो दुश्कर्मा माह्वघातकः ॥
तयोरन्नं द्विजोभुक्त्वा 'शुद्धं चान्द्रायणश्चरेत् ।

पराशरः—

दुश्कर्माण्यस्य ब्राह्मणस्य अन्नं भुङ्क्ते द्विजः सक्तत् ।
तस्य देहविशुद्धयर्थं चान्द्रमुक्तं मुनीश्वरैः ॥

विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ब्राह्मण-कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शुद्धिचान्द्रायणादि इति शेषितपुस्तकपाठ ।

408 अथ कुण्डगोलकयोः परिवृत्तिपरिवेत्तोच्चाद-
भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

परिवृत्तिः परिवेत्ता कुण्डश्च गोलकस्तथा^१ ।
तेषामन्नं न भोक्तव्यं विप्रैः पापपराशुखैः ॥
कुण्ड-गोलक-परिवृत्ति-परिवेत्तृणां लक्षणमाह ।

मरीचिः—

स्वस्थे भर्त्सरि या नारी जारासक्ता भवेद् यदा ।
तदुत्पन्नसु कुण्डः स्यात् सर्व्यकर्म्मवह्निष्कृतः ॥
मृते भर्त्सरि या नारी जारात् सुतमुपानयेत् ।
तैत्तुतोगोलसंघ्नः स्यात् सर्व्यकर्म्मवह्निष्कृतः ॥
स्वस्थे ज्येष्ठे तमुज्जङ्घ्य कनीयानुहहेत् स्त्रियम् ।
स ज्येष्ठः परिवृत्तिः स्यात् परिवेत्ता स हानुजः ॥
तत्पुत्रः परिवृत्तः स्यात् परिविन्दोद्धितीयजः ।

यमलयोः व्युत्क्रमसंस्कारे राज्यपालने आन्दोलिकारीहणे चैवं
वेदितव्यम् ।

गालवः —

कुण्डगोलकयोश्चात्र परिवृत्तिस्तर्ध्वं च ।
परिवेत्तुर्यटन्नश्च तत्पुत्राणाञ्च यद्भवेत् ॥

(१) कुण्डश्च गोलकश्चैव परिवृत्तिः परिवेत्ता इत्येवं पाठः वेत्तितापुस्तके दृश्यते ।

(२) सर्वे गोलकसंघ्नः इति वेत्तितापुस्तके पाठः ।

कुण्डगोलकाद्यन्नभोक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

४०८

तयोर्धृत्क्रमसंस्कारे यदन्नं मृष्टसंघ्नितम् ।

तदन्नं संपरित्याज्यं पूर्व्यजैर्धर्मैर्वक्षसैः ॥

पराशरः—

परिवृत्तिः परिवेत्ता च तथा ती कुण्डगोलकी ।

तेषां पुत्राश्च पीक्षाश्च यमजी क्षुत्क्रमी यदि ॥

तेषामन्नं न भोक्तव्यं मुखजैर्धर्मैस्त्रिभुभिः ।

तत्र भुक्त्वा द्विजोऽग्नात् 'दशवारं विधुं चरेत् ॥

चान्द्रायणमित्यर्थः ।

मासि चान्द्रं पराकञ्च चरेत् संवत्सरे मृष्टे ।]*

चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

अतःपरं तत्समः स्यात् अपांशेयः सदाऽशुचिः ।

यति विधवादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ कुण्डगोलकाद्यन्नभोक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) चान्द्रं दशयुचं चरेत् इति काशोपलक्षपाठः ।

अथ यत्पन्न-दम्पतिभुक्ताशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यत्पन्नं यतिपात्रस्थं यतिना प्रेरितं तथा ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषं यत् तद्भुक्ता चान्द्रमाचरेत् ॥

'यतिर्द्रव्याश्चर्जयित्वा 'यत्पन्नमाराधनादिकं करोति तद्यत्पन्नम् ।
यतिर्भिक्षामटित्वा स्वभोजनोपरि यच्छिष्टं 'त्यजति तद्यति-
पात्रस्थम् । स्त्रीपुरुषयोर्भुक्तयनन्तरं यदन्नं परिवेषितं तत् दम्पति-
शिष्टम् ! तदाह

'दृष्टमनुः—

धर्मार्यकामान् संत्यज्य प्रथमं ममतां त्यजेत् ।

इमं धर्मं परित्यज्य यतिः पापकरो भवेत् ॥

वालाय कुसुदृष्टाय गर्भिण्यातुर-कन्यकाः

संभोण्याऽतिथि-भृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

इमं 'धर्मं परित्यज्य विपरीतं तयोर्यदि ।

तत्र 'भोक्ता द्विजो यस्तु स शुद्धे चान्द्रमाचरेत् ॥

(१) यदि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) नत् इति पदं श्रौत-शेषितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) त्यजतीतिपदं शेषितपुस्तके नास्ति ।

(४) पुरुषभुक्तयनन्तरं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) ननुदृष्टेव पाठः श्रौत-शेषितपुस्तकयोर्दृष्टः ।

(६) इति धर्मं इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(७) भुक्ता इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

यतराराधने भुक्त्वा 'यत्यन्नं भोजनोपरि ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषं यद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

विधवादीनां पूर्व्ववत् परिकल्पनीयम् ।

इति हेमाद्रौ यत्यन्न-दम्पतिशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) यद्गनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

उच्छिष्टं^१ पादघातं विङ्गालाखुविमर्दितम् ।

पूर्वींशकसंयुक्तं पलाण्डु-लशुनाहतम् ॥

देवपूजाविहीनं यद् वैश्वदेवविवर्जितम् ।

[एकपञ्चपविष्टेन ब्राह्मणेन विघातितम् ॥

पुनः क्षालनभाण्डेषु तथा मीनविवर्जितम् ।]

पुष्पैः पीप्पैरनुजैर्वा पुष्पीपुष्पैरथापि वा ॥

भार्य्याविलोकने चैव यद्दयदन्नमसाक्षिकम् ।

देवालये च यद्भुक्तं यदन्नं मूष्यसम्भवम् ॥

^२दिग्भातेलेन शूर्पेण वदनेनानिलेन च ।

शान्तं पिण्डीकृतं चान्नं यदन्नं जीवतण्डुलम् ॥

तुष-पाषाणसंयुक्तं खलीकरणमिश्रितम् ।

एतद्दुष्टं विजानीयात् पूर्वींशं गालवादिभिः ॥

एतद्भुक्त्वा ^३द्विजः सद्योमहापापं समश्रुते ।

भोक्तुरागमनात् पूर्वं यद् भोजनपात्रपरिवेषितं तदसाक्षिकम् ।

शेषं स्पष्टम् ।

(१) उच्छिष्टम् इति चेषितपुस्तकपाठः ।

[ ] एव श्लोकः श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) दिग्भातेलेनेति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजो वस्तु इति श्रौत चेषितपुस्तकपाठः ।

गीतमः,—

दुष्टान्नं यो द्विजोभुङ्क्ते' पूर्वमुक्तं मनीषिभिः ।

'पश्चात्स देहशुद्धयर्थं पराकां कृच्छ्रमाचरेत् ॥

एतत्सगोत्रबालभोजनविषयमपि, भगिनीपुत्रादिसहभोजने पुत्री-
पुत्रादिसहभोजनाद् द्विगुणं, विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ उच्छिष्टान्नभोजन प्रायश्चित्तम् ।

(१) सङ्गा इति श्रौत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) पश्चाद्देहशुद्धयर्थं इति श्रौत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) बभूवेति वेचित्तपुस्तके नास्ति ।

अथ पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—द्विजः कामातुरीयस्तु पत्न्या सहयदाश्रमुक् ।

'स विधाय तदा चान्द्रं शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥

पत्न्या सह भोजनकालमाह—

वृहस्पतः—

महारथे च यात्रायां पथि चौराकुले सति ।

असहायो भवेद्विप्रस्तदा कार्यं द्विजन्मभिः ॥

एकत्र यानमारोहेत् एकपात्रे तु भोजनम् ।

'पत्न्यासह सदा भुक्त्वा विप्रस्तत्र न दोषभाक् ॥

अन्यत्र भोजने स्थाने महान्तं नरकं व्रजेत् ।

तद्दोषपरिहारार्थं पञ्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ॥

पराशरः—

एकत्र यान 'स्थारोहमेकपात्रे तु भोजनम् ।

विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति पञ्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ।

अभ्यासे द्विगुणञ्चैव कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्री पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पश्चात् चान्द्रायणं कृत्वा इति श्रौत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पालमारोहेदिति श्रौत पुस्तकपाठः ।

(३) भास्वोसह इति श्रौत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यानमारोहेदिति श्रौत लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

अतीव ढषितोविप्रो न शूद्रस्योदकं पिबेत् ।
तद्भाण्डभोजनं^१ चैव अन्नानाद्यदि मार्गतः ॥
तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छ्रेण शुष्यति ।

पराशरः—

शूद्रभाण्डोदकं पीत्वा प्रपायामुदकं^१ तथा ।
शूद्रभाण्डस्यमन्त्रं भुञ्जात्शुद्धः सदा द्विजः ॥
तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छं समाचरेत् ।

शङ्खः—

प्रपायां शूद्रभाण्डे वा स्थितं तीर्थं द्विजः^१ सक्तत् ॥
अन्नं वा ज्ञानतो भुञ्जा पुनः संस्कारमाचरेत् ॥
विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ शूद्रभाण्डे भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजने इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) लक्ष्मणस्येवमात् इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजो यदि इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ पतित-दुर्मार्गदुष्टाक्रान्तपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पतितश्च खलश्चैव दुर्जनः पिशुनस्तथा ।
 आरक्ष गायकश्चैव नित्ययात्रा' परस्तथा ॥
 भिषक् चोरस्तथा मर्त्री भ्रातृतायी भयप्रदः ।
 एते वै दुर्जनाः प्रोक्ता अपाङ्गेषु सदैव हि ॥
 कुण्डश्च गोलकश्चैव अयाध्यानाश्च याजकः ।
 चक्राङ्कितनूराजन् तथा लिङ्गाङ्कितोऽपि वा ॥
 चार्थ्याको दूष'कश्चैव उन्मत्तः क्लितवस्तथा ।
 एतैरावेष्टिता पङ्क्तिः पापदा सर्व्वदा नृषाम् ॥
 एतस्वामन्नभुग् विप्रः पापमेव समाश्रयेत् ।
 पुत्रान्न भोजने राजन् चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
 [मासभोजी महापापी चान्द्रं पाराकमाचरेत्] ।
 वर्षभोजी महाचान्द्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 विधवा-ब्रह्मचारि-सञ्जासिनां पूर्व्ववद्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ पतितादि दुष्टाक्रान्तपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) बामापर इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(२) बदाचन इति श्रौत-वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) दूषश्च इति कृतपुस्तकपाठः ।

[ ] इदमर्थं कृत-वापीपुस्तकबोर्नेट्टम् ।

अथ करमथिततक्रपान^१-पलाण्डु-लशुन-गृञ्जनादि 417

भक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

लशुनं गृञ्जनं तक्रं ^१पाकं विलयनं तथा ।

^२नैव भोज्यं ब्राह्मणेन जग्ध्वा पापं समश्रुते ॥

गृञ्जनं कामवृद्धार्थं पर्णशूर्णं करमथितं तक्रम् । विलयनं घृत-
मलम् । पाकं कारीषोपरिजातं कृषम् । एतानि विप्रैर्नभोक्त-
व्यानि । तदेवाह

मार्कण्डेयः—

कृत्वाकं विड्वराहश्च पलाण्डुं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनञ्चैव मत्स्यान् जग्ध्वा पतेद्विजः ॥

घ्रात्वा भुक्त्वा तु चान्द्रं स्याद् अन्नानात्तप्तमीरितम् ।

सक्तदेव द्विजो ^३ऽद्याच्चेद् बहुवारि दिरावृतम् ॥

अब्दादूर्ध्वं महापापी पतितः स्वान्नसंशयः ।

विधवा-ब्रह्मचारिणां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ करमथिततक्रपानादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) पानेतिपदं क्रीत-पुलाके वाचि ।

(२) पलाण्डुं इति क्रीत-वेक्षितपुलाकपाठः ।

(३) पाकाभ्याम्वा इति वेक्षितपुलाकपाठः ।

(४) अन्नोवात् इति क्रीत-वेक्षितपुलाकपाठः ।

418 अथ श्वेतहस्ताक-रक्तशिशु-हस्तालालावु-कतक-कालिङ्ग-
बिल्बौदुम्बरादिभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वार्त्ताङ्गु कतक-कालिङ्गबिल्बौदुम्बरभिःसटाः ?

यस्य कुक्षी प्रवर्त्तन्ते तस्य दूरतरो हरिः ॥

हस्तालालावुरक्तशिशु-श्वेतहस्ताकमेव च ।

'भक्षयेद् ब्राह्मणो यस्तु स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

यति-ब्रह्मचार्यादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ श्वेतहस्ताक-रक्तशिशुहस्तालालावु-कतककालिङ्ग-
बिल्बौदुम्बरादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) भक्षयित्वा द्विजोयस्तु इति शेषितशुक्लकपाठः ।

अथ ताम्रपात्रस्थितगव्यभक्षणो प्रायश्चित्तमाह ।

देशलः—

ताम्रपात्रस्थितं दुग्धं गोमूत्रं तक्रमेव वा ।
दधि वा ताम्रपात्रस्थं नारिकेलोदकं तथा ॥
द्विजः पीत्वा सुरापानं कृतवाञ्छात्र संशयः ।
अज्ञानाज् ज्ञानतो वापि सुरापानसमं विदुः ॥

मार्कण्डेयः—

गव्यं मूत्रं तथा तक्रं नारिकेलोदकं तथा ।
ताम्रपात्रस्थितं पीत्वा पयोऽलवणसंयुतम् ॥
द्विजः कामात् सुरापी स्याद् अज्ञानाच्च चान्द्रभक्षकम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति मद्याऽऽघ्राणे तथैवैवम् ॥

पराशरः—

नालिकेरोदकं कांस्यपात्रस्थं गव्यमेव च ।
लवणाक्तं पयश्चैव पीत्वाऽऽघ्राय सुरां तथा ॥
द्विजो ज्ञानाच्च चरेच्चान्द्रं पीत्वाऽऽघ्राणात्प्रजापतिम् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति नरकश्चाधिगच्छति ॥

-
- (१) अज्ञानेज्ञानतो वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) कृत्वा इति खेचित्तपुस्तकपाठः ।
(३) सुरापानं इति क्रीत-खेचित्तपुस्तकपाठः ।
(४) मद्याऽऽघ्राणं तथैवच इति क्रीत-खेचित्तपुस्तकपाठः ।
(५) ज्ञात्वा इति खेचित्तपुस्तकपाठः ।
(६) पियेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यमः—

ताम्रपात्रस्थितं गव्यं नालिकेरोदकं तथा ।

लवणाक्तं पयस्यैव मद्यगन्धं तथैवच ॥

पौत्वा द्विजसरेचान्द्रं प्राजापत्यमकामतः ।

तथा घ्राणे विशेषमाह—

देवलः—

ह्रिताल-तालस्वर्ण-नारिकेलवने चरन् ।

दैवाद् वायुवशात् प्राप्तं घ्रात्वा विप्रस्य दक्षिणम् ॥

हस्तमाग्राय सहसा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ।

अभावे भास्करं पश्येत् स्पृष्ट्वा कर्णं जपेच्चरिम् ॥

दैवात् 'मद्यगन्धं वायुवशात् प्राप्तं घ्रात्वा पश्चात् विप्रस्य दक्षिण-
हस्तमाग्राय शुध्यति ।

अभावे मार्त्तण्डं पश्यन् स्वस्य दक्षिणश्रवणं स्पृष्ट्वा हरिं मनसि
चरन् शुध्यति । ततः परं नासिकां पिधाय गच्छेत् । विप्रस्या-
दीनामेवम् ।

इति हेमाद्री ताम्रपात्रस्यगव्यादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) मद्यगन्धं वायुवशात् पश्यन् स्वस्य दक्षिणश्रवणं स्पृष्ट्वा हरिं मनसि चरन् शुध्यति इति श्रौतपुस्तकपाठः—मद्यगन्धं वायुवशात् पश्यन् स्वस्य दक्षिणश्रवणं स्पृष्ट्वा हरिं मनसि चरन् शुध्यति इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ पीतोदकशेषपानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विप्रस्य पीतशेषं यत् तोयमन्यः पिवेद् यदि ।
मद्यपानसमं प्राहुस्तत्तोयं 'मुनिपुङ्गवाः ॥

व्यासः—

पीतशेषं द्विजः पीत्वा सुरापानसमं जलम् ।
तथा ज्ञानाद्विजः कुर्यात् प्राजापत्यं विशुद्धये ॥

गौतमः—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां पात्रसंस्थितम् ।
पीतशेषजलं पीत्वा विप्रः कुर्यात् प्रजापतिम् ॥
एतेन शुद्धिमाप्नोति न शुध्यत्यन्यथा द्विजः ।^१

पीतशेषमपि तोयं किञ्चिद्भूमौ निक्षिप्य पाने न दोषः तदाह—

मार्कण्डेयः—

पात्राभावे जलाभावे पीतशेषं द्विजः पिवेत् ।
भूमौ किञ्चिद्भि^२पात्यादौ पीत्वाविप्रो न दोषभाक् ॥

गौतमः—

पीतशेषं विषं विप्रः पातुमिच्छंस्तृषातुरः ।
भुवि किञ्चिज्जलं क्षिप्त्वा पीत्वा तत्र विशुध्यति ॥

(१) मुनिपुङ्गवैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पीत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पीत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) निक्षिप्यादौ इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

एतत् पृथक्पात्राभावविषयम् । पात्रे विद्यमाने सति स्वपात्र-
स्थोदकमेव पिबत् । नान्यत् ।

यमः--

आसनं शयनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कामच्छतुः ।

आत्मनः 'शुचिरितानि परिषामश्चिर्भवेत् ॥

अतः स्वपात्रस्थोदकमेव समीचीनम् । अभावे पूर्वोक्तं कृत्वा
शुध्यतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ पीतशिष्टोदकपानप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शुचिरिति क्रीतपुत्रकषाठः ।

अथ खरोष्ट्रहरिणीमृतवत्सगवीक्षीरपानादि
प्रायश्चित्तमाह ।

उष्ट्रक्षीरं मृगक्षीरं सान्धिन्यं यामलं तथा ।

मुखेनोदकपानञ्च मृतवत्सापयस्तथा ॥

'पिवेद द्विजः सक्तन्मोहाद् 'यदि वा महिषोपयः ।

तस्योपनयनं भूयस्तासक्तच्छं विशोधनम् ॥

मृतवत्सापयः (मृतवत्सायागोः पयः) मुखेनोदकपानं 'हस्तेन
विनेत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः—

मृतवत्सापयः पीत्वा मुखे पीत्वा जलं द्विजः ।

उपीथ रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

गीतमः—

मृतवत्सापयः पीत्वा मुखे पीत्वा जलं द्विजः ।

उपीथ रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

गीतमः—

सान्धिन्यं यामलं दुग्धमुष्ट्रक्षीरञ्च मार्गजम् ।

खरोष्ट्रयोः पयः पीत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

पद्याद्देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) पीत्वा इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) केवलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) हस्तेन इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोः नास्ति ।

प्रजापतिः —

खरोद्भयोश्च सान्धिन्यं यामलं मार्गजं तथा ।

'केवलं महिषीदुग्धं द्विजः पीत्वा पतत्वधः ॥

तस्योपनयनं भूयस्तमकच्छेण शुभ्यति ।

विधवानां ब्रह्मचारिणां सश्यासिनाञ्च पूर्व्ववह्निगुणं प्रायश्चित्तं
वेदितव्यम् । शीषधार्थं खरोद्भयोः क्षीरपाने तमकच्छमात्रं न पुनः
संस्कारः ।

तदाह ।

गौतमः—

शीषधार्थं द्विजः पीत्वा दुग्धं खर-क्रमेलयोः ।

तमकच्छं चरेत् पश्चात् पुनःकर्म न गौरवात् ॥

इति हेमाद्री उद्भक्षीरादिपानप्रायश्चित्तम् ।

(१) केवली इति वेदितव्यकथाः ।

(२) ब्रह्मचारि सश्यासिनां इति वेदितव्यकथाः ।

अथ मनुष्य-मृग-पक्ष्यादिमल-मूत्रभक्ष्यप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मनुष्यस्य खरस्त्राऽपि सूकरस्य द्विजकनः ।
मलमूत्रं पिबेद्यसु रेतोवा रोगपीडितः ॥
'स तु पश्चात् पुनःकर्षं कृत्वा कृच्छ्रे च शुध्यति ।
अन्नागात् शुद्धिमाप्नोति ज्ञात्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतदनातुरविषयम् । आतुरविषये विधेयमाह ।

गीतमः—

आतुरीरोगमुक्त्वर्थं खरमानुषसूकराः ।
एतेषां मलमूत्रं च पीत्वा दोषमवाप्य^१ च ॥
रोगान्ते देहशुद्धयर्थं तप्तकृच्छ्रं चरेत् सुखी ।
अनातुरः पुनःकर्षं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

जावालिः—

द्विजः पीत्वा मलं मूत्रं खरमानुषयोः किटेः^२ ।
'अगदोदेहशुद्धयर्थं पुनःकर्षपुरःसरम् ॥
तप्तकृच्छ्रं चरेत् सम्यक् रोगी तप्तं समाचरेत् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति न चान्यैः कर्षभिर्द्विजः ॥

-
- (१) द्विज इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।
(२) तप्तकृच्छ्रे च इति शेषितपुस्तकपाठः ।
(३) अवाप्येते इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।
(४) किच इति काशी-पुस्तकपाठः ।
(५) अगदे इति शेषितपुस्तकपाठः ।

यमः—

द्विजोन्नानामूलं मूत्रं खरमानुषयोः किटेः ।

मयूरहंसशृङ्गाणां सक्तद्भुज्जा तु पातकी ॥

पुनःकर्षं प्रकुर्वीत तप्तकण्ठं विग्रोधनम् ।

रोगिण्योऽप्युनःकर्षं कण्ठमात्रमुदीरितम् ॥

सुखी भूत्वा पिवेद्गन्धं नारीषामर्हभीरितम् ।

यतीनां ब्रह्मचारिणां विधवानां हिरावृत्तम्^१ ॥

इति हेमाद्रौ मानुषखरसूकरादिमूलमूत्रभक्ष्यप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) हिरावृत्ते इति श्रौतद्वयकथाः ।

[अथ अस्थिचर्मपक्षिलोमकेशमलोपहतशाकान्न-
भोजनप्रायश्चित्तमाह ।]

देवलः— शाकमध्येऽन्नमध्ये वा दन्तकेशनखा मलम् ।

अस्थिचर्मं द्विजस्याङ्गरोमकौटनखायदा ॥

बद्धं न परित्याज्यं स्वपात्रस्थं परित्यजेत् ।

अन्नप्रमाद्यमाचाराध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकरणेऽभिहितम् ।

['अतोऽस्ये विशेषमाह]

गौतमः— अल्पेऽन्ने शाकमध्ये वा दधिक्षीरादिषु द्विजाः ।

दन्तकेशनखाविष्ठा मलोलोमास्थि चर्म च ॥

कौटाङ्गिष्ठमयस्त्रात्र पचनं संपरित्यजेत् ।

स्वपात्रस्थं गृहेचाल्पमुभयं संपरित्यजेत् ।

भुक्तयन्तरं शाकोदकपात्रयोर्विद्यमाने तदन्नं हर्षयित्वा उपोष

शुध्यति । हर्षभावे घटिकासप्तप्रयःषादौ रात्रिभोजनाद्विरम्य^१

नायत्राष्टव्रतं जप्त्वा पञ्चगव्यं पीत्वा शुध्यति । तदेवाह

मनुः—

घ्नात्वा तैर्दूषितं भक्तं भुक्त्वा विप्रः प्रसङ्गतः ।

द्विसुहृत्सं सुहृत्सं वा तदन्नं जीर्णतामगात् ॥

तदन्ते वमनं कृत्वा शुद्धो भवितुमर्हति ।

नोचेत् परेद्युह्वयसि घ्नात्वा जप्त्वा विधानतः ॥

[ ] अन्नं पाठः क्रीतपुस्तकेनोपलब्धः ।

[१] अन्नमपि पाठः क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) रात्रिभोजनं विरम्य इति क्रीत-केलिनपुस्तकपाठः ।

अष्टोत्तरशतं पश्चात् पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

शुद्धिमाप्नोति 'तस्यापान् न शुद्धस्वप्नव्याया द्विजः ॥

जावालिः--पक्कमर्त्यं त्वजेच्छाकं अन्नमर्त्यं त्वजेत्तथा ।

एतैरुपहृतं भुञ्जा तदानीं कर्हिमाचरेत् ॥

जीर्णं परिरुचयसि स्नात्वा देवीं जपेच्छतम् ।

ब्रह्मकूर्चविधानेन पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति मृन्मयं तत् परित्वजेत् ।

बहुक्षेत्रेषु शाकाद्ययोर्न्येष्वेस्त्रितेषु पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तम् ।

एकस्मिन् स्थिते विशेषमाह गीतमः--

अन्ने वा 'पक्कमाके वा क्षेत्रमात्रे व्यवस्थिते ।

कवले वापि राजेन्द्र कवले तत्परित्वजेत् ॥

गण्डूषमेकं कृत्वा तु शेषाकं प्रोक्षयेत्सैः ।

'शुद्धमन्नं वा शिपेत् तत्र पश्चाद् भुञ्जा न दोषभाक् ॥

शुद्धं वा भक्ष्यं वा इत्यर्थः । अन्यैर्वा नारीभिर्वा स्वपात्रस्वमन्त्रं

प्रोक्षणादिभिः 'शुद्धं कारयित्वा स गण्डूषमेकं कृत्वा भुञ्जा न

दोषभाक् इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ चर्मादि-गण्ड-मलादिदूषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ॥

(१) राजेन्द्र इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) पक्कं चाल इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धमन्नं इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिमाप्ति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ भोजनकाले दीपनिर्वाहप्रायश्चित्तमाह ।⁴²⁹

देवलः—

'वाख्यया दीपनिर्वाहे भोजने नाशमाप्नुयात् ।

धृत्वा पात्रं तदा दीर्घ्यां संस्मरन् भानुमन्वयम् ॥

पुनर्दीपागमे तात गायत्र्यान्त्रं जलैः क्षिपेत् ।

तदन्नमन्वयजन् भुक्त्वा शुद्धिमाप्नोति दीपतः ॥

अन्यदन्नं पुनर्भुक्त्वा पञ्चगव्यं पिबेत्तदा ।

पूर्वं परिष्कृतमन्नमेव भोक्तव्यं न पुनर्दातव्यम् । भुक्त्वा च शुद्धि-
मवाप्नुयात् । विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनामेवं वेदितव्यम् ;

इति हेमाद्री भोजनसमये दीपनाशप्रायश्चित्तम् ।

---

(1) दीपं प्रस्थापयन् वाक्या इति क्रीत-वेदिततपुस्तकपाठः ।

430 अथ सूर्यसोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूर्यसोमोपरागे च उक्तकालं विना द्विजाः^१ ।
तदन्नं मांसमित्याहुः तद्भुक्त्वा मांसभुग्भवेत् ॥

मरीचिः,—

सूर्यग्रहे तु नाग्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् भुक्त्वा पापं समश्रुते ॥
'इमं धर्मं परित्यज्य योविप्रस्त्वन्यथाचरेत् ।
तस्मोपनयनं भूयस्ताप्तं सान्त्पनं श्रुतम् ॥

सूर्यग्रहभोजने तप्तं चन्द्रग्रहणे सान्त्पनम् ।

तदेवाह मनुः—

सूर्योपरागे यो भुङ्क्ते तस्य पापं महत्तरम् ।
तस्य पापविशुद्धार्थं तप्तकच्छमुदीरितम् ॥
चन्द्रोपरागकाले तु भुक्त्वा कायं समाचरेत् ।
उभयोर्भोजने विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विधवानां स्त्रीणां सव्यासिनाश्च पुनः संस्कारवर्जं ब्रह्मचारिणामेवम् ।

इति हेमाद्रौ सूर्यसोमोपरागकाले भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विज इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) इति धर्मं इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ भिन्नपात्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

'देवलः— स्वर्णं वा राजते कांस्ये प्रत्यहं भोजनं चरेत् ।

तद्वन्नं यदि राजेद् न कुर्व्यात्तत्र^१ भोजनम् ॥

जावालिः—

स्वर्ण-राजत-कांस्येषु पलाश-कदलीषु च ।

विप्रो भुञ्जन् मन्त्रापुष्पमवाप्नोति न संग्रयः ॥

यदि भिन्नं परित्याज्यं तत्र भुञ्जेद्द्वं चरेत् ।

एतानि स्वर्णराजतकांस्यानीषन्नात्रं विग्रहकृतानि चेत् सर्व्वै-
तेषां^२ त्यागएव । तदेवाह—

गान्धवः— स्वर्णं कांस्यं तथा राजन् राजतं भिन्नमेव यत् ।

तत्र भुञ्जा चरेत् कायमन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥

पलाश-कदलीपर्षादिषु^३ 'यद् भोजनं चरेत् तान्येवाहरणीयानि
न पाचान्तराणि । अन्यथा पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा शुभ्रति
तदेवाह ।

पराशरः—

एषु पक्षेषु या भुक्तिस्तेषु तां सखञ्चरेत् ।

अन्यपात्रं^४ 'यदा भिन्नं तत्र भुञ्जेद्द्वं चरेत् ॥

(१) क्वं पाठः श्रौत-वेदितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(२) कालभोजनमिति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) त्याज्यमेव इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) वः इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(५) तदा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

भिक्षभाण्डे एकपात्रभोजने विप्राणां धर्मो वर्धते अन्यथा
चीचतामाप्नोति ।

गौतमः—

अभिक्षपात्रे यो 'भुङ्क्ते पक्षेतेषु जातितः' ।

भोजनं कुरुते यस्तु स पूर्वार्थुर्भवेदिह ॥

सर्वेषामेतदेव वेदितव्यं नान्यत्' ।

इति हेमाद्रौ भिक्षपात्रभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) चङ्गा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) जावते इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) नान्यतः इति शेषितपुस्तकपाठः अन्यत इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ सभ्यादि^१कालेषु चाण्डालध्वनिश्रवणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्नाने भोजनवेलायां जपहोमेषु पैठके ।

सभ्यादिनित्यकाम्येषु देवपूजासु सर्व्वदा ॥

चाण्डालास्त्रिविधाः प्रोक्तास्तेषां सम्भाषणादिकम् ।

कृत्वा कर्म परित्यज्य दृष्ट्वा तत्पुनराचरेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति कर्मभ्रष्टोऽभिजायते ।

चाण्डालस्येव यत्कर्म तत्तु दृष्ट्वा परित्यजेत् ॥

यामचाण्डालानां तत्तस्माधनध्वनिश्रवणं ^१कृत्वा भोजनादिकं परित्यजेत् । तत्तस्माधनानि, यथा^२ “रजकस्य वस्त्रं ^३संहननं चर्मकारस्य चर्मताडनं, स्वर्णकारस्य सुवर्णादिताडनं, तक्षकस्य दारुसौष्ठवाद्यं तक्षणं, तिलघातस्य तिलयन्त्रध्वनिः कुलालस्य चार्द्र-भाण्डताडनं एतेषां तत्तत्साधनभूतानां ध्वनिश्रवणे चतद्दर्शने च त्याज्यं ^४भोजनं पुनं करणीयं वा तदेवाह ।

मार्कण्डेयः—

एतेषां साधनानाञ्च ध्वनिं श्रुत्वा स्वकर्मसु ।

कर्म तत् संपरित्यज्य श्रोत्रं स्पृष्ट्वा च दक्षिणम् ॥

(१) सभ्यादिभोजनकालेषु इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) दृष्ट्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) क्रीतशेषितपुस्तकयोर्न दृष्टं वचेतिपदम् ।

(५) संघात ध्वनिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) भोजनमिति पठं क्रीत-शेषितपुस्तकयोर्न दृष्टम् ।

अक्षिणी पयसा स्पृष्ट्वा 'दृष्ट्वा सूर्यं विशुध्यति ।
 दर्शनं संपरित्यज्य पुनः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यथा भोजयेद् विप्रः कर्म कुर्यात् तथा यदि ।
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्रीं वेदमातरम् ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति तद्दिना नात्र कर्मणा ।
 यति ब्रह्मचारिणामेवं प्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ चाण्डालादिध्वनिश्रवणं प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) पुनः कृत्वा इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) वेदमाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सूरुरादिदर्शनं प्रायश्चित्तमिति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

रजस्वलान्नं यो भुङ्क्ते^१ द्विजो ज्ञानात् सक्तद् यदि ।

रौरवं नरकं याति 'स भवेत् सद्द्विगर्हितः ॥

ऋतुमत्यञ्जानात् पचनादिकं कृत्वा भुक्तयनन्तरं द्रिषत्^२ शुष्कं रजो
दृष्ट्वा अहो रजस्वला भवामीति ज्ञात्वा अपसरति । तदपसरणे^३
सर्वे भुक्तवन्तो रजस्वलान्नभोक्ताः । तेषां भोक्तॄणां पुनरुपनयन
चान्द्रायणाभ्यां विना शुद्धिर्नास्ति । तदेवाह

मार्कण्डेयः—

अज्ञात्वा पुष्पिणी नारी कृत्वा वै पचनक्रियाम् ।

पश्चात् शुष्कं रजोदृष्ट्वा तस्माद्देशादपक्रमेत् ॥

तां दृष्ट्वा भाषणं श्रुत्वा 'भोजनं द्विजनायकाः ।

कृत्वा शुद्धिमवापुस्ते 'व्रतचान्दे विधाय च ।

पञ्चगव्येन शुद्धाः स्युरन्यथा पापिनोऽभवन् ।

भ्रति-ब्रह्मचारिणां स्त्रीणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भुङ्क्ते इति क्रीत-सेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवेत् पश्यात् इति क्रीत-सेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शुष्कं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तदपसरति इति सेखितपुस्तकपाठः ।

(५) भोक्ता इति सेखितपुस्तकपाठः ।

(६) भान्द्रव्रतनुकृत्वा इति क्रीत-सेखितपुस्तकपाठः/४३५

अथ दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शूद्रेर्नानाविधैर्वर्षेष्वण्डालादिभिरीक्षितम् ।
पुष्यवत्या सूतिकया दृष्टं वा पतितादिभिः ॥
अन्नं भक्ष्यं तथा शाकं 'भुंक्ते विप्रः सकृद्यदि ।
प्रायश्चित्ती भवेत् पापी न कर्माहो भवेदिह ॥

गालवः—

चाण्डाल-पतित-ब्राह्म्य 'चाटुकाराऽजितेन्द्रियैः ।
अस्नानवर्त्तर्जारेषु 'श्वकाकैः परिटूषितम् ॥
मलमूत्रसङ्गीपस्थं तुषाङ्गारकपालवत् ।
तत् सृष्टोच्छिष्टसंसृष्टं भक्ष्यमन्यश्चयद्भवेत् ॥
द्विजैस्तत्र न भोक्तव्यं शाकं वा भोक्ष्यमेव वा ।
यदि मोहवशात् 'भुंक्ते प्रायश्चित्ती भवेदिह ॥

नौगाक्षिः—

पूर्वीक्षेत्रे निमित्तैर्व्या सृष्टमुच्छिष्टमेव यत् ।
तदन्नं यो द्विजो भुंक्ते पश्चात्तापमवाप्यसः^१ ॥

(१) भुंक्ता इति क्रीत-वैश्विनपुस्तकपाठः ।

(२) चाटुकाराजितेन्द्रियैः इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) श्वकाकं परिटूषितं इति वैश्विनपुस्तकपाठः ।

(४) भुंक्ता इति क्रीत-वैश्विनपुस्तकपाठः ।

(५) अताप्यते इति क्रीत-वैश्विनपुस्तकपाठः ॥

स्वशरीरविशुद्धयर्थं कायत्तच्छुद्धं समाचरेत् ।

पञ्चगव्येन शुद्धिः स्वाद् व्रतिनां यतिनामिह ॥

[विधवानाञ्च नारोषां नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥]

इति हेमाद्रौ दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

[ ] इदमङ्गं वेदितव्यमपठितम् ।

अथ निषिद्धदिवसेषु द्विर्भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— पितृो'भृताहे पूर्व्वद्युर्भानुवारे च संक्रमे ।

तथा चतुर्दश्याष्टम्यो' व्रंतेषु च महोत्सवे ॥

श्रोत्रिये मरणं प्राप्ते गुरुणां दुःखसम्भवे ।

पितरौ व्याधिना ग्रस्तौ महाराजनिपातने ॥

उक्तोष्वेतेषु सर्व्वेषु अन्येषु व्रतपर्व्वसु ।

न द्विवारं समश्रीयाद् विप्रोधर्म्मपरायणः ॥

मार्कण्डेयः— अर्काद्विपर्व्वरात्रौ च ऋताहात् पूर्व्ववासरे ।

तथा चतुर्दश्याष्टम्योव्रंतेषु च महोत्सवे ॥

[श्रोत्रिये मरणं प्राप्ते गुरुणां दुःखसम्भवे ।

पितरौ व्याधिना ग्रस्तौ महाराजनिपातने ॥

उक्तोष्वेतेषु सर्व्वेषु अन्येषु व्रतपर्व्वसु ।

न द्विवारं समश्रीयाद् विप्रोधर्म्ममनुस्मरन् ॥]

तस्य पापविशुद्धार्थं सहसा निष्कृतिं चरेत् ।

अन्नानात् कायकृच्छ्रं स्याज् ज्ञात्वा तप्तं समाचरेत् ॥

पञ्चगव्येन शुद्धोऽभूद् विप्रोद्विवारभोजने ।

इति हेमाद्रौ निषिद्धदिवसेषु 'द्विर्भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) ऋताच इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चतुर्दश्याष्टम्योरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] एतच्चिन्नात्मगतः पाठः क्रीतपुस्तके भोपलम्बः ।

(३) द्विवारं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

देवताराधनं त्यक्त्वा वैश्वदेवं तथाऽतिथिम् ।

यो विप्रो भोजनं 'कुर्यान् नित्यहोमं तथा त्यजन् ॥

सुरापी सहि विज्ञेयः सर्वधर्मं वहिष्कृतः ।

मार्कण्डेयः—

वैश्वदेवं नित्यहोमं तथैवातिथिभोजनम् ।

वैश्वदेवं देवतार्थां त्यक्त्वा विप्रो महासुनिः ॥

भुक्त्वाऽज्ञानात् महादोषं^१ सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

जावालिः—

वैश्वदेवं देवतार्थां नित्यहोमं तथाऽतिथिम् ।

ब्रह्मयज्ञं पितृणाञ्च तर्पणं पितृवल्लभम्^२ ॥

त्यक्त्वा भुक्त्वा तथा विप्रः सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

तमकच्छं चरेत्पापी तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

पञ्चगव्येन पूतात्मा नान्यथा शुद्धिरस्तिहि ।

इति हेमाद्रौ देवपूजा-वैश्वदेव-ब्रह्मयज्ञाऽतिथि
परित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) कत्वा इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) महादोषम् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) पितृवल्लभः इति श्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ उष्णोदकस्नान-मृत्तिकाहरितशीचप्रायश्चित्तमाह ।

उष्णोदकेन सप्ताहं तथा कूपोदकेन च ।

मृत्तिकाभिर्व्विनाशौचं कृत्वा सप्ताहमादरात् ॥

[चतुर्व्वेदविदो विप्रः^१ शूद्रा एव न संशयः ।

गीतमः—

मृत्तिकाभिर्व्विनाशौचं स्नानमुष्णोदकेन वै ।]

कूपोदकेन सप्ताहं कृत्वा विप्रः शूद्रवान् ॥

जावालिः—

उष्णोदकेन सप्ताहं तथा कूपोदकेन च^२ ।

मृत्तिकाभिर्व्विनाशौचं तथा कूपोदकेन च ।

कृत्वा शौचादिकं विप्रः शूद्र एव न संशयः ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं ऋषिभिर्लोकसम्मतम् ॥

प्राजापत्यं विशुद्धग्रथं चरेत् पूतो भवेदिह ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् तं शुद्धिर्न चान्यथा ॥

विधवा ब्रह्मचारि-यतीनां द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ उष्णोदक-कूपोदकस्नान-मृत्तिका
हरितशीचप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्नानमुष्णोदकेनार्थ इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) विप्र इति काशीपुस्तकपाठः ।

[ ] अर्थं पाठः श्रौतपुस्तके न दृश्यते ।

(३) तथाकूपोदकं महत् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

अथ उपवीतं विना भोजनं प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—विना यन्नोपवीतेन शिखया च द्विजोत्तमः ।

उच्छिष्टो यदि 'मोहात्मा पापकारी भवेद्विजः ॥

मार्कण्डेयः—

शिखया ब्रह्मसूत्रेण विनाऽग्नीयात् तु यो द्विजः ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यैः स शुद्ध्यति ॥

गौतमः—

शिखा च ब्रह्मसूत्रञ्च नष्टं भ्रष्टं यदा भवेत् ।

धृत्वा नवं पुनर्भस्माद् भ्रष्टं तप्तु जले क्षिपेत् ॥

शिखां विना द्विजश्रेष्ठः कर्णेनोबाललोमभिः ? ।

दृष्ट्वा तद्दोषशान्त्वर्थं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

यावत् शिखा पुनर्जाता तावत् कर्णेन धारयेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेशाख्या ब्रह्मसूत्रस्य तन्तवः ॥

एतस्मिन् क्षुटिते विप्रः पुनर्धृत्वा नवं मुदा ।

नित्यकर्म प्रकुर्वीत क्षुटितं निक्षिपेज्जले ॥

ब्रह्मसूत्रं दक्षिणांसे भ्रष्टं स्वाश्वतरङ्गुलम् ।

प्राश्यायामत्रयं कृत्वा पुनस्तत्स्नानमानयेत् ॥

(१) मोहात्मा इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(२) विनाद्यात्तुबोद्धिज इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्ध्यति इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) यावच्छिखा इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(५) चाचरेत् इति श्रौत वेदितपुस्तकपाठः ।

कूर्परे ब्रह्मसूत्रं चेद् भ्रष्टं यदिह दैवतः ।
 प्राणायामगतं कृत्वा स्वस्थाने पूर्व्ववत्क्षिपेत् ॥
 मणिवन्धस्थितं सूत्रं भ्रष्टं यदिह पूर्व्ववत् ।
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामसहस्रकम् ॥
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।
 | कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वामहस्तादधोयदि ।
 तत्सूत्रं सहसा त्यक्त्वा दृष्ट्वा सूर्य्यं मुदा द्विजः ॥
 जले भ्रष्टं परित्यज्य सहस्रं वेदमातरम् ।
 जप्त्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥ |

इति हेमाद्रौ उपवीतशिक्षां विना भोजने नित्यकर्म्मकरणे च
 प्रायश्चित्तम् ।

| | अत्रं पाठः संक्षिप्तपुस्तके नास्ति ।

अथ भोजनकाले क्षुताऽपानवायूत्सर्गजृम्भणानां⁴⁴³

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः--- विप्रोभोजनकाले तु क्षुतं वा जृम्भणं तथा ।
अपानवायोरुत्सर्गं कृत्वा 'सद्यः स पापभाक् ॥
अपानवायुमीक्षत् कृत्वा भुञ्जीत पापभाक् ॥
विष्णुः--- द्विजोभोजनकाले तु जृम्भणं क्षुतमेव वा ।
अपानवायुमीक्षं वा 'कुर्वन् पापी भवेत्तदा ॥
अन्योदीर्घ्यां जलं धृत्वा तस्य मूर्धनि विन्यसेत् ।
पृच्छंस्त्रं जम्भसदनं दिवा वा यदि वाऽदिवा ॥
क्षुतं तु तस्य मञ्जति एवं कृत्वा विशुध्यति ।

जृम्भणंऽप्येवम् ।

अपानवायोरुत्सर्गं जाते तत्क्षु' विवर्जयेत् ।
भुञ्जा पापमवाप्नोति पापं यत शौचवर्ज्जने ॥
लोभेन भुञ्जा तद्भुक्तं खात्वा कायं ममानवत ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति द्विजो नाऽन्यत्र कर्मणि ।

इति स्त्रीणां यति-ब्रह्मचारिणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ भोजनकाले क्षुतं जृम्भणाऽपानवायूत्सर्गप्रायश्चित्तमाह ।

(1) विप्रः इति कोन लेखितपुस्तकपाठः ।

(2) प्रायश्चित्तो इति कोन लेखितपुस्तकपाठः ।

(3) नत्र इति कोन लेखितपुस्तकपाठः ।

444 अथ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— अशौचद्वितये राजन् असगोत्रोऽथवा व्रती ।

विधवा वाऽन्यगोत्रा वा यतिर्वा नियमस्थितः ॥

सूतकद्वितये भुञ्जन् महान्तं नरकं व्रजेत् ।

गालवः— 'यतिर्वा ब्रह्मचारी वा विधवा 'वाऽन्यगोत्रजा ।

असगोत्रोऽथवा विप्रस्त्वशौचद्वयनिर्जितम् ॥

अन्नं भुक्त्वा महापापी नरकं याति दाहणम् ।

भुवमासाद्य तत्पश्चाज्जायते रोगबाधितः ॥

गौतमः— विप्रस्त्वाहारमन्विच्छन् यतिर्वा प्रथमान्नमः ।

सूतकद्वितये भुक्त्वा नारी वा 'पतिवर्जिता ॥

पुनः संस्कार 'भूतात्मा तप्तकच्छं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं पिचेत् पश्चात् शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥

यति-विधवयोः पुनः संस्कारवर्जं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पतिर्वा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) नान्यगोत्रजा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) यतिवर्जिता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) भूतात्मा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथाऽन्योन्यसंस्पृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—एकपक्षधुपविष्टौ यौ भुञ्जानौ तौ परस्परम् ।
 स्पृष्टान्नमत्यजन्तीचेज् 'श्लेयी तौ मांसभोजिनौ ॥
 एकपक्षधुपविष्टा ये भुञ्जते मुखजाः सक्तत् ।
 अन्योन्यस्पर्शनं कृत्वा मत्या जग्ध्वा स्वपात्रजम् ॥
 मांसतुल्यं तदन्नं स्याद् भोक्तारोमांसभोजिनः ।
 एकपक्षधुपविष्टश्च ब्राह्मणोब्राह्मणं स्पृशेत् ॥
 तदन्नमत्यजन् भुञ्जा प्रायश्चित्ती भवेत्तथा ।
 अन्यगोत्रं द्विजः स्पृष्ट्वा भुञ्जा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 सगोत्रस्पर्शने भुञ्जा तप्तकच्छं समाचरेत् ।
 पिता पुत्रं भ्रातरं वा स्पृष्ट्वा भुञ्जा तु कायकम् ॥
 पुत्रस्य वा कनिष्ठस्य पितृकृच्छिष्टभोजने ।
 न दोषः पुत्रयोस्तत्र पिताकायकमाचरेत् ॥
 उच्छिष्टमित्यत्र कवलमात्रप्राशनं न पात्रस्यान्नभोजनम्^१ ।

गौतमः—

पिताऽनुजस्य पुत्रस्य तयोः प्रीतिमनूहङ्गन् ।
 निक्षिपेत् कवलं तत्र न दोषस्तत्र भोजनं ॥
 पिता ताभ्यां सङ्गं न भुञ्जीयात् कवलदाने न दोषः । तदाह

(१) अन्नजन् भुञ्जा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) भोजने इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

आपस्तम्बः—

'प्रातिह्युपलभ्यते पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भौतव्यं धर्मं
विप्रतिपत्तावभोज्य"मिति । यति-ब्रह्मचारिणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ परस्परौच्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) परस्परौच्छिष्टभोजन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शिवनिर्मात्यभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शश्वोर्निवेदितं भक्षं 'तत्तोयं' शाकमेव वा ।

विप्रः कदा न भुञ्जीयाद् भुञ्जा तप्तं समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

शिवे निवेदितं भक्षं प्रत्येकं देवतां विना ।

द्विजो भुञ्जा चरेत्तप्तं तथा तत्तीर्थशेवनात् ।

सालग्रामादि देवतासमूहे विशेषमाह ।

जावालिः—

शिवविष्णादिभिर्दंवेर्ष्वेष्टिते^१ यत्समर्पितम् ।

तद्भुञ्जा विप्रवर्योऽसौ न भवेद् दोषभाक्^२ ततः ॥

हारीतः—

सालग्रामादिभिः शश्वोर्वेष्टितस्य यदर्पितम् ।

तद् भोक्तव्यं द्विजैर्नित्यं तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

सालग्रामादिदेवतासमीपे शिवेऽर्पितं नैवेद्यं चान्द्रायणसमं तद्दिना
शिवनिर्मात्यं तत्तोयञ्च मांसतुल्यम् ।

(१) तत्तोयं इति वेदितपुस्तकपाठः । तोयं वा शाकमेव वा इति क्रौतपुस्तक
पाठः ।

(२) वेष्टितैरिति क्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) नत इति वेदितपुस्तकपाठः ।

याज्ञवल्क्यः—

शिवे निवेदितं भक्षं सालग्रामादिवेष्टितम् ।

तद्भक्तभोजने चाम्द्रायणकृन् नात्र संग्रयः ॥

अन्यथा मांसतुल्यं स्यात् तत्तोयमसृजा समम् ॥ इति ।

ब्रह्मचार्यादीनामेवं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ शिवनिष्काल्यभोजनप्रायश्चित्तम् ।

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—नीलीवस्त्रञ्च तच्चिह्नं धृत्वा ज्ञानाद्विजयरेत् ।

स विप्रस्वशुचिर्नित्यं न कर्म्माहोर्भवेदिह ॥

तच्चिह्नमिति नीलतन्तुभिर्वस्त्रान्ते वस्त्रमध्ये वा निर्मितं वस्त्रं
तद्द्वारणे विप्रस्वशुचिः । तदाह—

गौतमः—नीलीमयं पटं धृत्वा विप्रस्तच्चिह्नसूत्रकम् ।

ज्ञत्वा कर्म्माणि भुक्त्वा वा न तत्कर्म्मफलं लभेत ॥

भोजने मांसभृग्विप्रः सर्वथा तत्परित्यजेत् ।

शालवः—नीलीवस्त्रं तु तच्चिह्नं धृत्वा कर्म्म करोति यः ।

स विप्रसु न कर्म्माहंस्तात्कर्म्मं विफलं भवेत् ॥

एकत्र दिवसे भुक्त्वा धृत्वा नीलीमयं पटम् ।

कुर्याद्देहविशुद्धयर्थं यावत्कं मनुचोदितम् ॥

अभ्यासे तु 'पराकः स्नाद् वस्त्रे चान्द्रमुच्यते ।

यति-ब्रह्मचारि-विधवानां प्रायश्चित्तमिदं प्रयोक्तव्यम् ।

इति हेमाद्री नीलीवस्त्रं धृत्वा कर्म्मकरणे भोजने वा प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम् ।

(१) कर्म्मं ज्ञत्वा इति क्रीत-नेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) पराकं स्नादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा भोजने प्रायश्चित्तमित्येव क्रीत-नेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तमाह ।

तत्र दुर्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—पापेभ्यः पूर्वसुक्तेभ्यो 'यदन्यात् खलु विद्यते ।

तत्रकीर्णकमित्याहुर्दुर्मृतेषु विशोधनम् ॥

विद्युदग्निपयःपाशचाण्डालैर्ब्राह्मणोक्तः ।

एक-द्वि-त्रि-चतुः पञ्च षडब्दं कच्छमाचरेत् ॥

विद्युदग्निः । अग्निर्हावानलः सक्तनोवा । पयस्तटाक-नदीस्यं ।

चाण्डालो जनङ्गमः । एतैर्निमित्तैर्बिप्रः प्रमादात् ज्ञात्वा वा यदि

स्त्रियते । तदा तस्य सद्योदहनपक्षे तदचनोक्तानि कच्छाणि

कृत्वा दहेत् । अथक्तविषये कालमाह ।

मासत्रये तु षण्मासे वक्षरे वा विचक्षणः ।

पुत्रादिर्दुर्मृतस्याऽस्य कुर्यात् संस्कारमादरात् ॥

देशकालवैपरीत्यशङ्कायां दुर्मृतस्य लोकमाकाङ्क्षन् तत्तन्निमित्तोक्त-

कच्छानुसरणं कृत्वा दहेत् ।

देवलः^१—

विद्युता वङ्गिना तोयैः पाशैर्वाऽथ जनङ्गमैः ।

विप्रः प्राणान्^२ त्यजेद्यसु तस्य शुद्धिरुदीरिता ॥

सद्योदहनपक्षे तु कुर्यात् पूर्वोक्तमादरात् ।

(१) ननेभ्यः खलु विद्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(४) परिव्यञ्ज इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्य एकं पञ्चदशं तदानीं विशोधनं, अग्निदग्धस्य षड्द्वयं
विशोधनम् । जले मृतस्य त्रिगुणितषड्द्वयम् । चाण्डालेन मृतस्य'
तानि कृच्छ्राणि ब्रह्मत्संस्थापरिमितानि कृत्वा दग्ध्वा मृतिदोषात्
पूतो भवति ।

तदाह—

गौतमः— 'दुर्मृतानां सदा पुत्रः कृत्वा कृच्छ्राणि धर्मतः ।

दहेत् पापविशदोऽभूद् अन्यथा दोषभाय भवेत् ॥

अन्याकरे

दुर्मृतस्य तदानीं यः संस्कारं कर्त्तुमिच्छति ।

एकं द्वि-वि-चतुः-पञ्च षड्द्वयं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति न कालस्य प्रतीक्षणम् ।

पिशाचता न तस्याऽस्ति पुत्रोऽभूदवृणस्तथा ॥

प्रासन्नञ्च ऋणमात्रं वस्त्रसूत्रानां दुर्मृतिप्रायश्चित्तं नारतस्येन विशि
जष्टि ।

गोभिलः—

एकमासे दुर्मृतानामब्दमात्रे विशोधनम् ।

ऋतुत्रये तु द्वादशं स्यात् त्रयोदशं संवसरे स्मृतम् ॥

नारायणवसिं कृत्वा कुर्यान् कर्त्तव्यं द्विद्विकम् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति धरत्तोकं स गच्छति ॥

(१) अतस्त्वैतानि इति श्रौतद्वयव्यापारः ।

(२) दुर्मृतानां इति श्रौतद्वयव्यापारः ।

(३) साहे दुर्मृतानां इति श्रौत-शैलिनद्वयव्यापारः ।

व्याघ्रादिभिर्हतस्य विशेषमाह—

व्याघ्र-भङ्गक वाराह-सर्प-वृश्चिक-कुम्भरैः ।
 शृङ्गिभिर्विषापानाद्यैर्वृक्ष-शैलनिपातनैः ॥
 विप्रोयदा मृतिं प्राप्तः खड्गदन्तादिभिः खरैः ।
 गृहभित्त्यश्मभिर्वाऽपि स्तम्भ-कण्टक शङ्खुभिः ॥
 तं तदा दाहयेत् पुत्रः सद्यः कृत्वा षड्भ्यङ्कम् ।
 मासत्रयेऽब्दमात्रं स्यात् त्र्यब्दकं ऋतुदर्शनात् ॥
 वसरे तु षड्भ्यं स्यात् सर्वेषां दुर्मृतौ स्मृतम् ।

विद्युदग्निभिर्हतेर्विना ।

गालवः—देशान्तरे वा युद्धे वा हतं व्याघ्रेण वा यदि ।

मधुना सर्पिषा सिक्त्वा दाहयेद् विधिना च तम् ॥

विधिवदित्युक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तविहीनस्य दुर्मृतस्य पिशाचता ।

सद्यः शतशुभं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।

इति हेमाद्रौ दुर्मृतस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) विषवानाद्यैरिति केषितपुष्पकपाठः ।

(२) इत्युक्तं प्रायश्चित्तमिति क्रीतपुष्पकपाठः ।

(३) कर्त्तव्यमितिपदं क्रीत-केचितपुष्पकमनोर्गणिक ।

अथ क्षत्रियवैश्यायोर्दुर्मृतयोः प्रायश्चित्तमाह । 453

'देवलः—

बाहुजस्तूबजो वापि निमित्तैर्यदि 'वा हतः ।

प्रायश्चित्तं मुनिप्रोक्तं विप्रस्याऽर्द्धं समाचरेत् ॥

१(तत्तत्स्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्तम्)—

[वैश्यास्य क्षत्रियस्यार्द्धं पादजे पादमाचरेत् ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्द्धं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥]

राज्ञां १गजा श्व-शस्त्र-पाषाण-लगुडादिभिः युद्धकाले मृतानां
'न प्रायश्चित्तं । अन्यत्र मरणे तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । विप्रस्त्रीणां
पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणसम्भवे विप्रस्यार्द्धं वेदितव्यम् ।

कन्यकानां बालानां दुर्भरणे प्रायश्चित्तं प्राजापत्यज्ञच्छ्रमात्रं
कृत्वा दहनं 'प्रोथनं वा कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ क्षत्रियादीनां दुर्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) क्रीतपुस्तके नास्ति ।
  - (२) सो हृत इति क्रीत-वेचित्त-पुस्तकपाठः ।
  - (३) वेचित्तपुस्तके नास्ति ।
  - [ ] अयं श्लोकः क्रीतपुस्तके नास्ति ।
  - (४) राजान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
  - (५) नेति परं क्रीत-वेचित्तपुस्तकयोर्नास्ति ।
  - ६) अननं इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।
-

454 अथ दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्सृणां प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कण्ठपाशं दुर्मृतस्य यो विप्रश्चेत्तुमिच्छति ।

तस्य तस्याऽपवाप्तां च तप्तकण्ठं^(१) चरेत्तदा ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति तत्र^(२) नार्थफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्सृणां प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) समाचरेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पार्थ इति क्रीत वेदितपस्तकपाठः ।

देवकः--

दुर्मृतं यो वहेत् क्लृप्ते दहेद्वापि तदेव वा ।
पराकसुभयोः प्रोक्तं देहशुद्धार्थमादरात् ॥

पराशरः—

यो विप्रो दुर्मृतं 'न्नात्वा दहेद्दृष्ट्वा स दोषभाक् ।
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पराकं मुनिचोदितम् ॥
तदस्थीनि परित्यज्य दुर्मृतस्य खलस्य च ।
पतितस्य प्रजारस्य 'तस्मात्तत् सूतकं 'व्रजेत् ॥
यदि मोहात्तदस्थीनि धृत्वा विप्रः स दोषभाक्
कालान्तरे गतिर्मृग्या सद्यस्तदुप्राह्यमादरात् ॥
दुर्मृतं पतितं दृष्ट्वा सचेतनं स्नानमाचरेत् ।
दृष्ट्वा पश्येत्तदाभानुमन्यथा रीरवं व्रजेत् ॥

इति हेमाद्रौ दुर्मृतवाहनप्रायश्चित्तम् ।

(१) नाहो धृत्वा दग्धा इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) सस्नाप्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत् इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

456 अथ मूर्ख्यं गृहीत्वा शववाहकप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विप्रः सर्व्वत्र मूर्ख्यं वै गृहीत्वा कुण्ठपं वहेत् ।

दग्ध्वा वापि महद् घोरं नरकं याति सर्व्वदा ॥

गालवः—मूर्ख्यं^१ धृत्वा द्विजोयसु विप्रः कुण्ठपमुद्वहेत् ।

दग्ध्वा पापमवाप्नोति नरके नियतिः^२ सदा ॥

मरीचिः—

अनाद्यं वा सनाद्यं वा यो विप्रः कुण्ठपं वहेत् ।

गृहीत्वा मूर्ख्यं^३ मन्यत्र तत्र वा पापभाग्भवेत् ॥

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना प्राजापत्यादिह प्रभो ।

अन्यथा दीपमाप्नोति भारवाहीभवेद्भुवि ॥

उदासीनतया विप्रः कुण्ठपं यत् समुद्वहेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य सम्पूर्णं फलमयुते ॥

इति हेमाद्रौ मूर्ख्यं गृहीत्वा वाहकानांमृताऽहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) मूर्ख्यम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) नियतः सदा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) मूर्ख्यमन्याया इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः— धनिष्ठापञ्चके 'वापि विप्रो यदि विपद्यते ।

तदा कर्त्तृविनाशः स्याद् गृहे वाऽरिष्टमश्रुते ॥

जाबालिः—मरणं यदि विप्राशामन्वेषां वसुपञ्चके ।

तदा गृहपतेर्नाशो^१ गृहे वाऽरिष्टमश्रुते ॥

मार्कण्डेयः—यस्य कस्य मृतिस्तत्र धनिष्ठापञ्चके 'यदि ।

'तदा कर्त्तरि गृहा स्याद् गृहं वा पापमश्रुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं अत्र दानं समाचरेत् ॥

एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्धं वा तदर्धकम् ।

नवषष्टिपलं वापि दद्याद् विप्राय शक्तितः ॥

पञ्चान्तरमाह—

श्रीतमः—“धनिष्ठापञ्चकमृते हिरण्यमकलं मुखे न्यस्याद्गुऽऽतित्रयं
तत्र 'अतोवहवपामिति इत्वा दहेत् । तदा दोषो नाशमाप्नोति
सर्व्वदा कर्त्ता 'गृहे सुखी भूयात् अन्यथा दोषमश्रुते ।” सर्व्व-
वर्णसममेतत् होमं विना ।

इति हेमाद्रौ धनिष्ठापञ्चकमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) वस्तु इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) भिक्षुरिति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) तथा इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(५) अतो व हविषां इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(६) गृहं इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

458 अथ नन्दाभद्रातिथौमरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— उभयोः पक्षयोः प्रतिपत् षष्ठी चैव हरेर्दिनम् ।

एता नन्दा महाराज भद्रावच्छ तथा शृणु ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी पक्षयोर्द्वयोः ।

एता^१ भद्राश्च तिथयो मरणे पापदायिकाः^२ ॥

काल्यायनः—

नन्दासु भद्रतिथिषु यो विप्रो निधनं गतः ।

तद्गृहे सर्व्वदाऽ रिष्टं भवत्येव महात्मनाम् ॥

श्रीतमः— नन्दायान्तु तथा^३ भद्रे यदा स्वाम्बरणं भुवि ।

न तन्न वृद्धिरुत्पन्ना दत्तैर्दानशतैरपि ॥

तत्परिहारमाह—

यमः— नन्दायां गौः प्रदातव्या भद्रे भूमिरनन्तरम् ।

विप्रेभ्योदीयते येन न दोषस्तत्र विद्यते ॥

कर्त्ता सुखमवाप्नोति स्रुतः सन्नतिमाप्नुयात् ।

अत्रियादीनामेवं विवेचनीयम् ।

इति हेमाद्रौ नन्दाभद्रा^४ तिथि मरणप्रायश्चित्तमाह ।

(१) एते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पापदायिन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) नन्दाभद्रायां इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दृष्टवारिषु ^१मृत्तिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

भानुः कुजो भृगुर्भन्दवारो दुष्टो नृणां सृती ।
 आयुर्हानिर्यशोहानिः कुल^२कीर्त्तिविनाशनम् ॥
 मरणे तु क्रमाद्राजन् योजनीयं शनैः शनैः ।
^३[भानौ कुजे शनौ वस्त्रं तत्तद्वर्णं प्रदापयेत् ॥
 भृगौ हिरण्यसहितं वस्त्रदानं विशोधनम् ।]

^४[गालवः—

भानुवारः कुजोवारो भृगुर्भन्दो यथाक्रमम् ।]

^५[तत् प्रायश्चित्तमाह,

मार्कण्डेयः—

भानौ कुजे शनौ वस्त्रं तत्तद्वर्णं प्रदापयेत् ।
 भृगौ हिरण्यसहितं वस्त्रदानं विशोधनम् ॥]]

तदाह—

मरीचिः—भद्रे भूमिप्रदानं स्यात् चिपदर्थे हिरण्यदः ।

वारे^६ वाराऽधिदैवत्यं वासोदानं विशोधनम् ॥

(१) मृत्तमायश्चित्तमिति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) कीर्त्तिकुलविनाशनमिति क्रीत-चेषितपुस्तकपाठः ।

(३) [ ] अयं शीकोऽधिकोत्तम क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) [ ] अयमर्थः क्रीत पुस्तकेनास्ति ।

(५) [ ] क्रीतपुस्तके अयं पाठस्तु अत्र नोपलब्धः ।

(६) वाचाधिदैवव्यति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) विधीयते इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

रक्तवर्णं कुञ्जं भागीं श्वेतं शुक्रं प्रदर्शितम् ।

ग्रनेक्षरे तु नीलं स्वादेतद्दोषोपशान्तये ॥

दत्त्वा^१ शुद्धिमवाप्नोति अक्षत्या दीपमाप्नयात् ।

अभियाचामप्येवम् ।

इति हेमाद्रीं दुष्टवारमरुचे प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) इत्याम् इति श्रीम-शेषितपुस्तक पाठः ।

देवलः— जघ्नीच्छिष्टमघोच्छिष्टमन्तरामरणं तथा ।
 कर्षमन्त्रेण राहित्यमन्तानमरणं तथा ॥
 तथा पर्युषितश्चैव षष्ठिमित्तमितोरितम् ।
 एतैर्मित्तैर्भरणे नरकं सम्प्रपद्यते ॥

मरोचिः— षष्ठिमित्तैर्द्विजोऽसृत्वा त्रयेण हितयेन वा ।
 'क्षिप्रं नरकमाप्नोति कर्तुराद्युःखयो भवेत् ॥

कवलः— द्विजो वै^१ षष्ठिमित्तैश्च सृष्ट्वा तु देवतः ।
 त्रयेण हितयेनाऽपि सहितोयदि पूर्व्ववत् ॥
 'क्षिप्रं नरकमाप्नोति तत्कर्तुरशुभं भवेत् ।
 तद्दीपपरिहारार्थं प्राजापत्यं पृथक् चरेत् ॥

एकैकस्य निमित्तस्य प्रत्येकं प्राजापत्यकच्छ^२ क्त्वा शुद्धिमाप्नोति ।
 तदेवाह

जावालिः— एकैकस्य निमित्तस्य प्रत्येकं क्त्वा^३ मीरितम् ।
 क्त्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्तुराद्युर्व्विषमम् ॥
 इति हेमाद्रौ षष्ठिमित्तमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) बोद्धत्वा इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) तथा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

462 अथ शबोपरि 'उच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— श्लेष-शृङ्गाणिकाऽश्रूणि रुदतां सम्पतन्ति हि ।

कुणपोऽश्रुमिमाप्नोति उच्छिष्टः कर्मकार्यसौ ॥

महाराजविजये—

पिपीलिका कृमिश्चैव उच्छिष्टं रोदनोद्भवम् ।

श्लेषशृङ्गाणिकाऽश्रूणि पतन्ति कुणपोपरि ॥

तदा शुचि'त्वमाप्नोति कर्त्ता नरकमश्रुते ।

गीतमः—

पिपीलिकाभिः कृमिभिः श्लेष-शृङ्गाणिका-श्रुभिः ।

कुणपोऽसृश्यतां याति कर्त्ता च कश्मली भवेत् ॥

तद्दोषपरिहारायं सृष्टोच्छिष्टं स्वपाणिभिः ।

मार्जयेद्भूतनेस्त्रोयैरापोहिष्ठादिमन्त्रितैः ॥

पुतेः श्रुद्धिमवाप्नोति दाहयोग्योभविष्यति^१ ।

चत्रियादीनामेवं श्लोषामपि ।

इति हेमाद्रौ शबोच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तम् ।

(१) उच्छिष्टवतन इति श्रुत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) अशुचि'त्वमाप्नोति इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत्तदा इति कायीपुस्तकपाठः ।

अथ शवस्य शूद्रादिस्पर्शनप्रायश्चित्तमाह । 463

देवलः— शूद्र-माज्जार-काकाद्यैः सृष्टश्वेद्रजकादिभिः ।
रजस्वलाभिः स्त्रीभिश्च श्वभिः पतितकुण्डजैः^१ ॥
न शवस्य परोलोकस्तत्कर्त्ता पापभाग्भवेत् ।

भरीचिः—

रजस्वलाभिः स्त्रीभिर्वा श्वभिः पतित-कुण्डजैः ।
शूद्र-माज्जार-काकाद्यैः सृष्टश्वेद्रजकादिभिः ॥
न शवस्य गतिर्वाऽस्ति कर्त्तुरायुःक्षयोभवेत् ।
तद्दोषपरिहारार्थं स्नापयित्वा शवं तदा ॥
नूतनेनैव वस्त्रेण पिधाय कुण्ठं तथा ।
रजस्वलादिभिः स्पर्शं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
कार्यं शुना च शूद्रेण इति तेषां हिरण्यतः ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति पश्चाद् दाहादिकं चरेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ शवस्य शूद्रादिस्पर्शनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कुण्डजै इति जेष्ठितपुरतत्कपाठः ।

(२) रजस्वलाभिः स्पर्शं च इति जेष्ठितपुरतत्कपाठः ।

(३) शव शूद्रादि इति जेष्ठितपुरतत्कपाठः ।

देवलः— वक्रिभे दितिभे चैव नक्षत्रे भगदेवते ।

इन्द्राऽग्निभे वैश्रभे च उत्तराषाढएवच ॥

पूर्वभाद्रे तथा राजन् नक्षत्राणि महान्ति च ।

त्रिपदेषु 'यन्मृत्युर्यामिऽरिष्टं भवेत्तदा ॥

वारे त्रिपादिनक्षत्रे मृत्तिसेद् वाटिकाभयम् ।

तिसौ वारे त्रिपदभे मृतौ^१ मृहपतेर्भयम् ॥

तदाह—

गीतमः—“तिथ्युद्योगे ग्रामे मृहपतेर्गृहनाशश्च त्रिपात्रक्षत्रे
मृतौ^१ हिरण्यदान माचरेत्” ।

वारे त्रिपात्रे^१ मृत्यौ च हिरण्यं वस्त्रमेवच ।

तिसौ वारे त्रिपदभे^१ मृत्तिसेद्वाटिकाभयम् ।

भृगो विशेषतो^१ वक्ष्ये त्रिपुष्करसमोभृगुः ॥

^१तत्रैव दुष्टनक्षत्रे तिसौ दुष्टमृत्तिसेद्वा^१ ।

तदा मृहपतेर्दीपः^१ मृत्यौ भाति महत्तरः ॥

(१) बोधत्वा इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) मृत्या इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(३) मृत्या इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(४) मृत्या इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(५) मृत्याचेत् इति वेचितपुस्तकपाठः—मृत्या मृहपतेर्भवति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) स एव इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(८) यथा इति वेचितपुस्तकपाठः । (९) मृत्योरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तद्दोषपरिहारार्थं गोत्रयं सम्यगाचरेत् ।

यन्यान्तरे—

नक्षत्रे मरुषे' स्वर्णं द्वयोर्योगी ह्यं चरेत् ।

[चयाषां योगभावे च गामिकां तत्र सञ्चरेत्]

कृत्वैतद्दोषमुक्ताः स्वाद् अन्यथा हानिमादिगत् ॥

अत्रियादीनामेवं कान्धकास्त्रोमरणेष्वेषम् ।

इति हेमाद्रौ त्रिपात्रक्षत्रमरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) नक्षत्रं इति खेचितपुस्तकपाठः नक्षत्रेषु इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] इदं श्लोकाहं श्रीतपुस्तक एव उच्यते ।

अथाऽऽसंदीभञ्जनप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

आमश्मशानयोर्मध्ये यदाऽऽसंवावभञ्जनम् ।
आमारिष्टं कर्तृहानि^१ भवत्येव हि सर्व्वदा ॥

याज्ञवल्क्यः—

गृह्णादारभ्य दहनपर्य्यन्तं यदि भज्यते^२ ।
कर्तृनाशो गृहपतेर्महदरिष्टमञ्जसा ॥

शालिहोषः—

^३आसन्दी यदि राजेन्द्र भञ्जयेत् खलु देवतः ।
आदाहदशपर्य्यन्तं कर्तुर्दुःखं विनाशनम्^४ ॥
तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं विशेषनम् ।
प्राजापत्यं तदा^५ कुर्यात् कर्त्ताऽऽत्ममलमोचने ॥
तदाऽसौ सुखमाप्नोति तस्य दोषः प्रशश्यति ।

सर्व्ववर्णसममिदम्^६ ।

इति हेमाद्रौ आसन्दीभञ्जनप्रायश्चित्तम् ।

- (१) कर्तृहानिर्वामारिष्टमिति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
- (२) भज्यते इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
- (३) आसन्दी इति वेदितपुस्तकपाठः ।
- (४) दुःखविनाशनं इति वेदितपुस्तकपाठः ।
- (५) आर्य्यमिति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
- (६) सर्व्व इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

देवलः—आसन्धाः^१ शकटाद्वापि कुणपोभुवि यत् पतंत ।
 तदाऽरिष्टं गृहे भूयात् व्याधि तस्कर-राजभिः ॥

महाभारते—

ग्राम-श्मशानयोर्मध्ये कुणपोयदि^२ देवतः ।
 आसन्देरनसोवेगात् भूमौ पतनमृच्छति^३ ॥
 तत्कर्त्तुरतिवेगेन मृत्युर्हानिर्यशःक्षयः ।

गौतमः—

शकटादनसोवापि कुणपोयत्^४ पतेद्भुवि ।
 श्मशान-ग्राममध्ये वा तत्कर्त्तुरतिवेगतः ॥
 हानिर्मृत्युर्यशःखेदः सम्भवत्येव सर्व्वदा ।
 तद्दीपपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
 तत्कर्त्तुं क्षभवेद् द्विद्विरन्यथाऽशभमादिश्रेत् ।
 कन्यका-बाल-क्षत्रियादीनामेवं वेदितव्यम् ।
 इति हेमाद्रौ श्वस्व भूपतनप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) आसन्धितः शकटाद्वापि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (२) यः पतेदिति श्रेष्ठतपुस्तकपाठः ।
 (३) तस्कारिष्ठिति श्रौत-श्रेष्ठतपुस्तकपाठः ।
 (४) पतित्तमिच्छति इति श्रौत-श्रेष्ठतपुस्तकपाठः ।
 (५) यः पतेदिति श्रेष्ठतपुस्तकपाठः ।

देवतः — अशान-गृहयोर्मध्ये यदि वज्रिः पतेद्भुवि ।
तद्येतस्य गतिर्नास्ति कर्तुरायुर्विनश्यति ॥

गालवः—

शाम-अशानयोर्मध्ये पात्रं भित्त्वा पतत्यसौ ।
कर्तुरायुर्विनाशः स्वात् प्रेतो नरकमश्नुते ॥

गार्ग्यः— अशान-गृहमध्ये च यदि वज्रिः पतेद्भुवि ।
तदाकर्तुरभद्रं^१ स्वात् निर्ज्वीवो याति नारकम् ॥
तद्दोषोपशमायाऽलं तस्मिन् वज्री घृताद्भुतिः^२ ।
अग्निमीलेति मन्त्रेण अग्निमूर्धेति मन्त्रतः ॥
हुत्वाऽऽद्भुतिद्वयं तत्र तमग्निं न त्वजं^३ स्तदा ।
पुनः पात्रान्तरे न्यस्य^४ शिवं कर्ष्यं समापयेत् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति पूर्ववत्पापभाग्भवेत् ।

बाल कन्यका-क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अग्निपतनप्रायश्चित्तम् ।

- (१) अभद्रः स्वात् इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।
(२) तस्मिन् वज्रघृताद्भुतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) न त्वजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) स्वाद्य इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

देवलः—बालिकां बालकं वापि दाहाऽहं प्रोथयेद्भुवि^१ ।

^१बालश्च याति नरकं तत्कर्त्ता बालघातकः ॥

मरीचिः—

दाहयोग्यं यदा बालं ^१प्रोथेदज्ञानतोद्भिजः ।

बालः पिशाचतां याति तत्कर्त्ता भूण्णहा भवेत् ॥

कात्यायनः—

बालं वा बालिकां वापि दाहाऽहं निखनेद्भुवि^१ ।

महान्तं नरकं गत्वा भवेद्दालयहस्तदा ॥

विलादुष्टृत्य तं बालं प्रोथयेत् पञ्चगव्यतः ।

तत्तन्मन्त्रैर्जलः पश्चाद् भूमिर्भूम्नाऽनुवाकतः ॥

तं बालमभिमन्त्राऽऽशु कृत्वा कच्छं विधानतः ।

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ दहनयोग्यस्य 'प्रोथनेप्रायश्चित्तम् ।

(१) खनने इति क्रीत-लेशितपुस्तकपाठः ।

(२) दाहयोग्यं खनेद्भुवि इति क्रीत-लेशितपुस्तकपाठः ।

(३) च बाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) खनेदिति क्रीत-लेशितपुस्तकपाठः ।

(५) दाहयोग्यं खनेद्भुवि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) खनन इति क्रीत-लेशितपुस्तकपाठः ।

अथ खननयोग्यस्य दहनेप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— [बालिकां बालकं वापि दाहयोग्यं खनेद्भुवि ।]
 [यो विप्रः खननेयोग्यं द्विवर्षात् किञ्चिद्भूतकम् ।]
 कर्त्तासौ नरकं याति बालोयाति पिशाचताम् ॥

गीतमः—अज्ञानान् मुखजोबालं खननाऽहं' यदा दहेत् ।
 स बालो याति पैशाचं कर्त्ताऽसौ नारकी भवेत् ॥

पराशरः—जनद्विवर्षं निखनेत् कन्यकां बालमेव वा ।
 अज्ञानाद्यादिवा मोहाद् भवेत्तर्कपराम्मुखः ॥
 बालोयाति महद्दुःखं कर्त्ता नरकमभ्युते ।
 तद्दोषपरिहारार्थं वञ्चो हुत्वाऽऽहुतिचयम् ॥
 वञ्चिं प्रजापतिं सोमं व्याङ्गतीस्तदनन्तरम् ।
 हुत्वा तं शवमादाय खनेद् भूमौ प्रयत्नतः ॥
 तद्दोषपरिहारस्तु जायते नान्यथा भवेत् ॥
 क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ खननयोग्यस्य दहनप्रायश्चित्तम् ।

[ ] इदमर्थं चेषितपुस्तके न दृश्यते ।

[ ] इदमर्थं क्रीतपुस्तके न दृश्यते ।

(1) खननयोग्यं इति इति चेषितपुस्तकपाठः ।

दाहयोग्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(2) कर्त्तव्यं इति क्रीत-चेषितपुस्तकपाठः ।

देवलः—यो विप्रो मातरं तातं भ्रातरं भगिनीं तथा ।

स्रुषां दुहितरं साध्वीं पुत्रीं वा पुत्रमेव वा ॥

प्रजावतीमात्मनश्च दाहयोग्यान् स्वबान्धवान् ।

लोभाद्वा नास्तिकाद्वापि वाक्याद्वाऽधर्मचारिणः ॥

अदग्धैतान् कर्म कुर्वान् मृतो नरकमेति सः^१ ।

तेऽपि वै प्रेतभूताःस्युर्नमुक्ताःस्युर्मालयात् ॥

मार्कण्डेयः—

यः पुमान्^२ दाहयोग्यान् स्वान् बान्धवान् दाहवर्जितान्^३ ।

कृत्वा तेषां क्रियाः कुर्वान् नरकं स प्रपद्यते^४ ॥

पितरस्तेऽपि प्रेतास्युर्मलोके महत्तरे ।

तद्दोषपरिहारायै अन्तर्दाहं विशुद्धिदम् ॥

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा कर्त्ता शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतास्तेऽपि परं यान्ति अभिदृष्टिश्च जायते ॥

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ दहनयोग्यस्य दहनाभावप्रायश्चित्तम् ।

(१) कुर्वन् इति क्रीत-श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्तरे इति क्रीत-श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(३) दहनयोग्यान् इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(४) दहनवर्जितान् इति श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(५) कर्त्तुं नरकं प्रतिपद्यते इति क्रीत-श्लेषितपुस्तकपाठः ।

(६) प्राजापत्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः । (७) प्रापरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

472 अथोत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्य-विपर्यय-
प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— (उत्तरीय शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्यविपर्यये ।)

कच्छत्रयं तदा कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत् ॥

उत्तरीयं 'चैतस्य पूर्वधारितवस्त्रखण्डं, शिला, दहनानन्तरं या संस्कारार्थं गृहीता साशिला, ताम्रं पात्रं च प्रथमदिवसे चरुस्त्रपणार्थं सम्पाद्यते । न दशाहपर्यन्तं पचनं कर्तव्यम् । कर्त्ता मरणदिने अन्निकर्त्ता ।

[असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्]

“प्रथमेऽहनि यः कर्त्ता स दशाहं समापयेत् ।”

इति वचनात्, स्थानं पिण्डनिक्षेपणस्थानम् । द्रव्यं पिण्डद्रव्यं तण्डुलमुद्गादिकं तेषामिकैकस्य नाशे प्रत्येकं कच्छत्रयं कृत्वा तत्तत्कर्म पुनर्दहनदिनादारभ्य कुर्यात् । तदाह-

मार्कण्डेयः—उत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्यविपर्ययः ।

यदि दैवाद् भवेत्तेषां नाशे वर्षादिविद्रवैः^१ ।

कच्छत्रयं तदा कृत्वा तत्तत्कर्म यथा क्रमम् ।

[ ] क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) चैतस्य इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) गृहीत्वा इति क्रीत-चेषितपुस्तकपाठः ।

(३) ताम्रेति चेषितपुस्तके नास्ति ।

[ ] क्रीत-चेषितपुस्तकबोधो दृश्यते ।

(४) वर्षाति विद्रुवैरिति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

उत्तरीयशिलापात्रादिविपर्ययप्रायश्चित्तम् । ४७३

दहनदिनादारभ्य इत्यर्थः । कर्त्ता ज्वरादिना चेत् पीडितः तदा
अन्यः पूर्ववत् कच्छत्रयं कृत्वा दहनदिनादारभ्य शिलास्नान-
सृदास्नानादिकं कुर्यात् ।

गौतमः—

असगोत्रः सगोत्रीवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यः कर्त्ता स दशाऽङ्गं समापयेत् ॥

तदभावे पुनश्चान्यः स्नात्वा कच्छत्रयं चरेत् ।

तत्तत्कर्त्तृणां सर्वाणि तानि कुर्याद्यथाक्रमम् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रेतत्वात् विमुच्यते ।

सत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ उत्तरीयशिलापात्रादिविपर्ययप्रायश्चित्तम् ।

अथ पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्य:—

अथ ऋगाल-खरैः पिण्डः सृष्टोभिन्नः प्रमादतः ।

कर्त्तुरायुष्मनाथः स्यात् प्रेतत्वं नाऽपसर्पति ।

श्रीतमः—

ऋगाल रासभ श्वानैर्हृतः पिण्डोभुवःस्थले ।

सृष्टोभिन्नस्तदा^१ राजन् कर्त्तुरायुष्मनाथनम् ॥

प्रेतस्तस्मिन्निराथः स्यात् काकस्पर्शादिना तथा^२ ।

दत्तपिण्डो भुवःस्थाने अथ ऋगाल-खरादिभिः ॥

सृष्टोभिन्नस्तदाकर्त्तुरायुष्मं जयमेष्यति ।

प्रेतस्तस्मिन्निराथः स्यात् काकस्पर्शादिभिस्तथा ॥

भिक्षोविदहितः सृष्टः श्वादिभिर्भक्षितस्तथा ॥

तयोरेकत्र सम्भवे कर्त्तुरर्हान्यादिकं योजनीयम् ।

तस्मात् प्रायश्चित्तमाह ।

जातृकर्त्तुः—

दक्षिते श्वादिभिः सृष्टे पिण्डदोषो महान् भवेत्^३ ।

तदा कर्त्तुरनायुष्मं प्रेतत्वं नाऽपयाति वै^४ ॥

(१) नोपसर्पति इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) विना इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) काकस्पर्शादि विना इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) चाभूदिति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(६) नोपजिघ्रति इति शेषितपुस्तकपाठः नापसर्पति इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

४७५

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् ।

पुनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं कुर्यात् यथाविधि ॥

अत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ सञ्चयनात् आक् प्रेतदहनाग्निनाशप्रायाश्चत्तमाह ।

देवद्वयः— प्रेताग्निश्च विष्णुर्वाग्निर्प्रेताग्निर्जातकर्मसि ।

नष्टोद्धतश्लेषहतःशान्तशेषतत्र दोषभाक् ॥

मार्कण्डेयः—

प्रेताग्निर्जातकर्मसिर्प्रेताग्निश्च विवाहजः^(१) ।

शान्तो नष्टश्लेषहते उद्धतश्लेषभाजनम् ॥

नष्टः अपसस्त्वैव^(२) नाकादिभ्यु ततोश्चातिभिर्गृहीतः, 'उपहृतिर-
व्याग्निमेषमं, शान्तो नष्टप्रायः । एतेषां चतुर्विधानां अग्नीनां
मेषमं^(३) प्रायश्चित्तं ग्रन्थकारैः स्मृतिकर्तृभिश्च यद् दर्शितं वयं
तदेव ब्रूमः ।

बृहस्पतिपुराणे—तत्तद्वज्र समूह्याऽऽद्य शक्रोदेवीत्यृचा जन्तैः ।

श्रींश्च तथैव समिधं निधाय मनसा हरिम् ॥

कारुण्येनैव मन्त्रैश्च चक्रिमन्त्रः च तां पुनः ।

अथान्नमिति मन्त्रेण श्राधुर्हानेति मन्त्रतः ॥

उदुधश्चेति तां त्वज्जा लौकिकाम्नी निधापयेत् ।

अत्रैव मीः प्रदातव्या श्रीनिवाय सुदुग्निने ॥

(१) विवाहज इति श्रौतशुक्लश्रवणः ।

(२) अपसस्त्वैव नाकादिभ्यु इति शेषितशुक्लश्रवणः । अपसरत्वेन हि सु इति
श्रौतशुक्लश्रवणः ।

(३) अपसस्त्वैव्याग्निमेषमं इति शेषितशुक्लश्रवणः ।

(४) मेषमं इति शेषितशुक्लश्रवणः ।

अस्त्रिसञ्चयनात् पूर्वं प्रेतदहनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् । ४७७

चतुष्पात्रप्रयोगेन चतुष्पात्रं प्रतिष्ठेत् च ।

अथाथ जुहुयात् पूर्वं पञ्चहोतारमादितः ॥

ब्राह्मण एकहोतारं दश मन्त्रस्वतींश्च जुहुयात् ।

संख्याञ्च जुहुयात् पश्चात् महाव्याहृतयष्टायाः ।

अनाघ्रातचयं हुत्वा व्याहृतीः प्रथमैः सह ॥

इमं मे वरुणस्तस्वो मितस्त्वं न इति च जुहुयात् ।

कृत्वा विप्रशतः पश्चात् तप्तत्-कार्थं समाचरेत् ।

प्रायश्चित्तविहीनं यत् तत्कार्थं विफलं भवेत् ॥

स्थालीपाकानन्तरं शेषहोमपर्यन्तं विवाहाग्नीं शान्ते, एतदेव

प्रायश्चित्तम् । उपनयनादूर्ध्वं चतुर्वहोमपर्यन्तं शान्तेऽप्येतदेव ।

शिशो जाते तदा जातकार्थं कृत्वा फलीकरश्चहोमाग्नीं दशरात्र-

मध्ये शान्ते च एतदेव । शवाग्नीं तु स्रष्टुम् । अत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमदत्तौ अस्त्रिसञ्चयनात् पूर्वं प्रेतदहनाग्निनाश-
प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) जानकती इति श्रीमत्पुस्तकपाठः ।

अथ अस्थ्युपहृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं अस्थीन्युपहृतानि चेत् ।

खरैः शृगलैः शुनकैः कङ्क-गृभ्रादिभिः कथम् ॥

प्रेतोऽत्र नरकं याति कर्तुरायुर्विशङ्कितम् ।

मार्कण्डेयः—अस्थीन्यसृष्ट्यतां^१ यान्ति ख ख शृगाल-खरादिभिः ।

प्रेतस्य यमलोकः स्यात् कर्तुरायुर्विपर्ययः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पञ्चगव्यैर्विशोधयेत् ।

पुरुषसूक्तेन तान्यग्निः स्नापयेदस्थिसञ्चये^२ ॥

प्राजापत्यह्वयं कुर्याद् उभयोः शुद्धिहेतवे ।

ततः कर्म प्रकुर्वीत न तेन^३ स हि दोषभाक् ॥

अन्यथा न शुभं ज्ञेयं कर्तुं गृहनिवासिनः ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ अस्थ्युपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

(१) असृष्ट्यता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सञ्चयं इति क्रीत खेसितपुस्तकपाठः ।

(३) बहुदोषभाक् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'देवलः--विप्रस्य कीकसानीह कर्त्ताऽश्वसि न निक्षिपेत् ।

प्रेतो वैतरणीं याति तत्पुत्रोऽश्वभमाप्नुयात् ॥

गौतमः--मृतस्य यानि शब्धानि कर्त्ताऽश्वसि नचेत् क्षिपेत् ।

तत्कर्त्ता नरकं याति प्रेतोयाति महानदीम् ॥

आहिताग्नेर्विना राजन् अन्येषां विधिगौरवात् ।

गालवः--दशाहमध्ये तत्कर्त्ता पक्षे वा शब्दसंघट्टं ।

जलनिक्षेपणात् पित्रोः पितरोलोकमाप्नुयुः ॥

कर्त्ता सुखमवाप्नोति अन्यथा "दोषवद्भवेत् ।

तेषां नष्टभुवःस्थाने क्लानाशोभवेत्तदा ॥

तद्दोषपरिहारार्थं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

पश्चादस्थि समादाय निक्षिपेत् जलमध्यतः ॥

यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातीयेषु तिष्ठति ।

तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

भागीरथ्यभावे यत्र कुत्र समुद्रगनदीजले स्थापयेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नुयात् । अत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अस्थ्यां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तम् ।

(१) वेदितपुस्तके नास्ति ।

(२) तत्पुत्रोभवमाप्नुयात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) न विक्षिपेत् इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) पूर्ववदिति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

अथ परिषद्दिप्रप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— पर्वत्खितस्व विप्रस्व दोषबाहुल्यमस्ति चेत् ।
तत्यापस्व विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

परिषदर्थे द्विजोत्सु भागैकं पापमश्रुते ।
तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यत्रयं स्मृतम् ॥
उपोष्य रजनीमिकां ब्रह्मकूर्चं पिवेत्ततः ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा गतिरस्ति हि ॥

जाबालिः—

परिषद्दक्षिणा'भागं ष्टहीत्वा विप्रमुद्भवः ।
प्राददोषी भवत्याहुस्तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥
प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चान्नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

एवं क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ परिषद्दिप्रप्रायश्चित्तम् ।

देवनः—

विधायकश्च पापानां तदर्ह^१दोषभाग्भवेत् ।

तसकृच्छ्रदयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

गौतमः—

विधायको विधाता च पापानां पापकर्म्मिणाम्^२ ।

^३तदर्हदोषभाग्भूय तसकृच्छ्रदयं चरेत् ॥

जाबालिः—

विधायको महापापी पापराशिं समुदहन् ।

तसकृच्छ्रदयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पार्थिव ॥

पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्^४ ।

अत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ विधायकप्रायश्चित्तम् ।

(१) तदर्ह इति खेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) पापकर्म्मिणाम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदर्ह इति खेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) अवाप्यते इति क्रीत-खेचित्तपुस्तकपाठः ।

देवलः -

पापान्यनुवदेद् यसु सभामध्ये तु पापिनः ।
तुष्यपापी भवेत् सोऽपि नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

गालवः—

सभामध्ये द्विजोयसु पापान्यनुवदेन्नृणाम् ।
स तुष्यपापो तेनाऽऽशु महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
पशान् महानदीं गत्वा स्नात्वा शुद्धजलेर्मृदा ।
गोमयेर्मृत्तिकाभिश्च अष्टोत्तरशतं चरेत् ॥
पश्चाद्देहविशुद्धार्थं चान्द्रायणपरायणः ।
स्मरन्कारायणं देवं अनन्तमपराजितम् ॥
व्रतान्ते पञ्चगव्येन शुद्धिं कृत्वा विचक्षणः ।
दश्याद्विप्राय गा'भिकां तत्पापपरिशोधनीम्^१ ॥
तुलादिसंयहीतृणां महतां पापिनामपि ।
^२अनुवादको भवेद्यसु तत्पापार्द्धफलं लभेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्री अनुवादकपापप्रायश्चित्तम् ।

(१) देवा द्विजाय गोरेका इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) परिशोधनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अनुवादीभवेद्यसु इति काशीपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्यः—

जननी जन्मदेशश्च जम्बूद्वीपो जनार्दनः ।
जाङ्गवीतीरमित्येते^१ जकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥
मरणं जाङ्गवीतीरे नृणां मुक्तिप्रदायकम् ।
विक्रता^२वपि संध्यातो मुक्तिदः स्वाञ्जनार्दनः ॥
जननी जन्मदेशश्च मरणे मुक्तिदाः सदा ।
तस्मात् स्वजन्मदेशश्च पापनाशकरो नृणाम् ॥
देशान्तरे मृतिर्यस्य तस्य जन्म निरर्धकम् ।
मृतो नरकमायाति जन्मभूमतिलङ्घनात् ॥
तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
^३कृत्वा दहनकाले तु दग्धा गन्धाद् यथाक्रमम् ॥
^४न तेन दोषमाप्नोति ह्यन्यथा नरकं व्रजेत् ।

विप्रस्त्रयादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ देशान्तरमरणप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) आश्रित्य इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।
(२) विक्रतो बस्य करणं इति शेषितपुस्तकपाठः । विक्रतो बस्य करणे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) तथा इति आशीपुस्तकपाठः ।
(४) तस्मै इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
-

प्रायश्चित्तमाह ।

देवनाः—

देशान्तरमृती^१ पुंसः^२ शरीरास्थो^३ रभावतः ।
 अग्नीं स्थितं गृहे तस्य पालाशविधिरुच्यते ॥
 त्रयाणामप्यभावेऽपि देशान्तरमृतेरपाम् ।
 क्रियां कृत्वा विशुद्धः स्याद् अन्यथा नारकी भवेत् ॥

गौतमः—

अनाहिताग्नेर्विप्रस्य देशान्तरमृतस्य च ।
 शरीरास्थो^४ रभावेऽपि गृह्याग्नीं संस्थितं गृहे ॥
 पालाशविधिरथैव तदभावे जलक्रिया ।

पराशरः—

स्वगृहे विद्यमानोऽग्निदेशान्तरगतोमृतः ।
 शरीरास्थो^५ रभावे च पालाशविधिरुच्यते ॥
 तस्मिन् गृहेऽपि नष्टेऽग्नीं जलमप्यक्रिया तदा ।

(१) देशान्तरमृतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पुंसः इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) शरीरास्थोऽपि-क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) शरीरास्थो इति काशीपुस्तकपाठः ।

महाभारत--

स्रग्दहे विद्यमानोऽग्निर्देवादेशान्तरे' मृतः ।
 अभावेऽप्युभयोस्तस्य दहेत्पालाशकर्मणा ॥
 अग्नीं नष्टे गृहे तस्य विषमध्यक्रिया तदा ।
 प्रायश्चित्तं तदा कार्थं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
 चतुरब्दं ततः कृत्वा दहेत् पालाशकर्मणः ।
 जीवे त्वब्दं विशुद्धयं निर्ज्जीवे'द्विगुणं स्मृतम् ॥
 अस्त्रिणि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम् ।
 षड्ब्रह्ममुदकस्थाने कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति कर्त्ता नाऽऽप्नोति तत्फलम् ।

गृहेष्वग्निषु विद्यमानेषु आहिताग्निर्देशान्तरे यदि विपद्यते तदा
 अरक्ष्यद्भवेन अग्निना दग्धा अस्त्रीन्यादाय वक्रिसमीपे परलोका-
 क्रियां त्रिगुणितान्द्रप्रायश्चित्तपुरःसरं सर्व्वं कुर्यात् । शरीरास्त्रीर-
 भावे पालाशेर्देहं कल्पयित्वा चतुरब्दप्रायश्चित्तं कृत्वा कुर्यात्
 तदाऽऽह ।

-
- (१) देशान्तरं इति चेद्विदुषाकथयतः ।
 (२) कृत्वा इति क्रीत चेद्विदुषाकथयतः ।
 (३) न जीवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (४) दहेत् इति चाभ्युक्तकथयतः ।

मनुः—

अग्निषु धियमाणेषु स्वर्गहे याजकोयदि ।
 देगान्तरे मृतस्तस्य ददृश्वदोरिषिवह्निना ॥
 शरीरास्त्रोरभावेऽपि पालाशविधिरुच्यते ।
 चतुरब्दं तथा कृत्वा दहेत्तं पूर्व्ववत् क्रमात् ॥
 तेषामभावे तस्याऽपि षड्बुद्धं कच्छमाचरेत् ।
 कृत्वा कुर्याज्जले सम्यक् परलोकक्रियां मुदा ॥
 विधवादीनां स्त्रीषामप्येवं । तथा क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ देगान्तरमृतानामस्त्रिशरीराभावे
 प्रायश्चित्तम् ।

(१) मृतिकास्त इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) ददृश्वदोरिषिवह्निना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ ब्रह्मे क्लम्यत्पत्तिप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

यस्य कस्य ब्रह्मेऽसाधुक्लमयः सञ्भवन्ति हि ।
त तश्च पुनरावृत्तिर्यमसोकात् कदाचन ॥

गान्धवः—

द्विजस्य यस्य देहे तु ब्रह्मं क्लमिसमाकुलम् ।
स तेन^१ मरणं गत्वा नरके वासमश्रुते ॥

महाभारते—

राजन्यस्य शरीरे तु क्लमिराग्निर्भवेद्विह^२ ।
तेनेव मरणं गत्वा^३ स वै नरकमश्रुते ॥
तद्दोषपरिहारार्थं कृच्छ्रं सान्त्तपनश्चरेत् ।
पञ्चाहृष्टं विधिना स तेन नहि^४ दोषभाक् ॥
स्त्रीणामप्ययं चत्त्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मे क्लम्यत्पत्तिप्रायश्चित्तम् ।

(१) तेनेव इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) भवेद् बहि इति चाबोपुस्तकपाठः ।

(३) प्राय इति चाबोपुस्तकपाठः ।

(४) बहि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

488 अथ मृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मृत्वा पूर्वं^१ द्विजो देवात् कृतप्रेतक्रियस्तदा ।
ततः परं मृतिं त्यक्त्वा पुनर^२जीवितो यदा ॥
तदाऽऽस्थो भवेत् सर्वैर्ब्रह्मधर्मपरायणैः^३ ।

(गौतमः—

मृत्वा द्विजोऽथ यः पूर्वं यदि पश्चात् स जीवति ।
तदाऽऽस्थो भवेद्वृणां ब्रह्मधर्मपरायणैः ॥)

जाबालिः—

पूर्वं सर्वाणसूक्ष्मज्ञानाभ्याचारपरो द्विजः ।
पश्चाज्जीवमुपा^४गत्य कृतप्रेतक्रियो यदि ॥
न तं सभाषयेत् कोऽपि द्विजो वाऽन्यः पुमानिह ।
तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं पिष्टसूक्तं जपेत्तदा ॥
पञ्चगव्यैश्च सम्प्रोष्य स्नाप्य शुद्धजलेर्मृदा ।
अन्येन वा^५समाऽऽच्छाद्य उपविश्य सुखासने ॥

(१) पूर्वं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) पुनरजीवने इति इति शेषितपुस्तकपाठः पुनरजीवने तदा इति त्व
क्रोतपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्मधर्मपरायणैश्च इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(—) अत्रं पाठः क्रोतपुस्तके नोपलब्धः ।

(५) उपसक्तश्च इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(६) अन्येन वा समाच्छाद्य इति शेषितपुस्तकपाठः ।

मृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तम् ।

४८८

प्राजापत्यं षड्विंशं कृत्वा स्वस्वयमं चरेत् ।

गर्भाधानं ततः कुर्यात् पटगर्भविधानतः ॥

श्रीपासनादिकं सर्वं कुर्यात् पूर्ववदथ हि ।

एवं कृत्वा ऋषिर्भूयान् मृतः पुनरिहागतः ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति मृतवत्तं परित्वजेत् ।

“कृतक्रिय” इति कर्ममन्त्र-षष्ठिमित्तोत्क्रान्ति तिलपात्र-सर्वप्राय-
श्चित्त-प्रेताद्युति वाहकवरणानि । “अनाचार” इति सन्ध्यादिनित्य
कर्माश्लेषः ।

इति हेमाद्रौ मृतस्य पुनरागमन-
प्रायश्चित्तम् ।

अथ देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्ध्वं परलोक-
क्रियानन्तरं पुनरागतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पूर्वं देशान्तरं गत्वा 'भ्रमेद् भ्रूमञ्जलं पुनः ।
द्वादशाब्दे गते तस्मिन् त्यक्त्वा स्वगृहमञ्जसा ॥
कृतक्रिययेत् पुत्रादिः कथं शास्त्रप्रवर्त्तनम् ।
शृणुष्वं मुनयः सर्वे तस्य निष्कृतिमुत्तमाम् ॥

गालवः—

पूर्वं विप्रोषितो विप्रो द्वादशाब्दमितस्ततः ।
भ्रमन् स्वगृहमागत्य स्वपुत्रैः कृतसत्क्रियः ॥
भ्रातृपुत्रकलत्रेषु शास्त्रदृष्टिः कथं भवेत् ।

मार्कण्डेयः—

चिरकालाऽऽगतं बन्धुं हठात्तं नाऽवलोकयेत् ।
भित्वा कांस्यादिकं पश्येन् महानद्यन्तरं भवेत् ॥
भित्वा कांस्यादिकं दृष्ट्वा तस्माद्दोषाग्रमुच्यते ।
अन्यथा हानिरुदिता तयोर्वा धनसंशयः ॥

पराशरः—

द्वादशाब्दात्परं प्राप्तं पुत्राद्यैः कृतमंस्कृतं ।
दृष्ट्वा कांस्यादिकं भित्वा पश्चात् स्वगृहमागयेत् ॥

(१) भ्रमन् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) चिरकालं कथं बन्धुन् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) भ्रातृभिरिति श्रौत-शेषित पुस्तकपाठः ।

ज्ञानमभ्यस्य कर्त्तव्यं कारयित्वा तु 'तत्पुनः ।
 पुण्याहवाचनं कुर्यात् नान्याह्वानं यथाक्रमम् ॥
 पटगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 ब्रह्मोपदेशादारभ्य पञ्चगव्यान्तमाचरेत् ॥
 उशन्तस्वेतिमन्त्रेषु स्वरट्छाम्नी विधानतः ।
 षष्टोत्तरगतं हुत्वा गोष्टुतस्वाऽऽहुतीः पृथक् ॥
 होमशेषं समाप्यैव तमग्निं त्रिः परिक्रमेत् ।
 पत्नीं विगुण्ठनवतीं दृष्ट्वा जम्बाऽघमर्षणम् ॥
 ततः स्पृष्ट्वा स्वयं गात्रं जपेत् सूक्तञ्च पीरुषम् ।
 उपवेश्य ततस्तान्तु मार्कण्डेयदघमर्षणैः ॥
 पुनर्वस्त्रान्तरं धृत्वा धेनेन सहिताऽमना ।
 लाजहोमविधानेन हुत्वा' शेषं समापयेत् ॥
 षड्वदसभयं कृत्वा प्रत्येकं विधिपूर्वकं ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 एवं कृत्वा नरैः सम्यक् तस्माद् दोषात् प्रमुच्यते ।
 अन्धया निष्कृतिर्नाऽस्ति जायापत्न्योरिहाऽनयोः ॥
 इति देशान्तरगतस्य मरणनिश्चयेन कृतक्रियस्य
 पुनरागमने प्रायश्चित्तं ।

- (१) तं पुनरिति क्रीतपुलाकपाठः ।
- (२) धेनेने इति क्रीतपुलाकपाठः ।
- (३) कृत्वा इति क्रीत-वेक्षित पुलाकपाठः ।
- (४) नरोवस्तु इति क्रीत-नेक्षित पुलाकपाठः ।

अथ सूतकहितये मृतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

सूतकहितये राजन् यो विप्रोऽमृतमन्वगात् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नाऽस्ति षड्वन्दात् कञ्चुसंपन्नात् ॥

मार्कण्डेयः—

द्वयोरामौचयोर्मध्ये विप्रोऽैवाश्मृतोयदा ।
तस्य शुद्धिः 'समुदिता मुनिभिः सत्त्ववादिभिः ॥
शुद्धिं 'कुर्व्यात् षड्वन्दाश्च परिवह्निधिपूर्वकं ।
(जावालिः-जातके तु षड्वन्दं स्वात् मृतकेतु इयं चरेत् ।
द्वयोरामौचयोर्मध्ये यस्य स्वाश्मृतिनिश्चयः ।
तस्य शुद्धिः षड्वन्दाश्च कञ्चुादिश्च विनिश्चिता ॥)
जातके तु षड्वन्दं स्वाश्मृतके तु इयं चरेत् ।
अस्त्रिसन्धयनात् पूर्वं त्रान्दकञ्चुं समाचरेत् ॥

अत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकहितये मृतस्य प्रायश्चित्तम् ।

(1) इहानीता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(2) कञ्चुात् इति खेचित्त पुस्तकपाठः ।

(-) अत्रं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

अथ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तमाह ।

देशलः—

पूर्व्वं गच्छामि निश्चित्वा^१ पत्न्या सह हुताशनम् ।
दहनस्थानमागत्य पश्चाद् या विनिवर्त्तते ॥
तस्या लोकान्तरं नाऽस्ति पतिर्गच्छति नारकम् ।

गीतमः—

श्रुतं भर्त्सारमुद्दिश्य गमिष्यामि हुताशनम् ।
इति या भावते^२ पूर्व्वं पश्चाद्भीता निवर्त्तते ॥
सैव याति महादुःखं भर्त्सा नरकमश्रुतं ॥

महाभारते—

तिस्रः कीदृर्बकीदृश्च रोम्भा या मानुषे श्रुताः ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्सारं याऽनुगच्छति ॥

यमः—

पूर्व्वं यामीति^३ सङ्कल्प्य पश्चाद् भीता निवर्त्तते ।
याति सा नारकं लोकं भर्त्सा भवति किस्विषो ॥
तद्दोषपरिहारार्थं शवास्त्रौ जुहुयात् क्रमात् ।

(१) वायुश्रुतः इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) भाषिता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) निवर्त्तिता इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) भर्त्सारं इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

“गतायस्वाहे”ति नवभि (दशभि) हुंत्वा 'शेषेणाज्येन पत्राः
सर्वान् विलेपयेत् ततः शुद्धा भवति भर्त्साऽपि शुध्यति । एवं
अधियादीनाम् ।

इति हेमाद्रौ सहस्रमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम् ।

---

(२) शेषेणाज्येन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररष्यग्निना विना
लौकिकाग्निना दहने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देशान्तरं मृतं राजन् यज्वानं लौकिकाग्निना ।

दहेत् 'तत्तु वृथा भूयाद् 'अग्निभिश्च किभिर्विना ॥

पराशरः—

आहिताग्नेररष्यग्नेर्देशान्तरमृतिं विना ।

लौकिकाग्नी दहेत् 'पुत्रस्तयोः प्रोक्ता ह्यधीगतिः ॥

मार्कण्डेयः—

सोमपं स्वाग्निमुत्सृज्य अरष्यग्नेर्विना दहेत् ।

उभयोर्नरकसात् न तत्कार्मफलं लभेत् ॥

अङ्गिराः—

देशान्तरमृतं पुत्रः अरष्यग्निं विना दहेत् ।

सोमपा नरकं गच्छेत् तत्पुत्रीयात्तद्यधीगतिम् ॥

आहिताग्निं द्विजं पुत्रः अरष्यग्निं विना दहेत् ।

यज्वा स नरकं याति तत्पत्नी नरकं व्रजेत् ॥

(१) पुत्रा इति वेदितपुत्रकपाठः पुत्र इति श्रौतपुत्रकपाठः ।

(२) सोऽग्निभिः इति श्रौत-वेदितपुत्रकपाठः ।

(३) पुत्रैरिति वेदितपुत्रकपाठः ।

प्रायश्चित्तमाह,

गीतमः—

तदस्त्रीनि समादाय^१ पुनोदेशात् स्वमाश्रयम् ।

गत्वा तं 'धर्ममार्गेण' प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥

मधित्वा सम्यगरक्षिं तदुल्लवपुताश्रमे^२ ।

प्रायश्चित्तं तु त्रिशुभं कृत्वाऽस्त्रीनि प्रदाहयेत् ॥

कृत्वीहृद्वेष्टिकं कर्म धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तत्पत्न्या विधवाया अप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्मुतस्य लौकिकाम्निना-

दक्षने प्रायश्चित्तम् ।

(१) समादाय इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) तं धर्ममार्गेण इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) कृताश्रमं इति वेदितपुस्तकपाठः कृताश्रमात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

यदा सा गर्भिणी नारी देवादिह विपद्यते ।
 जहं घस्मासतस्तस्याः गर्भं छिन्यात् शिशुं हरेत् ॥
 मातुः पादप्रदेशे वा शिरोभागे तदा खनेत् ।
 यदि जीवेत्तदाबालः गृह्णीत्वा पोषयेच्चर्नः ॥
 यदा मृतस्तदाऽऽदाय पूर्व्वेवन्नक्षिपिद् भुवि ।
 गर्भं सूच्याऽथ सन्धाय जुहुयादाहुतित्रयम् ॥
 प्राजापत्यह्वयं कृत्वा दहृत्तां शास्त्रमार्गतः ।
 भर्तुर्गर्भस्य गृह्यार्थं तप्तकण्ठमुदोरितम् ॥

गौतमः—

तृतीये पञ्चमे षष्ठे मृता स्वाद् गर्भिणी यदि ।
 तत्र दाहे न दोषः स्यात्पात इत्यभिधीयते ॥
 मासि षष्ठे शिशुः प्राणैर्युज्यते तत्र दोषभाक् ।
 षतः श्मशानदेशे तु नीत्वा तां गर्भिणीं मृताम् ॥
 नारी वा सधवा वापि भिन्द्यान्नाभेरधःस्वल्पम् ।
 शिशुं कृत्वा क्षिपेद्गुमी शिरःस्थाने प्रपादयोः ॥
 पिता^१ सूच्याऽथ तं गर्भं जुहुयादाहुतित्रयम् ।
 प्राजापत्यह्वयं कृत्वा दहृत्तां शास्त्रमार्गतः ॥

(१) देवाद्यादि इति क्रीत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) पिधाय सूच्या तं गर्भं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

गर्भस्य भेत्तुः^१ शुद्धार्थं तप्तकण्ठं मनुदितम् ।
 शिशुर्यदि तदा जीवेत् पोषयेद्यत्नतः शनैः ॥
 यदा मृतस्तदाऽऽदाय पूर्व्ववन्निक्षिपेद्भुवि ॥
 (चत्रियादिस्त्रीषामप्येवम्) ।

इति हेमाद्रौ गर्भिणीमरणप्रायचिन्तम् ।

---

(१) भेत्तुः इति शीतपुस्तकपाठः ।

( ) अत्र पाठः क्षेपितपुस्तके नास्ति ।

अथ सूतिकामरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूत्वा पुत्रं यदा नारी दशाहाभ्यन्तरे मृता ।

न तस्याः पुनरावृत्ती रक्तकुण्डलाह्वयः ॥

मरुचिः—

या नारी तनयं सूत्वा यदि देवात् प्रमीयते ।

सूतके पुनरावृत्तिर्न तस्या यममन्दिगात् ॥

गौतमः—

सूता नारी मृता पश्चाद् दशाहाभ्यन्तरे यदि ।

न तस्या यमलोकाद् निष्कृतिर्बहुवत्सरैः ॥

तद्दोषपरिहाराय चत्वारऋत्विजः पृथक् ।

एक एव द्विजोवाऽपि वारुणान् कलसान् क्षिपेत् ।

पूर्वादिदिक्षु सर्वत्र जलेनापूर्य्य यत्नतः ॥

वरुणं पूजयेत्तत्र ऋत्विगकथतुर्ष्वपि ।

कलसान् पाणिभिः स्पृष्ट्वा मन्त्रानितानुदीरयेत् ॥

नमकं चमकश्चैव पुरुषसूक्तञ्च वैष्णवम् ।

पवमानानुवाकञ्च हिरण्य'शृङ्गमिति क्रमात् ॥

शान्तिभिर्दशभिश्चैव कलसानाभिमन्त्रयेत् ।

अन्धेन वासमाऽऽच्छाद्य सूतिकां कृतशौचिकाम् ॥

मार्ज्जवेद् ऋत्विगन्धोभिः कलसस्यैः पवित्रजैः ।
 आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रेदं वस्यत्वेति मार्ज्जयेत् ॥
 ततः शवं वह्निर्हंशे स्थापयित्वाऽथ देशिकः ।
 शतकुम्भोदकैः प्रोक्ष्य नूतनेनैव वाससा ॥
 आच्छाद्य कुण्ठं पश्चाद् दहं दीपासनाग्निना ।

गौतमः—

तृषाम्निना दहेत् कन्यां कापालेन वटुन्तथा ।
 विधुरं विधवाञ्चैव उत्पन्नेनैव दाहयेत् ॥
 गृहस्थञ्चैव तत्पत्नीं दहेद् गृह्णाम्निना पृथक् ।
 आहिताग्निञ्च तत्पत्नीं वह्निभिश्च त्रिभिर्दहेत् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति गतिस्तेषां न विद्यते ।

यदि कन्यका वाऽथवा बालो वा धनिष्ठादिषु मृतः तदा पूर्व्ववत्
 प्रायश्चित्तं कृत्वा दहेत् ।

इति हेमाद्रौ सूतिकाकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(देवज्ञः—

रजस्वला यदा नारी सृतिम्नायाथथा सती ।
नरकं याति सा नारो रक्तकुण्डे निमज्जति ॥)

'गौतमः—

'यदा पुण्यवती नारी देवाद्यादि विपद्यते ।
तस्या वै निष्कृतिर्नास्ति रेतःकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

आवालिः—

रजस्वला तु देवेन दिनेषु त्रिषु यत्र हि ।
सृता तस्या गतिर्नास्ति रक्तकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

सूतिकामरणप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(—) सर्व्वं पाठः क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

(१) देवज्ञ इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) रजस्वला वदानारी-इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवसः—

अत्र 'भारद्वाज सूत्रं "यथाहिताग्निराधानं गच्छेत् सहा-
ऽग्निहोत्रेणाऽनुव्रजेत् यावत्सोपाममर्ष्यादा नद्यस्य, तावतीर्नाति-
हरेयुः, यद्यतिहरेयुः लौकिकाः संपद्येरन् । यदि पत्नी सीमान्तरेऽभि-
निष्क्रोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं न तस्य प्रायश्चित्तिः । यथात्मन्य
रक्षीर्वा समाकृष्टेष्वग्निषु यजमानोन्मियेत पूर्व्ववदम्ब्यायतनानि
कल्पयित्वा यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने 'अरक्षी
सन्निधाय मन्वति । प्रेतस्य दक्षिणपश्चिमभिनिनिधाय तत्-
पुत्रो भ्राताऽन्धोवा प्रत्यासन्नवन्धु "इपावरोहजातवेदइमं मर्त्तं
स्वर्गलोकाय प्रजानन्नायुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताद्दुतिष्ठास्य
जुषस्वस्वाहेत्व"रक्षीर्वीपावरोह्य मन्वेत् । यद्यरक्षीः समाकृष्टः
स्वाधिवर्त्तमानं प्रेतमन्वारश्चयित्वा इमं मन्धं जपेत् ।"

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्दुष्टतिप्रायश्चित्तम् ।

(१) भरद्वाज इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) अरक्षी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

देवतः—

अपस्मारि-शुना दष्टो विप्रः स्वात् प्रलपन् सदा ।

जम्बुकेनाऽथवा दष्टः प्रलपन् पूर्व्ववन्दृतः ॥

मार्कण्डेयः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभंशेन दष्टवान् ।

प्रलपन् तद्वदग्राचान्मृतोदेवानदा कथम् ॥

पराशरः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभंशेन दंशितः ।

प्रलपन् प्रत्यहं तद्वन्मृतो यदिह देवतः ॥

तस्य वै निष्कृति 'दृष्टा षड्भ्यः क्लृप्तसंज्ञितैः ।

विधिना दाहयेत् पश्चात् न तेन स ह दोषभाक् ॥

न तस्य दुर्मृतेर्दोषो न पिशाचोभवेत्तदा ।

विधवा-विप्रस्त्रोणां क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अपस्मारि ख शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम् ।

देवसः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शुना विप्रोऽथदंशितः ।

दिवा सक्षैलःस्नायीत न रात्रौ स्नानमाचरेत् ॥

गौतमः--

शुना विप्रो दिवा रात्रौ दंशितस्तत्क्षणाज्जलैः ।

स्नात्वा दिवा तु शुद्धः स्यात् रात्रौ न स्नानमाचरेत् ॥

पराशरः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ विप्रः कवलितः श्वभिः ।

धर्मनाशस्तदा भूयाद् दिवास्नानं समाचरेत् ॥

तद्देशं क्षालयेत्सौर्यैरग्निसंस्पर्शनं चरेत् ।

पुनः प्रक्षाष्य तं देवं पादौ प्रक्षाष्य वाय्वतः ॥

आचम्य शुद्धिमाप्नोति परेषुः स्नानमाचरेत् ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥

स्त्रीशालवृद्धातुराणामेवं क्षत्रियादीनामपि एवम् ।

इति हेमाद्रौ शुनादष्टस्य प्रायश्चित्तम् ।

अग्नेदानां गर्भाधानादिषोडशकर्मार्तिकम-
प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाधानं पुंसवनं सोमन्तोजातकर्म ३ ।

नामान्नप्राग्ने चीलं मीची-व्रतचतुष्टयम् ॥

गोदानाख्यं स्नातकञ्च विवाहः पैतृमेधिकम्

श्रावणहोमञ्च । एतत्कर्मार्तिकमे पृथग्भ्रष्टाः^१ कर्मविभ्रष्टाः

शास्त्रारण्य^२ ब्रह्मभ्रष्टाश्चतुर्विधा अपाङ्गयाः असम्भाष्याथ ।

अत्र ।

मनुः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

येन मार्गं वर्त्तन्ते तत्पुत्रस्तेन सञ्चरेत् ॥

गीतमः—

येनाऽस्य पितरोयाताः येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्कृति ॥

अन्यथा यदि वर्त्तन्ते चक्रलिङ्गादिधारिणः ।

पृथग्भ्रष्टास्तु ते ज्ञेयाः सर्वधर्मवह्निष्कृताः ॥

(१) क्रीत-वेक्षितपुस्तकदीर्घिका ।

(२) वेक्षितपुस्तके नास्ति ।

गर्भाधानादिसंस्कारान् शक्ताः कर्तुं भुवि द्विजाः ।
 तैर्विना ये प्रवर्त्तन्ते कर्मभ्रष्टास्तैरेव हि ॥
 यः स्वशाखां परित्यज्य अन्यशाखामनुसरन् ।
 उपनयनादिकं तत्र कुर्वन् विप्रो यदा भवेत् ॥
 शाखादण्डः स विज्ञेयः सर्ववर्षवह्निष्कृतः ।
 सञ्ज्ञादिनित्यकर्माणि नायत्रीजपमेव च ॥
 यागादिकं परित्यज्य समर्थोऽपि द्विजोत्तमः ।
 यदि वर्त्तेत लोकेऽस्मिन् ब्रह्मभ्रष्टः स गद्यते ॥
 अत एतानि कर्माणि श्रुतिस्रुत्युदितानि च ।
 परित्याज्यानि विप्रेन्द्रैर्न कदा पापभौरुभिः ॥

देवसः—

ज्ञानवत्यां ऋतौ पञ्चां गर्भाधानं समाचरेत् ।
 चतुर्थेऽहनि वा राजन् पञ्चमेऽहनि तन्नवः ॥
 कृत्वाऽभ्युदयिकं प्रातस्तद्रात्रौ मन्त्रपूर्वकम् ।
 गर्भाधानं ततः कुर्यात् सर्व्वं गर्भविशुद्धिदम् ॥
 न तत्र प्रतिगर्भेण^१ निषेको^२ मन्त्रसंहितः ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति गर्भपालीह गच्छते ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं गर्भशुद्ध्याद्यैव हि ।
 प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् द्वितीये पुनरार्त्तवे ॥
 अन्यथा गर्भपाली स्वात् यथा आरस्तद्यैव सः ।
 इति । चत्त्रियादीनामिवम् ।

इति गर्भाधानातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) पूर्व्व इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
 (२) प्रतिगर्भे ष्ट इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) निषेकं मन्त्रवर्जितं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

508 अथ सीमन्तपुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

सीमन्तः प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि शक्यते ।

अथवा देवयोगेन कुर्व्यात् षष्ठऽष्टमे द्विजः ॥

पुंसवं तत्र कुर्वीत सीमन्तेन सहैव वा ।

जावालिः—

सीमन्तः प्रथमे गर्भेऽयुगे मासि ऋतौ च वा ।

ऋतौ मासि प्रकर्त्तव्या गर्भशुद्धार्थमादरात् ॥

रजःपापसमुद्भूतं शुद्धं पापाशुवर्त्ति यत् ।

तयोः संसर्गतो गर्भं प्रथमो दोषसम्भवः ॥

तद्दोषपरिहाराद्यं सीमन्तोक्तयमश्चरेत् ।

शक्य्या दर्भपिच्छा^१ मार्ज्जयित्वा न दोषभाक् ॥

अथवा दोषमाप्नोति न शुद्धिर्गर्भहारिणः ॥

तत्राप्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

पुंससीमन्तयोर्विप्रो यदि तद्दोषनाशनम् ।

न कुर्व्यात् पूर्वजः पापी प्राजापत्यत्रयश्चरेत् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति गर्भदुष्टिश्च जायते ।

अत्रियादीनामिवं—

इति हेमाद्रौ सीमन्तपुंसवनाकारणप्रायश्चित्तम् ।

(१) दर्भपुद्गोलैः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ जातकर्मातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

जाते पुत्रे पिता ज्ञात्वा सचैलं जातकर्माच्चि ।
 ह्येवा वा धान्यजातेन जातत्राहं समाचरेत् ॥
 अष्टिन्ननाभिं तं पुत्रं पिता पश्येत् प्रयत्नतः ।
 ये पुत्रमुखमीचन्ते स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥
 पुत्रं दृष्ट्वा तथा भूमौ जातकर्मां समाचरेत् ।
 फलीकरश्चमिश्रैश्च सर्षपैर्वाऽऽहुतीर्यजेत् ॥
 अजस्राम्निस्तदा तिष्ठेद् यावदाग्नीचनिर्गमः ।
 दशरात्रं पिता कुर्यात् एवं पुत्राभिष्टुभये ॥
 नैमित्तिके च कर्त्तव्ये ज्ञानदाने च रात्रिः ।
 पुत्रजन्मनिदानञ्च नैमित्तिकमितीरितम् ॥
 यज्ञशीहाह-संक्रान्ति-यात्रासु प्रसवेषु च :
 दानं नैमित्तिकं 'कुर्याद् रात्रावपि न दुष्यति ॥
 देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
 प्रायान्ति पुच्छं तदहः ज्ञानदानादिकर्म्मसु ।
 मृताग्नीचेऽपि कर्त्तव्यं जातूकर्म्मोऽन्नवीहचः ॥
 मृताग्नीचे समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
 अग्नीचे निर्गते कुर्यात् जातकर्म्म च नाम च ॥
 जननाग्नीच उत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
 जननानन्तरं कुर्यात् जातकर्म्म यथाविधि ॥

(1) कार्त्तव्यति श्रौत-वेचित्तपुत्राचपाठः ।

प्रतिग्रहो न दोषाय नाभिच्छेदनतः पुरा ।
 नालस्य च्छेदनादूर्ध्वं अपि तस्मिन् प्रतिग्रहः ॥
 दिने न दोषायेत्याह मनुवृषसु धर्मवित् ।
 जाते कुमारि तदहः कामं कुर्व्यात्प्रतिग्रहम् ॥
 हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां मधु-सर्पिषोः ।
 जातकर्माऽकरणे प्रायश्चित्तमाह—

देवसः—

जातकर्म्म न कुर्वीत पूर्वजोयदि नास्तिक्वात् ।
 व्रतकाले च तत्कर्म्म कुर्व्याद् विधिपुरः सरम् ॥
 प्राजापत्यद्वयं कुर्व्यात् चीले वा नामकर्म्मणि ।
 मुखकालोदशरात्रं गौचसु नामकर्म्मचीलोपनयनानि । मुख-
 कालातिक्रमे गौचकालेष्वेतत्प्राजापत्यद्वयं कृत्वा तत्कर्म्म कृत्वा
 शेषं समापयेत् । एवं चत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ जातकर्माकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ यमलयोर्व्युत्क्रमकर्म्मकारणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

यमली युगपज्जाती मातुर्योनिविभेदनात् ।

तयोज्ज्वलः पूर्वजः स्वाद् द्वितीयोऽनुज एव हि ॥

मार्कण्डेयः—

पितुर्वीर्यनिषेकेच मातुर्मदनसप्तनि ।

शुक्रशोचितसप्तर्काद् द्विधा गर्भो भविष्यतः ॥

तौ वर्धमानौ पेशिण्यां दशमे मासि सन्धवे ।

गर्भद्वारात् विनिष्क्रान्तौ युगपत्पततोभुवि ॥

पूर्वजसु भवेज्ज्वलो द्वितीयोऽनुज एव हि ।

जाबालिः—

'पेशिण्यां वीर्यबाहुल्यान् मातु 'धर्मपितुस्तथा ।

पिच्छवत् संपतत्त्वत् द्विधा भवति पूरणात् ॥

पिच्छद्वयं तदा भूयाद् वर्धते बहुमैथुनात् ।

आगते प्रसवे काले 'जातो युगपदुद्गती ॥

पूर्वजः पूर्वजो ज्ञेयो द्वितीयोऽवरजस्तथा ।

यथा अनिर्यस्य शिशोः स एवाऽनैव पूर्वजः ॥

(1) पेशिण्यां इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(2) गर्भपितुः इति श्रौत-चेषितपुस्तकपाठः ।

(3) जाते इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(4) बोनिमूलाद् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(5) गर्भवोऽनस इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

पराशरः—

योनिमूला^१ द्विनिष्क्रान्ती युगपद् 'गर्भगोलतः ।
जाती यमलजो ज्ञेयी—तयो ज्येष्ठस्तु पूर्वजः ॥
उपनयनादिकं कर्म तत्पुरःसरमाचरेत् ।
योनिविन्दुसमुत्पत्तिर्न दृष्टा वाह्यतो जनैः ॥
प्रत्यक्षादृष्टसामपीनेव कर्मफलप्रदा ।

मरीचिः—

एकयोनिसमुत्पत्तौ जायेतां यमलात्मकौ ।
तयो ज्येष्ठः पूर्वजः स्वात्मनीयान् अपरः क्षिती ॥
(योनिविन्दोरदृष्टत्वात् जनिरत्रैव कारणम् ।
तस्माज् ज्येष्ठः पूर्वजः स्वात् कर्माहोभुवि गौरवात्
अन्यथा दोषमाप्नोति परिवेत्तैव सर्वदा ।)

'भारद्वाजः—

तयोर्व्युत्क्रमतः कुर्यात् पिता यमलयोः शुभम् ।
परिविन्तिः पूर्वजः स्वात् परिवेत्ता द्वितीयजः ॥
तयोर्द्येदिह सन्तानं परिविन्दा^२दिकं भवेत् ।
पित्रा विन्ध्य कर्त्तव्यं व्रतकर्मादिकं ततः^३ ॥

(—) अयं पाठः क्रीत-पुस्तके नोपलब्धः ।

(१) भरद्वाज इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) परिविन्दादयो ऽसुपन् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) तस्माद् विन्ध्य कर्त्तव्यं व्रतकर्मादिकं पिता इति वेदित क्रीतपुस्तकयोः
पाठः ।

यमलयोर्व्युत्क्रमकर्षकरणे प्रायश्चित्तम् । ५१३

व्युत्क्रमाशौक्लीबन्धनादिकं अज्ञानात्कृत्वा परिवृत्तिं परि
वेत्तुप्रायश्चित्तं कृत्वा विवाहादिकं कुर्यात् । अन्यथा दोष
माप्नोति । क्षत्रियवैश्योरप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ यमलयोर्व्युत्क्रमविवाहादिप्रायश्चित्तम् ।

अथ नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते पितरौ नामकर्षं यत् ।

कुर्यातां तस्य सम्पत्तिरायुषां तत्र तत्क्षणात् ॥

मार्कण्डेयः—

पितरौ नामकरणं पुत्रस्य दशमेऽङ्गनि ।

विचार्याऽपरतो वेधात् कुर्यातां शुभमादरात् ॥

पुत्रस्य वा कन्यकाया नामकर्षं शुभाश्रये :

पिता कुर्यात् प्रयत्नेन महर्द्धिर्हिजपुङ्गवैः ॥

(१) विचार्य परतो वेधात् इति क्रीत-पुञ्जकपाठः ।

पुत्रस्य नाम कुर्वीति पिता चैकादशेऽहनि ।

आयुषस्तस्य वृद्धार्थं स्वस्य सम्मत्समृद्धये ॥

नाम त्रिविधं, मासनाम नक्षत्रनाम व्यवहारनाम च । तयाणां
करणात् पुत्रस्याऽऽयुषः परिवृद्धिः । अतो नामकरणं एकादशेऽह्नि
विहितम् ।

“एतेषां करणात् पुत्रः शतवर्षमकण्टकम् ।

आयुराप्नोति सहस्रा तस्मादेतत् त्रयं चरेत् ॥

एकादशाहं सन्तज्य भोजने चीलकेऽपि वा ।

व्रतबन्धे तु राजेन्द्र प्राजापत्यद्वयं पिता ॥

ऊत्वा कर्मं प्रकुर्वीति मुख्यकालव्यतिक्रमात् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥

इति हेमाद्रौ नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

शिशूनां भोजने राजन् कालः पश्चात्सईरितः ।

तदतिक्रमणे' नाऽस्ति मुख्यकालोद्दिग्मनाम् ॥

(1) तदतिक्रमणेनापि इति श्रीत-वेङ्कितपुष्पाकराठः ।

हारीतः—

शिशूनां भोजनं शस्तं घस्मासि मुनिचोदितम् ।
तदतिक्रमणे दोषोन्नतबन्धे तु मध्यमम् ॥

जावालिः—

षष्ठे मासि कृतश्राद्धो वाचयित्वा शिशोर्द्विजैः ।
ब्राह्मणांस्तत्र सम्पूज्य भोजयेत् तं शिशुं मुदा ॥
सुख्यकालपरित्यागाद् गोणे गुणविहीनता^१ ।
अतः घस्मासतः कुर्यादन्नप्राशनमादरात् ॥

तदतिक्रमणे प्रायश्चित्तमाह—

उशनाः—

सुख्यकालपरित्यागादन्नप्राशनकर्षणः ।
व्रतबन्धे तु गौषं स्यात् प्राजापत्यमुदीरितम् ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्षणलोपो न जायते ।

अत्रियादीनामध्येवम् ।

इति हेमाद्रौ अन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) बन्धन इति चैवितपुस्तकपाठः ।

(२) गुणविहीनतान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ चूलकर्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽष्टे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥

पराशरः—

चूडा नाम शिशूनाञ्च वपनं तच्छिखां विना ।
पञ्च वाऽत्र शिखामेकामवशिष्य वपेत्तदा ॥
शिशुर्दीर्घायुरत्रैव जायते पृथिवीपते ।
अन्यथा दोषमाप्नोति आयुर्हर्षो भवेत्तदा ॥

मरीचिः—

प्रथमेऽष्टे तृतीये वा शिशूनां मुण्डनं स्मृतम् ।
शिखाः पञ्चैव संज्ञेयाः आपस्तम्बानुवर्त्तिनाम् ॥
यस्यैव ऋषयोऽपि च यस्यैव कुलधर्मतः ।

गौतमः—

देशकालानुरोधेन यदि देवाद्द्विलम्बितम्^१ ।
प्राजापत्यह्वयं कृत्वा तत्प्रापपरिशोधनम्^२ ॥

(१) संशोभ्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विलम्बिते इति ऋत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) परिशोधनात् इति ऋतपुस्तकपाठः ।

चौलकर्म्मसुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

५१७

चतुष्पात्रविधानेन परिस्तीर्य्य हुताशनम् ।

महाव्याह्वतिहोमं च कृत्वा कर्म्म समाचरेत् ॥

शिशुः शुद्धिमवाप्नोति कर्त्ता चैवं न दोषभाक् ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ चौलकर्म्मसुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

अथ शिशूनामक्षराभ्यामकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

'उदगते भास्वति पञ्चमाब्दे

प्राप्तञ्छरस्वीकरणं शिशूनाम् ।

भरस्वतीं विष्णु-विनायकीं च

शुद्धोदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात् ॥

गालवः—

पञ्चमाब्दे शिशूनाञ्च कुर्याद्विद्यापरिग्रहम् ।

विनायकं शारदाञ्च पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

(1) उदगवने इति केचित्तपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयः—

आरोग्यं भास्करादिच्छेद विद्यामिच्छेद्दिनायकात् ।

श्रियं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जगार्हनात् ॥

अतः पञ्चमवर्षे च विद्याभ्यासः प्रशस्तः मेधावौ च भवति ।

तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

पराशरः—

पञ्चमाब्दं विलङ्घ्याऽऽशु शिशोरक्षरसंयत्ने ।

कायकं तत्र कर्त्तव्यं कृच्छ्रं कृत्वा दिशुष्यति ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति 'विद्या तं न प्रबोधयेत् ।

विद्याग्रहणं नाम पञ्चाशद्वर्षमाहकास्त्रीकारः ।

गालवः—

पञ्चमेऽब्दे शिशुः सम्यग् गुरोर्मातरमभ्यसेत् ।

अभ्यर्च्य गणपं विष्णुं शारदां भक्तवत्सलाम् ॥

इति हेमाद्रौ शिशूनामक्षरग्रहण-

कालातिपातप्रायश्चित्तम् ।

(१) विद्यां तत्र प्रबोधयेत् इति श्रीतदुक्तप्रमाणः ।

अथोपनयनकालातिपातप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽष्टे ब्राह्मणसुपनयनम् ।

'गर्भेकादशमे राज्ञो वैश्वं द्वादशवार्षिकम् ॥

तदाह ।

वृहस्पकारः—

“गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणसुपनयनीत । गर्भेकादशेषु राजन्यम् । गर्भ-
द्वादशेषु वैश्यम्” । इति ।

द्वादशवर्षपर्यन्तं काम्योपनयनकालमाह

सएव—

“सप्तमे ब्रह्मवर्षसकामम् । अष्टमे आयुष्कामम् । दशमे
अन्वयकामम् । एकादशे इन्द्रियकामम् । द्वादशे पशुकामम्” ।

इति ।

गर्भाष्टमेषु इति बहुवचनं पञ्चवर्षादारभ्य गर्भाष्टमकालपर्यन्तं
मुख्यकालः । (इति प्रतिपादनाय) गर्भाष्टमजन्माष्टमयोरेव
मेधावी आयुष्मान् भवति वटुः । गर्भाष्टमेष्विति वचनं मुख्यकाल-
गौरवात् ।

(1) गर्भद्वादशमे राज्ञो वैश्वं षोडशवार्षिकम् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(—) अर्धं पाठः श्रौत-शेषितपुस्तकयोर्न दृश्यः ।

तदाह ।

गौतमः—

गर्भाष्टमे कुमारानां व्रतबन्धोविधीयते ।

मेधावी दोर्घकालायुर्वटुर्भवति निश्च'यम् ॥

यदि देवादु गर्भाष्टमेऽभावः—तदा जन्माष्टमेऽष्टे वा कुर्यात् ।

तदेवाह ।

मनुः—

शिशोर्गर्भाष्टमेऽभावे कुर्यात्कन्माष्टमेऽपि वा ।

दीर्घायुर्ब्रह्मविद्'दान्तः क्षतकल्पोभवेत् तदा ॥

अतः गर्भाष्टमजन्माष्टमयोर्मुख्यं विहितम् । नवमो' दशमो वा

मध्यमः । एकादशो' द्वादशो वा कनीयान् ।

तदेवाह ।

गौतमः—

नवमे दशमेऽष्टे च व्रतबन्धोऽस्य मध्यमः ।

एकादशे द्वादशे च कनीयान् 'परिकीर्त्तितः ॥

(१) निश्चय इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मविद्वान् च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नवम-दशमदोरिति चेषितपुस्तकपाठः । नवमे दशमे वा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(४) एकादशद्वादशदोरिति क्रीत-चेषितपुस्तकपाठः ।

(५) व्रतबन्धने इति क्रीत-चेषितपुस्तकपाठः ।

सुख्यकाले व्रतो भूयान्मध्यमे मध्यमोभवेत् ।
नीचाब्दे नीचतां याति षष्टमाब्दं न लङ्घयेत् ॥

षष्टमाब्दस्य बलवत्तामाह ।

पराशरः—

बाले^१ तु बलहीनेऽपि गर्भिण्यामपि मातरि ।
योयदीच्छेद् द्विजसत्त्वं षष्टमाब्दं न लङ्घयेत् ॥
प्राचोद्देशाब्दपर्यन्तं कालमाहुर्मनीषिणः । इति

कालनिरोक्षभाष्यया । कञी यगे षष्टवाइस्वात् देगविग्नवाच
पञ्चमवर्षादारभ्य षष्टमाब्दपर्यन्तं समीचीनम् । उक्त^२नवम-
दशमवर्षयोर्वा ।

तेषां सुख्यकालातिक्रमे दोषमाह—

कात्यायनः—

जन्मनर्भाष्टमे राजन् व्यतिक्रम्य विदक्षपि ।
गौणकालेषु पुत्राणां व्रतबन्धं यदा चरित् ॥
तदा पिता महत्पापमवाप्य रघुनन्दन ।
^३सपुत्रः पापकक्षां स्वादुभौ तौ पापसन्धवौ ॥
षष्टमाब्दं संघयित्वा—चरिन्नतम् ।

(१) बालस्तु बलहीनोऽपि इति ज्ञातपुत्रकथाः ।

(२) उक्तनवम-दशमवर्षो वा इति ज्ञातपुत्रकथाः ।

(३) पुत्रः ५.१० ज्ञातपुत्रकथाः ।

प्राजापत्यमित्यर्थः—

नवमे तप्तकण्ठं स्वाद् दशमे चीभयं स्मृतम् ।

एकादश-द्वादशयोरतिक्रम्यैन्दवं चरेत् ॥

त्रयोदशाब्दादारभ्य षोडशाब्दव्यतिक्रमे ।

न सन्नाथो न पात्नेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥

ततः परं यदीच्छेत द्विजन्तुं पिताऽऽत्मजे ।

कृत्वा स्वयं पुनः कर्म चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

पुत्रस्य देहशुद्धये कुर्याद् गोसुखसम्भवम् ।

गोसुखसम्भवं गोसुखजननमित्यर्थः ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा मीञ्जीवन्धं समाचरेत् ।

अन्यथा पतितं विद्यान् कर्माहोर्भवेदिह ॥

अत्रियवेश्ययोरेवम् । तत्र अत्रियस्य द्वाविंशत्सरातिक्रमे, वैश्यस्य

चतुर्विंशत्सरातिक्रमे च, एवं प्रायश्चित्तं द्विगुणं कृत्वा उपनयनं

चरेत् । अन्यथा त्रयोवर्षा दोषमाप्नुयुः ।

इति हेमाद्रौ-उपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) गोसुखसम्भवमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) गोसुखसम्भवं गोसुख जननमित्यर्थ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ दण्डाजिनमौञ्जाभावे वटोः प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः--

अजिनं मेखलां दण्डं 'व्रती नित्यं भजेत्तदा ।
यावत्पाणिग्रहस्तस्य तावद् वर्षी न सम्यजेत् ।

पराशरः--

मेखलामजिनं दण्डं 'वर्णो नित्यं परिग्रहेत् ।
कर्मं कुर्यात्तदा मौनो यदा कर्म समाप्यते ॥

गीतमः

मेखलामजिनं दण्डं ब्रह्मचारी सदा वहन् ।
सन्ध्यादिकं सदा कुर्यात् तदानन्ध्याय कल्पते ॥

महाराजविजये--

अजिनं मेखलां दण्डमुहहन् प्रथमाश्रमी ।
सन्ध्यादिनित्यकर्माणि कुर्याद् यदि तदा शृणु ॥
सर्वाणि फलवन्तस्य ब्रह्मतेजोभित्तये ।
तथा वेदानधीयीत शुकशुश्रूषणतया ।
ब्रह्मचारो यदि त्वजेद् आषाढं मेखलाजिने ॥
दिनत्रयं वा पक्षं वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
नष्टे भ्रष्टे नवं मन्वाद् धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् ॥

(1) व्रते नित्यं भजेत्तदा इति श्रीतपस्विकपाठः ।

(2) ब्रह्मचारी सदाचरेत् इति श्रीतपस्विकपाठः ।

तथा मासपरित्वागे तप्तकच्छं समाचरेत् ।

अब्दमात्रपरित्वागे चरेच्चान्द्रायचक्रतम् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्री दृष्टाजिनमौञ्जभावे वटोः प्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्रह्मचारिणोऽत्रतलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

अशुचित्वं दिवास्त्रापं तथा ताम्बूलभक्षणम् ।

वृत्तं गीतं तथा वाद्यं द्यूतं स्त्रीव्यसनस्तथा ॥

गन्धं पुष्पं तथा क्षीरं कर्षं वा पादुकाद्वयम् ।

पाषण्डजनसंसर्गं तथा पाषण्डभाषणम् ॥

तथा दैव'परित्वागं 'शुद्ध'शुद्ध'स्तथा ।

यामचास्त्रालसन्ध्यां ब्रह्मचास्त्रालभाषणम् ॥

(१) तथा वेदकदिज्ञान इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(२) शुद्धशुद्धं तथा इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं तर्पणलोपप्रायश्चित्तम् ।

५२५

दर्पणं दक्षकाष्ठं च परनिन्दाऽऽत्मकत्यगम् ।

एतानि संत्यजेन्नित्यं ब्रह्मचारो जितेन्द्रियः ॥

एतेषां स परित्यागाद्ब्रती ब्रह्मपदं व्रजेत् ।

'एतेषां च परिषाहौ एकस्वाऽपि यदा व्रतौ ॥

प्रायश्चित्ती भवेत् सोऽपि ब्रह्मचारो न संग्रयः ।

एतां च नियमांस्त्यक्त्वा ब्रह्मचारो गुरो वसन् ॥

चान्द्रायणं व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

ब्रह्मचर्यपरोयसु स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचारिणो व्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽग्निकार्यं-ब्रह्मयज्ञं-तर्पणलोपप्रायश्चित्तम् ।

देवलः--

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपिटृतर्पणम्

ब्रह्मचारो 'परित्यज्य भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

गौतमः--

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपिटृतर्पणं ।

त्यक्त्वा व्रती यदा भुङ्क्ते ज्ञानाच् चान्द्रायणं चरेत् ॥

(1) एतेषां पूर्ववदृषाहौ एकमेव वचाव्रती इति व्रीत-युक्तकथाः ।

(2) बहिरत्यक्त्वा इति वैश्वतककथाः ।

मार्कण्डेयः--

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिर्पिब्रतर्षणम् ।
 देवपूजां गुरोः सेवां त्यक्त्वा वचेंदु व्रतौ यदा ॥
 भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यान्मासमाह्नं निरन्तरम् ।

जावालिः--

देवपूजां गुरोः सेवां तथा वृद्धाभिवादनम् ।
 अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिर्पिब्रतर्षणम् ।
 एकात्र दिवसे त्यक्त्वा ब्रह्मचारी सदा जपेत् ।
 लौकिकाम्निं 'समाधाय 'होमं व्याहृतिभिश्चरेत्
 मासे तु पञ्चगव्यं स्वाद् ऋतौ 'कार्यं विशेषणम् ।
 संवत्सरे तु चान्द्रं स्यात् ततः पतित एव हि ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचारिणोऽग्निकार्य-ब्रह्मयज्ञ-तर्षण-
 गुरुसेवातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) वृद्धादाव इति श्रौत-सेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) व्याहृतीर्होमकाचरेत् इति श्रौत-सेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) कार्यं विशेषणमिति सेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः--

मौञ्जीव्रतमुपक्रम्य परं श्रावणकर्म्मणः ।

ब्रह्मचारी वृथा कुर्वन् वेदाभ्यासं विना दिनम् ॥

दिनानोत्थर्थः ।

वेदघाती स विज्ञेयः सर्वकर्म्मस्वनर्हितः ।

गीतमः--

उपनायदिनादूर्ध्वं परं श्रावणकर्म्मणः ।

अवभृथं द्विवसं कुर्वन् ब्रह्मचारी स लोकभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति वेदघाती स उच्यते ।

पराशरः--

ब्रह्मचारी सदा शुद्धो वेदान्यासेन बुद्धिमान् ।

वेदीनारायणः साक्षाद् वेदाभ्यासात्प्रहान् भुवि ॥

जातूकर्ण्यः--

उपनयनदिनादूर्ध्वं परं श्रावणकर्म्मणः ।

ब्रह्मचारी ब्रह्मविद्यां त्यक्त्वा वर्त्तत सर्वदा ॥

(१) अनर्हवान् इति क्रीत-लेशितपुस्तकपाठः ।

(२) अवभृथदिनादित इति लेशितपुस्तकपाठः उपनयनदिनादिति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) वेदाभ्यासे इति क्रीत-लेशितपुस्तकपाठः ।

वेदघातौ स विज्ञेयः सर्वकर्मस्वनर्हवान् ।
 तद्दोषपरिहाराद्यं कायकृच्छ्रं ततः परम् ॥
 कृत्वाऽभ्यासं च वेदानामधीत्य ब्रह्मविद्भवेत् ।
 एकवर्षादूर्ध्वं एतत्प्रायश्चित्तम् । वर्षद्वये वर्षत्रये वा चान्द्रायणम् ।

इति हेमाद्रौ वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथानध्ययनंषु वेदपाठप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मासे मासे तु पर्वादि'स्तथा मन्वादयः परम् ।
 युगादयस्तथा शक्ता षष्टमी च चतुर्दशी ॥
 शयनीत्यानहादश्या महाभरणी तथैव च ।
 सन्ध्यायां गर्जिते भेषे तथा भूकम्पेऽपि च ॥
 ग्रामदाहे राजनाशे तथा 'स्वर्भासुदर्शने ।
 मातापितृर्मृताहे च त्र्योत्रिये मरणं गते ॥

(१) पर्वाभ्य इति श्रौत-नेषितपुस्तकपाठः ।

(२) स्वर्भास इति नेषितपुस्तकपाठः ।

अनध्ययनेषु वेदपाठप्रायश्चित्तमाह ।

५२६

जाताग्रीषे च ज्ञातोनां गजच्छायाहये तथा ।
महापातकिनी दृष्ट्वा चाण्डालान् वहिरासितान् ॥
एतेषूक्तेषु राजेन्द्र वेदं वेदान्तमेव वा ।
योऽधीति मूढधीः पापी ऋत्वा नरकमश्नुते ॥

नारदः—

वेदान्तमथ वेदं वा 'अनध्यायेष्वधीतषान् ।
द्विजः पापमवाप्नोति 'ब्रह्महत्यां च विन्दति ॥
अनध्यायेष्वधीतानां प्रज्ञामायुः प्रजां त्रियम् ।
मन्त्रवीर्यक्षयभयाद् इन्द्रो वज्रैश्च हन्ति च ॥
पक्षे पराकः कथितो मासे तप्तमुदीरितम् ।
ऋतौ चान्द्रं ततः पञ्चाशरिद् ब्रह्महन्शीव्रतम् ॥

इति हेमाद्रौ अनध्ययनेषु वेदाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अनध्यायेऽपि इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्महत्यां व्यपोहति इति क्रीत शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ वेदव्रताकरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यं तथा सौम्यमाग्नेयं वैश्वदेवकम् ।
 चत्वारि वेदसंज्ञानि व्रतानि सुमहान्ति च ॥
 प्राजापत्यं चत्वारि वेदः सौम्यं याज्ञुषमेव च ।
 आग्नेयं सामवेदश्च वैश्वदेवं चतुर्थकम् ॥
 एतानि कुरुते यस्तु द्विजः पापात्सु मुच्यते ।

मार्कण्डेयः—

वेदव्रतानि चत्वारि वेदसंज्ञानि योद्विजः ।
 तत्काले प्रकुर्वीति वाजपेयफलं लभेत् ॥
 ऋग्वेदं समधीत्यैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 आग्नेयं सामवेदश्च अधीत्यैव तथाऽमलम् ॥
 आयर्व्यं वैश्वदेवं कुर्याद्विप्रोयथाक्रमम् ।
 एतानि क्रमशः कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 न तत्र कर्मलोपः स्वादन्यथा पतितो भवेत् ।

(1) प्राजापत्यं चत्वारि इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(2) प्रबुध्यते इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः । पु.

धकरणे प्रत्यवायमाह

जातूकस्यः—

'अकुर्वन् वै द्विजो मोहादेतद्व्रतचतुष्टयम् ।
 एकतन्त्रेषु वा राजन् कर्महीनो भवेद्भुवि ॥
 अकृत्वैतानि यो मोहात्पाषिण्यहणमाचरेत् ।
 महान्तं नरकं गत्वा भुवि जायेत सीऽ'प्रजः ॥

एतद्व्रतलोपे प्रायश्चित्तमाह ।

हारीतः—

प्रमादाद् ब्राह्मणो लोभाद्देशकालविपर्ययात् ।
 अकृत्वैतानि कर्माणि प्राजापत्यं पृथक् चरेत् ॥
 ततः परं न दोषो स्याद् विवाहे स्नातकव्रते ।

इति ह्यमाद्रौ वेदव्रतातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) अकृत्वा यो द्विजः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जायेत निश्चयः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गोदानकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

षोडशे वर्षके राजन् विप्राणां पापनाशनम् ।
गोदानिकं महत् कर्म कुर्याद् विप्रः समाहितः ॥
यः कुर्यात् कर्मसम्पूतिं भवेद्विप्रः स पुण्यभाक् ।

जावालिः—

गोदानिकं महत्कर्म विप्राणां कर्मपूर्त्तये ।
कुर्याद्विप्रः प्रयत्नेन न तेन स ह दोषभाक् ॥

गौतमः—

अवश्यं करणीयं यद् द्विजैर्गोदानिकं व्रतम् ।
न तत्कर्म परित्याज्यं विप्रैर्धर्मानुवर्त्तिभिः ॥
एतद् गोदानिकं त्यक्त्वा वर्त्तते ब्रह्मवित्तमः ।
कुर्यात् पापविशुद्धार्थं प्राजापत्यं विशेषणम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं प्राजापत्यं
अन्यथा दोषमाप्नोति द्विजःपापभयादिह ॥

इति हेमाद्रौ गोदानकालोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ ज्ञातकव्रतलोपप्रापश्चित्तमाह ।

देवलः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभूतब्रह्मचर्यीं गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

मार्कण्डेयः—

ज्ञातकं ब्रह्मचर्यस्य व्रतलोपेऽपि' पुण्यदम् ।

'कुर्वन् हि ज्ञातकं कर्म सर्वव्रतफलं लभेत् ॥

गालवः—

ज्ञातकव्रतमे'तत्तु ब्रह्मचर्यव्रतात् परम् ।

यः'कुर्यात् स्वविवाहादौ स विप्रः पंक्तिपावनः ॥

तदाह—

भापस्तम्बः—

“विद्यया ज्ञातीत्येके । यावतीर्विद्याश्नधीते तावन्ति ज्ञातक-
व्रतानि विप्रः कुर्यात् । न तस्याप्यम्” ।

गीतमः—

(१) व्रतलोपस्य पुण्यदम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) वः कृत्वा इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) व्रतलोपं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) वः कृत्वा इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

भवस्यं ज्ञातकं कुर्व्याद् विप्रोलोकपरायणः ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्तो भवेद्दिह' ॥
 ज्ञातकव्रतसंत्यागे कुर्व्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 पश्चाद्विवाहयेत् कन्यां कुलश्रीलानुवर्तिनीम् ॥
 चान्द्रायणद्वयं कृत्वा विवाहे न तु दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ ज्ञातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथोपाकर्म्मलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः--

वेदान्तानाञ्च वेदानां अधीतानाञ्च 'वीर्यदम् ।
 ब्रह्मचारिगृहस्थानां सर्वपापहंरं शुभम् ॥
 संवत्सरे तु पापस्य गृहस्थब्रह्मचारिभिः ।
 कृतस्य^१ तु विशेषाय उपाकर्म्मं समाचरेत् ॥

(१) भवेद्द्विजः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) वीर्यदम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) कृतं तत्र विशेषाय इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

बीधायनः—

संवत्सरं कृतं पापं गृहस्थैर्ब्रह्मचारिभिः ।
उपाकर्म्मं हरतुश्चिप्रमन्ते विष्णुस्मृतिर्यथा ॥

नारदः—

व्रतिनाश्च गृहस्थानां संवत्सरकृतं महत् ।
अघं हरति होमश्च श्रावणे मासि सम्भवः ॥
एवं होममकृत्वा तु वेदारम्भं न कारयेत् ।
वेदमूलो हि विप्रोऽसौ मूलाभावे फलं कुतः ॥
तस्माद्दिप्रेर्न सन्धान्यं श्रावणं कर्म्म तच्छुभम् ।
त्यक्त्वा तु ब्रह्मचारी वा द्विजो वा वेदसम्पतः ॥
एवं श्रावणकं होमं 'मोहाद् यद्यतिवर्षते ।
व्रती तप्तत्रयं कुर्याद् गृहस्थोऽपि द्वयं चरेत् ॥
कृत्वेतद् 'व्रतकं प्रोक्तं शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ।
प्रत्यब्दं यज्ञवत्कर्म्म श्रावणाख्यं परित्यजन् ॥
पतितः स तु विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मवह्निष्कृतः ।

इति हेमाद्रौ उपाकर्म्मलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्यक्त्वा इति श्रौतपूजाकषाठः ।

(२) वर्षकं इति श्रौत-शेषितपूजाकषाठः ।

अथ राक्षसादिकन्यापरिचयनप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

ब्राह्मो देवस्तथा चाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वी राक्षसश्चैव पैशाचचाष्टमीमतः ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मे विवाहे राजेन्द्र बन्धुं शीलं व्रतं तथा ।

आरोग्यं सम्यगालोच्य परीक्षिताऽन्वयं मुदा ॥

प्रजासहत्वकर्णभ्यस्तस्मै कन्यां प्रदापयेत् ।

इति ब्राह्मोविवाहः ।

देवे विवाहे भूपाल स्वाध्वरे ऋत्विजे मुदा ।

'दद्यात् कन्यां दक्षिणार्धं स देव इति कथ्यते ॥

इति देवोविवाहः ।

आषे पाण्डिग्रहे राजन् आमत्रे मियुगहयम् ।

गवां दध्वा 'शुभां सम्यगलंक्रत्य ततः परम् ॥

दद्यादस्मै मुदा कन्यां स आषे इति कथ्यते ।

इति आषोविवाहः ।

(1) दक्षिणार्धं तदा कन्यां इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(2) सुतां इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ राजसूयादिकन्यापरिचयनप्रायश्चित्तम् ।

५२७

सुतामादाय विप्राय 'सह धर्मं चरेरिति ।

उक्त्वा' दद्यात्पुण्येष्ठ प्राजापत्यः स ईरितः ॥

इति प्राजापत्योविवाहः ।

कन्यावरौ यदाऽन्योन्यमङ्गीकृत्य सुखामये ।

तथैव चरतो राजन् स गान्धर्वइतीरितः ॥

इति गान्धर्वोविवाहः ।

कन्यादात्रे धनं दत्त्वा तत्सुतामुद्वहेत्पुदा ।

स चासुर इति ज्ञेयः सर्वदा तं परित्यजेत् ॥

इति चासुरोविवाहः ।

कन्यां दातारमथ वा वञ्चयित्वा बलादिह ।

स्वयंवरेऽथवा जित्वा कन्यामादाय सत्वरम् ॥

उद्वहेद् यदि पापात्मा स राजसूयइतीरितः ।

इति राजसूयोविवाहः ।

कन्यां सुतां प्रमत्तां वा हृत्वा यत्तां समुद्वहेत् ।

इदतीं पापकर्माऽसौ स पैशाच इतीरितः ।

इति पैशाचो विवाहः ।

आद्यास्त्रयः प्रशस्ताः स्वरन्वाः^१ पञ्च विगर्हिताः

यथायुक्तो विवाहःस्वात् तथा युक्ता प्रजा भवेत् ॥

(१) इत्यात् इति श्रौत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) इत्युक्त्वा इति बन्धा इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(३) विवाहाः पञ्च विगर्हिता इति श्रौत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

तदाह

आपस्तम्बः—

“ब्राह्मे विवाहे बन्धु-श्रील-शुतारोभ्याञ्चि-दुह्वा प्रजासहज
कर्त्तव्यः प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेच अलङ्कृत्य । आर्षे दुहितृमते
मिषुनौ गावौ देयौ । देवे यज्ञे तत्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ।
सह धर्मं चरत इति प्राजापत्यः । मिथः कामान् संवर्त्तत स
गान्धर्व्यः । शक्तिविषये द्रव्याञ्चि दत्त्वा वाऽहरन् स आसुरः ।
दुहितृमतः प्रोषयित्वा वहेरन् स 'राक्षसः । सुतां मत्तां प्रमत्तां
वा अपहरेत् स पैशाचः । एतेषां चयथाभ्याः प्रशस्ताः । पूर्व्यः पूर्व्यः
श्रेयान् । यथा युक्तीविवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति” इति ।

अतस्त्रय आद्या विवाहाः समीचीनाः । 'यथा यथा विवाहः
मनुष्येषु भवति तदुपयुक्तः सत्त्वानो भवति । अतो गान्धर्व्यासुर-
राक्षसपैशाचविवाहेषु विप्राणां निषिद्धत्वात् पृथक् पृथक्
प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

विवाहे त्वासुरे विप्रबान्द्रायश्चतयं चरेत् ।

बान्द्रायश्च^१ पराकश्च गान्धर्व्यं सम्यगाचरेत् ॥

(१) आसुर राक्षस इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) दो दो विवाह इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) बान्द्रायश्चत्तयं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

राक्षसे च महाचान्द्रं तप्तकच्छत्रयं तथा ।
 पैशाचे कायकच्छत्रं स्वात् तथा चान्द्रत्रयं क्षतम् ।
 पूर्वं कामातुरः कृत्वा पश्चादेतच्चरेद् बुधः ॥
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥
 ब्राह्मो देवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यो द्विजकृत्नाम् ।
 सन्तानकारिणो मुख्या स्तस्मादेतान् समाचरेत् ॥
 चासुरादिविवाहाश्च केवलं सुखदायिनः ।
 चासुरादिविवाहेषु देवाद् यदिह पुङ्गवः ।
 प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा पश्चात् तेषु प्रवर्त्तयेत् ॥

इति हेमाद्रौ राजसादिकन्यापरिचयनप्रायश्चित्तम् ।

अथ परिवृत्तिपरिवृत्तृविवाहनिर्णयप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

अनूढे भ्रातरि ज्वेष्टे यथोयान् सपरिग्रहः ।
 ज्वेष्टः स परिवृत्तिः स्वात्परिवृत्ता तथाऽनुजः ॥
 विवाहे रा'ज्वलामे च त्रेयसां व्युत्क्रमेऽपि च ।

अनुजविवाहे हेतुमाह ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लीवसुस्मृतं कुञ्जं काणं 'रुजान्वितम् ।
अपस्मारं परित्यज्य विवाहे न स दोषभाक् ।
तदनुष्णामवाप्याऽगु विवाहे'न स दोषभाक् ॥

जातूकर्णः—

काणं रुजान्वितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।
अपस्मारं पूर्वजातं कदल्याऽऽगु विवाहयेत् ॥
पश्चादनुष्णया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ।
कदलीविवाहस्तु पुराभिहितः ।

तेषां अन्नपानादिकेषु वृत्तिं विधाय पश्चाद् उवाहयेत् । तदाह

देवलः—

तेषां वृत्तिं विधायऽऽगु कदल्या तान् विवाह्य च ।
पश्चात् परिणयेत् कन्यां न दोषस्तत्र पार्थिव ॥
यमलयोर्व्युत्क्रमसंस्कारे ण्येष्ठः परिवृत्तिः द्वितीयः परिवेत्ता तत्
प्रकारः पूर्वमेवाभिहितः । (तेषां प्रायश्चित्तमपि पूर्वं अभिहितम्)

(१) रुजान्वितं इति श्लोक सेवितपुस्तकपाठः ।

(२) विवाहः इति श्लोकपुस्तकपाठः ।

अथ परिवृत्तिपरिवेत्तुविक्रमनिर्णयप्रायश्चित्तम् । ५४१

तयोः पुत्राः परिविन्दाताः । तेषां परिवृत्ति-परिवेत्तु तत्पुत्राणां
प्रायश्चित्तमाह—

लौगाक्षिः—

परिवृत्तिश्चरेत् सम्यक् पूर्वं चान्द्रचतुष्टयम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्वया शुद्धिरस्ति हि ॥
परिवेत्ता चरेत्कच्छं शतं देहविशुद्धये ।
तत्पुत्रौ तु तयोः कृत्वा प्रायश्चित्तं विशुध्यतः ॥

इति हेमाद्रौ परिवृत्तिपरिवेत्तादिविवाहनिर्णय-
प्रायश्चित्तम् ।

अथ विवाहमध्ये वध्वाः प्रथमार्त्तवदृशने
प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विवाहे वितते तन्ने होमकाल उपस्थिते ।
वधूः पश्येत् तदा पुष्यं प्रथमं दोषसम्भवम् ॥
सा वधूः शूद्रकन्या स्नात् तत्पतिर्वृषलोपमः ।
तयोः पुत्रालु वृषलाक्षी यान्ति नरकं भुवम् ॥

(—) अथं पाठः शाचीपुस्तके नोपलब्धः ।

मरीचिः—

विवाहदिवसाद्वाजन् चारभ्य प्रथमार्त्तवा' ।
 वधूः सा शेषहोमात् प्राक् उभौ नरमगामिनी ॥
 विवाहशेषहोमात् प्राक् वधूर्या प्रथमार्त्तवा' ।
 तत्पतिः सा वधूहोभौ प्रायश्चित्तमिहाऽर्हतः ॥
 हविष्यतीरिमा अग्निर्वधूं संज्ञापयेत्तदा ।
 अन्यवस्त्रेषु संख्याय तस्मिन्नग्नी विधानतः ।
 संस्कारतप्त्वेन सुहृद्याद् बुजामिति द्वयं सुदा ॥
 हुत्वा तदा चरेत् कृच्छ्रं पावनं कायसंश्रितम् ।
 एवं वै पूर्व्ववत् कुर्यात् पश्चमिऽहनि पूर्व्ववत् ॥
 ज्ञापयित्वा परिधाय पूर्व्ववत् शुद्धवाससी' ।
 पूर्व्ववत्सुहृद्यादग्नी ततश्चान्द्रायणं पृथक् ॥
 कृत्वा तौ पापसंशुची' अन्यथा दोषसम्भवः' ।
 तदानीं न परित्याज्या पूर्व्वं पुष्यवती न चेत् ॥

-
- (१) प्रथमार्त्तवा इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
 (२) प्रथमार्त्तवा इति श्रौत-वेदित पुस्तकपाठः ।
 (३) शुद्धवासका इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (४) पापशुद्धौ का इति वेदितपुस्तकपाठः ।
 (५) अन्यथा दोषसम्भवो इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

उद्वाहीपासनमध्ये लाजहीमाप्रागग्निशान्ती प्रायश्चित्तम् । ५४१

न युक्ता ह्य्वकल्पेषु सा नारी वृषली भवेत् ।

प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा कर्म कुर्वन् दीवभाक् ॥

इति हेमाद्रौ विवाहमध्ये नववधूप्रथमरोजोदग्ने
प्रायश्चित्तम् ।

अथोद्वाहीपासनमध्ये लाजहीमातप्रागग्नि-
शान्ती प्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

उद्वाहीपासनात् पूर्वमनले संस्त्रिते'सति ।

महान् दोषो भवत्यत्र पत्नी आयापरिषद्वे ॥

गोतसः—

विवाहात् परतो वञ्चिते'लाजहीमार्थसम्भवः ।

रात्रौपासनतः पूर्वं शान्तबेदत्र दीवभाक् ॥

जावसिः—

लाजहीमाहते देवाद्वात्रियोपासनादधः ।

शान्तबेदुभयोर्दीपः प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

(१) शान्तिमानते इति श्रौत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) वञ्चित इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

कुर्याद्दरस्सदानीं वा उत्तराची विशेषतः ।
 तप्तकच्छं तदा कृत्वा कौकिकान्निं समाहरेत् ॥
 प्रतिष्ठाप्य विधानेन श्राव्यभागान्तमाहरेत् ।
 क्षुचा घृतं समादाय हुनेद् दत्त्वाऽऽहुतोः पृथक् ॥
 ततश्च क्षुद्यादश्च व्याहृतोनां षयं पुनः ।
 तमन्निं धार्यवत् कृत्वा युगलाजान्तरं पुनः ॥
 मन्नाहृत्तिं ततः कुर्यात्कान्तिं स ह दोषभाक् ।
 उपासनं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।
 इति हेमाद्री लाजहोमाम्निशान्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्थालीपाकसमये अग्निशान्तिप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्तः—

स्थालीपाकी यदा वज्जी शान्ते तत्र महाभयम् ।
 ततः कृत्वा कायकच्छं विप्रः कुर्यादनन्तरम् ॥
 पूर्वोक्तं तत्र कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।
 “पूर्वोक्तं” श्रवाम्निनाशप्रायश्चित्तवदत्रापि सर्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्री स्थालीपाकाग्निशान्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथानेवस्थालीपाकादूर्ध्वं उपासनात् प्राक् पत्नी
तद्गर्ता वा यदाधियस्ती तदा प्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

स्थालीपाकात् परं राजन् उभयोर्हीनैः कर्मणि ।
अभावे नित्यहोमस्य पतिः पत्नी रजार्हितौ ॥
तयोरेकतराभावे नित्यहोमोऽत्र दोषभाक् ।
तयोरेकभवस्याप्य अग्निसान्निध्यमादरात् ॥
महासान्तपनं कृत्वा अध्वर्युर्होममाचरेत् ।
पत्नीसमक्षविषये उद्देशत्यागकारकः ॥

अध्वर्युरेव (इति तात्पर्यम्)

तदाह—

कात्यायनः—

संनिधौ यजमानस्तु उद्देशत्यागकारकः ।
असंनिधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तादनुष्ठयात् ॥

- (१) हेतुकर्मणी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(२) रजार्हितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) एकतनं स्यात् इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।
(—) अत्रं पाठः क्रीतवेदितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

इति प्रायश्चित्तपुरःसरं नित्यहोमं कृत्वा ततः परं हीमशेषं
कृत्वा लौकिकादिकं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ स्थालोपाकादूर्ध्वं देहापाटवादीपा-
सनलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथान्वारम्भणौयलोपे प्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

अथाऽन्वारम्भणौयस्य लोपं विप्रो न कारयेत् ।

कुर्याद्यदिह मूढात्मा पतितोऽभूत् संग्रहः ॥

प्रथमायां प्रौर्णमास्यां वोढा देवाहुतीर्यजेत् ।

अग्निस्तथाच विश्वस्य सरस्वाच्च सरस्वती ॥

(अग्निश्च भगिनी चैव स्निष्टकहेवतास्वभूः ।)

प्रथमायां प्रौर्णमास्यामन्वारम्भणमिच्छते ।

या तत्र देवता हुतास्ताः सर्व्वा वरदास्तयोः ॥

गीतमः—

वरवध्वोस्तदा राजन् प्रथमे पूर्णिमादिने ।

यीयजेहेवताः सम्यक् तस्माद्युर्वृद्धिमन्वगात् ॥

(—) अत्र पाठः वेचित्त-वायोपकादूर्ध्वोर्णोपसम्भः ।

(१) प्रथमे प्रौर्णमास्यां इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) प्रौर्णमादिने इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

मरोचिः—

प्रथमा 'पूर्णिमा राजन् वरवधोः शुभप्रदा' ।
 तां न कुर्याद् वरो यस्तु तस्यायुर्लयमेष्यति ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं मनूदितम् ।
 ब्रह्मकच्छं तदा कुर्याद् षोडश शुद्धार्थमादरात् ॥
 वध्वास्तदर्थं कथितं मुनिभिर्धर्मदृष्टिभिः ।
 ततोऽन्यथ च वा कुर्यात् पीर्षमीदेवतास्वस्मूः ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति अशुभं स्यात्तयोरितः ॥

इति हेमाद्रौ अन्वारम्भणीयलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रतिपक्षोमलोपप्रायश्चित्तमाह ।

द्वयलः—

प्रतिपक्षोमलोपी^१ तु शुक्ले कृष्णे तथैव च ।
 महान्तं दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति ॥

-
- (१) पीर्षमी इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
 (२) शुभप्रदा इति वेदितपुस्तकपाठः ।
 (३) तावद्वया इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।
 (४) ततोऽन्यथा वा कुर्यात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (५) दोषलोपस्तु इति वेदितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

धार्ष्यान्मी यो गृही होमलोपी^१ प्रतिपदोद्दयोः ।
तस्त्रेव निष्कृतिर्नास्ति कायकच्छादते^२ द्विजाः ॥

पराशरः—

गृहीताग्निर्हीमकुण्ठे प्रतिपत्पर्वणोद्दयोः ।
अग्निः स्त्रिष्टिकदग्निश्च देवते हे न संत्यजेत् ॥
त्यजेद्यदिह मूढात्मा अग्निस्तं संपरित्यजेत् ।
तस्त्राऽम्बः सम्परित्यागात् विप्रस्त्राऽधोगतिर्भवेत् ॥
तस्य पापविशुद्धयर्थं कायकच्छं समाचरेत् ।

हारीतः—

प्रतिपक्षे वक्रितोर्यं सर्वपापापहे नृणाम् ।
द्विजा होमं परित्यज्य^३ देवताद्वयप्रोतिदम् ॥
नरकं यान्ति ते घोरं होमलोपादितो मुने ।
एतद्दोषविशुद्धयर्थं परलोकजिगोषया ॥
तेषां विशुद्धिरुदिता^४ कायकच्छान्महात्मभिः ।
इति हेमाद्रौ प्रतिपक्षोमलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) होमलोपं इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) कायकच्छादिह इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) परित्यज्या इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) कायकच्छं इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

देवसः—

नवधान्ये समायाते ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
 त्रीन्नादीनां नवानां च शुद्धार्थं मुनिचोदितम् ॥
 स्थालीपाकं तथा कृत्वा 'हुत्वाऽऽध्यायश्च देवताः ।
 शेषचक्रं प्रभुञ्जीयात् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥
 आसने रक्तस्त्रावी स्याद् अतो दीपे भङ्गसरे ।

मार्कण्डेयः—

इन्द्रशाम्निश्च विश्वेषु विश्वेदेवा महाबलाः ।
 द्यौश्चैव पृथिवी चैव अग्निःस्त्रिष्टुक्तदत्त इह ॥
 नवे धान्ये समायाते सदोषः पापभूरयम् ।
 तस्य दोषोपशान्त्त्यर्थं स्वर्णकण्ठं समाचरेत् ॥
 पुनस्तदेव कर्त्तव्यं श्यामाकेर्त्रीहिभिर्नवैः ।

स्थालीपाकं कृत्वा पूर्वोक्तदेवताः यजेदित्यर्थः ।

दर्शपूर्णमासाध्यायणान्वारम्भप्रतिपत्स्थालीपाकादिकं सर्व-
 शाखासमं, एतेषां परित्यागे एतत् प्रायश्चित्तमेव उपदर्शितं,
 अन्यथा पूर्वोक्तदोषोभवतीति तात्पर्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ आध्यायबलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृताऽध्यायश्च देवता इति चेषितपुलाहपाठः ।

(२) दोषभङ्गसरे इति कृत-चेषितपुलाहपाठः ।

550 अथ गृहस्थानां ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

ब्रह्मयज्ञपरित्यागे गृहस्थः स्वस्वमास्वितः^१ ।

देवहन्ता स विज्ञेयो दुष्टब्राह्मण ईरितः ॥

मरीचिः—

देवयज्ञः पितृयज्ञोभूतयज्ञोऽनुनामकः ।

ब्रह्मयज्ञश्च यज्ञश्च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

गृहस्थैर्न परित्याग्या वेदधर्मपरायणैः ।

पञ्चयज्ञैर्गृहस्थाः स्युरन्यथा गृह्यरक्षिणः ॥

पञ्चयज्ञपरित्यागी ब्रह्महेति निगद्यते ।

अतो यज्ञो न लोसव्यो ब्राह्मणैः पापभीरुभिः ॥

गीतमः—

ब्रह्मयज्ञमकुर्व्याथो विप्रो ब्रह्महृणो व्रतम् ।

संवत्सरपरित्यागे पञ्चमेकं निरन्तरम् ॥

पठेदुपनिषद्वाक्यं तथा नारायणं पठेत् ।

मार्त्तण्डोदयमारम्भ यावदस्नं गतो रविः ॥

तावद्विरम्य सहसा हविष्याशी भवेत्तदा ।

पञ्चमात्रेण शुद्धिः स्वान् नाम्यथा शुद्धिरीरिता ॥

(१) आश्रित इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

वर्षत्यागि पूर्वमुक्तं त्रयं कृत्वा विशुध्यति ।

सर्वशास्त्रासममेतत् 'प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री गृह्यस्य ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम् ।

श्रीपासनपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

श्रीपासनपरित्यागी सुरापीत्युच्यते बुधेः ।

न कर्त्तव्यं भवेत् तत्र 'शूद्र एव न संशयः ।

पराशरः—

सायं प्रातर्द्विजो होमं धार्याग्नीं विधिपूर्वकम् ।

कृत्वा लोकमवाप्नोति देवमानुषदुर्लभम् ॥

मनुः—

गृह्याग्नीं प्रत्यहं विप्रः सायं प्रातरनग्यधीः ।

तण्डुलेर्वा यवे'र्जुहन् लोकोत्कृष्टं समश्रुते ॥

महेश्वरः—

पूर्वजः शुचिरासीनः स्वगृह्याग्नीं यवेर्मृदा ।

सूर्यमग्निं समुद्दिश्य कृत्वा लोकमवाप्नुयात् ॥

(१) प्रायश्चित्तमिति पदं श्रौत-शेषित पुस्तकयोर्नोक्ति ।

(२) चतुर्थपादोऽत्र शेषितपुस्तके न दृष्टः ।

(३) यवेर्वाचि इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ।
 त्रिदिनं यदि विप्रोऽसावहरेकमुपोषितः ॥
 शुश्रुयाद् व्याहृतीस्तत्र^१ हुत्वा नोपोषणं तयोः ।
 अन्यथा रौरवं याति अग्नित्यागादितस्ततः ॥ इति ।

इन्द्राद्व्याहृतीत्यागपक्षे विशेषमाह—

मार्कण्डेयः—

इयं द्वीन् बहुवर्षान् वा यस्यज्ञाऽग्निं प्रवर्त्तयेत् ।
 स विप्रोमथपैस्तुभ्यः प्रायश्चित्तं समर्हति ॥
 मासि मासि चरेत् कच्छं प्राजापत्यं विशेषणम् ।
 स्त्रीणां तदक्षमिच्छन्ति पूर्वजा^२ मुनिपुङ्गवाः^३ ॥

तदाह—

भापस्तम्बः—

“नित्योधार्योऽनुगतो मन्यः त्रित्रियाशामन्वाहार्य-
 उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगतोऽपि वीक्षरया शुश्रुयात्
 नोपवसे”दिति ।

गौतमः—

श्रीपासनं द्विजः कुर्यात् सायं प्रातः समाहितः ।
 वङ्गेलीकमवाप्नोति नित्यमग्निपरिषदात् ॥

(१) अत्रोच्य व्याहृतीत्याग इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(२) पूर्वजो मुनिपुङ्गवः इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

अकरणे प्रत्यवायमाह —

जातृकर्षः—

यस्य स्थितायां भार्यायामग्निं त्यजति मूढधीः ।
'सोऽनग्निर्क इति स्यातः सर्वं धर्मवह्निष्कृतः ॥

इति हेमाद्रौ श्रौतपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथ देवतार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अनभ्यर्चाऽग्निमेव च ।
शालग्रामं हरेस्त्रिंशत् प्रत्यहं पूजयेद्द्विजः ॥
'कौशिकीं गणपं चाऽकं शम्भुं चैव सरस्वतीम् ।
महालक्ष्मीं महादुर्गां नित्यं विप्रः समर्चयेत् ॥
शालग्रामशिलातीर्थं पिबेद्योमनुजोत्तमः ।
तस्य पापानि नश्यन्ति ब्रह्महत्यादिकानि ॥

मनुः—

आजन्मकृतपापानां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यतां ॥

(१) अनग्निर्क इति ज्ञात-वेदितपुलकपाठः ।

(२) अथदोमिर्वाभपूज्य च इति वेदितपुलकपाठः ।

(३) भास्करं इति ज्ञात-वेदितपुलकपाठः ।

पुरुषसूक्तं शङ्खतोयं शालग्रामशिला तथा ।
 सुधोद्भवा चक्रपाणिः पञ्चतीर्थं प्रचक्षते ॥
 यः पिवेद् धारयेन्मूर्ध्नि नित्यं पापापनुत्तये ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

द्विजानामावश्यकत्वात् शालग्रामशिलार्चनं न त्याज्यम् ।

देवपूजात्यागी दोषमाह—

गौतमः—

यदि विप्रः समुत्सृज्य देवतार्चनमस्ति वै ।
 स याति 'नरकं घोरं य' द्वाचन्द्रतारकम् ॥
 तस्य पापविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 ब्रह्मकृच्चं चरेत् तत्र दिनैकस्मिन् द्विजोत्तमः ॥
 मासत्यागी पर्णक्षच्छं वर्षे त्वीदुम्बरं चरेत् ।
 शालग्रामो 'नास्ति यत्र यत्र चेवास्ततोद्भवा ॥
 श्मशानसदृशं गेहं स विप्रः पंक्तिदूषकः ।
 गृहस्य ब्रह्मचारि-सत्र्यासिनामेवम् ।
 इति हेमाद्रौ देवतार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृतात् इति श्रौत-बेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) परमं इति श्रौत-बेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति तथा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वैश्वदेवं द्विजेः कार्यमन्नशुद्धार्थमादरात् ।

पञ्चसूनापगत्यर्थं 'सवन्व्यञ्जनेर्विना ॥

लोगादिः—

द्विजेरहरहः 'कार्यं वैश्वदेवं हुताग्ने ।

अन्यथा दोषमाप्नोति ह्यन्नः स्यात् कण्टकी भुवि ॥

दुष्टमन्नं' त्रिविधं संस्कारदुष्टं क्रियादुष्टं स्वभावदुष्टं चेति,
देवपूजावैश्वदेवरहितं संस्कारदुष्टं, क्रियादुष्टं—एकपंक्ती भुञ्जानो
द्विजो भोजनं त्यक्त्वा गच्छति शेषैर्यद्भुक्तं तत्क्रियादुष्टं, स्वभाव-
दुष्टं लशुनादिकम् । तदाह—

मनुः—

संस्कारदुष्टं विज्ञेयं वैश्वदेवविवर्जितम् ।

एकपंक्त्युपविष्टश्च त्यक्त्वा पात्रं गतो यदि ॥

क्रियादुष्टं हि विज्ञेयं तद्भोक्तृणां द्विजन्नाम् ।

स्वभावदुष्टं लशुनं विप्रैः सर्वत्र गण्यते ॥

(१) सवन् इति लोहितपुलाहपाठः ।

(२) कृष्णात् इति लोहितपुलाहे नोपलब्धे ।

(३) अन्नदुष्टं इति क्रीत-लोहितपुलाहपाठः ।

(४) विप्र इति लोहितपुलाहपाठः ।

तस्माद् वैश्वदेवमवश्यं करणीयं अन्यथा दोषमाह--

गौतमः--

वैश्वदेवं परित्यज्य यो भुंक्ते स द्विजोत्तमः ।

महान्तं नरकं गत्वा वृषो भवति कण्टकी ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्वदेव'परियज्ञे ।

फलकच्छं तथा कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

मासत्यागी तु चान्द्रं स्यात् वर्षत्यागी पतत्यसौ ।

अत आह पतितप्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथ पित्रोराब्दिकपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः--

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालः कोटिजन्मसु ।

अतोविप्रेर्न तत् त्याज्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

नारदः--

'अध्वगैश्चातुरेशैव विष्टो नैश्च धनेस्तथा ।

आमश्याहं विधातव्यं' हेन्ना वा द्विजसत्तमैः ॥

(१) वैश्वदेवं इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) अध्वग इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रकृष्यते इति मीत-चेषितपुस्तकपाठः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रं तु पाचयेत् ।
 पैतृकेण तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 अत्यन्तद्रव्यशून्यस्य भक्त्या दद्याद् गवां तृणम् ।
 स्नात्वा च विधिवद्विप्रः कुर्याद्वा तिलतर्पणम् ॥
 अथवा रोदनं कुर्यात् अत्युच्चैर्विजने वनम् ।
 दरिद्रोऽहं महापापी वदन्निति विचक्षणः ॥
 परेद्युः श्राद्धकर्मार्थी यो न 'तर्पयते पितॄन् ।
 तत्कुलं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्याश्च बिन्दति ॥
 तद्दोषपरिहारायं कुर्याच्चान्द्रमनुत्तमम् ।

मातुरप्येवम् । अविभक्त-ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पितृव्य-ज्येष्ठभ्रात्रादि
 प्येवम् ।

इति हेमाद्रौ पित्रोः सांवल्लरिकपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽर्घ्यादिविस्मरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्यः —

पितृकार्यपरोयस्य प्रमादाद्विस्मरेद्विह' ।
 अर्घ्यपात्रादकं विप्रः पार्श्वे पैतृककर्मणि ॥

(१) तर्पयेत् पितॄन् इति लेशितपुस्तकपाठः ।

(२) पुर्याजो विस्मरेद्विह इति श्लोक-लेशितपुस्तकपाठः ।

कर्त्ता याति महाघोरं पितरो यान्धधोगतिम् ।
तदन्नं राक्षसं प्रोक्तं तद्भोक्तारो विषाशिनः ॥

मरीचिः--

प्रवर्त्तमानः आक्षेपु अर्घ्यपात्रोदकं द्विजः ।
विस्मरेद् विप्रपाणो तु तत्कर्त्ता नरकं व्रजेत् ॥
भोजनास्ते 'स्मरेच्चैत् तद् विप्रेष्वेतेषु तत्तदा ।
आचान्तेषूपविष्टेषु तथा तत्कर्मकृद्द्विजः ॥
लौकिकान्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य्य यथाविधि ।
स्रुवेणाऽऽज्यं समादाय हुत्वाऽग्नी विधिवद् द्विजः ॥
समुद्राय वरुणाय सिन्धूनां पतये नमः ।

“नदीनां सर्व्यामां पतये” इत्यन्तमुक्त्वा चतस्रः प्राहुतीरेतेन
शुश्रुयात्, भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतीश्च हुत्वा विप्रसन्निधावर्घ्यपात्राणि
पुनरास्तीर्य्य अर्घ्यप्रदानान्तं कृत्वा शेषं कर्म समापयेत्,
तदाह मनुः--

विप्रस्वर्घ्यमकृत्वा तु पेटके विप्रहस्तयोः ।
पश्चाद्वा भोजने काले पुनः स्मृत्वा प्रमादजम् ॥
आचान्तेषूपविष्टेषु कर्त्तव्यं श्राद्धकृतदा ।
लौकिकान्निं समाधाय परिस्तीर्य्य यथाविधि ॥

(१) यदि कृत्वा इति क्लृप्त-सेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) तदाह इति सेचित्तपुस्तकं नास्ति ।

पार्व्वेणश्राद्धेष्वग्नीकरणहोमलोपप्रायश्चित्तम् ।

५५८

स्रुवेणाप्यमथाऽऽदाय "समुद्रायइयं" स्मरन् ।

चतस्रभाहुतीर्हुत्वा कर्त्तव्यं समापयेत् ॥

पार्व्वेणेषु प्रकर्त्तव्य'मन्येषु तु न विद्यते । इति

सर्व्वशाखासममिदम् ।

इति हेमाद्रौ पार्व्वेणश्राद्धेषु अर्घ्यविस्मरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ पार्व्वेणश्राद्धेष्वग्नीकरणहोमलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

श्राद्धकर्त्ता यदाविप्रो गृह्णाग्नी दक्षिणामले ।

अन्नहोमं न 'कुर्याच्चैत् पार्व्वेण समुपस्थिते ।

निराशाः पितरो यान्ति कर्त्ता याति यमालयम् ।

तत् श्राद्धं 'राक्षसं क्रियं त्रीप्सेतानि वृथा वृथा ॥

माकेश्येयः—

द्विजः श्राद्धे पार्व्वेणाख्ये 'कुर्यान्नाग्नी हविर्यदा ।

तत्कर्त्ता नरकं याति पितरो याम्बधोगतिम् ॥

(१) अंशस्येव इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नत्वाद् इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) राक्षसे इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) अन्नत्वाग्नी इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

तच्छ्राद्धं राक्षसं प्रोक्तं तस्मादेतन् न संत्यजेत् ।
 संस्मरेद् यदि तन्मध्ये^१ भोजनात् पूर्वमादरात् ॥
 हविरग्नी तदा कृत्वा यथाविधिपुरःसरम् ।
 अन्ते वा भोजने काले स्मरेत् कर्त्ता यदि द्विजः ॥
 विप्रं वाऽथ हयं वापि निमन्त्र्य पुनराचमेत् ।
 तच्छ्राद्धं विधिवत् कृत्वा न तेन^२ स हि दोषभाक् ॥

षड्विंशः—

द्विजान्गौ ब्राह्मणश्चाहो होमं विश्रुत्व देवतः ।
 परिवेषणकाले तु स्मृत्वा कृत्वा ममाचरेत् ॥
 भोजने भोजनान्ते वा स्मृत्वा तत् संपरित्यजेत् ।
 एकं विप्रं हयं वापि निमन्त्र्य पुनराचरेत्^३ ॥
 सायंकाले न दोषः स्यात् पैतृकं बलवत्तरम् ।

तथोरकरणे दोषमाह —

नास्तिक्वात् पैतृकत्यागि^४ कुर्यान्नान्गौ यदाऽऽहुतोः ।
 निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
 कर्त्ता यात्यश्वतामिस्रं तच्छ्राद्धं राक्षसं भवेत् ।
 तथोरिकमकृत्वा चेद् द्विजो यदि ऋ वर्त्तते ॥

(१) यदि मध्ये तदा श्रुता इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) श्रुत्वा इति वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(३) महद्दोषभाक् इति वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(४) आचमेत् इति वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(५) अहत्याग्नी तदाहुतोः इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(६) तत्कर्त्तव्यतामिषं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

श्राद्धपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्यसंस्पर्शप्रायश्चित्तम् । ५६१

स चाण्डालसमीक्ष्यः सर्वथा तं परित्यजेत् ।

तस्य देहविशुद्धयर्थं शिरसोवापनं चरेत्' ॥

कच्छमीदुम्बरं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।

पुनः श्राद्धं तदा कुर्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

सर्वशाखासममिदम् ।

इति हेमाद्री पार्वणश्राद्धेषु अग्निकरणहोमविष्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ श्राद्धपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्य-

संस्पर्शप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

श्राद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुञ्जा गायत्र्यष्टगतं जपेत् ॥

मार्कण्डेयः—

श्राद्धपंक्तौ द्विजोऽन्योन्यं प्रमादात् संस्पृशेद् यदि ।

तदन्नं न परित्याज्यं भोक्तृभिः श्राद्धकर्म्मणि ॥

परंत्यर्भोजनात् पूर्वं स्नात्वा शुद्धेन वारिणा ।

उपविश्य तथा कुर्याद् अष्टोत्तरगतं मङ्गत् ॥

१) शिरः कृत्वा तु वापनं इति श्रौत-नेमित्यपस्तम्बपाठः ।

२) होम इति आशोपसक एव वटम् ।

३) भुञ्जानो ब्राह्मणो इति नेमित्यपस्तम्बपाठः ।

आक्षेपु भोक्तृविप्रेषु पतन्त्युच्छिष्टविन्दवः ।
 तदा प्रक्षाल्य देशं तं भुक्त्वाऽन्नं संपरित्यजेत् ॥
 परेद्युरुदकं स्पृष्ट्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
 निपतन्ति यदा पात्रे विप्रे' भोजनसंस्थिते ॥
 प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् पात्रं भोजने तत्र दोषभाक् ।
 गायत्रीं पूर्व्ववत् जप्त्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥

मनुः--

आह्वपंक्तौ तु भोक्तारोहिजा यदि परस्परम् ।
 स्पृशन्ति विन्दवो वाऽपि अन्यत्रोच्छिष्टसंज्ञकाः ॥
 कुक्कुटं पतितं श्वानं दृष्ट्वाऽन्नं न परित्यजेत् ।
 अकुत्सयित्वा पात्रस्थमन्नं भुक्त्वा ततः परम् ॥
 सम्यक् स्नात्वा परेद्युस्ते जपेयुर्वेदमातरम् ।
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा शुद्धिमापुर्न संशयः ॥
 अन्यथा दोषवन्तस्ते हिजाः पापानुवर्त्तिनः ।

आह्वपंक्तौ तु भोक्तृणां देहेषु भोजनपात्रेषु वा अन्योन्योच्छिष्ट-
 विन्दुरन्योन्यस्पर्शां वा श्वनकादिदर्शनं वा प्राप्तं तदा तद्देशान्
 प्रक्षाल्य तत्र आह्वसमाम्निपर्य्यन्तं भुक्त्वा परेद्युः स्नात्वा आह्वाके
 जीर्णे सति अष्टोत्तरशतगायत्रीजपं कृत्वा शुध्यति । सर्व्ववर्णसमम्^१ ।
 इति हेमाद्रौ आह्वभोक्तृणामन्योन्यसंस्पर्शप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रः इति लोहितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नं पाठः आशी-पुस्तके न दृष्टः ।

अथ पार्वणविष्णुतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

द्विजो यः पार्वणश्राद्धं विष्णुत्वं वर्त्तते यदि ।
श्राद्धहस्ता स विज्ञेयः सर्वदा तं न भाषयेत् ॥

मरोच्चिः—

श्राद्धेषु पार्वणेष्वेषु यदि विष्णुत्वं भोजयेत् ।
परेद्युः श्राद्धकृतभूयो विप्रः शुद्धिमावाप्नुयात् ॥

कात्यायनः—

योविप्रः पार्वणश्राद्धे तद्विष्णुत्वेन भोजयेत् ।
परेद्युः श्राद्धकृतं पूतस्त्वन्यथा पतितो भवेत् ॥

गालवः—

द्विजः पार्वणश्राद्धेषु यदा विष्णुत्वं भोजयेत् ।
तदेव पतितो ज्ञेयः पुनः श्राद्धं समाचरेत् ॥

कश्यपः—

अकृत्वा 'पार्वणे प्राप्ते द्विजः पार्वणमादरात्
स्वभुक्तेः पूर्वतः स्मृत्वा पिण्डकृद्दिप्रमन्त्रिषौ ॥
शुद्धिमाप्नोति सर्वत्र न चेदन्यत्र मन्त्ररेत् ।

परेद्युः श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

(१) पार्वणश्राद्ध इति श्रौत शेषित-पुस्तक पाठः ।

(२) पार्वणे विष्णुत्वं इति शेषित-पुस्तक पाठः पार्वणे विष्णुतिर्वदि इति
श्रौतपुस्तक पाठः ।

मनुः—

स्वभुक्तेः पूर्वतः स्मृत्वा आद्ये पार्वणसंज्ञिते ।
 पिण्डस्तदा प्रकर्त्तव्योभुक्त्वा आद्यं परेऽहनि ॥
 दोषोभवति तस्माद्भूदन्यथा पतितोभवेत् ।
 इयं विस्मृत्य मोहेन गच्छेन्नरकमञ्जसा ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं फलकच्छ्रं समाचरेत् ।
 कृत्वा कच्छ्रं परेद्युर्वा पुनः आद्यं समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रौ पार्वणश्राद्धे पार्वणविस्मृति-
 प्रायश्चित्तम् ।

अथ पार्वणपिण्डभङ्गे विडालादिस्पर्शे च

प्रायश्चित्तमाह ।

टैवलाः—

पैतृके पार्वणश्राद्धे पिण्डविच्छेपणे यदा ।
 स पिण्डो हिदलोभूयात् तदा कर्त्तुर्महद्गुणं ॥

(१) पार्वणश्राद्धे इति क्रीत लेखित-पुस्तक पाठः ।

(२) गत्वा इति लेखित-पुस्तक पाठः ।

पार्व्यणपिण्डभङ्गे विडालादिस्पर्शे च प्रायश्चित्तम् । ५६५

हारीतः--

पार्व्यणे पैलके कर्त्ता पिण्डं कृत्वा दृढं मुदा ।
विक्षिपेत् पार्व्यणस्थाने अप्रमत्तोऽभयातुरम् ॥
तदा'चेद्दलितः पिण्डोभ्रुमौ राजन् महद्भयम् ।
कुलहानिः कर्त्तृहानिः पुत्रहानिर्निरन्तरम् ॥
तस्मात् कृत्वा दृढं पिण्डं निक्षिपेद् भूतले तदा ।

मरीचिः--

पिण्डविक्षेपणं याज्ञे कर्त्ता कृत्वा दृढं सकृत् ।
निक्षिपेद्भूतले राजन् अप्रमत्तः प्रमादतः ॥
तदा भवेद् द्विधा पिण्डः कर्त्तृनाशो भवेत्ततः ।
अथ 'प्रमादतः पिण्डं विडालादिः स्पृशेद्यदि ॥
अधोगतिः पितृणाञ्च स्वस्य हानिश्च जायते ।
यदा विदलितः पिण्डोविडालाद्यैर्विदूषितः ।
कर्त्तुश्च तत्पितृणाञ्च नरकाञ्च महद्भयं ।
तद्दोषपरिहारार्थं कृच्छ्रं माहेश्वरं चरेत् ॥

(१) तदा विदलितः इति क्रीत-क्षेपितपुलाकपाठः ।

(२) भवेदत इति क्षेपितपुलाकपाठः ।

(३) यदि इति क्रीतपुलाकपाठः ।

(४) पिण्डः इति क्रीत-क्षेपितपुलाकपाठः ।

(५) विडालाद्याैरिति क्रीत-क्षेपितपुलाकपाठः ।

विङ्गालाद्यैरुपहृतं पिण्डे कृच्छ्रञ्च पूर्व्ववत् ।
 कृत्वाऽऽत्मदेहशुद्धयर्थं पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥
 मार्जारोपहृते पिण्डे पुनःकरणमत्र हि ।
 दोषएव महानत्र पिण्डे विदलिते क्रमात् ॥

एवमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पार्व्वणपिण्डभङ्गे विङ्गालादिस्पर्शने च
 प्रायश्चित्तम् ।

अथ दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कृत्वाऽनुष्ठानदिवसाद् याजनाद्यग्निहोत्रकम् ।
 त्यक्त्वा यदि प्रवर्त्तते भ्रूणहत्यामवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

यस्मिन् दिने क्रतुं कुर्यात् तदा तदग्निहोत्रकम् ।
 यस्यजेन्मूढबुद्धिः 'स भ्रूणहत्यामवाप्नुयात् ॥

कात्यायनः—

सोमं पिबति यत्रैव तदारभ्याऽनलं यजेत् ।
 त्यजेद्वा बहुलाद्व्याजादालस्याद्वा द्विजाधमः ॥

(१) इत्यङ्गमिति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) क्रतुं कृत्वा इति श्रौत-शेषितपुस्तकपाठः ।

स याति नरकं घोरं भ्रूणहत्यामवाप्नुयात् ।
 दिनत्रयेऽग्निहोत्रस्य त्यागे कुर्याद्द्विष्टदम् ॥
 प्राजापत्यं पञ्चमात्रे तप्तं मास्यैन्दवं चरेत् ।
 वर्षादूर्ध्वं भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

कलौ पञ्च विवर्जयेदिति पूर्वमुक्तं इदानीं तु अग्निहोत्र-
 त्याग्निनां नरकप्राप्तिरिति 'भीत्याऽऽयं क्रतुविप्रैर्न कर्त्तव्यइति-
 प्रसज्येत' तस्माद् दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं 'आहिताग्निःसन् अग्नि-
 होत्रं न सन्धजेदिति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेरग्निहोत्रत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

दर्शश्च पूर्णमासश्च चक्षुषी सोमयाजिनः ।
 तयोर्लोपं न कुर्वीति बहुधा यद्वतश्चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

दर्शश्च पूर्णमासश्च सोमयाजी न सन्धजेत् ।
 त्यक्त्वा यदि प्रवर्त्तंत चक्षुर्हीनो भवेदक्षम ॥

(३) वरं इति नोक्षितपुस्तकपाठः ।

(१) वन् इति नोक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) बहु हो व्याजान् इति नोक्षितपुस्तकपाठः ।

कात्यायनः—

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पक्षयोरुभयोर्यजेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति महापातकिनां वरम् ॥

गौतमः—

सोमयाज्ञो महाङ्गोके अष्टमूर्त्तयर्दशकः ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च चक्षुषी सोमयाजिनः ॥

तयोरेकं परित्यज्य महापापमवाप्यते ।

तद्दोषपरिहारार्थं पथिकश्चरमाचरेत् ॥

हारीतः—

पक्षयोरुभयोरिष्टिं^१ सोमयाजी न संत्यजेत् ।

महान्तं नरकं गत्वा चक्षुर्द्धानो भवेद्भुवि ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पथिकश्चरमाचरेत् ।

पश्चात् कुर्वीत तामिष्टिं सर्वपापापहारिणोम् ॥

यदेव दर्शपूर्णमासयोर्लीपो देवात् तदेव पथिकश्चरेन हुत्वा
पश्चादिष्टिं समाचरेत् ।

इति हेमाद्रौ दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) अत्रामिति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) इत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञलोपप्रायश्चित्तमाह । 569

देवसः—

सोमयाजी तदा कुर्यात् यदा मासः प्रवर्त्तते ।

तत्रैव पिण्डयज्ञः स्यादनन्तफलदायकः ॥

गौतमः—

मासि मासि यदा दर्शः सोमयाजी तदा चरेत् ।

उद्दिश्य स्वपितृन् पिण्डान् भुक्तिसुक्तिफलप्रदान् ॥

पराशरः—

मासि मास्यपराशरे च उद्दिश्य स्वपितृन् सुतः ।

सोमयाजी तदा पिण्डान् कुर्याद्दे दक्षिणाम्बु ॥

स तु ब्रह्मपदं याति पितरोयान्ति सन्नतिम् ।

अथवा दोषमाप्नोति नरकायोपपद्यते ॥

प्रमादाद्देवयोगाद्वा दक्षिणाम्बु 'न' चेशरेत् ।

पुनः पिण्डप्रदानेन यजेद्दे सप्तहोतृकान् ॥

सप्तहोतारमित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं शुद्धार्थं सोमयाजिनः ।

मासे मासे पुनः कार्यं स्त्रीपे कृत्वेदमन्त्रसा ॥

इति हेमाद्रौ पिण्डपितृयज्ञलोपप्रायश्चित्तम् ।

---

(1) अर्थ इति जेष्ठतपुकावपाठः न अक्षरान् इति श्रौत-पुकावपाठः ।

570 अथ सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानान्नेः

सोमयाजिनः कर्त्तव्यमाह ।

देवसः—

सूर्यसोमोपरागेषु सोमयाज्यग्निहोत्रवान् ।

गार्हपत्ये समिष्टेऽग्नी विधानाञ्जुहुयात् स्रुचा^१

मार्कण्डेयः—

सूर्यसोमोपरागेषु ज्ञात्वा याजी प्रयत्नतः ।

मोक्षस्नानं पुनः कृत्वा मीनमास्थाय सत्वरः^२ ॥

गार्हपत्यं समिष्टिञ्च प्रज्वालत्वाऽऽज्यं^३ स्रुचोदहन् ।

सूर्योपरागे जुहुयाद् उदुत्यं चित्रमितृषा ।

उपस्थाय ततः पश्चात् नत्वा सुत्वा विसर्जयेत् ॥

एवं कृत्वा तदा याजी सूर्यलोकमवाप्नुयात् ।

सोमोपरागे जुहुयाद् “आप्यायस्वेति” मन्त्रतः ॥

“स्वर्गं प्रयान्ति च पुनर्हृत्वा दस्वाऽऽहुतिद्वयम् ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति सोमयाजी महानिह ॥

ग्रहणे श्रीभयोराजन् अग्नेर्वीर्यं क्षयं गतम् ।

राहुस्त्रयं तयोः पीडा अग्नीं संक्रम्य तिष्ठति ॥

(1) स्रुचा कृत्वा विधानतः इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(2) मोक्षस्नानं पुनर्मौनं समाधाय च सत्वर इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(3) द्रुचोदहन् इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(4) अन्तेऽवसाने च पुनरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानाब्जः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम् । ५७।

सोमराज्यष्टमूर्त्तंशात्पुण्यवन्ती तथा नृप ।

अतो होमः प्रकर्त्तव्यो 'याजिना यज्ञतो नृप ॥

आत्मनश्चान्निहोत्रस्य पुनर्वीर्य्यबलाप्तये ।

सोमयाजिनस्त्वष्टमूर्त्तित्वमस्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह

नवधान्ये समायाते शरद्याप्रयणं चरेत् ।

तदैव देवतातुष्ट्यै सोमयाजी न संत्यजित् ॥

पराशरः—

वर्षे वर्षे शरत्काले नवधान्ये समागते ।

बहुदेवोपकाराय इष्टिं तत्र समाचरेत् ॥

गौतमः—

प्रतिवर्षं शरत्काले श्यामाकैर्त्रीहिभिर्नवैः ।

कुर्यादाश्रयणं याजी बहुदेवोपकारकम् ॥

अकृत्वा नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ।

तद्दोषपरिहाराय कुर्यात् 'पथिक्रतं वशी ॥

सोमयाजिन आश्रयणलोपे प्रायश्चित्तलोपे च दर्शपूर्णमासलोप-

प्रायश्चित्तवदन्नापि पथिक्रमखेन इष्टा न 'दोषोभन्तीति भाष-

कारमतम् ।

इति हेमाद्रौ सोमयाजिनआश्रयणलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुष्टिबन्ती इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अकृत्वा इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) अथिक्रतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) न दोषोभन्तीति वेदितपुस्तकपाठः । न दोषोभन्तीति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गृहस्यधर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

गृहस्यस्य सदाचारं वक्ष्यामि नृषु तत्त्वतः ।
यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्योमुच्यते नाऽत्रसंशयः ॥
विवाहादिषु विप्रस्य कर्त्तव्यं यत् नृषुष्य मे ।
यन्नोपधीत^(१)द्वितयं सोत्तरोयश्च धारयेत् ॥
सुवर्षकुण्डले चैव धीतवस्त्रद्वयं तथा ।
अगुलेपनसिताङ्गः कृत^(२)क्षेयनस्यः शुचिः ॥
धारयन् देवयं दण्डं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।
सण्डीषममलं ह्यन्नं पादुके चाऽप्युपानहौ ॥
धारयेत् पुष्पमास्ताश्च सुगन्धि^(३) प्रियदर्शनम् ।
नित्यं स्वाध्यायशीलःस्वाङ्क यथाचारं समारभेत् ॥
परान्नं नेव भुञ्जीत परवादश्च वर्जयेत् ।
न दुर्जनैः सह वसेन् वाऽग्नास्त्रं नृषुयात् तथा ॥
अन्वस्त्रियं न गच्छेत् पैशुन्यश्च परित्यजेत्)
नाऽपसव्यं ब्रजेहिमः अन्वत्यं च चतुष्पथम् ।
अस्यां मन्थरश्चैव दिवाऽस्नापश्च वर्जयेत् ॥

(१) बन्धोपरीतिहितव इति चेद्विदुःशक्यवाठः ।

(२) कृतक्षेप इति चेद्विदुःशक्यवाठः ।

(३) सुगन्धं इति चेद्विदुःशक्यवाठः ।

(—) इदं सोदाहृतं चेद्विदुःशक्ये वाऽपि ।

न वदेत् परपापानि, स्वपुच्छं नैव कीर्त्तयेत् ।
 स्वययच्च ज्ञानक्षत्रं नाम चेवाऽतिगोपयेत् ॥
 आसवद्युतगीतेषु नरसु न रतिं चरेत् ।
 आर्द्रास्त्रि च तथोच्छ्रिष्टं शूद्रं च पतितं तथा ॥
 नर्त्तकं क्लितवं सृष्ट्वा सचेलं ज्ञानमाचरेत् ।
 चित्तित्त चित्तिकाष्ठञ्च यूपं चाण्डालमिव च ॥
 सृष्ट्वा देवसकक्षेव सवासा जलमाविशेत् ।
 दीपस्रष्टातनुच्छायाक्षेयवज्जानशोदकम् ॥
 अजमाकर्माररेणुञ्च हन्ति पुच्छं पुराकृतम् ।
 ज्ञानं रजकतीर्थेषु भोजनं गच्छिकागृहे ॥
 नापितस्व गृहे क्षीरं हन्ति पुच्छं पुराकृतम् ।
 'शूर्पवातं प्रेतधूमं तथा शूद्राश्चभोजनम् ॥
 वृषलीपतिसङ्गं च दूरतः परिवर्जयेत् ।
 असच्छास्त्राभिगमनं खादनं नखक्षेययोः ॥
 तथैव नम्रययनं सर्व्वदा परिवर्जयेत् ।
 गाम्भ्यत्वं सभां चैव तद्यैव च चतुष्पथम् ॥
 देवताकृतमं चैव नाऽपसव्यं ब्रजेद् द्विजः ।
 क्षिरोभङ्गावशिष्टेन तैलेनाऽङ्गं न लेपयेत् ॥
 ताम्बूलमशुचिर्नाऽद्यात् तथा सुतं न बोधयेत् ।
 पर्षन्मूलं भवेद् व्याधिः पर्षाद्यं पापसम्भवम् ॥

चूर्णपर्णं हरिदायुः शिराबुद्धिविनाशनम्^१ ।
 नाऽशुद्धोऽग्निं परिचरेन् न पूजां गुरुदेवयोः ॥
 न वामहस्तेनैकेन पिवेहक्लेष वा जलम् ।
 न चाऽऽक्रामेद् गुरोःश्लायां तदाग्नां च न लङ्घयेत् ॥
 न निन्द्याद् योगिनो विप्रान् व्रतिनोऽपि यतीश्वरान् ।
 परस्परस्य मन्त्राणि कदाचिन्न वदेद् द्विजः ॥
 दर्शं च पौर्णमास्याञ्च यागं कुर्याद् यथाविधि ।
 ओपासनं च होतव्यं सायं प्रातर्हिजातिभिः ॥
 ओपासनपरित्यागी सुरापोलुच्यते बुधैः ।
 अयने विषुवे चैव युगादिषु चतुर्ष्वपि ॥
 दर्शं च प्रेतपक्षे च श्राद्धं कुर्याद् गृही द्विजः ।
 मन्वादिषु मृताहे च अष्टकादिषु सत्तमः ॥
 नवधान्ये समायाते गृही श्राद्धं समाचरेत् ।
 श्रोत्रिये गृहमायाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 पुष्यक्षेत्रे पुष्यतीर्थे गृही श्राद्धं समाचरेत् ।
 यज्ञोदानं तथा होमः स्वाध्यायः पिष्टतर्पणम् ॥
 मिथ्या भवति रालेन्द्र ऊर्ध्वपुष्ट्रं विना कृतम् ।
 इत्येवमादयोधर्माः गृहस्वस्य समोरिताः ॥
 तेषां व्युत्क्रमणे राजन् प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ।

(१) शिरा बुद्धि विनाशिनो गति श्रौत-वेचितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

धर्माणां व्युत्क्रमे विप्रो न शुद्धाति कदाचन ।
 अशुद्धस्य वृथा कर्म चर्मणा च्छादितो यथा ॥
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति यच्चैरिद्धा महाधनेः ।
 एतेषां त्यागमात्रेण विप्रो दोषमवाप्नुयात् ॥
 ततः शूद्रत्वमायाति तस्मादेतावन्न सन्त्यजेत् ।

एतेषां व्युत्क्रमे प्रायश्चित्तमाह

मनुः—

ब्राह्मे मूहुत्सं उत्याय शीचाचमनपूर्वकम् ।
 दन्तान् संयोध्य यज्ञेन प्रक्षाल्य द्विमुखं जलेः ॥
 स्नानं वा देहशुद्धयर्थं धीतं वा परिधाय च ।
 पुण्ड्रादिकं तथा कृत्वा मानसं स्नानमाचरेत् ॥
 प्रातःसन्ध्यामुपासीत अर्थज्ञानपुरःसरम् ।
 मन्त्रैः षोडशभिः सम्यक् मार्जयेदम्बुभिः शिरः ॥
 मन्त्रपूर्वं क्षिपेदहं सूर्यस्याऽभिसुखो जलम् ।
 सूर्यस्याऽभिसुखो भूत्वा जप्त्वा वै विदमातरम् ॥
 द्विजस्य यावती संख्या तावज् जप्त्वा न दोषभाक् ।
 ब्रह्मचारो गृहस्य च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
 वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥
 एवं प्रभावा सा सन्ध्या सर्वपापप्रक्षालिनी ।

सन्धायाः सम्भवाचरणात्—(सर्वपापक्षयो भवतीति भावः)

तदुत्पत्तिमाह—

गीतमः—

पितामहः पितृन् सृष्ट्वा मूर्त्तिं तामुक्तसर्व्वं च ।
 ततः प्रभृति सा देवी सन्ध्यारूपेण पूज्यते ॥
 एतां सन्ध्यां यनात्मानोये तु दीर्घमुपासते ।
 दीर्घायुषोभविष्यन्ति निरुजः पाण्डुमन्दन ॥

सम्यक् सन्ध्याचरषि कालमाह—

छाश्रपः—

उत्तमा तारकीपिता मध्यमा लुप्ततारका ।
 नीचा स्वादुदयादूर्ध्वं प्रातःसन्ध्या त्रिधा मता ॥
 कालेन चरिता सन्ध्या सा सन्ध्या फलदायिनी ।
 अकालचरिता सन्ध्या बन्ध्या नारी यथाऽफला ॥
 तस्मात् सूर्योदयात् पूर्व्वं प्रातःसन्ध्यां समाचरन्त् ॥
 पूर्व्वोक्तदोषनिर्मुक्तः प्रपदे परमं पदम् ॥

तथाच श्रुतिः—

यदङ्गा कुर्वते पापं तदङ्गा प्रतिमुच्यते ।
 यद्गात्रौ कुर्वते पापं तद्गात्रौ प्रतिमुच्यते ॥
 सम्यगाचरिता सन्ध्या सर्व्वघोबनिक्तान्तो ।

तावत्कालं तत्रैव मनसा समाधाय यः सन्ध्यां तु समाचरित्
 तस्य सर्व्वेषां पूर्व्वोक्तानां गृहस्थधर्म्याणां प्रमादादतिक्रमे सन्ध्यायैव
 प्राबन्धितं नास्वत् । अतएव द्विजातीनां सन्ध्याकर्म्मैव बलवत्तरम् ।

इति हेमाद्रौ गृहस्थधर्मप्रायश्चित्तम् ।

अथ सर्ववर्णीपकारार्थं मानसज्ञानमाह ।

देवसः,—

स्वस्थितं पुण्डरीकाक्षं चिन्तयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 अनन्तादित्यसङ्काशं वासुदेवं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ।
 ध्वजवज्राङ्कुशालम्ब्य पादपद्मं सुनिर्मलम् ॥
 तत्पादोदकजां गङ्गां निपतन्तीं स्वमूर्धनि ।
 चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ॥
 तथा संञ्चालयेद् देहं बाह्यमाभ्यन्तरं मनम् ।
 तत्क्षणाद् विरजो मन्वी जायते स्फटिकोपमः ।
 इति मानसिकं ज्ञानं प्रोक्तं हरिहरादिभिः ॥
 इदं ज्ञानवरं दिव्यं मन्त्रज्ञानात् शताधिकम् ।
 यो नित्यमाचरेदेवं स वै नारायणः स्मृतः ॥
 कालमृत्युमतिक्रम्य जीवत्येव न संशयः ।
 इडा भागीरथी गङ्गा पिङ्गला यमुना स्मृता ॥
 तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्नाख्या सरस्वती ।
 ज्ञानरुदे ध्यानजले रागद्वेषमलापह् ॥

(१) ध्वजवज्राङ्कुशालम्ब्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्क्षणात् विरजो मन्वी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) इदं ज्ञानं वरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

यः ज्ञाति मानसे तीर्त्वे च याति परमां गतिम् ।
 अच्युतोऽहमनन्तोऽहं गोविन्दोऽहमहं हरिः ॥
 आनन्दोऽहमशेषोऽहमजोऽहममृतोऽहमहम् ।
 नित्योऽहं निर्विकल्पोऽहं निर्विकारोऽहमव्ययः ॥
 सच्चिदानन्दरूपोऽहं परिपूर्णोऽस्मि सर्वदा ।
 ब्रह्मैवाऽहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावयेत् ॥
 एवं यः प्रत्यहं ज्ञात्वा मानसं ज्ञानमाचरेत् ।
 स देहान्ते परब्रह्मपदं याति न संशयः ॥

इति हेमाद्री मानसज्ञानविधिः ।

अथ निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अमायाश्च पितृशब्दे तीर्थयात्रासु सर्वदा ।
 अताशोचे बन्धुमृतौ पञ्चदशहरिर्हिने ॥
 अशुचिर्मांसमध्ये च सन्ध्योर्बभयोरपि ।
 देवालये सभास्थाने तथा कर्मसु भाषणि ॥
 दुःखान्विते बहुजने तथैवोत्पातदर्शने ।

(१) परब्रह्म इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

१७८

राजभङ्गे प्रजाक्षीर्णे गुरुदेवार्चनेषु च ।

व्रताचरणकाले तु पुराणश्रवणे तथा ।

ताम्बूलं भक्षयेद्यसु 'स विष्ठाग्नी भवेद्विह ।

महाराजविजये—

इक्षुं^(१) फलञ्च मूलञ्च ताम्बूलं पयश्चीषधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कर्त्तव्या ब्रह्मयज्ञादिकाः^(२) क्रियाः ॥

प्लुतहृत्तनुसृक्तेषु एतेषु तिथिषु ग्रीहव्यतिरिक्तविषयम् प्राय-
श्चित्तमाह ।

गीतमः—

अमाश्राहादिकालेषु यस्ताम्बूलन्तु भक्षयेत् ।

तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं अपेदष्टमत्तं द्विजः ॥

अन्वया दोषमाप्नोति विष्ठाग्नी जायते भुवि ।

इति हेमाद्री निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

(१) विष्ठाकर्मिदं रूप इति श्रीतथेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) इक्षुं रूपः फलं मूलं इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्मयज्ञादिकाः क्रिया इति श्रीतथेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ तुलादिषोडशमहादानानामितरदानानाञ्च प्रति-
ग्रहीतृणां आचार्यादीनां प्रायश्चित्तं ब्रुवन्
तत्रादौ तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ऋणपक्षार्थार्थं वा उत यागार्थमेव वा ।

द्विजः प्रतिग्रहं कृत्वा तदूर्ध्वं ज्ञानमाचरेत् ॥

देवस्वामी,—

तुलाप्रतिग्रहीता च पूर्व्वंजीविषयातुरः ।

सोऽरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा न च लक्षजपादृते ।

तुला त्रिविधा स्वर्णमयी रजतमयी रत्नमयी च, तासां प्रति
ग्रहे आचार्यब्रह्मणोर्निष्कृतिर्नास्ति, तथाऽपि मुनिभिः कुत्राऽपि
च निष्कृतिर्दृष्टा, तदेवाह ।

मार्कण्डेयः,—

तासाम् प्रतिग्रहे विप्र ऋणयागादिभिर्विना ।

रीरवे नरके घोरे ऋत्विग्भिः सह मज्जति ॥

ऋत्विजो ब्रह्मा सदस्यः द्वाःस्त्रा जापको होतारश्च

(१) नास्ति इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) तुला त्रिविधा रजतमयी रत्नमयी च इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

देवीपुराणे—

आत्मतुल्यः सुवर्षे यः प्रतिगृह्य धनातुरः ।

अकृत्वा निष्कृतिं तस्य ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥

कूर्मपुराणे,—

काश्यादिपुस्तकीयेषु उपरागादिसम्भवे ।

प्रतिगृह्य तुलां राक्षः सहस्राब्दं पिशाचता ॥

गारुडपुराणे,—

श्रीशैले इमकूटे वा अचले गन्धमादने ।

अहीबले वेङ्कटाद्री काश्यादिषु विप्रेषतः ॥

सूर्योपरागकालेषु अन्यकालेषु पर्वसु ।

प्रतिगृह्य तुलां विप्रो राक्षोयोभोगलोलुपः ॥

सोऽरक्षे निर्जले देये 'वृत्तिहीनो निराश्रयः ।

सहस्राब्दं भवेद्भूचः नवसप्तजपाद्गते ॥

नवसप्तजपोनायज्ञाः ।

ब्रह्माण्डे,—

सेत्वादिपुस्तकीयेषु उपरागेषु पर्वसु ।

यः पूर्वजोऽनुष्ठङ्गीयात् तुलां राजसुताद् यदि ॥

भवेद्भूचः सहस्राब्दं वृत्तिहीनो निराश्रयः ।

निष्कृतिस्तस्य नायज्ञाः नवसप्तजपादिना ॥

(१) वृत्तिहीन इति वेदितव्यमिति वाच्यम् ।

तदगत्तौ लिङ्गपुराणे,—

वाचिष्यस्वाष्टमं भागं ऋषेर्विंशतिमं तथा ।

प्रतिषष्ट्वै'चतुर्धांशं दत्त्वा पापैर्न लिप्यते ॥

तदेवाऽऽह मार्कण्डेयः,—

वाचिष्यस्वाष्टमं भागं भागं विंशतिमं ऋषेः ।

प्रतिषष्ट्वै' चतुर्धांशं दत्त्वा विप्रो न दोषभाक् ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति दानैर्वा तीर्थसेवया ।

इति ।

महाराजविजये,—

यदा प्रतिषष्ट्वस्तस्य तदा पातित्वमर्हति ।

सन्ध्यादिनिवृत्तकार्त्वाच्च 'विलुम्पन्ति न संग्रहः ॥

सावित्रीपतितं विद्यात् पुनः संस्कारमर्हति ।

स्कान्दपुराणे,—

प्रतिषष्ट्वं तुलामाशु नवलक्षं जपेद् बुधः ।

अथं कृत्वा चतुर्धांशं यन्नं सर्वस्वदक्षिणम् ॥

प्रयुतेनाऽभिषेकस्य शश्वीरुद्रविधानतः ।

तदर्थं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसस्यतेः ॥

होतृणां द्वारपालानां पाठकानां महासुने ।

जापकानामिदं प्रोक्तं तयोरर्थं विवक्ष्य इति ॥

(१) प्रतिषष्ट्वौ चतुर्धांशं इति केषिततपुस्तकपाठः ।

(२) विवक्ष्य इति केषिततपुस्तकपाठः ।

तयोर्ब्रह्मसदस्त्रयोरर्धं सर्वेषां प्रायश्चित्तं सुनिभिर्दर्शितम् ।

अथवा दोषमाह—

ब्रह्माण्डे,—

उग्रक्षेत्रेषु तीर्थेषु पुष्पकालेषु पर्वसु ।
 भोगासक्तसुलां धृत्वा अकृत्वा निष्कृतीरिमाः ॥
 तदाचार्यः सहस्राब्दं भवति ब्रह्मराक्षसः ।
 तद्ब्रह्मा च सदस्त्रय कोटिकी 'नाम राक्षसी ॥
 हीतारः प्रेतभूताः स्युर्द्वारपाला महोदराः ।
 पाठकाः 'क्रूरवाचः स्युः कुम्भाक्षा आपका मताः ॥
 अकृत्वा निष्कृतिं भूप यावद्भूमौ चरन्ति हि ।
 न भवन्ति हि कर्मार्हाः न सम्भाष्याः कदाचन ॥
 अहोनिष्कृतिरितैर्वा कार्या लोकाप्रसिद्धये^१ ।

तत्रापि सुलभमाह,—

मार्कण्डेयः,—

तुलाप्रतिग्रहोता च प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।
 तच्चतुर्थांशभागेन परिषद्भिधिपूर्वकम् ॥
 चतुर्थांशं धनं सर्वं चतुर्थां भागमाचरेत् ।
 अनुवादे भागमेकं भागमेकं विधायके ॥

(1) ब्रह्म राक्षसी इति श्रौतशुक्लपाठः ।

(2) क्रूरवाक्यस्या इति शेषितशुक्लक पाठः ।

(3) लीक निषिद्धये इति श्रौत शेषित शुक्लपाठः ।

भागं परिषदि प्रोक्तं शेषं कृष्णादितु व्यसेत् ।
 ततः परं विशुद्धोऽभूद् इहलोके परत्र च ॥
 ब्रह्मराक्षसनिर्वृत्तिः कृत्वा यागादिकं सुधीः ।
 पुनः संस्कारविधिना अभ्यसेद्देदमातरम् ॥
 ब्रह्मोपदेशं तत्रैव कुर्यादाचार्यवाक्यतः ।
 ततः परं जपेद्देदमातरं प्रत्यङ्गं सुधीः ॥
 प्रतिग्रहपराक्षेषु विमुक्तो विष्णुमादरात् ।
 चिन्तयन् वर्त्तयन् विप्रः सुखीह च परत्र च ॥
 एवं 'कुर्याद् द्विजो यस्तु निष्कृतिं शुद्धमानसः ।
 तुलाप्रतिग्रहे राजन् शुद्धो भवति नाऽन्यथा ॥
 अकृत्वा निष्कृतीरिताः एकां वाऽपि नरीश्वर ।
 सन्ध्यादिनिव्यकार्याणि पितृकार्याणि यानि च ।
 न फलन्तीह सर्व्याणि भक्ष्याणि न्यस्तहव्यवत् ।
 पुनः संस्कारमात्रेण पुनरायान्ति तानि वै ।
 ततः प्रतिग्रहीता तु आत्मदेहविशुद्धये ।
 कुर्याद्दे विरजाहोमं पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्यगर्भप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पूर्वजो द्रव्यलोभेन निमित्तैः पूर्वजैर्विना ।
गर्भे कर्षमयं 'धृत्वा ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥

कूर्मपुराणे—

हिरण्यगर्भं गृह्णीयाद् द्विजो लोकपराङ्मुखः ।
तस्त्रोपनयनं भूयो भवेद्दे नक्षत्रार्थ्यसी ॥

मात्स्ये—

हिरण्यगर्भं भूपात्ताद् भूपात्तद्विजवत्तमः ।
प्रतिगृह्य स ग्रीष्मे च नक्षत्रारौ भवेद् बुधि ॥
ऋत्विजः क्रीकसा नाम पिशाचाः सन्धवस्त्वथः ।
अरक्षे निर्जले देहि ऋक्षपादमहोदराः ॥
न तेषां निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतेरपि ।
कथञ्चिद् निष्कृतिर्दृष्टा पुनर्गर्भान्निचाऽन्धवा ॥

देवीपुराणे—

दक्षिणामात्रमाशब्ध प्रधानं संपरित्वजेत् ।
तथाऽपि यानवर्षादीन् कृत्वा दक्षिणवापुयात् ॥
श्रेष्ठे यद्यतिमोहेन हृत्कर्षं 'लोभलोभुपः ।
तस्त्रोपनयनं भूयो जननं गर्भगोमतः ॥

(१) कृत्वा इति वैश्वतदुक्ताचपाठः ।

(२) भोगलोभुपः इति श्रौतदुक्ताचपाठः ।

पञ्चासृतेन शशोर्वा अभिवेकात् प्रसृच्यते ।
 अथ सजजपो देव्या कुम्भाख्यायुतहोमतः ॥
 चतुर्भागव्ययेनाऽपि यज्ञोवा सर्व्वदक्षिणः ।
 एवं कुर्याद् द्विजो यस्तु तस्माद् दोषात् 'स मुच्यते ॥
 अभिवेकाग्रतो दक्षिणामात्रपरिपहे हिरण्यगर्भपहये सुलभ-
 प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रधानं संपरित्यज्च यागार्थं दक्षिणां वदन् ।
 तस्योपनिष्कृतिरियं^१ मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥
 परिशुर्वा तदानीं वा ज्ञात्वा शुचिरलङ्कृतः ।
 नीलवर्णा च गमेकां सुशीलां^२ चौरवत्तभाम् ॥
 थापोद्दिष्टादिभिर्मन्त्रैः प्राक्षुर्षीं मार्कण्डेयैः ॥
 रत्नेन वाससाऽऽच्छाद्य त्रिः परिक्रम्य यत्नतः ॥
 तन्मूत्रस्नानमासाद्य जपेच्छान्मभिमं सुधीः ।
 “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताथे” “इविषा विधेम”—
 “विष्णुर्योगि” “सधर्म्भयता”मिति एताभिरनुमन्त्रयते ।
 ततः परं सुद्वर्त्तमात्रं स्थित्वा, “गो गर्भमात्मनो मूर्धानं अष्टयोनी
 अष्टपुत्रा”मित्यनुवाकं पठेत् । ततः परमात्मानं पुनर्जातं मत्वा

(१) प्रसृच्यते इति श्रौत वेदितशुक्लपाठः ।

(२) तस्योपनिष्कृतिरिति श्रौतशुक्लपाठः ।

(३) चौरवत्तना इति श्रौतशुक्लपाठः ।

स्वयं वा पिता वा आचार्यो वा जातकर्माद्युपनयनं कुर्यात् ।
नां द्रव्याणि च आचार्याय दत्त्वा क्षमापयेत्, ततः परं पूतो
भवति, दक्षिणामात्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमेतद् वेदितव्यं, प्रधान-
त्वागाभावे पूर्वोक्तैरष्टलक्षजपादिभिः पूतो भवति । अन्यथा न
निष्कृतिः तदेतद्दोषमाह—

हरिसागरे—

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति अज्ञत्वा निष्कृतीरिमाः ।

सहस्राब्दं भवेदन्धआचार्यो द्रव्यलोभनः ॥

ब्रह्मा सदस्यतिथेव तदर्थं राक्षसोवने ।

हारस्वाद्य ऋत्विजश्चैव पाठका जापका अपि ॥

तयोरर्थं भवेयुस्तो राक्षसा घोररूपिणः ।

आचार्यार्थं जपः प्रोक्तो ब्रह्मणः सदस्यतेः ॥

तयोरर्थं होतृकाष्णामितरेषामिति स्थितिः ।

नागरखण्डे—

एवं हिरण्यगर्भस्य ग्रहणे निष्कृतिः पुरा ।

दृष्टा मन्वादिभिर्विद्वैः धर्मशास्त्रपरायणैः ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तैर्जलाद्भूतैः ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यगर्भ-प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्रह्माण्डघटप्रतियग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

द्विजैर्ब्रह्माण्डसंज्ञो वै घटस्त्वापस्तु तास्तु च ।

न धार्यः पुण्यतीर्थेषु ध्यात्तनाशकरो महान् ॥

देवलः—

ब्रह्माण्डं यो नु व्यञ्जीयात् द्विजः क्षत्वाविधिं विना ।

घटस्त्रिभिः सह दुष्टात्मा राक्षसो भवति भुवम् ॥

मत्स्यपुराणे—

ब्रह्माण्डं यस्तु^१ व्यञ्जीयाद् राज्ञो दानाधिकारिणः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति अश्रीत्वद्वास्तु^२ राक्षसात् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

ब्रह्माण्डपादो^३ तीर्थेषु पुण्यकालेषु पर्वसु ।

निष्कृतिस्तस्य नास्तीह वसुलक्षजपादृते ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते—

ब्रह्माण्डं सुखलो हृत्वा पापलो भवरायणः ।

अष्टलक्षजपादस्य निष्कृतिर्ब्रह्मराक्षसादिति ॥

(१) द्विजो व्यञ्जीयात् ब्रह्माण्डं इति श्रौत वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) अश्रीत्वद्वात् राक्षसात् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्माण्डं पुण्यतीर्थेषु इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

षष्ठलक्षजपाद्देव्याः विप्रस्य ब्रह्मचोघटे ।

षासहस्राब्दपर्यन्तं इति यत्तदसान्प्रतम् ॥

तदाह—

लिङ्गपुराणे गौतमः—

ब्रह्माण्डं योद्विजोष्ट्वा वसुलक्षजपादिह ।

पूतोभवति दुष्टात्मा इह लोके परत्र च ॥

नियतेनाऽभिषेकस्य शश्वीः पूर्व्ववदास्त्रितः ।

चतुर्भागमयं कृत्वा यज्ञं वा बहुदक्षिणम् ॥

सर्व्वस्यमित्यर्थः ।

पापाहं निष्कृतिस्तस्य ऋत्विग्भिः सहितस्य च ।

‘अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति सहस्राब्दं पिशाचतः ॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह ।

भविष्योत्तरे—

आचार्य्यो जीवको नाम भवति ब्रह्मराक्षसः ।

ब्रह्मा भवेत् परारूढः सहस्राब्दः सदस्रवान् ॥

हारस्वाः क्रूरकर्णाचः पातकाः पिशिताशनाः ।

होतारः काकशास्त्रास्वा आपकाः पादहीनकाः ॥

(१) नाम्बवा इति श्रीबृहदारण्यकः ।

(२) वाववा इति श्रीबृहदारण्यकः ।

आचार्याहं तयोः प्रोक्तं प्रायश्चित्तमिदं प्रभो ।
 हास्त्वानां च तदर्थं स्नात् इतरिभाच्च पूर्व्ववत् ॥
 अर्थं वा तच्चतुर्भागं व्ययं वा कुर्वतेऽथवा ।
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति 'शतैस्त्रीर्यावगाहनैः ॥
 आचार्यं प्रविशेत्पापं राज्ञोदानादिकारिणः ।
 पादहीनं हयोः प्रोक्तं श्रेयं सर्व्वेषु संविशेत् ।
 प्रायश्चित्तैर्विना राजन् न पुनः सप्रतिग्रहात् ।
 ज्ञानादिदं प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा शुद्धीभवति नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मास्त्रघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

आपन्नसुद्धभवे विप्रो न शुक्लीयादमुं तरुम् ।
 यान्यस्त्र सन्ति पर्णानि फलानि कुशुमानि च ॥

(१) इत्येति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) आपत्सुद्धवने इति काशीपुस्तकपाठः ।

तावतीसु समा भूयान्नाक्षसो निर्जने वने ।
 ऋत्विभिर्ब्रह्मणा सार्धमधःपादविवर्जिताः ॥

सीपर्शे—

न गृह्णीयाद्द्विजः क्वाऽपि बहुभिः कार्ष्णैर्विना ।
 तस्मिन् पर्शवत्सं रक्षीभवति कानने ॥
 इच्छा पद्भ्यां विना राजन् ऋत्विग्भिः सह निर्जने ।
 यावन्ति तस्य पर्शानि तावद्वन्दं नराधिप ॥ इति

दौर्ब्रह्मण्यनिवृत्त्यर्थं क्रतुः, पिष्टभिरात्मना च कृतं ऋत्विग्भिः, खेनैव
 कृता अथवा राक्षसाका वा खिलो भवति, तदुद्धरणार्थं प्रतिग्रहः
 एतानि निमित्तानि प्रतिग्रहे । एतेषां रक्षणार्थं सर्वधनव्यये
 न दोषः ।

तदाह ।

गौतमः—

कुटुम्बी प्रतिगृह्णैनं द्विजस्वृणविमुक्तये ।
 यागार्थं स्वकृतारभतटाकादिविनाशने ॥
 सर्वं तदर्थं सहसा व्ययं कृत्वा न दोषभाक् ।
 शुद्धो भवति मानुष्ये न भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रतिगृह्ण द्विजोयसु^१ तस्मिन् गृहीभवेत् ।
 निष्कृतिस्तस्य नास्तीह नरकादेकविंशतेः ॥

(१) सोमात् इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मण्ये इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

कचक्षिन्निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गीतमैः ।

अष्टसप्तशतैदमातुबतुर्बांशव्ययेन वा ॥

अभिषेकेषु वा शश्वोर्भूमिर्वा षिःपरिक्रमात् ।

वेत्तादिपुस्तकीयेषु 'अब्दं वा ज्ञानमाचरेत् ॥

(एता निष्कृतयोद्दृष्टा मनु-नारद-नास्तवैः ।)

तयोरेतस्य संयुक्ते ब्रह्मसदस्वर्त्विजां श्रीवृत्तापक्षपाठकानां
च प्रायश्चित्तमर्षांशांशिन वेदितव्यम् ।

बाहुजादेकगुणितं पादजाद्विगुणं चरेत् ।

मुखजादुक्तमानेन जडजात् चतुर्यान् वृष ॥

एताभ्यो निष्कृतिभ्यश्च गतिर्नाऽन्यत्र दृश्यते । इति

इति हेमाद्रौ कल्पतरुप्रतिपद्यप्रायश्चित्तम् ।

अथ गौसहस्रप्रतिपद्यप्रायश्चित्तमाह ।

श्लोकः—

तुषावां गौसहस्रे च पाचार्यस्य पुण्यवः ।

चान्नन्नचोऽब्दपर्यन्तं भुवं भूमौ पिशाचता ॥

(१) त्वब्दं इति श्रौतपुस्तकपाठः । ( ) अर्धं पाठः वैदिकपुस्तकविनाशिक ।

(२) नाशिक इति श्रौतवैदिकपुस्तकपाठः ।

धन्वान्तरे—

तुलायां गोसहस्रे च चाचार्यस्य पुनर्भवः ।
 धान्नक्षयोऽन्दपर्यन्तं प्रेतजीयद्दि पूर्वजः ॥
 'तस्य नास्ति पुनर्जन्म यावद्गङ्गा लयं गतः ।
 तदाचार्यस्ततोद्गङ्गा सदस्योराषसाक्षयः ॥
 यावद्गङ्गा लयं याति तावत्से सञ्चरन्वधः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

एका गौर्न प्रतिभ्राह्मा द्वितीया न कदाचन ।
 सा चेद्विज्जयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

विष्णुरहस्ये—

काशीक्षेत्रे च गीतव्यां ज्ञानवेचीनदीतटे ।
 श्रीशैले वेङ्कटाद्री च क्षेत्रे श्रीमत्त्वहोवले ॥
 काशीक्षेत्रे च श्रीरङ्गे गीकर्षे गन्धमादने ।
 धनुष्कोट्यां महाराज तुलायां गोसहस्रकम् ॥
 प्रतिम्यद्भ द्विजोसोभात् दृषयामैर्विना नृप ।
 पुत्रपीत्रैः परिहृतो नरक्षे वाचमनुते ॥ इति

स्कन्दपुराणे—

सहस्रे संक्रमे चैव पुष्कतीर्षेणु पर्वसु ।
 गो सहस्रं तुलाविप्रः प्रतिम्यद्भ भनातुरः ॥

(१) सद्य इति केचित्तुल्यकपाठः ।

पूर्वोक्ता निष्कृतीरताः परित्यज्य त निर्व्विघ्नेत् ।

सपुत्रपौत्रसंवीतः सहस्राब्दं निशाचरः ॥ इति

देवीपुराणे—

गोसहस्रं द्विजोद्धत्वा षड्भवा तद्वयं सुधीः ।

सोऽरण्ये निर्जले देये कुलेन सह राक्षसः ॥ इति

मार्कण्डेयः—

धृत्वाऽप्यजो गोसहस्रं रात्रोऽन्यस्माद्द्विजम्भनः ।

नवलक्षं जपेद्देव्याः पुनः संस्कारमर्हति ॥

मत्स्यपुराणे—

पुष्यक्षेत्रे पुष्यतीर्थे सूर्याचन्द्रमसोर्यहे ।

धेनूनां यः सहस्रं च प्रतिगृह्णात्यनातुरः ॥

स भूप्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेत् ततः ।

केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

महाराजविजये—

सहस्रधेनुदाने तु षाचार्य्यत्वं व्रजेद्द्विजः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति नवलक्षजपादृते ।

भूमिः प्रदक्षिणं कृत्वा केशानां वपनं पुनः ॥

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमर्हति ।

एतदगमो पञ्चान्तरमाह ।

शुद्धपुराणे—

सहस्रधेनुदाने तु षाचार्य्यो यदि लोभतः ।

भूमिः प्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेत्ततः ॥

तदशस्त्री महाशशोर्नमकौचमकैः शुभैः ।
 कृत्वाऽभिषेकं विधिवच् 'चतुर्भागं प्रयत्नतः ॥
 सर्व्वव्ययं च यागे वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

नागरखण्डे—

ब्रह्मा सदस्यः पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तार्धमर्हतः ।
 तदर्धं द्वारपालानां पाठकानां तथैवच ॥
 होतॄणां जापकानाञ्च पूर्व्ववन्मुनिभिः स्मृतम् ।

तत्र विशेषमाह—

लिङ्गपुराणे—

गोसहस्रे तुलायाञ्च आचार्य्योयदनं हरेत् ।
 'न कुर्यात् तदनं धर्म्यं पत्नीपुत्रपरिहृतः ॥
 तत्पत्नीनाञ्च पुत्राणामनुजानां धनाधिपः ।
 हव्यकव्येषु यो भोक्ता ये वा सम्बन्धिवान्भवाः ॥
 तसहस्रद्वयं 'तेषां निष्कृतिः कथितोत्तमैः ।

एतद्व्यप्येयं अतः परं निष्कृतिर्नास्ति ।

चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं तत्पुत्राणां धनागमे ।
 तद्गातॄणां पराकः स्याद् यदि तद् विभजेदनम् ॥
 हव्यकव्येषु भोक्तॄणामुपवासी दिनं भवेत् ।
 परेषुः प्राशनं कृत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

(१) चतुरवृतं इति चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतचिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) पत्न्या इति चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तेषां पराकः सम्भोक्तो ये च सम्बन्धितान्धवाः ।
 तस्य सन्धावशादेव कुर्व्यात् सूर्यावलोकनम् ।
 तस्माच्च निष्कृतिः कार्या चाचार्येण शुभेषुना ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति इह लोके परत्र च ।

तुलाप्रतिग्रहे त्वेवमेव वेदितव्यम् । गोसहस्रं तुला च इयं समं
 तस्मादपरिग्रहएव वरं, उभयोर्लोकयोरतिगर्हितत्वात् ।

इति हेमाद्री गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

महाभारते ।

व्यासः—

मृष्ट धर्मज्ञ वक्षामि स्पर्णकामदुर्घां सकृत् ।
 योद्धिजः प्रतिव्यङ्गाति^१ स सद्यः पतितीभवेत् ॥
 तस्मैव निष्कृतिर्भूप पुनर्भ्रंशोपदेशतः ।
 अष्टसप्तजपाद्भक्तं व्ययं^२ वाऽष्टमभागतः ॥

(१) प्रतिव्यङ्गातिर्लोकोक्त इति श्रौतवेचित्तब्रह्मसंहिताः ।

(२) व्ययं वाऽष्टमभागत इति वेचित्तब्रह्मसंहिताः ।

अभिषेकेषु वा शश्वीर्यंशैर्वा सर्व्यदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोरपि ॥

लिङ्गपुराणे—

हिरण्यकामधुक् पूर्वं राज्ञो श्रेयोऽभिहृषये ।

सर्व्यपापक्षयकरौ महापातकनाशनी ॥

अग्निकुण्डात् सप्तत्यक्त्वा पश्यतां सुसदां सतान् ।

दृशा ब्रह्माण्यमद्राणीत् ब्रह्मा तां प्रत्युवाच च ॥

इतथागच्छ भद्रं ते महीं गच्छ प्रयत्नतः ।

राजानस्तत्र वर्तन्ते 'सर्व्वर्षं पापकारिणः ॥

तत्र तान् रक्ष दानेन सुधीरात् पापसङ्घटात् ।

शोमित्स्वुक्त्वा तथा धेनुर्भुवं गतवती तदा ॥

तदा प्रभृत्वसौ धेनुः कामधुक् सर्व्वरूपिणी ।

राज्ञां पापनिवहानां वसुधैर्व्व पापघेतसाम् ॥

पापनिर्मोचनी 'प्रोक्त्वा सर्व्वर्षिता पुण्यसङ्गमे ।

एतादृशीं पुण्यरूपां सर्व्वकामदुघां द्विजः ॥

प्रतिष्ठन्नाति यो^१ लोभात् स सद्यः पतितोभुवि ।

सूक्तपुराणे,—

सर्व्वकामदुघं राज्ञा सर्व्वर्षितां शास्त्रवर्त्मना ।

प्रतिष्ठन्नु द्विजो मोक्षात् स सद्यः सूतकी भवेत् ॥

(१) नक्षत्रं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) तेषां इति श्रौतशेषितहजकपाठः ।

(३) प्रतिष्ठन्नु वदा इति श्रौतशेषितहजकपाठः ।

शिवपुराणे,—

सदा पवित्रां दिव्यां^१ तां राजभिः पूजितामिमाम् ।
 न गृह्णीयात् पुण्यकाले पूर्वोक्तैः कारणैर्विना ॥
 प्रायश्चित्ती भवेत् सद्यः पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।
 षष्टलक्षजपं कृत्वा प्रत्यहं विधिपूर्वकम् ॥
 धनस्याऽष्टमभागेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 अभिवेषेण वा विप्रैर्यज्ञः सर्वस्वदक्षिणः ॥
 एतेषूक्तेषु राजेन्द्र प्रायश्चित्तेन शुद्धिमान् ।
 इहलोके परत्राऽपि शुद्धिमाप्नोत्वनुत्तमाम् ॥

महाभारते—

स्वर्णकामदुहं धृत्वा द्विजो निष्कारणात्मुने ।
 षष्टलक्षजपं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥
 धनस्याऽष्टमभागेन प्रायश्चित्तेन वा द्विजः ।
 अभिवेषेण वा शश्वोर्निःशेषश्चरणमोचनात् ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति द्विजो लोभाज्जनार्हिन ।

इति नियमेन गायत्रीजपं कृत्वा स्वर्णकामधेनुप्रतिग्रहात् पूतो
 भवति । तदशक्ती धनाष्टभागेन तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तोक्तवत्
 कुर्यात् । नमकचमकैः^२ शश्वोः प्रयुताभिवेषणात् पूतो भवति ।

(१) अु सर्वदा पवित्रा इति श्रौतशेखितशुक्लसप्तमः ।

(२) नमकचमकौ इति शेषितशुक्लसप्तमः ।

अथवा तेन^१ प्रतियहलब्धेन धनेन निःशेषं ऋणमोचनं कृत्वा
पञ्चगव्यप्राशनं कृत्वा च शुद्धो भवति ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यकामधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्याश्वप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

हिरण्यवाजिनं गृह्णन् द्विजो लोभपरायणः ।
जन्मत्रये राक्षसत्वमनुभूय पिशाचताम् ॥
तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वमवाप्नुयात् ।
तदन्ते रोगवान् भूत्वा नरकं याति पाण्डव ॥ इति

मत्स्यपुराणे,—

हिरण्यवाजिनं धृत्वा राज्ञीदानपरायणात् ।
पुष्ककाले पुष्कदेशे द्विजो यो भोगलोसुपः ॥
सोऽपि देशान्तरे भूयादरक्ष्ये राक्षसस्तदा ।
तदन्ते राक्षसो भूयात् ततो नरकमाप्नुयात् ॥

(१) धनेन इति वैश्विनपुस्तकपाठः ।

ब्रह्माण्डे—

हिरण्यवाजिनं विप्रः प्रतिगृह्यन्न नराधिपाव् ।
 सोऽरण्ये निर्जले देशे राक्षसत्वं भवेद्विह ॥
 ततस्तु गर्हभत्वञ्च सोऽनुभूय ततः परम् ।
 ततोऽध्याधिभिराकीर्णं नरकी वासमश्रुते ॥

महाभारते—

हिरण्याब्धं वृषभेष्ठाद् द्विजो लोभातुरीवहन् ।
 ऋचादिभिर्निमित्तैर्यीं विना पुण्ड्रदिने 'स वै ॥
 राक्षसत्वमवाप्नोति ततोरासभतां व्रजत् ।
 तदन्ते अध्याधिना प्रस्तास्तोनरकमश्रुते ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिर्दिव्यसत्त्वाष्टकोटितः । इति

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्याब्धं द्विजोऽप्युत्था तस्य निम्बूतिमाचरेत् ।
 षष्टस्रजपादाऽपि नियतेनाऽभिवेक्षतः ॥
 षष्टमांशव्ययेनाऽपि यागैर्वा सर्वदक्षिणैः ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनर्मौञ्जीविधानतः ॥

पुनःसंस्कारइत्यर्थः ।

तदुभ्या च सदस्वञ्च प्रायश्चित्तार्धमर्हतः ।
 द्वास्त्यास्त्यापक्वा राजन् गर्हम्यर्धाधिभयतः ॥

(१) विह इति श्रौतवेदितपुस्तके षडः ।

(२) निम्बूतिरिवा इति वेदितपुस्तकपाठः ।

हिरण्म्यारधप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

६०१

अथवा दोषवन्तश्चे न संभाषाः कदाचन ।

न संसृष्ट्वाश्चपाप्मेया नाऽल्पपित्तानिहृद्विजान् ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ हिरण्म्यारधप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्म्यारधप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्म्यारधं दिव्यं पूजितं नृपसूनुभिः ।

'गृह्णाति ब्राह्मणोऽसौभादु यः कश्चिद्राजवत्तभात् ॥

स नृत्वा राक्षसो घोरो निर्जने विपिने जले ।

भवत्येव सदा लुब्धः निहुरं सर्वदा वदन् ॥

भविष्योत्तरे—

विष्वाचीं च घृताचीं च क्षियीलोकविमोहने ।

अकल्पयत् पुरा ब्रह्मा हिरण्म्याऽम्बरधं सुदा ॥

ते आरोप्य रक्षसेने नीतवान् त्रिदिवं सुरान् ।

रधं तमिन्द्रः सहसा पालीक्याऽम्बरसां गन्धैः ॥

पादरोह सुदा बुद्धो हतवान् राक्षसान् बहून् ।

हिरण्म्यारधं दृष्ट्वा तहीतया राक्षसा हताः ॥

(१) तं नृत्वा इति श्रीतथेचित्तप्रकरणम् ।

तदन्ते दिवमासाद्य हिरण्माश्वरयेन वै ।
 ततः परं तु तत्त्वाज' देवेन्द्रो रथमञ्जसा ॥
 ब्रह्मा तु तमालोक्त्वाऽथ हिरण्माश्वरथं पुनः ।
 हस्ते गृहीत्वा तं दिव्यं राजभ्यः प्रददौ मुदा ॥
 दानं कुरुत विप्रेभ्यः सर्वपापापनुत्तये ।
 वैरिहिंसाकरं दिव्यं पूजितं मन्वितं हिजैः ॥
 इति तेभ्योमुदा दत्त्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तूष्णीमास्ते ततस्तेऽपि चक्रुर्ब्रह्मनिदेशतः ॥
 तस्माद्धिंसाकरं विप्रो न गृह्णीयात् कदाचन ।

शश्वरहस्ते,—

हिरण्माश्वरथं यस्तु हिजो गृह्णाति भूपतेः ।
 सोऽरथे निर्जने देशे ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥
 यावद्ब्रह्माऽखजदिव्यं तावद्ग्राह्यसदेहवान् ।
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तस्वदर्शिभिः ॥
 वसुलक्षजपाहापि नियतेनाऽभिषेकतः ।
 अष्टमांशव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तविधानतः ॥
 तदन्ते वपनं प्रीक्षं पुनः संस्कारमर्हति ।
 एवञ्चेच्छुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तेन भूयसा ॥

(१) श्रीतपुस्तके अर्धं पाठो नोपलब्धः ।

(२) हिंसाकरनिर्जनं इति चेद्विदुस्तपुस्तकपाठः ।

(३) ऋत्विगु नराधिपात् इति चेद्विदुस्तपुस्तकपाठः ।

अन्यथा ते न शुद्धाः स्तुर्न सभाष्याः कदाचन ।
ब्रह्म-सदस्य-हास्यानां ऋत्विजां पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं वेदितव्यं,
पुनः संस्कारः पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यश्वरवप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हेमहस्तिप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

हिरण्यहस्तिनं भ्रत्वा पुण्यकालेषु पर्व्वसु ।
यो विप्रः 'प्रतिगृह्णाति राज्ञो दानार्थिनो वृषः ॥
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति दमलक्षजपादृते ।
लक्षहोमिन कुशाण्डैः शुचिमाप्रोत्वनुत्तमाम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

हिरण्यहस्तिनं भूपाद् द्विजो यो लोभमोहितः ।
पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ॥
प्रतिगृह्णाति^१ वै लोभाद् अकृत्वा निष्कृतिं ह्यथक् ।
सोऽरण्ये निर्व्वले ऐशे राक्षसोभवति भुवं ॥

(१) लोहलोभेन इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाति ततो लोभान् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

रास्त्रेह निष्कृतिर्नास्ति नवसप्तजपादृते ।
 सप्तहोमिन कुशास्त्रैः शुद्धिमाप्नोति 'दैहिकीम् ॥
 अष्टमांशव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तविधानतः ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति अशुद्धोऽप्यन्यथा द्विजः ॥
 इति ।

देवीपुराणे—

हेमहस्तिरथं धृत्वा विप्र्रीयदि विमोहितः ।
 निशाचरत्वमाप्नोति ऋत्विग्भिः सह पार्थिव ! ॥
 निशाचरादिमुक्तः स्वान् नवसप्तजपादिह ।
 सप्तहोमिन कुशास्त्रैः शुद्धोभवति निवयः ॥
 केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरन् ।
 तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसःपतेः ॥
 तदर्धं द्वारपालानां जापकानां तदर्धतः ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं हेमहस्तिरथयहे ॥

सिद्धपुराणे,—

पुरा देवासुरे युद्धे निर्भितं विश्वकर्माणा ।
 हेमहस्तिरथं दिव्यमासुरीह प्रजापतिः ॥
 जिगाथी राक्षसान् सर्वान् हेमहस्तिरथेन वै ।
 द्विजो लोकां प्रपूर्णत्वाद् दृष्ट्वा कथमनुत्तमम् ॥

(१) अथादिह इति चेन्नित्युक्तकथाः ।

(२) दैहिकी इति चेन्नित्युक्तकथाः ।

(३) अथुह इति चेन्नित्युक्तकथाः ।

वभाषे देवतामध्ये योवा कीवा भुवःस्त्रले ।
 पूजयित्वा द्विजाधाय दत्त्वा मां प्रतिपद्यते ॥
 इतीरयित्वा तं दिव्यं दत्तवान् कृपया तदा ।
 तदा प्रच्यति तदयानं नृषां पापहरं महत् ॥
 पूजयित्वा द्विजाधाय योदध्यात् स प्रजापतिः ।
 तं 'मृच्छति द्विजो यस्तु तस्मै पापं महत्तरम् ॥
 तस्मैव निष्कृतिरियं सर्वपापप्रक्षामिनी ॥

इति हेमाद्रिविरचिते हिरण्यहस्तिरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे,—

पुष्यक्षेत्रे पुष्यकाले राजा धर्मपरायणः ।
 लाङ्गलं वाऽथ पञ्चैव आम्रदोषोपमान्तये ॥
 कुर्याद्यदिह पूतात्मा पापादन्नात् प्रमुच्यते ।
 तत्र ज्ञात्वा द्विजोयस्य लोकादथविगर्हणम् ॥
 लाङ्गलं प्रतिगृह्णीयात् अर्घं वा पञ्च वाऽथवा ।
 ऋत्विग्भिः सह दुष्टात्मा खिलभूतेऽजलेऽजने ॥

(1) इत्या नाम्नाद्यो वस्तु इति चेत्तत्रुक्तकपाठः ।

सहस्राब्दं चरेद् रत्नः क्षरन् जम्भाऽऽत्मनः सदा ।
 लाङ्गलं यो द्विजो गृह्णन् राज्ञः कर्माधिकारिणः ॥
 स भवेन्निर्यन्ने घोरे सहस्राब्दं भवेत् तरौ ।
 राजन् चाकल्पपर्यन्तं निष्कृतिर्नास्ति कुचक्षित् ॥
 दशलक्षजपाद् देव्याः कुत्र दृष्टा महर्षिभिः ।
 प्रधानत्वागमात्रेण यागार्थं दक्षिणां वदन् ॥
 तदर्थं मुनिभिः प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशेषनम् ।
 एतद् दक्षिणामात्रप्रतिग्रहविषयं प्रधानत्वागाभावे लक्षजपात्
 षड्विः ।

शिवधर्मं,—

लाङ्गलं 'यदि गृह्णीयात् सुखजो भोगलोलुपः ।
 तस्मैह निष्कृतिर्नास्ति दशलक्षजपादृते ॥

एतदयत्नौ पञ्चान्तरमाह,—

षड्विडक्षितायां—

लाङ्गलं सुखजो धृत्वा पञ्च वा श्लोकमेव वा ।
 तस्व या निष्कृतिर्वक्ष्ये नृशु नाऽन्यमनाः प्रभो ! ॥
 दशलक्षजपाद् वाऽथ प्रवृत्तं वा ऽभिवेचनम् ।
 चतुर्भागाश्चर्यं वा .पि यज्ञं वा सर्वदक्षिणम् ॥
 'कुर्व्यात्पापविशुद्धार्थं परैर्युक्ताऽन्यदाऽपि वा ।
 मातृस्वोदयादर्वीक् क्षामं ज्ञत्वा यथार्हणम् ॥

(1) देवि इति शेषितपुस्तकपाठः सैव इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(2) एतद् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

नित्यकर्णं समाप्याऽऽद्य यावत् सूर्खीदयो भवेत् ।
 तावद् गत्वा जलाधारं नदीं पुष्करिणीमपि ॥
 कण्ठदध्नजले स्थित्वा स्मरन् नारायणं विभुम् ।
 मुखमुदृत्य मार्त्तच्छं पश्चात्तानपाचिकः ॥
 अघमर्षणसूक्तं च जपन् पापविमुक्तये ।
 यावदस्त्रं गतो भानुस्तावत् कालं जपेत् सुधीः ॥
 मध्ये माध्याह्निकं कृत्वा ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणम् ।
 मनसा देवमाराध्य पुनर्गत्वा जलं जपेत् ॥
 प्रभातायां तु 'सूर्खीणां पूर्ववद् व्रतमाचरेत् ।
 एवं तु मच्छले पूर्वे विरजाहोममाचरेत् ॥
 उपोच्य दिनमेकञ्च पञ्चमर्षं पिबेत्ततः
 सायं सन्ध्यामुपासित्वा सायं होममनन्तरम् ॥
 मौनं त्यक्त्वा तदा राजन् फलाहारं समाचरेत् ।
 उत्तमं यावत् भवेत्तत्र मुह्यन्नभक्षणम् ॥
 अघःशायी भवेत्तत्र कर्तं पापमनुस्मरन् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् तेभ्योदत्त्वा च दक्षिणाम् ।
 पश्चात् सर्वं प्रभुष्णीयात् तद्विप्रानुन्नया सह ॥

“सूर्खेषु वा जेषु लोकेषु सत्सुर्वीणावता” इत्यघमर्षणसूक्तम् ।
 श्रीपासनाम्नी तिलैः सङ्गुभिर्वा जुहोति, “सरसासी”ति मन्त्रै-

विरजाद्योमः । पञ्चगव्यं ब्रह्मचूर्णविधानं एतत् प्रायश्चित्त-
माचार्यस्व । सर्वेषां पुनः प्रायश्चित्तमाह ।

मास्त्रे—

ब्रह्मा सदस्यतिथीभौ तदर्धं भागमर्हतः ।
द्वाःस्त्राणां च तदर्धं स्वात् तदर्धमितरेषु वै ॥
प्रायश्चित्तविधियेषां नाऽन्वया गतिरस्ति हि ।

प्रायश्चित्ताकरणे दीवमाह

गीतमः—

तुलायां गोलहस्त्रेषु लाङ्गुले चैव ऋत्विजः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वन्तो न तैः सन्भावचं चरेत् ॥
न तेषां दर्शनं कुर्व्याद् एतैः सह न संविशेत् ।
महादानेषु सर्वेषु प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥
तदकृत्वा द्विजो गर्वाचाच्छालत्वमवाप्नुयात् ।
न योग्यो ह्यव्यक्त्येषु न सन्भावः^१ कदाचन ॥
सोऽनुभूय महत्पापं छतेऽहनि परत्र च ।
सह जन्मनि चाच्छालः परत्र ब्रह्मराक्षसः ॥
तन्मादेवं प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमेः ।

इति हेमाद्रौ लाङ्गुलप्रतिब्रह्मप्रायश्चित्तम् ।

(१) विना इति शेषितपुलाकपाठः ।

(२) सन्भाव इति, शेषितपुलाकपाठः ।

अथेदानीं धरादानप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

यो राजा मण्डलं रक्षेद्दशशालानुसारतः ।
 सोऽपि स्वर्गमवाप्नोति किमन्यैर्दानसागरैः ॥
 तथापि कुरुते पापं विप्रघामेषु सर्व्वदा ।
 देवद्रोहं जनद्रोहं विप्रद्रोहं महत्तरम् ।
 चाण्डालादपि सर्व्वत्र धनार्जनमितीरितम् ।
 दुष्टदण्डश्च सर्व्वत्र तथा निष्ठुरभाषणम् ॥
 न दानं पुण्यकालेषु 'रागसेवा हि सर्व्वदा ।
 व्रतत्यागोऽसदाचारो नृषु वित्तार्जनं महत् ॥
 ब्रह्महत्यादिपापानां^१ मनसा चिन्तनं^२ सदा ।
 एवमादीनि पापानि रात्रः सन्ति दिने दिने ॥
 एतत्पापविशुद्धयर्थं धरादानं समाचरेत् ।
 अभ्यर्थं गन्धवस्त्राद्यैर्यो राजा पुण्यसङ्गमे ॥
 विप्रसात् कुरुते यत्तु तस्य चान्तो न विद्यते ।
 धरामेतां तु यो गृह्णन् पुण्यकालेषु पञ्चसु ॥

(१) रञ्जते वज्रि सर्व्वदा इति श्रौतपुस्तकपाठः रञ्जते वज्रि इति शेषित-
 पुस्तकपाठः ।

(२) वाचानि इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) चिन्तवन् सदा इति शेषित श्रौतपुस्तकपाठः ।

तस्य विप्रस्य नाऽस्तीह न पुनर्जन्म राक्षसात् ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः सावित्रीदानमेव च ॥
 ततः परं जपेद् देव्याः दशलक्षमतन्द्रितः ।

यज्ञपुराणे—

धरामभ्यर्चितां राक्षो धर्मशास्त्रानुसारतः ।
 यो विप्रः प्रतिगृह्णीयाद् धनलोभपरायणः ॥
 यज्ञादिकमकृत्वा 'स भवति ब्रह्मराक्षसः ।
 दशलक्षजपाद् देव्यास्तस्य निष्कृतिरीरिता ॥
 पुनःसंस्कारविधिना गायत्रीं वेदमातरम् ।
 गृह्णीयाद् विप्रमुख्येभ्यस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डे—

अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्धरिचेषा महीभुजा ।
 दीयते विप्रवर्याय^१ सर्वपापानुत्तये ॥
 राक्षो दत्तां धरामेनां निष्कारणतया हिजः ।
 पुण्यकालेषु गृह्णीयाद् यो यत्रैव महाखले ॥
 तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कदाचिद् ब्रह्मराक्षसात् ।
 निष्कृतिस्तस्य कथिता दशलक्षजपादिह ॥
 उपदेशः पुनः कार्थी ब्रह्मणो ब्रह्मलोकाभाक् ।
 जप्तव्या तेन सावित्री पुनः संस्कारमादितः ॥

(१) चेत् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रवर्येभ्य इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

अन्यथा स न योग्यः स्यादव्यक्त्येषु कर्मसु ।
 असम्भाष्यो ह्यपांक्त्यो न तेन सह संविशेत् ॥
 सदस्वप्नद्राशोरर्हं हास्यानाञ्च तदर्हकम् ।
 तदर्हं जापकानाञ्च ह्योतृणां च तथैव च ॥
 मार्जनं मर्त्यदानानामाचार्याणां स्वयम्भुवा ।
 उक्तं पुरा देवमध्ये लोकस्याऽस्य हितैषिणा ।
 अन्यथा मृत्युमाप्नोति कुर्व्यादेवं प्रयत्नतः ॥

इति हेमाद्रौ धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः,—

पुरा 'स्वयम्भुवा राजन् लोकानां हितकाम्यया ।
 विश्वचक्रमिदं 'सृष्टं' रात्रां पापापनुत्तये ॥
 स्यावरा जङ्गमाश्चैव देवराक्षसपन्नगाः ।
 यक्षाः पिशाचाः कुम्भाण्डा विश्वचक्रं समाश्रिताः ॥

(१) प्रतिग्रहा इति जेष्ठतपुस्तकपाठः ।

(२) अर्थाश्रिते जेष्ठतपुस्तकपाठः ।

कालस्युत्सुहरं चेदं सर्वपापप्रवाशनम् ।
 रात्र्यां त्रेयस्कारं दिव्यं विश्वचक्रमिदं द्विजाः ॥
 निर्णाय लोकां गतवान् हंसाकृदुत्तुम्बुः ।
 मान्वाहप्रसुप्तान् दृष्ट्वा षितिपालान् महीजसः ॥
 ददौ परमया भक्त्या विप्रेभ्योदीयतामिति ।
 इत्युक्त्वा तांस्तदा दत्त्वा पुनर्लोकं जगाम च ॥
 तदा प्रभृत्वदक्षकं पूज्यते राजभिः सदा ।
 दीयते विप्रवर्येभ्यः सर्वत्रैयोपपत्तये ॥

कूर्मपुराणे,—

योराजा ब्रह्मणा दत्तं विश्वचक्रं महत्तरम् ।
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्धर्ममार्गोपदेशतः ॥
 विप्राय वेदविदुषे 'ददाति पुण्यसङ्गमे ।
 तस्य पुण्यस्य लेखं वा मया वक्तुं न शक्यते ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 स्थित्वा स ब्रह्मणो लोके पुनर्भुवमुपानतः ॥
 चक्रवर्त्तित्वमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ।

भारते,^१—

एतादृशं विश्वचक्रमर्चितं राजवल्लभैः ।
 दत्तं विप्रोऽनुगृह्णीयात् यदि निष्कारणादिह ॥

(१) इत्याचेत् इति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

(२) महाभारते इति लोहितपुस्तकपाठः ।

(३) इत्या इति लोहितपुस्तकपाठः ।

न तस्य पुनरावृत्ती राक्षसाद् ब्रह्मनामकात् ।
 कथञ्चिन् निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 अरक्षे निर्जले स्थित्वा मण्डले^१ वायुपूरितः^२ ।
 तत्र त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् सन्ध्यादिकाः क्रियाः ॥
 मार्त्तण्डोदयमारभ्य यावत् सूर्योत्थं गतः ।
 तावज्जपेच्च सावित्रीं तिष्ठन्नुत्तानपाणिकः ॥
 रवौ मध्यं गते तत्र माध्याह्निकमथाऽऽचरेत् ।
 पुनर्जपेच्च सावित्रीं यावदस्तं गतोरविः ॥
 तावद्दिरम्य नियमाद्वभक्षी वायुभक्षकः ।
 तदग्रत्तौ^३ फलाहारः केवले स्वच्छित्ते स्वपेत् ॥
 एवं मण्डलमावर्त्तं तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।
 विश्वचक्रं द्विजोष्ट्वा निर्निमित्तेन लोभतः ॥
 अरक्षे निर्जले देशे राक्षसोऽभूद्भयङ्करः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिः सङ्क्रान्दान्महाभयात् ॥
^४कथञ्चिन् निष्कृतिर्दृष्टा वसिष्ठेन महात्मना ।
 चतुर्भागव्यथं कृत्वा प्रायश्चित्तविधानतः ॥
 पुनः संस्कारविधिना पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 ब्रह्मोपदेशं सावित्रीमभ्यसेद्विजपुङ्गवात् ॥

(१) मण्डलं इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(२) वायुपूरितैः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) तदग्रत्त इति चिन्तितपुस्तकपाठः ।

(४) तेषां वै इति श्रौतचिन्तितपुस्तकपाठः ।

प्रयुतेनाऽभिवेषेण निष्कृतिस्तास्य नाऽन्यथा ।
 तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसस्यतेः ॥
 हास्थानां जापकानां च तयोरर्धं प्रकल्पयेत् ।
 विश्वचक्रं महद्भूतं सर्वपापहरं परम् ॥
 सृत्यदं तद्गृहीतृणां दातुः श्रेयःप्रदं सदा ।
 प्रायश्चित्तमिदं विप्रं विश्वचक्रघृतां नृणाम् ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।
 इति ।
 इति हेमाद्री विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कल्पवल्ली सुरैः पूज्या उद्भवा क्षीरसागरे ।
 विष्णुप्रियकरी नित्यं सर्वथा सर्वदा नृणाम् ॥
 लक्ष्मीरूपामिमां वल्लीं पूजयित्वा नराधिपः ।
 पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वैष्टुती ।
 विप्रायाऽध्यात्मविदुषे यो दद्यात् स अनार्हजः ॥

(१) विप्रः इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) वोहि दद्यात्सर्वानार्हजः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

महानारदीये—

लतामिमामम्बिभवामर्चयित्वा जनाधिपः ।
 पुष्यकालेषु तीर्थेषु विप्रसात् कुरुते यदि ॥
 षष्टिकोटिजनैर्युक्तो मादृतः पिष्टतस्तथा ।
 विश्णुलोकं समासाद्य स्थित्वा तत्र चतुर्युगम् ॥
 पुनर्भुवसुपागम्य धनवान् क्षितिपालकः ।
 ब्रह्मज्ञानसुपागम्य पश्चात्त्रिर्ष्याणमाप्नुयात् ॥

विष्णुरहस्ये—

दत्तामिमां कल्पलतां राजभिः पूजितां शुभाम् ।
 यो मृङ्गीयाद् द्विजःकामात् 'स भवेद् राजसोवने ॥
 यावत् तिष्ठन्ति ज्योतींषि तावत्तिष्ठन्ति राजसाः ।

लिङ्गपुराणे—

इमां कल्पलतां दिव्यां पूजितां राजवह्निभेः ।
 दत्तां पर्वसु कालेषु द्विजो यस्तां प्रतिग्रहेत् ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिश्चिरादै ब्रह्मराक्षसात् ।
 तद्ब्रह्मा 'तत्सदस्यश्च तद्दारुणा जापका अपि ॥
 राजसाः क्रूरकर्षाणो भवन्त्यपि हि तत्क्षणात् ।
 सहस्रञ्च तदर्धञ्च तदर्धं वै यथाक्रमम् ॥

कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवद्देदितव्यम् ।

इति हेमाद्री कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निवृत्तिं इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः । (२) सहस्रैव इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेद् इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

गरुडपुराणे—

लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरोदकार्णवाः ।
 जम्बूद्वीपश्च ब्रह्मश्च शास्त्रालीद्वीप एव च ॥
 कुशद्वीपश्च क्रीचश्च शाकः पुष्करएव च ।
 एते द्वीपाः समुद्राणां मध्ये तिष्ठन्वनामयाः ॥
 ब्रह्मद्वीपे महापुण्ये मेरुश्च हिमवान् गिरिः^१ ।
 (मेरुश्च हिमवान् शैलः) कैलासो गन्धमादनः ।
 महेंद्री मलयः शैलस्त्रिशूलीयो महान् गिरिः ॥
 त एते सप्तशैलाश्च लवणोदधिमध्येगाः ।
 जम्बूद्वीपे मनुष्या ये वसन्त्यत्र निरामयाः ॥^२
 ब्रह्मद्वीपे महापुण्ये तुरङ्गास्वाः वसन्त्वधः ।
 तद्येव^३ शास्त्रालीद्वीपे किन्नराः सन्ति कामिनः ॥
 कुशद्वीपे महाराज वसन्तीष्ठाविहारिणः ।
 क्रीचद्वीपे महापुण्ये तिष्ठन्ति पितरस्तथा ॥
 शाकद्वीपे महापुण्ये विश्वेदेवा वसन्त्वधः^४ ।
 वसन्ति पुष्करद्वीपे देवाः सान्निपुरोगमाः ॥

(१) हिमवान् शैलात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ;

( ) अयं पाठः श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) तदेव इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(३) वसन्त्वध इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

मर्त्या 'अशनमिच्छन्ति प्रत्यहं मुनिवक्त्रम् ।
 तस्मात्साऽस्ति प्रभावश्च निघ्नहानुषही नृशाम् ॥
 तुरङ्गास्त्रास्तथा राजन् वारे वारेऽन्नकाङ्क्षिणः ।
 क्लिबराः पक्षमात्रेण अशनवचं सन्नक्तकण्ठम् ॥
 कुग्रहीपगतानां तु विंशत्या दिवसैर्दिनम् ।
 त्रींशद्द्वीपे तु पितरः सन्नन्नासानुभोजिनः ॥
 शकद्द्वीपे तु नृश मे विंशेदेवा महाकेशवः ।
 विप्रत्राष्टेषु भुञ्जन्ति त्राहार्हा यत्र जन्तवः
 देवाश्च पुष्करे द्वीपे प्रतिवर्षं प्रभोजिनः ।
 एते समुद्राः पुष्कार्हास्तहानं पृथिवीपतिः ॥
 निष्काममतया कुर्वन् स रूपः पुरुषोत्तमः ।
 सूर्यसोमोपरागेषु पुष्करकालेषु पर्वसु ॥
 पुष्करेते पुष्करतीर्थे यः कुर्व्यात् पृथिवीपतिः ।
 अश्वर्षा गन्धर्वस्त्राण्यैः सागरान् सप्त संख्यया ॥
 कुलसुदृत्स्व सहसा दग्धपूर्व्यं दद्यावरम् ।
 वेङ्कुण्ठे वासमासाद्य तिष्ठत्वाचन्द्रतारकम् ॥
 सुखजीवनसोभाद् यो मृच्छीयात् सप्तसागरम् ।
 कुलेन सह'दुक्तः स राक्षसोऽभूदनेऽक्षले ॥

(१) इत्यनमिच्छन्ति इति त्रींशद्द्वीपकथाः ।

(२) अन्नजीवेन वो नृशम् इति वेङ्कतदुक्तकथाः ।

(३) कुलेन सह'दुक्तः इति वेङ्कतदुक्तकथाः ।

यागार्थं दक्षिणां गृह्णन् प्रधानत्वागमाचरन् ।
 यागे सर्व्वं व्ययं कुर्यान्नाऽस्ति तस्य पिशाचता ॥
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा इह लोके परत्र च ।
 पूतो भवति राजेन्द्र नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

लिङ्गपुराणे—

यो विप्रः पृथिवीपालाद्गृह्णीयात् सप्तसागरम् ।
 कुलेनैकेन संवीतो राक्षसोऽभूच्चहावने ॥
 अशेषयित्वा तद्द्रव्यं यागं कुर्याद्द्विजो यदि ।
 तस्य नाऽस्ति पिशाचत्वं इह लोके परत्र च ॥

नागरखण्डे—

यो विप्रः पुष्पकालिषु राज्ञा दत्तं सुखामये ।
 सप्तसागरदानञ्च प्रतिगृह्णाति'नातुरः ॥
 राक्षसत्वं भवेत्तस्य न पुनर्जन्म राक्षसात् ।
 तद्दोषपरिहारार्थं कुर्याद्वा दशतप्तकान्' ॥
 तस्त्रीपनयनं भूयोगायत्रीदानमेव च ।
 कुर्याद्द्विजोपदेशञ्च पुनःसंस्कारमार्गतः ॥

गारुडपुराणे—

विप्रो यदिह मूढात्मा गृह्णीयात् सप्तसागरम् ।
 स सद्यः पतितो भूयात् पुनःसंस्कारमर्हति ॥

(१) प्रतिगृह्णन्नातुरः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) द्वादश तप्तवाचरेह इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तद्दोषप्रशमायाऽर्लं कुर्याद्वाद्दशलक्षकम् ।
 चतुर्भागव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 तस्वीपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।
 पुनः संस्काररूपेण कुर्याद्ब्रह्मोपदेशकम् ॥
 व्यवहारसमीभूयादिह लोके परत्र च ।
 ब्रह्मा सदस्यस्तस्वार्क्षं प्रायश्चित्तमिहाऽर्हतः ॥
 तयोरर्हन्तु हास्त्वानां जापकानां तथा क्रमात् ।
 प्रायश्चित्तमिदं कार्यं सागराणां प्रतिग्रहे ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति पतितोऽभूच्च संशयः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रौ सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वायुपुराणे,—

पुरा चर्ममयी धेनुर्निर्मिता विष्णुकर्मणा ।
 सर्वपापहरी' पुष्पा भोगमोक्षप्रदायिनी ॥

तामर्चयित्वा 'यो राजा पुष्पकालेषु पर्य्यसु ।
 दद्यात्तां विधिवद्विप्रवर्ध्यायाऽध्यात्मवेदिने ॥
 स राजा कुससंबुक्तो मादृतः पिढतस्तथा ।
 यावन्ति धेनुरोमाचि तावत्कालं ववेद्वि ॥
 ततस्तु भुवमासास्य चक्रवर्त्तित्वमागतः ।
 ततोऽज्ञानमवाप्यैव ब्रह्मणा सह मोदते ॥

देवीसारे,—

धृत्वा चर्चामयीं धेनुं पुष्पकाले च राजभिः ।
 दत्तां विप्रोऽनुमृच्छीयाद्भनभोगपरायणः ॥
 सप्तजन्मसु राजेन्द्र विपिने 'निर्जनेऽजले ।
 ज्ञातं पापमनुस्मृत्य स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥
 तस्य निष्कृतिरद्यापि देव्या हादयलक्षतः ।
 तस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमर्हति ॥

ब्रह्मपुराणे—

योधर्ता चर्चोधीनुं द्विजोदत्तां नृपात्मजैः ।
 पूजितां पुष्पकालेषु न भूयोराक्षसाक्षरः^१ ॥
 तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा देव्या हादयलक्षतः ।
 ब्रह्मोपदेयः कर्त्तव्यो गायत्रीदानमीव च ॥

(१) नां राजा इति श्रौतपुराणपाठः ।

(२) निर्जने वने इति श्रौतपुराणपाठः ।

(३) राक्षसोत्तर इति लोहितपुराणपाठः ।

पुनः संस्कारमात्रेण प्रतीभवति चोभयोः ।

अथवा पतितं विद्याभ्यासपेक्षं कदाचन ॥

पराशरः,—

सुखजो योऽनुष्ठम्बीयाद् धेनुं 'दत्तां वृषाञ्जयेः ।

ब्रह्मणादिषु कालेषु पुष्कलीयेषु तेषु च ॥

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति चतुर्भागव्यादिषु ।

प्रायञ्जितविधानेन शुद्धीभवति पापतः ॥

देव्या द्वादशलक्षेण नियतेनाऽभिषेकतः ।

शुद्धिं परामवाप्नोति पुनः संस्कारतः सुधीः ॥

ब्रह्मोपदेशोगायत्रीप्रदानं विरजाहोमन्त्राऽप्येव दर्शितः । ब्रह्म-
सदस्वयोस्तदर्हम् । पूर्व्ववत् ऋत्विजामपि । अपस्तम्बस्तरच-
मार्जनमन्त्राऽपि योग्यम् ।

तथा गारुडपुराणे,—

तुलायां गोसहस्रे च पञ्चलाङ्गलसंयुते ।

विष्णुचक्रे चर्मधेनौ महाभूतघटयज्ञे ॥

हेमहस्तिरथै चैव आचार्य्यं सत्पुराविशेत् ।

तस्मात् तस्मार्जनं कर्म सत्पूस्तरचहेतवे ॥

तदानीं वाऽपरिशुर्वा पञ्चे वा पञ्चमेऽहनि ।

(१) इत्या इति चेन्नित्तु पुस्तकघातः ।

(२) तस्यैव इति चेन्नित्तु पुस्तकघातः ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमर्हति ॥
 व्यवहारक्षमीभूयाद् उभयोर्लोकयोरपि ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति न सुक्तिर्ब्रह्मराक्षसात् ॥

इति हेमाद्रौ चर्मधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं महाभूतघटप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः,—

महाभूतघटस्याऽस्य प्रायश्चित्तमिदं शृणु ।
 येन पूतोभवेद्' विप्रस्तदहं कथयामि ते ॥
 तं च भूतघटं गृह्णन् विप्रोभवति राक्षसः ।
 सहस्राब्दं 'वसेद्घोरे निर्जले निर्जने वने ॥
 तुलादीनि च दानानि योराजा कर्त्तुमुद्यतः ।
 सर्वपापनिर्मुक्तः सर्वलोकमवाप्नुयात् ॥
 पूजितैर्भूमिपालेस्तं महाभूतघटं यमम् ।
 गृह्णाति' सुखजलोभात् तस्य नाऽस्तीह निष्कृतिः ॥

(१) भवन् इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) वने इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा च इति श्रौत लेखितपुस्तकपाठः ।

पुरा वृत्रवधे राजन् विद्धोजा विप्रहृत्या ।
 पौडितः शरणां गत्वा धिवचं स्वपुरोहितम् ॥
 उवाच वचनं पश्चात् तद्दोषीपरमाय वै ।
 गुरुस्तं पुनरप्याह लोकानुग्रहकाम्बया ॥
 राजानः क्रूरकर्षाणोराज्यार्षे धनलोभतः ।
 मातरं पितरं पुत्रं हन्ति वा भ्रातरं तथा ॥
 किं न कुर्वन्ति कामान्धाः किं न कुर्वन्ति पापिनः ।
 किं न कुर्वन्ति भूपालाः किं न कुर्वन्ति योषितः ॥
 तस्मादेतद्दिग्दृष्टार्थं तत्रा राजन्यश्रेष्ठर ! ।
 कर्तव्यः पुण्यकाले तु महाभूतघटः सज्जत् ॥
 यस्याऽऽचरन्मात्रेण सुप्तो भवति किञ्चिवात् ।
 तथेति वृत्रहा सद्यः पुण्यकाल उपागते ॥
 यत् प्रोक्तं गुरुणा 'पूर्व' विधिना तच्चकारं ह ।
 विप्रहृत्या गता सद्यः किमन्वैरुपपातकैः ॥

सम्यगपुराधि,—

पुण्यकालेषु जन्मार्थे यो राजा धर्मवत्सलः ।
 महाभूतघटं सम्यगर्घयित्वा हिजसने ॥
 दद्यान्निष्कामतो राजन् तस्य नाऽस्ति पुनर्भवः ।

सिद्धपुराणे—

अर्चितं पुस्तकालेषु भूपालेन महात्मना ।
 योऽपि द्विजः^१ सोऽपि भरणी ब्रह्मराक्षसः ॥
 लक्ष्मणं अपेक्षयाः संख्या परिगृह्यते ।
 तस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
 नियुतेनाऽभिषेके च चतुर्भाग्यत्वेन वा ।
 नाऽन्यथा यच्चिमाप्नोति ब्रह्मराक्षसदेहतः ॥

मत्स्यपुराणे,—

अर्चितं 'पुस्तकालेषु पर्यन्तु संक्रमेषु च ।
 महाभूतघटं विप्रोऽपि यथाचर्यामर्गतः ॥
 तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति गायत्र्या लक्षसंख्या ।
 उपायनं^२ पुनः कुर्यात् पुनः संस्कारमेव च ॥
 इह लोके परमेव यच्चिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
 तदर्हं ब्रह्मचः प्रोक्तं तद्यैव सदसस्यतेः ॥
 हास्त्वानां आपकानां च तयोरर्हं प्रकल्पयेत् ।
 महाभूतघटस्वाऽस्व प्रायश्चित्तमिदं द्विजः ॥
 यः कुर्याद्द्विजगार्हूल ! सोऽपि सुक्लोन संशयः ।
 पुनः संस्कारहीनस्य प्रायश्चित्तं तु निष्फलम्^३ ॥

-
- (१) सो ऋषिः पूर्वजः इति श्रुति चेदित्युक्तचपाठः ।
 (२) पुस्तकालेन पुस्तकालेषु पर्यन्तु इति श्रुतिपुस्तकचपाठः ।
 (३) उपनयनं इति चेदित्युक्तचपाठः ।
 (४) संस्कारहीनेन प्रायश्चित्तेन निष्फलं इति चेन्नित्युक्तचपाठः ।

ब्रह्महत्यायुते विभ्रे न पुनन्वीह सत्क्रियाः ।
 कलं कृतं प्रयत्नेन सुराभाङ्गमिवाऽपगाः ॥
 प्रायश्चित्ते कृते राजन् सन्मुष्टाः सर्व्वदेवताः ।
 ऋषयः पितरोदेवाः सन्मुष्टाः स्वर्नसंशयः ॥
 सन्मुष्टेषु सर्व्वेषु सन्मुष्टोऽभूज्जगार्हनः ।
 महापातकजालानि प्रायश्चित्तं दहत्वहो ॥
 दुरक्षं दुष्टसंसर्गं दुर्हासं दुष्प्रतिग्रहम् ।
 प्रायश्चित्तं दहत्वाऽऽद्य तुलराशिमिवाऽजलः ॥
 प्रायश्चित्तविहीनेन द्विजेन विदुषा मुने ।
 तेन कार्य्यं किमस्तीह तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

इति हेमाद्रौ महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं तुलापुरुषादिदानेष्वार्थ्यब्रह्मर्त्विजां
 अपमृत्युत्तरबमार्जनमाह—

साम्पुराणे,—

तुलापुरुषे साङ्गसे गोसहस्रप्रतिग्रहे ।
 विष्णुचक्रे चर्षपिनी सप्तसागरसंघहे ॥

(1) तुलापुरुषदाने च इति श्रीतदुक्तप्रकाशः ।

महाभूतघटग्राहे आचार्यं मृत्युराविशत् ।
 'तदानीमपरिद्युर्वा पञ्चमे पञ्चसंज्ञिते ॥
 मासे वाऽथ त्रिमासे वा वक्षरे पूर्णतां गते ।
 तस्मादेतत् प्रकर्त्तव्यं अपमृत्यूपशान्तये ॥

भविष्योत्तरे,—

राज्जा^१ पापानि यावन्ति ब्रह्महत्याद्युतानि च ।
 समजन्मार्जितानीह मिलित्वा तानि सर्वशः ॥
 पापाभ्येतानि राजेन्द्र पिशाचाः सन्धवमृतः ।
 खेचरी दुर्भरी भृङ्गी खेटरी लम्बनस्तनी^२ ॥
 पञ्चेतानि^३ महाभूता आचार्यनिधनप्रदाः ।
 राज्ञः श्रेयस्करा नित्यं आयुर्वर्द्धनकारिणः ॥
 तुलासहस्रे गोदाने^४ लाङ्गले समसागरे ।
 विश्वचक्रे चर्मधेनौ महाभूतघटे तथा ॥
 दानेभ्येतेषु कर्त्तारं त्यक्त्वाऽऽकाशमुपाश्रिताः ।
 आचार्यं प्रविशन्त्येनं ब्राह्मणं वा नरेश्वरं^५ ॥

-
- (१) इदानीं वा परेद्युर्वा इति श्रौतशुक्लकपाठः ।
 (२) राज्ञ इति श्रौतशुक्लकपाठः ।
 (३) लम्बनस्तनी इति श्लेषितशुक्लकपाठः ।
 (४) एताश् इति श्रौतशुक्लकपाठः ।
 (५) द्वावाहक गोदानं इति श्लेषितशुक्लकपाठः ।
 (६) नरेश्वरं इति श्लेषितशुक्लकपाठः ।

वायुरूपेण सहसा हतभीत्या जनागमे ।

'तत्पत्नी वा सुतोवाऽपि स्वयं वा मृत्युमाप्नुयात् ॥

तत्परिहारमाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

तदानीं वा परेशुर्वा अपरेशुरथाऽपि वा ।

स्नात्वा शुचिरलङ्कृत्य दर्भपरणिर्जितेन्द्रियः ॥

आचार्यं वरयेत् प्राञ्जमपमृत्युपशान्तये ।

प्राप्तुषुः स्वयमासीनः द्वितीयोदशुखस्ततः ॥

कांस्यपात्रं पञ्चपलं तिलैरापूर्य्य यत्नतः ।

तस्योपरि लिखेत्पद्मं कलशं तत्र निक्षिपेत् ॥

वरुणं पूजयेत्तत्र गन्धपुष्पाद्यतादिभिः ।

“इमं मे वरुण” इति पूजामन्त्रः ।

कुशाश्वैर्वाशुषैर्मन्त्रैरश्वीघ्नैरेभिरादरात् ।

“आपोद्दिष्टामयो भुव” इति तिस्रः “हिरण्यवर्णा शुचयः पावका”

इति चतस्रः, “परं ब्रह्मो अनुपरेह्येति वीरा” नित्यन्तं,^१ “अपमृत्यु

मपः क्षुध” मित्यनुवाकः, “मृत्यवे स्वाहे”त्वन्तं, “हिरण्यशुद्ध”-

मित्यादि“सुवान इन्दु”रिति स्रुतं, “पवमानः सुवर्जन”इत्यनुवाकः,^२

“अत्रिये”त्विति पञ्चभिः, नमकैश्चमकैश्च, “मृत्यो जहि मां जहि

(१) तत्पत्नी वा इति केष्वित पुस्तकपाठः ।

(२) परं ब्रह्मो ब्रह्म • नात् । अशुभ्रतेऽ • वीरान् इत्यन्वयिनि ढ श्रीत पुस्तकपाठः ।

(३) बह्वकशीर्षं इति बह्ववाकः इत्यधिकः पाठः श्रीतकाशोपुस्तककोट्टंटे ।

यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष रक्ष स्वाहा” । “ब्रह्मन्न राजन्न-
गारीन्न मृत्यो मां जहि यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष
गच्छ गच्छ स्वाहा” । “सर्वपापमय सर्वभूतमय सर्वज्ञ श्रेयोन्न
मृत्यो मां जहि यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ
स्वाहा” । “निशाचराशामधिप प्रेतराजन् महामृत्यो मां जहि
यजमानं यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” । “भूतप्रेत-
ब्रह्मराक्षसशकिनीडाकिन्यधिप महामृत्यो मां जहि यजमानं
जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” ।

“भूम्यन्तरिक्षदिव्यदिशमहाकालरूप महामृत्यो मां जहि
यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” । “समुद्र
गिरिवनयन्त्रतन्त्रमन्त्राधिप महामृत्यो मां जहि यजमानं जहि
यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” ।

(“सर्वान्तर्यामिन् सर्वसञ्चारिन् सर्वव्याधिभय महामृत्यो
मां जहि यजमानं जहि मां रक्ष यजमानं रक्ष गच्छ गच्छ
स्वाहा” ॥)

इत्याद्यर्थोक्ता मार्जनमन्त्राः । एतैर्यजमानं मार्जयेत् ।
“देवस्त्विति” मार्जनशेषं समाप्य यजमानः पुनः श्वात्वा धीत-
वज्रधरः शुचिर्मित्यकर्षाच्च निर्वर्त्य आचार्यं परितोषयेत् ।

“वांसं ब्रह्मसमुद्भूतं सर्वदेवमयं च यत् ।

कांसदानेन महता मम पापं व्यपोहतु” ॥

इति कांसदानमन्त्रः ।

(1) वांसं वाटः शीत काशीपुलकचो नौरुच्यः ।

“तिस्राः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।

तिस्रदानादसार्धं मे 'तापं नाशय वेद्यव' ॥

इति तिस्रदानमन्त्रः ।

कलयो ब्रह्म-देवत्वः कलये विष्णुरास्त्रितः ।

कलयः शङ्करः साक्षाद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति कलयदानमन्त्रः ।

दक्षिणाभिश्च बहुभिराचार्यैः परितोषयेत् ।

(एषं प्रतिपद्येता य ज्ञत्वा सत्यं तरेत्ततः ॥)^१

अन्यथा सत्यमाप्नोति पचे मासेऽपि वा द्विजः ।

ततः परं विशुद्धात्मा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥

प्रायश्चित्तं ततः 'कुर्व्यादिह सोमे' सुखाप्तये ।

इति हेमाद्रौ अपत्यसूत्ररचनार्जनविधिः ।

(१) धार्यं इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(२) इदमर्हं श्रौतशुक्लके शोषकम् ।

(३) ततः ज्ञत्वा इति श्रौत शुक्लकपाठः ।

(४) इह शोषकस्याप्तये श्रौत शेषितशुक्लकपाठः ।

अथ पुनः संस्कारविधिः ।

एको भागः परिषदि भागमेकं विधायके ।
 'अनुवादे भागमेकं श्रेष्ठं कृच्छ्रादिषु न्यसेत् ॥
 ततः परं विशुद्धोऽभूद् इह लोके परत्र च ।
 ब्रह्मराक्षसनिर्वृत्तिं कृत्वा यागादिकं सुधीः ॥
 पुनः संस्कारविधिना अभ्यसेद्वेदेदमातरम् ।
 ब्रह्मोपदेशं तत्रैव कुर्यादाचार्यवाक्यतः ॥
 ततः परं जपेद्देदमातरं प्रत्यहं सुधीः ।
 प्रति ग्रहपराशेषु—विमुखोविष्णुमादरात् ॥
 चिन्तयन् वर्त्तयन् विप्रः सुखीह च परत्र च ।
 एवं कुर्याद्विजोयसु निष्कृतिं शुद्धमानसः ॥
 तुलाप्रतिग्रहे राजन् शुद्धो भवति नाऽन्यथा ।
 अकृत्वा निष्कृतीरेता एकां वाऽपि नरेश्वर ! ॥
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि पितृकार्याणि^१ यानि च ।
 न फलन्तीह सर्वाणि भक्षानि न्यस्तहव्यवत् ॥

(१) अथ पुनः संस्कार इत्येव चेन्नित पुस्तकपाठः ।

(२) भागः परिषदि प्रोक्ता इति चेन्नित पुस्तकपाठः ।

(३) पितृकर्माणि इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

पुनःसंस्कारप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

६३१

पुनः संस्कारमात्रेण पुनरायान्ति तानि वै ।

अतः प्रतिग्रहीता तु आत्मदेहविग्रहये ॥

कुर्याद्देहविरजाहोमं पञ्चगव्यमनन्तरमिति ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीमाचार्य्यर्त्विजां पुनः संस्कारमाह ।

देवसः,—

तुलायां गो सहस्रे च लाङ्गले विश्वमण्डले ।

सप्तसागरदाने च चर्मधेनुप्रतिग्रहे ॥

महाभूतघटे चैव आचार्य्यो यो भवेद्द्विजः ।

स सद्यः पतितो भूयात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

तस्वोपनयनं भूयो न कर्माहो भवेदिह ॥

मत्स्यपुराणे,—

तेषूक्तेषु द्विजोयसु कर्मस्वाचार्य्यतां व्रजेत् ।

सम्यादिनिव्यकर्माणि तस्य नश्यन्त्यधो गतेः ॥

अथ प्रतिग्रहस्तेषु दानेष्वेतेष्वसत्क्रिया ।

तस्मिन् भवति राजेन्द्र दानमश्रोत्रिये यथा ॥

(१) अशोनता इति लोहित पुस्तकपाठः ।

(२) वचा इति लोहित पुस्तकपाठः ।

तस्त्रीपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।

ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यो ब्रह्मकर्म्मफलदातवे ॥

सीपर्थे,—

एतेषूक्तेषु दानेषु आचार्यैर्त्वं सकृद्द्विजः ।

करोति धनलोभेन तस्य सभ्यादिकाः क्रियाः ॥

न पुनन्ति पुनस्तस्य भस्मानि न्यस्ताहव्यवत् ।

अधिकारो जपे नास्ति नित्यकर्म्मसु 'तेषु वै ॥

सावित्रीपतितं विद्यात्रासपेत् तं कदाचन ।

ब्रह्माख्ये,—

'आचार्या ये भवन्तेषु दानेषु द्विजवृत्तम् ।

तेषां सभ्यादिकर्माणि गायत्रीजपएव च ॥

न फलन्ति द्विजासौ^१ तु न कर्माह्नी भवन्तः ।

पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमायान्वनुत्तमान् ॥

भविष्योत्तरे,—

तुलादिष्वेषु दानेषु प्रतिगृह्णाति चेद्द्विजः ।

तस्य सभ्यादिकर्माणि न फलन्ति द्विजभ्रमः ॥

पैठकादिषु राजेन्द्र नाधिकारो भवेद्दिह ।

अतस्तद्दोषशान्त्वर्थं पुनः संस्कारमर्हति ॥

(१) तेषु वै इति श्रौत वेदितशुक्लशपाठः ।

(२) आचार्याद्या इति श्रौतशुक्लशपाठः ।

(३) द्विजेषु न कर्माह्नी भवन्तः इति श्रौतशुक्लशपाठः ।

कीर्त्तं—

महत्स्वेतेषु दानेषु यदा यस्मिन् प्रतिषेधः ।

तदा प्रभृत्यसौ विप्रः पतितोऽभूत्स संशयः ॥

सख्यादिमित्यकर्माणि पितृकार्याणि यानि च ।

तानि सर्वाणि विप्रर्षे न फलन्ति द्विजस्रगः ॥

पत्नी वा तनयोभ्यातय न स्पृशेत्तं कदाचन ।

तस्माद्दोषाद्विद्यद्यर्थं पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

नवलक्षजपादिषु चिन्त्येनेन प्रायश्चित्तेन परिशुद्धोभूत्वा पश्चात्

पुनः संस्कारं कुर्यात् । तदाऽऽह—

देवसः—

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा नवलक्षजपादिना ।

पुनः संस्कारमात्रेण हृदिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥

अधिकारो'भवेत् पश्चात् पैतृकादिषु कर्त्तव्यम् ॥

तत्राक्षरमाह,—

ऋसिंहपुराणे—

पटगर्भं समाहृत्य तत्र तं विनिवेशयेत् ।

नूतनेनैव वक्षेत् गर्भं कुर्यात् कुशुलवत् ॥

तस्माद्वस्तुशुक्लान् स्नाप्य तत्र पशं लिखेत्ततः ।

'तत्रोपरि न्यसेद्विभ्रं कर्त्तारं पापमुक्तये ॥

(१) जयेत् इति चेद्विदुःशक्यपाठः ;

(२) पशोपरि इति श्रीतदुक्तपाठः ।

'पिधाय तेन वस्त्रेण तत्र ब्राह्मणमर्चयेत् ।

मन्थपुष्पाक्षतेर्धूपेर्दीपैर्नैवेद्यचन्दनैः ॥

पटं भित्त्वा ततः पश्चात् "हिरण्यगर्भं" इत्यृचा ।

लिङ्गपुराणे—

पश्चमे दशमे घस्त्रे^१ पन्ने वाऽन्यदिनेऽपि वा ।

अभ्यर्च्य दम्पती स्नात्वा प्रातःकाले यथाविधि ॥

पुष्पाहवाचनं कुर्यान्नान्याद्धानं ततः परम् ।

पूतेन मनसा राजन् द्रव्यलोभपरासुखः ॥

स्वगृहे रहसि स्थाने पाषण्डजन^२वर्जिते ।

आचार्यं वरयेत्प्राप्तमन्यगोत्रं कुटुम्बिनम् ॥

स्वविरं कर्मकुशलं द्रव्यलोभात्^३ परासुखम् ।

"ब्रह्मजज्ञान"मिति ब्रह्मपूजान्ते पूर्वमन्त्रेण गर्भं भिन्द्यात् ।

ततोऽनन्तरकर्त्तव्यम् । "दिवसपरी"त्यनुराकं जपेदाचार्य्येव ।

"अङ्गादङ्गा" दिति द्वाभ्यां अभिमन्त्रणं, मूर्धन्यवप्राणं, दक्षिणकर्णे जपश्च । गर्भनिर्घातमन्त्रः "परिधास्य यशो धास्ये"ति मन्त्रेण

पटवर्जिं कुर्यात् । "यशसे मे द्यावापृथिवीति" मन्त्रेण गर्भं

प्रवेशः । ततः पूजा कर्त्तव्या पूर्ववत् । "उष्टृतीऽसि शुभात् पूतो

(१) पिधाय इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) कैत्रे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) दिवसे इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्जने इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(५) द्रव्य लोभ परासुखं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

भवसि गर्भात् पापात् पूतो भवसि” इति मन्त्रैः कर्त्तारं विमोच्य
 नूतने कांक्षे घृतं पूरयित्वा तत्रावलोकनं कारयित्वा, “अन्नियत्वेति”
 पञ्चभिः स्नापयित्वा, आचार्यः—स्वसमीपमुपवेश्य, लौकिकाम्बिं
 प्रतिष्ठाप्य, अलङ्कृत्य, परिस्त्रीर्ये, स्वगृहोक्तविधिना आञ्चभागान्तं
 कृत्वा, पाहितयोद्ग्रहोमं कुर्यात् । ततः कर्त्तार्यन्वारभ्य तस्मिन्ने-
 वाम्नी पूर्ववत्परिस्तरणान्ते कृते, पिष्टाञ्चसंमिश्रितलैर्विरजाहोमं
 कुर्यात्, ततश्चाचार्यः कर्त्तारमुदङ्मुखं कृत्वा ब्रह्मोपदेशमुप-
 नयनवत् कुर्यात् । ततोयज्ञोपवीतं धारयित्वा आचार्य्योगायत्री
 मुपदिशेत्, तत उपनयनवत्स्वीपासनान्तेः सन्धानं । स्वीपासना-
 नन्तरं पञ्चगव्यविधिना पञ्चगव्यप्राशनं पञ्ची'पुच्छेषु योज्यम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादुद्यथा विभवपूर्वकम् ।

पश्चाद्भवति पूतात्मा इह लोके परत्र च ॥

नित्यकर्मसु काम्येषु पितृकार्येषु सर्व्वदा ।

नास्तिक्वालो कसाट्श्यादालस्याद्वा ष्छलादपि ।

विद्यजन् यः पुनःकर्म वर्त्तयेद्यदि मोहतः ।

दुःखी भवति पापात्मा' इह लोके परत्र सः ॥

(१) पतिपुच्छेषु इति शेषितपुच्छकपाठः ।

(२) कार्त्तव्ये इति शेषितपुच्छकपाठः ।

(३) पूतात्मा इति शेषितपुच्छकपाठः ।

राक्षसत्वं व्रजेत्तत्र जलदानविवर्जितम्^१ ।
 पुनं संस्कारकृत्यश्चाच्छुद्धीभवति तत्क्षणात्^२ ॥
 वेदशास्त्रं पुराणानि प्रमार्शं ब्रह्मकर्माणि ।
 कलौयुगे विशेषेण प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरेल्लोकद्वयं मुदा ।
 आचार्यैस्त्रिः परिक्रम्य प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
 दद्याद्ब्रह्म्यान्नि सर्वाणि आचार्याय सुधीमते ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां
 पुनः संस्कारविधिः ।

अथ पशुपुरोडाशभक्षणौ प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

यज्ञेषु साधुवृत्तेषु धर्माऽर्जितधनेषु^१ च ।
 तत्रैव क्षपयेन्मोक्षं पशुं वृत्त्यर्थमादरात् ॥

(१) विवर्जितं इति तेष्वित्युक्तकपाठः ।

(२) भवति चोभवे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धर्माऽर्जितं धनेषु च इति क्रीततेष्वित्युक्तकपाठः ।

ब्राह्मणो^१ ब्राह्मणित्पूतं पशुं यद्यभिहारयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्भूयोवेदपारायणं स्मृतम् ॥

एतदबहुवारविषयम् । अन्यत्र^२ भक्षणे त्रिगुणं, शुद्धप्रत्यग्रह-
पूर्वकयज्ञेषु पशुभक्षणे पञ्चगव्यं पुनः संस्कारश्च ।

तदेवाह—

कूर्मपुराणे—

स्वबन्धुजनयज्ञेषु प्राप्तं यत्पशुभक्षणम् ।

पारायणं विशुद्धिः स्वाद् अन्यत्र त्रिगुणं^३ भवेत् ॥

अत्रोच्यते तु त्रैगुण्यं शुद्धे पञ्चगुणं भवेत् ।

पुनः संस्कारतः पूतः शुद्धोभवति सर्वदा ॥

तत्रप्रतिग्रहे दोषमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पशुं भक्षयतीत्यस्व द्विजः स्वात् कृतनिष्कृतिः ।

प्रतिगृह्य सुवर्षे वा ज्ञात्वाऽर्चं सम्परित्वजित्^४ ॥

अज्ञात्वा कष्टमात्रेण ज्ञानेनैव द्वयं स्मृतम् ।

अन्नभुक् पञ्चगव्येन शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

अल्पसुवर्षप्रतिग्रहे द्विगुणं अन्नभक्षणे पञ्चगव्यात् शुद्धिः ।

इति हेमाद्रौ शुद्धप्रतिग्रहीतुर्यज्ञे पशुपुरोडासभोक्तुः प्रायश्चित्तम् ।

(१) ब्राह्मणे इति श्रौतशुक्लकषाठः ।

(२) अन्यत्र इति श्रौतब्राह्मणशुक्लकषाठः ।

(३) द्विगुणं इति श्रौतशेखितशुक्लकषाठः ।

(४) संपरित्वजेत् इति शेषितशुक्लकषाठः ।

वापि च स्वाष्टमं भागं जपेर्षिशतितमं तथा ।
प्रतिघट्टं च चतुर्थांशं दत्त्वा पापैर्न लिप्यते ॥

स्नान्दे,—

प्रतिघट्टं तु रामाय नवलक्षं जपेद्बुधः ।
व्ययं कृत्वा च चतुर्थांशं यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ॥

अथेदानीं तुलादिप्रांतीयहीतृणां नदीस्नानरूप-
प्रायाश्चक्षुः ।

स्नानपुराणे,—

हंसद्वारं च केदारं नरनारायणं तथा ।
कौरवं चम्पकारख्यं ततो वाराणसीपुरम् ॥
पयागः पुष्करं क्षेत्रं गङ्गासागरं पङ्कजम् ।
जगन्नाथश्च सिंहाद्विर्द्वाक्षा रामेश्वरं तथा ॥
मार्कण्डेयं श्रीभनाद्रिः जये वाऽपि हि मध्यमे ।
ततः परं धर्मपुरीं नृसिंहोत्थनं तिष्ठति ॥

(१) हरिद्वारं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) क्षान्तरामेश्वरं तथा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) जये वापि अङ्गनापि इति शाबोपुस्तकपाठः ।

ततः सप्तनदीसंघः त्रैशैलः पुण्यपर्वतः ।
 अहोबलं महाक्षेत्रं वैद्यनाथमतः परम् ॥
 वेङ्कटाद्रिः कालहस्ती' काञ्चीक्षेत्रं ततः परम् ।
 अरुणाचलं महाक्षेत्रं महाक्षेत्रं चिदम्बरम् ॥
 कमलालयं महाक्षेत्रं 'मधुराऽऽम्बेयभागशः ।
 रामेश्वरं महाक्षेत्रं जनार्दनमतः परम् ॥
 अनन्तशयनं गोकर्णं सुब्रह्मण्यं महत्तरम् ।
 पम्पाक्षेत्रमिति प्रोक्तं पुण्यक्षेत्रं यथाक्रमम् ॥

एतानि क्षेत्राणि स्वयम्भूनि^१ ।

अथ पुण्यनद्यः,—

गङ्गा सरस्वती चैव यमुना फाल्गुनी तथा ।
 गण्डकी शोषभद्रा च नर्मदा गौतमी तथा ॥
 मलापहारी भीमरथी कृष्णा वैष्ठी तथैव च ।
 तुङ्गभद्रा तथैवाख्या नदी च भवनाशिनी ॥
 पिनाकिनी च कावेरी तास्रपर्णी महानदी ।
 पयोक्षी चञ्जुला चैव तथा वेगवती नदी ॥
 एताः पुण्यतमाः नद्यः स्मरणात् पापनाशिकाः^२ ।

(१) काञ्चक्षेत्रं इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) चिदम्बरं इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) मधुराम्बेय भागशं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) सर्वं भुवि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) पाप नाशिनीः इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

एता महानद्यः ।

अयोध्या मयुरा माया काशी काशी अवनिका ।
 पुरी द्वारवती चैव सप्तैता पुष्पवर्हिणीः^१ ।
 तीर्थेष्वेतेषु राजेन्द्र मदीष्वेतासु पूर्वजः ॥
 परिमृष्ट तुलादीनि राज्ञः पापपरायणात् ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
 गङ्गायां मौषलक्षानैः पश्चात्साङ्गुद्धिमाप्नुयात् ।
 रेवायां तु तथा ज्ञात्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥
 वर्षेण वै सरस्वत्यां प्रत्यहं विधिपूर्वकम् ।
 ज्ञानैस्त्रिषवणैः^२ सम्यक् शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥
 फाल्गुणां प्रातरारभ्य वर्षार्धं ज्ञानमाचरन् ।
 तत्रापि त्रिषवणमित्यर्थः ।
 पूर्ववच्छुद्धिमाप्नोति दानेष्वेतेषु संघर्षी^३ ।
 प्रातरारभ्य गच्छन्नामासायं ज्ञानमाचरन् ॥
 वर्षद्वयेन पूतात्मा उभयोर्लोकयोः शुचिः ।
 तत्रैव शोचभद्रायां पूर्वजः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 गौतम्यां नियमैः ज्ञात्वा नित्यकर्मांपरायणः ।
 विंशत्या मौषलक्षानेरन्दमाशेष शुभति ॥

(१) पुष्पवर्हिणीः इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) त्रिषवणैः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) संघर्षन् इति वेदितपाठः । संघर्षात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

स्नानैर्मन्त्रापहारिष्णां विंशत्याऽनुदिनं द्विजः ।
 षण्दमात्रेण तत्राऽपि शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥
 भीमरण्यां महानद्यां चर्हराषीं जितेन्द्रियः ।
 जानुदन्नजले स्निग्धा जपेन्मन्त्रं त्रियम्बकम् ॥
 सहस्रं पूर्णतां याति यदा तावद्विरम्य तु ।
 एवं मासत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति वेदिकीम् ॥
 कण्ठवेष्णां महानद्यामेकादश्यामिनोदये ।
 स्नात्वा नित्यं समाप्याऽथ नाभिदन्नजले वसन् ॥
 “नमो नारायणायै”ति जपेत् प्रणवपूर्व्विकम् ।
 माघ्याह्निकं ततः कृत्वा ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणम् ॥
 कृत्वा ततः पुनर्जम्भा सायंकाले विरम्य च ।
 षत्रतन्त्रं तदा कृत्वा पुनरेकादशेऽहनि^१ ।
 तथैव पूर्व्ववत् कण्ठे कृत्वा शुक्रे तथैव च ॥
 वर्षमात्रेण पूताब्जा तरेणोक्तद्वयं^२ सुदा ॥
 तथैव तुङ्गभद्रायां कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 जपेदहोबले शेषे कुण्डे वा राजसंज्ञिते ॥
 तथैव भवनाग्निद्यां जानुदन्नजले वसन् ।
 जपेद्वासंहगायत्रीं मासमेकं निरन्तरम् ॥

(१) पुनरेकादशो वसतः । इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) षोडशं इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति न प्रतिग्रह'दोषभाक् ।
 पिनाकिनीनदीतीरे प्रतिगृह्य तुलादिकम् ॥
 जपेत् पञ्चाक्षरं मन्त्रं शिवं पापहरं परम् ।
 ज्ञात्वा प्रातः शुचिर्भूत्वा त्रिसहस्रं दिने दिने ॥
 मासत्रयेण शुद्धः^१ स्यात् तुलादीनां प्रतिग्रहे ।
 अस्त्रच्छायां तु कावेर्यां प्रातः ज्ञात्वा यथाविधि ॥
 नित्यकर्म समाप्याऽऽशु कण्ठद्वजले वसन् ।
 जपेच्च पौरुषं सूक्तमष्टोत्तरशतं^२ क्रमात् ॥
 यावत् समाप्तिर्भवति तदा मौनं परित्यजेत् ।
 एवं कुर्वात् प्रतिदिनं शुद्धोऽभूदुत्तमात्रतः ॥
 ताम्रपर्णीनदीतीये अवगाञ्च दिनत्रयम् ।
 त्रियम्बकं जपेन्नित्यं संख्यां मनसि धारयेत् ॥
 दिनत्रये तु पूर्वोऽस्निन् निर्बिघ्नेन गराधिप ! ।
 पूतो भवति विप्रोऽसौ तुलादीनां प्रतिग्रहात् ॥
 धनुःकोट्यां तुलादीनां गृहीत्वा धनलोभतः ।
 ज्ञात्वा मध्याह्नवेलायां गत्वा रामेश्वरालये ॥
 भीपासनाम्नौ जुहुयात् विरजाहोममादितः ।
 अधःशायी^३ भवेन्नित्यं मासमेकं निरन्तरम् ॥

(१) प्रतिग्रहे दोषभाक् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) शुद्धिः स्नादिति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) अष्टोत्तरशतक्रमात् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) अधःशय्या इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

दुग्धाहारः फलाहारोदयोरेकं समाचरेत् ।

एवं मासत्रयं कुर्व्यात् तस्माद्दीपात् प्रमुच्यते ॥

एतन्नदीव्रतं यागादिकर्मकर्तृणां पूर्वोक्तनिमित्तैः अप्रतस्य,
पूतस्य तु नदीस्नानादिकर्मकरणे शरीरल्लेपणव, तदाह --

मनुः—

तुलादिसंघ्नहीतृणां पूर्व्यं शुद्धिमनिच्छताम् ।

पुनः संस्कारभीतानां' नदीस्नानमुदीरितम् ॥

प्रायश्चित्तैविंशदानां पूर्व्यं शुद्धिमतां सताम् ।

पुनः संस्कारपूतानां नदीस्नानं निरर्घकम् ॥

निरर्घकं नदीस्नानादिकमित्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहहीतृणां नदीस्नानरूप-
प्रायश्चित्तम् ।

अथ तुलादिप्रतिग्रहहीतृणां प्रायश्चित्तविशेषमाह ।

महानारदीये,—

तुलायां गोसहस्रे च लाङ्गुली विश्वमण्डले ।

सागरे चर्मन्दीधेनी महाभूतघटे वृष ॥

(१) पुनः संस्कार भीतानां इति इति क्रीतपुलाकपाठः ।

(२) विशेषेतिग्रहम् क्रीतवेचित्तपुलाकवर्णोपलब्धम् ।

तिलगर्भे कालचक्रे कोटिहोमि^१ जनाधिप ! ।
 आचार्या ये भवस्वत्न ते सर्वे दीपगामिनः^२ ॥

लिङ्गपुराणे,—

आत्मतुल्यसुवर्णेन गोसहस्रे च लाङ्गले ।
 महोदधिषु भूतास्थे घटे धेनौ^३ च चर्षणाम् ॥
 कोटिहोमि कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ।
 कार्पासपर्वते राजन् तथा लवणपर्वते ॥
 चार्द्र^४कार्ष्णाजिने ये च प्रमुखाः^५ स्युर्हिजोत्तमाः ।
 तेषामिवानुकम्पार्थमिदमाह प्रजापतिः ॥
 प्रायश्चित्तं विशुद्धार्थमिह लोके परत्र च ।

कूर्मपुराणे,—

चार्द्र^६कार्ष्णाजिने कालचक्रे लवणपर्वते ।
 कार्पासपर्वते कोटिहोमि गर्भे तिलाङ्गये ॥
 गोसहस्रे तुलायाश्च लाङ्गले विश्वमण्डले ।
 सागरे चर्षधेनी च महाभूतघटे तथा ॥

-
- (१) कोटिहोमं इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) सर्वे निरवगामिनः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) धेनोश्च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (४) कार्ष्णाजिने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (५) प्रमुखा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

आचार्यत्वं यदि प्राप्तं दानानां पुण्यसङ्गमे ।

आचार्यो 'यो भवेद्विप्रस्तस्त्रं निष्कृतिरुचते ॥

आचार्यइति वाक्यं भार्दृक्षणाजिनादिग्रहीतृषाम् तुला-
गोसहस्रप्रतिग्रहीतुराचार्यस्य ब्रह्मसदस्वर्त्विजाश्चीपलक्ष्यम्—

तद्वाह,—

वशिष्ठसंहितायां,—

आत्मतुल्यसुवर्णस्य गोसहस्रस्य च संपहे ।

आचार्यप्रभृतीनाञ्च ऋत्विजां पापनाशनम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं देहशुद्धयर्थादरात् ।

इतरदानेषु समव्यतिरिक्तेषु हिरण्यगर्भादिषु आचार्याणामिव
नेतरेषाम् । तदाह—

नारदः,—

पूर्वसुक्तेषु दानेषु तुलागोलाङ्गुलादिषु ।

आचार्याणाञ्च सर्वेषां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

(एतद्व्यतिरिक्तहिरण्यगर्भादिषु आचार्याणामिव नेतरेषां)

हिरण्यगर्भसंहितायाम्—

भार्दृक्षणाजिने राम कोटिहोमे तिलाचले ।

कार्पासपर्वते काल-चक्रे लवणपर्वते ॥

(१) यदि व इति स्त्रीतच्छेषितपुकाचपाठः ।

( ) अयं पाठः शेषितपुकाचो नास्ति ।

तिलगर्भं च गृह्णीयात्^१ सप्तस्येतेषु षोडशजः ।
 तस्यैव^२ निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुत्रवैः ॥
 पूर्वोक्तानां तुलादीनां दानानां ये द्विजोत्तमाः ।
 आचार्याः कृत्विजोभूप तेषामेवैह निष्कृतिः ॥

तत्रकारमाह^३—

देवलः—

तदानीं वा परेषुर्वा पञ्चमे वाऽयसप्तमे ।
 यस्मिन् कस्मिन् दिने वाऽपि मनसा परिशुद्धिमान् ॥
 गन्धाक्षतान् पञ्चमस्यं ताम्बूलानि कुशानपि^४ ।
 ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् आमन्त्र्य सरितस्तटे^५ ॥
 गत्वा सर्वैः समालोष्य बन्धुभिः सह पार्थिव ।
 तैरनुत्सामवाप्याऽथ प्रणिपत्य यथाक्रमम् ॥
 द्रव्यलुब्धतया^६ विप्राः मयाऽकारि प्रतिग्रहः ।
 यागादिकरषेऽग्रस्तस्तत्क्षम्यं द्विजोत्तमाः ॥

(१) राजेन्द्र इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्योपनिष्कृतिः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र हरश्चाह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) कुशानि च इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(५) आनवित्वा नदीतटं इति शेषित-पुस्तकपाठः आनवित्वा नदीतटं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(६) शोभतया इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

इति नत्वा व्रजेत्तीर्थं प्रार्थयित्वा क्षमापयेत् ।
मलापऋष्यं कृत्वा नित्यकर्म समाप्य च ॥
पुण्यादिकं ततोऽप्युत्वा दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ।
चतुर्विंशति'कान् विप्रान् देदशास्त्रपरिष्कृतान् ॥
अष्टादश द्वादश वा पर्षदर्थे' नियोजयेत् ।
स्थापयित्वा ततः सम्यक् परिषद्दिधिपूर्वकम् ॥
उपविश्य शुची देशे तदग्रे प्राप्नुव्यः शुचिः ।
पूर्णेन मनसा युक्तः प्राणायामभयं चरेत् ॥
पुण्याहवाचनं कुर्यात् तेन तोयेन मार्जयेत् ।
नान्याह्वानं' ततः कुर्यात् केचिदिच्छन्ति पार्थिव ॥
प्राणानायस्य विधिवद्देशकाली च कीर्तयेत् ।
निमित्तं कीर्तयेद्विद्वान् यस्मिन् क्षेत्रे यदा तिथौ ॥
यस्य राष्ट्रः समुत्पन्नं पापमेतत् परिग्रहात् ।
तद्भीषनाम नक्षत्रराशिपूर्व्यं समुचरेत् ॥
तत्तद्गोचं सनक्षत्रं दानमन्त्रं प्रकीर्तयेत् ।
प्रायश्चित्तमहं कुर्यां धर्मशास्त्रानुसारतः ॥
इति सङ्कल्प्य विधिवद् गन्धपुष्पाक्षतेर्मुदा ।
अभ्यर्च्य पर्षदं' सम्यक् नारायणमनुस्मरन् ॥

-
- (१) चतुर्विंशति वा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
(२) परिषदर्थे इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
(३) नान्याह्वानं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(४) परिषदं इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

तदष्टमांशद्रव्यस्य चतुर्भागस्य वास्यतः ।
 भागमेकं ततो बहूनां स्वच्छेऽक्षतपूर्वकम् ॥
 समस्तसम्बद्धित्वाद्यैर्वाक्यैः पौराणिकैः पठन् ।
 त्रिः परिक्रम्य यत्नेन प्रचम्योत्त्राय दृष्टवत् ॥
 तदग्रे दक्षिणां स्थाप्य ततो विज्ञापयेत् सुभीः ।

येन दोषः 'समुत्पन्नः तन्निमित्तम् । तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तं
 करिष्ये इति विज्ञाप्य' तदग्रे स्थातव्यम् ।

सभा तु तत् समाष्टङ्ग तेन विज्ञापितं वचः ।
 नत्वा विप्रान् सप्त पञ्च त्रयं वा विदुषां सुदा ॥
 पूर्वोक्तदक्षिणां दत्त्वा प्रेषयेदनुवादकम् ।
 प्रेषयन्त्विति तानुक्त्वा स्मरेत्पारायणं विभुम् ।
 तत्रैकं विदुषां शान्तमनुवादाद्यर्थादरात् ॥
 दक्षिणां बहुशो दत्त्वा प्रेषयेदुर्द्ध्वोत्तमाः ।
 सोऽपि ज्ञात्वा दभेपाणिः कर्त्तारमनुबोधयेत् ॥
 तन्नोचनामनक्षत्रमनुवाद्यार्थोपदेशयेत् ।
 तस्मैवमनुवादाच्च श्रुत्वा वाक्यं समाचरेत् ॥
 हिरण्यस्नानरूपेण प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
 प्राच्याङ्गवपनं कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 स्नानं कृत्वा पञ्चगव्यैस्तप्तस्नानैः पृथक् पृथक् ।
 गोदानञ्च ततः कुर्यात् प्राच्याङ्गपरिपुष्टये ॥

(१) दोषं समुत्पन्नं इति क्रीतशेषिततदुक्तकथाः ।

(२) परिदृष्टये इति क्रीतशेषिततदुक्तकथाः ।

उदीच्याङ्गानि सर्व्याणि शालाहोमं ततः परम् ।
 नान्दीत्राहं वैष्णवाख्यं पञ्चगव्यमनुत्तमम् ॥
 शालाहोमं ततः कुर्यादुत्तराख्यं विषस्रवः ।
 पुनर्गोदानकृत्वा र्त्ता दग्धदानमनुत्तमात् ॥
 भूरिदानं ततः कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्सुधीः ।
 एवं कृते द्विजोनिखं सुक्तोदोषात् परिषदात् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति दुःखी स्वाज्जन्मजन्मि ।

अथ प्रायश्चित्तप्रकारः ।

आदौ मत्तापकर्षणं ज्ञानं, ततः परिषन्नेशनं, अष्टाविंशतिरष्टादश
 द्वादश वा विप्रा विहांसः परिषदर्थे नियोज्यः, ततः परिषदपे
 चैवं कल्प्या, परिषदभ्यर्चनं सङ्कल्पितद्रव्यं वस्त्रान्तरे बद्धा दर्भपाणि-
 र्मुकुलितहस्तः “समस्त्रं सम्य”दिति मन्त्रमुच्चरन् परिषदं चिः प्रद-
 क्षिणीकृत्य, दण्डवत्प्रणम्य, दक्षिणां पविषदपे निधाय, मुकुलित-
 पाणिः सन्—हे परिषत् मदीयां विज्ञापनां अवधार्ये, मया क्षम-
 पितामिमां सौवर्षां दक्षिणामल्पीयसीमपि यद्योक्तदक्षिणात्वेन
 स्वीकृत्य, काश्यपगोत्रममुकराशीजातममुकशास्त्राभ्यायिनममुक
 नामधेयं मामुच्चर, इत्युक्त्वा पुनः प्रणम्य उत्थाय मुकुलितकरः सन्—
 हे परिषत् पूर्व्वेद्युर्यस्मिन् कस्मिन् दिने वा अमुकनदीतीरे अमुक
 देवसन्निधौ अमुकपुण्यकाले अमुकगोत्रेण अमुकनक्षत्रेण अमुकराशी

जातेन अमुकनामधेयेन धर्मवर्तिना राज्ञा विप्रेण वैश्येन वा कृतेषु तुलादिमहादानेषु काश्यपगोत्रस्य अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य अमुकशाखाध्यायिनो ऽमुकनामधेयस्य मम देवात् प्रतिग्रहः प्राप्तः, तस्माद् ब्रह्मराजसत्वभयनिवृत्तिद्वारा तुलादिदानेषु प्रतिग्रहात् ज्ञानसम्बन्धादिनित्यकर्मांशरूपतद्दोषपरिहारद्वारा च उत्तरत्रसम्बन्धादिनित्यकर्मानुष्ठानाधिकारसिद्ध्यर्थं युष्मदनुज्ञया प्रतिग्रहलब्धस्य धनस्य चतुर्थभागेन धर्मशास्त्रोक्तविधिना प्रायश्चित्तं करिष्ये—इति सङ्कल्प्य, पुनः प्रशस्य-उत्थाय तदधे मुकुलितपाणिः सन् तिष्ठेत्, पूर्वसङ्कल्पस्त्वेवमेव । अशेषैवापरिषेत्तदा विचार्य सप्त पञ्च त्रीन् वा विदुषोविप्रान् परिषद्द्विषासमदक्षिणया तोषयित्वा “हे विद्वांसः यूयं सम्यग्विचार्य अमुकगोत्रेणाऽमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन अमुकशाखाध्यायिना अमुकनामधेयेन युष्मत्सन्धिधौ विज्ञापितस्य तुलादिदोषमहादानेषु मध्ये यस्य कस्यचित् प्रतिग्रहात् यत्पापमुत्पन्नं तेन तत्रप्रतिग्रहात् प्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं सम्बन्धादिनित्यकर्माणि मंशितानि तत्पापापनोदनं प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रेषु निश्चित्य पुंस्वप्रत्याख्यायरूपेण स्वपदिशतेकं तत्पापोच्चारणदत्तं प्रेषयत च” इति । ततः परिषत् प्रेषयेत् विधायकम् ।

अथ विधायकवाक्यम् ।

सर्वे ज्ञातवन्तः—एकं विपश्चितं यद्व्युत्पन्नधारणोच्चारणद्वयं स्वदक्षिणातुल्यदक्षिणया सभास्य ब्रूयुः “भो अनुवादक इत आगच्छ इमां दक्षिणां स्वीकृत्य अमुकनदीतीरे अमुकदेवसन्निधौ अमुकपुण्यदिवसे अमुकगोत्रस्य अमुकनक्षत्रस्य अमुकरागौ जातस्य अमुकशाखाध्यायिनोऽमुकनामधेयस्य एतस्य पूर्वेषुः यस्मिन् कस्मिन् दिने वा तुलादिषोडशमहादानेषु मध्ये यस्य प्रतिग्रहात् यत्पापमुत्पन्नं तेन तत्प्रतिग्रहात् एतस्य उपनयनप्रभृत्वे तत्क्षणपर्यन्तं सञ्ज्ञादिनित्यकर्मणि भंगितानि तत्तत्पापनोदनं प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रेषु निश्चित्य पविषन्निर्णीतं शक्यप्रत्यान्वयरूपेणाऽस्य उपदिशेत्येकं अनुवादकवाक्यम् । स तु सचैकं ज्ञात्वा दर्भपाणिः सन् कर्त्तारमधिकृत्य उत्तानपाणिः सन् “हे काश्यपगोत्र अमुकनक्षत्रे अमुकरागौ जात अमुकशाखाध्यायिन् अमुकनामधेय त्वया परिवर्त्तन्निधौ विज्ञापितस्य पापस्य अपनोदनस्यस्मिन् निर्णीतं सर्वप्रायश्चित्तं प्राप्नोदीच्छाङ्गसहितं पूर्वोत्तरशाखाहोमाशुगतं वैष्णवादीनां त्राससहितं एकमखण्डं शक्यप्रत्यान्वयरूपेणोपदिशति, विधायकमुखेनाशेषपरिवर्त्तनां प्रेषितवती च, अहमपि उपदिशामि, सावधानः समाकर्ण्य, काश्यपगोत्रासुकनक्षत्रे अमुकरागौजात अमुकशाखाध्यायिन् अमुकनामधेय तवाऽसुकनदीतीरे अमुकदेवसन्निधौ अमुकपुण्यदिवसे अमुकगोत्रे च अमुकनक्षत्रे अमुकरागौ जातेन

अमुकनामधेयेन स्वधर्मवर्तिना राज्ञा कृतेषु तुलादिषोडशमहा-
दानेषु मध्ये यस्य दानस्य प्रतिग्रहात् यद्यत्पापमुत्पन्नं तेन इतः
पूर्वं त्वया चरितनित्यकर्मणां फलमपि भ्रंशितं, इतःपरं
सन्ध्यादिनित्यकर्मणानुष्ठानाधिकारसिद्धयर्थं एतत्पापनोदनं प्राजा-
पत्यकृच्छरूपमर्द्धं प्रतिकृत्य-विप्रेभ्यः प्रतिग्रहयेत् षड्गुणितं
प्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं विशोधनं भवति, क्षत्रियेभ्यो द्विगुणं विशोधनं
वणिग्भ्यश्चेत् त्रिगुणितं शूद्रेभ्यश्चेत् षड्गुणितषड्भुवं प्राजापत्य-
कृच्छ्रात्मकं विशोधनं भवति । राज्ञा इत्यादिदोषबाहुल्यात्
तत्प्रतिग्रहे अशीत्यधिकसहस्रप्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्वायात्मकसर्व्य-
प्रायश्चित्तं प्राचोदीच्याङ्गसहितं पूर्वोत्तरशालाहोमवैष्णवनाम्दी-
न्वाहपञ्चगव्यानुसङ्गतं सर्व्यप्रायश्चित्तं, साक्षाच्चर्यायां शक्तचेदाचार-
पूतो भव, साक्षाच्चर्यायामशक्तचेत्प्रत्यान्वायानाचर धेनुदानसमुद्ग-
नामिनदीक्षानसंहितामात्रवेदपारायणायुतगायत्रीजपद्विंशतप्राणा-
यामष्टत्युज्जयमन्त्रसहित-सहस्रतिलहोम- द्वादशब्राह्मणभोजनानि
प्रत्यान्वायाः एतैः प्रत्यान्वायरूपैरस्मिन् सर्व्यप्रायश्चित्ते काश्यप-
गोत्रेण अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन अमुकशाखाध्यायिना-
ऽमुकनामधेयेन त्वया सम्पूर्णमनुष्ठिते सति काश्यपगोत्रः अमुक-
नक्षत्रेऽमुकराशौ जातोऽमुकशाखाध्यायी अमुकनामधेयोऽसौ
(जातोऽमुकामुकशाखाध्यायी अमुकनामधेयोऽसौ,) अमुकनदीतीरे
अमुकदेवसन्निधौ अमुकपुण्यदिने अमुकनक्षत्रेऽमुकराशौ जातेन
अमुकनामधेयेन स्वधर्मवर्तिना राज्ञा कृतेषु तुलादिषोडशमहा-
दानेषु यस्य दानस्य प्रतिग्रहात् ब्रह्मराजसत्वमवशम्भावि, तस्मा-

दिनः पूर्वं सञ्ज्ञादिनित्यकर्मभ्रंशलोपात् सर्वेभ्यः पापेभ्यश्च सुप्तो भूयादित्यनुवादकश्चेर्षदेत् । परिषदपुत्रकवाक्येन तत्रास्त्विति वदेत्, अनुवादकोऽपि आन्त्रभावया पुनर्वदेत्, परिषत् अपि तथाऽस्त्विति पुनर्वदेत् । तस्माद्देशादपक्रम्य शुद्धाचमनं कृत्वा कृच्छ्रादि शक्यप्रत्यान्वायरूपेषु स्वयं वा ब्राह्मणसौर्वा कारयित्वा, प्राच्याङ्गभूतानि दन्तधावनपवनमृद्वस्रगोमूत्रगोमयचौरदधिसर्पिभिस्तप्तान्त्रैः पृथक् पृथक् कृत्वा, प्राच्यां गोदानं कृत्वा, प्राच्याङ्गभूतं पूर्व्यशास्त्राहोमं कृत्वा वैष्णवनाम्दीत्याद्यं कुर्यात् । अनन्तरं ब्रह्मकूर्श्वविधिना पञ्चगव्यं पीत्वा तदङ्गदशदानानि कुर्यात् । उदीष्याङ्ग उत्तरशास्त्राहोमं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । अनन्तरं पुनःसंस्कारविधिना पुनः संस्कारं कृत्वा पूनो भवेत् । उभयोर्लोकयोर्ध्ववहारचमो भवेत् । एवं कोटिहोमाचार्यादीनां प्रायश्चित्तं । कालचक्रातिसगर्भप्रतिषेहीतृषां अपि एवं प्रायश्चित्तम् । नाऽन्यथा ऋद्धो भवति ।

तदाह—

गौतमः—

यथा चर्ममयोवस्त्रो यथा दाहमयो 'मृगः ।

तथा निष्कृतिहीनोऽसौ द्विजोलीकपिगर्हितः ॥

यागादिकमकृत्वा तु प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

अपवित्रः सदा भूयाद् अनर्हः सर्व्यकर्म्मसु ॥

योवा क्रीवा द्विजोत्तरे विप्रस्वाऽज्जतनिष्कृतेः ।
 गृही वदिव भुञ्जीयाद् गोमांसाद्यौ निगम्यते ॥
 द्विजस्वाऽज्जतचित्तस्य गृहे निवृत्तं समाश्रिताः ।
 बालपक्षाः पिशाचाश्च श्लथानसहस्रं गृहम् ॥
 पितरोनाऽत्र भुञ्जन्ति तदेव ऋषिपुङ्गवाः ।
 न विष्णुः पृथिवी गावः शपन्त्यथ नराधमम् ॥
 इति ।

इति हेमाद्री तुलादिदानेषु प्रतिगृहीतृणां
 आचार्यादीनां प्रायश्चित्तविधिः ।

अथ तुलादिदानेषु प्रतिगृहीतृणां आचार्यादीनां
 भयहरयन्त्रोत्तारप्रकारमाह ।

मन्त्ररहस्ये,—

तुलापुरुषादिदानेषु कालपुरुषप्रतिगृहे ।
 गाढालिङ्गनदाने च सहायां 'रोगिणो गृहे ॥
 अथां मार्जनकाले च आसन्नमरश्चि गृहे ।
 शवदर्शनकाले च संप्रानि रक्तदर्शने ॥

एतेषूक्तेषु कालेषु पिशाचाः सञ्चरन्वतः ।
 केचित्तु वायुरूपेण केचिच्च जनदर्शने ॥
 दातुः प्रतिपञ्चीतुर्वा दृष्ट्वा केचिच्चरन्त्युत ।
 तत्कार्तुः सर्व्यपापानि दानमात्रे ब्रजन्वथ ॥
 बदन्तः प्रविशन्वत्त आचार्य्यं भयविह्वलम् ।
 तदानीं वा परिच्युर्वा पञ्चमे दशमेऽपि वा ॥
 पक्षे वा मासमात्रे वा द्वितीये वा तृतीयके ।
 शिरःकम्पो ज्वरोवाऽपि शूलं वा कुष्ठिमध्यतः ॥
 भ्रमः सर्व्ये च दुर्मान्तं करपादनिपीडनम् ।
 सर्व्यदा भ्रमः ऽपि स्वाद् एतदेव विचेष्टितम् ॥
 मन्दाग्निरक्षिर्निर्व्यं एतन्नक्षत्रमीरितम् ।

कोटिहोमकाले शिरोभ्रमणादिकम् । आलिङ्गनदाने स्वयं
 वा पतति पादद्वन्द्वौ वा न चक्षतः । रत्नदर्शने स्वकाशे, कुचपदर्शने
 महाभीतिः सेव व्याधिहेतुः—

तेषां च रक्षणायां लोकानां हितकार्य्या ।
 सर्व्यपापहरं पुच्छं सर्व्योपद्रवनाशनम् ॥
 सर्व्यभूतहरं दिव्यं सुदर्शनमनुत्तमम् ।
 वक्षामि नृषु राजेन्द्र सर्व्यभूतपलायनम् ॥
 भूर्जं वा तालपत्रे वा खर्बं वा राजतेऽपि वा ।
 लिखित्वाऽत्र पूर्व्वं ब्रह्म दानकाले वहेत् करे ॥
 तं दृष्ट्वा प्रपलायन्ते महाभूताः दिग्योदय ।
 भूर्जपत्रे लिखेद्यन्तं सर्व्यकार्पासमाश्रया ॥

गोरोचनेन पूताञ्जा प्राङ्मुखोदस्रुतःशुचिः ।
 पत्रमध्ये लिखेद्यन्त्रं रेखात्रयसमन्वितम् ॥
 चतुःशूलं चतुर्हिंसु तन्मध्ये तं वृकेसरिम् ।
 लक्ष्मीबीजं लिखेत्पूर्वं प्रक्रादं पश्चिमे लिखेत् ॥
 दक्षिणे मातृतं बीजं उत्तरे गारुडं लिखेत् ।
 दुर्गाभिरष्टपूर्वाभिवलयाकारमालिखेत् ॥
 एवं यन्त्रं लिखित्वाऽऽदी पूजयेत्स्वपुण्यकैः ।
 नानाविधैः फलैश्चैव धूपदीपनिवेदनैः ॥
 पूजयित्वा न्यसेद्यन्त्रं स्वर्णं वा राजतेऽपिवा ।
 बध्नीयाद्यस्तमूले तु सर्व्यभूतनिवारणम् ॥
 प्रतिग्रहेषु' दानानां तुलादीनां विशेषतः ।
 रक्षमध्ये कोटिहोमे शवसन्दर्शने तथा ॥
 अशानमध्ये राजेन्द्र निर्भोक्तः स भवेद्ददी' ।
 नीरोगो जायते पश्चात् नारसिंह'प्रसादतः ॥
 दानप्रतिग्रहे काले मार्ज्जनेनाऽन्यतोऽपिवा ।
 बध्नीयात् सर्व्यथा यन्त्रं तत्स्त्रीपुत्रोऽथ बालकः ॥
 आयुः पूर्णञ्च सर्व्वेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।
 इति हेमाद्री तुलादिप्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां
 भयनिवारणसुदर्शनोद्धारः ।

(१) प्रतिग्रहेषु, इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(२) गती इति खेचित पुस्तकपाठः ।

(३) नारसिंहाः प्रसादतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तथापि भयबहानामाचार्याणाञ्च ऋत्विजाम् ।
ज्वरादिरोगहरमृत्युप्रतिमापूजाविधानं
होमप्रकारञ्च दर्शयति ।

मार्कण्डेयः—

तथापि भयबहानामाचार्याणाञ्च ऋत्विजाम् ।
दानप्रतिग्रहे काले मृत्युरायाति सर्वथा ॥
अश्वकारतया राजन् उत दीत्या महत्तया ।
अथ वा जलदोषेण दृष्ट्या वाऽन्यस्य पापिनः ॥
व्याधिराविशते देहे आचार्यस्य द्विजन्मनः ।
कम्पः शूलं शिरःशूलं पातनं पादघातनं ॥
पित्तञ्च वमनञ्चैव अन्वद्विदिरथाऽपि वा ।
बहुमूलं बहुमलं बहुवाक् सर्वदा भ्रमः ॥
ततल्लक्षणमेतेषामाचार्याणां जनाधिप ।
मृत्युस्तु वायुरूपेण अङ्गमाविशते सदा ॥
तदा तत्परिहारार्थं मृत्युपूजां समाचरेत् ।
मृत्युं स्वर्णमयं कृत्वा पलमानसुवर्णतः ॥
चतुर्भुजं नीलवर्णं दीर्घास्त्रं रक्तलोचनम् ।
रक्तपात्रञ्च खड्गञ्च पाशं शूलञ्च पाणिभिः ॥

(१) भयबहानां इति ऋतपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) समाचरे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सुवर्णमयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

दधानं पद्ममध्वस्त्रं पूजयेद्दद्यादधिशान्तये ।

आचार्यः पूजयेन्नृत्यं रत्नमन्त्राचतेर्मुदा ॥

तिलपद्मे पूर्वमाने स्वगृहे शुद्धदेशतः ।

“परं सृत्यो” इति पूजामन्त्रः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः प्रदक्षिण-
नमस्कारैश्च पूजां समाप्य, तदीशानभागे स्वच्छित्ते समिदाज्य-
चरुभिर्हीमं कुर्व्यात्, होमपूजायां च एव मन्त्रः । होमान्ते
अपसृत्यूसरस्वमार्जनवद्भोगिणं मार्जयेत् । द्विवर्षत्रिवर्षचतुर्वर्ष-
मध्ये यदा रोगोद्भवस्तदैव सर्वमेतत् कार्यं, आचार्यादीनां
अन्वया सृत्यूसरणं न भवति ।

होमान्ते मार्जनं कृत्वा ततोदानं समाचरेत् ।

आचार्यं गन्धपुष्पाद्यैरलङ्कृत्य यथार्हतः ॥

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ।

“तिलाः पापहरानित्यं” इति तिलदानम् । “शीतवातोष्ण-
सन्धाण”मिति वस्त्रदानम् ।

सृत्यूरूपामिमां दिव्यां सर्वरोगोपशान्तये ।

महाभयनिरासार्थं दास्येऽहं द्विजवल्गव ॥

प्रतिग्रहसमुद्भूतं पापं मे यदुपार्जितम् ।

तत्सर्वं विलयं यातु व्याधिर्मे नाश्रयतामियात् ॥

इति प्रतिमादानमन्त्रः ।

ततस्तु प्रतिमा देया दशगावः स्वयन्भुवे ।

एतद्भोगविह्वलार्थं ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥

कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तम् ।

६५८

एवं यः कुर्वते 'सोऽथ सद्योरोगात् प्रमुष्यते ।
अथवा दोषमाप्नोति जन्मजन्मनि पार्थिव ।

इति हेमाद्रौ आचार्यादीनां अघरादिसर्वरोगहरस्तु-
प्रतिमादानविधिः ।

अथेदानीं कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

योविप्रः कोटिहोमेषु लक्षहोमेषु वा नृप ।
आचार्यत्वं यदा कुर्यात् तदा नश्यन्ति तत्क्रियाः ॥
देहान्ते नरकं गत्वा पिशाचोमूकसंज्ञकः ।
न तस्य^१ निष्कृतिर्नास्ति त्रिः परिक्रमणाद्भुवः ॥

लैङ्गे—

कोटिहोमेषु योविप्रोनिर्निमित्तं प्रधानभाक् ।
महान्तं नरकं भुङ्क्ता पिशाचोजन्मनां त्रये ॥
निष्कृतिः कुत्रचिद्दृष्ट्वा शम्भुना लोकशम्भुना ।
त्रिः परिक्रमणाद्भूमेइत कालीनिवेशनम् ॥

(१) बस्तु इति ज्ञेयत उपलक्षणात् ।

(२) तस्य वै इति ज्ञेयत उपलक्षणात् ।

आजम्पतनात्तिष्ठेत्तदा शुभिमवाप्नुयात् ।

तदाह —

गौतमः—

कोटिहोमेषु नियमा बहवः सन्ति पार्थिव ।
 मौनं पद्मासनं ध्यानं हविष्यान्नञ्च भक्षणम् ॥
 स्थण्डिले शयनं गन्धताम्बूलादीनि वर्जयेत् ।
 मन्त्रान्तमुच्चरन् हुत्वा हविरुत्तानपाणिना ॥
 कृमिकीटास्थिकेशादिबाहुष्याद् धान्यमध्यतः ।
 संत्यज्य विविधानेतान् ऋत्विजो वर्त्तयन् सदा ॥
 दीषान्नियमसन्ध्यागान् न होमफलमश्नुते ।

महाराजविजये,—

अन्नतस्तु तिलान् हुत्वा परार्थं शुभमन्त्रतः ।
 स एव ग्रामचाण्डालस्तद्भद्रा नाऽऽलपेत् सुधीः ॥
 चतुर्दश चाण्डाला ग्रामस्थास्तानाह ।

शिवपुराणे,—

रजकशर्मकारश्च नटीवरुड एव च ।
 कैवर्त्तमेदभिक्लाय स्वर्णकारस्तु सौचिकः^१ ॥
 तक्षकस्तिलयन्त्री च सूजक्ष्मी तथा ध्वजी ।
 त एते ग्रामचाण्डाला वास्रात्रेणाऽपि नाऽऽलपेत् ॥
 परार्थं काशिकायायी दत्ताग्निः कीकसानुगः ।
 अतोऽपि दीषबाहुष्यात् होममेनं परित्यजेत् ॥

(१) सूजक्ष्मी इति श्रौतपुराणपाठः ।

कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तम् । ६६१

ईषन्मात्रस्य सौख्यस्य 'कृते दोषान् जिहासुभिः ।
नृभिस्त्याज्योलक्षहोमः कोटिहोमोऽपि णार्थिव ।

ब्रह्माण्डे,—

होमकृत्वा वृथा विप्रः कोटिं लक्षमयाऽपि वा ।
यागाद्यभावे कुर्वीत प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
विप्रस्याऽर्थं कृते होमे षड्ब्रह्मं कच्छमाचरेत् ।
बाहुजार्थं कृते होमे तदेतद्विगुणं चरेत् ॥
वणिग्भ्यस्त्रिगुणं प्रोक्तं पादजेभ्यस्तुर्गुणं ।
भंस्कारार्थं कृते होमे षाड्गुण्यं पूर्व्ववचरेत् ॥
सदस्यब्रह्मणोरर्हं तदर्हं ऋत्विजां स्मृतम् ।

पूर्व्वोक्तप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

लक्षहोमे कोटिहोमे आचार्यं ऋत्विजोऽथवा ।
तद्दोषपरिहारार्थं अकृत्वा निष्कृतिं शुभाम् ॥
पैशाच्यमनुभूयाऽन्ते तिलघातो भवेद्भुवि ।
भिषक्स्त्रीषु च जन्मानि गर्हभः पञ्चजन्मसु ॥
वानरत्वं भवेत्पश्चात् कालासस्ततःपरं ।
ततोभुवं समासाद्य बहुरोगो प्रजायते ॥

आचार्याहं तयोः प्रोक्तं तदर्हं ऋत्विजां पृथक् । इति ।

प्रायश्चित्तं पूर्व्वोक्तरूपं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्यात् । लक्षहोमोऽपि

(१) दोषवानन्वभिष्णुभिरिति कृतकेचित्तपुस्तकपाठः ।

एवमेव । लक्ष्मीमे कोटिहोमे प्रायश्चित्तमाचार्यस्य । तदर्धं
सदस्यब्रह्मणोस्तदर्धं ऋत्विजां तदाह—

बोधायनः—

लक्ष्मे तत्कोटिहोमाहं प्रायश्चित्तं तथाऽनधीः ।

तदर्धसुभयोः प्रोक्तं तदर्धं ऋत्विजां पृथक् । इति ।

तदेतत् प्रायश्चित्तं सर्व्वं पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ कोटिहोमे लक्ष्मीमे च प्रधानर्त्विजां
प्रायश्चित्तम् ।

(अथेदानीं कालचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—)

कूर्मपुराणे,—

जन्मन्येकत्र पैशाचः कालचक्रप्रतिग्रहे ।

विप्रो भवति दुष्टात्मा पूर्व्वजैः कारणैर्विना ॥

मत्स्यपुराणे,—

भोगासक्तो हि जोविहान् सीरक्षेभे प्रतिग्रहे ।

पिशाचो भवति क्षिप्रं राष्ट्रः पापानुवर्त्तिनः ॥

(—) चक्रं पाठः श्रुतं केचित्तदुष्कृतोर्नापद्यते ।

तस्येह निष्कृतिर्नाऽस्ति तप्तकृच्छ्रयताहिना ।
सत्क्रियास्तस्य नश्यन्ति पुनः संस्कारमर्हति ॥

गारुडपुराणे—

मुखजो यमचक्रस्य संग्रहे पापममृते ।
पिशाचत्वं भवेत् तस्य जन्मन्येकत्र भूमिषु ॥
निष्कृतिः कथिता विप्रैस्तप्तकृच्छ्रयतत्रयात् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति अकृत्वा नियमानिमान् ॥

स्यविरयोः पित्रोः संरक्षणं पशुदर्शपौर्णमासादयः एते नियमाः,
एतेषां नियमानां लोपे दोषप्राप्तिः तस्मादेतत् परिपूर्णाधिं काल-
चक्रकालपुरुषादिप्रतिग्रहः । तद्व्यस्य सञ्ज्ञस्य परित्यागेन एकां
रजनीसुपोष्य पञ्चगव्यप्राशनं विशोधनं, अन्यथा तप्तकृच्छ्रयतत्रयम्
प्रायश्चित्तं कुर्यात् । उभयोरेतयोरभावे पिशाचानन्तरं सहस्र-
वृषणोनाम ऋग्विशेषो जायते । तदाह—

कीर्त्तं,—

पित्नादिरक्षणाभावे नियमानामसम्भवे ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु सहस्रवृषणो ऋगः ॥
ततः परं वराहः स्वाद् विडालस्त्रिषु जन्मसु ।
तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
उभयोर्लोकयोः पूज्य उभौ लोकौ तरेत्तदा ।
इति हेमाद्रौ कालचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कालपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे.—

रात्रः पीडानिवहस्य सूर्यसोमग्रहेऽपिवा ।
 पुष्यकाले पुष्यतीर्थे द्विजोभोगपरायणः ॥
 गृह्णीयात् कालपुरुषं रात्रोदोषानुवर्त्तिनः ।
 यमस्य सदनं गत्वा यमपाशनिपीडितः ॥
 ततः परं पिशाचोऽभूत् शून्यागारेषु वर्त्तयन् ।
 सन्नासयन् जनान् सर्वान् बालवृद्धातुरानिह ॥
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा गायत्र्याः पञ्चलक्षतः ।
 तिलाः सन्तोह यावन्तस्तावत्कालं न निष्कृतिः ॥
 पञ्चलक्षेण गायत्र्यास्तिलाभक्षीभवन्त्यतः ।

लेङ्गे,—

काश्यादिपुष्यतीर्थेषु पुष्यकालेषु भूमिपात् ।
 गृह्णीयात् कालपुरुषं द्विजोयो निर्निमित्ततः ॥
 स तु कालवशं याति बहुशुक्लयाऽऽहृतः ।
 शून्यागारेषु सर्वेषु पिशाचः सञ्चरन् भवेत् ॥
 पञ्चलक्षैर्वेदमातुर्निष्कृतिर्नाऽस्ति चाऽन्यथा ।
 यावन्तोऽत्र तिलाः सन्ति पुरुषे कालसंज्ञिते ।
 तावन्थेतानि पापानि रात्रस्तस्य प्रतिग्रहात् ॥
 तदा विशन्ति तं विप्रं तस्माद्दिप्रः स पातकी ।
 तं कदा नाऽऽक्षपेद् ब्रह्मन् तथा तं नाऽवलोकयेत् ॥

तस्माद्विद्युतिं कुर्वीति पञ्चलक्ष्मेर्न चाऽन्यथा ।
 'सर्व्वम्ययं वा कुर्वते यागार्थञ्च न दोषभाक् ॥
 कालपुरुषं कालचक्रं हयमेतत् समं भुवि' ।
 यमसु कालपुरुषचक्रं तस्माऽऽसुधं पृथक् ॥
 'उभयं यदि गृह्णीयाद्दोषस्तत्र न गण्यते'
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा उभयं सन्तरेत्तदा ॥

इति हेमाद्रौ कालपुरुषप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं गजप्रतियहप्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

गजप्रतियहोता चेद्विप्रः पुञ्जाहसङ्गमे ।
 नित्यं नेमित्तिकं काम्यमिष्टा'पूर्त्तादिकञ्च यत् ॥
 तत् सर्व्वं विलयं याति भिन्नभाङ्गोदकं यथा ।
 नित्यकर्त्तव्यफलाभावाच्चक्रीभवति भूतसे ॥

- (१) सर्व्वं इति चेद्विप्रतुल्यकषाठः ।
- (२) विप्रो इति श्रौततुल्यकषाठः ।
- (३) पुरुषे इति श्रौततुल्यकषाठः ।
- (४) उभयोः इति श्रौततुल्यकषाठः ।
- (५) गण्यते इति चेद्विप्रतुल्यकषाठः ।
- (६) इष्टपूर्त्तादिकर्त्तव्यं श्रौततुल्यकषाठः ।

'चक्री कुलालकः, नित्यं ज्ञानसन्ध्यादि, नैमित्तिकं गङ्गा-
ज्ञानादि, काम्यमनन्तव्रतादि, इष्टमग्निष्टोमादि, पूर्णं तटाक-
धननिक्षेपादि ।

तदेवाह,—

कौर्मो— (पूर्णमधिकृत्य)

तटाकोधननिक्षेपो ब्रह्मस्वायं सुरालयः ।

'तद्भूर्तिर्वनकासारी सप्तसंस्थानमिषते' ॥

चतुर्हय चाण्डालभेदाः—

मार्कण्डेयपुराणे—

रजकश्चर्माकारश्च नटोवुरुड एव च ।

कैवर्त्तभेदभिन्नाश्च स्वर्णकारस्तु सीचिकः ॥

तक्षकस्त्रिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजी ।

चतुर्हय समा ह्येते चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ॥

नित्यकर्षभ्रंशो^१ नामधारक इत्युच्यते ।

तदेवाह—

शिवपुराणे—

(१) कुशाह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

( ) चर्व पाठः क्रीतचेष्टितपुस्तकवर्णोर्द्धयते ।

(२) तक्षतीरिति क्रीतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) चन्मानपिति क्रीतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

(४) भ्रंशे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'शुद्धापतिः कर्महीनो वेदहीनश्च मूषकः ।
 भूतः प्रतिषेधोराजन् गर्हितः' साधुवर्तिनाम् ॥
 यागाद्यसम्भवे तात न च दोषः प्रतिषेधे' ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति दुःखी स्वात्मजन्मनि ॥

शशुरहस्ये—

निष्कृतिस्तस्य कथिता गजं यः सम्परित्वजेत् ।
 चान्द्रायणत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे,—

हस्तिनं यो नु गृह्णीयान् मञ्जुसाम्बुह्लाग्नितम्^१ ।
 तस्यैव नित्यकर्माणि न फलन्ति द्विजन्मनः ॥
 चान्द्रायणत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारकृद्द्विजः ।
 सिद्धिमाप्नोति चाण्डालादन्यथा पतितोभवेत् ॥ इति ।
 चान्द्रायणलक्षणं कण्डप्रकारे^२ अभिहितम् ।

भविष्योत्तरे ।

मञ्जुसाम्बुह्लावचं हस्तिनं पापदायिनम् ।
 देवालये पुञ्जतीर्थे यो गृह्णीयाद्विजाधमः ॥

- (१) मूर्धपरितरिति श्रौतशुक्लकथाः ।
- (२) गर्हितं इति शेषितशुक्लकथाः ।
- (३) साधुवर्तिना इति श्रौतशुक्लकथाः ।
- (४) प्रतिषेधः इति शेषितशुक्लकथाः ।
- (५) मञ्जुसाम्बुह्लाग्नितः इति श्रौतशुक्लकथाः ।
- (६) कण्डप्रकारेऽपि इति शेषितशुक्लकथाः ।

कुलासकः स सद्योऽभूत् तस्व जित्स्व विनश्यति ।
 चान्द्रायचक्रयं कृत्वा यद्विमाप्नोति दैहिकीन् ॥
 पुनः संस्कारपूतात्मा कुर्याद्यागादिकं पुनः ।
 अन्यथा दीवमाप्नोति पुत्रहीनोऽपि जायते ॥

इति हेमाद्रौ गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं श्वेताश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

श्वेताश्वपुराणि,—

पुरा दुर्व्याससः ग्रापाङ्गतेऽर्ष्यः पुरन्दरः ।
 तदर्थं मथितः^१ सिन्धुर्दिविजैरशुरान्वितैः ॥
 ऐरावतः कल्पतक्षकान्द्रमाः कमलाक्षया^२ ।
 उच्चैःत्रवाः समुत्पन्नः श्वेताश्वस्तदनन्तरम् ॥
 देवमध्ये हरिः साक्षादिदमाह वचस्तदा ।
 मृक्षन्तु देवताः सर्व्याः श्वेताश्वं तं भुवस्वले ॥
 सपत्न्यात्वं सोपकरं सायुधं व्याधिर्बर्जितम् ।
 यो राजा विप्रसाल्कुर्यात्^३ स गण्डेभ्यामकं पदम् ॥

(१) मथ्यते इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) कमलोद्भवा इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) कन्या इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

तं ह्ययं योशु श्चञ्जीवात् द्विजः पापपरायणः ॥
यागादिकमकृत्वा तु चान्नभोगपरायणः ॥
स भवेत्कारणे विप्रो गर्हभः क्षीधस्तदुतः ।
तस्य तु निष्कृतिः^१ प्रोक्ता ततस्तच्छ्रयतनयात् ॥

सिद्धपुराणे,—

श्वेताश्वं पुण्यकालेषु सुख्यकालेषु पर्वण्येषु ।
सायुधं सप्तपञ्चाशसुपस्कार^२समन्वितम् ॥
निष्कारणं द्विजोष्टृत्वा भवेद्द्वै^३ गर्हभोभुवि ।
तस्मैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥
ततस्तच्छ्रयं कृत्वा श्रेयानां वपनं चरेत् ।

अथ शतत्रयमित्थर्थः ।

उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्वति ।
यागादिकारणे तस्य पञ्चगव्यमखं सज्जत् ॥
न प्रायश्चित्तम् । तस्मात्^४ परिशुद्धो भवति ।
मत्स्यपुराणे—

सायुधं च सप्तपञ्चाशसुपस्कार^५समन्वितम् ।
पुण्यकालेषु तीर्थेषु दत्तं राज्ञा द्विजोऽग्रहीत् ॥

-
- (१) निष्कृतिर्नास्त्येति श्रुतयेचित्तपुस्तकपाठः ।
(२) षोडशसुपस्कारं इति श्रुतयेचित्तपुस्तकपाठः ।
(३) भवेद्दुर्गर्हभताभुवि इति येचित्तपुस्तकपाठः ।
(४) तदुपरि शुद्धो भवति इति श्रुतपुस्तकपाठः ।
(५) षोडशसुपस्कारं इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

देहान्ते तस्य वै जस्य चरस्य श्रोत्रजन्मनः ।
 तद्वनेन द्विजोऽयं कृष्णमोचनमिव वा ॥
 अकृत्वा यदि भोनी स्यात् स सद्यो गर्हभी^१सुतः ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा तत्तद्विद्वत्प्रयत्नपर्यं ।
 उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन युध्यति ॥

^१ब्रह्मण्डे,—

द्विजो^२ऽयं श्वेतकूपं दृष्ट्वायात्पुष्पसङ्गमि ।
 तस्य वै निम्बुतिर्दृष्ट्वा^३ तत्तद्विद्वत्प्रयत्नपर्यात् ॥
 वेद्यानां वपनं कृत्वा पञ्चगव्येन युध्यति ।

इति हेमाद्रौ श्वेताश्वप्रतिषेधप्रायश्चित्तम् ।

- (१) कृष्णमोचनमिव वा इति श्रोत्रपुस्तकपाठः ।
 (२) गर्हभीतसुः इति श्वेतपुस्तकपाठः । नाहंन. पुनः इति श्रोत्रपुस्तक-
 पाठः ।
 (३) श्रोत्रपुस्तके नास्ति ।
 (४) द्विजोऽयं श्वेतकूपे च इति श्रोत्रपुस्तकपाठः ।
 (५) निम्बुतिर्नास्ति इति श्वेतपुस्तकपाठः ।

(अथेदानीं तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।)

ब्रह्माष्टे,—

पुरा शम्भुरथाकृष्टः प्रतस्थे पुरसाधने ।
 वेदा हया सूर्यचन्द्री रथचक्रौ वभूवतुः ॥
 मेरुर्धनुर्गुणैः^१ शेषः साधकसु चतुर्भुजः ।
 सारथिर्भगवान् साक्षात् शम्भुरेव हि साधकः ॥
 तथाऽपि तेन राजेन्द्र न साध्वं तत्पुरत्रयं ।
 पूजितं विप्रवर्याय दत्त्वा शीघ्रं पुरत्रयम् ॥
 अजयत्पुरेभ्योऽगत् महेंद्राय ददौ हरः ।
 विडोजासु स्वयं कृत्वा अजयच्छत्रमच्छसम् ॥
 सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वोपद्रवनाशनं ।
 राज्यदं स्वर्गदं नृणां तिलचक्रं सुदुर्लभम् ॥
 पूजयित्वा द्विजाग्रयाय योदद्यात्सन्तरीभुवि ।
 अनुभूय भुवचक्रं तदन्ते हरिमन्त्रैः ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकाले पुण्यतीर्थे तिलचक्रं भुवः पतिः ।
 पूजयित्वा द्विजे^२ दद्यात् तस्मान्तोनास्ति कुत्रचित् ॥

(—) सर्व पाठः शेषितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) मेरुर्धनुर्गुणैः शोभा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पुनरानन्द इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

स भुवो मच्छलं सार्धं शतवर्षं द्विजैः सह ।
 पालयित्वा हरिवंशं गच्छेत् स्वकुलसंयुतः ॥
 तच्चक्रं यो द्विजोष्टत्वा बहुभिः कारणैर्विना ।
 राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं लोभपरायणः ॥
 स भवेद्भुवि चाण्डालस्तिलघाती त्रिजक्रसु ।
 तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता^१ कच्छा^२सान्तपनाच्छतात् ॥

निष्कृतिर्यागादिकर्म कृत्वा एकाहमुपोष्य पञ्चगव्यमेवाऽसं, न
 प्रायश्चित्तम् ।

तदेवाह,—

शिवधर्मीत्तरे,—

तिलचक्रं द्विजोष्टत्वा निष्कारणतया नृप ।
 स भवेत्तिलघाती च त्रिषु जन्मसु पापभाक् ॥
 कृत्वा शतं सान्तपनं शुद्धो भवति पापतः ।
 अन्यथा पापमेवाह भुक्त्वा नरकमश्रुते ॥
 कच्छं सान्तपनं नाम महापातकनाशनं ।
 एतच्छतं द्विजः कृत्वा तस्माद्दीघायमुच्यते ॥
 सान्तपनकच्छलक्षणं कच्छप्रकारचेऽभिहितम् ।

इति हेमाद्रौ तिलचक्रप्रतियज्ञप्रायश्चित्तम् ।

(१) निष्कृतिर्नाम इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) कच्छसान्तपनात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(अथेदानीं तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।)

'ब्रह्माण्डे,—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्बन्धो यमलोकभयातुरः ।

'गर्भं तिलमयं काऽपि न वृक्षीयात्कनाधिपात् ॥

तिलगर्भं द्विजोष्टत्वा तिर्यग्योनित्वमाप्रयात् ।

न तस्य पुनरावृत्तिस्तिर्यग्जन्तोर्नराधिप ॥

नारदीये,—

इहलोके सुखं भुञ्जन् परलोकभयातुरः ।

त्यजेत्तिलमयं गर्भसन्धया सूकरो भवेत् ॥

विष्णुधर्मं,—

निष्कारणं तिलमयं गर्भं 'धर्त्ता द्विजो यदि ।

अनन्तं नरकं भुञ्जा तिर्यग्योनित्वमाप्रयात् ॥

देवीपुराणे,—

धृत्वा तिलमयं गर्भं पूर्वजः कारणं विना ।

'महान्तं दोषमाप्नोति सूकरो भुवि जायते ॥

तिलगर्भप्रायश्चित्तं हिरण्यगर्भप्रायश्चित्तवत्सर्व्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(-) अयं पाठ वेदितपुस्तके भोपलब्धः ।

(१) ब्रह्माण्डे इति वेदितपुस्तके नास्ति ।

(२) तिलगर्भमयंकापि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) महद्दोषमाप्नोति इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डे—

द्विजोयः पुष्यकालेषु तीर्थेष्व्यायतनेषु च ।
 राजन्या'दन्वतोवाऽपि लोभमोहपरायणः ॥
 कनकं प्रतिगृह्णीयाद् अणुमात्रमकिञ्चनः ।
 स दरिद्रो भवेत् पापी नरकाननुभूय च ॥
 पुनः संसृतिमाप्नोति मृतः कर्कोटकः कृमिः ।

नारदीये—

पुष्यकालेषु तीर्थेषु पुष्येष्व्यायतनेषु च ।
 हिरण्यमणुमात्रं वा द्विजोयदि नराधिपात् ॥
 प्रतिगृह्णाति स^१ पापी मृतः कर्कोटकः कृमिः ।
 तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता^२ चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

भारते—

कनकं प्रतिगृह्णीयाद् द्विजोनिष्कारणात्मने !
 स महानिरयं गत्वा कृमिः कर्कोटसम्भवः ॥
 पञ्चात्तापसमायुक्तः चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

-
- (१) राजन्योवाग्वतोवापि इति चेष्वितपुस्तकपाठः । राजतोवाग्वतोवापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) प्रतिगृह्णामभोः इति क्रीतचेष्वितपुस्तकपाठः ।
 (३) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतचेष्वितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

ब्रह्मनाभिसमुद्भूतं 'सुरवल्लीफलं तथा ।

तद्ददाभाति सर्वत्र कनकं तदुदाहृतम् ॥

रात्रः पापं तदा दग्ध्वा दानकाले विशेषिजम् ।

अतः प्रतिग्रहस्वाज्यः द्विजैर्लोकैः सुभिः सदा ॥

कनकप्रमाणं स्त्रियादिप्रकारे कृष्टव्यम् ।

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्यगर्भसम्भूतं कनकं यः समुद्दिहत् ।

पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेषु द्विजवल्गभात् ॥

तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा चान्द्रायणचतुष्टयात् ।

अथवा त्रिः परिक्रम्य क्ष्मां शुद्धेत् परितोमृप ! ॥

अणुमात्रमितिश्लोके—प्रतिग्रहे कनकस्य यावत्प्रमाणं पूर्वमुक्तं
सावत् प्रतिग्रहे पापवाहुष्यमित्यर्थः । कनकं शुद्धसुवर्णं खदिराङ्गार-
वत् दीप्तियुक्तम् । दानाध्याये यावत् प्रमाणमुक्तं तावदित्यर्थः ।

इति हेमाद्री कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) कारवल्ली इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) राजपापं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) अक्षयवत् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुखजो वाहुजाद्राजन् पुच्छकालेषु पर्वसु ।

तिलप्रतिग्रहं कृत्वा निष्कारणमयाऽधनः^१ ॥महत्यापमवाप्नोति ब्रह्मरोगी स^१ जायते ।

ब्रह्माण्डे—

मधुकैटभयोर्युद्धे मासमेकं निरन्तरम् ।

अत्यन्तान्मानिमापन्नो हरिः खेदधरस्तदा ॥

खेदविन्दुसमुत्पन्नास्त्रिलारामीकृता^१ वभुः ।

तिलानालोक्य सहसा हरिरथ जगाद ह ॥

युष्मान्^१दृष्ट्वा तु मुक्ता तु हुत्वा वा जनवह्नयः ।

स सर्वपापनिर्मुक्तो मामकं लोकमश्रुते ॥

इत्युक्त्वा तान् गृहीत्वाऽऽदौ ददौ मुनिगणाय सः ।

मधुकैटभनामानौ हुत्वा वैकुण्ठमाप्तवान् ॥

तदाऽऽरभ्य तिलाख्येति लोकेऽस्मिन् सञ्चरन्ति हि ।

तानेतान् मानवो^१ दृष्ट्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

(१) निष्कारणतया धनी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रजायते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) रामीभवन् तदा इति खेचितपुस्तकपाठः । रामीभवेत्तदा इति क्रीत-
पुस्तकपाठः ।

(४) युष्मान् दृष्ट्वा वा इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(५) वीनरः इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कण्ठद्वज्जलेवसन् ।
 प्रातरारम्भ-सायाह्ने फलभोजनमाचरेत् ॥
 तद्विष्णोरिति 'मन्त्रेषु मासमात्रेषु श्रुध्यति ।

निष्कारणतया तिलान् प्रतिगृह्य पश्चात्तापममायुक्तः प्रातःकाल-
 मारभ्य कण्ठद्वज्जले वसन् "तद्विष्णोः परमं पद"मिति मन्त्रमुच्चरन्
 सायंकाले विरम्य फलाहारं कृत्वा स्वच्छित्ते शयीत, एवं मास-
 त्रयेणैष्टुष्टिमाप्नोति नाऽन्येन । दशमहादानमध्ये तिलदानस्य
 यावन्तस्त्रिला विहिताश्चावत्परिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं वेदितव्यं
 नाऽप्यस्य ।

तदाऽऽह —

ब्रह्मपुराणे—

तिलप्रतिग्रहे विप्रः पश्चात्तापसमन्वितः ।
 प्रातः स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य विधिपूर्वकम् ॥
 उदयाब्जलप्राविश्या कण्ठद्वज्जलेवसन् ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेषु अपक्वासायमादरात् ॥
 विरम्य नियतः^१ सम्यक् फलाहारं समाचरेत् ।

(१) इति वैश्वानरा इति श्रौतशुक्लकथाः ।

(२) श्वेत् इति श्वेत्शुक्लकथाः ।

(३) चातक्ये इति श्वेत्शुक्लकथाः ।

(४) निरुपं इति श्रौतश्वेत्शुक्लकथाः ।

केवले स्थण्डिले सुम्ना अरन् नारायणं विभुम् ।
मासमात्रेण शुद्धः स्यात् अशुचिर्वाऽन्य'द्याद्रिजः ॥

इति हेमाद्रौ तिलदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुरूपां सुस्तनीं सुभ्रूं सुकेशीं शूद्रयोनिजाम् ।
'दासीं द्विजोनु गृह्णीयात् भोगार्थं पतितोभवेत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सद्यः क्षरति पापिनः ।
विक्रयेद्यदि तां मूढबाण्डालत्वं तदाऽऽप्नुयात्' ॥

लिङ्गपुराणे—

दासीं शूद्रसमुत्पन्नां सर्वाङ्गलङ्कारभूषिताम् ।
निष्कारणतया गृह्णन् विक्रीणाति रमेत वा' ।
बाण्डालयोनिमाविश्य वसेदाब्रह्मणः पदात् ॥

- (१) नाम्बधा इति क्रोत-लेशितपुस्तकपाठः ।
(२) प्रतिम्यद्वाद्द्विजोवदि इति क्रोतलेशितपुस्तकपाठः ।
(३) बाण्डालत्वमवाप्तुवादि इति क्रोत लेशितपुस्तकपाठः ।
(४) विक्रीयित्वा च तां रमेत् इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

दासीमलङ्कृतां रात्रन् दत्तां राजभिरादरात् ।
 प्रतिगृह्य द्विजोयसु कारणैर्बहुभिर्विना ॥
 रमेहा विक्रयेहाऽपि स चाण्डालोभवेत्तदा ।
 यावद्ब्रह्मा सृजद्विभ्रं तावच्चाण्डालजन्मता' ॥

शिवपुराणे,—

दासीमलङ्कृतां यसु प्रतिगृह्णाति वै द्विजः^१ ।
 पञ्चात्तापसमायुक्तः प्रधानं स^२ परित्यजेत् ॥
 यागं कृत्वा ऋषं^३ तीर्त्वा तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति त्रिवर्षं यावभक्षकः ॥
 केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 एवं त्रिवर्षाच्छुध्येत अन्यदानैर्न शुद्धिभाक् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

दासीमलङ्कृतां शूद्रीं निष्कारणतया द्विजः ।
 प्रतिगृह्य पुनः पञ्चात्तापेनाऽनेन संयुतः ॥
 कृत्वा त्रिषवणस्नानं जप्त्वा नारायणाक्षरं ।
 चतुर्थकालभायाते यवभुक्स्वच्छिले^४ स्वपन् ।

-
- (१) चाण्डालजन्मसु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) प्रतिगृह्य द्विजाधन इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) सम्परित्यजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (४) तोषं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) यवन् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

पधानं सम्परित्यज्य वर्षत्रयमतन्द्रितः ।

इह लोके परचाऽपि शुचिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

एतत् प्रायश्चित्तं ऋषयानाकारणे वेदितव्यं, तदा पञ्चगव्यमालेख
शुचिः । तयोरभावे प्रायश्चित्तेनाऽनेन शुचिमाप्नोति, नाऽन्यदानै-
रित्यर्थः । सर्पदष्टस्य यथा विषनिवारणमेवौषधं योजनीयं
नाऽन्यथा तद्वदभापीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्मास्त्रे,—

गृहं सोपस्करं राष्ट्रः^१ प्रतिगृह्य द्विजाधमः ।

अकृत्वा तद्वयं भोगाद्^२ व्यासीभवति कानने ॥

सेने,—

सोपस्करं द्विजोराजन् प्रतिगृह्यैव वाहुजात् ।

यागादिकं न कुर्याच्चेद् दन्द्युकोभवेदने ॥

(१) राष्ट्रं इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) व्यासी इति श्रातचेषितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्षपूर्वर्षे इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) तेन वहितेत्यत्र नूतनेतिपाठः श्रातचेषितपुस्तकनोट्टः ।

सोपस्कारमिति निषेधधान्यं पूर्वार्थम्, तेन सहितभाण्डस्यहादि
कुशूलमुषलोखलकण्ठनीट्वदुपलाखलारामकूपगोमहिषादिक-
मित्यनादिकञ्च, गृह्णितः प्रतिग्रहीतुर्वर्षेपूरणं यथा' भवति तेन
प्रकारेण सहितं गृहं निष्काय त्रीत्रियाय दत्त्वा गृहदानफल-
माप्नोति, नोषेयग्रहत्तं तावन्मात्रमेवफलं, न गृहीतुरपि तावत्पापं,
तदाऽऽह—

मार्कण्डेयः,—

सोपस्कारं गृहं रस्यं निष्काय 'सुदृढं प्रभुः ।

यः प्रयच्छेत् 'पुष्पकाले त्रीत्रियाय कुटुम्बिने ॥

सप्तजन्मसु 'राजन् स हरिः प्रीतिकरोभवेत् ।

तद्गृहीत्वा द्विजोलीभाद् विना यागदिकं' हृष्या ॥

व्ययं कृत्वा च मूढात्मा व्यालीभवति निर्जने ।

तद्गोपपरिहारार्थं वर्षर्षीं वर्षपीडितः ॥

मार्त्तण्डोदयमारभ्य क्लिप्तवासा वहिःस्त्रले ।

जपन् वे वाह्यं सूक्तं स्वमूर्धन्यस्तवाहुकः ॥

मध्याह्ने नित्यकर्त्तव्यं तथा पूर्व्ववदाचरेत् ।

सायंकाले फलाहारः स्वपदै स्वस्त्रिले व्रती ॥

(१) वचेति श्रौतशेषितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) इद्वत् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) उपसर्तौ इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) राक्षेन् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(५) वागादिकनवर्षकं इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

वर्षर्त्तुमेवं नीत्वाऽथ शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमां ।

वारुचं सूक्तं हिरण्यनृङ्गमित्यनुवाकः ।

ब्रह्माण्डे,—

सोपस्कारं गृहं विप्रः प्रतिगृह्णाति चे'नृपात् ।
 तस्यैह^१ निष्कृतिर्नाऽस्ति सुघोराक्षर्पजन्मतः^२ ॥
 वर्षर्त्तौ जलवातार्त्तः क्लिन्नवासा जितेन्द्रियः ।
 व्यस्तबाहुः स्त्रोत्तमाङ्गे वह्निरेव वसन् सदा ॥
 अपन् वै वारुचं सूक्तं यावदस्तङ्गतोरविः ।
 तदा विरम्य मनसा फलाहारं समाचरेत् ॥
 स्वच्छित्ते च स्वपेट्राञ्चौ कृतं पापमनुस्मरन् ।
 एवं मासद्वयं नीत्वा गृहदानप्रतिग्रहात् ॥
 तस्माद्दोषात् प्रसुक्तः स्वा^३दन्यथा भुजगोभवेत् ।
 यागे ऋणे वा सर्व्वस्वव्ययं कृत्वा न दोषभाक् ॥
 प्रधानस्वागमयथा पशुनिक्षेपवर्जितं ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न भुङ्क्ते^४ सर्पजन्म सः ॥

इति ईमाद्रौ गृहदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) प्रतिगृह्णानराधिपात् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) तस्यैव इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (३) वर्षजन्मतोक्त्य इति श्रौतपुस्तकपाठः । सर्व्वजन्मतोक्त्य इति शेषित-
 पुस्तकपाठः ।
 (४) चक्षुर्इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (५) चक्षु इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे—

शय्यां सोपस्करां दिव्यां ससृष्टां सुखजीविजः ।
पुष्यकाले पुष्यतीर्थे राज्ञो' गृह्णाति लोभतः ॥
तस्य सृत्सुभयं प्रोक्तं वस्त्रासाभ्यन्तरे यन्मात् ।
ततः पिशाचतां याति चिदु जन्मसु गोचरः ।

स्कन्दपुराणे—

एकादश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रसूर्ययुगे द्विजः ।
पुष्यवेषे पुष्यतीर्थे शय्यां सोपस्करान्विताम् ॥
राज्ञः सम्पादयेद्यसु तस्य सृत्सुभयं भवेत् ।
ततः पिशाचीभवति 'गोचरत्वमवाप्यते ॥

भविष्योत्तरे—

आषाढशुक्लद्वादश्यां पुष्यतीर्थे नराधिप ।
शय्यां सोपस्करां राज्ञां द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥
'स खरत्वमवाप्नोति सृत्सुवज्जादिसोचितः ।
तस्य वै' निष्कृतिर्नास्ति तीर्थेर्दानघटैरपि ॥

-
- (१) राज्ञां महिम् संवहार्हिति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
(२) गोचुरत्वमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) नखरत्वं इति शेषितपुस्तकपाठः ।
(४) तस्यैव इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मार्थे—

शयनीत्यानहादश्याः^१ पुष्पकाले नदीतटे ।
 सखटां दामसंयुक्तां शय्यां वः सम्यरियहेत् ॥
 यस्मासाञ्चतुमाप्नोति गोखरत्वमवाप्यते ।
 'तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा ब्रह्मणा लोकावर्तिना ॥
 चतुर्भागव्ययं वाऽपि यागार्थं दक्षिणां वचन् ।
 अभाव^२सन्धवे राजन् शृणु निष्कृतिमुत्तमान् ॥
 वसन्तर्त्तौ जले ज्ञात्वा अश्वत्थं समुपाश्रयेत् ।
 हस्तमातं विलिप्याऽथ गोमयेन सुवर्चसा ॥
 उपविश्याऽत्र देवे वै नित्यकर्म्म समाप्य च ।
 माध्याह्निकं ततः ज्ञत्वा पुनः कर्म्म समाप्य च ॥
 भौमी व्रतमुपस्थाय जपेदस्त्रमयावधि ।
 त्रियम्बकं महामन्त्रं न्यासध्यानपुरःसरम् ॥
 माध्याह्निकं समाप्याऽथ^३ पुनः कर्म्म समाचरेत् ।
 सायं सन्ध्यासुपासित्वा नित्यहोमं समाप्य च ॥
 फलाहारं ततः ज्ञत्वा स्वच्छिन्ने स्वष्टहे स्वपेत् ।
 ब्रह्मचर्य्यं व्रतं कुर्वन् ज्ञतं पापमनुक्षरम् ॥

(१) हादश्यां इति श्रौत पुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) अभाव सन्धवाद् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) ततः ज्ञत्वा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

एवं मासद्वयं नीत्वा शुद्धः स्वात्तत्परिग्रहात् ।

अथवा दोषमाप्नोति पिशाचत्वं 'व्रजेदिह ॥

सोपस्कारमिति शब्दादोलाभं शृङ्खलाचतुष्टयं हस्तपादनिवेश-
नार्थं 'सूक्ष्मावरचवद्' उपवर्हणं सोत्तरच्छदश्च । एतत् सोपस्कारम् ।
सोपस्कारं तत्त्वं द्विजेर्निष्कारणार्थं लोकेषुभिर्न प्रतिपाद्यम् ।
उभयोरभावे मधुमाधवमासयोः पूर्वोक्तनिष्कृतिं कृत्वा तत्परि-
ग्रहात् शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ शब्दाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ब्राह्मणो ब्रह्मसन्धयो ब्रह्मचर्य्यपुरस्कृतः ।

समुद्भवेत् स्वकुलजां कन्यां ब्राह्म्यादिषु स्थिताम् ॥

तयोः प्रसूतः^१ कुलजः पितृभक्तिपरायणः ।

सन्तरेदुभयं लोकं तत्पुत्रः पुण्यवान् द्विज ! ॥

(१) भवेदिह इति श्रौतलोहितपुलाहपाठः ।

(२) निदेशनार्थं इति श्रौतलोहितपुलाहपाठः ।

(३) सूक्ष्मनक्षत्र इति श्रौतलोहितपुलाहपाठः ।

(४) ब्रह्मचर्य्य इति श्रौतपुलाहपाठः ।

ब्राह्मादिषु त्रिषु विवाहेषु कन्यास्वीकरणे न दोषः ।

तदेवाह ।

नारदीये---

ब्राह्मीद्वैवस्ताथाऽऽर्षः प्राजापत्यस्ताथासुरः ।

गान्धर्वीं राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमीमतः ॥

तेषां त्रयः प्रशस्ताः स्त्रुः शेषाः' पक्ष विगर्हिताः ।

तस्माद् ब्राह्मादिषु ब्रह्मन् विवाहः पुण्यस्वीकृतः ॥

एवं द्विजोयः कुरुते स्वपितृनुषरे'तथा ।

एतन्मुख्यतमं त्वान्ना यो विप्रोवापुजादिषु ॥

कन्यार्थं धनमादाय कामलोभपरायणः ।

तद्व्येष्ट्य विवाद्यैर्ना 'जायते खलु पापभाक् ॥

रतिमात्रं शुभं तस्य सन्ततिर्दातुरेव हि ।

तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैः सर्वैश्च सर्वदा ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तजातिभ्यः कन्यकाधनसंप्रद्वे दोषमाह ।

शूर्पपुराणे,—

सुखजोऽन्यत्र जातिभ्योविवाहार्थं धनं वदन् ।

तेनाऽपूतेन वसुना यदि कन्यां समुद्वहेत् ॥

(१) तेषां रति श्रौतयुक्तवशातः ।

(२) उत्तरेत् रति श्रौतये श्रुतयुक्तवशातः ।

(३) कन्यां वदित् रति श्रौतयेऽपि श्रुतयुक्तवशातः ।

स विप्रः पतितोभूयात् तत्पुत्राः पतिताः स्मृताः^१ ।
 तत्पत्नी तक्षुता राजन् हया यत्र धनार्जनम् ॥
 कलौयुगे विशेषेण स्वजातेः^२ सम्परिग्रहः ।
 तेषु सुख्यतमः प्रोक्तः कलौ नेच्छन्ति तद्गुधाः^३ ॥

ब्रह्मवैवर्ते—(कलिवर्ज्यधर्मान् प्रकृत्य)

स्वजाते^४ रम्यजातिभ्योद्विजेः कन्यापरिग्रहः ।
 दत्तक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्व च ॥
 समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमच्छलुविधारणम् ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वर्ज्यमोयं^५ कलौयुगे ॥
 अतः पाणिग्रहार्थं वा नाहरेद्धनमन्यतः ।
 अपत्वार्थं विवाहच यागार्थं धनसंग्रहः ॥
 ब्राह्मण्यं परलोकार्थं ब्रह्मचर्येणु सुक्तये ।
 पातिव्रत्यं कुलार्थेणु जपः पापप्रशामने ॥
 सत्यं धर्मप्रतिष्ठार्थं आचारः कुलवृद्धये ।
 तस्मात्कन्या परित्याज्या विप्रेषाऽन्यकुलोद्भवा ॥

- (१) भवन् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (२) स्वजातिः च परिग्रह इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (३) स्मृत इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (—) कलं पाठः श्रौतवेदितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।
 (४) स्वजातिरिति वेदितपुस्तकपाठः ।
 (५) वर्ज्यवित्वा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

कथ्येति कन्यकार्धधनपरिग्रहः तत्परिग्रहे दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

ब्रह्मपुराणे,—

सुखजः पुंस्यकालेषु पुंस्यदेशेषु पञ्चसु ।
जातित्रयाह्नं धृत्वा उदहेत्' सुखलिप्सया ॥
सा पत्नी तत्कुलोद्भूता तत्कन्तामन्तदिष्यते ।
तद्गर्ता च त्रयं लोके यावत्कालं प्रकीर्षते' ॥
तत्कुलं तत्पतिः पुत्राः पतिताःस्युर्न संग्रयः ।
तत्रैवं वर्जयेत् पञ्च विप्रोऽलोकपरायणः ॥
कन्यादानं नमस्कारं भोजनं सहभाषणम् ।
धामन्त्रणं च पुः श्राद्धे स्वप्नेऽपि च न संशरेत् ॥
प्रायश्चित्तं यदीच्छेत पश्चात्तापसमन्वितः ।
पत्नीपुत्रान् परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

पूर्वम्^१ यत्पतितप्रायश्चित्तमुक्तं तत्सर्वम् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति
नाम्यतः ; तत्पुत्राणां तत्पत्न्याश्च प्रायश्चित्तं नैच्छन्ति । पतित-
प्रायश्चित्तं सम्यक् कृत्वा स्वकुले कन्यामुदाह्य लोकसञ्चत्वा व्यव-
हरेत्, एतत् पापं प्रकटयेत् न गूढयेत्, तदाह ।

(१) इति तत्रैव तत्पुत्रकथाः ।

(२) चरेदिति २ श्रौतवेदितपुत्रकथाः ।

(३) सर्वं पतितप्रायश्चित्तकृति श्रौतपुत्रकथाः ।

नारदः,—

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥
तस्माद् द्विजः कुलेऽन्यत्र नाहरेद्द्वारसंग्रहम् ।

इति हेमाद्रौ कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कपिलां वत्ससङ्घितां रात्रा^१ दत्तामलङ्कृताम् ।
पुष्यकाले च पुष्यर्क्षे द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥
तस्य^२ वै जन्मवैफल्यं विपिनस्थेव चन्द्रिका ।
यावन्ति धेनुरोमाणि तावन्नरकमश्रुते ॥

हरिवंशे,—

कपिलां संग्रहेद् वत्सां द्विजोलीभपरायणः ।
तद्गोमाणीह यावन्ति तावन्नरकमश्रुते ॥

(१) रात्रान्मतिर्बोद्धतदुक्तकथाः ।

(२) तस्यैव इति श्रुतदुक्तकथाः ।

मत्स्यपुराणे,—

कपिला ब्रह्मणादत्ता लोकोपकरणादिह ।
 राजा दद्याद् द्विजेभ्यश्च देहपापापनुत्तये ॥
 इतीरितं तदा वाक्यं मान्वाष्टप्रमुखैर्नृपैः^१ ।
 तां गृहीत्वा द्विजेभ्यश्च दद्युः पापापमोचनोम् ॥
 तदाप्रभृत्यसौधेनुर्दातृणां पुण्यवर्हिनी ।
 सर्व्वथा पुण्यकालेषु स्वर्गदा धेनुरर्पिता^२ ॥

नारदीये—

कपिलां समलङ्कृत्य सवत्सां विधिपूर्व्वकम् ।
 भर्षयित्वा द्विजाभ्यां यो दद्यात् सोऽपि पुण्यभाक् ॥
 तां तु यो मुखजोष्टत्वा यतते^३ द्रव्यसंग्रहे ।
 सोऽरक्ष्ये निर्ज्जने देशे गवयो भवति भ्रुवम् ॥
^४तस्येह निष्कृतिर्नास्ति त्रिषु जन्मसु पार्थिव ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

द्विजो गृह्णाति^५ वेहृत्तां राज्ञा वत्सांश्चितां सतीम् ।
 कपिलां द्रव्यवाक्क्षयात् स भवेत् गवयोवने ॥

- (१) प्रसुखात्पारुति चेत्तितपुस्तकपाठः ।
 (२) धेनुहाजिनो इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) इथा तद्द्रव्यसंग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) तस्यैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (५) इत्तां पुत्रकावे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं दृष्ट्वा मुनिवरोत्तमैः ।
गां सवत्सां परित्यज्य तद्भयं यागपूर्त्तये ॥
व्ययं कृत्वा ऋणी वाऽपि न दोषी' कपिलाग्रहं ।
प्राजापत्यसहस्राणां 'त्रयेण शुद्धिरोरिता ॥
पूर्वोक्तेनैव मार्गेण परिषद्दिधिपूर्वकम् ।
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ॥
आधानी वा भवेत्'कुर्याद् दर्शपूर्णदिकाः क्रियाः ॥
न भवेत्तेन दोषोऽत्र अग्निर्दहति पातकम् ॥
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ।

तदाह—

आपस्तम्बः—

“अग्नीन् आध्यास्ये सर्वैकत्वर्थमिति” वचनबलादाधानदीक्षा
मनुसरन् अग्निहोत्रादिकाः क्रियाः समाचरन् सर्वपापेभ्योमुक्तो
भूया”दिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्री कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) दोष इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(२) त्रयाणां इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(३) होऽपि इति छेदितपुस्तकपाठः ।

(४) सुचरन् इति श्रुतछेदितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पृथिवीं भूमिपालेन दत्तां शालीक्षुसम्भवाम् ।

यागार्थमग्निहोत्रार्थं प्रतिगृह्यद्द्विजोत्तमः ॥

तत्रोद्भवेन धान्येन आधानादिकमाचरेत् ।

आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे—

ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तस्माद् भुवं भूपालवक्त्रभात् ।

प्रतिगृह्याग्निहोत्रादीन् अतिथींश्चापि पूजयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बपालनञ्चैव क्रतुर्वा यावती च भूः ।

समाप्तिश्च यथा कार्य्या तावतीं क्ष्मां परिग्रहेत् ॥

महाराजविजये,—

वृषी च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

सत्क्रियाः क्षयमापन्ना धर्माऽपक्षीयते तदा ॥

तदा प्रतिग्रहोभूमेः विप्रस्यैव न दोषभाक् ।

अशीतिवर्षादूर्ध्वं वृद्धः । या नारी स्वप्नेऽपि परं न चिन्तयेत् न

सम्भावयेत् पतिपादप्रक्षालनादिकं मनसाऽप्यकुत्सयन्ती प्रत्यहं

(१) पृथ्वीं पृथ्व्याग्निहोत्रोत्तमोत्तरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्मात् इति क्रीतशेषेऽप्युक्तपुस्तकपाठः ।

कुर्थात् सा साध्वी । षोडशवर्षात् पूर्व्यं शिशुः, सत्क्रियाः
अग्निष्टोमादयः, धर्मो नित्यज्ञानादिः । तदा क्षमापरिग्रहो
विप्रस्य न दोषः, यावत्सा भुवा एतेषां परिपूरणं भवति तावद्भूमि-
परिग्रहे न दोषः ।

विष्णुरहस्ये,—

पितृपत्नीसुतानाञ्च अग्निष्टोमादिकर्मणाम् ।

‘संरक्षणाय राजेन्द्र न दोषः क्षमापरिग्रहे’ ॥

विनाऽप्येतैर्निमित्तर्यः पृथिवीं संग्रहेद् द्विजः ।

‘स सभार्यः सपुत्रश्च नरके वासमश्रुते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

धान्यं प्रभूतं सुखजस्तत्रजातं तृथाव्यये ।

‘विक्रीय निजभोगार्थं “भवेयं धनिको” भुवि ॥

इत्यहङ्कारकथयन्न चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

निष्कृतिस्तस्वकथिता वसिष्ठेन महात्मना ॥

पादत्रयेऽन्दकच्छं स्वात् तत्रैगुस्ये त्रिधा स्मृतम् ।

बीजानां प्रस्यमात्राणां प्रसृति^१ र्यावती क्षितिः ॥

(१) यापर्वङ्करणे राजन् इति श्रौतपुस्तकपाठः—

(२) क्षमापरिग्रह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) सभार्यं पुत्रसहित इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वात्मभोगार्थं इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(५) सनाप्तिरिति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

तस्याः प्रतिग्रहे कायं मुनिभिः परिकीर्तितम् ।

'प्रसूतिर्द्रीणवीजानां पृथिवी यावती भवेत् ॥

तस्याः परिग्रहे चान्द्रं प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ।

स विप्रः शूद्रतां याति ह्यथा भूमेः परिग्रहात् ॥

(विंशत्यादशभिर्द्रीणैर्यावती च्छा महीभुजा । दत्ता तस्यापहेषिप्र-
चान्द्रायणशतशरेत् । अतोधिकयाया ग्रहणे प्रायश्चित्तं न दृश्यते)

पित्नाऽर्जितं निजं क्षेपं राजाक्रान्तं यदा भवेत् ।

आत्माऽर्जितं वा राजेन्द्र समाक्रान्तं नृपात्मजैः ॥

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण पोषणम् ।

जीवनं धर्मसिद्धिर्वा अथवा ऋणमोचनम् ।

तावत् प्रतिग्रहे दोषो न भवेदिति निश्चितम् ॥

कूर्मपुराणे,—

राजाक्रान्तं जनाक्रान्तं क्षेपं पित्नाऽर्जितं यदि ।

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण जीवनम् ॥

तावत् प्रतिग्रहेहिप्रो 'राजस्तस्मान् न दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) सभाप्रतिरिति क्रीतर्षोक्तपुस्तकपाठः ।

(२) न दृश्यते इति शेषोक्तपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः शेषोक्तपुस्तकशेनोपलब्धः ।

(३) राज्ञातेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं समाचलप्रतियहप्रायश्चित्तं ब्रुवन्
कनकाचलप्रतियहप्रायश्चित्तमाह—

तदाह,—

देवीपुराणे,—

अचलं कानकं पुष्पं^१ राज्ञः पुष्यानुवर्तिनः ।

द्विजो य इह गृह्णाति स^२भजेद्दे पिशाचताम् ॥

कनकस्वरूपमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पूतेश्वरसु संशुद्धं शोधितं वज्रितापनात् ।

अतीव शुद्धतां याति कनकं तदुदाहृतम् ॥

पद्मपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोदत्तं^३ राज्ञभिः पुष्यवर्त्तिभिः ।

^४प्रतिगृह्णन् हि पुष्याद्दे सम्भवेत् पिशिताशनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं नदीतीरे पुष्यकालेषु राजभिः ।

दत्तं द्विजशेदु गृह्णीयात्^५ पिशाचः स्वाहिरूपकः ॥

(१) पृथा इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) मोहात्मा इति श्रौतचेषितपुस्तकपाठः ।

(३) पृथा इति श्रौतचेषितपुस्तकपाठः ।

(४) पुष्यकालेषु इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(५) तत्तद्विजोदत्तगृह्णीयादिति चेषितपुस्तकपाठः ।

(नदीषु पुण्यकालेषु पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।
 कनकाद्रिं द्विजोष्ट्वा लोभाक्किष्कारणं भुवि ॥
 स भवेद्विन्ध्यदेशेषु—पिशाचः कान्तिवञ्जितः ।)
 चतुर्थांशव्ययं कृत्वा यागं वा बहुदक्षिणम् ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमात्रतः ॥
 शुद्धिमाप्नोति लोकेऽस्मिन् अर्हता नित्यकर्मसु ।
 भिक्षाटनं वरं नृणां एतस्मात् सम्परिग्रहात् ॥
 संसारं वा त्यजेद्विद्वान् सत्र्यासं वा परिग्रहेत् ।
 एवं मुक्तिमवाप्नोति कनकाद्रिं त्यजेदतः ॥

अपरिग्रहस्य विप्रस्य शुद्धा वृत्तिः कथिता ।

उच्छ्ववृत्तिः शिलवृत्तिः कुम्भवृत्तिः कुशूलता ॥

चतुर्धा वृत्तयः प्रोक्ताः कनकाद्रिप्रतिग्रहात् ।

एतासां पूर्वोक्तानामभावे कनकाद्रिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—
 मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोयसु गृह्णाति कारणेर्विना^१ ।

स तु शुद्धिमवाप्नोति कञ्चैरयुतसंख्यकैः^२ ॥

कञ्चाणि प्राजापत्यानि ।

(—) क्वं पाठः शेषितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) वा परिग्रहं इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) कत्वा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) कत्वा निम्नारुधं सुधीः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) कञ्चाप्ययुतसंख्यका इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

कनकाद्रिं द्विजोष्टत्वा रात्रः पुष्पागमे वृथा ।

कच्छैरयुतसंख्याकैः शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे—

राजतं यो नुष्टञ्जीयात् (अचलं राजवज्रभात् ।

पूर्वजो भोगमोहात्मा कालपाशवशं गतः ॥

तत्पापमनुभूयाऽऽद्य बलाकः स भवेद्दने ।

त्रिषु जन्मसु कष्टः) स्वात् श्वेतरोगी भवेत्ततः^१ ॥

शिवपुराणे—

राजभिः पुष्पकालेषु दत्तं योरजताचलम् ।

विना भिमिस्तेर्बहुभिः प्रतिगृह्णाति भोगवान् ॥

(—) अर्धं पाठः श्वेतदुक्तके नास्ति ।

(१) अथेत् तदा इति श्वेतदुक्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाति भोगवान् इति श्वेतदुक्तकपाठः ।

शीघ्रं कालवयं गत्वा दुःखं तन्नाऽनुभूय च ।
 'बलाकः स भवेत्पश्चात् श्वेतरीगी स जायते ॥
 (अन्वये तु कष्टः स्वात् तदा मुक्तिर्न जायते ।)^१

स्कन्दपुराणे—

राजतं प्रतिगृह्णाऽद्रि^२ प्रायश्चित्तपराशुखः ।
 'बलाकः स भवेत्पश्चात् कष्टः स्वात् पिषु अन्वसु ॥
 कथञ्चिन्मुक्तिमापन्नः श्वेतरीगी भवेत्तदा ।

एतद्व्रतप्रायश्चित्तपरं कृतप्रायश्चित्तम् न 'बलाकत्वादि
 तदेवाह—

गावडुपुराणे—

प्रायश्चित्तेन पूतस्य द्विजस्वाऽस्य शृणुष्व यत् ।
 तस्येह न^३ बलाकादिर्देहिनीशुद्धिरीरिता ॥
 प्रायश्चित्तं पुरा कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

-
- (१) बाहक इति श्रौतशुक्लपाठः ।
 २— इदमर्थं वेदितशुक्लवेर्णासि ।
 (२) बाहकं प्रतिगृह्णादौ इति श्रौतवेदितशुक्लपाठः ।
 (३) बाहक इति श्रौतशुक्लपाठः ।
 (४) न बाहकादि इति श्रौतशुक्लपाठः ।
 (५) तस्येव इति श्रौतवेदितशुक्लपाठः ।

ततः पश्चात् पुनः कर्म पञ्चमस्य पिवेत्ततः^१ ॥

एवं पूतस्य विग्रह पश्चिजस्य न जायते ।

अनन्ताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तार्थमत्राऽपि निष्कृतिर्नाऽप्यत्रा ।

इति हेमाद्रौ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

रजताचलं द्विजोपसे^१ राष्ट्रः पुण्यागमे तु यः ।

न तस्य पुनराहुतिर्नरकाद्भयदायिनः ।

ब्रह्माण्डे—

नङ्गातीरेऽथ गीतस्थां ज्ञानवेचीनदीतटे ।

श्रीयैले सङ्गमे वाऽपि भीमरथानदीतटे ॥

अहोबले महासेने वैद्यनाथस्य सन्निधौ ।

वाचीसले वेङ्कटाद्रौ श्रीरङ्गे कुम्भकोचके^१ ॥

(१) अनन्तरे इति श्रौतवेधितपुस्तकपाठः ।

(२) अत्रात् इति श्रौतवेधितपुस्तकपाठः ।

(३) कुम्भकोचके इति वेधितवाचीपुस्तकपाठः ।

मधुरायां महाराज चापग्रे गन्धमादने ।
 योद्धिजोषनलोमिन राज्ञा दक्षानिमान् गिरीन् ॥
 'व्यङ्गाति तस्य विप्रस्य पैशाचं जन्मनाम्नये ।
 निष्कारणतया भूप निमज्जन् नरकार्षणे ॥
 पैशाचान्ते मर्त्यलोके' ज्ञायते पिटकाकृतिः ॥
 तेषां मध्ये तथा राजन् रत्नाचलपरिग्रहात् ।
 अरस्ते निर्जले देगे पिशाचोभवति भुवम् ॥

अन्धपुराणे,—

अहथि संक्रामि चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
 अयने हितये चैव व्यतीपाते च वैष्टुती ॥
 कृत्वाङ्गारचतुर्दश्यां अमायां 'पूर्विसादिने ।
 द्वादशां पुष्यनक्षत्रे द्विजोलीभपरायणः ॥
 अचलान् राजभिर्दक्षान् 'प्रतिगृह्य पृथक् पृथक् ।
 अकृत्वा 'निष्कृतीस्तेषां तत्तत्पापविसृज्यये ।
 यमस्य सदर्नं गत्वा अनुभूय महद्भयम् ।
 पिशाचो भवति क्षिप्रमरस्ते निर्जलेऽजले' ॥

-
- (१) न ह्यङ्गारिति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
 (२) अहथुलोके इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) पूर्विसादिने इति शेषितपुस्तकपाठः ।
 (४) अह्युष्यदिनेष्विह इति शेषितपुस्तकपाठः । वेद्यु पुष्यदिनेष्विह इति
 ह्य श्रौतपुस्तक-पाठः ।
 (५) निष्कृतिं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (६) अने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

भविष्यीत्तरि,—

रत्नाचलमिमं धृत्वा द्विजोनिष्कारवाङ्मुने' ।
 अकृत्वा निष्कृतिं तस्य श्रुत्वा नरकमाप्नुयात् ॥
 'पिशाचाशुभं कृत्वा जायते पिटकाकृतिः ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं ब्रह्मणा परिकल्पिता ॥
 अरुणं निर्जनं गत्वा शून्ये देवालये विभ्रम् ।
 कृत्वा चिपचचज्ञानं भ्रमकृत्वाजिनं वधम् ॥
 मौनव्रतमुपास्त्राय वीरासनमुपान्वितः ।
 ब्रह्माध्यायं अपेक्षित्यं तावत्संख्याः समाचरेत् ॥
 यावदस्त्रं गतोभाङ्गुर्विरजेत्तावता जपात् ।
 अत्रतप्तं पयोवाऽपि अशक्नोति फलभोजनम् ॥
 स्वपेच्च स्वच्छिले रात्रौ द्विजस्यैतस्य निष्कृतिः ।
 एवं ऋतुत्रयं गीत्वा शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥
 अशक्नोति तद्वनस्थां व्रतार्थं व्ययमाचरेत् ।
 एवञ्चेन्न निष्कृतिर्दृष्टा रत्नाचलपरिषदात् ॥
 पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धो भवति निश्चितम् । इति

(१) क्षणिरिति चेन्नित्वाश्रीपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचादि भवं कृत्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) तदर्थेनिति श्रौतचेन्नित्पुस्तकपाठः ।

(४) भूय इति श्रौतचेन्नित्पुस्तकपाठः ।

प्रतिग्रहलब्धनस्त्र चतुर्धभागेन पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः-
संस्कारकाले ब्रह्मोपदेशं गायत्रीं 'गुरोः स्वीकृत्य श्रद्धिमाप्नोति,
नान्यथा श्रद्धिरस्तीत्यर्थः ।

इति ईमाद्रौ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

धान्याचलप्रदाता यः पुण्यक्षेत्रेषु पर्व्वसु ।

अर्चयित्वा द्विजाधराय स वे लोकाधिपो भवेत् ॥

'कूर्मपुराणे,—

अर्चिताय^१ द्विजाधराय धान्याचलमनुत्तमम् ।

अर्चितं शास्त्रमार्गेण पुण्य^२तीर्थेषु पर्व्वसु ॥

यो दद्यात् पृथिवीपालः स गण्डेद् विष्णुमन्दिरम् ॥

(१) गुरुणा इति स्मृत्येवमित्युक्तकथाः ।

(२) स्मृत्युक्तमे नास्ति ।

(३) अर्चयित्वा इति स्मृत्युक्तकथाः ।

(४) काशेभु इति स्मृत्युक्तकथाः ।

लिङ्गपुराणे,—

धान्याचलं द्विजोमीहात् पुस्तकाल उपागते ।
प्रतिष्यन्न श्रुपेष्ठात् अकृत्वा धर्मसंयमम् ॥
भारामिच्छिद्युद्देशेऽपि पिशाचोदुर्भगोभवेत् ।
तत्राऽनुभूय नरकं पुनर्मूढिकतां^१ व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे,—

शृणु बन्धुश्च बन्धामि धान्याचलपरिषेधे ।
दोषं परिषेधीतुर्भे राज्ञो धर्मानुवर्तिनः ॥
शालिषेधे बने वाऽपि भारामे वृक्षसङ्कुले ।
पिशाचोदुर्भगोनाम त्रासयन् वै जनान् बहून् ॥
महान्तं नरकं भुञ्ज्या अकृत्वा धर्मनिष्कृतिम् ।
स भवेन् मूढिकः^२ कूलच्छिद्युज्ज्वल्य संयहात् ॥

भविष्योत्तरे,—

धान्याचलं द्विजोऽकृत्वा इत्यन्वोभपरायणः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तत्र स भवेत्पिग्नितामनः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ।
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

(१) भूषणता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) भूषणः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

(धाम्नाचलस्य महतस्तस्य निष्कृतिरोपिता ।
यागादिकं पुराऽकृत्वा कुर्वाणं चान्द्रायणत्रयम् ॥
पुनः संस्कारशुद्धात्मा गायत्री मन्त्रवेद्विजात् ।
तां पठन् प्रयतोनिर्त्वं वर्त्तयेद्यदि शुद्धिमान् ।
अथवा निष्कृतिर्नाऽस्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥)

विष्णुपुराणे,—

सताऽचलाः समुद्राश्च निर्भिताश्चक्रपाणिना ।
जनानां पापनाशाय स्मरन्त्यात्कीर्त्तनादिह ॥
तेषां प्रतिशङ्गे राजन् पतितः स्वाह्विजाधमः ।
अतस्तस्य पुनः कर्म मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
पुनःकर्म पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ धाम्नाचलप्रतिपन्नप्रायश्चित्तम् ।

(—) अत्र श्रौतपुस्तक पाठः ।

“धाम्नाचलं द्विकोहत्वा द्रव्यसोमपरावणः ।
अज्ञात्वा निष्कृतिं तस्य च भवेत्प्रियतामनः ॥
तद्दोषपरिहाराय ज्ञात्वा चान्द्रायणत्रयम् ।
पुनःसंस्कारपूतात्मा गात्रलोमन्त्रवेद्विजः ॥
तां पठन् प्रयतोनिर्त्वं वर्त्तयेत् च विद्युद्धिमान् ।
अथवा निष्कृतिर्नास्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥

अथ तिलापर्वतप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

नारदीये,—

तिलाचलः कालपुरुषस्त्रिलोकेतुस्त्रिलास्तया ।
 तिलकृष्णाजिनश्चैव शकटं सयुगं तथा ॥
 एतानि विप्रवर्थाणां महानरकदानि वै ।
 निष्कारणतया राजन् प्रतिवृद्ध द्विजाधमः ॥
 महान्तं नरकं भुङ्क्ता गत्वा स्त्रीजन्म निन्दितम्^१ ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं यदीच्छति ॥
 प्रायश्चित्तेन महता^२ पुनः संस्कारमर्हति ।

ब्रह्माण्डे,—

धनलोभेन योविप्रः समादत्ते^३ तिलाचलम् ।
 सप्तजन्मसु नारी स्यात् तत्राऽपि विधवा भवेत् ॥
 नार्येव नरकस्थानं किमन्यैर्बाहुभाषितैः ।
 वैधव्यसदृशं दुःखं स्त्रीषामन्यत्र विद्यते ।
 तत्राऽपि बालवैधव्यं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

(१) महान्तं नरकं गत्वा स्त्रीजन्म तदनन्तरमिति स्त्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) जनका इति स्त्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) प्रतिवृद्ध इति स्त्रीतपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकालेषु वै' पुत्र पुण्यतीर्थेषु पर्व्यसु ।
 तिलाचलं द्विजोष्ट्वा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
 पश्चाद्भवति नारीत्वं सप्तजन्मसु कुक्षितम् ।
 वैश्वानरदुःखभाग्भूत्वा' पश्चात् कण्डूतिमान् भवेत् ॥
 अतोद्विजन्मनः पुत्र ! धनिकस्य तिलाचलम् ।
 'प्रतिगृह्यन् भवेद्विप्रोयागादिषु पराङ्मुखः ।
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म तदा तथा ॥

भविष्योत्तरे,—

विप्रस्तिलाचलं धृत्वा भूपालात्^१ पुण्यपर्व्यसु ।
 शुद्धोयागादिकं कृत्वा अन्यथा नित्यसूतकी ॥

ब्रह्मपुराणे,—

यावन्तः पर्व्यता राजन् तिलराशीकृता नृभिः ।
 तावन्ति पापजालानि यद्गीतुर्नाऽत्र संशयः^२ ॥
 अतोविप्रवराणाञ्च गर्ह्यं तत्परियहः ।
 यदौष्णेन्नसा शुद्धिं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

-
- (१) यः इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (२) वैश्वानरदुःखभाग्भूत्वा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (३) कृत्वा प्रतिग्रहं इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (४) राजन्तः इति वेदितपुस्तकपाठः ।
 (५) अर्चं इत्यत्र चर्च इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

अमुष्मतीद्विजेन्द्राणां मनसा हरिमुच्चरन् ।
 मन्थां समुद्रगामिन्थां प्रातःस्नात्वा यथाविधि ॥
 नित्यकर्म्म समाप्याऽशु खण्डहे देवसन्निधौ ।
 खण्डह्वाम्निं प्रतिष्ठाप्य आन्यभागान्तमाचरेत् ॥
 चाम्बकेषेवं मन्थेण तिलैराण्याभिमन्त्रितैः ।
 आसायं जुह्यादह्नी तावत्संख्यां समुहहन् ॥
 विमुच्य च तदा होमं तमग्निं न त्यजेद्बुधः ।
 अन्नतन्नान् तिलान् भुञ्जात् स्वपेदेवगृहे सुदा ॥
 परेषुः प्रातरुत्थाय पूर्व्वहोममाचरेत् ।
 यावत् प्रयुतसंख्यां स्नात् तावद्दोमं समापयेत् ॥
 उपोष्य रजनोमिकां पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 एषा विशुद्धिरदिता तिलानाञ्च प्रतिग्रहे ॥
 अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति दानेस्तीर्थावगाहनैः । इति
 प्रयुतं दण्डलक्षं, तदुक्तं—

महाभारतः—

अयुतं दण्डसाहस्रं नियुतं लक्षमुच्यते ।

प्रयुतं दण्डलक्षं स्वाद् अर्धुदं कोटिरुच्यते ॥ इति ।

(१) अर्धुदम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विरम्याञ्च तदाहोमं इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(३) जुह्या इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(४) तीर्था इति चेषितपुस्तकपाठः ।

एतन्प्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् स्वधनस्य चतुर्भागव्ययेन कुर्व्यात्, अन्यथा
न निष्कृतिः ।

इति हेमाद्रौ तिलाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सवोज्ज्वलिकोटाद्यैः शोधितं पुष्पपर्व्वसु ।

कार्पासं द्विजवर्याय योदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ॥

ब्रह्माण्डे—

कार्पासस्वाऽचलं राजा पुष्पक्षेत्रेषु पर्व्वसु ।

अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः शास्त्रमार्गेण धर्म्यतः ॥

योदद्याद् द्विजवर्याय स मुक्तः संसृतेर्भयात् ।

तद्दीजानीह यावन्ति तावत्कालं वक्षेद्विधि ॥

कूर्मपुराणे,—

कार्पासस्वाऽचलं विप्रः प्रतिगृह्यन्न जनाधिपात् ।

सद्यः पतति पुष्पानि तस्य' पापानि सन्दिशेत् ॥

(१) कर्तुः इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

स विप्रः पतितोभूयाद् आम्बघाती नरेक्षर ।
 मृतः कालवशं गत्वा काकोलं नरकं व्रजेत् ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य श्वेतरोगी दरिद्रकः^(१) ।
 पद्मीपुत्रपरित्वागी दुःखितः स्वात्पुनः पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

योविप्रः पुण्यकालेषु गिरिह्वार्पाससंघ्नितम् ।
 अश्वितं गन्धवस्त्राद्यैः प्रतिश्लक्ष्णाति भूपतेः ॥
 अकृत्वा संप्रतं सम्यक् यमपाशवशङ्कतः ।
 काकोलं नरकं गत्वा श्वेतरोगी भवेद्भुवि ।
 अथ तद्दोषशान्त्त्यर्थं प्रायश्चित्तं चरेद्दुधः ॥

स्कन्दपुराणे,—

कार्पासस्त्राचले पुत्र प्रायश्चित्तमिदंशुचु ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्राप्याऽनुष्ठां द्विजोत्तमैः ॥
 विपिनं निर्जनं गत्वा वपनद्वारवेत्ततः ।
 तत्र त्रिवक्त्रज्ञानं कृत्वा विष्णुपरायणः ॥
 नाभिमात्रजले स्नित्वा 'प्राप्तुष्वोदसुखः शुचिः ।
 पुरुषसूक्तं जपन्निष्ठेद् वानचम्रीदयाजले ॥

-
- (१) दरिद्रवान् इति श्रौतश्रुतिप्रकाशकौः पाठः ।
 (२) प्रतिश्लक्ष्णनराधिपात् इति श्रौतश्रुतिप्रकाशकपाठः ।
 (३) तद्व्रतं इति श्रौतश्रुतिप्रकाशकपाठः ।
 (४) प्राप्नुदन्वहनः शुचिरिति वाचीप्रकाशकपाठः ।

ततो बिरम्ब सहस्रा संख्यां मनसि धारयन् ।

सृष्टिद्वयमितान् सत्तून् भक्षयेद्गुह्यवर्जितम् ॥

स्वपेकारायचक्षाऽपे केवले स्वच्छिले व्रती ।

पुनः परेद्युक्त्याय पूर्व्वयज्जपमाचरेत् ॥

यथैव पूर्व्ववज्जप्त्वा यावत्कालेन साध्यते ।

तदा बिरम्ब पूर्व्वद्युक्तयोश्च विधिपूर्व्वकम् ॥

पुनः कर्षं तदा कुर्व्याद् दण्डमौञ्जा'जिनं विना ।

एतेनैव विशुद्धिः स्वात्माऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

एतन्प्रायश्चित्ताकारणे पूर्व्ववत्स्वधनस्य चतुर्भाग'भ्ययेन प्रायश्चित्तं
कुर्व्यात् । तेन शुद्धीभवतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ क्षार्पाशास्त्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणाचलं नरपतिरादरात् कुर्वते यदा ।

पुच्छदेवि पुच्छानदीतटेषु विमलेषु च ॥

(1) चक्षुर्भवेन इति श्रौतशेषितदुक्तचकारः ।

तदा विप्राय दद्यात् तं शमयीलवते स्वथम् ।
एवं हि तस्य न भूमी पुनरात्मसमुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुरा हिमवतः पार्श्वे काव्यका काचिदप्सराः ।
सुवेयी सुदती सुभूर्हसन्ती सुन्दरस्तनी ॥
विहारार्थं वह्निर्गत्वा विचरन्ती गृहाङ्गणे ।
तदा तामवखोख्याऽथ रावणोनाम राक्षसः^१ ॥
कामातुरोमीहवशात्^२ हसन्प्रयाह पाणिना ।
हस्तस्पर्शनमात्रेण तस्या^३भ्रूसात्विकोदयः ॥
स्तम्भःप्रलापोरोमाञ्चः खेटोद्वैवर्ण्यवेषू ।
अशु वैस्वर्ण्यमित्थष्टौ सात्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥
खेटोदकं तदा तस्य नदीभूत्वा^४ प्रवर्त्तते ।
तदा प्रभृत्वसौ सिन्धुर्सावची भुवि विन्धुतः ॥
सा तदा हिंसवत्यार्णात् प्रत्येकं सागरङ्गता ।
खेटरूप^५ प्रवाङ्गिष पत्नीभावपरिष्कृता ॥
अङ्गीचकार सखिसं सावर्ण्यं लवचाश्रसि ।
तदा प्रभृत्वसौ सिन्धुहृदये जलसङ्गमात् ॥

-
- (१) देवराट् इति श्रौतशेषितपुलाकपाठः ।
(२) तदातर्नी इति श्रौतशेषितपुलाकपाठः ।
(३) तदा इति श्रौतशेषितपुलाकपाठः ।
(४) नदीरूपा इति शेषितपुलाकपाठः ।
(५) खेटरूपा इति श्रौतपुलाकपाठः ।

अत्युपरतया राजन् लवचोदधिरीरितः ।
 तेनोत्पन्नं तु लवचं दोषाधिकतया मुने ॥
 न प्रतिग्रहचं तस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 लवचं चाऽनुमाचं वा प्रतिगृह्णाति चेद्भिजः^१ ।
 तन्निरुक्तिं पराकृत्य विन्ध्यदेशे पिशाचता ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवचस्त्राऽचलं धृत्वा राज्ञः पुण्यागमि सकृत् ।
 विप्रोयदिह दुष्टात्मा यमपाशवशङ्कतः ॥
 महान्तं नरकं भुञ्जा पिशाचोभवतिभ्रुवन् ।
 पश्चान्भ्रुवमुपागम्य खेदाङ्गीजायते सदा ॥

ब्रह्मवेवसे—

पूर्वजस्वचलं धृत्वा लावचं राजवज्रभात् ।
 'पुष्यतीर्थे' पुष्यदेशे पुष्यकालेषु पर्वसु ॥
 निष्कारचतया लोभाद् यमलोकमुपागतः ।
 महद्भयं तदा भुञ्जा पुनर्भ्रुवमुपाविशन् ॥
 पिशाचजन्मतामित्य तदन्ते खिन्न^२देहवान् ।
 अतः प्रतिग्रहस्तस्य गच्छन्तो लोकावर्जितः ॥

(१) प्रतिगृह्णाद्विजोवदि इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) पुष्यतीर्थेष् पुष्यदेशेषु इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) खेददेहवान् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे,—

सुखजो बाहुजाद् धृत्वा लावचमचलं भुवि ।
 पिशाचत्वं व्रजेत्^१ पश्चात् स्नेदाह्नोजायते पुनः ॥
 तस्य पापविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 दग्धितं शोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः^२ ॥
 विप्रानुज्जामवाप्याऽथ पश्चात्तापसमन्वितः ।
^३ज्ञात्वा शुद्धनदीतोये गत्वा पर्वतगङ्गारम् ॥
^४कण्टकप्रक्षयं धृत्वा स्वमूर्धन्यात्मनः सदा ।
 तत्र तिष्ठन् अपेदेनं सर्व्वपापापनुत्तये ॥
 नारायचं हृदा ध्यायन् सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
 आधारं सर्व्वमन्त्राणां यावदस्त्वं गतोरविः ॥
 तदा विरम्य सहस्रा संख्यां मनसि धारयन् ।
 पलहयप्रभाचेन पिवेद्गोदुग्धमादरात् ॥
 स्वपिनाारायचस्त्राऽथे स्वच्छिले केवले भुवः ।
 ततः परेशुक्त्याय पूर्व्ववज्जपमा^५चरेत् ॥
 एवं ऋतुद्वयं कृत्वा नियतं विधिपूर्व्वकम् ।
 ब्रह्माध्यायं पठेद्यदा उत विष्णोरनुत्तया ॥

-
- (१) भवेदिति श्रौतशैलितपुस्तकपाठः ।
 (२) कथयामि च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (३) ज्ञात्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (४) कण्टकं वाहरं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (५) आदरात् इति श्रौतशैलितपुस्तकपाठः ।

एतद्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पूर्व्ववत् तद्धनस्वाहं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति लवचाचलसंग्रहे ।

नियुतं नमकचमकौ, चारुदशमाध्यायो नारायणं, सर्व्वमन्वाणा
आकरत्वात् । एवं कृते लवचाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

तदेवाह,—

दयाध्यायं सक्कजप्रा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

अत्यशनादतिपानात् 'तथाचोप्यात् प्रतिग्रहात् । इति ।

अत्यशनं सपिण्डीकरवन्नादादिषु निमित्तेष्वस्थाने भोजनमत्यशनं
अतिपानं शूद्रप्रपादिषु पानमतिपानम् । उग्रप्रतिग्रहः शूद्रा-
दिभिर्दत्तस्य^१ 'लवचाचलादेः प्रतिग्रहः । प्रायश्चित्तपक्षे पुनः
सक्कारं पूर्व्ववत् कृत्वा शुद्धो भवति नाऽन्यथति ।

इति हेमाद्रौ लवचाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) इत्तस्वेति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) शूद्रकाम्पितः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) बन्ध चोप्यात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलवेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

महापुष्यनदीतीरे व्यतीपाते च वेष्टती ।
 यक्षणे संक्रमे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥
 राज्ञा दत्तां तिलमयीं धेनुं गन्धाक्षतेर्युताम् ।
 अर्चितां योद्धिजोष्ट्वा इतोमृत्युवशङ्कतः ॥
 'सोऽनुभूय महाघोरां वेदनां यमनिर्श्चिताम् ।
 पश्चाद् भवति पापात्मा निष्पन्नो रोगवान् भुवि ॥

सूर्यपुराणे—

पुष्यतीर्थेषु^१ पुष्याह्ने जन्मर्क्षे जन्मसम्भवे ।
 दत्तां राजभिर्गन्धाक्षैरर्चितां तिलरूपिणीम् ॥
 योद्धिजः प्रतिगृह्णाशु^२ न कुर्यान्निकृतिं शुभाम् ।
 तस्त्वैव^३ मृत्युरायाति अनुभूय महद्भयम् ॥
 पश्चात्पापी महान् घोरोनिष्पन्नो^४ रोगवान् भवेत् ।
 तिलाः सन्तीह यावन्तोद्भजिने धेनुवत्सयोः ॥

-
- (१) अतुभूय इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।
 (२) पुष्यकालेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) अक्षया इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।
 (४) तस्यैव इति वेक्षितपुस्तकपाठः ।
 (५) रामवान् इति वेक्षितपुस्तकपाठः । रोषवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तावद्युगसहस्राणि गरुके वासमश्रुतं ।
 तस्मैह नित्यकर्माणि चरन्ते तत्प्रतिग्रहात् ॥
 तस्मात्प्रह्विप्रहोषेणोर्निष्कारणतया नृप ।
 गर्हितोसुखजानां हि तस्मादेतत् परित्वजेत् ॥

लेङ्गे,—

पूर्वोक्तेष्वेषु पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपतेः ।
 धेनुं तिलमयीं विप्रो गृह्णीयाद्यदि लोभतः^१ ।
 तस्य नित्यञ्च काम्यञ्च दृष्टापूरुषादिकञ्च यत् ।
 सर्वं^२ चरति तत्काले दानमश्रोत्रिये यथा ॥
 तस्मैव निष्कृतिरियं कविता मुनिपुङ्गवैः ।
 तद्भयं सम्परित्वाभ्यं दक्षिणामात्रमुद्वहेत्^३ ॥
 आधानं वा क्रतुं वापि कृत्वा सर्वस्वदक्षिणम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनः संस्कारपूर्वकम् ।
 अन्वया निष्कृतिर्नाऽस्ति पञ्चचान्द्रायणैर्विना ॥

-
- (१) पापवश्रुते इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (२) धेनुं तिलमयीं कृत्वा विप्रो नोत्तरार्धेण इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (३) तरति इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (४) उद्वहेत् इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (५) पञ्चचान्द्रायणैर्विना इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

दौर्गाह्यस्त्रिदशैर्धेनुं तिलमयीं द्विजः ।
 गृहीत्वाऽऽधानयागौ^१ च कृत्वा तन्नाऽवशेषयेत् ॥
 प्रधानं सम्यरित्यज्य न दोषस्तपतिद्रुहात् ।
 षषवा पञ्चभिश्चान्द्रैः^२ शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥
 पुनः संस्कारमानेषु नित्यकर्म्मस्त्रिहाऽर्हता ।
 उभयं यः परित्यज्य^३ वर्त्तते भोगलोलुपः ॥
 स गृत्वा^४ निष्प्रजोभूयात् तिलरोगीमहान् भुवि ॥

इति हेमाद्रौ तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं दृतमयीं दत्तां^१ कृष्णाजिनपरिष्कृताम् ।
 स्वर्चितां गन्धवस्त्राद्यैराजभिः पुष्पसङ्गमे ॥

(१) कृष्णाधानस्य वागस्य इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) नान्द्वैः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) परित्यज्या क्षेत्रम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) तदने इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धां इति श्रौतपुस्तकपाठः ;

इथा परिग्रहं 'कृत्वा द्विजोयागादिभिर्विना ।
 यमलोकमुपागम्य कुम्भीपाके निमज्जति ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य दैववोजायते भुवि ।
 अतोमहादोषभयात् परित्स्वाग्वा' द्विजन्मभिः ॥

लिङ्गपुराणे—

धेनुमेकां द्विजोराजन् अजिने घृतनिर्घिताम् ।
 सवक्त्रां घृतधेनुं^१ यो निष्कारणतया वहेत्^२ ॥
 कुम्भीपाके निमज्जेत्स^३ पीडितोयमकिङ्करैः ।
 तदन्ते पृथिवीमेत्य वैष्णवानां कुलोद्भवः ॥
 हीनजातिषु सर्वांसु भूत्वा भूत्वा न निष्कृतिः ।
 यागादिकं न कुर्याच्चेद्^४ एतस्मान्न विसुच्यते ॥

गारुडपुराणे,—

कृष्णाजिनेषु पुण्येषु निर्घितां घृतरूपिणीम् ।
 प्रदत्तां^५ राजपुरुषैर्धेनुं यो मुखजोवहेत्^६ ॥

(१) स्वज्ञा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) परित्स्वानः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) घृतधेनुं सवक्त्रेण इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) वहत् इति वैदितपुस्तकपाठः ।

(५) निष्कारण इति वेदितपुस्तकपाठः । तद्व्यास इति श्रौत-
 पुस्तकपाठः ।

(६) अज्ञात्वात् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(७) पूजिता इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(८) वहन् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव नरकोधीरः कुम्भीपाकः समुच्छलन् ।
 तत्र भुक्त्वा पुनः पापी प्राप्य वैश्वजन्मताम् ॥
 नानायोनिषु सञ्भूयाद् यागादिषु पराङ्मुखः ।
 पश्चात्तापममायुक्तः प्रायश्चित्ती भवेत्ततः ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह —

ब्रह्माण्डे,—

धृतधेनुं राजदत्तां स्वर्चितां वस्त्रभूषणैः ।
 पुष्यकालेषु पुष्याङ्के प्रतिगृह्णाति चेद्दिजः^१ ॥
 द्रव्यलोभपरीतात्मा प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।
 नदीषु पुष्यतीर्थेषु स्नातः प्रातयंघ्राविधि ॥
 स्वगृहं पुनरागत्य स्वगृह्याग्नीं विशुद्धये ।
 अग्नीन्वनादिकं कृत्वा आन्धभागान्तमाचरेत् ॥
 तन्निवन्मी सपत्नीकः कुम्भाण्डै^२ जुहुयाच्छतम् ।
 तदर्घं गणहोमञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 निराहारस्तदा तिष्ठेत् पयोवा धेनुसम्भवम् ।
 अधःशायी पिवेत्तत्र^३ पत्नीपुत्रविवर्जितः ॥
 एवं व्रती दिनं कुर्यात् संख्यां यावत् समाप्य च ।
 तदन्ते भोजयेद् गव्यं होमशेष विशुद्धये ॥

(१) प्रतिगृह्णाति कोविद इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) कुम्भाण्डं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत्तत्र इति शेषितपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् परिक्रम्य प्रचम्य च ।
 स्वयञ्च पारशं कुर्यात् पत्नीपुत्रसमन्वितः ॥
 एवं कृत्वा द्विजः शुभेऽदन्यथा पातकी भवेत् ।
 एतद्वाचरणेऽसमर्थः स्वधनार्थार्थभागेन पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा
 श्रद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ वृत्तधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

नृश्व दोषान् प्रवक्ष्यामि जलधेनुप्रतिग्रहे ।
 अमायां सर्व्वसंक्रान्तीं द्वादशीपूर्णिमादिने ॥
 महाघनेषु पुष्पेषु तथा पुष्पालयेषु च ।
 कृष्णाजिनेन निर्व्व्याय धेनुं जलमयीं शुभाम् ॥
 अर्चितां ब्रह्मरूपाद्यैः धर्ममार्गेण राजभिः ।
 दत्तां गृह्णीत्वा योविप्रो ब्रह्मलोभपरायणः ॥

(१) शुभं इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) नृश्व इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(३) पूर्णिमादिने इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजोदयाद्यादौ इति वेदितपुस्तकपाठः ।

आत्मनःपरलोकाद्यं न 'कुर्व्यान्निष्कृतिं यदि ।
सोऽनुभूय महत्पापं यमलोके तदान्नया ॥
पुनर्भूभागमासाद्य जायते कच्छपोमहान् ।
ततःप्रतिग्रहोदोषः पूर्वजानामिहाऽन्यतः ॥

कूर्मपुराणे,—

धृत्वा जलमयीं धेनुं द्विजोभोगपरायणः ।
अर्चितां प्रभुभिर्दत्तां^१ ग्राह्यपूतेन वर्त्मना ॥
यागादिकं पराकृत्य पराकृत्य च निष्कृतिम् ।
पुण्यतीर्थे पुण्यदेशे पुण्यकालेषु पर्वसु ॥
निष्कारणतया लोभाद्यमलोकमुपागतः ।
महद्भयं तदा भुञ्जा पुनर्भुवमुपाविशन् ॥
पिशाचजन्मतामिव जायते^२ स्वेददेहवान् ।
अतः प्रतिग्रहस्तस्य गर्हितोलोकवर्जितः ॥

[शिवपुराणे,—

मुखजो बाहुजाद् धृत्वा लावस्थमचलं भुवि ।
पिशाचत्वं मृतोयाति^३ स्वेदाङ्गो जायते पुनः ॥

-
- (१) अज्ञाने इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
(२) पूतं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) तदन्ते इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
(४) अवेत्तस्य इति शेषितपुस्तकपाठः ।

तस्य पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 दर्शितं लोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः ॥
 विप्रानुष्णामवाप्याऽऽशु पञ्चात्तापसमन्वितः ।
 ज्ञात्वा शुद्धनदीतीये गत्वा पर्वतगङ्गारम् ॥
 कण्ठकैर्मुकुटं धृत्वा स्वमूर्धन्यात्मनः सदा ।
 तिष्ठन् तत्र जपेदेनं सर्व्वपापापनुत्तये ॥
 नारायणं हृदा ध्यायन् सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
 आधारं सर्व्वमन्त्राणां यावदस्त्वं गतो रविः ॥
 तदा विरम्य सहसा संस्थां मनसि धारयन् ।
 पल्लवप्रमाणेन पिवेद्गोदुग्धमादरात् ॥
 स्वपञ्चारायणस्याऽग्रे स्थण्डिले केवले भुवि ।
 ततः परेद्युक्त्याय पूर्व्ववज्जपमादरात् ॥
 एवं ऋतुद्वयं कृत्वा नियुतं विधिपूर्व्वकम् ।
 रुद्राध्यायं पठेत् यद्वा उत विष्णोरनुष्णया ॥
 एतद्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 पूर्व्ववत्तद्वनाह्वीर्षं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति लवणाचलसंग्रहे ।

नियुतं नमकचमकौ, आरक्ष्यदशमाध्यायो नारायणं सर्व्वमन्त्राणां
 आकरकत्वात् । एवं लवणाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

दशाध्यायं सकृत् जप्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

तदेवाह,—

अत्यशनादतिपानात् तथा चोष्णान्तिग्रहात्

दम्भाद्वा वा यदि वा मोहात् पराकृत्यैव निष्कृतिं
स्थित्वा चारोदके कूपे तदन्ते भुवमाविशन् ॥
अगाधे जायते कूर्मीं क्रुदे जलपरिष्कृते ।
एतद्दोषोपशान्त्वर्यं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
(महापाप) भयाद्भूय त्याज्योविप्रैः प्रतिग्रहः]* ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजो मोहाद् धेनं जलमयीं नृपात् ।
यागादिकं स्वशुचिं वा अकृत्वा भोगलोलुपः ॥
यमलोके महाघोरे तीर्त्वा चारोदकं बलात् ।
तदन्तेऽत्र समागत्य जायते कच्छपोजले ॥
एतद्दोषोपशान्त्वर्यं त्याज्योविप्रैः प्रतिग्रहः ।
गण्डिकां वाऽथ गीतन्यां कृष्णवेष्ठां नदीजले ।
कावेर्यां तुङ्गभद्रायां चापाग्रे गन्धमादने ॥
आत्मनः सन्मतं तीर्थं यदेतेषु च^१ सन्भवेत् ।
अनुष्णाप्य द्विजैः साकं गत्वा तत्र यतात्मवान् ॥
निमित्तं कीर्त्तयित्वाऽथ स्नायात्पौषलमार्गतः ।
त्रिसहस्रं च त्रिशतं विंशत्युत्तरमेव च ॥

* [ ] एषः पाठः क्रीतकाशोपलक्षवोर्नोपलब्धः ।

(१) पूर्वाङ्गेषु सन्धवं इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) नत्वा पुण्योदके तथा इति खेचितपुस्तकपाठः ।

एतत् कुर्व्याद्विष्णुत्वात्मा परिषत्सन्निधौ मुदा ।
 एतत्पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं द्विजम्पनाम् ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति जलधेनुप्रतिग्रहात् ।
 परिषत्सन्निधौ यथाशास्त्रं पूर्व्ववत् कृत्वा पश्चात् स्नानादिकं कृत्वा
 पञ्चगव्यं पीत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति हेमाद्रौ जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

पुरा षष्णुश्च क्षीराब्धौ रमा जाता सधेनुका ।
 सवत्सा क्षीरसम्पन्ना सर्व्वावयवसुन्दरी ॥
 पोषयामास जलधिर्दुग्धधेनुं सवत्सकाम् ।
 पुरुषोत्तमाय लक्ष्मीं तां प्रददौ सर्व्वसाक्षिणे ॥
 न^१ प्रायच्छत्स तां धेनुं पुत्रीवात्सल्यगीरधात् ।
 ययाचे जलधिं धेनुं हृदहा पापमोचने ॥

(१) स प्रायच्छत् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) जलधिः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

तथेति प्रददौ सिन्धुर्दुग्धधेनुं स पुत्रिणीम् ।
 (दापयामास विप्राय वृषहत्याविमोचनीम् ।)
 तां दुग्धधेनुमादाय पुनः प्रायात् स्वमास्यम् ॥
 धिवषाय स वृत्तान्तं कथयामास देवराट् ।
 पुष्यकाल उपायाते दुग्धधेनं सुरूपिणीम् ॥
 दापयामास विप्राय वृषहत्याविमोचने ।
 तदा प्रभृत्यसौ धेनुर्ब्रह्महत्याविनाशिनो ॥
 ददाति योऽप्यो^१ धेनुमर्षितां कृष्णचर्मणि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रयाति सः^२ ॥
 योविप्रः स्वर्षितां धेनुं वृषहत्याघमोचनीम् ।
 रमासहोदरां^३ सिन्धुनिर्षितां दुग्धरूपिणीम् ॥
 प्रतिवृत्ताति वे लोभात् सम्प्राप्ते पुष्यपर्वणि ।
 स कालवग्रमापन्नस्वनुभूय महन्नयम् ॥
 तदन्ते भुवमासाथ मृतदारोभवेद्भुवि ॥

देवीपुराणे,—

पुष्यकालेषु पुष्यर्षेण पुष्यतीर्षे जनाधिप ! ।
 योराजा स्वर्षितां धेनुं निर्षितां दुग्धरूपिणीम् ॥

-
- (१) इदौ तस्मिन् स्त्रीवाचकं इति चेदित्युक्तकथाः ।
 (२) इदमर्थं चेदित्युक्तकथाः ।
 (३) रामा यः प्रददौ इति चेदित्युक्तकथाः ।
 (४) चर्षायते इति क्रोतचेदित्युक्तकथाः ।
 (५) तथेति प्रददौ इति चेदित्युक्तकथाः ।

विप्राय वेदविदुषे प्रदद्यात् सौऽपि सुक्तिभाक् ।
 'तादृग्दुग्धमयीं धेनुं द्विजोनिष्कारणादहन् ॥
 लभते निष्कृतिं' नाऽन्यां पञ्चचान्द्रायणादृते ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति दुग्धधेनुप्रतिग्रहात् ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुष्यकालेषु राजेन्द्र पुष्यतीर्थेषु^१ वा द्विजः ।
 दुग्धधेनुं गृहीत्वाऽऽशु वृथाभोगपरायणः ॥
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पञ्चभिश्चान्द्रभक्षणेः ।

आधानयागप्राप्तौ न प्रायश्चित्तं पञ्चगव्यप्राशनमेव । तदाह

ब्रह्मपुराणे,—

द्विजो दुग्धमयीं धेनुं प्रतिगृह्य जनाधिपात् ।
 यागादिकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
 अकृत्वा द्रव्यलोभेन अशक्तः पापभीस्तदा ।
 पञ्चचान्द्रायणैःशुद्धीं^२ नाऽन्यथा तीर्थसेवया ॥

इति हेमाद्रौ क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

- (१) तादृशी इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (२) तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
 (३) अशक्त इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
 (४) शुद्धिः इति वेदितपुस्तकपाठः ।

अथ मधुधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

अथापरं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
 मधुधेनुयद्गीतृणां द्विजानां हितकाम्यया ॥
 'निष्कारणं प्रवृत्तानां गीर्ष्णां मृगुष्व मे ।
 पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपातादिसम्भवे ॥
 कल्पितां मृगयैः पात्रैरर्चितां राजवल्लभैः ।
 मधुधेनुं सवत्साञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
 गृह्णीत्वा, ब्राह्मणो'लोभात् सद्यः पापमवाप्नुयात् ।
 (च्वासां तत्र प्रविष्याद्य पुनर्भुवसुपागमम् ॥
 मधुवृक्षा भवेयुस्ते यदि तन्निष्कृतिर्नचेत्) ।
 कश्चित् निष्कृतिर्दृष्टा तेषां पापपरात्मनाम् ॥
 पञ्चान्द्रायणेः शुचिर्न चाऽन्यैः शुचिरीरिता ।

शिवपुराणे,—

शौद्रधेनुः सुद्रजातेर्द्विजैर्न प्रतिगृह्यते ।
 देवाद्यादिह गृह्णाति' पञ्चभिश्चान्द्रभक्षणेः ॥

(१) निष्कारणे इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) शौद्रजः इति शीतलोहितपुस्तकपाठः ।

(—) अथं शौचः शीतलोहितपुस्तकयोः न इहः ।

(३) सभ्यते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

एतद् विप्रप्रतिग्रहविषयम् । वाङ्मयीभ्यो द्विगुणं, ऊर्जभ्यस्त्रिगुणं
पाद्वर्जभ्यश्चतुर्गुणं, सङ्करजातिभ्यः पञ्चगुणं वेदितव्यं । तदाह—

ब्रह्मवेवर्त्ते,—

प्रायश्चित्तं द्विजातिभ्यः प्रतिगृह्य कथञ्चन ।

यावदुक्तं तदेवाऽलं क्षत्रेभ्योद्विगुणं श्रुतं ॥

ऊर्जभ्यस्त्रिधा प्रोक्तं पाद्वर्जभ्यश्चतुर्गुणम् ।

एतेभ्योव्यतिरिक्तेभ्यः पञ्चधा परिकीर्त्तितम् ॥

सर्व्ववर्षेभ्यः सर्व्वदानप्रतिग्रहीतृणामिदं वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।
कलौयुगे सङ्करजातयो बह्व्यः तत्प्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वात्प्रायश्चित्त
बाहुल्यमुक्तं । प्रायश्चित्तविहीनाद्विजाः श्लेषमध्यस्थमक्षिकाजातिषु
सम्भवन्ति । अतः प्रायश्चित्तमेव प्रतिग्रहीतृणां साधनं न चाऽन्यत् ।
यस्य यस्य प्रतिग्रहे धर्मशास्त्रे प्रतिपदोक्तं यत् यत् प्रायश्चित्तं तत्तत्
प्रतिग्रहे तत्तदेव कर्त्तव्यं द्विजन्मभिः, नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता इति ।

इति हेमाद्रौ मधुधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) वाङ्मयीभ्यो द्विगुणं इति चेद्विद्वत्सङ्घपाठः ।

अथ शर्कराधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

धेनुं शर्करया कृत्वा सवत्सामजिनेः^(१) शुभाम् ।
 योराजा द्विजवर्याय दद्यात् पुण्यागमे मुदा ॥
 अर्चितां गन्धपुण्याद्यैर्बहुभिर्भूषयेर्युताम् ।
 स गच्छेद्विष्णुभवनं यावदाचन्द्रतारकम् ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

कृत्वाजिनेषु योधेनुं शर्कराभिरलङ्कताम् ।
 भूषितां गन्धपुण्याद्यैर्विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥
 दद्यात् पुण्यतमे काले तीर्थेषु ग्रहशेषु च ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकान् कदाचन ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

कृत्वा शर्करया धेनुं पुण्यकालेषु पर्व्वेषु ।
 दद्याद्दक्षिणया सार्धं विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥
 स निस्सरति संसारं नावाऽर्चिं नाविकीयथा ।

तत्रप्रतियह्ने दोषमाह,—

नारदीये,—

यो मृत्नीयाद्विजो धेनुं पुण्यां शर्करयाऽन्विताम् ।
 पुण्यकालेषु तीर्थेषु द्रव्यलोभपरायणः ॥

(१) अजिने इति चेषितमुक्तकपाठः ।

महान्तं नरकं भुञ्जात् स्थावरत्वं प्रयाति सः^(१) ।
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
 ज्ञात्वा प्रातर्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।
 विभूतिं विश्वरूपञ्च जर्ध्वमूलमतः धरम् ॥
 जर्पस्त्रिववणस्नानं कृत्वा नित्यमतन्द्रितः ।
 आसायं प्रातरारभ्य गणयेज्जपसंख्यया ॥
 फलाहारोऽत्र कर्त्तव्यः स्वपेद्देवसमीपतः ।
 मुनः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपम्माचरेत् ॥
 यदैव संग्रहो धेनोः शर्कराभिः पृथग् द्विज ।
 तदा पापान्यनेकानि प्रविशन्ति प्रतिग्रहे ॥
 तत्पापशोधनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।
 आधानं वा प्रकुर्वीति यागसाधनमुत्तमम् ॥
 सर्वेषां सप्ततन्तूनामाधानं प्रथमं विदुः ।
 वर्षाणां च यथा विप्रो देवानामपि वासवः ॥
 शृगुः ऋषीणां प्रवरो वाचां सत्यं यथा भवेत् ।
 तथैव सर्व्ययज्ञानामाधानं मूलकारणम् ॥
 प्रायश्चित्तमिदं वाऽपि आधानं वा द्विजश्चरेत् ।
 ताभ्यां पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥
 इति हेमाद्रौ शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) आसायते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) नचवम् इति श्रौतकोशितपुस्तकपाठः ।

अथ दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

शृणु षस्मुख वक्ष्यामि दधिधेनु' प्रतिग्रहे ।
 प्रतिग्रहीतुर्विप्रस्य दोषोभवति सर्व्वदा ॥
 तद्रव्यत्यागमात्रेण आधानं यन्नमेव वा ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्मोर्हीजायते भुवि ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

दधिधेनुमलङ्कृत्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।
 अभ्यर्च्य विधिवद्गन्ध्या दद्याद्योविप्रपुङ्गवे ॥
 न तस्य यमबाधाऽस्ति तद्गृहे वा प्रवेशनम् ।
 सदर्शनं वा राजेन्द्र भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

यो दद्यात् पुष्यकालेषु पुष्यतीर्थेषु पर्व्वसु ।
 कृत्वाजने दधिमयीं धेनुं कृत्वा सब्रह्मकाम् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
 न तं मृत्युरवाप्नोति न व्याधिर्न च तस्कराः ॥
 अन्ते विष्णुपदं याति यावदिन्द्रासतुर्हसि ॥

(१) दधिधेनुं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) राजा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

लेङ्,—

वाहुजोघेनुमाराध्य दद्याद्दधिमयीं शुभाम् ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

देवीपुराणे,—

प्रतिवृत्तं द्विजोघेनुमतोदधिमयीं शुभाम् ।
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पूर्ववहनभागतः ॥
अथवाऽऽधानकं कर्म यज्ञं वा बहुदक्षिणम् ।
ऋणनिर्णीचनं कृत्वा शूद्रः स्यात्तत्प्रतिग्रहात् ।

मत्स्यपुराणे,—

शर्कराभिः कृतां घेनुमर्चितां सर्व्वभूषणैः ।
पूजितां गन्धपुष्पाद्यैः पुष्यकालेषु पर्व्वसु ॥
तीर्थेषु देवपूज्येषु प्रतिवृत्ताति चेद्विजः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य सभवेदन्धमूषकः ॥

देवीपुराणे,—

तद्दोषशमनं राजन् शृणु सर्व्वप्रयत्नतः ।
प्रातः स्नात्वा नदीतीर्थे नित्यकर्म समाप्य च ॥
नित्यहोमश्च कुर्व्वीति वृक्षमूलसुपाश्रितः ।
श्रीरुद्रश्च जपेत्तत्र यावदस्तमयं भवेत् ॥

(१) इमा कृष्णाजिने शुभाम् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) पुष्यदिनेष्विह इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धोऽभूत् इति श्रौतपुस्तक-पाठः ।

तदा विरस्त्र प्रयतः^१ फलाहारं समाचरेत् ।
 वृहं गत्वा स्वपेक्षात नारायणमनुस्मरेत् ॥
 पुनः परीक्षुत्खाय पूर्व्ववज्जपमाचरेत् ।
 अयुतं पूर्णतामेति^२ तावत् पारायणं^३ चरेत् ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति विप्रोदध्नः प्रतिग्रहात् ।
 (अग्रतो मुलभं तात आधानं यज्ञमेव वा ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति विप्रोदध्नः प्रतिग्रहे ॥)

इति हेमाद्री दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

योरारा पुण्यकालेषु धेनुमिक्षुरसोद्भवाम् ।
 अर्चितां गन्धपुष्पाद्यैर्भूषितां सर्व्वभूषणैः ॥
 विप्राय वेदविदुषे शान्तायाऽथ कुटुम्बिने ।
 दद्याद्दक्षिणया साकं स राजा विष्णुमन्दिरम् ॥

(१) जनना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अयुतं पूर्णतामेति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पारायणं आचरेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं श्लोकः क्रीत-आशीपुस्तकवर्गे इष्टः ।

गत्वा स्थित्वा चिरं कालं भुवि मण्डलतां व्रजेत् ।
 तत्राऽपि ज्ञानमासाद्य दानधर्मपरायणः ॥
 कृत्वा धर्मान्निशेषेण अन्ते विष्णुममोभवेत्^१ ।

महाभारते,—

शृणु धर्मं प्रवक्ष्यामि धेनुमिक्षुरसोद्भवाम् ।
 अश्विंतां शास्त्रमार्गेण भूषितां बहुभूषणैः ॥
 पुष्यकालेषु संक्रान्तीं अयनक्षितये तथा ।
 अर्होदये महापुष्ये ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 रचयित्वा दिने सम्यग् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
 दक्षिणाभिष बह्वीभिर्दद्यात् फुल्लाननस्तदा ॥
 शृतोवैकुण्ठमाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ।

शृसिंहपुराणे,—

कल्पितां राजपुरुषैरिक्षुङ्गवरसेन ताम् ।
 अर्चयित्वा विधानेन अर्चितान्तु द्विजन्मने ॥
 दक्षिणाभिर्यथोक्ताभिर्दद्यात्तानसि निःस्पृहः ।
 तस्य देवः प्रसन्नः स्यात् प्रह्लादाय यथा पुरा ॥

(१) विष्णुवाक्यवर्ता व्रजेत् इति लोहितपुस्तकपाठः ।

(२) इक्षु धेनु रसोद्भवा इति लोहितवाचीपुस्तकपाठः ।

(३) प्रसन्नोऽभूदिति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

तत्प्रायश्चित्तमाह,—

ब्रह्मण्डे,—

पूर्वजोवाहुजाज्ञान्धां^१ धेनुमिन्दुरसोद्भवाम् ।

अकृत्वा निष्कृतिं पश्चात् आधानं वा क्रतुश्च वा ॥

यमलोकमुपागम्य नरकानेकविंशतिम् ।

भुक्त्वा^२ भवति पूतात्मा गोमायुर्भवति क्षिती ॥

मत्स्यपुराणे,—

विप्रोधेनुं रसमयीं दत्तां राजकुमारकेः ।

गृहीत्वा पुण्यकालेषु तन्निष्कृतिपराङ्मुखः ॥

यागादिकं पराकृत्य गोमायुर्भवति ध्रुवम् ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विष्णुना प्रभवविष्णुना ॥

प्रातरारभ्य मेधावी स्नात्वा नित्यं समाप्य च ।

वृक्षमूलमुपागम्य पठन्नुपनिषत्त्रयम् ॥

^३जपेत्समुद्भवहृन् संख्यां यावदस्त्वं गतो रविः ।

तावज्जपाद्^४ विरम्याऽथ फलाहारं समाचरेत् ॥

जपेद्देवसमीपे तु कृतं पापमनुस्मरन् ।

परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्व्ववज्जपमाचरेत् ॥

(१) दत्तां इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पश्चात् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) संख्यां वृक्षमूलम् अथ इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) तावज्जपं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अवृतं पूर्णतामेति ततः शुद्धिरवाप्यते^१ ।

एतन्प्रायश्चित्तं यागादिकाकरणविषयं, तन्प्राप्तौ पञ्चगव्यप्राशन
मात्रं न प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री इन्दुरसधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुडधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

गुडधेनुं गुडमयीं क्षत्वाऽसङ्गत्य सर्व्वतः ।

पुष्पकाले पुष्पतीर्षे योराजा भक्तिमानिह^१ ॥

शुभां^२ सदक्षिणां दद्याद् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।

पुनर्भुवसुपागम्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ॥

सोऽन्ते विष्णुपदं याति तत्रैव परिसुच्यते ।

गारुडपुराणे,—

गुडधेनुं समभ्यर्च्य गन्धवत्सादिभूषणैः ।

ब्राह्मणाय सुशीलाय योदद्यात् सोऽपि सुक्तिभाक् ॥

(१) शुद्धिरवाप्यते इति श्रौतवेदितपुष्पकपाठः ।

(२) शुद्धनिर्मितां इति श्रौतपुष्पकपाठः ।

(३) धेनुं इति वेदितवासीपुष्पकपाठः ।

योविप्रस्तां तदा षड्भन्व परलोकपराङ्मुखः ।
यमस्य वज्रभापन्नः कालसूत्रेष पीडितः ॥
पुनर्भुवन्मुपागम्य जायते भिक्षजन्मवान् ।
यायादिकं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

शूर्पपुराणे,—

धेनुं गुह्यमयीं गन्धवन्नादिभिरलङ्घिताम् ।
पुष्पकाले पुष्पतीर्थे पुष्पक्षेत्रे नदीतटे ॥
योग्येभ्यश्च पृथिवीपालाद् ब्राह्मणो धनलोभतः ।
यमलोकमुपागम्य पीडितो यमकिङ्करैः ॥
भिक्षजातिर्भवेद्भूमौ^१ यागादिषु पराङ्मुखः ।
प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात् पश्चात्तापसमन्वितः ॥
विप्रानुष्णामवाप्याऽऽशु प्रतः स्नात्वा यथाविधि ।
इदं करिष्ये नियमं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
इत्युक्त्वा तपश्चातिष्ठेत् हेमन्ते शीतसङ्कुले ।
अन्नाधारस्तथा तिष्ठेत् यावत् प्रातः पुनर्भवेत् ॥
प्रातरारभ्य मेधावी^२ स्मरेन्पारायणं विभुम् ।
चतुर्थे कालाद्याती यावकं भोजनं चरेत् ॥

(१) अर्भुद् इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) अरन्धारायणं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

यावकमित्यत्र अल्पमात्रं यवान् पक्त्वा भुञ्जीयात्^१ ।

पुनरस्तं गते भानौ पूर्व्ववज्जपमाचरेत् ।

अपमृत्युञ्जयं मन्त्रं^२ न्यासञ्च ध्यानपूर्व्वकम् ॥

अनाधारो वह्निरेव निराधारो वर्धति मति । संख्यां समुद्बुद्धन्
(मनसि धारयन्) ।

एकमृतुद्वयं नीत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

एवं कृते^३ विशुद्धः स्यान्नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

एतदाचरणाशक्तौ पूर्व्ववत् स्वधनचतुर्भागेण प्रायश्चित्तं कृत्वा
शुद्धिमाप्नोति पुनः संस्कारादि ।

इति हेमाद्रौ गुह्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजयेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मन्त्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अथं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(३) विशुद्धोऽभूदन्यथा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ साक्षाद्देनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,—

एतासां दशधेनूनां प्रत्यक्षा पापनाशने ।
 महापापविशुद्धार्थं ब्रह्मणा निर्दिता^१ पुरा ॥
 राजा वा विप्रस्रातो वा दग्निष्काधिकोऽपि वा ।
 धेनुमेनामलङ्कृत्य अभ्यर्च्य विधिपूर्वकम् ॥
 पुण्यकालेषु पुण्यर्त्ते यो दद्याद्दिप्रपुङ्गवे ।
 स याति विष्णुभवनं देवैः सह नृपाधिप ॥

लिङ्गपुराणे,—

धेनुं यः समलङ्कृत्य पुण्यकालेषु पर्वसु ।
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैः प्रदद्याद्दिप्रपुङ्गवे ॥
 स याति ब्रह्मणः स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ।
 पद्माद्भुवमुपागम्य स वै भवति धार्मिकः ॥

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं विप्राय^१ क्षीदद्यात् स भवेन्मण्डलाधिपः ।

महाराजविजये,—

धेनुमेनामलङ्कृत्य पुण्यकालेषु पर्वसु ।
 पुण्यर्त्ते पुण्यदिवसे व्यतीपाते च वैष्टुती ॥

(१) निर्दिष्टं इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रेषु मण्डलोपान इति श्रीतर्केश्वरपुस्तकपाठः ।

योदध्याद्दिप्रवर्थाय स याति परमां गतिम् ।
पुनर्भुवमुपागम्य राजा भवति धार्मिकः ॥

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं विप्रो नु शृङ्गीयाद् वृथाभोगपरायणः ।
अकृत्वा निष्कृतिं लोभादध्यास्त्रीभवति कानने ॥
तद्दोषपरिहारार्थं अपेद्दुद्रमयाऽयुतम् ।
तदा दोषविनिर्मुक्तः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

अविष्णोत्तरे,—

'अलङ्कृतां शुभां धेनुं दशधेन्वनुयायिनीम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैः सञ्जीभरणभूषिताम् ॥
दर्शना राजकुमारेण पुष्पकालेषु पर्व्वेसु ।
प्रतिगृह्णाद्दिजोलोभादकृत्वा निष्कृतिं शुभाम् ॥
ध्यास्त्रीभवति दुष्टाका यागं वाऽधानमेव वा ॥
एतत्पापविद्वाद्द्वयार्थं बहुद्वयसुतमुच्यते ॥
उपक्रम्य तदानीं वा परिक्षुर्वाऽपरेऽहनि ।
ज्ञात्वा प्रातर्यज्ञाचारं निव्यक्त्यै समाप्य च ॥
वधिः स्वानं समागम्य संख्यां मनसि धारयन् ।
'आरभ्य भस्मीकृदयान् यावदस्त्रमनं शुचिः ॥

(१) यो चेहं अलङ्कृतम् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्वदन् इति वेदितपुस्तकपाठः अलङ्कृतम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) आरभ्यनक्त्युक्तदुभानो रक्तमेति द्विवाचरः इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

विरस्य नियतः पश्चात् फलाहारं प्रकल्पयेत् ।
 स्वपेक्षा स्वष्टहे देवसमोपे स्वच्छिले व्रती ॥
 परियुरेवं कुर्वीत यावत् संख्या समाप्यते ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति यन्नाथान'पराङ्मुखः ॥

इति हेमाद्रौ साक्षात्सेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथार्द्रकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्मृत्पुराणे,—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि भार्द्रकृष्णाजिनं शुभम् ।
 तिलैरापूर्णे योमत्स्या' दद्याद्विप्राय धीमते ॥
 स नरः पापनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकं समनुते ।
 पश्चाद्भुवमुपागम्य सप्त जन्म भवेद् द्विजः ॥
 तत्राऽधीत्य श्रुतं सम्भग् ब्रह्मज्ञानमवाप्य च ।
 तेन ज्ञानेन महता निर्वाचं कथते परम् ॥

(१) ब्रह्मज्ञानपराप्त्य च इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) तद्वर्णं इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्मप्राप्त्य इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

सूर्यसोमपद्मे राजन् मन्वादिषु युगादिषु ।
 अयनद्वितये चैव व्यतीपाते च वैष्टुतौ ॥
 संक्रान्तेषु च जन्मर्षे नदीतीरे सुरालये ।
 स्वर्गहे वाऽपि राजेन्द्र पुण्यक्षेत्रे च पर्व्वसु ॥
 नरोयः सम्यगभ्यर्षं चार्द्रं कृष्णाजिनं दृढम् ।
 तिलपूर्णं द्विजेन्द्राय अर्चिताय सुभूषणैः ॥
 दद्याद् दक्षिणया सार्धं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यावन्व्यजिनरोमाणि यावन्तस्तत्र वै तिलाः ॥
 तावद्युगसङ्क्रान्तिं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।

लिङ्गपुराणे,—

तिलपूर्णं पुण्यकाले चार्द्रं कृष्णाजिनं नरः ।
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 योदद्याद्द्विप्रवर्याय स गण्डेद्ब्रह्मणः पदम् ।

तत्पतिग्रहेदोषमाह',—

स्कन्दपुराणे,—

चार्द्रं कृष्णाजिनं रात्रिः पुण्यकाल उपागते ।
 योविप्रः प्रतिगृह्णीयात् स सद्यः पतितो भवेत् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काश्यं यागदिकमनन्तरम् ।
 तदा मशन्ति कर्माणि दृष्टापूर्त्तादिकानि च ॥

तदा मृत्युवशं क्षतिं पुण्यभ्रंशाद्यमासये ।

महान्तं नरकं भुङ्क्ता स्त्रीभवेत्^१ तदनन्तरम् ॥

ब्रह्माण्डे—

तिलपूर्णं पुण्यकाले चर्चाऽऽर्द्रं राजवज्रभात् ।

प्रतिगृह्य द्विजोस्त्रीभात् क्षमतन्तुपराक्षुब्धः ॥

यमलोकमुपागम्य चिरं नरकभाक् ततः ।

नाना जन्माऽनुभूयाऽऽद्य क्लृप्तासोभवेद्भुवि ॥

तस्येवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।

अपमृत्युत्तरणमार्जनं कृत्वा तदनन्तरं प्रायश्चित्तम् ।

(कर्त्तव्यं तदाह)

प्रातःस्नात्वा तिलैः सम्यगघमर्षणपूर्वकम् ।

आर्द्रवासास्ततोगत्वा अनुज्ञाप्य द्विजानाम् ॥

प्रतिग्रहविशुद्धार्थं क्षन्तुमर्ह्य सक्त्रनाः ।

इति प्रार्थ्य द्विजान् सर्वान् परिक्रम्य प्रणम्य च ॥

तप्तहाष्पशतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धो भवति नाऽन्यतः ।

हाष्पादिकाचरणेन प्रायश्चित्तं पुनः कर्मपूर्वकं कृत्वा तदङ्गप्राय-
श्चित्तेन पूतो भूत्वा यागादिकं कुर्यात् । अन्यथा पुनः कर्मचाम-

(१) स्त्रीजन्म इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(—) पञ्च पाठः श्रौतवाचीपुस्तकवर्गीकः ।

'सन्धवे यागादिकं न फलति । पुनः कर्षेव वाचार्यर्षिणां सर्व-
धर्मसाधनम् । गोक्षेत्रलमुष्टिप्रक्षालनवत् । अतः पुनः कर्षेव
बलवत्तरम् ।

इति हेमाद्रौ चार्द्रं कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

तिलैरामूर्ध्वं यक्ष्मैर्दद्यात्^१ पुष्पागमे नृपः ।

न तस्य यमदोकोऽस्ति वैकुण्ठे वासमश्रुते ॥

शूर्पपुराणे,—

पुष्पकाले पुष्पदिने चाङ्गे कृष्णाजिने तिलान् ।

निश्चिद्य विप्रवर्याय योदद्यात् स तु पुष्पभाक् ॥

स्कन्दपुराणे,—

पूर्व्वेवत् तिलसंयुक्तं शूर्पैर्बर्षं द्विजातये ।

पुष्पकालेषु पुष्पाङ्गे योदद्यात् सोऽपि वै हरिः ॥

(१) कर्षेणां सन्धवे इति वैश्वितपुस्तकपाठः ।

(२) चाङ्गं इति श्रीतथैश्वितपुस्तकपाठः ।

योगव्रतकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

७४५

अजिनं योऽनु गृह्णीयात् शृङ्गं विप्रस्त्रिलैर्युतम् ।

अपश्यत्युमवाप्नोति नारीत्वमाप्नुयादसौ ॥

दानसागरे,—

पुण्यतीर्थेषु^१ पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपतेः ।

तिलकृष्णाजिनं धृत्वा वृथाभोगपरायणः ॥

यमलोकमवाप्नोति स्थित्वा पश्येन्महद्भयम्^२ ।

पुनर्नारीत्वमाप्नोति तिलकृष्णाप्रतिग्रहे ॥

पादहीनं,—सप्तत्यूर्ध्वपञ्चतप्तकृष्णाणि कृत्वा पुनः संस्कारं च
पूर्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्री तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ योगव्रतादिषु कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे^३,—

अर्धनारीश्वरे योगे योगे हरिहराम्बुजे ।

लक्ष्मीनारायणे योगे व्रतेऽन्येषु वस्सुषु ॥

(१) पुण्यकालेषु इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) कल्याणकृष्णं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) स्कन्दपुराणे इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

कञ्चाजिनं व्रताङ्गत्वाच्च दोषप्रति गोभिलः ।
तथाऽपि नृशु वक्ष्यामि प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

महानारदीये,—

योगेषु व्रतकालेषु चर्चनारौश्वरादिषु ।
योदथादजिनं विभ्रे व्रतं तस्य फलप्रदम् ॥
पुरा नारायणीदेवो भोक्ता संहृत्य चाऽजनि ।
निधाय जलधौ श्रेते दीर्घकालमरिन्दम^१ ॥
तत्राभी शैवलं जज्ञे तत्राऽभूत् पञ्चजं महत् ।
हिरण्यं बृहन्नालं रत्नकुङ्कुमकेसरम् ॥
सहस्रपत्रं तद्वचं प्रतमकनकोज्ज्वलम् ।
तत्र यज्ञे विधाता च अस्तीषञ्जगतां पतिम् ॥
हरिः प्रसन्नवदनोवभाषे कमलासनम् ।
'यज्ञ विश्वमिदं भद्र देवान् यज्ञान् द्विजानपि ॥
धेनुञ्च लोकरक्षार्थमालक्षं मा कुर्वथ च ।
दृशुञ्चा भगवानीशस्तत्रैवाऽन्कारधीयत ॥
ब्रह्मा तदवधार्याऽथ सृष्टवान् विश्वमोजसाः ।
देवान् द्विजान् (भावमात्रान् ततस्तान् साधकान् बहु ॥)

-
- (१) कञ्चाजिनं इति केचित्तदुक्तव्यापारः ।
(२) वक्ष्यामि इति केचित्तदुक्तव्यापारः ।
(३) नृशु इति केचित्तदुक्तव्यापारः ।
(—) अक्षयः केचित्तदुक्तव्ये न दृश्यते ।

परस्त्री क्लृप्तबुधो दर्श्याध्रुवां शुद्धां तथाऽयुधम् ।
 लक्षणाजिनञ्च सुपर्णं उल्लूखलमतः परम् ॥
 पात्रास्त्रान्यानि विद्यात्मा ससर्ज्जं जगदीश्वरः ।
 व्रतेषु यन्नदानेषु ब्रह्मचर्यव्रतादिषु ॥
 अजिनं दानपूर्वार्थं ददौ विप्रस्य चाऽऽदरात् ।
 ततः प्रभृत्यदः सर्वं प्रसिद्धिमगमद्भुवि ॥
 यस्त्वेतच्चर्यं दानेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
 'विप्रसात् कुरुते सोऽपि ब्रह्मनिर्व्याणमाप्नुयात् ॥

(तत्परियङ्गे प्रायश्चित्तमाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

यागादिषु व्रतेष्वेतत् प्रतिगृह्यद् द्विजोत्तमः ।
 प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पुनःसंस्कारवर्जितम् ॥
 अयुते दशगायत्री चर्चनारीश्वरव्रते ।
 तथा हरिहरे योगी लक्ष्मीनारायणे तथा ॥)
 उग्रव्रतेषु दानेषु पुंमध्यत्वहरादिषु ?
 पुनः संस्कारपूर्तात्मा शुद्धिमाप्नोति देहिकीम् ।

सिद्धपुराणे,—

प्रतिगृह्यद् द्विजोत्तोभात् भोगदृष्ट्यापरायणः^१ ।
 तिस्रपत्रं समुत्सृष्टं राजभिः पुस्तकद्वये ॥

(१) प्रधानं इति श्रौतशैचित्तपुस्तकपाठः ।

(—) अत्र पाठः श्रौतशास्त्रोपुस्तकयोर्न द्वयः ।

(२) पराश्वत्थ इति शैचित्तपुस्तकपाठः ।

पुनः कर्मं प्रकुर्वीति ततः पश्चात् नृशुच्य मे ।

सम्बन्धिप्रैरनुज्ञातः षड्ब्रह्मं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

ततः पापविशुद्धः^१ स्वाद्य दानैर्वाऽन्यकर्मभिः^२ ।

द्विजोऽसौ भवत्यसौ भोगेच्छया कृच्छ्राजिनं धृत्वा पुनः संस्कारं
कृत्वा पश्चात् परिवदुपगमनपूर्वकं प्राजापत्यकृच्छ्राच्च षड्ब्रह्म-
माचरेत् पूतो भवति न दानैरन्यकर्मभिरिति ।

इति हेमाद्रौ योगव्रतकृच्छ्राजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे,—

कमलं राजतं दद्याद्यो राजा पुष्पसङ्गमे ।

अभ्यर्च्य विधिना शास्त्रादिप्रायाऽभ्यासवेदिने ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ।

शिवपुराणे,—

निष्कामतया राजा उद्दिश्य हरिमन्त्रयम् ।

हरं वा द्विजवर्ष्याय दद्यात् पुष्पागमे सुधीः ॥

(१) पाप विदुष्टार्थं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) न दानैरन्यकर्मभिः इति शेषितपुस्तकपाठः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः' ।

इहेव विपुलान् भोगान् भुक्त्वा देवपदं व्रजेत् ॥

चतुर्विंशतिमते,—

योग्यज्ञाति रौप्य^१पत्रं पुण्यकालेषु राजभिः ।

दत्तं सम्यगलङ्कृत्य तस्य शुद्धिरनुत्तमा ॥

प्रधानं सम्यरित्त्वण्य कृत्वा चान्द्रायणद्वयम् ।

आधानं वा ऋणं तीर्त्वा तेन विप्रो न दोषभाक् ॥

आधानकरणे सर्वैस्सदक्षिणया सह प्रायश्चित्तं पञ्चगव्यप्राशनं च ।

इति हेमाद्री रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रतिवृत्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

अथः खासश्च गुह्यश्च शिरोवायुर्भगन्दरः ।

अशौरीरोगस्तथा शूलगण्डमासी शिरोभ्रमः ॥

एते महापातकाजम्बाः ।

(१) परिष्कृत इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) चो हत्वा राजसर्तं पद्मं इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

वातव्याध्नस्ररी कुष्ठमञ्जीदरभगन्दराः ।

अर्शांसि बह्वृणी कुष्ठा महारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्युपपातकजन्थाः ।

प्रमेह^१ मधुमेहो च ज्वरः शीतोष्णबन्धवः ।

कम्पस्य पक्षघातस्य अन्ववृद्धिस्तथैव च ॥

इत्येते सङ्गुलीकरणजन्थाः^२ ।

अहश्चिच्च तथा पित्तं वृहन्मूत्रं शिरोव्रणः ।

सर्वाङ्गतापनं तद्वहधिरत्वमनस्थिता ॥

इत्येते मलिनीकरणजन्थाः ।

अक्षिशूलं कर्षशूलं पादशूलं तथाङ्गुली^३ ।

कण्डूतिर्दुर्दुरी रोगः कामला च तथा भ्रमः ॥

इत्येते अपात्रीकरणजन्थाः ।

नक्लाभ्रत्वं गुदे शूलं नानारोगासु सज्वराः^४ ।

द्विक्वा चैवमजीर्णत्वं कण्ठशोषश्चेति च ॥

इत्येते जातिभ्रंशकरजन्थाः^५ ।

एते चान्ये च बहुवोध्याधयः पापसम्भवाः ।

इह जन्मनि वा राजन् पूर्वंजन्मनि वाऽर्जिताः ॥

(१) प्रमेह मधुमेहश्च इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) सङ्गुलीजन्था इति श्रौतचेषितपुस्तकपाठः ।

(३) तथाङ्गुलं इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(४) जलस्य इति श्रौतचेषितपुस्तकपाठः ।

(५) जाति भ्रंशजन्था इति श्रौतचेषितपुस्तकपाठः ।

व्याधयः पापमूलाः स्तुः प्रत्यक्षनरकास्वप्नी ।

सर्व्वव्याध्युपग्रान्त्वर्थं कुर्य्युः प्रतिकृतिं बुधाः ॥

ब्रह्महत्यादिजनितरोगनिवृत्त्यर्थम् यस्य यस्य पापस्य योयी
रोगोजातस्तत्तन्निरासार्थं प्रधानदेवतास्तास्ताः कर्म्मविपाकेषु
दर्शिताः तन्नतिकृतिप्रतिग्रहादिप्रसू पापबाहुल्यम् । तत्परिग्रहे
दोषं प्रायश्चित्तश्चाऽऽह

वामनपुराणे—

कृष्णाजिनं प्रतिकृतिं मेवीं चोभयेतोमुखीम् ।

शकटं योसु गृह्णाति न भूयः पुत्रोभवेत् ॥

एतदकृतयागस्वाऽकृतप्रायश्चित्तस्य च ज्ञेयम् । उभयोरेवाऽथ
सम्भवेन स्त्रीत्वम् । तदाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

द्विजः प्रतिकृतिं धृत्वा यागं वा निष्कृतिं तथा ।

अकृत्वा द्रव्यलोभेन नारी' भवति सर्व्वथा ॥

तत्प्रायश्चित्तमाह,—

कूर्मपुराणे,—

धृत्वा प्रतिकृतिं विप्रः समतन्तुपरास्तुखः ।

तन्नतिकृत्प्रहृष्टार्थं कुर्याच्चान्द्रायणचयम् ॥

निरन्तरमहोरात्रं जपकारायणं विभुम् ।

क्षयेच्च देवतागारि स्वच्छिले क्षेवले वसन् ॥

कवलं भक्षयेत्तत रविर्मन्दायते यदा ।
 पुवं मासत्रये पूर्वे शुद्धोभवति पातकात् ॥
 आधानं वा प्रकुर्वीत ऋणनिर्घोचनं तथा ।
 हयोरभावे लोभार्थं प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।
 तत्राऽपि च पुनःकर्म शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ॥

इति हेमाद्रौ प्रतिकृतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

जनस्य मरणे प्राप्ते^१ यमोमृतगणैः सह ।
 एति तदा तु पापानि सङ्गीभूयोद्भवन्व्यतः ॥
 भूतप्रेतपिशाचाद्या मृतशय्यावद्भिःस्थिताः ।
 केचिद्दृष्टिपथं याताः केचिन्वेता हसन्त्यलम्^२ ॥
 स्त्रियमाणं ततोद्दृष्ट्वा कुम्भयन्ति तथा परे ।
 मरणान्ते तथा राजन् तच्छ्वास्त्यश्रयता भवेत् ॥

(१) शूलोऽभूतव्रतियङ्गत् इति श्रौतवैश्वितपुस्तकपाठः ।

(२) कण्ठे इति श्रौत-पुस्तकपाठः ।

(३) र 'न्यगं' इति श्रौतवैश्वितपुस्तकपाठः ।

तत्पुत्रादिः स्थितां शय्यां दिव्यायाऽध्यात्मवेदिने ।
दद्याद्वादशमे दिवसे मृतः स्वर्गमवाप्नुयात् ।
बह्वीभिर्दक्षिणाभिश्च तोषयेद्द्विजवल्लभम् ॥

तत्रतिग्रहे दोषमाह —

सत्यपुराणे,—

विप्रोऽलोभपरीतात्मा मृततल्पं भजेद्यदि^१ ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं तदा^२ चरति सर्वथा ॥
नित्यनैमित्तिकाभावात् पतितः स्यात् तदा द्विजः ।
गर्भाधानादिसंस्काराः पुनः कार्या द्विजातिभिः ॥
ततः परं चरेत्कृच्छ्रं द्विशतं तप्तसंज्ञितम् ।
ततः पूतोभवत्येव कर्माहीनोऽकयोर्द्वयोः ॥
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति आधानक्रतुभिर्विना ।
प्रधानं सम्परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
अन्यथा स्नात् स दुष्टात्मा उलूकोनिर्जने वने ।

एतद् यागप्रायश्चित्ताद्यकरचविषयं, उभयोरैकतरसम्भवे नीलूक-
त्वम् ।

इति हेमाद्रौ मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

-
- (१) जनैरिति इति चेषितपुस्तकपाठः ।
(२) मन्त्रतल्पपरिपक्वात् इति चेषितपुस्तकपाठः ।
(३) वद्य इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(४) कुर्वात् इति श्रौतचेषितपुस्तकपाठः ।
(५) भवति इति चेषितपुस्तकपाठः ।

अथ गोचर्मप्रतियङ्गप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे,—

गोचर्म विप्रवर्थाय राजा धर्मपरायणः ।
 पुण्यकालउपायाते दद्याद्दक्षिणया सह ॥
 यावन्तः पांसवोभूनेराशीभूता भवन्ति हि ।
 तावद्युगसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥

गोचर्मप्रमाणमाह ।

रत्नराजीये,—

गोचर्म विप्रवर्थाय राजाधर्मपरायणः ।
 पुण्यकालउपायाते दद्याद्दक्षिणया सह ।
 गोशतस्र सवत्स्र सञ्चारः स्त्रियया 'यतः ।
 स चेद् द्वादशधा याति गोचर्मति विदुर्मुधाः ॥

कूर्मपुराणे,—

अनर्गलतया यत्र^१ सञ्चारो गोशतस्र च ।
 रात्रौ यावान् प्रवेशः स्वात् सवत्सानां तृपोत्तम ! ॥
 स तु द्वादशमानेन गोचर्मति प्रकीर्तितः ।
 तं देशं विप्रवर्थाय अर्चिताय कुटुम्बिने ॥
 यागासक्ताय योदद्यात् स वै नारायणः स्मृतः ।
 पुनर्भुवमुपांगम्य मन्त्रलाधिपतिर्भवेत् ॥

(१) भवेत् इति श्रौतके अतइल्लक्षणाठः ।

(२) राजान् इति श्रौतकेचित्तइल्लक्षणाठः ।

सिद्धपुराणे,—

पुष्यकालेषु पुष्यक्षेत्रं व्यतीपाते च वेष्टती ।
 बदीतीरे पुष्यदिने दत्तं राज्ञा सुवर्तिना ॥
 ये गृह्णन्ति द्विजा मोहादृच्छययागादिकं विना ।
 सद्यः पतन्ति राजेन्द्र बत्क्रियाः कीर्त्तिसम्भवाः ॥
 नित्यकर्मपरिभ्रंशात्सूकरत्वमवाप्यते ।
 तेषां वै निष्कृतिर्नाऽस्ति यागेभ्योऽन्यैः परिग्रहात् ।
 तदभावे नरश्रेष्ठ शतं चान्द्रायणश्चरेत् ॥

अथस्त्रिंशत्प्रश्नैः—

पूर्वजोयदि गृह्णीयात् राजदत्तं सुपूजितम् ।
 गोचर्षीति पुनःस्त्रानं द्रव्यलोभेन पार्थिव ॥
 तस्य कर्ष्याश्चि नष्टन्ति गृह्युरायाति तत्क्षणात् ।
 अरकानमुभूवाऽथ' सूकरो भवति क्षिती ॥
 बहुसत्कारपूतेभ्योयागादिभ्यो न निष्कृतिः ।
 तस्योपनयनं भूयः कर्ष्यभ्रंशो न चोत्थतः ।

पूर्वमुपनयनादिकं कृत्वा पश्चाद् यागः कर्तव्यः, तदभावे चान्द्र
 शतशतं कृत्वा दक्षमेखलाजिनाश्चस्त्रापनादिकं बर्जयित्वा कस्योत्
 विधिना सर्वं पुनःसंस्कारं कुर्यात्, नाऽन्यथा शुद्धिरीरितेति ।

इति हेमाद्रौ गोचर्षप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) नरकानुभवं कृत्वा इति श्रितशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) भवेद्वत् इति शेषितपुस्तकपाठः । भवेत्तदा इति श्रितपुस्तकपाठः ।

अथ शकटदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

सख्यपुराणे,—

स्थिते कर्कटके भानौ मकरस्ये दिवाकरे ।
 भाद्रमासे पूर्वपक्षे सप्तम्यां रविवासरे ॥
 अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
 शकटं धान्यसंमिश्रं युगरज्जुसमन्वितम्^१ ॥
 चतुर्भिधानडुद्भिष युक्तं वस्त्रैरलङ्कृतम् ।
 योदद्याद्विप्रवर्याय न तस्य पुनरुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

तीर्थेषु पुष्यकालेषु पुष्यवत्सु दिनिष्विह ।
 योराजा शकटं दद्याद् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥
 अनडाहकसंयुक्तं रज्जुधान्यपरिष्कृतम् ।
 अर्चितं मन्त्रवस्त्राद्यैरुक्तदक्षिणया सह ॥
 माहृतः पिष्टतश्चैव कुलभिकं समुद्दहन् ।
 मेरुशुक्लह्यै सद्यः स विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥

लिङ्गपुराणे,—

(१) परिष्कृतं इति श्रौतशुक्लजघाठः ।

(२) चक्षुषा इति श्रौतवेत्तितशुक्लजघाठः ।

उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

प्रायश्चित्तमाह—

शकटं योऽनु गृह्णीयात् यागतीर्थपराङ्मुखः ।
पुण्यकालेषु पुण्यर्क्षे स भवेच्छत्रधारकः^१ ।
एतत्पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणा^२ष्टकम् ।
यागाद्यकरणे दोषः शकटस्य प्रतिग्रहे ॥
प्रधानं संपरित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
परिषद्पस्थानपूर्वकं सर्व्यप्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ शकटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

सूयमानां स्मृशन्^१ धेनुं परिक्रम्य प्रणम्य च ।
योदद्याद्दिपवर्थाय स वै विष्णुपदं व्रजेत् ॥
सायं वा प्रातरथवा सूयमानां विलोकयेत्^२ ।
शिरःपादौ यदा व्यक्ती तदा दानं महत्तरम् ॥

(१) चक्रधारिणः इति क्रीतकेशितपुस्तकपाठः ।

(२) चान्द्रायणाष्टकं इति क्रीतकेशितपुस्तकपाठः ।

(३) अथःपेक्षित इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) विलोकयन् इति क्रीतकेशितपुस्तकपाठः ।

पितृमुद्दिश्य वा राजकुत विष्णुं हरश्च वा ।
तत्तन्नोक्तमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

महानारदीये—

सूयमाना यदा धेनुः सर्वपापक्षयकरौ ।
तदा नरेश दातव्या विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥
न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ।

शिवधर्मीशरे—

द्विसुखीं षट्पदां धेनुमनुब्रज्य प्रथम्य च ।
यो दद्याद्द्विप्रवर्ध्याय स वै विष्णुपदं व्रजेत् ॥

महाभारते—

द्विसुखीं षट्पदां धेनुं विलोक्य जनवल्गवः ।
परिक्रम्य प्रथम्याऽथ द्विजायाऽध्यात्मवेदिने ॥
ब्रह्मीभिर्दक्षिणाभिश्च दद्यात् यदि नरोत्तमः ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावद्ब्रह्मपदं व्रजेत् ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह—

देवोपुराणे—

द्विसुखीं षट्पदां धेनुं विप्रोक्तोभपरायणः ।
'प्रतिगृह्णाति वेत्तोभादद्यावन्नोभपरायणः ॥
तावद्युगसहस्राणि नारीत्वं 'स व्रजेदिह ।

(१) प्रतिगृह्णाद्विकीर्देवि इति श्रौतवेचित्तुलकावपाठः ।

(२) मातृवादिह इति श्रौततुलकावपाठः ।

ब्रह्मपुराणे—

षट्पदां द्विसुखीं धेनुं सोपस्कारसदृश्विषाम् ।
 स्रयमानां जनोष्टृत्वा याति मृत्युवशं क्षयात् ॥
 नरक्रानुभवं कृत्वा नारीजम् समम्रुते ।
 केचित्संस्कारमिच्छन्ति उभयतोसुखीयहे ॥
 स्त्रीत्वाच्च दोषबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविधानतः ।
 लक्ष्मण्येष गायत्र्याः शुद्धिमाप्नोति देहिकीम् ॥
 यागादिभ्रंशने तात प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा प्रधानं सम्परित्यजेत् ॥
 अनेन विधिना शुद्धिर्नतीर्थैर्नजलादिभिः ।
 लक्ष्मण्यजपानन्तरं पुनः संस्कारं कृत्वा उभयतोसुखीप्रतिग्रहात्
 शुद्धिरिति तात्पर्यम् ।

इति हेमाद्रौ उभयतोसुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथोत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

विप्रस्तूत्क्रान्तिकाले तु अविचार्य महद्भयम् ।
 तां धेनुं प्रतिगृह्णाऽऽद्य महापातकमम्रुते ॥

देवीपुराणे—

उत्क्रान्तिधेनुमासीनां तन्मूष्यं वा यथाईतः ।

'प्रतिगृह्ण द्विजोलोभाद्भीमं नरकमभ्युते ॥

ब्रह्मपुराणे—

द्विजो यः श्रुतिपम्यन्नः प्रतिग्रहपरायणः ।

उत्क्रान्तिकाले तन्बान्धीं धेनुं धत्ते स दोषभाक् ॥

नरकाननुभूयाऽऽशु दरिद्रोऽसुवि जायते ।

अन्नवस्त्रपरिशीणः सदारोवहुलप्रजः ॥

किं करोमि क्व गच्छामि किं वा शरणमाश्रये ।

इति वसंतं स नित्यमेतद् दारिद्र्यलक्षणम् ॥

दारिद्र्यं मरणात् कष्टं दरिद्रो न हि पूज्यते ।

एषा जन्म दरिद्रस्य दरिद्रस्य गुणोऽवस्था ॥

तन्नाऽपि बालदारिद्र्यं क्षणमात्रं न शक्यते ।

तथायश्चित्तमाह—

भविष्योत्तरे—

उत्क्रान्तिधेनुमागृह्णन् प्रधानं सम्यरित्यजेत् ।

लक्षहयेन गायत्र्याः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दरिद्रस्त्वाक् सुक्तिभाक् ।

दारिद्र्यजन्म धिग्रूपं धिग्दरिद्रं पुनः पुनः ॥

(१) प्रतिगृह्णद्विजावस्तु सर्वेनरकमभ्युते इति श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इषारिपुं इति शेषितपुस्तकपाठः । इषाक्यं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेद्दृक् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

७६१

दारिद्र्यजनकं धेनोर्ब्रह्मं न प्रशस्यते ।

इति हेमाद्रौ उत्कान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मपुराणे,—

यमलोके महाघोरे सरिदङ्गाररूपिणी ।

षष्टियोजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥

सा नदी पापिनोदृष्ट्वा ज्वलतीव सदा वषा ।

दृष्ट्वा पुण्यतमांशैव शान्तिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥

पापिनः पापकर्माणः पुण्यवान् पुण्यमाचरन् ;

पापी नरकमाप्नोति पुण्यवान् पुण्यलोकवान् ॥

पुण्यं सुखार्थी कुर्वीति दुःखार्थी पापमाचरेत् ।

दुष्टप्रतिग्रहएव पापं तत्परित्यागएव पुण्यं, दुष्टप्रतिग्रहउत्कान्ति-
वैतरण्यादिः । तेषां त्यागएव पुण्यम् । द्रव्यसम्पत्तौ तु पाप-
बाहुल्यात् यागादिकरणे शक्यत्वात् परित्याग्यमेव सर्व्वथा ।

भक्त्यपुराणे,—

दारिद्र्यं स्थिरतामिति वैतरण्याः प्रतिग्रहे ।

सर्व्वेषामेव पापानां दारिद्र्यमधिकं विदुः ॥

८६

'दारिद्र्याद्दीपबाहुल्यात् त्वजिदेतप्रतिग्रहम् ।

दारिद्र्यादपरं पापं जनस्येह न विद्यते ॥

तत्रायश्चित्तमाह,—

कन्दपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजो धेनुमशौचान्ते जनाधिप ।

पिच्छनिर्व्यापणे काले दीयमानां दरिद्रैकः ॥

प्रधानं सम्परित्यज्य ज्ञात्वा नित्यं समाहितः ।

सत्सहयं अपेक्षीमेतद्दीपोपग्रान्तये ।

नाऽन्यथा श्रद्धिमाप्नोति दारिद्र्याच्च विमुक्तिमान् ॥

इति हेमाद्रौ वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रत्ययश्चित्तम् ।

(१) दारिद्र्यद्दीपबाहुल्यादिति-श्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) दीयमानात् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) दरिद्र्यात् इति श्रीतपेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) दारिद्र्यं इति श्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अथ मृत्युमहिषीप्रतियज्ञप्रावञ्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

प्रतिगृह्णाति योविप्रोमहिषीं मृत्युरूपिणीम् ।
 मृत्युनाशकरोन्दातुप्रंहीतुर्मृत्युदायिनीम् ॥
 'मर्च्चितां नीलवस्त्राद्यैर्धान्यैर्दक्षिणया सह ।
 स साक्षान्मृत्युमाप्नोति ब्रह्मासाभ्यन्तरे नृप ॥

स्कन्दपुराणे,—

विप्रोयोमहिषीं धत्ते मृत्युदां पापनाशिनीम् ।
 धान्यैर्गन्धाक्षतैर्वस्त्रैर्मर्च्चितां मृत्युरूपिणीम् ॥
 सवस्त्रां रोगिभिर्दत्तां लोकेऽस्मिन् भयवर्जितः ।
 मृत्युमाप्नोति सहसा पश्चात् सूकरतां व्रजेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

भातुः कुजो भृगुश्चैव शनीराहुर्धृष्ट्यास्वमी ।
 द्वादशाष्टमजन्मत्वा पश्चेति यस्य देहिनः ॥

-
- (१) विप्रो यो महिषीं मृत्युं दातुं मृत्युरूपिणीं इति क्रीतचेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (२) मर्च्चितायिनी इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (३) मर्च्चिता इति क्रीतचेचित्तपुस्तकपाठः ।
 (४) मर्च्चिता इति क्रीतचेचित्तपुस्तकपाठः ।

कुर्वन्ति प्राणसन्देहं स्थानभ्रमं धनक्षयम् ।
 तदा मृत्युवशं याति' पीडितोयहनायकैः ॥
 च्चरशूलवानपित्तश्लेष्मोक्त्वणमसूरिकाः ।
 विषूचीयहृषीपादहस्तशूलं महन्नयम् ॥
 च्चरात्सिंहारोनिःशक्तिः मूर्ध्नि भ्रमणमिव च ।
 कफो वा बहुमूत्रं वा रोगानुषां भवन्ति हि ॥
 सर्वरोगविनाशाय मृत्युत्तरणहेतवे ।
 तदा योमहिषीं दद्यात् पूजितां वस्त्रभूषणैः ॥
 मृत्युरूपाय विप्राय स सद्योरोगमुक्तिमान् ।
 मूर्च्छीयान्महिषीमेनां हिजोद्भव्यातुरसु यः^१ ॥
 मृत्युमायाति सहसा मृकरत्वमुपैति^२ सः ।

तत्रायश्चित्तमाह,—

गाहङ्गपुराणे,—

तदानीं वा परियुर्वा स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः ।
 नित्यं कर्मविशुद्धात्मा जपन्मृत्युविनाशनम् ॥
 अयुतं निवृत्तं कृत्वा प्रत्यहं संस्थया मृप ।
 अयुतेन विशुद्धः स्वान्महिषीं योऽनुमन्यते ॥

(१) वात इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति वेदितपुस्तक पाठः ।

(३) अनाम्यते इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

७६५

पक्षमात्रं दशाहं वा क्षीरमारभ्य बुद्धिमान् ।

चतुर्थकालप्रायाते हविर्भोजनमाचरेत् ॥

“अपमृत्युमपः'सुध”मित्यादिभिर्भवभिर्वाकैरेपः ।

इति हेमाद्रौ मृत्युमहिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

कृष्णाङ्गारचतुर्हृश्यां कृष्णाष्टम्याममादिने ।

महिषीं विप्रवर्याय दत्त्वा नैति^१ यमालयम् ॥

स्कन्दपुराणे.—

युगादिषु चतुर्ष्वेषु कृष्णाष्टम्यां विषुवद्दिने ।

कृष्णाङ्गारचतुर्हृश्याममायां भौमवासरे ॥

महिषीं समलङ्कृत्य वस्त्रगन्धादिभूषणैः ।

योदद्याद्विप्रवर्याय यमपीडानिहतये ॥

(१) क्षुन्निति चिञ्चितपुलाकपाठः ।

(२) तस्य नास्ति इति क्रीतसेचितपुलाकपाठः ।

यमस्तं पूजयेत्पश्यन् प्रत्युत्थानाभिवन्दनैः ।
 स्वर्गलोकं^१ स यात्वाशु लोकोवन्भुजं यथा ॥
 अहीतुः^२ पूर्ववत् पुत्र निष्कृतिः कथिता बुधैः ।
 तेन शुद्धीभवेद्दिप्रः पापादस्मात् प्रसुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ महिषीप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गीमुखजननधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

अभुक्तगण्डनक्षत्रे लम्बसन्धिसतुर्दशै^३ ।
 तथैव विषनाडीषु व्यतीपाते च वैष्टतौ ॥
 मातापितृषु ज्येष्ठस्य भ्रातुर्नक्षत्रसन्धवे ।
 एतेषु^४ सन्धवी पुत्रः कुलनाशकरो भवेत् ॥

अभुक्तसंज्ञामाह,—

ज्योतिर्निदाने,—

अज्ञेयामघानक्षत्रसन्धिः रैवत्यश्लिनीसन्धिः इत्येते अभुक्ताः ।

-
- (१) स्वर्ग लोकेन यात्वाशु इति चेदितदुक्तकथाः ।
 (२) तस्यैव इति श्रौतचेदितदुक्तकथाः ।
 (३) लम्बसन्धि सतुर्दशौ इति श्रौतचेदितदुक्तकथाः ।
 (४) लम्बसन्धि इति चेदितदुक्तकथाः ।

कुलीरसिंहयोर्मनिभेषयोः कौटशापयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्वाहटिकाद्वितयं स्मृतम्” ।

एवेषु पुत्रोजातःपितरं मातरं वा हन्ति, अस्त्रेणा चिन्ना ज्येष्ठा
मूला पुष्य विशाखा एतानि गण्डनक्षत्राणि हयोर्लम्बयोरन्तरालं
लग्नसन्धिः चतुर्दशी कृष्णचतुर्दशी अमा च सर्व्वमन्यत् स्पष्टम् ।

एतद्दोषनिवृत्त्यर्थं जननं गोमुखे पुरा ।

पश्चात् शान्तिं प्रकुर्व्वीति तत्तद्दोषोपशान्तये ॥

सा धेनुर्विप्र भूलोके सर्व्वं दुष्कृतकारिणी ।

स्वजातिप्रसवं त्यक्त्वा अन्यनारी प्रसूयते ॥

तदा प्रभृत्यसौ धेनुः सर्व्वपापविवर्द्धिनो ।

तस्मादेनां द्विजोष्ट्वा सद्यः पातित्यमर्हति ॥

मृतोनरकमाप्नोति पुलिन्देष्वभिजायते ।

तस्योपनयनं भूयः कार्य्यं चान्द्रायणत्रयम् ॥

एषा निष्कृतिरस्येह नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ।

पूर्व्वं पुनःसंस्कारं कृत्वा तेन शुद्धोभूत्वा पश्चात् चान्द्रायणत्रयं
कुर्यात् ततः पूतो भवति ।

इति हेमाद्री गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

धनार्थं सुखजीयसु रोगिणं यदि गूहयेत् ।
स रोगी भवति क्षिप्रं तदाऽधर्मस्ततः परम् ॥
उत पत्नी सुतोवाऽपि निधनं याति पार्थिव ! ।
तं कदा नाऽऽक्षेपेद्दिप्रोयद्दि निर्मानुषी मही ॥

गारुडपुराणे,—

धनार्थं यदि विप्रोऽसौ महान्तं रोगिणं नरम् ।
आलिङ्गेत् सहसा भूमौ रोगी भवति निश्चयः ॥
यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव वेदानाम् ।
पत्नीपुत्रवियोगी स्वात् जस्मासाभ्यन्तरे नृप ॥
तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सूक्तमेतं जपेन्नित्यं ज्ञात्वा शुचिरलङ्कृतः ॥
मासं वा पक्षमेकं वा दीक्षामारभ्य वाग्यतः ।
हविष्याग्नौ भवेन्नित्यं स्वपेक्षारायणं स्मरन् ॥
परेशुरेवं कुर्वीत अयुतं यदि पूर्यते ।
तदा विस्मय्य नियमं ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते सम्यक् प्रायश्चित्तं स शुद्धिभाक् ।
सुखामित्येत्यादिः प्रसुप्तमेतन्मित्यन्तो मन्वी जप्यः ।
इति हेमाद्रौ आलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(1) गूहयन् इति वैश्वतपुराणपाठः ।

अथ दुष्टनक्षत्रशान्तिषु धेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

दुष्टर्क्षविषनाडीषु व्यतीपाते च वैष्टतौ ।
 अमाकृष्णचतुर्दश्याः पितृोर्नक्षत्रयोस्तथा ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे चैव यदा' पत्नी प्रसूयते ।
 तदा शान्तिं प्रकुर्वीत तत्तद्दोषोपशान्तये ।
 शान्द्यङ्गभूता या धेनुः सा देया विप्रपुङ्गवे' ॥

तस्मिन् दुष्टनक्षत्रे जातस्य शिशोर्दोषशान्द्यङ्गं तत्तनक्षत्राधि
 देवताप्रीत्यङ्गं तत्तदेववर्णा गौर्देया इति शान्द्यध्यायेऽभिहितं
 अलाभे कपिला दातव्या । तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

दुष्टनक्षत्रजातस्य शान्तिकर्मणि योहिजः ।
 आचार्यत्वं यदाकुर्यात् गोर्वापि प्रतिगृह्यते ॥
 तस्यैव नरके वासः कालसूत्रे महत्तरे ।
 तदन्ते भुवमासाद्य पाषण्डत्वमवाप्नुयात् ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं चरेत्तदा' ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा शुद्धिमाप्नोति पार्थिव ॥

(१) बस इति स्त्रीतर्केष्वितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रपुङ्गवेः इति त्रैलोक्यतपुस्तकपाठः ।

(३) विशुद्धये इति स्त्रीतर्केष्वितपुस्तकपाठः ।

स्वाध्यायदिवसे राजकुपविश्वं सुखाश्रमे ।

तथा पारायणं प्रोक्तं दशरात्रमतन्द्रितः ॥

ततः परमुपोष्यैव पञ्चगव्येन शुध्यति ।

संहितामानं चाऽरख्यकं च, न पदक्रमादिः न वा परायत्तपठनम् ।

पश्चात् पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा “वेदो नारायणः
साक्षात्” इति स्मरणात् ।

इति हेमाद्रौ दुष्टनक्षत्रशान्तिधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुष्टनक्षत्रे प्रथमरजोदर्शनशान्तिधेनु-
प्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यस्य पत्नी नरयेष्ठ दुष्टर्षोषिह पुष्पिणी ।

पत्न्यर्वाऽथ स्वयंवाऽथ अथशं सत्युराविशेत् ॥

भरणी आद्रा पुनर्वसुः अश्लेषा मघा पुष्या ज्येष्ठा पूर्वभाद्रा पूर्व-
भाद्रपदा इत्येतानि दुष्टनक्षत्राणि ।

प्रतिपत् द्वितीया चतुर्थी षष्ठी अष्टमी द्वादशी उभयत्र
चतुर्दशी अमा च प्रथमार्त्तवे युता दुष्टतिथयः^१ । भानुवारः

(१) युतानिदुष्टदिनानि इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

प्रथमरजोदर्शनशान्तिघेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । ७७१

अङ्गारकवारः मन्दाशर इति दुष्टवाराः । भेषलम्नं वृषभलम्नं
सिंहलम्नं एतानि दुष्टलम्नानि । जामिने प्रथमरजोदर्शनं
दोषावहम्^१ । लम्नात् सप्तमलम्नं जामित्रस्थानं, तत्र दुष्टग्रहाद्येत्
जायापत्नोरमङ्गल्यप्राम्निरेतेषु नारीप्रथमरजोदर्शने एकैकं द्वयं
त्रयं वा यदि प्राप्तं, तदा तत्तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिकर्म ।
तत्राचार्यीयोविप्रस्तस्य प्रायश्चित्तमाह ।

पद्मपुराणे,—

गृहस्यस्य तु^१ भार्यायाः प्रथमार्धवशान्तिषु ।
सर्वं प्रमुखतः कृत्वा कृत्वा घेनुप्रतिग्रहम् ॥
तत्तद्द्रव्यञ्च गृह्णाति अर्चितं वस्त्रभूषणैः ।
अनुभूय ततः पापं नित्यं याज्जापरोभवेत् ॥
तद्दोषप्रशमायाऽलं षड्विंशत्कृत्वा चरेत् ।
प्रधानं सम्बरित्यप्य देहशुद्धिं समाचरेत् ॥
स्त्रीणां रजस्वलापापं पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
आचार्यत्वन्तु प्रथमद्वितीयमनन्तरम् ।
तृतीयं प्रतिमादानं चतुर्थं तत्रभोजनम् ॥
आर्षिर्ष्वभं^२ पञ्चमं प्रोक्तमेतत्पापस्य लक्षणम् ।
आचार्यं तु षड्विंशत् स्वात् द्विषुषं घेनुसंघे ॥

(१) दोषावहमिति क्रीतसेवितपुस्तकाचार्याणि ।

(२) वो द्विजोवस्त्र इति क्रीतसेवितपुस्तकपाठः ।

(३) तदाचार्यस्य इति क्रीतसेवितपुस्तकपाठः ।

(४) षड्विंशत् कृत्वा चरेत् इति क्रीतसेवितपुस्तकपाठः ।

षड्भ्यं पादहीनं स्वात् प्रतिमायाः प्रतिग्रहे ।

तदर्थं भोजने प्रोक्तं तदर्घ्यं ऋत्विजां स्मृतम् ॥

नारीप्रथमरजोदर्शने धेनुदानप्रतिग्रहे एतत्, शान्तिप्रतिमा-
प्रतिग्रहे च प्रायश्चित्तप्रस्तावे तदाचार्यस्य ऋत्विजां च संसर्गतो
दोषगुणा भवन्ति इति न्यायात् प्रायश्चित्तस्य युक्तत्वात् ।

इति हेमाद्रौ प्रथमरजोदर्शने शान्ती गोप्रतिग्रहे

होमे तदाचार्यं ऋत्विजां प्रायश्चित्तम् ।

अथाहुतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

अहुतेषु महत्स्वेषु दिव्येषु पृथिवीपते ।

शान्तरीक्षेषु भूमिषु शान्तिः कार्या सदा नरैः ॥

अहुतानि यथा सूर्याचन्द्रमसोः परिवेषः । अकाले महिन्द्र-
चापोग्भवः । यत्र क्वचन दिशि सूर्यमच्छलाकारवक्रोपकान्तिरुत्-
पद्यते स तु प्रतिसूर्यः । मन्त्राकारध्वजवदाकाशे भिषगिकारो
दृश्यते स एव मन्त्ररः । गन्धर्व्यनगरं नाम क्रीशमाचं बलयकार-
वदाकारो दृश्यते तद् गन्धर्वनगरम् । गन्धेषु बाकीयदाजायते

(१) अर्च्यं सर्वदा इति श्रौतवेदित्तुकाव्यासः ।

तत्वात्मनश्चक्षुः । अश्लिष्यादिग्रहाणां संस्थानं यथादर्शनविपरीत-
वदृश्यते तदद्भुतम् । नक्षत्राणि ध्वजाकारवत् क्षिप्रिभाम्नि स तु
ध्वजः अद्भुत इति दिव्या उत्पाताः । वायौ सरति सति पर्जन्याः
रक्तं पयो वा वर्षति, दुर्गन्धयुक्तो वा यदा वायुः विवाति, येन वा
वायुना अकाले सौधवृक्षा अधो निपतन्ति, स एव वा वायुरद्भुतः^१ ।
वसन्तर्तौ मेघायदि सूर्य्यमावृत्त्य दिनद्वयं त्रयं वा तिष्ठन्ति सोऽप्यद्-
भुत इत्यान्तरिक्षाः, आरामेषु सुप्तेषु क्षीरं रक्तं वा स्रवति, प्रति-
मादयः कम्पन्ते तासु खेदोद्भवो वा, निरग्निधूमोद्भवः, आकस्मिको-
ध्वनिः, वह्निःसञ्चरतां मण्डूकानां बालोद्भवः, वायसाः श्वेतपक्षाः
आकस्मिकोभूकम्पः, देवालयेषु धूमोद्भवः, अकाले वृक्षेषु
फलोत्पत्तिः, अकालवृष्टिश्च देशभेदेन दृष्टव्या, वृष्टिं विना तटाकानां
जलागमः इति भौमा अद्भुताः । गृहे उत्पाता यथा सुजनस्य दुर्गुणा
महिषीयंमलप्रसूः, सर्वाएव नार्यः यमलौ स्यन्ते, सदन्तजननं
आदौ जर्दन्तजनमित्येते गृहे उत्पाताः शिथिलीमधुपटलोद्भवश्च
उलूखलस्त्रमूषले वायसारोहणं, गृहे वायसप्रवेशः, स्वेनैव गृहोपदि
उलूकगृहप्रपिङ्गलारोहणं, स्वपुत्रदेहेषु अङ्गवैकल्यं, अश्लोदिवाजातः
कदम्पारामे दक्षिणभागे कोशोद्भवः, नारीप्रसवसमये पादोत्पत्तिः
माज्जारामूषकादीनां प्रसवकाले वैपरीत्यजननं, श्वमाज्जारानी
ध्वन्यादिविकार एते स्वगृहोद्भवा उत्पाताः । स्वस्यस्य मर्त्यस्य

(१) स एव नक्षत्रद्भुत इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) नारीपीठं चर्म्म इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) धान्यादिविकार इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

शिरोहीनमङ्गं दृश्यते, सतर्षिमण्डलं मेघावरणादिरहितेऽपि न दृश्यते, मनसि “दुष्टग्रहाः सञ्चरन्ती”ति सदा भ्रमः, सञ्चदयस्वगन्धः शीघ्रं शुष्कायते ध्वनेर्विकारस्य इति स्वस्मारिताः । इति दिव्यान्तरीक्षभीमगृहदेहोद्भवानि अद्भुतानि, एषु दिव्यान्तरीक्षभीमाद्भुतेषु दृष्टेषु तच्छान्तिः प्रजाभिः^१ प्रजानां संक्षोभभयात् राजपुण्यैर्वाकर्त्तव्या अन्याया महान् दोषः । तच्छान्तिषु विप्रस्य प्रधानप्रतिग्रहे तत्तत्प्रतिमाग्रहे च प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

अद्भुतैष्वेषु दृष्टेषु तच्छान्तिषु द्विजोत्तमः ।
 आचार्य्यत्वं यदा कुर्व्यात् तदा पापं समञ्जते ॥
 अल्पद्रव्ये प्रधानस्य प्रतिमासं परिग्रहे ।
 यथोक्तप्रतिमादाने दोषाधिक्यं भवेत्तदा ॥
 व्याघ्रोभवति देहान्ते सर्व्यंप्राणिविहिंसकः ।
 अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 यथोक्तप्रतिमादाने सार्धं दक्षिणया^२ तथा ।
 चान्द्रायणद्वयद्वय्यात् तदभावे प्रतिग्रहे ॥
 अतोन्मूनं न सर्व्यं च विप्रस्य चान्द्रायणचरेत् ।

प्रतिमात्पत्वे दक्षिणात्पत्वे च प्रायश्चित्तमाह ।

(१) प्रजानां इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) दक्षिणाग्नेन कक्ष्यते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

वृसिंहपुराणे,—

सम्यूर्ध्वदक्षिणादाने कुर्वाणांश्चाप्यहयम् ।
 नो चेद्विजः प्रकुर्वीत एकं चान्द्रस्य भक्षणम् ॥
 अतिसूक्ष्मतया विप्रं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 शेषाणामृत्विजां प्रोक्तं वेदमातुः शतं द्विजाः ॥ इति

इति हेमाद्री अद्भुतशान्तिप्रतिमाप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ छागप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

द्विजः पर्व्वणि संक्रान्तावमायां पुण्यसङ्गमे ।
 सक्तच्छागं प्रगृह्णाऽऽद्य जनेभ्यः पापभूयसे ॥
 सप्तजन्मसु नारी स्नात्! अन्ते उद्भवमेति च ।

लिङ्गपुराणे,—

छागं यः प्रतिगृह्णीयात् विप्रोभोगपरायणः ।
 सप्तजन्मसु नारीत्वमनुभूय महद्भयम् ॥
 उद्भोभवति दुष्टात्मा भारवाही विगर्हितः ।

स्कन्दपुराणे,—

(1) नारीत्वं इति श्रीवशेषितपुस्तकपाठः ।

छागं रात्रोद्विजोष्ट्वा भक्तत्वा निष्कृतिं 'शिवाम् ।
 नारीत्वमनुभूयाऽथ क्रमिन्लोभुवि जायते ॥
 तस्यापपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।
 पञ्चपर्यसु पश्चैव कालान् अभुञ्जयन् व्रती ॥
 ऋतुद्वयं जपेद्देव्या हिलक्षं जपमुत्तमम् ।
 अन्तर्दिनेषु सर्वेषु हविष्यामी जितेन्द्रियः ॥
 ऋतुद्वयावशेषेषु जपश्च परिपूर्वते ।
 उषोश्च रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति खानैर्ब्राह्मणभोजनेः ।

इति हेमाद्रौ छागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ अनडुत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,--

त्रिषु जन्मसु पैशाचमनडुहप्रतिग्रहात् ।
 तदन्ते नृकं गत्वा 'वानरत्वमुपैति च ॥

स्कन्दपुराणे,—

अनडुहं द्विजोष्ट्वा गोष्ठीधाम्यसमन्वितम् ।
 दत्तं दोषविमुक्तवर्धं राजभिः पुष्पवर्त्तिभिः ॥

(१) शिवी इति वैदिततदुक्तकथाः ।

(२) 'वानरत्वमुपैति' इति वैदिततदुक्तकथाः ।

पर्वकाले तथा सूर्य-सोमग्रहसम्भवे ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैर्वानरत्वमुपैति च ॥

लिङ्गपुराणे—

राजा वृषभमाराध्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।
पुष्पकालेषु पुष्पार्चं विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥
दद्याद्यदि ग्रहप्रीत्यै निष्कामनतयाऽथवा ।
न भवेद्दृष्टृपीडाभिर्वह्नीनीरुग्भवेत् 'सदा ॥
एवं वृषं द्विजोष्टृत्वा सद्रव्यं कारुणं विना ।
सप्तजन्मसु पैशाच्यमनुभूय ततःपरम् ॥
महान्तं नरकं भुङ्क्ता वानरोभुवि जायते ।

प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनङ्गं द्विजोष्टृत्वा निष्कारुणतया मुने !
द्रव्यलोभेन मनुजः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
द्विजानुभ्रामंवाप्याऽथ पराकान् विंशतिं चरेत् ।
परिपूतेन मनसा पञ्चमव्यं पिबेत्ततः ॥
ततः हृदिमवाप्नोति अनङ्गान्कालिकहात् । इति ।

इति हेमाद्रौ अनङ्गप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) कर्मेः इति श्रौतशेषितदुक्तवशात् ।

(२) भवति बर्हिदा इति श्रौतशेषितदुक्तवशात् ।

अथ तैलघटप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

शान्दपुराणे,—

नृशु वस्सुशु वस्मामि प्रायश्चित्तं सुखाप्तये ।
 मनिपीडाविसुत्तथर्थं प्रदत्तं राजबन्धुभिः ॥
 अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
 यमस्य सदमं गत्वा स्थित्वा तत्र चिरेण वे' ॥
 तिलघाती भवेत् पश्चात् सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।
 तद्दोषपरिहारार्थं यावत् कच्छमाचरेत् ॥

महानारदीये—

अयोघटं समाख्याय नीलवस्त्रेण यत्नतः ।
 अश्वत्थं गन्धपुष्पाद्यैर्भक्त्या दद्याद्द्विजातये ॥
 प्रतिगृह्य द्विजस्तन्तु' घटं तैलेन पूरितम् ।
 यमलोके चिरं कालं स्थित्वा 'तत्र चिरेण सः ॥
 तिलघाती भवेत् पापी प्रायश्चित्तं न चेदिह ।
 एतत्पापविद्युद्धारार्थं यावत् कच्छले चरेत् ॥

(1) वस्त्रादि इति चेत्तदुक्तकथाः ।

(2) हानं इति श्रौतवेचित्तदुक्तकथाः ।

(3) द्विजोवन्द्य इति श्रौतवेचित्तदुक्तकथाः ।

(4) तन्निवह्निष्कृतं इति श्रौतवेचित्तदुक्तकथाः ।

कनकाज्यावेक्ष्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

७७६

ततःपरं विशुद्धात्मा पञ्चगव्यं पिबेद्धृती ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तं विना नृप ।

इति हेमाद्रौ तिलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कनकाज्यावेक्ष्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

शूक्तपुराणे—

दुष्टग्रहादिपीडायां जन्मनक्षत्रसङ्गमे ।

जन्मने च कुजो यस्य शनिर्वा पापएव वा ॥

तदा तस्य महद्दुःखं भवेदेतस्य संयुगे ।

तदा राज्ञा प्रकुर्व्वीत कनकाज्यनिरीक्षणम् ॥

ब्राह्मणाय सुशान्ताय दरिद्राय कुटुम्बिने ।

बहुदक्षिणया दत्त्वा' तस्माद्दोषात् प्रसुच्यते ॥

(१) दत्त्वा इति शेषितप्रत्ययपाठः ।

अथ प्राच्याङ्गधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

प्रायश्चित्ताङ्गिनी धेनुः सा प्राच्याङ्गमुदीरिता ।
सर्वदा न प्रतिशान्ना द्विजैर्धर्मपरायणैः ॥

मत्स्यपुराणे—

प्राच्याङ्गधेनुदाता च सर्वपापविवर्जितः ।
स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
धेनुं तां प्रतिगृह्णीयाद् द्विजोसोभपरायणः ।
कर्तुः सर्वाणि पापानि शीघ्रमाप्नोति निश्चितम्^१ ।
महान्तं नरकं गत्वा स्रुजन्म समेति च^२ ॥

लिङ्गपुराणे—

प्राच्याङ्गधेनुं गृह्णीयाद् द्विजः परमधार्मिकः ।
स याति नरकं घोरं यमलोके महत्तरे ॥
पश्चात् स्रुर्भवेत् सोऽपि यदि तां निष्कृतिं विना^३ ।
प्राच्याङ्गधेनुं गृह्णीयाद् द्विजः परमधार्मिकः ॥

^१तत्प्रतियहे प्रायश्चित्तमाह ।

-
- (१) निश्चित इति चेद्विद्वान्धेनुं प्रोक्तव्यम् ।
  - (२) उवाचते इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।
  - (३) तन्निष्कृतिं विना इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
  - (४) प्रतिपद्यन्मप्रायश्चित्तमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

रिक्तकाशच्छे—

प्राच्याङ्गभूर्यदा धेनुः सा धेनुः पापदायिनी ।
 'प्रतिग्रहीतुः सा सद्यः सर्वत्रेयोविनाशिनी ॥
 ब्राह्मणैरभ्यनुष्नातश्चरेच्चान्द्रायणतयम् ।
 पञ्चान्नसि पूतात्मा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
 एवं शुद्धिमवाप्नोति 'नाऽन्वया शुद्धिरीरिता ।

इति हेमाद्री प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथोदीच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

द्विजो यः परितुष्टात्मा प्रायश्चित्ते नृपोत्तम ।
 धेनुं द्वितीयां नृहोयाद्^१ उदीच्याङ्गपयस्विनीम् ॥
 'तस्मैह निष्कृतिर्नास्ति दानेस्तीर्थावगाहनैः ।

-
- (१) प्रतिग्रहीतुर्यैः इति शेषितपुस्तकपाठः ।
  - (२) नान्द्वय इति शेषितपुस्तकपाठः ।
  - (३) संवत्सु इति का. त. शेषितपुस्तकपाठः ।
  - (४) तस्यैव इति का. त. शेषितपुस्तकपाठः ।

चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् पूर्ववद्राजवत्सभ ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परद्राऽसुत्र च यद्वात् ॥

इति हेमाद्रौ उदीष्णाङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

आदित्यादियद्वाः सर्वे जन्मराशौ स्थिताः सक्तत् ।
अष्टमहादशस्त्राः स्युर्बन्ध तस्मै जहन्नयम् ॥
पंक्तिशोभिलिता यस्य तस्मै नृत्सुभयं भवेत् ।
सर्वभावे तु सर्वे च षड्भाऽष्टौ मेलयन्ति चेत् ॥
राज्यभंशोविस्तनाशो भवेदावश्यकोट्यप ।
दुष्टग्रहाब्देद्राजिन्द्र द्वादशाष्टमजन्मगाः ॥
पूर्व्वेवहः स्वमाप्नोति ग्रहचक्रं समाचरेत् ।

देवीपुराणे—

यस्य राज्ञांजनस्त्राऽपि द्वादशाष्टममध्मगाः ।
क्रूरग्रहाद्य पक्षेने मेलयन्त्येकराशितः ॥

तस्य राष्ट्रभयं विप्र जननाशोभवेदतः ।
 शरीरपीडाबाहुल्यान्निमित्तैर्वरसन्धवैः^१ ॥
 ग्रहमाला प्रकर्षव्या राजभिर्दीपशान्तये ।
 तस्याऽनुष्ठानमात्रेण तस्माद्दीपात् प्रसुच्यते ॥

^१तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

(ग्रहमालां न गृह्णीयाद् द्विजः पापभयादिह ।
 गृह्णीयाद् यदि लोभात्मा यमलोकं समश्रुते ॥
 स्थित्वा तत्र चिरं कालमनुभूय महद्दयम् ।
 पुनर्भुवमुपागम्य गो-...लोभवेदिह ॥)^२

आदित्यपुराणे—

भोगमोहपरीतात्मा निष्कारक्षतया द्विजः ।
 ग्रहमालां प्रगृह्णाऽऽद्य यमालयमुपागतः ॥
 नरकाननुभूयाऽद्य जायते वानरोमहान् ।
 तद्दीपपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 अतिकृच्छ्रद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ।
 पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चात् नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
 इति हेमाद्रौ ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निमित्ते चरसन्धवः इति श्रौतशुक्लपाठः ।

(२) तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमिति श्रौतशुक्लके नास्ति ।

(३) (—) यतश्चोक्तं इत्थं श्रौतशुक्लके नोपलभ्यते ।

अथ षड्ग्रहयोगे प्रतियग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

यस्य कस्य जनस्त्राऽपि जन्मराशौ जनेश्वर ।
 अष्टमे'हादशे वाऽपि सङ्घाते समुदायके ॥
 नामलम्बे अष्टाःसर्वे षष्मेलनमवाप्नुयुः ।
 तस्य रोगभयञ्चापि पत्नीपुत्रविनाशनम् ॥
 गृहनाशो राजभयं धननाशोऽपि वा भवेत् ।
 यस्मिन् दिने मेलयेद्युरेते षड्ग्रहनायकाः ॥
 तस्मिन् दिने परीश्वर्या अभुक्त्वा स्नानमाचरेत् ।
 पुष्पाहवाचनं कृत्वा शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 सूर्यादिग्रहषट्कस्य प्रतिमास्ताः स्वरूपिणीः ।
 सवाहनाः सायुधाश्च पत्नीपरिजनाहृताः ॥
 सुवर्णेन प्रमाणेन प्रत्वेकं परिकल्पयेत्^१ ।
 तथाऽचार्यस्य वक्ष्यामि धेन्वा सह प्रतियग्रहे ॥
 प्रायश्चित्तं मुनिश्रेष्ठ सर्वपापविशोधनम् ।
 इह लोके परचाऽपि तारकं गतिसाधनम् ॥
 अर्चितो गन्धवस्त्राद्येस्तत्तन्मन्त्रैः शुभक् शुभम् ।
 योहिजः प्रतिपद्यन्नाति तस्मिन्कृतिपराङ्मुखः ॥

(१) इत्येते इति श्रौतशुक्लवाक्यैः ।

(२) प्रतिभाः कृत्वा इति श्रौतशुक्लवाक्यैः ।

स वै मरकमासाथ वक्राङ्गोजायते भुवि ।
 तद्दोषोपशमायाऽलं खग्टद्दाम्नी विधानतः ॥
 मासदौक्षामुपक्रम्य सहस्रं जुहुयात्तिलैः ।
 चतुर्थकालपायाते मूलाहारोविधीयते ॥
 स्वपेहेवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।
 पुनः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववह्नीममाचरेत् ॥
 अयुतं पूर्व्वतामेति तदोपोष्य परेऽङ्गनि ।
 पञ्चगव्यविधानेन कृत्वा तन्प्राशयेत्सुधीः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् यथाविभवपूर्व्वकम् ।
 अनेन शुद्धिमाप्नोति न शुद्धिस्त्वन्यकर्मभिः ॥

स्त्रीम्ब्रह्महादुष्टग्रहैर्मिलिताश्चेद्दुष्टग्रहफलदायिनः ततस्तेषां दान
 प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं कथितम् ।

इति हेमाद्रौ षड्ग्रहयोगे धेन्वा सह षड्ग्रहप्रतिमा-
 प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पञ्चग्रहादिमेलने प्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

सूर्यपुराणे—

यस्य राक्षः प्रभोर्वाऽपि जन्मर्षे नाममेऽपि वा ।
 कालकलवशाद्वाजन् सर्व्यभद्रावसानतः ।
 पञ्च ग्रहाः प्रमेलन्ते जन्मराशावद्याऽष्टमे ।
 चतुर्थे हादग्रे वाऽपि सङ्घाते समुदायके ॥
 धनहानिर्यशोहानिर्गृहक्षेत्रापहारणम् ।
 देहपीडा भवेत्तस्य मासेऽर्धमासतोऽपि वा ॥
 तस्मात्तेषां प्रकर्त्तव्यं शान्तिकर्म सुखामये ।
 तत्राचार्यो भवेद्यस्तु विद्वानपि विमूढधीः ॥
 होमे जपे च पूजायां उपचारोभवेदिह ।
 मन्त्रमुच्चार्य मनसा स्वाहान्ते जुहुयाद्विः ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च समिन्मध्यं प्रगृह्य च ।
 मन्त्रान्ते जुहुयादङ्गौ समिद्धोमोविधीयते ॥
 अङ्गुल्यग्रे गृह्णीतान्तु 'सुष्टिभिश्च तिलैर्युताम् ।
 'समिधं जुहुयादङ्गौ मनसा मन्त्रमुच्चरन् ॥
 स्वाहान्ते देवतोद्देशं कुर्याद्दोमफलामये ।
 मार्जनं भोजनं होमोदानसुत्तानपाचिना ॥

(१) सर्व्यभद्रावसानतः, इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) अङ्गुलिभिश्च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) आङ्गुल्यग्रे श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

अर्चनं देवपूजासु प्रोक्ष्यं चार्घ्यमेव च ।
उत्तानपाणिना कार्यं नाधोरूपेण कारयेत् ॥
षष्टिवीजैर्धान्यहोमैराग्नेन चतुरङ्गुलम् ।
ऋचाऽऽहुतिं स्रुवे पूर्यं वज्री हुत्वा प्रदेशिकः ॥
अङ्गुलघ्नेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेदलङ्घने ।
द्विधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलमभवेत् ।
एते होमो नियमाः एतेषां व्युत्क्रमे महान् दोषः ।
स तु आचार्यमेव प्रविशति । तदाह—

कूर्मपुराणे—

पत्नी पापं पतिर्भुङ्क्ते शिष्यपापं गुरुस्तथा ।
राजा राष्ट्रकृतं पापं राजपापं पुरोहितः ॥
आचार्यं ऋत्विजां पापं ग्रामणीर्ग्रामसम्भवम् ।
आचार्यपापवाहुल्यादङ्गनाधिनुसंग्रहे ॥
पापवाहुल्यमस्येव आचार्यस्य न संग्रयः ।
यथाचार्यो भवेदस्मिन् प्रायश्चित्तं चरेद् गुरु ॥
षड्यग्रहपञ्चग्रहचतुर्ग्रहमेलने प्रायश्चित्ताङ्गभूते अयुतहोमि पुरुष-
सूक्तमन्त्रः । चतुर्भिर्वाक्चरैकाहुतिः । प्रत्यहं संस्थां गणयन्
स्रुड्यात् । होमपरिपूरणे पूर्ववदाचरेत् । एवं चतुर्ग्रहमेलने

(१) भेदुर्बन्धुम् इति लोहित इत्यत्रपाठः

(२) अत्राचरेदिति त्रितयैश्चतुर्णाञ्चपाठः

तदाचार्यैस्त्र प्रायश्चित्तं, धेन्वङ्गतया च प्रायश्चित्तबाहुल्यम् ।
प्रायश्चित्ताकरणे पूर्वमुक्तं फलं प्राप्नोति ।

इति हेमाद्रौ पञ्चमहचतुर्ष्वहमीक्षने आचार्याणां
तत्तत्प्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ राशिचक्रप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

राशिचक्रं द्विजोलोभाद् राज्ञा दत्तं भजेद्यदि^१ ।
तस्येह निष्कृतिः प्रोक्ता^२ चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

कूर्मपुराणे—

राशिचक्रं द्विजो हृत्वा पूजितं वस्त्रभूषणैः ।
विना निमित्तैर्बहुभिः पापं मनसि धारयन् ॥
तन्निष्कृतिमकृत्वा तु नरकं कालचोदितः ।
अनुभूय महद्दुःखं चक्रवाकोभवेद्भुवि ॥

(१) राशिचक्रपत्रके मर्कटपुराणराशिचक्रनिमित्तं श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) सुपूजितमिति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) राज्ञा इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मविद्याब्रह्मणोलीभात् सप्ततन्तुपराङ्मुखः ।
 भोगासक्तः प्रगृह्णाति राशिचक्रं सुपूजितम् ॥
 यथोक्तदक्षिणाभिश्च साकं राज्ञा विसर्जितम् ।
 तन्निष्कृतिं पराकृत्य कृत्वा नरकमश्नुते ॥
 तत्राऽनुभूय नरकं तिलयन्त्रं महद्भयम् ।
 तदन्ते भुवमासाद्य चक्रवाको भवेद्भुवि ॥
 एतत्पापविशुद्धयर्थं क्लृप्तं सर्वस्वदक्षिणम् ।
 आधानं नित्यहोमश्च चरेत्पापविशुद्धये ॥
 हाभ्यामशक्तितः पापमोचने देहशुद्धिदम् ।
 चान्द्रायणैश्चतुर्मासान् चतुर्भिः पापमोचनम् ॥
 कृत्वा लोकविशुद्धः स्वात् श्रौतकार्त्तुषु कर्त्तव्यम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृत्वा तत्फलमश्नुते ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति न गतिः पापमोचने ।
 तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैर्लोकपरायणैः ॥

इति हेमाद्रौ राशिचक्रप्रतिषेधप्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रायणं इति केषितपुस्तकपाठः ।

(२) विशुद्धोऽभूत् इति श्रौतकेऽपि तपुस्तकपाठः ।

अथ नवग्रहमन्त्रे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

अघातः संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं द्विजश्रमात् ।
 ग्रहयज्ञे प्रधानत्वं यः करोति द्विजोत्तमः ॥
 ग्रहाणां देवतानाञ्च 'संग्रहः पापवृद्धये ।
 होमकर्म्मसु पूजायां नियमातिक्रमे तथा ॥
 एकग्रहस्य 'संग्राहे स्वर्चितस्य सुखासने ।
 देहान्ते नरकं याति इच्छुयन्मं महद्भयम् ॥
 सर्वेषां मण्डले पुत्र स्वर्चितानां नृभिः क्रमात् ।
 प्रतिग्रहे महद्दुःखमनुभूय यमालये ।
 तदन्ते भुवमासाद्य नीलजन्तुः प्रजायते ॥
 प्रतिग्रहविशुद्धार्थं पञ्चात्तापपरायणः ।
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः षड्भ्यं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति उदासीनतया नृणाम् ।

एतद्विप्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तविषयं, राजप्रतिग्रहे द्विगुणं ऊरुज-
 प्रतिग्रहे त्रिगुणं शूद्रप्रतिग्रहे चतुर्गुणं सङ्गरजातिप्रतिग्रहे पञ्चगुणं
 चतुर्दशविधबाण्डालप्रतिग्रहे पातित्यमेव, चतुर्दशबाण्डालस्वरूपं
 पूर्वसुक्तं जातिभेदेन प्रतिग्रहे प्रत्येकं प्रायश्चित्तमाह ।

(१) वाप्यहं इति श्रौतशुक्लश्रवणः ।

(२) संग्रहे इति श्रौतशेषितशुक्लश्रवणः ।

धर्मविक्रयिषः सकाशात्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । ७५१

कूर्मपुराणे—

सामान्यं यत्र यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
तदेव पूर्वजानां स्नात् प्रायश्चित्तं विप्रोधनम् ॥
तद्वैशुष्मं बाहुजानामूर्खजानां त्रिधा स्मृतम् ।
चातुर्गुण्यं पादजानां सङ्कराणां तु पञ्चधा ॥
चतुर्दशविधानां तु संग्रहे पतितोभवेत् ॥

सर्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तेषु एवमेव विवेचनीयम् ।

इति हेमाद्रौ नवग्रहमन्त्रे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ धर्मविक्रयिषः सकाशात्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे उत्तरखण्डे—

धर्मविक्रयिषः पुंसोमित्ये काम्ये तथा क्तौ ।

प्रतिग्रहे द्विजस्नाऽस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

नित्यं मातापिचोर्मृताहादिः, काम्यं व्रतादिकं गङ्गास्नानादिकं
च धर्मैः अपिच नित्यं प्रातःस्नानसन्ध्यादिकम् । काम्यव्रतादिकं
गङ्गास्नानादिकञ्च धारामास्नानकूपतटाकदेवास्यधर्मनिष्ठेषु
'सर्व्यदावारितासदानपरोपकारवस्त्रादिरस्त्ररजतकांस्नास्त्रमहिषी-

(1) नित्यव्यवहारितेकादि इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

दानादिका धर्माः काम्याः तेषां एकं वाऽपि विक्रीय योजीवेत्
स तु धर्मविक्रयी, तद्विक्रयमात्रेण पातित्वं विप्रस्य सूचितं,
तदाह—

कूर्मपुराणे—

सोमविक्रयिणश्चैव धर्मविक्रयिणस्तथा ।

स्मृतिविक्रयिणश्चैव पुनःसंस्कारउच्यते ॥

पद्मपुराणे—

'विक्रीय तु स्वधर्मान् यः पत्नीपुत्रान् विवर्धयेत् ।

सोऽक्षयं नरकं भुङ्क्ता मातङ्गत्वमवाप्नुयात् ॥

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति चान्द्रायणशतैरपि ।

अथवा शृणु राजेन्द्र त्रिःपरिक्रम्य स्नातलम् ॥

एतेन विधिनाऽशुद्धः शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ।

नाऽन्यथा शुद्धिरस्तीह पापस्त्रैतस्य भूमिप ।

तस्य तत्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तं तावदाह—

विष्णुरहस्ये—

धर्मविक्रयिणोविप्रः प्रतिगृह्य धनादिकम् ।

दानं वा पर्षकालेषु स विप्रस्तत्कर्मोभवेत् ।

अतस्त्रिंशत्—

मुख्योधर्मविक्रोतुः पर्षकालेषु वै सक्तत् ।

अणुभावं सुवर्णं वा दानं वा धर्मोदितम् ॥

(1) विक्रयित्वा इति क्रीतवेषितपुत्रकाशपाठः ।

धर्मविक्रयिषः सखाशास्त्रतिषहप्रायश्चित्तम् । ७८३

प्रतिपद्यन् यमं गत्वा नरकाननुभूय च ।
तदन्ते भुवभासाद्य जले मातङ्गममुते ॥
तद्दीपोपशमायासं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
पालाशसमिदाण्वागतैः स्रष्टन्नाम्नी पृथक् पृथक् ॥
सहस्रं हावयेन्नित्यं प्रातःस्नानादिपूर्वकम् ।
“अशुताये”ति समिधं “अनन्ताये”ति वै छतम् ॥
चरुं गोविन्दनाम्नाऽथ अयुतेन विशुध्यति ।
समिधोदयसाहस्रमाण्वहोमस्तथैव च ॥

चतुरयुतसंख्या यदा पूर्यते तदा होमाद् विरामः दीप्तामण्डे
फलाहारः कर्त्तव्यः अथःशयनादिकं पूर्यवत्, तदन्ते पञ्चगव्य-
प्राशनं, सम्यगुपोष्य प्रातरेव पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति
नाऽन्यथा । एतदल्पसुवर्णप्रतिपद्यविषयम् ।

सुवर्णमात्रे द्विगुणं भतर्जुन्तु तत्तमः तन्प्रायश्चित्तं च
यथाविधि कुर्यात् पुनः संस्कारश्च ।

इति हेमाद्रौ 'धर्मविक्रयिषः प्रतिपद्यप्रायश्चित्तम् ।

---

(1) धर्मविक्रयिष इति वैदिकतदुक्तकथाः ।

अथ सोमपान-प्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

सोमं पिबेद् द्विजोयसु अघ्नान्तकुलनामभिः ।

साकं यज्ञेषु मोहात्मा स वृथान्नाश्रयः स्मृतः ॥

स्यर्धनामधेयः घृतक्रीम्यगुडपर्वतादिवत् ।

तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति पुनःसंस्कारणादृते ॥

पद्याञ्चान्द्रायणं क्षुर्याद् वापयित्वा गिरीरुहान् ।

एतदघ्नान्तकुलगोत्रनामहोदभिः सह सोमभक्षणविषयं स्वबन्धुभिः

सह पाने तु प्रायश्चित्तमाह—

शूर्ध्यापुराणे—

बन्धुभिः सह 'सङ्गम्य पीत्वा सोमं महाक्रतौ ।

समन्वोच्चारणं कृत्वा त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात् ॥

स्वमन्त्रः "नेष्टरीहोतरी" यत्र कर्मणि नियुक्तस्तत्र ये मन्त्रा-
खान् द्विरुच्चार्य पश्चात् शुद्धिमाप्नोति सवान्धवः ।

स्कन्दपुराणे—

सकुलस्य सनाभिश्च सपिण्डस्य 'सगोत्रजः ।

मातुलस्तस्य पुत्रश्च भ्रातृकोदुहितुः पतिः ॥

(1) बोधेत इति श्रीतथेचित्तपुस्तकपाठः ।

(2) बगोत्रवान् इति पाठान्तरम् ।

सहशुरः सहपुत्रश्च भागिनियस्तदात्मजः ।

पितुर्मातुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ॥

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ।

मातुः पितुः स्वसुः पुत्राः मातुर्मातुःस्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयामातृबान्धवाः ॥

समानं कुलं यस्य स सकुल्यः 'त्रिपुरवाद्दूर्हः' समाना नाभिर्यस्य
स सनाभिः ज्येष्ठकनिष्ठभ्रात्रादिः समानः पिण्डो यस्य स
सपिण्डः ज्येष्ठकनिष्ठपितृव्यस्तत्पुत्रः समानं गोत्रं यस्य स सगोत्रः
पञ्चमाद्दूर्हमेते स्वबान्धवाः एतैः सह सोमभक्षणे स्वमन्त्रं पुनस्त्रेधा
चावृत्य न दोषः । अज्ञातबन्धुभिः सह भक्षणे चान्द्रायणं कृत्वा
पुनः संस्कारः तेभ्यस्त्रीभ्यः प्रतिग्रहे दोषमाह ।

लिङ्गपुराणे —

अज्ञातहोतृभिः सार्धं यः कुर्यात् सोमभक्षणम् ।

तस्मात्सुवर्णदानञ्च प्रतिगृह्यन्न द्विजोत्तमः ॥

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमणुमात्रसुवर्णतः ।

पूर्वोक्तेन प्रमाणेन षड्ब्रह्मं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमिक्षां भुञ्ज्या शुचिमवाप्नुयात् ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुचिमवाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ सोमपानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पुरोडाशभक्षणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

यज्ञेषु साधुवृत्तेषु धर्मजातघनेषु च ।

तत्रैव भक्षयेन्नेधं पशुं वृक्षार्थमादरात् ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवित् पूतः पशुं यद्यभिहारयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्भूप वेदपारायणं स्मृतम् ॥

एतद् बन्धुक्तत्वविषयं, अन्यत्र भक्षणे द्विगुणं, अश्वीत्रिययज्ञे पशु-
पुरोडाशभक्षणे त्रिगुणं, शूद्रद्रव्यपचयज्ञेषु पशुभक्षणे त्रिगुणं
पुनः संस्कारश्चेतदेवाह ।

स्वबन्धुक्ततयज्ञेषु प्राप्तं यत्पशुभक्षकम् ।

पारायणं विशुद्धिः स्वाद् अन्यत्र द्विगुणं भवेत् ।

पुनः संस्कारकृत्युतः शुद्धो भवति सर्वदा ॥

तत्प्रतिपद्ये दोषमाह—

सिद्धपुराणे—

पशुं भक्षयतो 'भोहाद् द्विजस्याऽक्ततनिष्कृतिः ।

प्रतिगृह्य सुवर्षं वा ज्ञात्वा न संपरिपद्येत् ॥

अज्ञात्वा कच्छमात्रेण ज्ञानेनैव हयं स्मृतम् ।

अवभुक् पक्षगव्येन शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

अथाञ्जयाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् । ७५७

अथसुवर्षप्रतिग्रहे प्राजापत्यं स्वर्षमात्रप्रतिग्रहे द्विगुणं अथभस्त्रे
पञ्चगव्यात् ऋषिः ।

इति हेमाद्रौ पशुपुरोडाशभोक्तुः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

याजयन् यजनेऽयोम्यान् विप्रोत्सवर्षमादरात् ।

अथथाभावमाप्नोति न कर्माहो भवेदिह ॥

यजनेऽयोम्यो याजने अनर्हः ।

शूर्पण्डुराणे—

देवलकश्च गणको ब्राह्मो दुःशीलवान् जनः ।

शूद्रापतिः कर्माहीनः लोकीकुम्भितवृत्तिमान् ॥

महापातकिनः सङ्गी क्षयरोगी भगन्दरी ।

दुष्टर्मा शूद्रसेवी च भिषक्शूद्राक्षभक्षकः ॥

वृथातुलादिसंघाही मर्यादाघातकस्तथा ।

ग्रामदाही ग्रामचीर तथा दुःसङ्गवान् जनः ॥

एते अनर्हाः देवलको जीवनाथं ग्रामदेवार्चकः, गणकी ग्राम-

राष्ट्रेषु धनधान्यादिकं लेखयेद् वर्त्तयेत् स गणकः ब्राह्मो गायत्री-
जपनाशकः । तदेवाह—

'देवलः—

अन्नोवेदपरित्यागी ब्राह्मो गायत्रीजपनाशकः । इति—

सन्ध्यादिनित्यकर्माणि त्यक्त्वा सर्वदा वर्त्तयन् 'इत्यर्थः, शूद्रा-
पतिः स्रष्टः, कर्महीनः विहितकर्म परित्यज्य व्यवहारकमनु-
वर्त्तयन्, कुक्षितद्विष्टः परेषामन्नपचनादिकं, महापातकिनस्तत्सं-
योगीच स्रष्टः, क्षयरोगी भगन्दरीदुःखर्म्भेण कर्मस्वनर्हत्वात्, सदा-
शूद्रसंसर्गी, भिषक् रसविक्रयी, शूद्रान्नभोजी शूद्रकृतेषु सत्रेषु
नित्यतुलादीनि गृहीत्वा तन्नायश्चित्ते पुनः संस्कारे च पराङ्मुखः
तुलादिसंयद्ही, मर्यादाघातकः पितरं ज्येष्ठभ्रातरं त्यक्त्वा
आन्दोलिकाद्यारोहणं 'यः करोति, ग्रामदाही ग्रामणीच स्रष्टः,
दुःसंसर्गवान् दुर्जनैः आततायिभिः संसर्गवान्, एते न कर्मार्हाः
एतेषां यज्ञयाजने प्रायश्चित्तमाह—

वामनपुराणे—

अनर्हेषु च यो विप्रो कारयेन्नोभतः क्रतुम् ।

स प्रायश्चित्तहीनश्चेद् भुवि पाषण्डतां व्रजेत्^१ ॥

पाषण्डानाम वेदशास्त्रानुसारिणो विप्रान् दृष्ट्वा निन्दन्ति

(१) अनुरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) क्रीतलेखितपुस्तकवीर्यं दृष्टः ।

(३) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(४) पाषण्डवान् भवेदिति पाठान्तरम् ।

अथाञ्जयाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् । ७६६

पिता माता तत्पिता वा येन मार्गेषु वर्त्तयति—तस्मार्गमुत्सृज्य
तममुद्रादिधारिणो ये विप्रास्ते पाषण्डाः । तदेवाह—

मनुः—

अधर्माणाञ्च ब्राह्म्यानां भिषजामाततायिनाम् ।

यज्ञेषु ये याजयन्ति तान् पाषण्डान् भणन्त्यहो ॥

शिवपुराणे—

महापातकिनाश्चैव भिषक्शूद्रोपजीविनाम् ।

यज्ञेषु ये प्रवर्त्तन्ते ते पाषण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तेषां प्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे—

अनर्हाणाम्नु ये यज्ञे ते पाषण्डा उदाहृताः^१ ।

कूर्मपुराणे—

अनर्हाणामध्वरेषु ये ब्रह्मचरत्विकादयः ।

तेषां पापविशुद्धार्थं षड्व्यं कच्छमीरितम् ॥

केयानां पवनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।

पञ्चगव्यं पितृत्पश्चात् शुद्धो भवति नाऽन्यथा ॥

एतेभ्यः प्रतिग्रहे दीपमाह—

लिङ्गपुराणे—

अनर्हाणामध्वरेषु सोमशानादिकच्छरेत् ।

तस्मात्प्रतिग्रहं कृत्वाऽप्रायश्चित्तादरीयदि ॥

(१) चिञ्चित्तुक्तौ नास्ति ।

एतस्यापफलं भुङ्क्ते एकं चान्द्रायणचरत् ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद् अतोदोषोऽन विद्यते ॥
 चान्द्रायणं सुवर्षस्य तदर्धं पादमाचरत् ।
 चान्द्रायणं यदाऽप्राप्तं गायत्रीशतमाचरत् ॥
 एतत् प्रायश्चित्तं कृत्वा तद्यतिप्रद्वे शुद्धो भवति गान्धरा ।

इति हेमाद्री अयान्धयाजकप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ तप्तमुद्राधारिभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

वासुपुराणे—

ब्राह्मणो यदि मोहान्ना तापयेद्दण्डमुद्रया ।
 न कर्माहो भवेदत्र स वै पापश्छसंनकः ॥

गारदीये—

ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्ववेदमयी यतः ।
 सा तु सन्तापिता येन किं वक्षामि महीजसः ॥
 अक्राद्धिततनुर्विप्रो' राजन् लिङ्गाद्धितोऽपिवा ।
 जपेच्च पौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥

(1) अत्र इति पाठान्तरम् ।

सिद्धपुराणे—

चक्रायङ्गी तापयित्वा यस्तु देहे समङ्गयेत्^१ ।
स जीवकुक्षपस्त्राज्यः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥

आदित्यपुराणे—

देवेषु यज्ञभागीषु^२ धी नेच्छेदधिकारिताम् ।
स तापयित्वा चक्रादीन् धारयेत्स्वभुजहये ॥
ब्राह्मणो यदि मोहेन धारयेत्तप्त^३मुद्रिकाः ।
तस्य दर्शनमात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ॥

वज्रपुराणे—

पूर्वजः स्वतनुं दग्ध्वा शङ्खचक्रादिभिः पृथक् ।
तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति स्नानदानजपादिभिः ॥
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पाराशर्येण चोदिता ।
केशानां वापयित्वाऽथ पुनः कथं समाचरेत् ॥
गर्भगोलात्समुद्गत्य गर्भाधानादिपूर्वकम् ।
षोढाहृष्यैव कृच्छ्राणां प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

परिषदुपस्थानपूर्वकं षड्भ्यं कृच्छ्रान् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति, प्राय-
श्चित्ताकरणे तेभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

-
- (१) प्रदग्धते इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।
(२) बो. नाशोऽधिकारितामिति पाठान्तरम् ।
(३) यदि मुद्रिका इति शेषितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मपुराणे—

अन्नात्वा मुखजो यत्र मुद्रादग्धेभ्य आदरात् ।
 सुवर्णमात्रं गृह्णीयात्^१ प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 तदर्धाधिं पुनः कृत्वा दिनमात्रमुपोषणम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति शुचिर्नाऽन्यत्र दृश्यते ॥

इति हेमादौ तप्तमुद्राधारिणां तप्यतिग्रहीतृणाञ्च
 प्रायश्चित्तम् ।

अथ लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

लिङ्गं द्विजोमुदाहृत्या स्वदेहे भयवर्जितः ।
 स एव नरकस्त्रायी यावदाभूतसंग्रहम् ॥

स्कान्दपुराणे—

द्विजो यदि स्वदेहेतु लिङ्गं चक्रादिकं तथा^१ ।

(१) संपाही इति श्रोतसेचितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नमात्रमिति सेचितपुस्तकपाठः ।

(३) चक्रादिधारिणमिति सेचितपुस्तकपाठः ।

धारयेत् कामतस्त्रेण पातकित्वमवाप्नुयात्^१ ।

स भुक्त्वा नरकानुग्रान् अन्ते मातङ्गतां व्रजेत् ॥

शिवपुराणे—

द्विजो यः स्वतनौ धृत्वा लिङ्गं शूद्रार्पितं मुदा ।

तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति संस्कारैर्बहुभिर्नृप ॥

पद्मपुराणे—

शृणु राम महाबाही लिङ्गचक्रादिधारिषाम् ।

शूद्रधर्मरतानाञ्च तेषां नास्ति पुनर्भवः ।

विप्रस्येतद्विगर्हत्वात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

पञ्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ॥

अथार्धप्रमाणं तदा पूर्ववत् अथपरिच्छेदे च ।

इति हेमाद्रौ लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तम् ।

(१) वेचित्तपुस्तके नास्ति ।

(२) तदेति वेचित्तपुस्तके नास्ति ।

अथ पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

न पिता न गुरुर्भ्राता पित्रव्यथ पितामहः ।
 न दद्याद्देवीं गायत्रीं पुनः संस्कारकर्मणि ॥
 मोहाहत्वा तु गायत्रीं षड्बन्धं कृच्छ्रमाचरेत्^१ ।
 तेभ्यो मृच्छन् द्विजो यस्तु सुवर्णं पादमेव वा ॥
 स प्रतिग्रहश्चरुर्धं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यदा प्रतिग्रहस्त्वेषु तुलादिषु महत्स्वपि ॥
 दानेषु पुत्रवात्सल्यं सन्त्यजेद्बुद्धिमान् पिता ।
 नित्यनैमित्तिकानीह कर्माणि विफलव्यथः ॥
 कर्मभ्रंशात् पिता तस्य न जपेद् वेदमातरम् ।
 कृते प्रतिग्रहे मूर्खैरन्यगोत्रं द्विजोत्तमम् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैस्तस्माद्देवीं समभ्यसेत् ।
 ब्रह्मोपदेशं होमिन् सर्वक्लेन समभ्यसेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

पिता भ्राता पित्रव्यथ तुलादीनां प्रतिग्रहे ।
 पुत्राय धनवात्सल्यान् न दद्याद्देदमातरम् ।
 अभ्यसेद्द्विधिना राजन् पादपूर्वमतन्द्रितः ॥

(१) अर्थं पाठः वेदितस्मृतपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

परार्थं गायत्रीजपकर्त्तॄणां प्रायश्चित्तम् ।

८०५

गारुडपुराणे—

योविप्रोधनलोमेन गायत्रीं वेदमातरम् ।
तुलाप्रतिप्रहीतृणां दद्यात्तस्य न निष्कृतिः ॥
पञ्चात्तापसमायुक्तस्त्वयुतं जपमाचरेत् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति जपहोमसुरार्चनैः ॥
विदित्वा यो बिजो मोहात् प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
स पापमनुभूयाऽऽश्न चटकोभुविजायते ॥

इति हेमाद्रौ पुनःसंस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ परार्थं गायत्रीजपकर्त्तॄणां प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

यद्यार्थं शृणु राजेन्द्र परार्थं जपकनरः ।
होमार्थं द्रव्यलोभोर्थं सर्वे पापकृतां व्रजेत् ॥

गारुडपुराणे—

ब्राह्मणो धनलोमेन परार्थं वेदमातरम् ।
जप्त्वा मरकमाप्नोति तं कदा नाक्षपेद्बुधः ॥

(१) परार्थं इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

कूर्मपुराणे—

वेदमाता च गायत्री अपतां पापनाशनी ।
परार्थं तां 'अपेक्षसु स नरो मातृघातकः ॥

लिङ्गपुराणे—

पादपूर्णे अपेक्षसु गायत्रीं शुद्धमानसः ।
सवै नारायणः साक्षाद् द्विबाहुरिति विद्युतः ॥

महाभारते—

वेदमाता तु गायत्री लोकमाता च आज्ञवी ।
तयोर्यदि द्विजोभङ्ग्या नित्यं सेवेत बुद्धिमान् ॥
तथेरिकां परित्यज्य परार्थं जनवृद्धम् ।
स दिवाकीर्त्तितुष्यः स्वात् कृत्वा नरकममृते ॥
तदन्ते भुवमासाद्य पादसम्बो दिवाभ्यवान् ।
तस्य निष्कृतिरथैव दृष्ट्वा 'श्रुतिपरायणैः ॥
दशकञ्जपतोदेव्याः परार्थं कञ्जमीरितम् ।
शतं परार्थजपतः पराकं परिकीर्त्तितम् ॥
सहस्रसंख्ययाऽन्यार्थं शुद्धर्थं चान्द्रमाचरेत् ।
अश्रुतं नियुतं वाऽपि परार्थं धनलोभतः ॥
जपतस्तस्य कन्धाणि सम्यः शीर्यन्ति देहतः ।
तस्वीपनयनं भूयः चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

(१) लज्जेति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(२) छनिपरायणैरिति पाठान्तरम् ।

श्रीपासनाम्नेः सन्धानं गायत्रीदानमेव च ।
 केशानां वपनं कृत्वा पञ्चगव्यन्ततः परम् ॥
 परार्थं यावतीसंख्या गायत्रीं प्रणवात्मिकाम् ।
 पुनःस्नानं जपेत्पश्चात् ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 एवं कृत्वा द्विजः शुद्धेदमथा जलकाकवत् ।
 तस्य जन्म वृथा लोके नामधारणमात्रकम् ॥
 इति हेमाद्री परार्थं गायत्रीं जपतां प्रायश्चित्तम् ।

अथ शामप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुखजः स्नात्प्रभोगार्थं शामं रात्रौ लभेत चेत् ।
 वृत्तिन्वानि^१ द्विजातीनां तद्द्विजं वा न संस्मरेत् ॥
 नरकं कालसूत्रास्थं चिरं गत्वा ततोभुवि ।
 विडुराहो भवेन्नोपि सर्वधर्मैर्वह्निष्कृतः ॥

शामश्रावणमाह—

- (१) श्रावणते इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
- (२) प्रतिग्रहे इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।
- (३) इतिदानमिति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

चतुर्विंशतिमते—

दशागारञ्जनपदः शतागारं जनालयः ।

अतज्ज्वन्तु पत्नी स्यात् सहस्रं ग्राम उच्यते ॥

ततः परं राजधानी सौधप्राकारशोभिता ।

जनपदादीनां प्रतिग्रहे वृत्तिदानकृत्ताद्यभावे प्रत्येकं दीपं प्राय-
श्चित्तञ्चाह—

कूर्मपुराणे—

अकृत्वा निष्कृतिं यागं वृत्तिदानं द्विजानाम् ।

जनपदं यो नुगृह्णीयात् ताम्रचूडो भवेद्भुवि ॥

जनालयप्रतिग्रहे चण्डालादिविभूषिते ।

प्रतिग्राही' द्विजोयसु स भवेद्द्वयसोभुवि ॥

पत्नीप्रतिग्रहे राजन् नानावर्णसमाकुले ।

नरकं त्वनुभूयाऽथ खरजन्म भवेद्भुवि ॥

अब्दं षडब्दं चान्द्रश्च तप्तकच्छ्रतत्रयम् ।

प्रायश्चित्तमिदं राजन् यथाक्रममुदीरितम् ॥

वृत्तिदानकृत्वभावे प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

तयोर्यथैकसम्भवस्तदा पञ्चगव्यं ब्राह्मणभोजनञ्च ।

इति हेमाद्रौ जनपदादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रतिग्राह्य इति पाठान्तरम् ।

लिङ्गपुराणे—

एकं वा हितयं वाऽपि कुष्माण्डं योऽनुमन्यते ।
 तिलाज्यमिश्रितं स्वर्णवस्त्रमाख्यविभूषितम् ॥
 मकरे संक्रमे राजन् कार्त्तिक्यां पूर्णिमादिने ।
 दत्तं जनैर्दक्षिणया साकं तस्य ऋणुष्विदम् ॥
 प्रधानं सम्यरित्यज्य सचैलं ज्ञानमाचरेत् ।
 गायत्रीञ्च जपेत्पश्चात् सहस्रं पादपूरणे ॥
 हयोः प्रतिग्रहे राजन् द्विसहस्रं जपेत्क्षुधीः ।
 बाहुष्ये संख्यया तस्मात् तावत्संख्या प्रशस्यते ॥
 तदेव स्वर्णरूपञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
 तदा प्रधानं सन्त्यज्य गायत्रीलक्षमाचरेत् ।
 एवञ्चैव विशुद्धोऽभून्नन्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ कुष्माण्ड प्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

810 अथ दशदानप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मपुराणे—

प्रायश्चित्ते व्रते शान्तौ प्रतिष्ठासु मुनीश्वराः ।
तटाकारामग्रामाणां तत्तत्पुण्यप्रपूर्त्तये ॥
दशदानानि विप्रैः देयानि फलसंख्यया ।

दशदानानि यथा—

गोभूतिलहिरप्लवाज्यवासोधान्यगुहानि च ।
रजतं लवणञ्चैव दशदानान्यनुक्रमात् ॥
एतत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । सुखाप्तये तत्तदङ्गत्वाच्च दीपबाहुञ्चम् ।
अतः प्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तमाह ।

सौत्रे—

धेनुप्रतिग्रहे भूमेशान्द्रमेकं विशोधनम् ।
तिस्रप्रतिग्रहे तप्तक्षेत्रयमुदीरितम् ॥
पराकं मुनिभिः प्रोक्तं सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ।
रजतस्य विशुद्धं यावकं क्षेत्रमीरितम् ॥
लवणे पञ्चसाहस्रं जपिहेवीमनुक्रमात् ।
एतत्प्रायश्चित्तं यस्य दानस्य यावत्परिमाणमुक्तं परिभाषायां,
तावत्पूर्णञ्चेदेतदुक्तं प्रायश्चित्तं, असामर्थ्येनैतत् तत्र द्रव्यस्य प्रतिग्रहे

चतुर्विंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

८११

आत्मा सहस्रं अपेत्, अन्नादिप्रत्यक्षेण नो-प्रतिग्रहे पूर्ववत्प्रायश्चित्तं
कुर्व्यात् सुवर्षदानेऽपि तथैव योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ दण्डदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चतुर्विंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्नानपुराणे,—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।
विप्रद्रोहः प्रजाचीम आवाष्कासाहमार्जनम् ॥
उपेक्षाऽपापिनामृचां पुष्कलक्ष्णचमत्तथा ।
चापस्यं परनादीषु परद्रव्येषु क्षिप्तता ॥
स्वजातिं सम्परित्यज्य अन्यजातेः परिग्रहः ।
द्विजिह्ववार्त्तात्रयस्यं प्रवृत्तिस्तत्र सर्व्वदा ॥
हिंसा पशुस्यगादीनां मातापितृषु हिंसनम् ।
निविहस्यगमांसानां भक्ष्यं कुक्कुटस्य च ॥
तथा दुर्जनसंसर्गः सज्जनत्याग एव च ।
पुष्कलाक्षेषु पुष्कलेषु न दानं त्रिविधेषु च ॥
गीतमर्त्तनचापस्यं सदा निहुरभावचम् ।
अग्निघातिसु दारिषु सत्सन्धय परिग्रहः ॥

उपवासदिने भुक्तिस्तथा ताम्बूलभक्षणम् ।
 पावण्डजनसंसर्गो देवब्राह्मणदूषणम् ॥
 तीर्थे देवालये ज्ञाऽपि अविश्वासः सदा भवेत् ।
 एवमादीनि पापानि राज्ञां पापरतात्मनाम् ॥
 विषाद्ये सहसा बुद्धा ब्रह्मलोके पितामहः ।
 ज्ञपया परया तेषां लोकानां हितकाव्यया ॥
 चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां दानं पापापनुत्तये ।
 कल्पयामास विश्वात्मा हृदौ राज्ञां मुदा तदा ॥
 कुर्वन् पुण्यकालेषु दानान्येतानि सर्वदा ।
 उत्तिष्ठथ महापापात् नाऽऽलस्यं कर्तुमर्हथ ॥
 भोमित्युक्त्वा तदा वाक्यं मान्वाद्यप्रमुखा नृपाः ।
 अकुर्वन् विप्रमुख्येभ्यो दानान्येतानि पंक्तिशः ॥
 तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् राजानः पुण्यसङ्गमि ।
 कुर्वन्ति दानमखिलं विसुक्ताः पापराशिभिः ॥
 कलौ युगे विशेषेण राजानोदानशास्त्रिनः ।
 भवेयुस्ते महद्गणैः पापेभ्यो मुक्तिमाप्नुयुः ॥
 चतुर्विंशतिमूर्त्तीनामिकामिकां यथेच्छया ।
 स्वर्गेन यदि कुर्वीत स राजा सुखमयुते ॥

दूर्ध्वपुराणे—

चतुष्पलप्रभावेन मूर्त्तिं क्षेत्रवक्ष्यिषीम् ।
 सुवर्णेनैव यो राजा निर्बितां लक्षणाभिताम् ॥

विप्राय वेदविदुषे दरिद्राय कुटुम्बिने ।
 अर्चितां गन्धवस्त्राद्यैः पूजितां सामभिः पृथक् ॥
 दद्यात्पुण्यदिने प्राप्ते च याति परमाङ्गतिम् ।
 केयवं पल्लमानेन सुवर्चेन विचक्षणः ॥
 पूजयित्वा विधानेन दद्याद्विप्राय धीमते ।
 स्वर्चं विमानमारुह्य अक्षरोगक्षयेवितः ॥
 'प्राप्नोति वैश्वस्वानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 केयवं प्रतिवृत्नीयात् सौम्यं विप्रोधनातुरः ॥
 दत्तं नृभिर्विधानेन निष्कारणतपा नृप ।
 अह्नत्वाऽऽधानमपि वा कुर्वात्स्त्रोदरपोषणम् ॥
 तस्त्रेवं निष्कृतिर्दृष्टा ज्ञात्वा नित्यं समाप्य च ।
 रङ्गः स्नानमुपाविश्य नामचयजपं चरेत् ॥
 मासं दीक्षामुपात्रित्स्व भुञ्जन् यावकमुत्तमम् ।
 प्रत्यहं स्मरिष्यते सुप्ता मासमाचर्य शुभ्रति ॥
 जपेह्यक्षन्ततः पूतः शुद्धोभवति सर्व्वदा ।

एतद्दानस्य सौम्यत्वात् आधानाभावे चक्षमाचं नामत्रयं जपेत्पूतो
 भवति । एवं नारायणादीनां मूर्त्तिनां प्रतिग्रहे आधानाद्यकारणे
 चक्षमात्रं नामत्रयेण शुद्धिः । अथवा द्रष्टापूजादिकं कृत्वा न प्राय-
 श्चित्तं तटाकारामदेवास्तयाद्यर्थं न स्त्रोदरपोषणार्थं प्रतिग्रहः ।

इति हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ धामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च बुधः कस्त्रिस्तथैव च ॥
 जयन्तीदिवसे वाऽपि ग्रहे पुञ्जागमेऽपि वा ।
 शयनोत्थानहादम्बोर्मन्वादिषु युगादिषु ॥
 दशरूपादि कृत्वैव सुवर्णेन विचक्षणः ।
 'पलद्वयसुवर्णेन प्रत्येकं प्रतिमाचरेत्' ॥
 मत्स्यावतारमालिष्य पूजयित्वा विधानतः ।
 दद्याद्भ्याकविदुषे तस्य पुञ्जं निग्रामय ॥
 मादृतः पिदृतश्चैव कुलकोटिसमन्वितः ।
 वैकुण्ठे 'वसतिं कृत्वा ततोनिर्वाचमश्रुते ॥
 एवमन्यावतारान् यस्तत्तदुत्तदिनेषु च ।
 दद्याद्यदिह विप्राय पूर्ववत् पुञ्जमश्रुते ॥
 अर्चितान् प्रभुभिर्दत्तान् विप्रोभोगपरायणः ।
 प्रतिगृह्णाऽऽत्मभोगार्थं 'जायते भुवि निन्दितः ॥

-
- (१) बल इति चेषितप्रकाशपाठः ।
 (२) प्रतिप्राप्ते इति चेषितप्रकाशपाठः ।
 (३) निवर्तिनिवृत्ति चेषितप्रकाशपाठः ।
 (४) च विप्र इति श्रौतचेषितप्रकाशपाठः ।

आधानं वा तटाकादीन् ब्रह्मत्वा देववचकः ।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रं 'मवाप्नुयुः ॥

चतुर्विंशमते—

सौम्यःप्रतिग्रहस्त्वेष इति^१ बुद्ध्या विचारयन् ।
अशन^२च्छादने दक्षो हृथा भोगपरायणः ॥
न कुर्याद् धर्मनिलयं योविप्रस्तत्र संसृजेत् ।
तस्मात् पापनिवृत्त्यर्थं निष्कृतिं पापमोचनीम् ॥
प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यं च समाप्त्य च ।
शालग्रामे तथा राजन् प्रतिमायां विधानतः ॥
पश्चाद्यतेः पञ्चमस्त्रीर्मध्ये मध्ये विधेदग्नम् ।
अभिषिञ्च पुनर्द्वेषं पञ्चवारं दिने दिने ॥
चतुर्वेदासे चर्त्तनी स्वपेत् स्थण्डिलदेशतः ।
परिधुः प्रातश्चत्वारं पूर्ववद् विधिमाचरेत् ॥
एवं मासं व्रतं कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
गोदानं तत्र कुर्वीत प्रायश्चित्तोपपत्तये ॥

एकेन द्रव्येणाऽभिषिञ्च्य ततो जलेन स्नापयित्वा मध्ये धूपदीप-
नैवेद्यागतं कृत्वा पुनरग्रेण द्रव्येण सर्वं पूर्ववत्कुर्यात् । एतत् प्राय-
श्चित्तं दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहे वेदितव्यम् । ^१एकावतारप्रतिग्रहे

(१) कालसूत्रं पराप्नुयुः इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) दक्ष इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) अशनच्छादने इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) एकप्रतिग्रहे इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

दिनद्वयं प्रत्येकाभिषेकश्च, द्वये त्रयेऽप्येवं दिनसंख्याक्रमेणाभिषेच-
नोर्यं एतद्दानप्रतिग्रहस्य सौम्यप्रतिग्रहत्वात्प्रायश्चित्ताख्यत्वम् ।

इति हेमाद्री दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रामलक्ष्मणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

द्विजो यो भोगलोभाद्धं पत्नीपुत्रवशङ्कतः ।

चातुर्मास्ये पुष्यकाले गृह्णीयाद्रामलक्ष्मणी ॥

अर्चिती गन्धवस्त्राद्यैः स्वर्णरूपावरिन्दमी ।

कल्पीकविधिना राजन् प्रतिगृह्णन् सुखासवे ॥

तेनाऽधानं तटाकादीन् कृत्वा मुक्तिपदं व्रजेत् ।

अन्यथा दोषमायाति प्रायश्चित्ती भवेत्तदा ॥

एतदुक्तप्रतिग्रहविषयं तद्व्यतिरिक्तप्रतिमाप्रतिग्रहे न त्वाधानादिकं
उक्तद्रव्यप्रतिमाप्रतिग्रहे तत्तदर्थमाकरणे तु प्रायश्चित्तमाह—

शिङ्गपुराणे—

द्विजो यस्तूक्तमार्गेण प्रतिमां चेत् प्रतिग्रहेत् ।

अर्थादिकं पराकृत्य प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

चैत्रशुद्धनवम्यान्तु 'स्नात्वोषसि जितेन्द्रियः ।
 नित्यकर्म्म विधायऽऽशु मन्त्रपुष्पनिवेदनैः ॥
 तत्रैवाष्टसु यामेषु पूजयेद्भ्रामलक्ष्मणी ।
 परेषुः प्रातरुत्थाय पूर्ववत् स्नानमाचरेत् ॥
 अभ्यर्थं विधिवद्भक्त्या ततोऽहोमं समाचरेत् ।
 स्वगृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य आन्ध्रभागात्समाचरेत् ॥
 तिलेषु विरजा^१होमं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् यथाविभवसारतः ॥
 अथ सुवर्णप्रतिमाप्रतिग्रहे नवम्यामेकवारं पूजयित्वा परेषु-
 र्विरजाहोमं कुर्यात् । एतेन महापातकनिवृत्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ रामलक्षणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ श्रीमूर्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

विद्यमानधनो विप्रः स्वकिञ्चन ध्वजार्जने ।

योऽर्चितान्तु^१ शिलां शालग्रामरूपां शिलीकृतिम् ॥

(१) अथः स्नात्वा इति श्रौतकेचित्तदुक्तकथाठः ।

(२) विरजो होममिति केचित्तदुक्तकथाठः ।

(३) अर्चयित्वा इति श्रौतदुक्तकथाठः ।

प्रतिगृह्य महायज्ञात् तत्पूजाविमुखो यदि ।
विक्रयेद्यदि पापात्मा भवेत् स्मृषाद्युषःखलः ॥

लिङ्गपुराणे—

शालग्रामशिलां विप्रः प्रतिगृह्य प्रयत्नतः ।
तद्दर्शनं पराकृत्य विक्रयेद्यदि मूढधीः ॥
स वै नरकमुक् प्रापी घुणस्तम्भे प्रजायते ।
तस्य पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं निदर्शितम् ॥
पञ्चरात्रमुषःखात्वा प्रातःसन्ध्यादिकं चरेत् ।
पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् पञ्चमन्त्रैः पुनः क्रमात् ॥
पृथक् पृथक् प्राशयित्वा शुद्धो भवति निश्चयः ।
पलमेकं तु गोमूत्रं पलार्धं चैव गोमयम् ॥
चीरमष्टपलं दद्यात् त्रिपलं दधिसेवनम् ।
सर्पिरेकपलं श्राद्धं पञ्चरात्रमतन्द्रितः ॥
गायत्र्या चेति गोमूत्रं गन्धहारिति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति वै चीरं दधिक्लाव्सेति वै दधि ॥
देवस्वेति च मन्त्रेण पिवेदाज्वमनुत्तमम् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति विक्रयित्वा शिलां द्विजः ॥
नोचेदिदं न 'कर्त्तव्यं तत्पूजा सर्वपापहा ।
सा शिला यच्च गृह्णत्या गयाचेन्ननु तद्गृह्यम् ॥

(१) न वक्तव्यमिति श्रौतवेदितदुक्तकपाटः ।

चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् ।

८१८

शासनामयिलां भक्त्या तुसलीकोमलैर्दलैः ।

अर्चयेद्यदि मूढात्मा सर्वपापात्ममुच्यते ॥

इतन्प्रायश्चित्तं तु विक्रेतुरेव न प्रतिग्रहीतुः ।

इति हेमाद्रौ त्रीमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तमाह—

चिह्नपुराणे—

चक्रपाणिं द्विजो यस्तु प्रतिव्यञ्ज समर्चयेत् ।

तन्मध्यं काशिकाक्षेत्रं तद्दृष्टं द्वारकोपमम् ॥

तत्तीर्थं गङ्गया तुल्यं तत्पीत्वा मनुजो भुवि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

चक्रपाणिं द्विजो मोहात् प्रतिव्यञ्जैव विक्रमेत् ।

स मातृघातकः प्रोक्तः सर्वकर्म्मसु गर्हितः ॥

ब्रह्मसूत्रं ह्ययं कथां देवं धेनुं द्विजोयदि ।

विक्रीणाति^१ महत्यापं अवाप्नोति सुदाहयम् ॥

(१) वस्तु इति श्रौतशुक्लसंवादः ।

(२) प्रवाति इति शेषितशुक्लसंवादः ।

(३) विक्रवित्वा इति श्रौतशेषितशुक्लसंवादः ।

चक्रपाणिविक्रये शालग्रामविक्रयप्रायश्चित्तवत् सर्वे कुर्वन्तात् ।

इति हेमाद्रौ चक्रपाणिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ शिवलिङ्गप्रतिग्रहविक्रयप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

मारकतं स्फाटिकं लिङ्गं शिलारूपं द्विजोत्तमः ।

प्रतिगृह्य प्रयत्नेन उभयोस्तारकं द्विजाः ॥

अविक्रीय गृहे स्थाप्य पूजयेद्दुःखो' दिने दिने ।

तस्य पुण्यं निगदितुं मया ब्रह्मन् न शक्यते ॥

लिङ्गं शिलोन्नतं गृहं पञ्चसूत्रानुमोदितम् ।

पूजयेद्यदि पूतात्मा स पापात्परिसुच्यते ॥

शिवरात्र्यां चतुर्दश्यां चातुर्मास्यत्रतादिषु ।

प्रतिगृह्य समर्थोऽपि विक्रयेद्यदि पापधीः ॥

तत्कुलं नाशमायाति यमलोकमवाप्य च' ।

लिङ्गविक्रीतुः प्रायश्चित्तमाह—

(१) पूजयित्वा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाच्यते इति श्रीतपुश्चित्तपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

संपाद्य बहुभिर्यज्ञैः प्रतिगृह्यन्न नरोत्तमात् ।
 विक्रयित्वा द्विजोभोहात् कालकूटं समश्रुते ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।
 सोऽरुखं निर्जनं गत्वा स्नात्वा प्रातर्यथाविधि ॥
 लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य समिद्धेऽग्नी हुनेद्विः ।
 अयुतं प्रत्यहं पापी चक्षुषाऽऽज्यतिलैः सह ॥
 त्रयम्बकेषैव मन्त्रेण नियमासनपूर्वकम् ।
 यावदस्त्रमयं याति संख्या तावत् प्रपूर्यते ॥
 फलाहारं तदा कुर्यात् स्वपेदेवमगुप्सरन् ।
 एवं कुर्यात् पञ्चरात्रं पञ्चायुतमतन्द्रितः ॥
 पञ्चगव्यं पिवित्पश्चात् शुद्धो भवति नान्यथा ॥

इति हेमाद्रौ शिवलिङ्गप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ शङ्खप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शूर्पापुराणे—

प्रतिगृह्यन्न द्विजः शङ्खं देवपूजार्थमादरात् ।
 सप्तशतं च शङ्खं पुष्पाकालेषु पर्वसु ॥

विक्रयेद्यदि मोहात्मा यमलोकं समनुते ।
 शङ्खदर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तं विक्रयित्वा मोहेन स पापी न भवेत् किमु ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिवक्त्रभिः ॥
 'स्नात्वा हरिदिने शुद्धे कृतं पापमनुत्सरन् ।
 उपविश्य शुषी देये विष्णोर्नाम्ना सहस्रकम् ॥
 प्रातरारभ्य 'नियतो यावन्मूर्खोदयोभवेत् ।
 तावज्जपित्वा नामानि परियुद्धये त्वजेत् ॥
 स्नात्वा पुनस्तु द्वादशं पञ्चगव्यं पिबेन्मुदा ।
 पारणं च ततः कुर्यात् शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ॥

इति हेमाद्रौ शङ्खविक्रयप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ घण्टाविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

प्रतिगृह्य द्विजो घण्टां धूपपात्रञ्च साधनम् ।
 पेटिकां देवपात्रञ्च ज्ञानपात्रं तत्रैव च ॥

(१) च्युत्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) बह्वधा इति वैदिकपुस्तकपाठः ।

समर्थः प्रतिघटद्वादी धनार्थं विक्रयेदिमान् ।

स वै नरकमासाद्य 'दंशगोपो हि जायते ॥

स्मृतपुराणे—

धूपपात्रञ्च घण्टाञ्च स्नानपात्रं च पेटिकाम् ।

दीपसाधनपात्राञ्चि समर्थः प्रतिघटञ्च च ॥

विप्रो धनविमो'हार्थी विक्रयेद्यदि मूढधीः ।

स वै नरकमासाद्य दंशगोपो हि जायते ॥

तस्य निष्कृतिरुद्दिष्टा^१ मुनिभिः सत्त्ववादिभिः ।

प्रातःस्नात्वा शुचिर्भूत्वा देवागारं विशेषतः^२ ॥

उपविश्य तदग्रे तु रङ्गवस्त्राद्यलङ्कारतः ।

पालाशसमिधस्तत्र निश्चिपेष्टतसंस्थया ॥

स्वगृह्याग्निं प्रतिष्ठाय चान्धभागान्तमाचरेत् ।

यावद्भानुः सायमेति तदाऽऽहारं समाचरेत् ॥

स्वपेद्देवसमीपे तु पुनःप्रातःप्रबोधयेत् ।

तत्रापि पूर्ववत्कृत्वा मण्डलं यत्र पूर्यते ॥

तदा विरम्य नियमात् पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

घण्टादिविक्रये तात प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

(१) त्तिदंशगोप इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) धनविमोहार्थी इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) उत्सवा इति श्रौतशेषितपुस्तकपाठः ।

(४) विवेचत इति शेषितपुस्तकपाठः ।

तस्मात् न प्रतिगृह्णीयाद् अन्नं वा जलमेव वा ।
यदि मोहात् प्रतियाही पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

इति हेमाद्री घण्टाविक्रोतुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ ताम्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ताम्रपात्रं द्विजो यस्तु पुष्यकालेषु पर्वसु ।
प्रभुमात्राद् हथापाही स वै नरकमश्रुते ॥
तदन्ते भुवमासाद्य वृहद्वृषणवान् भुवि ।

कूर्मपुराणे—

ताम्रं यदि द्विजो लोभाद् विभ्रयात् कारणं विना ।
पुष्यकालेषु पुष्यर्क्षे व्यतीपाते च वैधृती ॥
'सृत्वा नरकमाप्नोति वृहदण्डः स जायते ।

मत्स्यपुराणे—

पुष्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वैधृती ।
ताम्रं द्विजो राजदत्तं कूर्मदानमथापि वा ॥

(१) इत्या इति श्रौतशेषितवृत्तकपाठः ।

प्रतिग्रहं महदुःखं शवाप्य च भुवःस्वले ।
 हृद्दण्डो भवेत् सोऽपि तच्चादेतत्परित्थजेत् ॥
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पीर्विकीम् ।
 तद्भव्यस्व चतुर्भागं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 तेन सुक्तोभवेत्पश्चात् पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 अन्नं जलं वा दानं वा शुद्धिमिच्छन् न संशयेत् ॥
 यदेवैतत् समुत्पन्नं पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ तास्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

धनिष्ठापञ्चकस्यते अर्धोदयमहोदये ।
 पुष्कलासेषु यः कांस्यं ग्रथङ्गीयाद् द्विजोयदि ॥
 रौरवं नरकं घोरं अनुभूय जनेश्वर ! ।
 तदन्ते भुवमासाद्य चापजप्य लभित सः^१ ॥

शिङ्गपुराणे—

(१) अनेच्छदा इति श्रीमद्भुजङ्गवादाः ।

अष्टाशीतिपलं कांस्यं तदर्थं वा तदर्धकम् ।
 पुष्पाकाले द्विजोसोभात् प्रतिगृह्यन्न धनातुरः ॥
 यमलोकसुपागम्य नरकान्ते भुवःसखे ।
 तत्कार्शंशेषफलभुक्^१ चाणो भवति निश्चयः ॥
 तत्पापपरिशुद्धर्थं तच्चतुर्थीश्रमादरात् ।
 दद्याद् द्विजातये तात तस्मात् पापाश्रमुच्यते ॥
 तेनाऽन्नं वा सुवर्णं वा जलं वा वस्त्रमेव वा ।
 प्रतिगृह्णाति चेद्^२ देवात् पञ्चम्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ तिलपात्रप्रतियज्ञप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

विश्वप्रीत्यै यमप्रीत्यै क्रियमाणा गृहे तथा ।
 अष्टाशामनु^३श्रावणार्धं रोगशान्त्यर्थमादरात् ॥

(१) अर्थं वाहः शीतलोहितदुःखकर्मोर्न इत्यन्ते ।

(२) प्रतिगृह्यन्नं अथा इति शीतलोहितदुःखकर्मपाठः ।

(३) आदर्शं इति शीतदुःखकर्मपाठः ।

तिस्रपात्रं प्रभोर्धृत्वा अर्चितं तिस्रपूरितम् ।

द्विजोत्तमीन महता प्रतिगृह्य घनातुरः ।

तत्पापफलमासाद्य जायते हरिरेव सः ।

मण्डूको भवेत् ॥

तद्दोषपरिहारार्थमयुतं जपमाचरेत् ।

एतदल्पद्रव्यविषयं, यथाशास्त्रकल्पिततिस्रपात्रप्रतिग्रहे विशेषमाह

ताम्बे त्रिंशत्पत्रे पूर्णे प्रसूमात्रतिलैः सह ।

पूजिते मन्थवस्त्राद्येर्दक्षिणाभिर्यथोक्ततः ॥

प्रतिग्रहे द्विजः पापशुद्धार्थं शास्त्रोदिते ।

नियुतेन जपेद्देव्याः संख्यापूर्वमतन्द्रितः ॥

शुद्धो भवति दुष्टात्मा पापादस्त्राचराधिप ।

पञ्चनखं पूर्ववत् तन्नामजलधाम्यसंग्रहे विप्रस्य पूर्ववत्पाव-
चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ तिस्रपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽज्यावेक्ष्यप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

निरीक्षितान् यो धत्ते काशपाचकितं मुदा ।

तस्माऽलक्ष्मीर्भवेदित्यं निर्भास्यो भुवि जायते ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्रधानं संपरित्यजेत् ।

आत्मा तदानीमन्वत्त सङ्कलं जपमाचरेत् ॥

उपोच रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

एतदल्पान्यप्रतिग्रहविषयं शास्त्राद्वाराधितम् (१) निरीक्षितस्य
प्रतिग्रहे अद्भुतगायत्र्या शुचिः ।

इति हेमाद्रौ तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

स्वरसंवत्सरे राजन् कार्त्तिके पूर्वर्षिमादिने ।

योगी हरिहरो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥

(१) इत्या इति वैदिकतदुक्तकथाः ।

(२) जायते भुविति श्रौततदुक्तकथाः ।

हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । ८२८

क्रतुकोटिसमायोगो गङ्गास्नानायुतैः समम् ।
महापातकसङ्घातदावानलसप्तोसुने ॥
तत्र स्नानानि दानानि पिष्टन्नाचं महत्तरम् ।
योगे तत्र तदा राजन् सुखजीवा नरेन्द्ररः ॥
हरिहरं स्वर्णमयं गन्धवस्त्राक्षतादिभिः ।
पूजयित्वा जागरित्वा विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥
ददाति यदि पूतात्मा मुक्तिमाप्नोति पार्थिव ।

सिंहपुराणे—

योगे हरिहरे राजन् ब्राह्मणोवा जनाधिपः ।
योवा कोवा धनो लोके पूजयित्वा हरिं हरम् ॥
जागरित्वा तदा रात्रिं परेषुर्विधिपूर्वकम् ।
अर्चयित्वा द्विजाधराय दद्याद्दक्षिणया सह ॥
तस्य पुण्यफलं वल्लुं मया ब्रह्मण्य शक्यते ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥
मुक्तिस्नानानि चत्वारि कलौ पापरतामनान् ।
अक्षमात्परिघाही न च लौकिकसाधनः ॥
परित्यजन् लोकवार्त्तां परिव्राड्मुक्तिभाक्सदा ।
अन्तकाल उपायाते मगसाऽम्हं न संस्मरेत् ॥
नारायणं समुच्चार्य स वै मुक्तिपदं व्रजेत् ।
ब्रह्मज्ञानं सदायास्यं वेदान्तं परिशीलयन् ॥

स एव मुक्तिभाग् विधो न ह्ययं संस्कारम् सुदा ।
 उत योनं हरिहरं सावयेद्यदि पुञ्जवान् ॥
 स एव मुक्तिमायाति यो वा को वा भुवःस्वले ।
 स्वावरत्नमवाप्नोति तस्मादेतत्परित्यजेत् ॥

शूर्पपुराणे—

योगी हरिहरे विप्रः प्रतिष्ठंश्च घनातुरः ।
 स तु पापं महद् घोरं अनुभूय तदा तदा ॥
 स्वावरत्नं 'ब्रजेत्तोके यावदाभूतसंग्रहम् ।
 प्रायश्चित्तमिदं राजन् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
 'शब्दं धर्मं परित्यज्य ब्रह्मास्त्रानमुपागमत् ।
 तैरनुग्रामवाप्याऽव कुर्वाच्चान्द्रायचद्वयम् ॥
 उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 तेन शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्ब्राह्मणार्चनैः ॥

इति हेमाद्रौ हरिहरयोगे हरिहरप्रतिषेध प्रायश्चित्तम् ।

(१) भवेत् इति चेदितदुक्तकथाः ।

(२) शब्दं इति श्रौतदुक्तकथाः ।

अर्धशतिकादीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मपुराणे—

श्वरसंबन्धरो' माघपूर्णिमायोगयुष्यदा ।
 तत्राऽपि भगवान् शम्भुरर्धशतिकादीश्वरः ॥
 पूजनीयोऽपि पापमोचने नाऽन्यसाधनः ।
 अत्र दानं महापुष्पं स्नानं वा विप्रभोजनम् ॥
 पिष्टनिर्वापणं वाऽपि दीपो वा देवतासवे ।
 होमो वा तिस्रसंमित्रः सर्वपापापनुत्तये ॥
 'मनोभ्रां प्रतिमां कृत्वा सौवर्चीं लक्ष्म्याम्बिताम् ।
 पूजयित्वा प्रदोषे तां जागरित्वा निशामिमाम् ॥
 परेषुः पुनरभ्यर्च्यं पूर्ववद्विधिपूर्वकम् ।
 योदद्याद् विप्रवर्ष्याय पूर्ववन्मुक्तिभाग्भवेत् ॥
 मनुष्यजन्तुं धिक् कष्टं मलमूत्रविगर्हितम् ।
 सर्वं पापास्यं श्रेयमस्त्रिलङ्घ्मासपूरितम् ॥
 मनुष्यजननाश्राजन् पापास्यं वरं सदा ।
 अतःस्वार्जितवित्तेन योगमेतं समाचरेत् ॥

(1) शंभुरे इति श्रीवसुदेवपुराणे ।

(2) सौवर्च्यामिति श्रीतथैश्वर्यपुराणपाठः ।

(3) श्वरनामिति श्रीतथैश्वर्यपुराणपाठः ।

स याति ब्रह्मचः स्नानं नरः कक्षावपूरितः ।
 भद्रं यो ब्राह्मणो लोभाद् वृथा 'कुर्व्यात्' प्रतिपद्यते ॥
 स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंग्रहम् ।
 एतस्मात्स्विकदानं हि वृथा तस्य परिपद्ये ॥
 प्रायश्चित्ती भवेन्नोऽपि यागादिकमथापि वा ।
 उभयोर्यदिसोमेन नरकं प्रतिपद्यते ॥
 तस्य वै निष्कृतिदृष्टा पूर्ववच्छर्वमाचरेत् ।
 सञ्जीवनाय च चम्याषठीयोनादिवदुत्तराय च योगीशु प्रतिपद्ये त्वेवमेव
 प्रायश्चित्तं विवेचनीयं न चाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ चर्चनारीश्वरयोगे प्रतिपद्यप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुर्जनेप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

शिङ्गपुरासे—

वेदमार्गं परित्यज्य सदा वेक्षापरायणः ।
 कर्माहीनो वृथाशेषी देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
 सन्धादिनित्यकर्माणि त्यक्त्वा ग्रामस्थमाचरेत् ।
 वृथाहिंसा सगादीनां सन्तापोऽतिसाधुषु ॥

(1) कथा इति श्रीवैश्वानरसूक्तकथाः ।

पत्नीपुत्रपितृभ्रातृदेवताराधनं त्वजेत् ।
 परविसं परशेत्रं परदारापहारणम् ॥
 वेदशास्त्रपुराणेषु कथासु महतीषु च ।
 अविश्वासो हेतुवादं चार्थार्थीयं पठंस्तथा ॥
 इदं पापमिदं पुष्पं इदं वै विप्रसाधनम् ।
 अयं परोपकारश्च अयं विशुः शिवोऽम्बयः ॥
 उपवासव्रतादीनां अपादीनामवासावम् ।
 कथामिकां पूर्वतश्च पश्चादेकां तथावहन् ॥
 कर्षंमूले गन्धरेखां शिरोऽशीषश्च वज्रगम् ।
 नासिकाशे सलाटे वा तिलकं वा प्रकाशयेत् ॥
 शुकं कपोतं मृगं वा धारयेत् श्वेनमेव वा ।
 चाण्डालादिषु संसर्गे ताम्बूलं भक्षयेत्पुदा ॥
 पर्वकाले पितृनाष्टे सोमसूर्येयष्टेऽपि वा ।
 द्विभुक्तः पापहन्सा गच्छेन्^१ नारीं पराङ्गनाम् ॥
 अवेचनमभिधृत्वा अभोष्यं भक्षयेत्पुदा ।
 पश्चात्त्रं भोजनं त्वज्जा पितृमातृसुतेः सह ॥
 भोजनं कुर्वते विप्रः पापमात्रं न चिन्तयन् ।
 अयं दुर्जनसंघ्नः स्वात् तं कदा नाऽऽलपेद्बुधः^१ ॥

(१) प्रकाशयति स्त्रीतदुक्तकथाः ।

(२) कथायति स्त्रीतदुक्तकथाः ।

(३) इदा इति स्त्रीतदुक्तकथाः ।

शकटं पञ्चहस्तेन शतहस्तेन वाजिनम् ।
 हस्तिनं शतहस्तेन दुर्जनं दूरतस्त्वजेत् ॥
 अतोदुर्जनसंसर्गः परित्वाञ्छः सुखेषुभिः ।
 पुण्ड्रकालेषु पुण्याहं नदीतीरेषु सर्व्वदा ॥
 अन्नं वा सखिलं वापि हिरण्यं धान्यमेव वा ।
 'मृग्यन् नरकमाप्नोति तस्मादेतत् परित्त्वजेत् ॥
 यदि देवात् ससुत्यवस्तस्माद् राजन् परिग्रहः ।
 तदा भवति संख्युष्यं हेयं तज्जनवत्तम ॥
 ज्ञान्ना चर्षेत् सद्यसा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 सुवर्षमात्रे द्विगुणं अन्ने पादं जले तथा ॥

इति हेमाद्री दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथातताधिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

शिङ्गपुराणे—

अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपात्रिर्धनापहः ।
 चैत्रदारापहर्ता च वधेत आततायिनः ॥

(1) नृगानरकचिति केचित्तुकावगाः ।

एतत्प्रतिग्रहं क्त्वा विप्रो नरकमाप्नुयात् ।
 हृदिकं दुर्जनं सर्पं भिषज्जाततायिनम् ॥
 पापिष्ठं दुर्भगं ब्राह्मं नम्नसुत्वृत्तनासिकम् ।
 प्रातर्न पश्येदेतांस्तु दृष्ट्वा पश्येद्दिवाकरम् ॥
 चन्द्रं रोचनं हेमसदृशं दर्पणं मणिम् ।
 शुक्लमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् प्रयत्नतः ॥
 अग्निचित् कपिला 'पत्नी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
 दृष्टिमात्रात् पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥
 'भर्तृप्रीं पुष्पिणीं नारीं पुत्रहीनां निराश्रयाम् ।
 सवाहनयतिं दृष्ट्वा सचेत्तं ज्ञानमाचरेत् ॥
 पतितं कुण्डिनं चाथं दुर्जनं चाऽऽततायिनम् ।
 हरिं सर्पं शुक्लं सृष्ट्वा सचेत्तं ज्ञानमाचरेत् ॥
 एतत्प्रतिग्रहे राजन् पूर्वसुक्तं मनोविभिः ।
 प्रायश्चित्तं तथा कुर्याद् अश्वदानं जलेः 'सहं ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दानैर्वा बहुभिर्नरः ।

इति हेमाद्रौ आततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) क्त्वा इति श्रौतशुक्लकषाठः ।
 (२) आततायिप्रतिग्रहं श्रौतशुक्लकषाठः ।
 (३) अथ तथा इति श्रौतशुक्लकषाठः ।

अथ पाषण्डप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शुद्धधर्मरतो वाऽपि तप्तमुद्राङ्कितस्याथा ।
 लिङ्गधारी तु सुखजः शुष्कतर्कानुवादवान् ॥
 विश्वदेवं द्विजं पाण्डयज्ञं ग्राह्यं पतिव्रताम् ।
 उपोषणादिकं त्यक्त्वा भोगभोगपरायणः ॥
 मिश्रं हेष्टि परं हेष्टि देवपूजां व्रतं तथा ।
 दानं वा नियमं वापि कुर्व्याचं हेष्टि यो नरः ॥
 एते पाषण्डिनः प्रोक्ताः दुर्जनेषु भागवतः ।
 पाषण्डिनश्चेदुद्धृष्टो वाद् द्विजो भोगपरायणः ॥
 कुर्व्याद्दिविमुह्यते प्राजापत्यद्वयं सक्तम् ।

हिरण्मादिसम्भवे पूर्व्ववद् द्रष्टव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पाषण्डप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कुण्डगोलकायोः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

'जीवितश्च पतिं त्वन्ना कुमारं स्यतेऽन्यतः ।
 स पुत्रः कुण्डसंघ्नः स्नात्तोकाशयवहिकृतः ॥
 सा माता आरिषी नाम स पुत्रः पतितो भवेत् ।
 सते भर्त्तरि या नारी सृते पुत्रं तथाऽन्यतः ॥
 स शिशुगोलको नाम सर्वघर्षवहिकृतः ।
 न नामकरचं वाऽपि न मीन्कीबन्धनं तथा ॥
 कुण्डगोलकनामानौ दर्शनात् पापवर्धिनी ।
 दर्शनात् स्पर्शनात्स्वकीर्तनात् पुण्ड्रारिषी ॥
 नित्यनेमित्तिके काम्ये ज्ञानदानजपादिषु ।
 नेतयोर्दर्शनं काम्यं द्युतं जृम्भचमेव वा ॥
 सन्धजेर्दर्शनं कृत्वा त्रयचं जृम्भचन्तथा ।
 विरम्य भोजनात् पश्चात्पार्श्वकमवलोकयेत् ।
 एतयोः पापयोर्यसु द्विजः संस्कारकार्यसु ॥
 आचार्यत्वं सन्नत् कुर्वीत् स विप्रस्तत्समीभवेत् ।
 तस्त्रोपनयनं भूयः क्षेत्राणां वपनं तथा ॥
 प्रायश्चित्तं तदा कुर्वीत् षड्व्यं विधिपूर्वकम् ।
 त्वन्ना प्रतिग्रहे राजन् सुवर्षं धान्यमादरात् ॥

(1) जीवने च इति श्रौतशुक्लपाठः ।

अन्नं वा जलमात्रं वा प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।
 सुवर्षसंग्रहे ताभ्यां प्राजापत्यहयं चरेत् ॥
 धान्ये तदर्धमर्धे स्वाद् अन्नतोयप्रतिग्रहं ।
 एवं शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा वै न निष्कृतिः ॥
 कुण्डगोलकयोः केचित् प्रायश्चित्तं बदन्ति हि ।
 पराशरादयः सर्वे इति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

इति हेमाद्रौ कुण्डगोलकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वैश्याजनात्तथा' राम पैठके पुण्ड्रपर्णसु ।
 भामं सुवर्षं रजतं प्रतिप्यन्न द्विको यदि ॥
 तेन जीवेन्नाहापापी सृत्वा नरकमाप्नुयात् ।
 नदीतीरे पुण्ड्रकाक्षे पैठकेषु च पर्णसु ॥
 वैश्याप्रतिग्रहं कुर्वन् द्विकवाष्कालतां व्रजेत् ।
 यत्ने नरकमासाय सर्वधर्मैर्वहिष्कृतः ॥

(१) प्रतिपद्ये इति श्रीतर्कसंग्रहप्रकाशकः ।

महाभारते—

दशसूनासमचक्री दशचक्रिसमोष्णजी ।
 दशध्वजिसमा वेष्णा दशवेष्णासमो नृपः ॥
 वेष्णाप्रतिषद्ः अग्नीं दानमर्चं वचस्तथा ।
 एतानि तस्य युष्मानि हरन्ति चक्षमाव्रतः ॥
 तस्माच्चिप्रैः परित्वाण्यो वेष्णायाः सम्परिषद्ः ।
 यदि प्रतिषद्दो राम प्रायश्चित्तं नृक्षुण्ण मे ॥
 क्षेत्राणां वपनं छात्वा संस्कारं पुनराचरेत् ।
 प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् तक्षुसानां परिषद्दे ॥
 सुवर्चमात्रसंपादे षड्दण्डं कृष्णमाचरेत् ।
 षष्ठे जले च वस्त्रे च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

एतत् सक्तप्रतिषद्दिविषयं अभ्यासे द्विगुणं षत्वन्ताभ्यासे
 चतुर्गुणं सम्बन्धरादूर्ध्वं तस्मिन् प्रति सूचितम् ।

इति हेमाद्रौ वेष्णाप्रतिषद्प्रायश्चित्तम् ।

— — —

अथ भर्तृघ्नी प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

भर्तारं हन्ति या नारी गृहदाहादिभिर्बधैः ।

परप्रेरक्या 'वाऽपि सा नारी भर्तृघातिनी ॥

शिवधर्मोत्तरे—

या नारी बहुभिर्विभ्रं प्रतिहन्ति विषादिभिः ।

राजासन्नाऽन्यतो विप्रः कदा तां नाऽवलोकयेत् ॥

चतुर्विंशतिमते—

गृहदाहेन पाषाणरज्जुबन्धादिभिर्गृहे ।

भर्तारं हन्ति या पापा कर्मणा द्विवि षीडया ॥

यमदूतेस्तदा बध्ना पीडिता यमकिङ्करैः ।

क्रोधन्ती स्वहृतं कर्म निन्दन्ती जनकं स्वकम् ॥

कर्मणा मनसा वाचा भर्तारं याऽवमन्यते ।

तदाग्नां या परित्यज्य तस्याः प्रोक्ताऽप्यधोगतिः ॥

भर्तृघ्नी ब्रह्महन्ता च उभयं याति रौरवम् ।

ततः प्रतिग्रहद्वान्यो भर्तृघ्नाः पापग्रहया ॥

दोषं बुद्ध्वा यदा विप्रः तस्याः जुष्यात् प्रतिग्रहम् ।

महान्तं नरकं गत्वा भवेद्भुवि तपोदरः ॥

(1) चापि इति श्रीतथेक्षितपुस्तकघाटः ।

पुष्पकाशेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वेष्टती ।

तत्प्रतिग्रहचं कुर्यात् तदा पापविशुद्धये ॥

सुवर्षे रजते वस्त्रे भस्मे जलपरिग्रहे ।

'तप्तं तदर्धं पादोर्न क्रमात्कृत्वा विशुध्यति ॥

एतदज्ञानविषयं ज्ञात्वा प्रतिग्रहे द्विगुणं भव्याथे त्रिगुणं एवं
वन्द्यरादूर्ध्वं सोऽपि तत्कमः ।

इति हेमाद्रौ भर्तृघ्नीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

सिद्धपुराणे—

विटभाषणं दृष्टिर्हासो निर्बन्धनं वहिःस्त्रितिः^१ ।

एतानि पञ्च नारीणां व्यभिचार उदाहृतः ॥

मैत्रुणमष्टविधम्—

कारणं वीर्यमं वीरिः प्रेषणं युद्धभाषणम् ।

सङ्गस्त्रीऽभ्रवसायश्च क्रियानिर्मुक्तिरिव च ॥

एतन्मैत्रुणमष्टाङ्गं प्रबदन्ति मनीषिणः ।

(१) चान्द्रविति चाचीहलकषणाः ।

(२) चण्णाविबोधश्च इति वैश्वितहलकषणाः ।

कृते तु अरतोऽधर्मास्त्रेतायां दर्शनाद् भवेत् ।

हापरे अर्शनाख्योक्तः^१ कस्त्रिसम्पर्कतः क्रमात् ॥

अष्टविधभैद्यनमिति कस्त्रियुगव्यतिरिक्तविषयं कस्त्रियुगे अरणादिकं
सम्भवत्त्वं, क्रियानिर्वृतिः साक्षात्सर्गः, स एव हि दोषः ।

रजोदर्शनाच्छुद्धिः । तदेवाऽऽह—

वामनपुराणे—

स्त्रीणां अरण्यजं पापं मासि मासि रजःशुद्धेः ।

नश्यते^२ हीनसंसर्गाद् गर्भे त्वागोविधीयते ॥ इति—

ब्रह्मपुराणे—

स्त्रीणामहरहः पापं अरणाद् दृष्टितस्तथा ।

नष्टत्वं याति राजेन्द्र मासि मासि रजःशुद्धात् ॥

परसंसर्गजोदोषो न शीघ्रत्वमवाप्नुयात् ।

तदपि शीघ्रतां याति गर्भे त्वागोविधीयते ॥

अथ साक्षाद्गर्भविचारः स्त्रीणां यदा सम्भवति पतिः स्वयमेव

^३पश्यति च तु वार्त्ताभाषेण । तदाऽऽह—

वात्सायनः—

कानुभूतं सुदृष्टं चैत् प्रष्टव्यं न तु निषहः ।

तथाऽपि यत्नतोरक्षेद् गर्भे त्वागो विधीयते ॥

(१) गर्भे इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) गर्भे इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(३) उपपन्नसंज्ञं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) इर्वैवति इति वेदितपुस्तकपाठः ।

तद्वर्गसम्भवे नारी यदा भर्ताऽपि त्यक्त्वा तदा तद्यतिग्रहे दीवमाह ।

लिङ्गपुराणे—

व्यभिचारि स्वयं दृष्टे त्वाजिता या धवादिभिः ।

तस्याः प्रतिग्रहस्वाण्णोमुच्छ्रजेः पापभौहभिः ॥

तथाऽपि देवात् प्राप्तयेत् सुवर्षं धान्यमिव वा ।

प्राजापत्यं चरेत्स्वर्षे तदर्धं धान्यसम्भवे ।

पादचरित्ततः प्रश्नाद् भक्ततोयादिसम्भवे ॥

इति हेमाद्रौ व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

चाण्डालादेर्हिजोमोहात् प्रतिव्यग्रं धनादिकम् ।

तेन तत्क्षयं कथ्यन्न तत्सर्वं तदवामिदम् ॥

भोक्तारो नरकं यान्ति 'कर्ता चाण्डालतां व्रजेत् ।

चाण्डालेन कृतं वर्षं वर्जयेत् पुण्यकर्मसु ॥

ज्ञाने दाने जपे होमे स्वाध्याये पिबतर्पणे ।

तस्य स्मरणमात्रेण तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

तदाह—

थापस्तम्बः—

“चाखालोपस्पर्शने सन्भाषायां दर्शने च दोषः, तन्न प्रायश्चित्तं
अवगाहनमपानुपस्पर्शनं, सन्भाषायां ब्राह्मणसन्भाषा, दर्शने
न्योतिषां दर्शन”मिति ।

चाखालान् नैव गृह्णीयाद् विप्रोधर्म्मपरायणः ।
तस्यैव निष्कृतिर्नाऽस्ति चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥
सक्तप्रतिग्रहे तावत् प्रायश्चित्तं विप्रोधनम् ।
अभ्यासे त्रिगुणं प्रोक्तं तत्समस्तं ततः परम् ॥

इति हेमाद्रौ चाखालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ परिवृत्तिपरिवृत्तप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अनूढे भ्रातरि षष्ठे यवीयान् परिवृत्तेष्वदिः ।
पूर्व्वजः परिवृत्तिः स्वात् परिवृत्ता द्वितीयजः ।
परिवृत्तस्तु तत्पुत्रोद्वितीयः परिवृत्तवान् ॥

(१) प्रतिगृह्णीयादिति-वेचित्तवृत्तवृत्तः ।

ब्रह्मपुराणे—

ज्वेष्टी ययङ्गहीनः स्थान् मूकोऽपस्मारवान् यदि ।
 तदनुष्णामवाप्याऽथ तदृषं परिकल्प्य च ॥
 स्नातकादि व्रतं ज्ञात्वा कदम्बाऽथ विवाह्य च ।
 द्वितीयः परिवेषेत्तत्र अन्यथा पतितो भवेत् ॥
 एवं न शास्त्रदीपः स्वाद् भवति लौकिकः ।
 तो तत्पुत्रो तयोर्दाराः पतिताः स्वुर्न संग्रयः ॥
 दाने नित्यव्रते काम्ये न कर्माङ्गी भवन्ति ते ।
 तस्मादेतत् परिव्याज्यं दर्शनभाषणं तथा ॥
 परिग्रहः परिव्याज्यः विप्रैर्धर्मपरायणैः ।
 तथापि स्त्रीभवान् विप्रः कुर्याच्चेत् तत्प्रतिग्रहम् ॥
 न तेन शुचिमाप्नोति सुराभाण्डोदकं यथा ।
 यागार्थं भरषार्थं वा कुरुते यः' परिग्रहम् ॥
 पराकत्रयमात्रेण स शुभेण तदक्षतः ।
 यागार्थं धनवाङ्मुखे तप्तकच्छुमर्तं चरेत् ।
 पराकक्षुल्यमात्रेण भक्तवस्त्रे तदर्धतः ॥

इति हेमाद्रौ परिवेत्तादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(1) द्विजो वक्तु इति श्रौतवेचित्तदुक्तवशातः ।

अथ पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

शास्त्रं पुराचं काव्यञ्च कृतिं नाटकमेव वा ।
दद्याद्द्वै पुस्तकालेषु व्यतीपाते च वैष्टुती ॥
द्विजायाऽध्यात्मविदुषे फलकं वाङ्मलेष्टकम् ।
सप्तजन्मसु विद्वान् स्यात् सर्व्यशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

ब्रह्मपुराणे—

पुराचं धर्मशास्त्रञ्च कृतिं काव्यं सनाटकम् ।
पुस्तकालेषु संक्रान्ती ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
यो दद्याद् विप्रवर्य्याय स भवेत् सर्व्यशास्त्रवित् ।
द्विजोयः प्रतिष्टन्नाति द्रव्यलोभात्' सरस्वतीम् ॥
सोऽपि जन्मान्तरे राजन् विद्यावान् सम्प्रजायते ।
प्रतिग्रहधनाहं तु विक्रीयत्वाऽऽत्मजीवनम् ॥
कुर्व्याद्यदि स पापान्ना प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्यं पिवेच्छुचिः ।
अन्वया दीवमाप्नोति ब्राह्मीभवति भूतले ॥

इति हेमाद्रौ पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(1) शोधेन इति श्रोतवेचित्तदुष्कस्यारः ।

अथ ब्राह्मादिभ्योऽप्योपवीतादिप्रतियह-
प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माहपुराणे—

अनध्याये तु यस्त्वं यस्त्वं रक्षया हतम् ।
यस्त्वं दाससभूतं क्रीतं यन्नसूत्रकम् ॥
ब्राह्मादिभिस्तथा दत्तं तस्त्वं परिवर्त्तयेत् ।
संभिक्षं यन्त्रिसंभूतं स्तूतं सूक्ष्मं च शार्ङ्गैरम् ॥
प्रमाचहीनमधिकं न योज्यं तद्विजातिभिः ।
नाभेरूर्ध्वमनायुषं नाभ्यधस्तात्पःशयः ॥
तस्मात्तान्भिसमं कुर्व्यादुपवीतं विश्वचचः ।
एकाहृतं गार्हपत्यं द्वितीयं दक्षिणाभिधम्^१ ॥
द्वितीयं चाऽऽहवनीयं स्वाद् वेदिर्देवमयी शुभा ।
यन्त्रिस्तस्य परं ब्रह्म विदितं विप्रपुङ्गवैः ॥
नित्यनैमित्तिकादीनि कर्त्वाचीह समाचरेत् ।
दिने दिने क्रतुफलं सम्प्राप्नोति न संशयः ॥
एतदुर्मागवर्त्तिभ्यः प्रतिव्यह्न द्विजानयः ।
यद्यत्कर्म तदा^२ कुर्व्युं स्तात्तद् भवति^३ निष्कसम् ॥

(१) दक्षिणाततम् इति चेषितप्रकाशपाठः ।

(२) तथा इति क्रीतचेषितप्रकाशपाठः ।

(३) प्राप्नोति इति क्रीतचेषितप्रकाशपाठः ।

पूर्ववक्त्रचोपेतमुपवीतं द्विजोत्तमः ।
 हृत्वा नित्यं यदा कुर्व्यात् तदाऽऽनन्ताय कल्पते ॥
 पूर्वोक्तेभ्यश्च ब्राह्मिभ्यः प्रतिगृह्योपवीतकम् ।
 कुर्व्याद्यदि द्विजः कर्म महादीपमवाप्नुयात् ॥
 तद्दोषोपशमायाऽसं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अन्वद् हृत्वा सुखी भूयाद् अन्वया दुःखवान् भवेत् ॥

इति इमाद्रौ उपवीतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ नटविटगायकीभ्यः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

नटश्च विटवृत्तिश्च गायकः परिहासकः ।
 चासवाकश्च पद्यैते न कर्माह्वीः कस्यी दुगी ॥
 देवानारे राजगृहे वृत्तिं प्राप्य दिने दिने ।
 कुमारीं भनिनीं चाऽन्यां नर्तयेद्यः स नाटकः ॥
 वेदज्ञात्वं परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं तथा ।
 विहरैत् परनारीभिर्यः पुमान् स विटः ज्ञतः^१ ॥

(१) विद्वज्ज्य इति वेचित्तशुक्लशपाठः ।

(२) परनारीर्षः स पुमान् विटवृत्तिज्ञान् इति श्रौतवेचित्तशुक्लशपाठः ।

हरीश्वरकथां त्यक्त्वा प्रबन्धान् 'कविकल्पितान् ।
 पठन् योवर्त्तयेन्नित्यं स गायक इतीरितः ॥
 मातरं भगिनीं श्वश्रुं श्वशुरं पितरं गुरुन् ।
 देवं वङ्गं तथा धेनुं यः सदा परिहासयेत् ॥
 यं सदा वर्जयन्तीह साधवः साधुवत्सलाः ।
 परिहासजनः सोऽपि तं कदा नाऽवलोकयेत् ॥
 अवाच्यं वा सुवाच्यं वा सदा दुर्भाषणं वदन् ।
 सर्वान् साधून् समासोक्त्वा चारुवाक्यैर्विहासयन् ॥
 यः^१ सर्वधर्मसम्भवागौ स चार्त्वाक इतीरितः ।
 एतेभ्यो यदि योविप्रो मृद्गीयाद्^२धनमुत्तमम् ॥
 स कुर्वीद्^३ देहशुद्धयर्थं प्राजापत्यं विप्रोधनम् ।
 उपोष्य रंजनीमिकां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सर्वपापप्रन्नाशनम् ॥

इति हेमाद्रौ नटविटगायकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) उपवचकल्पितान् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) च इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) मृद्गीया इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) कुर्वीत इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

अथाऽऽभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

सूतप्रोक्ते—

ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् सर्वत्राऽऽभीरवर्जितम् ।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति आभीरेभ्यः^१ प्रतिग्रहे ॥

स्कन्दपुराणे—

भाषान्तरं न जानद्भिः सभाषायां न संवदेत् ।
असौ विप्रस्त्वयं वेद इदं पापमिदं फलम् ॥
कुटीरे वर्तुलाकारे सदा धेनुप्रपोषकाः ।
तत्क्षीरादीनि विक्रीय जीवयन्ति सदा भुवि ॥
स ब्रह्माभीर इतिस्थितः सर्वकर्मवह्निष्कृतः ।
तस्माद्येनं वा धान्यं वा पुष्पकाले उपगते ॥
प्रतिगृह्य द्विजोऽसौमात् पश्चात्तरकमभुते ।
तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यहयं चरेत् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति न तस्मान् मुच्यतेऽपुना ॥

इति हेमाद्रौ आभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) आभीराणां इति उचितवृत्तसंज्ञाः ।

अथ चातुर्मास्यव्रतोदयापनेषु प्रतिग्रह-
प्रायश्चित्तमाह ।

मार्गश्लेषपुराणे—

वर्ज्यं जीरकताम्बूलं गोधूलिसंज्ञानमाचरेत् ।
गोमृद्गोदकसंज्ञानं सन्ध्यायां मीनमेव च ॥
शिवविष्णोश्च स्मरणं पुराणपठनं तथा ।
पुराणत्रयं शास्त्रपठनं तुलसीदलैः ॥
विष्णुपूजां तथाशुभोर्विस्वपत्रैश्च नामभिः ।
अधःशय्यां पत्रभुक्तिं ब्रह्मसूत्रं सचन्दनम् ॥
तुलसीदलदानञ्च दूर्वाधारणमेव च ।
विष्णुकान्तं तथा धार्यं भानुचन्दनमेव च ॥
श्रीमूर्त्तिदानं द्वादश्यां सूर्यार्घ्यं प्रत्यहं तथा ।
सृष्टान्नभोजनं विप्रं प्रातःस्नानं नथैव च ॥
सहस्रनामपठनं विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।
असृष्टदीपदानञ्च शाकत्यागं चरेत्तथा^१ ॥
श्रावणे वर्जयेत् शकं दधि भाद्रपदे त्यजेत् ।
आश्विने वर्जयेत् क्षीरं कार्त्तिके हृदयं त्यजेत् ॥
ताम्बूलं पल्लवं पुष्पं फलं कौशं च जीरकम् ।
शिशुं वीजञ्च निर्वासं दशधाशाकमुच्यते ॥

(१) तत्रैव च इति श्रौतवेदितद्वयसंज्ञायाः ।

धानीफलं सदा श्राद्धं विष्णुप्रियकरं महत् ।
 श्राकत्यागस्तथा विष्णोस्त्रिदिने पाप^(१)वर्जिते ॥
 श्रीराश्विपूजा राजेन्द्र दिवानिद्राविवर्जनम् ।
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च द्वादशद्वादशीदिने ॥
 तथा तैः क्षपनं शश्वोर्हरेर्वा प्रत्यहं व्रतम्^(२) ।
 रङ्गवल्लीव्रतं तद्गुह्यं गोष्ठे हृन्दावनेऽपि वा ॥
 प्रतिमासं चतुर्थ्यान्तु गणनाथस्य पूजनम् ।
 प्रतिपद्ये द्दतीयायां गौरीपूजामहाव्रतम् ।
 द्वादश्यां प्रत्यहं वाऽपि गोदानं पापनाशनम् ॥

एतानि चातुर्थास्वव्रतानि ।

एतेषां च व्रतानां च महत्सूच्याणेषु यः ।
 प्रसृज्जाति द्विजोलोभात् तत्तद्दानं सुखामये ॥
 तत्तद्दानफलं भोक्तुं यमलोकमवाप्नुयात् ।
 एतस्यापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तसुदाहृतम् ॥
 गवां प्रतिग्रहे चान्द्रं सुवर्षे तप्तमेव च ।
 प्रजापत्यं तथा वस्त्रे अक्षे गव्यं पिवेत्ततः ॥

(१) विर्जिते इति वैश्वतपुत्रकथाः ।

(२) व्रतो इति वैश्वतपुत्रकथाः ।

कार्तिकमासव्रतोद्यापने प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । ८५३
 एतेषां द्रव्यबाहुष्ये पूर्वं प्रायश्चित्तम् यदुक्तं, अल्पे तदर्धं, अत्यन्ताल्पे
 पादः, अतीव्यूनं वा प्राणम् ।

इति हेमाद्रौ चातुर्मासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कार्तिकमासव्रतोद्यापनं प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

स्मृत्पुराणे—

नवलसार्धनं शश्वोर्विण्णोर्वा शङ्करस्य च ।
 'पूर्धिमायां वृषत्यागो नक्तव्रतमनुत्तमम् ॥
 सर्व्यशाकपरित्यागो दम्बत्वोर्भोजनं तथा ।
 आकाशदीपं हारि च शिखरि दीपमेव च ॥
 अलुच्छदीपं कार्तिक्यां धात्रीपूजनमेव च ।
 धात्रीदानं तथा कुर्वात् न तूलसर्जनं तथा' ॥
 प्रातःस्नानं मासपूर्वं शिवविष्णोः प्रपूजनम् ।
 ताम्बूलदानं कार्तिक्यां फलदानं महाफलम् ॥
 पुराणपठनञ्चैव पुराणश्रवणं तथा ।
 वेदपारायणञ्चैव धर्मशास्त्रं तथैव च ॥

(१) तत् पूर्वार्धं इति श्रौतवेदितवृत्तव्याख्यानः ।

(२) विमैकुलसर्जनमेव च इति वेदितवृत्तव्याख्यानः ।

प्रत्यहं सायमाकाशटर्जनं पापनाशनम् ।
 पञ्चगव्याभिषेकश्च पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ॥
 स्मरणं कीर्तनं शम्भोर्हरिर्नामसहस्रकम् ।
 प्रत्यहं शाकदानञ्च ब्रह्मपत्रेषु भोजनम् ॥
 पाषण्डजनसंसर्गं पाषण्डालापनं तथा ।
 वर्जयेत् (सर्वदा विप्रः कार्तिके तु विशेषतः ॥
 परान्नं परशय्याञ्च परवस्त्रं पराङ्गनाम् ।
 सर्वदा वर्जयेत् प्राञ्चः कार्तिके तु विशेषतः ॥
 कार्तिके वर्जयेत् चीदं शृषावादं विवर्जयेत् ।
 सालग्रामशिलावारिज्ञानं पापप्रणाशनम् ॥
 हविष्याग्नी^१ पत्रभोजी चान्द्रायणफलं लभेत् ।
 अन्नतेन^२ चिपेद्यस्तु मांसं दामोदरप्रियम् ॥
 पुमान् मोहपरीताम्ना सूकरेष्वभिजायते ।
 न कार्तिकसमोमासो न देवः केशवात्परः ॥
 तावुभौ यदि सम्यक्च वर्त्तते स तु पातको^३ ।
 गोपीचन्दनदानञ्च तुलसीदानमेव च ।
 प्रत्यहं धान्यदानञ्च शुचित्वं कार्तिके^४ सदा ॥

(१) हविष्याग्निमिति चेन्नित्युक्तकषाठः ।

(२) अनेदिति चेन्नित्युक्तकषाठः ।

(३) अन्वत्त पापधीरिति श्रौतचेन्नित्युक्तकषाठः ।

(४) श्रद्धा इति चेन्नित्युक्तकषाठः ।

एतानि कार्तिकव्रतानि ।

उद्यापनेषु सर्वेषां व्रतानां पुण्यकर्मसु ।
 प्रतिगृह्य द्विजोयसु वर्त्तयेदात्मपोषणम् ॥
 महादोषमवाप्नोति यमलोके भयङ्करे ।
 प्रायश्चित्तमिदं तस्य दर्शितं विप्रपुङ्गवैः ॥
 दीपप्रतिग्रहे चान्द्रं पराकं स्वर्णसंग्रहे ।
 वस्त्रे कांसे तथा ताम्बे प्राजापत्नं विप्रोधनम् ।
 शस्त्रे जले च सृष्टे च तदहं परिकीर्तितम् ॥

द्रव्याधिक्येऽप्ये वा पूर्ववत्तारतम्येन द्रष्टव्यम्

इति हेमाद्रौ कार्तिकमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

सिंहपुराणे—

तिसहोमस तद्दानं तत्स्नानं तर्पणं तथा ।
 तद्भुक्तिश्च तथाऽऽदानं षड्विधं पापनाशनम् ॥
 मार्त्तण्डोदयवेलायां ज्ञानं सर्वार्थनाशनम् ।
 पुराणपठनश्चैव पुराणश्रवणं तथा ॥

वदरीफलदानञ्च तिलपिष्टं महाफलम् ।
 तथाऽन्यफलदानञ्च पूजनं शङ्करे हरो ॥
 सालग्रामशिलातीर्थं प्रत्नञ्च धारयेन्मुदा ।
 सूर्यार्घ्यचन्दनञ्चैव तुलसीपूजनं तथा ॥
 सालग्रामशिलादानं मासमिकं निरन्तरम् ।
 चन्दनं विप्रमुस्थानां तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥
 गोदानं प्रत्नञ्च विष्णोः प्रीतये पापनाशनम् ।
 तिलतण्डुलदानञ्च गुह्यदानमतःपरम् ॥
 सहस्रनामपठनं शिवविष्णोर्निरन्तरम् ।
 वस्त्रदानं तथा माघे जम्बीरफलमेव च ॥
 गोपीचन्दनदानञ्च स्नातृणां गन्धपूजनम् ।
 पुस्तकस्य प्रदानञ्च पुस्तकाराधनं तथा ॥
 विदुषः पूजनं पापनाशनं पुष्पदायकम् ।
 चूतपञ्जवपुष्पैश्च पूजनं प्रत्नञ्च हरेः ॥
 सुवासिनीस्तथा माघे भोजयेद्द्विधिवन्मुदा ।
 अक्षय्यदीपदानञ्च स्वगृहे देवसन्निधौ ॥
 देवालये च राजेन्द्र दीपदानं सुबुद्धिदम् ।
 चूतकोशप्रदानञ्च तथा सवचमेव च ॥
 ताम्बूलदानं विप्राभामिकं वा बभ्रुगोऽपि वा ।
 मिष्टान्नदानं विप्राणां हयोरेकस्य वाऽपि च' ॥

(1) विप्रयोरेकद्वय वा इति केचित्तद्वयस्यवाक्यः ।

माघमासव्रतीस्थापनप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । ८५७

तथा च किंशुकैः पुष्पैरुभयोरेव पूजनम् ।

किंशुकैर्लिङ्गपूजा च तथा दानं विशेषतः ॥

इति माघमासव्रतानि ।

व्रतेश्वेषु सर्वेषु प्रतिगृह्णाति यो द्विजः' ।

स गच्छेद् यमसान्निध्यं महाभीतिप्रदं तृणाम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं राजन् सर्वपापप्रणाशनम् ।

धेनुप्रतिग्रहे विप्रस्तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥

सुवर्णप्रतिमायाही प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

तान्त्रिकांस्त्रितलानाञ्च विकारे कच्छमाचरेत् ॥

पत्रे जले च वस्त्रे च तद्वर्षं कच्छमाचरेत् ।

एतेषां व्रतानामुद्यापनेषु प्रतिग्रहे प्रधानत्वागसाधनाभावे प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यं नोचेन्प्रायश्चित्तमेव नास्ति ।

इति हेमाद्रौ माघमासव्रतीस्थापनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) विप्रो नः प्रतिगृह्णाति च इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रवालशय्या पुष्पाणामुशीराणां सुरेश्वर ।
 पुष्यप्रवालव्यजनं व्यजनं वेणुसम्भवम् ॥
 छत्रं पुष्यं तथा गन्धं पादुकाहयमिव वा ।
 दध्यक्षं फलसंयुक्तं तथा चैव गुणोदकम् ॥
 तथैव चम्पकाकोषमुशीरं शर्करां तथा ।
 लवङ्गमेलकश्चैव जातीकुसुममिव च ॥
 कर्पूरशीतलं तोयं सैकतं जलशेकजम् ।
 ह्रिमाम्बुदानं पुष्पाणां द्विपटीं कुसुमाचिताम् ॥
 तत्रां जम्बीरनीरेण युक्तं लवणसंयुतम् ।
 प्रातःस्नानञ्च वैशाखे तथा माधवपूजनम् ॥
 वसन्तमाधवप्रोत्थै दशुरेतानि पार्थिव ।
 एतेषां दानमात्रेण नरोयातीन्द्रसम्पदम् ॥
 ततस्तु भुवमासाद्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ।
 वैशाखे प्रत्यहं कृत्वा हादश्यां पूर्णिमादिने ॥
 सर्व्वपापविमुक्त्यर्थं कुर्याद्दानञ्च पर्व्वसु ।
 व्रतस्त्रोद्यापनं कुर्याद् व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥
 उद्यापनेषु सर्व्वेषु यः कुर्यात् तत्प्रतिग्रहम् ।
 स सर्व्वनरकान् भुञ्जात् पिकोभूयात्ततः परम् ॥

धेनुप्रतिग्रहे राजन् तत्रधानं परित्वजेत् ।
 कुर्याच्चान्द्रायणं सम्यक् शय्यायां द्विगुणं शृतम् ॥
 पुष्यप्रबालोदरशय्यास्त्रेवम् ।
 सुवर्षे राजते धान्ये पूर्व्ववसुसमाहितः ।
 ततोऽर्धाहप्रभातेन प्रायश्चित्तं विशेषनम् ॥
 प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न शुद्धः पूर्व्वजोऽन्यतः ।
 तस्मात् प्रतिग्रहस्वाध्वः सात्विकेषु व्रतेष्वपि ॥
 इति हेमाद्रौ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ।

अथ नामाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणं—

कदली मातुलज्ज्व नारिकेलफलं तथा ।
 सूर्जरं पनसश्चैव झाडाफलमनुत्तमम् ॥
 चूतं कपिलं जम्बीरं जम्बूदाङ्गिमिव च ।
 चीरपूर्व्वं फलश्चैव एरण्डकफलं तथा ॥
 फलानि यानि लोकेऽस्मिन् नामा नामानि पार्थिव ।
 यो दद्यात्तानि सर्वाणि रामीकृत्य फलाप्तये ॥

ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनाथं विशाम्यते^१ ।
 वस्त्रेण वेष्टितं राजन् दक्षिणाभिर्यथेच्छया ॥
 हेमन्ते शैश्वरे वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तत्फलानि द्विजोयसु प्रतिगृह्यन् धनातुरः ॥
 आधानं वा तदा कार्यं इयं कुर्याद्विशेषतः^१ ।
 ततोदीघात् प्रमुच्येत नाऽन्यथा पापमश्रुते ॥
 तत्कर्मफलनाशश्च फलदानं महत्तरम् ।
 तस्मात्पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥
 राशीभूतं फलं दिव्यं गृहीत्वा द्विजनायकः ।
 अक्षत्वा निष्कृतिं तस्य आधानं धर्मसाधनम् ॥
 प्रधानं सम्परित्यज्य विप्रानुज्ञामवाप्य च ।
 केशानां वपनं कृत्वा षड्व्यं कञ्चमाचरेत् ॥
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 नाऽन्यथा शुचिमाप्नोति फलबाहुल्यसंग्रहे ॥
 केचिद्विष्णुमि संस्कारं नित्यकर्माविनाशनात् ।
 यदाऽभूद्भाग्यसंग्रहः फलानां फलनाशनः ॥
 नित्यकर्माच्च नशन्ति तदा फलमुच्छेद्य ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्तव्योगायत्रीदानमेव च ॥

एतदस्यफलप्रतिषेधविषये न, किन्तु राशीकृतनामाफलप्रतिषेध-
 कर्तुः, ब्रह्महत्यादिपापविनाशनाथं दानं, तस्य पापाव्ययेषाञ्च

(१) द्विकर्म इति श्रुतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) विश्वीकृत इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

मकारसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । ८६१

प्रायश्चित्तमाविशन्ति ततः पुनः संस्कारः प्रायश्चित्तबाहुल्यं च, एक-
द्वयप्रतिग्रहे त्वेवं प्राजापत्यकृच्छ्रमात्रं राशिप्रतिग्रहे प्रतिपदोक्त-
प्रायश्चित्ताद्यसम्भवेऽप्युभयमनुष्ठेयम् ।

इति हेमाद्री राशीकृतनानाफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मकारसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुव्रदीपं तिलैर्दीपं^१ सधान्यं माषदीपकम् ।
तथाच सावर्षं दीपं महादीपमनन्तरम् ॥
शृङ्गिवेरं तथा कन्दं हरिद्रादानमिव च ।
अन्यानि सन्ति दानानि कानिचित् प्रथितानि च ॥
एषु व्रतेषु पूर्वेषु व्रतोद्यापनमाचरेत् ।
मोक्षदीपं महापुष्पं नरकोत्तारणं वृषाम् ॥
दीपाहते यथा राजन् परिपाका भवन्मूषः ।
नावल्लधान्यमाषाणां^२ दानं दद्यात् द्विजातये ॥

(१) सुव्रदीपतिथानाच्च इति श्रौतवेदितदुक्तकषाठः ।

(२) आषाधि इति वेदितदुक्तकषाठः ।

पारवां तत्र कुर्वीत व्रती व्रतफलाप्तये ।
 तत्पात्रं यो द्विजोमोहा'द्व्यधाम्बसमन्वितम् ॥
 उद्यापने प्रगृह्णीयाद् इह' लोके सुखाप्तये ।
 तस्यैव यमलोकः स्याद् यावदाभूतसंप्रवम् ॥
 दीपपात्राणि यावन्ति सर्वर्त्तिनि सधाम्बकम् ।
 उद्यापने तु तावान् स्याद् यमलोकश्च शाश्वतः ॥

लिङ्गपुराणे—

महादीपावसानेषु तत्पात्रं यो द्विजोवहेत् ।
 तस्यैव यमलोकः स्यात् शाश्वतः पुण्यनाशनः ॥
 महादीपफलं यावत् तावद्युगसहस्रकम् ।
 यमलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

भविष्योत्तरे—

योद्विजोदेवतागारे महादीपव्रतेषु च ।
 तत्पात्राणि प्रगृह्णीयाद् वृथा यागादिकं विना ॥
 तस्यैव नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरी ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं करोम्यहम् ॥
 इति सहस्रस्य मनसा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 नोभूस्त्रिरजसा ज्ञायात् तदाज्ञत्वा ऽधमर्षणम् ॥
 ब्राह्मणैरभ्यनुष्णातस्तस्यैव चतुष्टयम् ।
 ज्ञत्वा ऽद्विमवाप्नोति चान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥

(१) इत्या इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(२) वदा नोहात् मतिवद् इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

कारणं विना स्वसतीत्याग्निः प्रायश्चित्तम् । ८६३

सुहृदीपतिसानाच्च एकं तप्तं समाचरेत् ।

तिस्रदीपे पराकः स्यान्नवधे चान्द्रभक्षणम् ।

प्राजापत्यं धान्यदीपे पञ्चगव्यं समन्ततः ॥

सर्व्यदीपप्रतिघृहे पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तानन्तरं कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ मकारसंक्रमणे प्रतिघृहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कारणं विना स्वसतीत्याग्निः प्रायश्चित्तमाह ।

शिखपुराणे—

स्वसतीं यो द्विजोमोहात् त्यजेत्तेत्कारणं विना ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवाद्दृते ॥

कूर्मपुराणे—

यस्त्वज्जलजां सार्धं लोकवार्त्तापरायणः ।

तस्य वै' निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवाद्दृते ॥

सतीत्याग्नि हेतुमाह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा ।

सूतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

अप्रियवादः साक्षात्, व्यभिचारः स्वदृष्टः । अप्रियाणि तु बह्वनि—
 प्रत्यहं निहुरवचनं नाऽभ्युत्थानं न च पादप्रक्षालणादिकं सर्व्वेदा
 ग्रथता दारिद्रानागमनिन्दादौर्मनस्वपूर्णे भर्त्तरि न प्रीतिः एव-
 मप्रियवचनानि च, तेषु सखु न सतीत्यागः कलियुगात्, कलियुगे-
 व्यभिचारः साक्षात् स्वयमेवदृष्टेत् तदा त्याज्या । तदाऽह—
 गीतमः—

स्वानुभूतं सुदृष्टेत् प्रष्टव्यं न तु निग्रहः ।
 न प्रमाणं लोकावार्त्ता जनवादोद्यथा क्वचित् ॥

इति हेमाद्रौ कारणं विना स्वसतीत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अतो वार्त्ता श्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथा त्यागे
 प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः,—

दारव्यतिग्नमी लोके निष्कारणतया द्विजः ।
 खराजिनं वह्निर्लोम धृत्वा भिष्ठाटनं चरेत् ॥
 दारसंत्यागिनो भिष्ठामिति वार्त्ता वदन् सदा ।
 सप्तागाराणि भिष्ठाथं पर्य्यटेत्तद्वतुत्रयम् ॥
 ततः शुचिमवाप्नोति नाऽन्यथा रघुनन्दन ।

(१) इवमिति चेन्नतदुक्तकथाः ।

वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागी प्रायश्चित्तम् । ८६५

भर्तृसंत्यागेन महापातकेन विना स्त्रीणामप्येवं प्रायश्चित्तं
षष्मासात्ततः शुद्धिमवाप्नोति । महापातकोपेतसु भर्ता त्याज्यएव
नाऽन्यथा' तदाह,—

भागवते,—

दुर्वृत्ती वा कुट्टसो वा रोगी शून्योऽधनोऽपि वा ।

श्रीभिः पतिर्न सन्त्याज्यी लोकेऽभिरपातकी ॥

पातकं ब्रह्महत्यादिकं, आभिचारादिदोषान् दृष्ट्वा तु न
त्याज्यः तदाह,—

आपस्तम्बः,—

दारपरित्यागी क्षराजिनं वह्निर्लोम परिधाय दारव्यति
क्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षष्मासान्
स्त्रियाश्च भर्तृव्यतिक्रमे कञ्चद्वाद्दशरात्राभ्यासस्तावत्कालमिति
अतो निष्कारणाद् पत्नीत्यागो दोषहेतुः ।

इति हेमाद्रौ वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागी
प्रायश्चित्तम् ।

(१) नाऽन्यत्र इति श्रौतवेदितदुक्तकथाः ।

(२) युक्तान् इति वेदितदुक्तकथाः ।

अथाऽश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सोमसूर्यग्रहे वाऽपि व्यतीपाते च वैष्टौ ।
 संक्रमे विषुवे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥
 अश्वप्रतिग्रहे राजन् निष्कारणतया द्विजः ।
 यमलोकसुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव वेदनाः ॥
 पुनर्भुवसुपागम्य पुंस्त्व'सुक्तो हरिर्भवेत् ।

लिङ्गपुराणे,—

अश्वप्रतिग्रहे विप्रः पुच्छकालेषु पर्वसु ।
 कारणेन विना राम यमलोकसुपागतः ॥
 पश्चाद् भवति भूलोके मण्डुकः पुच्छसंयुतः ।
 स चेद्विक्रयमापन्नः पातकान्न विमुच्यते ॥

अश्वविक्रये दोषमाह

शूर्पण्डुराणे—

मेरुमन्दरपापानि सुबहुनि महान्ति च ।
 रुद्रजापी हरिस्तानि न कन्वाहयविक्रयी ॥
 छत्वाऽश्वं विक्रयेद्यसु वृथाभोगिष्यया नृप ।
 उभयोः सश्वे तात षड्दं द्वाञ्चमाचरेत् ॥
 प्रतिग्रहे तदर्थं स्याद् विक्रये पूर्णमाचरेत् ।

(1) पुच्छस्त इति क्रीतशेषितपुच्छकपाठः ।

गारुडपुराणे—

पापानि सन्ति यानीह तावन्ति भुवि पार्थिव ।
 ब्रह्मयापी हरेत्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥
 ह्यथाऽम्बं प्रतिवृत्त्याऽऽदी विक्रीणाति द्विजो यदि ।
 तयोः पापविशुद्धये बह्व्यं कञ्चमाचरेत् ॥
 नो चेत्तदहं कुर्वीत सश्वे पूर्वमाचरेत् ।
 अश्वविक्रयिणः पापं देहमाहृत्य तिष्ठति ॥
 प्रायश्चित्तविशुद्ध्या तत्पापान्मुच्यते ध्रुवम् ।

इति हेमाद्रौ अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति^१ कुटुम्बभरणाय वै ।
 पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वैष्टुती ॥

(१) द्विजो विक्रीव तं पुनः इति श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कञ्चतेऽधुना इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) नो विप्रो महिषीं हत्या इति श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं सुदारुणम् ।
पश्चाद्भवति पापात्मा वायसः क्षणवर्षवान् ॥

गारुडपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति द्विजोमहति सद्गमे ।
स याति नरकं घोरमनुभूय महन्नयम् ॥
पश्चाद्वाञ्छो भवेत् पापी क्षीरस्त्रीभात् प्रतिग्रहे ।
तस्मादेतत् परित्याज्यं महिषीयज्ञं द्विजैः ॥
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरेद्दोषमिमं जनः ।

तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

सौवर्णमहिषीमात्मभोमार्थं प्रतिगृह्य च ।
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं पराकं क्षणमाचरेत् ॥
विक्रये द्विगुणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ॥

इति हेमाद्री महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

धेनुं यः 'प्रतिग्रह्णाति निमित्ते बहुभिर्विना ।
 पुष्यकाले पुष्यतीर्थे वस्त्रादिभिरलङ्घिताम् ॥
 सबन्धां दोहसंयुक्तां भुक्त्वाहारोपशोभिताम् ।
 तान्मृष्टीं स्वयंशृङ्गीं स्वर्णघण्टोपशोभिताम् ।
 सुभूषां साधुवृत्ताञ्च धेनुं रात्रिः सुस्नातये ।
 महापापफलं भुक्त्वा नरकायोपपद्यते ॥
 तस्माद्धेनुसु न प्राञ्चा द्विजैरध्यात्मवेदिभिः ।

लिङ्गपुराणे,—

पुष्यकालेषु यो धेनुं समम्यर्षं द्विजातये ।
 दद्यादीश्वरतुष्ट्यर्थं स वै नारायणः स्मृतः ॥
 धेनवो ब्रह्मणा सृष्टा यन्मार्थं वागसाधनाः ।
 महापातकहारिण्यः पुष्यकर्माफलप्रदाः ॥
 विप्राधानाः सदा सर्व्या धेनवोलोकपूजिताः ।
 ताः 'प्रग्रह्णाति योविप्रो द्रव्यार्थी पापसंघर्षी ॥
 नरके नियतिस्तस्य धेनुरोमाणि सन्ति हि ।

अतः प्रायश्चित्तमाह—

(१) पूर्वजो हत्या इति क्रीतचेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) प्रग्रह्णा द्विजो वस्तु इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

नागरखण्डे—

धेनुप्रतिग्रहीता यः पुण्यकालेषु पर्व्वसु ।

होमार्थमभिषेकार्थं न तेन स ह दोषभाक् ॥

उभयोरप्यभावे च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

उभयोर्यदि संप्राप्तिः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा' रघुनन्दन ।

उभयमुखीधेनुप्रतिग्रहवत् दुष्टप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमुक्तं अन्यत्र
च प्रायश्चित्तबाहुल्यं दोषाधिक्यात् ।

इति हेमाद्री सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सन्न्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे नागरखण्डे—

सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्मार्थत्वाग्निनीयतेः ।

परब्रह्मणि सत्तस्य निस्पृहस्वेह वस्तुषु ॥

तस्य प्रतिग्रहं यस्तु द्विजोलीभपरायणः ।

'कुर्व्यात् तस्मादाऽप्याजीवेत् स वृथा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

(१) चत्वार इति श्रौतवेदितदुक्तकषाठः ।

(२) ज्ञाना इति श्रौतवेदितदुक्तकषाठः ।

महाराजविजये—

परब्रह्मणि निष्ठस्य सर्व्ववस्तुष्वसङ्गिनः ।
 सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्मार्थत्यागिनोयतः ॥
 शून्यपयाऽपि राजेन्द्र सुवार्त्ताभिर्द्विजोयति ।
 अन्नमात्रं 'प्रष्टञ्जाति न तस्येह परा गतिः ।
 प्रतिष्टञ्ज यदा जीवेत् स्याद् वृथा जन्म तस्य हि ॥

महाभारते—

अन्नं वा शाकमात्रं वा रूपकं वस्त्रमेव वा ।
 प्रष्टञ्जाति द्विजोयत्यु स पापी नरकं व्रजेत् ॥
 तस्य दोषस्य नाशार्थं प्राजापत्यं तु रूप्यके ।
 अतः परं तु चान्द्रं स्याद् अन्नमात्रे ह्युपोषणम् ।
 परेषुः पञ्चगव्यञ्च पीत्वा ऋद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्त्रीणामप्येवम्—

इति हेमाद्रौ सञ्चासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) रूपकं वा इति केचित्तदुल्लेखपाठः ।

अथ पतितस्य यतिः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

ज्ञानादिनिवृत्तकर्माणि ब्रह्मविद्यामयापि वा ।
दण्डादीन् वा परित्यज्य प्रवर्त्तेत यदा यतिः ॥
नानागृहेषु भिक्षाव्यवहारेषु वस्त्रसः ।
ग्रामार्थं शिष्यरक्षार्थं धनार्जनपरायणः ॥
'परिव्राट् पतितः स स्वात् न तं सम्भाषयेत् क्वचित् ।
नमस्कारं न कुर्वीत यदि कुर्वीत् स पातकी ॥

गीतमः—

दण्डहीनो वृथा दण्डी धृत्वा काषायमात्रकम् ।
पत्तने वर्त्तयन् पापी व्यवहारपुरःसरः ॥
शिष्यसम्पादनार्थाय धनार्जनपरायणः ।
प्रक्षवं सम्परित्यज्य छत्रोपानहधृम्भतिः ॥
स विप्रैर्न नमस्कार्यः न भिक्षापात्रतां व्रजेत्^१ ।
मायावी स तु दुष्टात्मा नववेषोवृथा यतिः ॥

पराशरः—

अथदानं गृहस्थाय ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे ।
यतये काष्ठं दत्त्वा तहाता नरकं व्रजेत् ॥

(१) परित्यज्य इति केष्वितपुस्तकपाठः ।

(२) न भिक्षादानपालवान् इति श्रौतकेष्वितपुस्तकपाठः ।

सुरापूरितभाण्डेषु पटहृद्येषूपूरितः ।
 कर्मैहीनसु सञ्ज्ञासौ त्रयस्त्रयेते वृथा स्मृताः^१ ॥
 एकरात्रं यतिस्वप्ना स्वप्नान् वर्त्तयेद्यदि ।
 तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति ब्रह्मलोके परत्र च ॥
 तस्मात् यतेर्हिजोयसु प्रतिष्ठन् धनमदिकम् ।
 जीवेद्यदिह पापात्मा चान्द्रं तस्य विशुद्धये ॥
 द्रव्यप्रतिग्रहे चान्द्रं कार्यं वाऽन्वेष्य संयहे ॥
 क्षेत्रप्रतिग्रहे तात महापान्द्रसुदीरितम् ।
 वस्त्रादिसंयहे विप्रोमहासान्तापनं चरेत् ॥

जीवानिवन्—

इति हेमाद्रौ पतितयतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मठपतेः सञ्ज्ञासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

सर्वसङ्गपरित्यागी यतिर्यदि मठाधिपः ।
 तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति चाण्डालाज्जनगर्हितात् ॥

(१) वृथा वृथा इति श्रौतवेदितद्वयवचनः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

यति र्यसु महाराज सर्वसङ्गापरिग्रहः ।

भोगसक्तोयदालोके आधिपत्यं करोति च ॥

तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात् सुदारुणात् ।

तदन्ते भुवमासाद्य दीवाक्रीर्ध्वी भवेन्महान् ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामिति गीतावाक्यस्य
नाऽत्र विरोधः ग्रहणः, कुले भवति धीमतामिति तु योगभ्रष्टस्य
उक्तं मठपतेर्यतेषां कालजन्मैव । तदाह—

अङ्गिराः—

सर्वसङ्गविहीनस्य यते भवति माठकम् ।

तस्य वै जन्मनास्तीह चञ्चलात् कुलगर्हितात् ॥

तस्माद् यतेर्हिजो यस्तु प्रतिग्रहपरायणः ।

तस्मैव निष्कृतिरियं बह्वर्धं विधिपूर्वकम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्वया शुद्धिरस्ति हि ।

स्त्रीचामप्येवम् । चेतनस्माटिसंग्रहे पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मठाधिपतिसम्प्रदायिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पापपुरुषस्य प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

मनुजानां नाभिरन्नाद् अधोभागं षडङ्गुले ।
आश्रित्य तत्र पापीयान् पुरुषो वर्त्तते सदा ॥

मार्कण्डेयः—

नृचां कुक्षेरधोभागे नाभिदेशे षडङ्गुले ।
पापाख्यः पुरुषः सन्त्यग् आश्रित्य हृदि वर्त्तते^१ ।

गीतमः—

नृचां नाभिरधोभागे पापपुरुषः सदा वसन् ।
पापानि वर्द्धयन् धर्मं भक्षयन् सर्वमङ्गलम् ॥
तस्यैव नामकरणं दानं दद्यात् सुखाप्तये ।
तद्दानं ब्राह्मणो हृत्वा तदा यायात् पिशाचताम् ॥

मरीचिः—

पापपुरुषं द्विजो हृत्वा तदा भूयात् पिशाचकः^१ ।
तद्दोषपरिहारार्थं ततः ज्ञात्वा यथाविधि ॥
नाभिमात्रजले स्निग्धा पिशायाऽऽर्द्धेण वाससा ।
पुरुषसूत्रं जपेत् यथात् यदा मन्दायते रविः ॥

(१) वर्द्धयन् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचपान् इति श्रीदवेदितपुस्तकपाठः ।

धृत्वा वै तावतीं संख्यां मनसा प्रत्यहं सुदा ।
 वन्याहारं तथा कुर्व्यात् फलाहारमथापि वा ॥
 स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।
 परिसुः पूर्व्ववल्गुत्वा मासमात्रेण शृण्वति ॥
 अयुत जपसंख्या स्यात् पुनः संस्कारतः शुचिः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् पापादस्मात् प्रसुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ पापपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पतितप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

पतितस्य द्विधाप्रोक्तो महापातकसङ्गवान् ।

नित्यकर्मपरित्यागी द्वितीयः सन्निरुच्यते ।

पूर्व्वस्य महापातकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं द्वितीयस्य तु विशेषमाह ।

देवसः—

नित्यकर्मपरित्यागान् नानायोगिनिवेशनात् ।

गीतवाद्यानुरागाच्च कुण्डगोलकसङ्गमात् ॥

देवद्विजविरोधाच्च नानासन्नादिभोजनात् ।

चरणाशुभयुक्तेन मत्तयुक्तेन वारतः ॥

यूतासक्तः सदाकोपी हास्यवीचाविनोदवान् ।

गन्धताम्बूलवस्त्राद्यैर्देवादीनामनर्पितैः ॥

विटगायकसंयुक्तः पतितोऽसौ' द्वितीयकः ।

महापातकसंसर्गान् महापतित उच्यते ॥

तस्य महापतितस्य मरचान्ता निष्कृतिः कुपचित्तु दयया मुनिभि-
र्द्विभुतगोदानैर्निष्कृतिरुक्ता कार्त्तव्यपतितस्य तु प्रायश्चित्त-
माह ।

मरीचिः—

पूर्वोक्तलक्षणेयुक्तः पतितः कार्त्तव्यहीनवान् ।

पञ्चात्तापसमायुक्तः 'कुर्व्यात् कार्यं विशुद्धये ॥

चिदिने तु पराकः स्वात् पथे तप्तं विधीयते ।

मासे चान्द्रं ततः पश्चाद् वर्षादूर्ध्वं न निष्कृतिः ॥

असौ पर्वतदत्तः सर्वथा वर्द्धते जनैः ।

कार्त्तव्यंशस्य नास्तीह वर्षादूर्ध्वं सताङ्कतिः ॥

यत्र यत्र धर्माशास्त्रेषु पतितप्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्राप्येव योज-
नीयं पञ्चमहापातकसंसर्गो महापतितो मरचान्तप्रायश्चित्ती
भयन्तु दोषबाहुल्यादपि अनुपदोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा हृदि-
माप्नोति ।

इति हेमाद्रौ कार्त्तव्यंशपतितस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) पतितो नो द्वितीयक इति चेद्विदुषाक्षपाठः ।

(२) प्राजापत्यमिति श्रौतवेद्विदुषाक्षपाठः ।

अथेदानीं रहस्यकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

'सयाति नरकं घोरं मकरादद्भ्यसोभतः ।

यो विप्रो ब्राह्मणं हन्ति रज्जुदण्डादिपीडनैः ॥

मार्कण्डेयः—

अरण्ये खण्डे यद्वात् कण्ठनिष्पीडनादिभिः ।

इत्याद् विप्रं द्विजोयसु 'स महानरकं व्रजेत् ॥

रहसि कृतं पापं दशधा च चतुर्धा च प्रकटितं भवति । तदाह—

मनुः—

आदित्यचन्द्रावनिशोऽनलस्य

सौभूमिरापो हृदयं मनस्य ।

अहस्य रात्रिस्य उभे च सन्ध्ये

धर्मस्य जानन्ति नरस्य वृत्तम् ॥

तथाच श्रुतिः “भूतान्धात्रीशन् ब्रह्महन्ति अतो रहसि पापं न कारयेत्” ।

मासवः—

रहः पापं न क्षुर्वीति कर्षणा मनसा गिरा ।

यदि क्षुर्वीहमोहेन प्रकाशाद् द्विगुणं भवेत् ॥

तस्मैवनिष्कृतिर्नास्ति जन्मभिर्वहुभिर्नृप ।

(१) अरण्ये खण्डे रात्रिम् इति श्रीतथेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) महानं इति थेचित्तपुस्तकपाठः ।

गीतमः—

पूर्वजो रहसि खाने विप्रं हन्यादनातुरः ।
 अथवा मन्तराक्रान्तस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥
 ब्रह्महत्यासमं पापं द्विजानां नास्ति नारद ।
 पापराड् ब्रह्महत्यैव यन्मरोगो यथा बजाम् ॥
 कच्छराजसु वेश्मा स्वात् तुला स्वात् दानराट् तथा ।
 अतोरहसि विप्रस्य न कुर्यात् हिंसनं बुधः ॥

परायणः—

रहसि द्विजहत्या या सर्वेषां कुलनाशिनी ।
 भात्यनघ, महत्यापं कलिपुष्पस्य नाशिनी ॥
 उभयोर्लीकयोर्हन्ति सर्वपापविवर्धिनी ।

तत्रायश्चित्तमाह—

देवसः—

विप्रहत्यां रहः कृत्वा पश्चात्तापपरायणः ।
 तटाकं वा ऋदं गत्वा प्रातः स्नानं समाचरेत् ॥
 मनसा नित्यकर्णादि अर्घ्यदानं समन्वयकम् ।
 कृत्वा जलसुपागम्य कच्छददन्नजले वसन् ॥
 आर्द्रेष वाससाऽऽच्छाय मूर्धानं स्नेन पाचिना ।
 प्रासुखीदसुखो वाऽपि अपकारायचामकम् ॥
 सहस्रशीर्षमित्यनुवाकः ।

प्रत्नं यावती संख्या मनसा तां निधाय वै ।
 अपेक्षं यदा भानुस्तावत् पर्यन्तमाचरेत् ॥
 तत्तीरे च कुटीं^१ कृत्वा नारायणपरायणः ।
 प्रत्नं कवचं भुञ्जन् नारायणनिवेदितम् ॥
 स्वपेक्षं स्वच्छिन्ने तत्र शासनमसमीपतः ।
 पुनः प्रभाते विमले पूर्ववन्नियमं चरेत् ॥
 एवं षट्पुत्र्यं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ।
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तन्मध्ये म्रियते शुचिः ॥
 भग्न्या दोषमाप्नोति क्षयरोगी भवेद्भुवि ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति जन्मजन्मनि भूमिप ॥

इति हेमाद्रौ रहस्यज्ञानब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यज्ञानसुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

रहसि ब्राह्मणः पीत्वा मद्यमेकादशं षटः^१ ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) विचरं इति चेषितपुस्तकपाठः ।

(२) वहि इति श्रौतचेषितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

मद्यमेकादशं प्रोक्तं गौड़ीत्यादि 'महाभयम् ।
तेषां मध्ये द्विजोभोहाद् रहस्येकं पिवेद्यदि ॥
तस्येह निष्कृतिर्दृष्टा 'मरचान्ता न चाऽप्यथा ।
रहस्येतानि मद्यानि भ्रात्वा पीत्वा पतेद्विजः ॥

पतेत् 'प्रायश्चित्ती भवेदिति—

महाभारते—

नृषु धर्मज्ञ यज्ञेन मद्यं रहसि यः पिवेत् ।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरचान्तं विना^१ नृप ! ॥

भविष्योत्तरे—

स्वयं पृथगेऽरक्षे मद्यमेकादशं कृतम् ।
तन्मध्ये ब्राह्मणो यसु रहस्येकं पिवेद्यदि ।
सद्यः पतति दुष्टात्मा मरचान्तं न निष्कृतिः ॥

जावालिः—

गौड़ी माध्वी च पैट्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
तासजन्तिसज्जैव सार्ज्वरं नारिकेलजम् ॥
द्राक्षाजं पानसञ्चैव मीरयं च खवङ्गजम् ।
मद्यमेकादशं प्रोक्तं सुनिभिस्तस्वदर्शिभिः ॥

(१) नृपङ्गवं इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) मरचान्तं इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) प्रायश्चित्ती भवेदिति पाठः श्रौतवेचित्तपुस्तकवीर्ये इहः ।

(४) नृषां इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

हतेषां यः पिवेदेकं रश्मिं द्विजनायकः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्तादिना तृप ॥
 कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः शास्त्रवर्त्मसु ।
 अरक्षे निर्जने देशे ज्ञानं ज्ञत्वा यथाविधि ॥
 सन्धादिनिस्त्वकर्माणि पूर्ववत्प्रमत्ता चरेत् ।
 नवं कुटीरमासाद्य स्वगृह्णाऽग्नीं विधानतः ॥
 कूष्माण्डैर्जुहुयाद्ब्रह्मी यावदस्त्रं गतो रविः ।
 तावद्दिरस्य तां हीमसंख्यां मनसि धारयन् ॥
 अन्नतन्नीपयः पीत्वा स्वपेदेवसमीपतः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववन्नियमं चरेत् ॥
 एवं ऋतुचर्यं ज्ञत्वा पुनः कर्म ततः परम् ।
 ज्ञत्वा शुद्धिमवाप्नोति नीचेहोषोभवत्प्रथ ॥
 अथवा राजदण्डेन 'द्वतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

ऋतुचर्येऽयुतकूष्माण्डहीमसदर्थं गच्छहीमः ऋतुत्रयावसाने
 पुनः संस्कारः, पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ रश्मिज्ज्ञानसुरापानप्रायश्चित्तम् ।

(१) ज्ञत्वा इति श्रौतशैलितद्वयव्यापारः ।

अथ रहस्यज्ञातसुवर्षस्त्रेयप्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

रहोमुषित्वा पारक्यं सुवर्षं मुनिपुङ्गव ! ।

रात्रा शिवा प्रकर्त्तव्याऽऽमरचान्तं द्विजोत्तम ॥

भरीचिः—

योहरेद् रहसि स्वर्षं पारक्यं मुखजः सकृत् ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकादिना क्वचित् ॥

हारीतः—

पारक्यं रहसि स्वर्षं द्विजो धृत्वा पतेत्तदा ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मैस्त्रिभुभिः

सुवर्षादिप्रमाणं तु सुवर्षस्त्रेयप्रकरणेऽभिहितम् ।

गानवः—

योहरेद् रहसि स्वर्षं द्विजो रौप्यमथाऽपि वा ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकनिमज्जनात् ॥

कश्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मैवससैः ।

अरक्यं निर्जनं गत्वा तत्र ज्ञात्वा यथाविधि ॥

निर्णाय पर्षद्विधिरं तत्र संस्थाप्य पावकम् ।

उभिन्निः प्रव्यसं ज्ञत्वा सास्वर्षं परिकल्प्य च ॥

(1) अथहरेदिति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(2) धृत्वा इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(3) तत्र स्थाप्यं ज्ञत्वा च सास्वर्षं परिकल्प्य च ।

जह्वानगो जपेन्नन्दं क्षण्यस्व द्वादशाक्षरम् ।
 प्रातरारभ्य मध्याह्ने जपसंख्या च यावती ।
 तावतीं मनसि स्थाप्य तमन्त्रिं धारयेद्बुधः ॥
 तच्छुद्धैरस्यमानैश्च गोमलाक्षैः पचेत्तपी ।
 पूर्व्वं निवेद्य देवाय पश्चादद्यात् स्वयं मुदा ॥
 स्वपेहेवसमीपे तु नारायणपरायणः ।
 ततः प्रातः ससुत्याय पूर्व्वं वक्ष्यिमस्मितः ॥
 जपेत्पूर्व्वं वदासीनो हुताशनसमीपतः ।
 एवं मासद्वयं कृत्वा नवसप्तजपं तथा ॥
 पट्टगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 पञ्चमव्यं पिवेत्यन्वात् शुद्धो भवितुमर्हति ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति बहुभिस्त्रीर्षमञ्जनैः ।
 लोकसादृश्यकथनेनैर्न शुद्धो भवति द्विजः ॥
 गङ्गा सेतुः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।
 गौतमी क्षण्यवेशी च कावेरी च महानदी ॥
 दर्शनात् स्वर्गंदा नृणां खानासोऽक्षप्रदायिकाः ।
 ता नद्योऽपि 'महापापहर्तं विप्रमनिष्कृतिम् ॥
 न पुनन्तीह राजेन्द्र सुराभाण्डमिवापगाः ।
 रश्मः कर्तं महत्पापं प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

(१) कश्चिद् पाठं इति केचित्तदुक्तपाठः ।

रहस्यज्ञतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तम् ।

८८५

सा हृदिर्न जलैर्दानैर्महाप्रख्यानकौरपि ।

घतः रहः ज्ञतस्य पापस्य प्रायश्चित्तमेव नाऽन्या निष्कृतिः ।

इति हेमादौ रहस्यज्ञतगुरुवर्षस्त्रोयप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यज्ञतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्यः—

योरहोजननीं गच्छेत् तत्पत्नीमघाऽपिवा ।

प्रजावतीं गुरोर्दारान् विप्रः कामातुरो यदि ॥

समुक्तं रहसिच्छित्वा पूर्ववद्विष्णुसुखः ।

गच्छन् सत्वा विमुक्तः 'स्वाद' अन्यथा पतितो भवेत् ॥

महाभारते—

मृदु धर्मज वक्षामि पापमेतन्नहत्तरम् ।

योविप्रोरहसि स्थाने मातरं तत्पत्नीमपि ॥

गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां गच्छेत् कामातुरः सक्तम् ।

छित्वा समुक्तं हृदोऽन्यथा तौत्सधारया ॥

(१) नत्वा इति श्रौतशेषितगुरुवर्षाः ।

(२) अशुद्धिर्न शेषितगुरुवर्षाः ।

धृत्वाऽक्षसी निराहारोदधिषां दिशमन्वियात्^१ ।
 यावताऽसूयं अक्षासावच्छुद्धिमवाप्नुयात्^२ ॥
 गाऽन्वया स विशुद्धः स्वाद् ब्रह्मदेव वसन् द्विजः ।

गीतमः—

समातरं रजोगत्वा पुनः कामातुरः सक्तः ।
 तक्षपत्नीं गुरोर्दारान् आद्यपत्नीमवाऽपि वा ॥
 कृपाशेन स्वयं श्लिष्ट्वा मुष्णद्वयमयहितः ।
 निधाय साक्षसी गोप्यं मण्डेषमदिशं शुभाम् ॥
 यदा सतीनिराहारस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 प्रायश्चित्तमिदं तस्य मुनिभिः परिक्षीर्षितम् ॥
 परस्मिन् निर्जनं गत्वा तत्र ज्ञात्वा विधानतः ।
 कुटीरं पूर्णवत् कृत्वा तत्र मीनसुपाश्रितः ॥
 यदैरक्षसिमानैश्च पाचयेद् दृष्टतोषटान् ।
 यवान् तां पुनः पात्रे धृत्वाऽग्निं ज्वलयेत्^३ तथा ।
 दादमन्वा सुखा धृत्वा सुहृदयान्मूर्ध्वकम् ॥

यवाणू राजन्यस्य व्रतम् । “ऋरे च वै यवानूः ऋरएव” इति
 मन्त्रेण द्विसहस्रेण धृत्वा हीमं समाप्य हीमावमेधितां यवान्
 स्वयं पिबेत् । तदाह—

(१) अन्वयादिति श्रौतवेदितदुक्तकथाः ।

(२) यावता सूयं विप्रसावच्छुद्धिमवाप्नुते इति श्रौतवेदितदुक्तकथाः ।

(३) मण्डेषेत्तथा इति श्रौतवेदितदुक्तकथाः ।

नीतमः—

रहोमाह्वगमः पक्षा यवैरश्लिपूरितैः ।
 तद्यवागूं वृहत्पात्रे निधायाऽग्निसमीपगः ॥
 समिद्धिरन्निं प्रज्वाल्य सुखा पाक्षाग्रमितया ।
 अथश्रिष्टां यवागूच खयं पीत्वा संपेक्षता ॥
 परिस्युः प्रातस्तथाय पूर्ववत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं मासद्वयं कृत्वा शुचिमाप्नोति पातकी ।
 नाऽन्यथा शुचिमाप्नोति मत्समुष्टियेवा वृषाम् ॥

इति हेमाद्रौ रश्मिगतगुरुद्वारगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ चान्द्रायणादिग्रहलक्षणमाह—

देवसः—

ब्रह्महत्या क्षुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।
 तस्ययोगश्च पचैति महापातकनीरितम् ॥

एतेषां पञ्चकानां मरुचान्तप्रायश्चित्तं, न कृष्णादिकम् ।
 नोपधी शुभंविधेपोक्षतकाष्ठापनादिकं—एतदुपपातकं कृष्ण-
 चान्द्रायणादिभिः परिशोधम् ।

तिलानां धान्यराशीनां विनायस्त्वन्ववस्तूनाश्च एतन्महतीकारं
 छप्पसाधम् ।

कन्यापहरश्चैव धेतुभूहरश्चादिकम् ।

मलिनोकरश्चैतत् छप्पसाधं प्रयत्नतः ॥

चाण्डालीगमनादीनि अपात्रीकरचानि च ।

छप्पैर्विप्रोधनीयानि विप्रैर्दीवपरास्तुभैः ॥

दुरवभोजनश्चैव दुष्टमचचमेव च ।

दुष्टग्राह्यादिकाश्चैव जातिर्धर्मकारं महत् ॥

एतदतिछप्पसाधं तथा दुर्मरश्चादिकम् ।

प्रकीर्षकं छप्पसाधं गर्भाधानादिकर्षकम् ॥

तत्कासातिक्रमे छप्पैरेव विप्रोधनम् । तुसादिप्रतिपहीतृषां
 ब्रह्मराक्षसप्रदानं, छप्पैः कुत्रचिन्निवारश्च तेषां छप्पशाचां
 लक्ष्यमाह—

मार्कण्डेयः—

यवमध्यश्च मन्दः स्वाद् यतिछप्प्रीमहत्फलम् ।

महच्चान्द्रमिति प्रोक्तं पञ्चधा तन् प्रकीर्षितम् ॥

प्राजापत्यं तप्तछप्पं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तपनं छप्पं महासान्तपनं तथा ॥

उदुम्बरश्च पर्थश्च फलछप्पमतःपरम् ।

छप्पं माहेम्बरश्चैव ब्रह्मछप्पं तथैव च ॥

धान्यं लक्ष्मण्यं छप्पं दग्धं मीदाः प्रकीर्षिताः ।

तेषां स्वरूपमाह—

पराशरः—

यवमध्यस्य कृष्णस्य स्वरूपं 'प्रवदाम्यहम् !
 यत्कृत्वा सर्वपापेभ्योमुच्यते मनुजोत्तमः ॥
 शुक्लप्रतिपदाऽऽरभ्य व्रतौ नियमपूर्वकम् ।
 प्रातःस्नात्वा यथावारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 धौतवस्त्रं परीधाय नित्यकर्षं समाप्य च ।
 जपेत् तावन्महामीनी यावन्मन्दायते रविः ॥
 तदा हरिं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
 मयूरान्कप्रभाषेन घ्रासं कृत्वा व्रतौ तथा ॥
 विष्णवे तं निवेद्याऽऽद्य तं घ्रासं भक्षयेत् स्वयम् ।
 एकवारमशक्यत्वात् द्विधा कृत्वैव भक्षयेत् ॥
 उत्तरापोयनं कृत्वा वृद्धिर्नत्वाऽथ वास्यतः ।
 प्रक्षात्य पाणी तोयेन गच्छुपैर्द्वादश्याम्कैः ॥
 पादौ प्रक्षात्य चाऽऽद्यस्य पुनर्गत्वा स्वमालयम् ।
 स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिभिः ॥
 पुनः प्रक्षात्य पाणी च देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।
 पापच्छादिं न पश्येच्च न भाषेत कदाचन ॥
 सायं सन्ध्यास्तुपास्त्राऽथ^१ सायं होममघाऽऽचरेत् ।
 स्वपेच्च स्नाच्छिष्ये देवसमीपे नियतो व्रतौ ॥

(१) प्रदशास्त्रवृत्तिरिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(२) सन्ध्याया इति श्रौतवेचित्युक्तकपाठः ।

(३) उपविश्या इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

ततः प्रातः समुखाय परिषुः स्नानमाचरेत् ।
 पूर्व्वेवक्रियमं क्त्वा भक्षयेदेकवृद्धितः ॥
 एकोत्तरवृद्ध्या राजन् वृद्ध्या प्रतिदिनं बुधः ।
 भक्षयेत् कवलान् दिव्यान् यावन् 'पूर्धिमादिनम् ॥
 दशमे चैककवलान् भुञ्जा तत्र व्रती क्रमात् ।
 एकोकं प्रासयेद् घासं क्षणपथे व्रती सुदा ॥
 पूर्व्वेवक्रियमात्माभी यदा मासः प्रवर्त्तते ।
 तत्राऽपि भक्षयेदेकं हरिध्यानपरायणः ॥
 व्रतान्ते गीः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् यवमध्वजदाहृतम् ॥
 एतदाचरन्नेव ब्रह्मचर्या व्यपोहति ।
 इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमद्भुतम्

मयूराखण्डसप्तमाह—

देवसः—

अल्पमात्रव्रतीयांशैस्तण्डुलैः पाचयेद्विधिः ।
 तावदन्नं मयूराखण्डमिति सन्तीवदन्ति हि ॥
 इदं चान्द्रायणं क्त्वा यवमध्वं सुपावनम् ।
 ब्रह्मचर्यादिभिः पापैर्मुक्तोभवति तत्पश्चात् ॥
 यवमध्वमिदं चान्द्रं कर्त्तुं यस्तदुपपुनित् ।
 तस्य पापानि नश्यन्ति किं पुनर्व्रतचारिणाम् ॥

(1) शीर्षकी इति त्रीतशेषिततदुक्तस्यपाठः ।

विष्णुप्रियकरश्चैतत्पूर्वदुःखप्रचाग्नम् ।
नारीणां विधवानाञ्च यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
वृहत्स्थानां विशेषेण महापातकनाग्नम् ।

वृद्धिचयौ चन्द्रस्य वर्तन्ते, चन्द्रस्य शुक्लपक्षे वृद्धिः कृष्णपक्षे चयः
तत्रामधेयमेतद्यवमध्यकृष्णम् ।

इति हेमाद्रौ यवमध्यचान्द्रायणप्रकारः ।

अथ पिपीलिकाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवसः—

पूर्व्ववत् कृष्णपक्षस्य प्रतिपद्विषे व्रती ।
प्रातःस्नानं नदीतोये दन्तभावनपूर्व्वकम् ॥
ज्ञत्वा धौतं परीधाय सन्ध्यावन्दनमाचरेत् ।
ब्रह्मयज्ञादिकान् ज्ञत्वा देवपूजापरायणः ॥
पठेदुपनिषद्वाक्यं नारायणमथाऽपि वा ।
सहस्रनाम विष्णोर्वा गजेन्द्रस्यैव मोक्षकम् ॥
जपेन्नारायणधिया यदा मन्दायते रविः ।
तदैव देवतापूजां पुण्यसूक्तविधानतः ॥

कृत्वा पञ्चदश आसान् निवेद्य परमात्मने ।
 ततस्तान् भक्षयेत् पञ्चान् मौनव्रतपरायणः ॥
 प्रक्षाण्य पूर्व्ववत् पाणी गण्डूषादीन् प्रकल्पयेत् ।
 स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिणा ॥
 पुनः प्रक्षाण्य तं पाणिं देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।
 पाषाण्णादीन् न पश्येच्च न भाषेत^१ कदाचन ॥
 सायं सन्ध्यामुपाख्याऽथ सायं होममयाऽऽचरेत् ।
 स्वपेच्च स्वच्छिन्ने देवसमीपे नियतोव्रती ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय परेषुः ज्ञानमाचरेत् ।
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकङ्कासतः ॥
 एकङ्कस्यतया भक्षेत् कवसान्तानशेषतः ।
 अमायां कवलीकाशी पूर्व्ववन्नियतोव्रती ॥
 परेषुः प्रतिपद्यिष्ये कृत्वा नियममादरात् ।
 पासमेकं तदा भुञ्जात् पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ॥
 द्वितीयायां द्वयं भक्षेत् तृतीयायां त्रयं तथा ।
 एकद्वद्वितया राजन् यावता^२ पूर्व्विमादिनम् ॥
 तावत् पञ्चदशं भुञ्जात् व्रतशेषं समापयेत् ।
 व्रतान्ते जीः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

(१) कवलीका इति श्रीतथेचित्तदुक्तकपाठः ।

(२) पूर्व्विमा इति तथेचित्तदुक्तकपाठः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् पञ्चासन्दमध्यमुदाहृतम् ।

पुतदाचरथेनैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमहुतम् ।

अत्रापि घासपरिमाणं मयूराण्डवदुक्तं पिपीलिकामध्यचान्द्रायण-
फलं पूर्व्ववद् वेतितव्यम् । व्रतोपक्रमकाले महतामनुष्ठामवाप्य
पुष्पाहवाचनं कृत्वा सङ्कल्पकाले मन्ममेवमुदीरयेत् ।

देवसः—

मृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदा भवतु सम्पूर्णे त्वत्प्रसादात् जगद्गुरो ॥

इति सङ्कल्पमन्त्रः—

इति हेमाद्रौ पिपीलिकामध्यचान्द्रायणविधिः ।

अथ यतिचान्द्रायणस्वरूपमाह ।

देवसः—

यतिचान्द्रायणं वक्षे सर्व्वपापप्रक्षामनम् ।

सर्व्वपातित्क्षयमनमगन्धामनाशनम् ॥

पतितपापानि—

थापस्तम्बः—

स्तेयमाभिग्रह्यं पुत्रवधोन्नहवधोगर्मशातनं मातुः पितुर्वा
योगिसम्बन्धे स्त्रीगमनं सुरापानं असंयोगिसंयोगोगुहदारगमनं
तस्मैस्त्रीगमनं गमनच्छान्धेषां परतस्यानामिति पतनीयहेतवः ।
अथाऽशुचिकराणि शुद्धस्त्रीणां गमनमनार्थस्त्रीणाञ्च, प्रतिविद्यानां
मांसभक्ष्यं शुनो मनुष्यस्य च, कुक्कुटशूकराणां गाम्याणां
क्रव्यादानां च, मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनं शुद्धोच्छिष्टाशनमगमनं
भार्याणां एतान्यपि पतनीयानीत्येके अथाऽधर्महेतवः ।

ज्ञोषोऽमर्षोरोषोलोभोमोहोदम्भोऽव्यस्यमनस्याप्रापविवादाव-
सूया काममन्यु आनाकारमययोग इति एतेषां पूर्वोक्तानां पातित्य-
दायिनामशुचिकराणां धर्मनाशहेतूनां यतिचान्द्रायणं विमोहनं
तदेवाऽऽह ।

मनुः—

स्तेयादिसर्वपापानां तथैवाऽशौचिनामपि ।
धर्मनाशकराणाञ्च यतिचान्द्रायणं परम् ।
एतस्माऽऽचरन्नेव सर्वपापं प्रचक्षति ।
यतिचान्द्रायणं नाम यतिलोकप्रदायि यत् ॥

तस्मैरूपमाह—

नीतमः—

मासादौ प्रतिपद्विषे प्रातर्बिभ्रो यथाविधि ।
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु शीघ्रं कुर्वाण्यथाविधि ॥

दन्तान् संशोभ्य यत्नेन अपामार्गस्य ग्राहय्या ।
 क्षान्त्वा जला नदीतीरे तटाके वा ऋदेऽपि वा ॥
 जला चोत्सर्गनीयस्य नित्यकार्यं समापयेत् ।
 भीपासनादिकं जला देवपूजामन्त्राऽऽचरेत् ॥
 सङ्कल्पमेवं कुर्वीत पूर्ववत्समशुक्लरत्नम् ।
 तावद्वायेकवापिष्णुं यावन्नन्दायते रविः ॥
 कुक्कुटाण्डप्रभासेन पञ्चैव कवसान् सुधीः ।
 भक्षयेद्विष्णवे दत्त्वा पूर्ववत्क्षालयेत् करौ ॥
 पादौ प्रक्षाल्य पश्चाच्च द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ।
 शयं सम्भ्यासुपासीत क्षपेक्षारायश्चागतः ॥
 ततः प्रातः ससुत्याय सख्यं पूर्ववदाचरेत् ।
 तावतोपोषणं 'कुर्याद् यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् ॥
 तत्रैव पूर्ववत् पिच्छान् भक्षयेत् पञ्च संस्मर्या ।
 पूर्वभिर्मायां तथाऽष्टम्यां तथाऽन्नायां यथाक्रमम् ॥
 भक्षयेत् 'पूर्ववत् पञ्च कवसान् भक्षिपूर्वतः ।
 पश्चात्प्रायी भवेद्विष्वं गन्धताम्बूलवर्जितः ॥
 मासान्ते नौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् यतिचान्द्रायणं श्रुतम् ॥

(१) जला इति शीतसेचितहस्तकषाठः ।

(२) पञ्च वैर इति सेचितहस्तकषाठः ।

अनेन विधिना यस्तु यतिचान्द्रायचं परम् ।
 'कुर्वीत पापविशुद्धात्मा 'स याति परमां गतिम् ॥
 विधवा वा यतिर्वाऽपि व्रतं पापापनाशनम् ।
 मृहीत्वा कुर्वते सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ईमाद्री यतिचान्द्रायचरचविधिः ।

अथ त्रिशुचान्द्रायचलक्षणमाह ।

देवसः—

मृष्ट राम महाबाहो सर्वपापहरं परम् ।
 त्रिशुचान्द्रायचं नाम सर्वैर्भिगचवेदितम् ॥
 पुरा तूहालक्षो नाम मातुर्गर्भादिनिर्गतः ।
 नाभिनाससुपादाव स्नात्वासी पर्यटन् महीम् ॥
 गर्भाष्टमे समायाते क्षगोत्रेचाऽचरद् व्रतम् ।
 तदा प्रवृत्वासी योगी सायात्रे भैक्षमाचरन् ॥

(१) क्त्वा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) प्राग्नुवादिनि वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) अगोत्रेच व्रतं चरेदिति वेदितपुस्तकपाठः ।

त्रोन्नियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेदेषु सञ्चरन् ।
 कवलत्रयमानीय प्रज्वाल्य शुचिभिर्जलैः ॥
 भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरेर्ददी ।
 द्वितीयमग्नीं निक्षिप्य तृतीयं चाऽऽग्निं न्यसेत् ॥
 रात्रौ स्वपेत् स्वच्छिलेऽसौ गन्धपुष्पादिवर्जितः ।
 'प्रत्यहमेवमकरोद् यावत्पुत्रसमागमम् ॥

नाविकेतोर्त्पत्तपर्वणं इत्यर्थः ।

तदा प्रथमि लोकेऽग्निं शिशुचान्द्रायणं कृतम् ।
 कसौ युगे विशेषेण महापातकनाशनम् ।
 महापापविशुद्धः 'स्वात् कृत्वेतद्भूतमुत्तमम् ॥

गीतमः—

शिशुचान्द्रायणं मासमेकं व्याप्य निरन्तरम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति महापातकवार्ताप ॥

आवाप्तिः—

शिशुचान्द्रायणं कुर्याद् द्विजोयः पापमुक्तये ।
 स सद्यः पापनिर्मुक्तः समते परमां गतिम् ॥

तत्रकारमेवाह —

देवसः—

- (१) दूरं वै प्रकृतं कुर्यादिति श्रौतशेषितइत्युक्तपाठः ।
 (२) कथं इति श्रौतशेषितइत्युक्तपाठः ।

मासादौ प्रतिपद्विषे 'प्रातःस्नानं समाचरेत् ।
दन्तधावनस्नानधौतवस्त्रपरिधानसन्ध्यावन्दनादिकं पूर्व्ववत् कृत्वा
चतुर्थे यामि ।

यटे पर्णपुटे वाऽपि अपश्यन् पापिनःखलान् ।
त्रोट्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेस्मसु सञ्चरेत् ॥
कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः^१ ।
भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरौ क्षिपेत् ॥
द्वितीयमग्नीं निक्षिप्य अथशेषं स्वयं हरेत् ।
प्रक्षाल्य पूर्व्ववत्सौ द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥
रात्री स्वपेहररधे स्थण्डिले गन्धवर्जितः ।
पुनः परेद्युरेवं हि कुर्यात् पापविशुद्धये ॥
एवं मासव्रतं कृत्वा मासान्ते गौर्यथाऽर्हतः ।
देया विप्राय विदुषे^२ पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
एवं 'कुर्यान् नरो यस्तु सर्व्वपापैः स मुच्यते' ।
शिशुचान्द्रायणं सम्यक् कुर्याद् यः पूर्व्वजः शुचिः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स याति विश्वामन्दिरम् ॥
इति हेमाद्रौ शिशुचान्द्रायणविधिः ।

(१) प्रपेदे इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्व्वस्नानं इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजैरिति शेषितपुस्तकपाठः ।

(४) वृद्धवा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

अथ महाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि महाचान्द्रायणं परम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां शोधनं सर्वमङ्गलम् ॥
 गुरुद्रोहे च यत् पापं यत् पापं परवञ्चने ।
 यत् पापं पुत्रहत्यायां यत् पापं पशुमारणे ॥
 पित्रोरब्दपरित्यागे विशुद्रोहे च यद्भवेत् ।
 यत् पापं शिवनिन्दायां यत् पापं चक्रधारणे ॥
 यत् पापं शिवनिन्दायां तस्य धारणे ।

लिङ्गधारण इत्यर्थः ।

चाण्डालीगमने पापं यत् पापं विधवागमे ।
 परस्त्रीषु च यत् पापं यत् पापं परभोजन ॥
 यत् पापं वृषलीसङ्गे यत् पापं कुण्डगोलयोः ।
 शूद्रापत्युच्च यत् पापं यत् पापं पारदारके ॥
 यत् पापं पर्वसंसर्गे यत् पापं धेनुविक्रये ।
 यत् पापं रजस्वीसङ्गे यत् पापं यतिनिन्दया ॥
 यत् पापं विप्रनिन्दायां कन्याया दूषणेऽपि च ।
 पुत्रमादीनि पापानि गुरुषु च लघूनि च ॥
 आर्द्राणि च प्रशुष्कानि यानि पापान्यनेकशः ।
 तेषां नाशकरश्चेदं महाचान्द्रं महाफलम् ॥

यत् श्रुत्वा मुच्यते पापैः शुभभिर्लघुभिस्तथा ।

तत्रकारमाह—

देवसः—

शुक्लप्रतिपदि ज्ञात्वा पूर्व्ववच्छुद्धतयतः ।
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा चतुर्थे काले आगते ॥
 विश्वपूजापरोभूत्वा पूर्व्वं सङ्कल्पमाचरेत् ।
 पूर्व्ववन्मन्त्रमुच्चार्य निराहारः स्वपेत्तदा ॥
 ततः प्रभाते उत्थाय ज्ञात्वाऽचम्य यथाविधि ।
 पूर्व्ववन्नित्स्वकर्माणि समाप्य विधिपूर्व्वकम् ॥
 चतुर्थकाले आयाते पूर्व्ववद्देवमर्चयेत् ।
 तदोपोच्च यथा पूर्व्वं पूर्व्ववन्नियतः स्वपेत् ॥
 एवं 'जुर्व्यात्' प्रतिदिनं राका यावत् प्रवर्त्तते ।
 तत्राऽपि पूर्व्ववत् कृत्वा नित्स्वकर्माणि सर्व्वशः ॥
 तत्रैव भक्षयेत् पञ्चदश आसान् व्रताप्तये ।
 तत्राऽपि हरिसान्निध्ये स्वपेन्नन्धादिवर्जितः ॥
 उपोषणं प्रवर्त्तय्य चमा यावत् प्रवर्त्तते ।
 तत्रापि पूर्व्ववत् पिच्छान् भक्षयेत् पूर्व्वसंख्यया ॥
 शुक्लप्रतिपदि ज्ञात्वा गौर्देया व्रतपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् पञ्चान् महाचान्द्रमुदीरितम् ॥

(१) प्रतिप्रतिदिनमिति श्रीतथेचित्तहृत्कथाठः ।

अथर्वः सर्वलोकानामन्वत्वागो महत्तरः ।
 कृते चर्मात्रिताः प्राचाः चेतायां कीकसान्ध्याः ॥
 हापरे रत्नमान्त्रित्व कलावक्त्रिताः सदा ।
 महाचान्द्रस्व महिमा कथितोऽयं मयाऽनघ ॥
 यत् कृत्वा मुच्यते पापैर्महन्निरपि पातकैः ।

इति हेमाद्रौ महाचान्द्रायणविधिः ।

अथ पञ्चविधानां प्रत्यान्वायमाह ।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि राजेन्द्र महापातकनाशनम् ।
 प्रत्यान्वायं हि चान्द्रस्व विश्वलोकप्रदायकम् ॥
 अशक्तत्वाद् दुर्बलत्वात् तथाऽऽसुर्नाशहेतुतः ।
 भक्तित्रघ्नाविहीनत्वात् पालस्वावास्तिकादपि ॥

चान्द्रायणव्रतारम्भे—

पुरा देवेन्द्रसदने वेधाः प्राह पुरन्दरम् ।
 चान्द्रायणेऽस्त्वयत्नयेत् प्रत्यान्वायं कुर्वन् वै ॥
 शुक्लप्रतिपदि ज्ञात्वा नित्यकर्म्म समाप्य च ।
 सङ्कल्पं पूर्ववत् ज्ञात्वा करिष्येऽहदिदं व्रतम् ॥

इति सङ्ख्यया मनसा पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ।
 गावोदेयाः प्रयत्नेन पञ्चाशत् स्वर्य्यपूरणीः ॥
 सवत्सा बहुश्रीरिच्छो विप्रेभ्योजलपूर्व्वकम् ।
 अनेन कृतवान् चान्द्रं शास्त्रमार्गेण धेनुदः ॥

मार्कण्डेयः—

अशक्तोयदि चान्द्रस्व भक्षणे राजवत्सभ ।
 प्रत्यान्नायं तदा कुर्व्यात् सवत्सा गाः स्वलङ्कताः ॥
 पञ्चाशत् संख्यया 'दद्यात् 'पूतः पापाक्षसंगयः ।

गीतमः—

चान्द्रायणस्य विप्रोऽसौ प्रत्यान्नायं समाचरेत् ।
 अर्चिता गन्धपुष्पाद्यैर्भूषिताः स्वर्य्यभूषणैः ॥
 पञ्चाशद्गाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यश्च 'समुत्सृजेत् ।
 प्रत्यान्नायैर्हृदिः साक्षात् सन्तुष्टः स्वान्न संगयः ॥
 अशक्तौ चान्द्रविषये प्रत्यान्नायं तदा चरेत् ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति चान्द्रायणफलं समित् ॥

महाचान्द्रस्व प्रत्यान्नायसु शतं गावो देयाः तथाच महाचान्द्रा-
 यणफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ चान्द्रायण प्रत्यान्नायः ।

(१) पूत इति क्रीतवेचितशुक्लकषाठः ।

(२) स्वर्य्यपापादिति वेचितशुक्लकषाठः ।

(३) शुक्लं शुक्लं इति वेचितशुक्लकषाठः ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवसः—

त्रिदिनं च दिवाऽन्नायात् त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ।
 अयाचितं स्यात् त्रिदिनं निराहारोदिनत्रयम् ॥
 कृच्छ्रमेतद्विजानीयाद्गोदानं गव्यभक्षणम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापानामेतत् कृच्छ्रं विशेषणम् ॥

मार्कण्डेयः—

एकभक्तेन नक्तेन तद्यैवाऽयाचितेन च ।
 उपवासेन चैकेन दानं गव्यस्य भक्षणम् ॥
 एतत् चिराद्वर्तं येन कृच्छ्रं स्यात् परिपूरणम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां विशुद्धिदम् ॥

गौतमः—

प्राजापत्यकृच्छ्रमिदं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 त्रिदिनं स्याद् दिवाभुक्तिस्त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ॥
 अयाचितञ्च त्रिदिनं त्रिदिनं वायुभक्षणम् ।
 गोदानं पञ्चगव्यान्ते शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

तदाह—

थापस्तम्बः—

ब्रह्मं नक्ताग्नीं दिवाग्नीं ततश्च ब्रह्ममयाचितव्रतं चरुं
 नाऽन्नातिं क्षिप्तमेति ।

कृच्छ्रहादयरात्रस्य विधिः—

जावालिः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।
 तुलादिदानगन्तृषां पापानां साधनं नृषाम् ॥
 प्रजापतिरिदं साक्षात् सृष्टवान् देवसन्निधौ ।
 सर्वलोकपकाराय सर्वपापापशुत्तये ॥
 दिनत्रयं दिवा भुक्तिस्तथा रात्रौ दिनचयम् ।
 पञ्चगव्यं ततः पश्चाद् गौरिका च विमोदनी ॥
 एवं कुर्वाद् द्विजोयसु सर्वपापाद् 'स' मुच्यते ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यव्रतलक्षणम् ।

अथ एतदाचरणाशक्तानां प्रत्यान्वायानाह ।

तदाह सिद्धपुराणे—

ईश्वरः—

प्राजापत्ये तु 'गौरिका' द्वादशब्राह्मणार्चनम् ।
 ससुद्रगनदीक्षानं संहितामाम्बुमुच्यते ॥

(१) नामैकानिति श्रौतवेचितशुक्लशपाठः ।

(२) विहङ्गिभान् इति वेचितशुक्लशपाठः ।

प्राणायामाच्च द्विगतं प्रयुतं जप उच्यते ।

तिलहोमाः सहस्रं स्यात् प्रत्यान्वायसु सप्तधा ॥

गारुडपुराणे—

यत् प्रोक्तं मुनिभिः कृच्छ्रमिति शास्त्रेषु गौरवात् ।

सर्वत्रैतद्विजानीयात् द्वादशाहोभिरीरितम् ॥

यत्र यत्र मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं तत्र तत्र प्राजापत्यमेव द्वादश-
रात्रसाध्यं चान्द्रायणं विना सर्वकृच्छ्रेषु योजनीयम् । तदेवाऽऽह—

गीतमः—

कृच्छ्रं द्वादशरात्रं स्यात् मुनिभिः परिभाषितम् ।

इति हेमाद्रौ व्रताचरणाग्रज्ञानां प्रत्यान्वायः ।

प्रत्यान्वायेषु होमेषु ज्ञानदक्षिणादाने गोदाने

कृच्छ्रदानेषु च मन्त्रौ ।

मवामङ्गुषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्ह्यम् ।

यस्मान् तस्मान् शिवं मे स्याद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्वाऽवप्रचाश्रिणी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गंवा ॥

इति सर्व्वत्र गोदानेषु प्रत्यान्वायगोदानेषु च मन्त्रौ ।

तत्रापि दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ।

एवं क्रमानुरोधसु प्रत्यान्वायमनुत्तमम् ॥

'भाचरन् फलमाप्नोति प्राजापत्यस्य कृच्छरतः ।

प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्वाययोरभावे तन्मूष्यमाह ।

देवलः—

गवामभावे निष्कं स्वात् तदर्धं पादमेव वा ।

पादं दरिद्रः 'कुर्वीत धनिकः पूर्णमाचरेत् ॥

अन्यथा तत्फलं नाऽस्ति प्राजापत्यं न सिध्यति ।

निष्कशब्दो द्विविधः वराहस्तदर्धश्चेति सुख्यः पक्षो वराहः कनीय-

'स्तदर्धमङ्गीकृतमस्त्राभिः । तदाऽऽह

मार्कण्डेयः—

प्रभूषां पूर्वपक्षः स्वाद् उत्तमः परिकीर्तितः ।

मध्यमाचरणं नाऽस्ति प्रभूषां तत्फलञ्च वा ॥

मध्यमानां वराहः स्वात् उत्तमः पक्ष उच्यते ।

उत्तमं यः परित्यज्य मध्यमं समुपाश्रितः ॥

'न दानफलमस्त्राऽस्ति मध्यमे' मध्यमं भवेत् ।

कनीयांसु वराहास्य उत्तमः परिकीर्तितः ॥

(१) वन्पूर्वकञ्चनिति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) दरिद्रः कुपते पादमिति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) कनीयान् इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(४) च इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(५) मध्यमो मध्यममिति वेदितपुस्तकपाठः ।

तस्य वै मध्यमं नास्ति न तत्कृच्छ्रफलं भवेत् ।

अकिञ्चनानां सर्वेषां 'शुद्धार्थं गौरदाहता ॥

अतोहीनं न कर्त्तव्यं गोमूत्रेषु हि सर्व्वदा ।

एवं यः कुरुते दानं उत्तमाधममध्यतः ॥

तत्फलं समवाप्नोति नाऽन्यथा फलमस्ति हि ।

सर्व्वं च सर्व्वेषां गोदानप्रत्याज्ञायामूत्रेषु एवं वेदितव्यं उत्तम-
मध्यमलघुभावेन । उत्तमः प्रभूषां मध्यमं कुर्व्व्यान्ध्रमः
किञ्चिन्नः कनीयांसं कुर्व्व्याद् अकिञ्चनस्य कनीय एवोत्तमः
पक्षः अतः स्वशक्तिपुरःसरतया प्रत्याज्ञायं कुर्व्व्याद् अन्यथा न
फलमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यब्रह्मस्य गोदानप्रत्याज्ञायः ।

(१) तदर्थं इति प्राचीनुक्तवाक्यैः ।

अथ समुद्रगनदीज्ञानप्रत्यान्वायमाह ।

देवसः—

समुद्रगा नद्यः—

भागीरथी च यमुना नर्मदा च सरस्वती ।
 गोदावरी कृष्णवेणी तुङ्गभद्रा पिनाकिनी ॥
 मल्लहारी भीमरथो वज्रला भवनाग्निनी ।
 अश्वत्था चैव कावेरी ताम्रपर्णी महानदी ॥
 धनुष्कोटिः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।
 समुद्रगनदीज्ञानं प्रत्यान्वायः

एताः पुण्यतमा नद्यो दर्शनात् पापहारिकाः ।
 स्वर्गनात् मोक्षदाः नृषां ज्ञाने सुक्तिप्रदाः स्मृताः ॥

विंशत्योजनगा महानदी समुद्रगा । एतासु ज्ञानमाप्नुय
 मनुजः पूतो भवति । प्राजापत्यस्य कृष्णाचरणेऽसमर्षस्य तत्
 प्रत्यान्वायगोदानाचरणे च अश्वत्थस्य नदाज्ञानरूपमेव क्लीं युगे
 समीचीनं अतो नदीज्ञानमेव वयं प्रत्यान्वायं ब्रूमः—

गङ्गायां मौषलं ज्ञानं प्राजापत्यसमं विदुरिति भविष्यो-
 त्तरोक्तत्वाद् गङ्गाज्ञानं विशिष्टं इति । पञ्चविधाः गङ्गाः स्कन्द-
 पुराणे—

भागीरथी गौतमी च कृष्णवेणी पिनाकिनी ।
 अश्वत्था चैव कावेरी पञ्च गङ्गाः प्रकीर्तिताः ॥
 अग्न्याः समुद्रगा नद्यो नृषां पापापहारिकाः ।

एताश्च महानदीषु ज्ञातृषां एताः परित्राचदाः^१ इषक् इषक्
फलमाह ।

गीतमः—

सप्तमस्य च या सिन्धुर्यावद्योजनमात्रगा ।
तासुहिष्ण यदा गन्ता ज्ञानाय दर्शनाय वा ॥
यावन्ति योजनानीह तावत्कृच्छफलं लभेत् ।
परार्थं योऽनुगच्छेद्वा ज्ञानमात्रफलं लभेत् ॥
मृतिं गृहीत्वा यो गच्छेन् न तस्योभयमस्ति हि ।
विष्णुपादोरवा गङ्गा दशकृच्छफलप्रदा ॥
यमुना च तथा नृषां दशकृच्छफलप्रदा ।
गीतमी श्रीकृष्णवेची सप्तकृच्छफलप्रदा ॥
पिनाकिनी च कावेरी षष्टकृच्छफलप्रदा ।
तुङ्गभद्रा भीमरथी सप्तकृच्छफलप्रदा ॥
वसुला भवनाशाय ऋतुकृच्छफलप्रदा ।
फाल्गुणी ताम्रपर्णी च सप्तकृच्छफलप्रदा ॥
चापाये ज्ञानमात्रेण अष्टकृच्छफलप्रदा ।
श्रीशैलसङ्गमे चैव गङ्गासागरसङ्गमे ॥
विश्वकृच्छफलं ज्ञानं यतो नद्यश्च पावनाः ।

प्राजापत्यकृष्णाख्या नदीज्ञानप्रकारमाह,—पूर्व्वेवत् पुष्पाह

(१) परित्राचदाचित् वेचितइत्यत्राचदाः ।

(२) ननुः इति श्रुतिवेचितइत्यत्राचदाः ।

वाचनं सङ्ख्यादिकं कृत्वा सूत्रं पठन् नदीज्ञानाभिसुखी भूयात्
 नदीं गत्वा कर्ता पूर्व्यं ज्ञात्वा ज्ञातान् विप्रान् गन्धपुण्याद्यतैरभ्यर्च्य
 मया परिषदाभिधौ सङ्ख्यितस्य सर्व्यंप्रायश्चित्तस्य समप्रफलावाप्तये
 पारषभिर्षीतं प्राजापत्यकृष्णप्रत्यान्नायज्ञानरूपं अर्घ्यं इत्यर्घ्यं चार्घ्यं
 चतुरर्घ्यं पञ्चार्घ्यं षडर्घ्यं षड्गुणितं षडर्घ्यं षड्गुणितं चेधावर्षितं
 'षडर्घ्यम्' 'यथा सङ्ख्यितं तत्र प्राजापत्यकृष्णप्रत्यान्नायभूतमर्घ्यादि
 संख्याकमर्घ्यं स्वयं वा ब्राह्मणैः वा महानदीज्ञानरूपं आचरिष्य इति
 सङ्ख्यय ब्राह्मणान् प्रेषयेत् । ऋत्विजसु यजमानगोत्रनक्षत्रराशि-
 शास्त्रानामधेयानि षष्ठ्यन्तेन समुच्चार्य एतेन अमुकगोत्रेषामुक्-
 नक्षत्रेषामुकरागौ जातेनाऽमुकशाखाध्यायिनाऽमुक्तनामधेयेन परि-
 षदाभिधौ सङ्ख्यितस्य सर्व्यंप्रायश्चित्तस्य परिषभिर्षीतस्य प्राजा-
 पत्यकृष्णप्रत्यान्नायपरिकल्पितानि महानदीज्ञानानि मीषलवत्
 आचरिष्याम । इति ऋत्विक्सङ्ख्यः ।

महानद्यां नदीमुखः सन् मन्त्रवर्जं मीषलमज्जनवत् ज्ञानं
 कृत्वा तटमागत्य पुनर्द्विराचम्य धीतवस्त्रं परिधाय तदभावे
 द्वादशसंख्यया हस्तावधूननं कृत्वा आच्छाद्य द्विराचम्य पूर्व्यवत्
 ज्ञायात् एवं सङ्ख्यादिसंख्या भवति । यजमानः ज्ञातेभ्य
 ऋत्विभ्यः निष्कं वा तदर्घ्यं वा पादं वा ज्ञानफलसूक्तीकरार्घ्यं
 दद्यात् । निष्कग्रन्थोद्देवमानेन वराहद्वयं ऋषिमानेन तदर्घ्यं

(१) षडर्घ्यनिष्कधिनं वेदितइत्येवमादि ।

(२) वेन इति श्रौतवेदितवृत्तकपाठः ।

प्राजापत्यज्ञाच्छ्रप्रत्यान्वायहादशब्राह्मणार्चनम् । ८११

मानुषमानेन तदर्धं ग्राहयति प्रभूषासुक्तप्रकारमेव समर्थस्य
मध्यमं अकिञ्चनस्य तदर्धं सुवर्षप्रमाणं यथोक्तं तत्तथैव नाऽन्यत् ।

गीतमः—

गङ्गायां 'मीषलं ज्ञानं प्राजापत्यसमं विदुः ।

एतत् पञ्चगङ्गाज्ञानविषयं इतरासु समुद्रमनदीषु प्रति-
ज्ञानं सङ्कल्प्यः कुल्यायां तटाकपुष्करिण्यादिषु पृथक् सङ्कल्प्यः
खण्डानुवाकपठनम् । सूर्याभिसुखः सन् सन्मार्ज्जनात्मे तटं गत्वा
धीतवस्त्रादिकं धृत्वा अष्टोत्तरयतं गायत्रीं जप्त्वा प्राजापत्य-
ज्ञाच्छ्रावकव्रतफलमाप्नोति ज्ञानमेव ज्ञाच्छ्रफलदं तेभ्यश्च पूर्वैश्चत्
दक्षिणा देया । एवं अष्टादि संख्याया जप्त्वा पूतो भवति ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यज्ञाच्छ्रप्रत्यान्वायनदीज्ञानम् ।

अथ प्राजापत्यज्ञाच्छ्रप्रत्यान्वायपरिकल्पितद्वादश-

ब्राह्मणभोजनविधिमाह ।

देवस्यः—

प्राजापत्यस्य ज्ञाच्छ्रस्य प्रत्यान्वायममुं नृषु ।

यं जप्त्वा सुच्यते पापैर्महन्निरपि नारद ॥

(१) वाचस्पतिरिति चेषितश्रीतइकाचपाठः ।

(२) ज्ञाच्छ्रावकं भवति इति चेषितइकाचपाठः ।

पूर्ववत् सङ्ख्यादिकं कृत्वा द्वादशब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ।

पराशरः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायं द्विजार्चनम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति प्राजापत्यफलं समेत् ॥
विप्रान् शान्तान् सपत्नीकान् वेदशीलपुरस्कृतान् ।
सदाचारान् शुचीन्निवृत्तं कृच्छ्रायं ताभियोजयेत् ॥

तदाह चापस्तम्बः—

शुचीन्मन्त्रवतः सर्व्वकृत्येषु भोजयेत् देयतः कालतः शौचतः
सम्यक् प्रतिगृहीतान् इति ।

एवं विप्रान् निमन्त्र्याऽथ भोजयेद्भुविस्तरे ।
तेभ्यश्च दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ॥
एवं यः कुर्वते सम्यक् प्राजापत्यफलं समेत् ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायद्वादशब्राह्मणार्चनम् ।

अथ तत्प्रत्यान्नाय वेदपारायणप्रकारमाह ।

देवसः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य वेदपारायणं महत् ।
प्रत्यान्नायं प्रशंसन्ति ग्राह्यामार्चं संहारणम् ॥

पारायणेन भगवान् 'परितुष्टो भवेत् तदा ।
 फलं सम्पूर्णं कृच्छ्रस्य प्रददाति न संशयः ॥
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा नित्यकर्म्म समाप्य च ।
 स्वगृहे देवतागारे नद्यां वा देवतालये ॥
 प्राङ्मुखो दक्षुखो वाऽपि सङ्कल्पं पूर्व्वं वञ्चरेत् ।
 पारायणादौ प्रणवं कृत्वा पारायणं पठेत् ॥
 दिग्ब्रह्मणवलोक्त्रैव असम्भाष्यैव पापिनः ।
 मौनव्रतं समागम्य पठेद्देदं शनैः शनैः ॥
 शीघ्रपाठो शिरःकम्पी तथा 'लिखितपाठकः ।
 गह्वरी स्वरहीनश्च पश्यते पाठकाधमाः ॥
 ततः शनैः शनैर्विद्यामभ्यसेदात्मशुद्धये ।
 यावत् समाप्तिर्भवति तावत् कृच्छ्रफलं लभेत् ॥
 स्वयमेव पठेद्देदं उत्तमं परिकीर्तितम् ।
 प्रत्याज्यायोमध्यमः स्वाद् भृतके निस्फलं भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ संहितामात्रप्रत्याज्यायः ।

(१) कृतकत्व इति लिखितपुस्तकपाठः ।

(२) लिखति इति लिखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽयुतगायत्रीजपरूपप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य ऋच्छस्य प्रत्याम्नायोजपोमहान् ।
 अयुतं वेदमातुष 'सर्वपापप्रमोक्षदः ॥
 प्रातः स्नात्वा 'यथावारं दस्तधावनपूर्वकम् ।
 अग्निहोत्रालये देव-गृहे वाऽपि नदीतटे ॥
 गोष्ठे वृन्दावने देशे जपेद्युतसंख्यया ।
 पर्वभिर्जपमालाभिः कुशग्रन्थिभिरेव वा ॥
 स्वयं मौनमुपास्थाय दिग्गन्धाऽनवलोकयन् ।
 जपेन्महापापजालदहनार्थं दिने दिने ॥
 अव्यग्रचित्तः प्रजपेद् अन्यथा दोषममुते ।

मार्कण्डेयः—

सन्दिग्धस्तु हतोमन्त्रो व्यग्रचित्तोऽहतो जपः ।
 अन्नद्राव्यं हतं चात्रम् अनाचारं कुलं हतम् ॥
 अतोमनसि जप्तव्यं मानसं कोटिरुच्यते ।
 'अयुते च जपे पूर्वं प्राजापत्यफलं लभेत् ॥
 अङ्गुल्येण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
 द्विधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

(१) सर्वपापैः प्रमुच्यते इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) अनाचारविति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) अयुतकाले इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

हस्तस्याऽनामिका^१पर्वमध्यादारभ्य यत्नतः ।
 तद्वितीयं कनिष्ठायाः पर्वत्रयमनुक्रमात् ॥
 अनामिकोर्ध्वपर्व्यादि^२ मध्यमातर्जनीहयम् ।
 पर्वत्रयं तदा कृत्वा तथैवाऽक्रम्य पूर्व्ववत् ॥
 मेरुरङ्गुष्ठएवस्यात् तस्य^३ नैव क्रमं चरेत् ।
 पर्व्वभिर्गणयेन्नित्यं^४ गायत्रीं नान्यचेतसा^५ ॥
 एकैकेन शतं प्रोक्तं गणनं मुनिभिः परैः ।
 अयुतेन जपेनाऽऽशु प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

जपतोनास्ति पातकमिति स्मरणाच्च ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायायन-
 गायत्रीजपविधिः ।

-
- (१) मध्यपर्व्यादिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
 (२) मध्यमायाश्च तर्जनी इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
 (३) नास्ति इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
 (४) नचवेद् बसु इति श्रौतचेन्नित्युक्तकपाठः ।
 (५) नान्यचेववा इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।
-

अथ तिलहोमसहस्ररूपप्रत्यान्नायमाह ।

देवसः—

प्राजापत्यस्य ऋच्छस्य प्रत्यान्नायविधिस्त्वयम् ।
 होमस्त्रिलैरकीटैश्च वृतात्तैः पापनाशकम् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण न्यासध्यानपुरःसरम् ।
 मन्त्रान्ते शुद्धयाद्वन्द्वौ आहुतीर्वीजपूरणैः ॥
 सहस्रहोमं कृत्वाऽपि पूतोभवति तत्त्वज्ञात् ।
 स्वयं वा ऋत्विगेको वा तिलहोमसहस्रकम् ॥
 कुर्यात्क्षीनेन मेधावी प्राजापत्यफलं लभेत् ।
 अल्पमार्गतिलैर्होमः सर्वपापविनाशकम् ॥
 प्राजापत्यस्य ऋच्छस्य प्रत्यान्नायोमहत्तरः ।

इति श्रीहोमार्द्रौ प्राजापत्यस्य ऋच्छस्य प्रत्यान्नायस्त्रिलहोमः ।

अथ प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्राणायामशतद्वय-
प्रत्याख्यानमाह ।

देवसः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याख्यानमहत्तरः ।
धर्मशास्त्रीकर्मार्गेण प्राणायामशतद्वयम् ॥
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्वपातकैः ।
पूतो भवति संसाध्य प्राणायामशतद्वयम् ॥
अपसङ्ख्यहीनिषु सन्ध्यावन्दनकर्मासु ।
प्राणायामांश्चरेद्विप्रस्तादाऽऽनन्ध्याय कल्पते ॥

मार्कण्डेयः—

वामेनाऽऽपूरयेद्वायुं पूरचात् पूरकः स्मृतः ।
सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत् कुम्भनात् कुम्भकः स्मृतः ॥
सर्व्वमारिचयेद्वायुं रीचनाद् रीचकः स्मृतः ।
वायुमापूरयन् रन्नाद् गायत्रीं मनसा स्मरन् ॥
पूरके कुम्भके चैव रीचके तां अपेत् त्रिधा ।
एवं त्रिवारं जप्येन संख्यैका तद्भवेदियम् ॥

पराशरः—

वामेन वायुमापूर्य्यं गायत्रीं मनसा स्मरन् ।
सम्पूर्णकुम्भवत् तिष्ठेत् पुनस्तामनुवर्त्तयन् ॥
रीचयन् सर्व्वरन्ध्रेण पुनस्तामिव संस्मरेत् ।
एवं पूरककुम्भाभ्यां रीचकेन सहाऽसुना ॥

यो वर्त्तयेत् त्रिधा ब्रह्मन् प्राणायामइतीरितः ।
 आग्ने जपे च होमे च सन्ध्याकर्म्मसु सर्व्वदा ॥
 यो वर्त्तयेत् प्रतिदिनं परब्रह्म स उच्यते ।
 एवं शतहयं 'कुर्व्यात् पूर्व्वोक्तविधिना द्विजः ॥
 प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्वायोनिगद्यते ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्वायः ।

अथ तप्तकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

वार्युष्णं त्रिदिनं विप्रो दुग्धमुष्णं दिनत्रयम् ।
 त्रिदिनं घृतमुष्णञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

विषमुष्णं पयस्तप्तं घृतमुष्णं दिनत्रयम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति 'ब्रह्महाऽपि द्विजर्षभः ॥

(१) कृत्वा इति श्रौतवेदितदुक्तकषपाठः ।

(२) पयोष्णमिति वेदितदुक्तकषपाठः ।

(३) ब्रह्महा इति द्विजर्षभ इति वेदितदुक्तकषपाठः ।

गीतमः—

उष्णं पयः पयस्ताप्तमुष्णं घृतमनुत्तरम् ।
चतुर्णामपि पापानां पावनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आपस्ताम्बः—

त्र्यहमुष्णं पिवेद्द्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिवेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

पलसंख्यामाह—

जावालिः—

षट्पलञ्च पिवेद्द्वारि त्रिपलञ्च पिवेत् पयः ।
पलमेकं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

यन्वान्तरे—

त्र्यहमुष्णं पिवेद्द्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिवेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिवेत्सर्पिर्वायुभक्षोदिनत्रयम् ॥

वायुभक्ष इति उक्तमनुक्तं वा द्वादशदिने परिपूर्त्वं कर्त्तव्यं
यत्र यत्र कण्डूमिति मुनिभिरुपदिष्टं तत्र तत्र द्वादशदिनं
वेदितव्यम् ।

तदाह—

बृहस्पतिः—

मुनिभिः कण्डूमित्युक्तं शास्त्रेषु द्विजवज्रभ ।
तत् कण्डूं द्वादशाहोभिः साध्यं देहविशुद्धिदम् ॥

यत्र यत्राऽऽदमित्युक्तं कण्डूषु तत्र त्रिशत् संख्या ।

तदेवाऽऽह—

मरीचिः—

प्राजापत्येषु कृच्छ्रेषु अद्भुतमित्युच्यते बुधैः ।

चिंशत्संख्यां विजानीयात् प्राजापत्यस्य लक्षणम् ॥

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य । संवत्सरे कृच्छ्रगणनायां चिंशत् कृच्छ्रा-
शीर्ष्वेव बोद्धव्यम् । रजस्वलासंस्पर्शादिषु तप्तकृच्छ्रमेव विशुद्धिदं
सर्वेषां पापानामपि ।

सर्वेषामेव पापानां तप्तकृच्छ्रं दिशोधनम् ।

अतः परममित्युक्तं मुनिभिस्तस्वदर्शिभिः ॥

इति हेमाद्रौ तप्तकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ तप्तकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवस्यः—

तप्तकृच्छ्रस्य महतः प्रत्यान्नायोमनीषिभिः ।

अथज्ञानाच्च कृपया कर्तुमुक्तः पुराऽनघाः ॥

तमेवाहं ब्रवीम्यद्य शृण्वन्तु द्विजसत्तमाः ।

कलौ युगे विशेषेण अन्नत्वागाह्यं गताः ।

पराशरः—

ज्ञते चर्मात्रिताः प्राचाः चेतायां कीकसात्रिताः ।

'हापरे' स्वात्रितास्वस्त्रि कसावचात्रिता मताः ॥

इति कलौयुगे हादशरात्रसाध्वक्त्राणि चाचर्तुमशक्तान् जगान्
निरीक्ष्य परमहन्तपाखवो महर्षयः प्रत्यान्वायानुक्तवन्तः तानेवाऽऽह ।

गीतमः—

'शक्तस्य तत्तत्प्रत्ययान्यायस्य ब्रह्महत्वानिवारणे ।

तुलाप्रतिपहीतृषां 'साधनाय महासुने ॥

'प्रत्यान्वायसुवाचेमं यदा देवसभागतः ।

स्वयम्भूः ज्ञपया नृषां गवां विंशतिमादरात् ॥

सवन्नां बहुदुग्धा च प्रदद्यात्तु द्विजातये ।

द्विजातिभ्य इति जातावेकवचनम् ।

मरीचिः—

'प्रत्यान्वाये तु क्त्रस्य तप्तस्य ब्रह्मरूपिचः ।

दद्याद्द्विजातये सम्यक् गवां विंशतिमादरात् ॥

- (१) इदमर्थं चाधीश्वरके गोपचक्षते ।
- (२) त्वस्त्रिनात्रिण इति श्रौतवेचित्तुकावपाठः ।
- (३) कर्तृकत्तत्प्रत्यय इति वेचित्तुकावपाठः ।
- (४) गोपचक्ष इति वेचित्तुकावपाठः ।
- (५) प्रत्यान्वायसदा श्रोत्र इति श्रौतवेचित्तुकावपाठः ।
- (६) चावनात्रस्य इति वेचित्तुकावपाठः ।

पराशर—

'अग्रन्ती तप्तकण्डूस्य विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
 सालङ्कारां सवत्साञ्च प्रदद्याद्द्विंशतिं गवाम् ॥
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तप्तकण्डूफलं लभेत् ।
 अतो द्विजातिभिः कार्यैः प्रत्यान्नायस्वशक्तितः ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् प्रत्यान्नाय इतीरितः ।
 तुलादिप्रतिग्रहीतृणां तत्र प्रायश्चित्ताकरणविषये इयमेव गतिः ।

इति हेमाद्री तप्तकण्डूप्रत्यान्नायः ।

अथ पराकण्डूलक्षणमाह ।

देवसः—

अथ वक्ष्यामि कण्डूस्य पराकस्य महात्मनः ।
 सर्वदोषनिवृत्तस्य सर्वशास्त्रानुवर्तिनः ॥
 पराकः कण्डूहृत्पुत्रो विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 यस्याऽऽचरत्तमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 सङ्खलीकरश्चैव जातिभ्रंशकरं तथा ॥

(१) मङ्गलमङ्गलस्य इति वैदिकतत्त्वज्ञानपाठः ।

उपपातकमित्थेत्तद् बहुधा परिकीर्त्तितम् ।
 तुला हिरण्यगर्भश्च ब्रह्माण्डोऽयं घटस्तथा ॥
 तथा कल्पतरुश्चैव गीसहस्रमनन्तरम् ।
 हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्वाश्वस्तथैव च ॥
 हिरण्वाश्वरथश्चैव हेमहस्तिरथस्तथा ।
 पञ्चलाङ्गलकश्चैव धरादानमतःपरम् ॥
 विश्वचक्रं कल्पलता सप्तसागरमेव च ।
 चर्मधेनुश्च महती महाभूतघटस्तथा ॥
 कालपुरुषं कालचक्रं रामिचक्रमनन्तरम् ।
 कीटिलचतिलैर्हीमो द्विसुखी सुरभिस्तथा ॥
 चार्द्रकण्ठाजिनश्चैव शकटं पर्वसङ्गमे ।
 छागादिपञ्चकश्चैव तथैव दश धेनुवः ॥
 तथा दशमहादानं अचलाः सप्तनामकाः ।
 रश्मिस्ततपापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥
 पापानां नवधीक्षानामितरेषां सुनीश्वराः ।
 तुलादिर्बयङ्गीतृणां पराकः कल्लक्ष्णामकः ॥
 सर्वपापहरोन्तृणां देवर्षीणां प्रियङ्करः ।
 सर्वेष्वयं तु कल्लेषु महान् प्रोक्तः स्वयम्भुवः ॥

गीतमः—

प्रत्यहं हृतमात्रञ्च हादशाहं नवीनवम् ।
 पीत्वा पलं द्विजः शृण्वेत् पराकवृत्तिविस्तृतः ॥

सर्वपापप्रयमनः सर्वोपद्रवनाशनः ।

सर्वलोकप्रदोयस्माद् भगवानाह विष्णुश्चट् ॥

व्यासः—

प्रत्यहं गोष्ठतं विप्रः द्वादशाहं पक्षं सुदा ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति पापेभ्योनाऽन्यथा 'क्षचित् ॥

सीमादिः—

द्वादशाहं घृतं तप्तं पलमात्रं गवामिह ।

'पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

पराको नाम तप्तेन गोष्ठेन पलमानेन द्वादशरात्रं चतुर्थकाले
नियमानन्तरं पीत्वा द्विजः शुद्धिमवाप्नोति, अयमेव पराकः ।

इति ईमाद्री पराकज्ञानसूत्रम् ।

(१) द्विज इति शीतवेष्टितपुत्रकपाठः ।

(२) द्विज इति वेष्टितशीतपुत्रकपाठः ।

अथ पराकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवकः—

प्रत्यान्नायं पराकृच्छ्रं वक्ष्याम्यहमनुत्तमम् ।
सर्वपापीपशमनं महापापनिहन्तनम् ॥

व्यासः—

'पराको नाम यत् कृच्छ्रं तत्कर्तुं मनुजोत्तमः ।
अशक्तस्तस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायं समाचरेत् ॥
तस्मात्सचरचमात्रेण पराकृच्छ्रं फलं लभेत् ।
प्रत्यान्नाये गवां दद्याद् दशपञ्च सवत्सकम् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ।
महापातकजालानि उपपातकमेव च ॥
तत्सर्वं नाशयन्त्याह तूत्तराग्निमिवाऽनसः ।

भरीचिः—

प्रत्यान्नायं पराकृच्छ्रं दश पञ्च गवां द्विजः ।
दद्यात् पापविशुद्धयर्थं सर्वत्रेयोऽभिष्ठय्ये ॥

महापातकयुक्ती वा युक्ती वा सर्वपातकीः ।
 प्रत्यान्वायेन कृच्छ्रस्य पराकस्य जनाधिप ॥
 सर्वकृच्छ्रफलं प्राप्य प्रयाति परमं पदम् ।
 पराककृच्छ्राचरणासमर्थस्य तत् प्रत्यान्वाये पञ्चदशधेनुः
 विप्रेभ्यः पृथक् पृथक् दत्त्वा शृण्वतीति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ पराककृच्छ्रप्रत्यान्वायः ।

अथ यावककृच्छ्रलक्षणमाह ।

दिशतः—

अथाऽतः संग्रवन्नामि कृच्छ्रं यावकसंज्ञितम् ।
 तस्याऽऽचरणमात्रेण ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

भरीषिः—

नृशुभं ऋषयः सर्वं यावकं कृच्छ्रमीरितम् ।
 विषदाने च यत् पापं यत् पापं वृष्टदाहने' ॥

(१) ब्रह्मदाहके इति चेदितदुक्तकथाः ।

शस्त्रधारी च यत् पापं यत् पापं विप्रवचने ।
 विधवाव्रतस्त्रीपे च यतिसन्नासिनोरपि ॥
 गृहस्वस्त्र सदाचारत्वागि यत् पापमुच्यते ।
 अमृते चैव यत् पापं तपोविद्वयतस्तथा ॥
 'यद्दानकीर्त्तने पापं यत् पापं गुरुवचने ।
 यत् पापं विप्रनिन्दायां यत् पापं मातृभर्त्सने ॥

भगिनीपित्नोरप्युपलक्षणम्—

यत् पापं घेनुनिन्दायां यत् पापं शिवभर्त्सने ।
 यत् पापं विष्णुनिन्दायां यत् पापं देवकुक्षने
 अस्त्रानभोजने पापं अनध्यायेषु पाठने ।
 दुःसङ्गतेषु यत् पापं यत् पापं धनगर्वितः ॥
 यत् पापं वेश'संसर्गे यत् पापं दानमोचने ।
 यत् पापस्तुसन्ध्यागि यत् पापं भाण्डविक्रये
 सकेशस्नानरहितविधवाकांक्षभोजने ।
 पुनर्भुक्त्वा सताम्बूला यदा निन्दापरायणा ॥

(१) दानक कीर्त्तनात् इति चेदितदुक्तमपाठः ।

(२) तत्र इति चेदितदुक्तमपाठः ।

(३) वदन्ता तत्र इति चेदितदुक्तमपाठः ।

विधवा^१ कुर्वते पापं पतिद्वेषपरायणा ।
 पुत्रश्चेत् पिच्छविद्वेषी सदा विप्रः परान्नसुक् ॥
 कुचेलः सर्व्वदा तिष्ठन्नदन्तच्छालिताननः ।
 बह्नाग्नी निष्ठुरं वक्त्रा विप्रदानेषु विप्लवत् ॥
 एतेषां पावनार्थाय यावकं कच्छमीरितम् ।

पराशरः—

सर्व्वपापविशुद्धार्थं यावकं कच्छमीरितम् ।
 तदाचरन्माघेच विप्रोभवति शुचिमान् ॥
 अन्नतन्नयवान् पक्त्वा खण्डप्लान्मी व्रती श्यपिः ।
 तद्वयवान् पिवेत्कृत्वा^२ ब्रह्मपत्रपुटे वशी ।
 यवाभावे व्रीहयो वा श्यामाकास्तस्य मानतः ॥
 तद्वक्त्रं व्रतिने दत्त्वा यवागूं विष्णवेऽर्पयेत् ।
 नित्यकर्मादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् शुचिमानसः ॥
 पूर्व्ववदित्यत्र प्रातःस्नात्वा नित्यकर्मादिकं कृत्वा यावन्नन्दा-
 यते रविः तावत्पर्यन्तं पूर्व्ववत् विभूतिविष्णुरूपादिकं पठन्
 नारायणमनुस्मरन् यवागूं पिवेत् । तदाऽऽह—

(१) वदाच्छनति वा नारी इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) आचरेदिति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) ववादा इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।

गीतमः—

ब्रह्मपत्रपुटे राजन् धृत्वा स्ववमतन्द्रितः ।
 तावता मनसा विष्णुं स्मरेन् मन्दायिते रवी' ॥
 यवागूं विष्णवे दत्त्वा पश्चात् पीत्वा स्वयं सुदा ।
 पूर्व्ववत्क्षालनं कृत्वा पादपाश्वोर्यथाक्रमम् ॥
 द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा स्वपेकारायणागतः ।
 अजस्रं धारयेदन्निं यावत् कृष्णं समाप्यते ॥
 परेद्युरिवं कुर्वीत द्वादश।होभिरीरितम् ।
 तदन्ते गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्तदा ।
 एवं 'कुर्व्याद् द्विजोयसु सद्यः पापात् स मुच्यते' ॥

इति हेमाद्रौ यावककृष्णलक्षणम् ।

-
- (१) मन्दायते रविरिति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
 (२) कृत्वा इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।
 (३) प्रसृज्यते इति वेचितपुस्तकपाठः ।

अथ यावकत्वाच्छ्रप्रत्यान्वायमाह ।

देवसः—

छच्छस्य यावकत्वाऽस्य प्रत्यान्वायमिमं शृणु ।
 सन्नत् 'कुर्व्याद् द्विजोयसु स सद्यः पापमुत्तिमान् ॥
 प्रत्यान्वायं प्रवक्ष्यामि यावकस्य महात्मनः ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्व्वेच्छच्छफलं तृषाम् ॥
 गावो दश प्रदातव्याः प्रत्यान्वायप्रकल्पिताः ।
 सवक्षा दुग्धसम्पन्नाः सुशीलाः समलङ्कृताः ॥
 विप्रेभ्यः प्रतिदातव्या व्रतिना तु पृथक् पृथक् ।
 पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेद्देहविशुद्धये ॥
 एतत् छच्छस्य तु फलं यावकस्य सुखाप्तये ।

गौतमः—

यावकस्य महापापहारिणः फलदायकम् ।
 सर्व्वपापोपशमनं महत् पुण्यप्रदायकम् ॥
 सम्पूर्व्ववस्त्राभरणैः स्वरशृङ्गारशीभिना ।
 सवक्षा युवती साध्वी गवां संख्या दश कृता ॥
 पयस्त्रिन्योद्विजाश्रेभ्यः प्रदातव्याः फलाप्तये ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धीभवति मानवः ॥

(1) क्त्वा इति श्रीतन्त्रेणितपुस्तकपाठः ।

एषं कृते नरः सम्यग् यावकस्य स्वरूपिणीम् ।
गवां सख्यां द्विजाग्रय दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥

इति हेमादौ यावककञ्चप्रत्याख्यायः ।

अथ सान्त्पनकञ्चलक्षणमाह ।

देवसः—

कञ्च सान्त्पनस्याऽस्य लक्षणं सर्वपापहम् ।
त्रीशैलं काशिकाक्षेत्रं गयाक्षेत्रं महत्तरम् ॥
प्रयामं यमुनां सिन्धुं गङ्गासागरसङ्गमम् ।
तथा सप्तनदीसङ्गं गौतमीं पापहारिणीम् ॥
कण्णवेशीं तुङ्गभद्रां हेमकूटं त्रिलोचनम् ।
मार्कण्डेयं सिंहगिरिं तथा धर्मपुरीं स्वयम् ॥
साक्षाद्भ्रामजयावाटीं मल्लिकार्जुनमेव च ।
अहोबलं नृसिंहच तथैव भवनाशिनीम् ॥
पिनाकिनीं नदीं तीरे वैद्यनाथं हरं तथा ।
वेङ्कटाद्रिं स्वर्भुक्षीं कालहस्तीश्वरं तथा ॥
साक्षाद्दरदराजच वरभूतं स्वयम्भुवम् ।
एकाम्बुच तथा सिद्धं सर्वतीर्थमहत्तरम् ॥

मध्याब्जनिशं पोपन्नं कुम्भकोशं तदुद्भवम् ।
 श्रीरङ्गं वा महाक्षेत्रं जम्बूनाथमतः परम् ॥
 कावेरीं पापशमनीं मधुराविषये शृणु ।
 सुन्दरीञ्च तत्पत्नीं तथैवौघवतीं नदीम् ॥
 तथाम्नेयदिशो भागे पर्वतो गन्धमादनः ।
 रामलिङ्गं धनुष्कोटिं सर्व्वतीर्थपुरस्कृताम् ॥
 तथैव दर्भशयनं तत्पत्यञ्च महत्सरः ।
 ताम्रपर्णीमहाक्षेत्रं तत्रत्या विष्णुदेवता ॥
 अनन्तास्थं महाक्षेत्रं सुब्रह्मस्थं महत्तरम् ।
 एतानि पुण्यक्षेत्राणि द्रष्टुः पापहराणि च ॥
 निरोगी सुखजो यस्तु एतेषामेकमेव च ।
 न स्नायाद्वा न पश्येद्वा कोऽन्यस्तास्मादचेतनः ॥
 धर्महीनस्य मर्त्यस्य कर्महीनस्य पापिनः ।
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
 यो मर्त्यो जन्मदिवसात् षष्टिवर्षप्रवर्त्तनात् ।
 पुरा न पश्येत् श्रीशैलं तन्मध्ये स तु गर्हभः ॥

द्विजन्मा यः स्वजन्मदिवसादारभ्य षष्टिवर्षमध्ये श्रीशैलापाप-
 वेष्टाचलवरदराजश्रीरङ्गादिकं नास्तिकतया न पश्यन् तिष्ठेत्
 स सर्व्वपापभोगानन्तरं गर्हभो भवेदिति वामनपुराणोक्तत्रयस्यात्
 तदाऽऽह—

(१) षष्टिवर्षं प्रवर्त्तते इति श्रौतवेचित्तुकावपाठः ।

(२) न पश्येद्वा इति श्रौतवेचित्तुकावपाठः ।

नरीचिः—

त्रीशैलं वेङ्कटाद्रिञ्च काशीं श्रीरङ्गनायकम् ।
रामेशञ्च धनुष्कोटिं स्वभावात् षष्टिवर्षगः ॥
न पश्येन्नास्ति कतया गर्हभोभुवि जायते ।
तस्मैव निष्कृतिर्नास्ति कञ्चसान्तपनादिना' ॥

वृहस्पतिः—

पुञ्जालयान पुञ्जनदीर्न पश्येत् षष्टिवर्षगः ।
महान्तं नरकं गत्वा पश्चाद् रासभतां व्रजेत् ॥
तस्य दीषोपशान्त्यर्थं कञ्चं सान्तपनं चरेत् ।
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् दीषादस्मात् प्रसूचते ॥

तत्त्वचमाह—

देवसः—

प्रत्यहं शास्त्रविधिना' द्वादशाहं पयः पिबेत् ।
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र त्यागिणामपि दुर्लभाम् ॥

प्रजापतिः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य स्नानं सङ्कल्पमेव च ।
नित्यकार्यं तथा कृत्वा पूर्व्वीक्तं मनसा चरेत् ॥
विभूत्यादिकाभित्थर्थः ।

(१) इह इति शीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) वाक्यव्यञ्ज इति शीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

यावन्नन्दायते भानुस्तावन्नोदुग्धमाहरत्^१ ।
 विष्णवे तन्निवेद्याऽथ पयोमात्रं पिवेद्भृती ॥
 स्वपेद्देवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्जितः ।
 ततः प्रभातवेलायां एवं कृत्वा महद्भृतम् ॥
 द्वादशाहोभिरेतैश्च शुद्धोभवति पूर्व्वजः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् सान्त्पनं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्री सान्त्पनकृच्छ्रसप्तमम् ।

अथ सान्त्पनकृच्छ्रप्रत्याज्ञायमाह ।

देवतः—

प्रत्याज्ञायं प्रवक्ष्यामि कृच्छ्रस्वैतस्व पापहृत्म् ।
 सर्वपापौषधमनं धर्मकामार्थसिद्धिदम् ॥
 व्यासेन कथितं पूर्व्वं कृष्णायामिततेजसे ।
 परस्वहारिणो ये च परदाररताश्च ये ॥
 मद्यपानरता ये च अगम्यागामिनश्च ये ।
 असञ्छास्त्ररता ये च ये च दुष्टप्रतिपदाः ॥

(१) आदरादिति कश्चित्तदुक्तपाठः ।

मिथ्याभिवादिनो ये च ये च मित्रविभेदिनः ।
 दीपनिर्व्वापिषो ये च याश्चकुम्भास्यभेदिकाः ॥
 दिवा कपित्थच्छायासु रात्रौ चलदलेषु च ।
 तंमालवृक्षच्छायासु रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
 स्वपतां पापनाशाय प्रत्यान्नायो महत्तरः ।
 सदा निष्ठुरवक्त्रारः सदा याज्ञापरायणाः ॥
 पराङ्गनिरता ये च नित्यकर्म्मविरोधिनः ।
 तेषामियं विशुद्धिः स्वात् प्रत्यान्नायः परात्परः ॥

गौतमः—

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं सर्वदोषविचर्जितम् ।
 प्रत्यान्नायं तदा कुर्यात् यदा पापसमुद्भवः ॥
 सान्त्पनस्य ऋषेस्व प्रत्यान्नायः स्मृतो दश ।
 गावोऽलङ्कारसंयुक्ताः सञ्जीराः साधुवृत्तयः ॥

मरीचिः—

प्रत्यान्नायं प्रशंसन्ति गवां दश सुनीश्वराः ।
 सान्त्पनस्य ऋषेस्व सर्वपापापनुत्तये ॥

व्यासः—

सान्त्पनास्य ऋषेस्व मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 'प्रत्यान्नायः प्रयच्छेत्तु दश गाः समलङ्कृता इति ॥

इति हेमाद्रौ सान्त्पनस्य प्रत्यान्नायः ।

(1) इदं श्रौतवेदितद्वयस्योर्गोचरम् ।

अथ महासान्त्वनकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

महासान्त्वनं नाम कृच्छ्रं सर्वफलप्रदम् ।
पुरा प्ररन्दरः साक्षाद् गौतमस्य सतीं व्रजन् ॥
तेन पापेन महता स पापमलदूषितः ।
वृक्षमूलसुपागम्य वृक्षभावसुपाश्रितः ॥
तदा प्रसन्नवरदक्षकृपाभिः सवाहनः ।
दृष्ट्वा प्ररन्दरं प्राह दयया भक्तवत्सलः ॥
एतत्पापविशुद्धार्थं महासान्त्वनं चर ।
गुहदारांस्तु यो गच्छेच्चाण्डालीगमनं चरेत् ॥
खदारागमनं 'कुर्याद् भगिनीं यः प्रवर्षयेत् ।
चरेद्वा रजकीं ग्रामे ग्रामचाण्डालदारगः ॥
विप्रचाण्डालदारेषु रितः सिद्धा द्विजाधमः ।
एतेषां निष्कृतीराम महासान्त्वनं परम् ॥
'सत्यस्त्राऽभावश्चै पापं असत्त्वानाञ्च भावश्चै ।
परदत्तापहारे च स्वदत्तापहारे तथा ॥
असूयानिरतिश्चैव सदा भेषज्यवर्त्तनम्' ।
व्रतकाले श्राद्धकाले पश्येद् देवार्चने यदि ॥

(१) काला इति श्रौतवेदितदुक्तकथाः ।

(२) अश्वत्थभाषणे इति वेदितदुक्तकथाः ।

(३) नैवज्यवर्त्तनी इति वेदितदुक्तकथाः ।

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं तुलास्त्रकृतनिष्कृतिम् ।

षोडशमहादानमध्ये यत्र यत्र प्रतिषेधः प्राप्तः तत्र तत्राऽऽ-
चार्याचार्यकवचनं, तुलास्त्रिति बहुवचनं प्राक् प्रदर्शितम् ।

तदाऽऽह—

मरीचिः—

चाण्डालं पतितं ब्राह्मं तुलास्त्रकृतनिष्कृतिम् ।
न करेत् कर्मकाले तु न पश्येद्द्वै कदाचन ॥
एतेषां पापराशीनां महासान्तपनं परम् ।

गालवः—

द्विदिनं सप्तपोष्येव द्विदिनं पूर्व्ववत् पयः ।
पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा द्वादशाहेन शुध्यति ॥

पराशरः—

भाषमात्रं पिबेत् क्षीरं द्विदिनं सप्तपोषयेत् ।
एवं कुर्याद् द्वादशाहं पूर्व्ववन्नियमान्वितः ॥

मनुः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य द्विजोनियमपूर्व्वकम् ।
यदा मन्दायते भानुः तदा नियमसुक्ष्मजेत् ॥
भाषमात्रं पिबेत् क्षीरं विष्णवे तन्निवेदितम् ।
द्विनहयं पयः पीत्वा द्विदिनं सप्तपोषयेत् ॥
स्वपिच पूर्व्ववद्देवसमीपे व्रतमाचरन् ।
एवं द्वादशरात्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

दिनद्वयसप्तोत्तरं दिनद्वयं पयोभक्ष्यं एवं क्रमाद् द्वादशाहोभिः
महासान्तपनं कृतम् ।

इति ईमाद्भि महासान्तपनकण्डसप्तमम् ।

अथ महासान्तपनप्रत्याख्यायमाह ।

देवसः--

महासान्तपनकण्डस्य प्रत्याख्यायं मृच्छन् मी ।

यदाऽऽचरत्तमात्रेण विप्रः पापात् प्रमुच्यते ॥

महाराजविजये--

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्याख्यायो महानयम् ।

तस्याऽऽचरत्तमात्रेण महासान्तपनं परम् ॥

चतुर्विंशतिमते--

महासान्तपनं नाम कण्डं पापहरं परम् ।

ब्रह्महत्यादिशमनसुपपातकनाशनम् ॥

कण्डस्यैतस्य विप्रः स्नात् चर्तुं सर्वमयत्तिमान् ।

प्रत्याख्यायं प्रकुर्वीति 'तदा कण्डफलसात्तये ॥

गाबोदेयाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यः षोडशाऽमलाः ।

फलङ्कता सुपुण्याद्यैर्वस्त्राभरणभूयिताः ॥

सुसाध्यश्च पयस्विन्यः सवत्साः पापहारिकाः ।

पराग्रः—

महासान्तपनस्त्राऽस्य प्रत्यान्नायं विदुर्बुधाः ।

यावः षोडश विप्रेभ्यो देयाः सम्यक् सुखाप्तये ॥

फलङ्कताश्च वस्त्राद्यैः पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ।

सवत्साः साधुशीलिन्यः प्रत्यान्नाय उदीरितः ॥

इति हेमाद्री महासान्तपनकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

अथ कायकृच्छ्रस्वरूपमाह ।

देवसः—

प्राजापत्यं तप्तकृच्छ्रं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तपनं कृच्छ्रं महासान्तपनं तथा ॥

कायकृच्छ्रं तथा प्रोक्तमतिकृच्छ्रं विशुद्धिदम् ।

उदुम्बरश्च पर्षश्च फलकृच्छ्रमतः परम् ॥

कृच्छ्रं माहेम्बरश्चैव ब्रह्मकृच्छ्रं तथैव च ।

धाम्यं स्वर्गमयं कृच्छ्रं दम्यं पञ्चैव कीर्तितम् ॥

पूर्वं त्रयोदशक्षत्राधीत्युक्तं इदानीं लिङ्गपुराणीकत्वात् अति
 क्षत्रकायक्षत्राभ्यां सह पञ्चदशधा भवति, सर्वेषां एव उप-
 कारकत्वात् लिखितम् । कायक्षत्रातिक्षत्रलक्षणं लिङ्गपुराणीकं
 विधिनष्टि ।

कायक्षत्रं प्रवक्ष्यामि महापातकशुद्धये ।

उपपातकशुद्धयर्थं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे—

तुलाधेतुसहस्रे च अष्टमाहं द्विजोत्तम ।

दाता प्रतिग्रहीतारमन्थोन्मं नाऽवलोकयेत् ॥

यदि दैवाद् अतुप्राप्तं तीर्थेषु च महोक्तवे ।

तदा तद्दोषशान्त्यर्थं कायक्षत्रं समाचरेत् ॥

द्वितीये अपक्षत्पूतः सहस्रं विधिपूर्वकम् ।

उभयोर्दानयो राजा तथा ब्रह्मसदस्ययोः ॥

'सत्कार्येण तु वर्षाणि तन्मुखं नावलोकयेत् ।

दातुः कायक्षत्रमितरयोर्ब्रह्मसदस्ययोश्चतुःसहस्रगायत्रीजप
 अन्यथा तु दोषः ।

दृष्टव्यतिः—

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कायक्षत्रं जपोमहत् ।

अन्थोन्मालोकने राष्ट्रसाहानं निष्फलं भवेत् ॥

न निष्कृतिमन्त्राऽवेक्षितेत्यर्थः सर्व्वं च महादानप्रतिग्रहेषु
दाहप्रतिग्रहीत्रोर्ब्रह्मसदस्यारेवमुक्तं वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।

साङ्गले पञ्चसंज्ञे च विष्णुचक्रो महत्तरि ।

सप्तमाब्दं तथा राजा तन्मुखं नाऽवलीकयेत् ॥

सप्तसागरदाने च चर्मधिगोः प्रतिग्रहे ।

महाभूतघटे चैव तुलावन्नाऽवलीकयेत् ॥

उक्तेषु सप्तप्रतिग्रहेषु दायाचार्य्यब्रह्मसदस्यानां प्राम्बल्याय-
कण्ठादिकं वेदितव्यम् ।

हिरण्यगर्भे ब्रह्माण्डे 'दातुः कायं हि पूर्व्ववत् ।

अन्योन्यलोकने राजा न दानफलमभ्रुते ॥

पाचार्य्यब्रह्मसदस्यानां पूर्व्ववत् ।

कल्पपादपदाने च तथा कल्पलताग्रहे ।

षड्भ्यं तन्मुखं राजा विप्रो वा नाऽवलीकयेत् ॥

कायकण्ठं गायत्रीजपः संख्या क्रमेण वेदितव्या ।

हिरण्यधिगुदाने च हिरण्याम्बप्रतिग्रहे ॥

पूर्व्ववत् षट्संख्याब्दमन्योन्यं नाऽवलीकयेत् ॥

कण्ठादिकं पूर्व्ववत् ।

हिरण्याम्बरथे चैव हेमहस्तिरथे तथा ।

षष्टमाब्दं यदा 'न स्वाद् अन्योन्यं नाऽवलीकयेत् ॥

(१) दाता इति प्रीतवैचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) हेमादिति वैचित्तपुस्तकपाठः ।

पूर्ववत् कच्छादिकम् ।

धरादाने कालपुरुषे कालचक्रे तथैवच ।
 तिलगर्भे रात्रिचक्रे पञ्चमाब्दे न लोकयेत् ॥
 यदि देवात् समुत्पत्तिरतिक्लृप्तं चरेद्दशौ ।
 पुनः संस्कारक्लृप्तिः पटगर्भविधानतः ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति दाता 'न फलमभ्युते ।
 कौटिल्येनैव लक्षणेन पापपुरुष 'प्रतिग्रहे ॥
 आचार्यस्य सुखं दाता युगाब्दं नाऽवलोकयेत् ।

तत्राऽप्यतिक्लृप्तं दातुः । इतरेषां पुनः संस्कारः ।
 श्वेताश्वे सतशब्दायां गजदानप्रतिग्रहे ।
 'अब्दं तु तन्मुखं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ॥
 ब्रह्मक्लृप्तं चरेद्दाता इतरे पटगर्भतः ।
 कपिलादिसुखीदाने दासीवृद्धपरिग्रहे ॥
 अर्द्धमेकं द्विजं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ।
 पर्वक्लृप्तं ततः प्रोक्तमितरेषां हि पूर्ववत् ॥
 पालिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ।
 वस्त्रासं नाऽवलोकित पर्वक्लृप्तं हि पूर्ववत् ॥
 तुलादिसप्तदानेषु ऋत्विजोद्दोषकानपि ।
 तद्वाः स्नात्वाऽवलोकित फलक्लृप्तसुदाहृतम् ॥

(१) विषयवर्णिते चेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) विषये इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) त्वद् इति चाशौचपुस्तकपाठः ।

मासद्वयमित्थं:

सर्वेषां ऋत्विजां प्रोक्तं सङ्घं अथ्यमादरात् ।

आष्यासङ्कारधेनूनामनड्वाहादिसंपदे ॥

महिषीष्ठागवस्तानां मासमेकं निरन्तरम् ।

ऋत्विजां शतगायत्री दाता धेनुं समाचरेत् ॥

साखिकादानेषु तु चतुर्विंशतिमूर्त्वादिषु दाता षवलोकायेत्
तेन न दोषः ।

गालवः—

चतुर्विंशति मूर्त्वादिदानेषु द्विजवत्सभ ।

दशवतारदानेषु षड्दशार्थादिषु प्रभुः ॥

सुखावलोकने दाहप्रहीत्रोर्न तु दोषभाक् ॥

षड्दशारथरक्षणीनारायणप्रतिभोमामहेश्वरप्रतिमादानेषु क्षत्र्या-
जिनतिलविरहितेषु दाहप्रतिषहीत्रोर्मुखावलोकनं न दोषहेतुः ।

क्षत्र्याजिनतिलदानप्रतिमाप्रतिषहे तु विशेषमाह ।

जायासिः—

दशस्त्रेषु योगेषु बुद्धिमत्सु नृपोत्तमः ।

तिलाजिनप्रदानेषु षष्ठासं नाऽवलोकयेत् ॥

उत्क्रान्तिवैतरिष्णीच तथा प्रतिहृती नृप ।

अक्षप्रतिषहे तात एकाहे भीजने तथा ॥

उपग्रान्तिषु सर्वत्र तथा महिषसंपदे ।

कर्त्ता नाऽवलोकयेद्भिन्नं कायकण्ठसमाचरेत् ॥

वस्त्रासमग्रतो, शिशूनां जनन मूलादयः समुत्ताः तन्मन्त्रयः
उपनयनवाचि तेषु स्त्रीणां प्रथमार्चनं तत्र शान्तयसु उग्राः,
कायकण्ठसचचमाह ।

मरीचिः—

चत्वार्यहानि प्रासाःसुरिकैकं प्रत्यहं व्रती ।
निराहारस्तथा तेषु चतुर्थे तेषु भोजनम् ॥
तदन्ते व्रतिभिर्देया गौरिका चान्द्रभञ्जकम् ।
कायकण्ठमिदं प्रोक्तं मुनिभिस्तस्वदर्शिभिः ॥

जापतिः—

चतुर्ष्वहःसु प्रासाःसुः निवाहारस्तथा पुनः ।
चतुर्थे प्रासभञ्जः स्नात् कायकण्ठमिदं परम् ॥

मरीचिः—

प्रासायं प्रातरारम्भं कृत्वा विप्रो यथाविधिः ।
अभ्यर्च्य विष्णुं गन्धार्थैरविरह्यं गतो यदा ॥
तदा चासं समन्नीयात् विष्णुर्पितमसुं सुधीः ।
प्रचास्य पूर्ववत् सर्वं द्विराचम्य शुचिस्तथा ॥
स्वपेदेवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।
पुनः प्रातः समुत्थाय कृत्वा नियमपूर्वकान् ॥

ततः परं निराहारस्तथा 'शेषाहभोजनम् ।
गोदानं व्रतपूर्वार्धे पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
कायकञ्चमिदं देव द्विजानां पावनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्री कायकञ्चलक्षणम् ।

अथ कायकञ्चप्रत्याम्नायमाह ।

देवसः—

नृच राम प्रवक्ष्यामि कायकञ्चस्य धीमतः ।
प्रत्याम्नायं महापुष्पं नृचतां पापनाशनम् ॥
दश गावः प्रदातव्याः सवत्सा भूषिता नृभिः ।
पयस्विन्यः सुयीलास स्वर्बन्धुगीमहत्तराः ॥
एतस्य कायकञ्चस्य प्रत्याम्नायो मुनीरितः ।

मासवः—

सर्वपापहरस्ताऽस्य कायकञ्चस्य वै नृप ।
प्रत्याम्नाया दश गवां सवत्साः साधुहृत्तयः ॥

(१) चतुर्भु इति श्रौतशेषितदुक्तव्यासः ।

(२) चतुर्भिरिति श्रौतशेषितदुक्तव्यासः ।

(३) इतिनाम् इति शेषितदुक्तव्यासः ।

अलङ्कारयुताः साध्व्यः पयसा परिपूरिताः^१ ।

एतदाचरणेनैव कायकच्छफलं लभेत् ॥

अथः—

कायकच्छस्य सर्वस्य सर्वपापहरस्य च ।

रात्रां प्रतिग्रहीतृणां सर्वपापहरं परम् ॥

ज्ञात्वा पुष्यदिने विप्रः सुसङ्गल्येव पूर्ववत् ।

विप्रानभ्यर्च्य गन्धाद्यैर्दशधेनुः पृथक् पृथक् ॥

दद्यात्प्रत्यान्नायभूताः सर्वपापापनुत्तये ।

एतस्याऽऽचरणे पूर्वं कायकच्छफलं लभेत् ॥

इति हेमाद्रौ कायकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथाऽतिकच्छलक्षणमाह ।

देवतः—

अथाऽतिकच्छं वक्ष्यामि सर्वपापोपशान्तये ।

सर्वकच्छत्रतं नृणां नृणु राम प्रयत्नतः ॥

अतिकच्छस्य माहात्म्यं वर्षितुं केन शक्यते ।

पुरा हि कौशिकी नाम ऋषिर्धर्मपरायणः ॥

(१) परिपूर्ववान् इति शेषितकच्छवाकः ।

वशिष्ठात्मजघात्यासीत् कस्मात् कारणतः प्रभो ।
 तस्य हत्याविनाशार्थं कृच्छ्रमाह प्रजापतिः ॥
 ब्रह्महत्या शुरोर्हत्या भ्रूणहत्या महत्तरा ।
 कन्याहत्या सतीहत्या तथा हत्या महत्यपि ॥
 वीरहत्या धेनुहत्या गजाश्वमहिषीवधः ।
 दृषकाष्ठद्रुमच्छेदः शशारामादिभेदनम् ॥
 तटाककूपकासारभेदनं देववेश्मनाम् ।
 गृहदाहो द्विजक्षेत्रहरणं पापवर्धनम् ॥
 धान्यारामादिदहनं दाहनं महिषीगवाम् ।
 शृङ्गलाङ्गूलविच्छेदस्तथा तेषां विमर्दनम् ॥
 शकचापभुजङ्गानां मौनहंसशुनामपि ।
 कुकुटानाञ्च काकानां हिंसनं सृगमारणम् ॥
 दारुच्छेदः कपाटस्य पापीघानां विभेदनम् ।
 दाहनं वनपर्णानामार्द्राणामिह' भूमिप ॥
 सर्वांसामेव हिंसानामतिकृच्छ्रं विशेषनम् ।
 सर्वकृच्छ्रप्रदञ्चैव सर्वोपद्रवनाशनम् ॥

गालवः—

अतिकृच्छ्रस्य महतः तत्प्रकारमिहोच्यते ।
 अथमात्रान् यवान् शुभ्रान् श्वामाकांस्तण्डुलानपि ॥
 एकैकं द्रव्यमामादाय व्रतादौ पूर्व्ववञ्चरेत् ।

ज्ञानसङ्ख्यादिमित्त्वर्षः—

भागत्रयं तदा कृत्वा तच्छुलान् पूर्वमागतः ।
 व्रतादौ मध्यमदिने व्रतान्ते पारयेत् त्रयम् ॥
 व्रतादौ भक्षयेद्भासं पूर्ववत् व्रतमाचरन् ।
 चतुर्थकाल आयाते प्रक्षात्याऽङ्गानि पूर्ववत् ॥
 स्वपेद्दिवसमीपे तु नारायणपरायणः ।
 ततः प्रभाते विमले सन्ध्यादीन् पूर्ववच्चरित् ॥
 निराहारस्तदा भूत्वा यावत् सायं दिनं ऋतुम् ।
 तत्रैव भक्षयेद्भासं द्वितीयाऽर्धं विश्वचक्षुः ॥
 तत्रापि पूर्ववत् कृत्वा द्वादशे दिवसे शुभम् ।
 तृतीयाऽर्धं तदा भुक्त्वा गौरिका विप्रसात्कृता ॥
 ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।
 अतिकृच्छ्रमिदं सर्व्वसुक्तं मुनिभिरादरात् ॥
 एतस्याऽऽचरणेनैव सर्व्वदोषात् प्रमुच्यते ।

इति इमाद्रौ अतिकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथातिक्रच्छप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

अतिक्रच्छस्य क्रच्छस्य प्रत्यान्नायो मनीषिभिः ।

प्रोक्तः सर्वहितार्थाय सर्वपापप्रणाशनः ॥

सङ्गलीकरणानाञ्च कन्याधेन्यादिविक्रये ।

तिलतण्डुलधान्यानां फलानां रसविक्रये ॥

महापातकभूतानां शोधनं पापनाशनम् ।

प्रत्यान्नायमाह—

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायमिमं राजन् वक्ष्यामि शृणु पार्थिव ।

यदाचरन्मात्रेण अतिक्रच्छफलं लभेत् ॥

दश गावः प्रदातव्या वस्त्राद्यैः समलङ्कृताः ।

साधुवृत्ताः पयस्विन्धो विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥

मनुः—

अतिक्रच्छस्य महतः प्रत्यान्नायं शृणुष्व मे ।

विप्रेभ्यो दशगावस्ताः पूर्येवत् पूजिता अमूः ॥

स्वर्णशुद्धादिभिः सम्यक् भूषयित्वा पृथक् पृथक् ।

शुचिभिश्च प्रदातव्या साधुभ्यो^१ वेदपित्तमैः ॥

(१) विप्रेभ्य इति श्रीतट्टेचित्तडकाकपाठः ।

इदमुक्तेन मार्गेषु कृत्वा कृच्छ्रफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ अतिकृच्छ्रप्रत्याख्यायः ।

अथ उदुम्बरकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य लक्षणं वच्मि तत्त्वतः ।
 कृच्छ्रं महत्तरं भूप सर्वपापहरं परम् ॥
 पितृमातृपरित्यागे सोदराणां हि वालिभान् ।
 भगिनीभागिनियादीन् गर्भिण्यातुरकन्धकाः ॥
 बालाश्च कुलवृद्धाश्च अतिथीनागतान् प्रभो ।
 सामर्थे सर्ववन्धूनां त्यागे दोषो महत्तरः ॥
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति यत्रोपेक्षापरायणः ।
 मातरश्च स्वसारश्च अनाथां गतभर्तृकाम् ॥
 पुत्रीमनाथां विधवां यस्त्वजीत् कारुचं विना ।
 पितृभगिनीं मातृभगिनीमपुत्रां गतभर्तृकाम् ॥
 भवलां यस्त्वजीच्छक्तः^१ स वै नरकमश्नुते ।

(१) परिच्छिन्ना इति वैदित्तपुस्तकवाक्यः ।

महाभारते—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रस्तु खाविरि सा वै न स्त्री स्नातस्थुर्मर्हति ।
 उन्नतं पितरं स्त्रीवं काचं वधिरमेव च ।
 'श्रेयोर्धीं यत्नतोरचेद् अन्नवस्त्रादिभिः सदा ॥

गीतमः—

अरक्षणीयान् यो रचेद् रक्षणीयान् परित्वजेत् ।
 स वै नरकमाप्नोति पशुयोगिषु जायते ॥
 वेद्यादासी तन्मातरस्तत्पुत्राः कुण्डगोलकाः विटगायका-
 शार्वाकास्वरक्षणीयाः, अनाथा गतभर्तृका निष्पुत्रा पित्रव्य
 ष्येष्ठभ्रात्रादयो निष्पुत्रा निर्धनाः काचकुजादयः एते यत्नतो
 रक्षाः, एतेषां परित्वागे दोषः, तन्प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

सामर्थ्यं सति यस्त्वजेदेतान् बन्धुजनान् स्वकान् ।
 काकयोनिं समासाद्य दुःखी भूयात् पुनः पुनः ॥
 मासं पञ्चा पञ्चगव्यं चस्मासं पर्णकाञ्चकत् ।
 वत्सरीदुम्बरं प्रोक्तमतस्मान्द्रायणं परम् ॥

उदुम्बरकाण्डसप्तममाह—

पराशरः—

प्रस्नहयं तच्छुलानां श्लामाकांच यवानपि ।
 दशद्वेधा विभज्यैवं प्रत्यहं पाचयेद्भती ॥

उदुम्बरैः शुष्कपर्णैः पाचयेन्नाग्यदाबभिः ।
 उदुम्बरैश्च पर्णैश्च भाङ्गैः पत्रपुटं सुदा ॥
 तत्र निश्चिप्य तं घासं विष्णवे पूर्व्वमादिशत् ।
 चतुर्थकाल आयाति पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥
 भक्षयेदुत्तमं घासं मौनव्रतपरायणः ।
 पादौ प्रक्षाल्य पाणी च हिराचम्य विधानतः ॥
 सायाह्निकं ततः कृत्वा स्वपेक्षारायणाद्यतः ।
 पुनः प्रभाते विमले द्वितीयं पूर्व्ववचरेत् ॥
 घासपचननियमादिकमित्थं च ॥
 एवं द्वादश घासांश्च द्वादशाहःसु भक्षयेत् ।
 तत्राऽपि गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
 एवमौदुम्बरं कृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरकृच्छ्रसूत्रम् ।

अथ उदुम्बरकृच्छ्रप्रत्याज्ञायमाह ।

देवस्य —

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याज्ञायं परं वृषाम् ।
 यस्याऽऽचरन्मात्रेण सम्पूर्णफलमश्नुते ॥

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायः पुरा राम जामदग्नेन भाषितः ।

मादृहत्याविशुद्धार्थं किमुताऽन्यस्य पापिनः ॥

महाराजविजये—

कृष्णस्यीदुम्बरस्याऽस्य प्रत्यान्नायोमहानयम् ।

सर्वपापविशुद्धार्थं सृष्टवान् पद्मभूः पुरा ॥

चतुर्विंशतिमते—

उदुम्बरस्य कृष्णस्य प्रत्यान्नायं गृणुष्व नः ।

अष्टौ गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सदक्षिणाः ।

हेमगृह्यो रौप्यसुराः कांश्यदोहनसंयुताः ॥

तान्मृच्छः स्वर्णघण्टाः वस्त्राभरणभूषिताः ।

द्विजेभ्यश्च प्रदातव्याः सर्वैलक्ष्मणक्षिताः ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्पूर्णं फलमश्नुते ।

कृष्णाचरणासमर्थस्तु तत्रप्रत्यान्नायकरणे सम्पूर्णकृष्णफल-

माप्नोति ।

इति हेमाद्री उदुम्बरप्रत्यान्नायः ।

अथ पर्वकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवताः—

पर्वकृच्छ्रं द्विजत्रेष्ठाः श्रुत्वन्तु परमं शुभम् ।
 सर्वपापप्रयमनं सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥
 ब्रह्महा चयरोगी स्नात् सुरापी श्वावदन्तकः ।
 स्वर्णस्तेयी तु कुनखी दुश्चर्या गुरतल्पगः ॥
 अन्नहर्ता भवेद् गुणो माकस्तेयी तु दर्दुरः ।
 स्तेयिनी धान्यराशीनां कच्छूतिः सततं द्विजाः ॥
 तास्रस्तेयी दीर्घवृषणः प्रमेही पर्वमैशुनी ।
 गिरोन्नखी स्नानहीनः पित्तवान् व्रपुखीसहा ॥
 नजचर्या नागहन्ता अन्नहन्ता महाव्रधी ॥
 कण्ठभूषणहारी स्नाद् गच्छमासी महान् भुवि ।
 रक्तप्रमेही मनुजो पुष्यवत्सङ्गनागमः ॥
 भगिनीगमनाङ्गमो मधुमखी भवेन्नरः ।
 मातुः सपत्नीं भगिनीं गच्छेत् कामातुरो नरः ॥
 स पापमनुभूयाऽऽद्य रोगी भूयाद्भगन्दरी ।
 स्वसारं यः पुमान् गच्छेज्जायते भूत्रकृच्छ्रवान् ॥
 चेनुहन्ता महापापी अशीरोगी भवेद्भुवि ।
 नोवन्नहनान मर्त्यः स भूयादर्शसो' भुवि ॥

(1) कर्षवान् इति डेषितवृत्तकपाठः ।

शिवनिर्मास्त्रभुक्पापी जायते द्विजवान् सदा ।
 अजीर्णरोगी 'वृठकृद् वृहदाह्नी प्रशूलिमान् ॥
 बन्धोर्भ्रंशज्जाद् दीपाज्जातं खासकासवान् ।
 स्त्रवद्गर्भा भवेत् सा तु बालकं हन्ति या विधैः ॥
 अन्यमालिङ्गते नारी सा वै स्फोटस्त्री भवेत् ।
 सौरं मुष्णाति या नारी तेन हीनाऽन्यजन्नि ॥
 पतिव्रतापहारी च हृष्यन्नरुणरोगवान् ।
 विधवासङ्गजाहोषात् शिखदेयव्रणी भवेत् ॥
 पुष्यस्तेयी वक्रनासः कोशस्तेयी तु 'पाटवान् ।
 गन्धस्तेयी तु दुर्गन्धः कामुकः सन्ततञ्चरी ॥
 विवाहविप्लवज्जन्तुर्जायते कृष्णविन्दुकः ।
 तटाकाराममेदी च सदा दुःखी भवेन्नरः ॥
 इत्येवमादयो दोषाः महानरकदा वृषाम् ।
 एतेषां शोधनार्थाय पर्णकच्छुं समाचरेत् ॥
 महापातकजालानां लघूनास्तु द्विजन्मनाम् ।
 आर्द्राणाञ्चैव शुष्काणां पर्णकच्छुं विशोधनम् ॥

पर्णकच्छुल्लक्षणमाह.—

पराशरः,—

पर्णकच्छुस्व पर्णानि मध्यमनि द्विजोत्तमः ।

द्वादशाहाब्दपर्यन्तं नित्यं शुचिरलङ्कृतः ॥

(१) वृठकृदिति श्रीतर्कसहितपुस्तकपाठः ।

(२) वेदवान् इति तेष्वित्युक्तकपाठः ।

पूर्ववद्विष्णुमभ्यर्च्यं रविरस्तं गतो यदा ।
 त्रिभिः पद्भैः ब्रह्मभूतैः कृत्वाऽथैव पुटत्रयम् ॥
 'त्रिषु वैश्वसु विप्राणां वेदाध्ययनशीलिनाम् ।
 भिक्षापात्रं समानीय त्रिषु पत्रपुटेष्ठिह ॥
 एकं पुटस्थं देवाय विप्रायैकं समर्पयेत् ।
 भवश्रिष्टं तदग्नौयात् हरिनामपरायणः ॥
 स्वपेहेवसमीपे तु सच्चिन्म मनसा हरिम् ।
 ततः प्रभातवेलायां पूर्व्वैवत् सकलं चरेत् ॥
 विप्राय देया गौरिका पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 पर्यङ्कच्छ्रमिदं भूप शोधनं पापकर्मणाम् ॥
 यस्याऽऽचरणमात्रेण चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

इति हेमाद्री पर्यङ्कच्छ्रमचरणम् ।

अथ पर्यङ्कच्छ्रमत्याज्जायमाह ।

देवसः,—

पर्यङ्कच्छ्रम राजर्षे प्रत्याज्जायं वदामि ते ।

पूर्वपापोपशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वकण्डलफलप्रदम् ।
 पञ्च गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सवस्त्रकाः ॥
 हेमशृङ्गोरोप्यखुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
 साधुगीला युवत्यश्च विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 पर्णकण्डलस्य विप्रर्षे प्रत्यान्वायो महत्तरः ।

इति हेमाद्री पर्णकण्डलप्रत्यान्वायः ।

अथ फलकण्डलक्षणमाह ।

देवसः,—

फलकण्डलस्य देवर्षे लक्षणं कथ्यते मया ।
 शृणु ब्रह्ममुने चित्रं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 ये मातृघातिनो लोके ये चाऽपि पितृघातकाः ।
 ये च स्युर्भ्रातृहन्तारस्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ॥
 ये वा गर्भविभेत्तारो ये वा स्युर्गर्दायिनः ।
 ये वा ग्रामादिभेत्तारो ये वा कुटुम्बेदिनः ॥
 येऽपीह पिशुना लोके ये वा स्युस्तेयिनः सदा ।
 ये वाऽऽचारविभेत्तार स्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ।

याश्च नार्थः पतिं त्यक्त्वा रमन्तीऽन्यान् जनान् 'सदा ॥
 तासामपीदं शुद्धार्थं पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा ।
 ब्रह्मस्वहारिणो नित्यं नित्यकर्माविभेदिनः ॥
 पितृश्राद्धविभेत्तारस्तेषामेतद्द्विनिष्कृतिः ।
 उच्छिष्टभोजिनो ये च ये च मिथ्याभिवादिनः ॥
 ये वै कुक्षपहन्तारस्तेषामेतद् विनिष्कृतिः ।
 मद्यपानरता नित्यं 'नैमित्तिकविभेदिनः ॥
 सर्वश्राद्धविभेत्तार स्तेषामेतद्द्विनिष्कृतिः ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥
 कञ्चैतेन महता सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 महान्तः पापकर्माश्च महापापरताः सदा ॥
 एतेन कञ्चराजेन पुनन्ति सततं द्विजाः ।
 फलकञ्चं महापापहारि सम्पत् प्रवर्द्धनम् ॥
 दिने दिने मुनीन्द्राश्च क्तवैतत् शुचिमाप्रयुः ।
 कायशुचिप्रदं कञ्चं सर्वकञ्चफलप्रदम् ॥
 सर्वपापहरं पुष्टं फलकञ्चं महत्तरम् ।

फलकञ्चलक्षणमाह—

देवलः—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूयात् पूर्ववत् शुचिहेतवे ।
 तावज्जपन् सदा तिष्ठेद् यावदस्तं गतीरं...

(१) बहि रति वेचितपुस्तकपाठः ।

(२) नित्यकर्मा रति श्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

तावन्नती खिरमनाः नित्यकर्म्म समापयेत् ।
 कदलीफलमेकञ्च विण्णवे तन्निवेदयेत् ॥
 तदेव भक्षयेत् पूर्वं तन्नती मीनपूर्वकम् ।
 एकैकं बीजसम्पूर्णं भक्षयेच्च फलत्रयम् ॥

चूतफलैर्विना—

एवं द्वादशरात्राणि स्वपिचारायणाग्रतः ।
 गौर्देया विप्रवर्ष्याय ब्रह्मकूर्चं पिबेत्ततः ॥
 फलकण्डमिदं सर्वं कथितं ब्रह्मणोदितम् ।
 कण्डस्यैतस्य माहात्म्यान् नमस्कृतेव महत्तमम् ॥

इति हेमाद्री फलकण्डप्रत्यख्यम् ।

अथ फलकण्डप्रत्याख्यायमाह ।

देवल—

कण्डस्य तस्य सुनयः प्रत्याख्यायं महोत्तमम् ।
 शृणुन्तु सर्वपापघ्नं सर्वश्रेयःप्रदं नृषाम् ॥
 पुरा हि गालवी नाम ब्रह्महत्याभयातुरः ।
 विष्णुं शरचमापिदे सर्वलोकहितैषिणम् ॥

अगुपाग्नोऽस्मि भगवन् त्वया लोकहितैषिणा ।
 रक्ष मां देवदेवेश त्वदङ्घ्रिशरणागतम् ॥
 ब्रह्महत्यादिपापानां स्मरणं नाशहेतुकम् ।
 अतस्तत्पादयुगलं द्रुष्यामि पुरुषोत्तम ॥
 विप्रहत्या महत्वस्मिन् मयि दुर्निदया प्रभो ।
 नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥
 नास्ति मोहसमः पाशो न देवं केशवात्परम् ।

विष्णुः--

नास्ति क्रोधसमोमृत्युर्नास्ति क्रीर्त्तिसमं भयम् ।
 नास्ति क्रीर्त्तिसमं सौख्यं तपो नाऽनशनात्परम् ॥
 प्रत्यहं त्रिषवण्मन्त्रं कृत्वा मां मनसि स्मरन् ।
 फलकण्ठं तदा कर्तुं शक्यो यदि गालव ॥
 प्रत्याम्नायमिदं कृत्वा शुद्धो भवति पातकात् ।
 गास्तिस्त्रः साधुसंयुक्तं धूपदीपनिवेदनैः ॥
 परिक्रम्य नमस्कृत्य सवत्साः पयसाऽऽवृताः ।
 यो दद्याद् विप्रवर्षाय प्रत्याम्नायफलप्रदम् ॥
 सम्पूर्वफलकण्ठस्त्रं शक्यं लभते फलम् ।

नरः--

एवं कुरु त्वं विप्रर्षे पूतो भवसि तत्त्वज्ञात् ।
 इत्यान्नतस्तदा तेन प्रत्याम्नायं तदा शरीत् ॥

शुद्धिमाप्नोति महतीं योगिनामपि दुर्लभाम् ।

इति हेमाद्रौ फलकृच्छ्रप्रत्याख्यायः ।

अथ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः--

कृच्छ्रं माहेश्वरं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
पुरा कन्दर्पदहने महान् दोषो भवत्यथ ॥
तद्दोषपरिहारार्थं ब्रह्माणं पर्यपृच्छत ।
पञ्चवाणस्य दहनान् महान् दोषो मयि स्थितः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं निष्कृतिर्देव कथ्यताम् ।

ब्रह्मा,—

सर्वदोषप्रशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्वपुण्यप्रदं नृणां सर्वज्ञानफलं महत् ॥
प्रातःस्नात्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।
शुद्धवस्त्रमलं धृत्वा कृत्वा पुष्पादिकं सुदा ॥
निम्बकर्म समाप्याऽऽदी सहस्रं पूर्ववचरेत् ।
तावन्कारायणं कृत्वा पूर्ववत्पापमोचनम् ॥

यदा मन्दायते भानुस्तदा कापालमुद्वहन् ।
 श्रीत्रियान्णाञ्च विप्राणां गृहेषु त्रिषु संख्यया ॥
 शाकं भिक्षेत् फलं वाऽपि यथासम्भवमादरात् ।
 आनयित्वाऽथ देवाय समर्प्य विधिपूर्वकम् ॥
 भक्षयेत्तानि सर्वाणि वाग्यतोऽन्नमकुक्षयन् ।
 हस्तौ पादौ तु प्रक्षाल्य हिराचम्य शुचिस्ततः ॥
 सायकाले स्वपिहेवसमीपे नियतोवसन् ।
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववत् सर्व्वमाचरेत् ॥
 गौरिका द्विजवर्याय देया कर्म्मफलाप्तये ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् कृच्छ्रं माहेश्वरखिदम् ॥
 कुरु त्वमेवं भगवन् सर्व्वदोषोपशान्तये ।
 एवं श्रुत्वा तदा देवी महेशानस्तदाकरोत् ॥
 एतस्याऽऽचारणेनैव द्विजः पापात् प्रमुञ्चते ।

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः,—

माहेश्वरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायं शृणुष्व मे ।
 सर्वपापोपशमनं सर्वकृच्छ्रफलप्रदम् ॥
 ब्रह्महत्यादिदमनं सर्वग्रहनिवारणम् ।
 तुलाप्रतिग्रहीतृणां पापनाशनमेव च^१ ॥
 सभ्यादिनित्यकर्माणि परित्यक्तानि सूरिभिः ।
 तेषां विशोधने दक्षं सर्वपापहरं नृणाम् ॥
 गावो देया द्विजातिभ्यः स्वर्चिता वस्त्रभूषणैः ।
 हेमघण्टादिभिः शुभ्रैरलङ्कारैरलङ्कृताः ॥
 स्वर्णशृङ्गो रौप्यसुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
 रुद्रसंख्याः सवत्सास पयस्त्रिभ्यः पृथक् पृथक् ॥
 प्रत्यान्नाये च धेनूनां रुद्रसंख्याः महत्तराः ।
 रुद्रकृच्छ्रफलप्राप्तेः सर्वपापापनक्षये ॥
 एवं कुर्व्याद् द्विजोयसु प्रत्यान्नायं यथार्हतः ।
 तस्य सम्पूर्णकृच्छ्रस्य फलं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

(१) नाशनशेद च इति केषितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतनेषितपुस्तकपाठः ।

अथ ब्रह्मलक्षणमाह ।

देवसः,—

मृगध्वसृषयः सर्वे ब्रह्मलक्षणस्य लक्षणम् ।
 दुरन्तेनैव यत्पापं यत्पापं दुष्प्रतिग्रहे ॥
 अपेयपाने यत्पापं यत्पापं दुष्टभोजने ।
 वान्तपानेषु च यत्पापं यत्पापं शूद्रभोजने ॥
 सन्नासिनो मठपतेर्भोजने यद्भवेन् नृषाम् ।
 यत्पापं रजकस्याऽन्ने यत्पापं वृषलभोजने ॥
 यत्पापं पुष्यवत्यन्ने यत्पापं विधवाकृते ।
 भ्रमन्त्रके पैटकास्त्रे तथा नारायणे वली ॥
 चीले च पैटके चैव दीक्षितस्यैव भोजने ।
 दम्पत्योर्यदनूच्छिष्टं तथा सन्नासिनो द्विजाः ॥
 प्रेतसंस्थितवीथ्यायां यदान्नभोजने नृप ॥
 सूतकहितये चैव तथा दुष्प्रतिभोजने ।
 तथैव दुष्टसन्धाने तथा क्रीतान्नभोजने ॥
 यत् पापं पर्युषे चैव तथाऽन्त्रस्य च भोजने ।
 यत् पापं पूतिगन्धे च यत् पापं क्रूरभोजने ॥
 यत् पापममृते प्रोक्तमीपासनविसर्जने ।
 एवमादीनि पापानि लघूनि च महाग्नि च ॥
 शुष्काश्छाद्ग्रीणि पापानि मनोवाकायकर्माभिः
 सर्वेषां परिनाशाय ब्रह्मलक्षणं प्रकल्पितम् ॥

तत्स्वरूपमाह-

मार्कण्डेयः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।
 सम्याद्य पूर्व्यमानेन प्रत्यहं शुचिपूर्व्यकम् ॥
 द्वादशाहं चरित् कृच्छ्रं पूर्व्यवत् स्नानमादितः ।
 प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यकर्म समाप्य च ॥
 देवागारे तथा गोष्ठे पञ्चगव्यं पिवेद् व्रती ।
 गोमूत्रं माषकाण्ड्यै गोमयस्य तु षोडश ॥
 क्षीरं माषाष्टकं त्रयं दधि माषत्रयं यथा ।
 घृतं माषत्रयं प्रोक्तं तथा कुशजलं सुने ॥
 तत्तन्मन्त्रेण संयोज्य तत्तन्मन्त्रेण हावयेत् ।
 होमशेषं पिवेत् पश्चाद् रवौ मध्याह्ने सति ॥
 चासायं मनसा विष्णुं स्मरन् सर्वेश्वरं विभुम् ।
 स्वपिह्वेवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्जितः ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्यवद्भूतमाचरेत् ।
 एवं द्वादशरात्राणि चरेद्भूतमनुत्तमम् ॥
 महापापश्चोपपापं यथात् पापमनुत्तमम् ।
 तत्सर्वं विलयं याति हिमविन्दुरिवातपे ॥

इति हिमाश्री ब्रह्मकण्डलचषम् ।

अथ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

शृणु ब्रह्मसुने चित्रं प्रत्यान्नायं प्रजापतेः ।
 यत् कृत्वा सुच्यते णपैः महन्निरुपपातकैः ॥
 आचरेद्ब्रह्मकृच्छ्राख्यं महापातकशोधनम् ।
 असमर्थः प्रकुर्वीत प्रत्यान्नायं फलाप्तये ॥
 प्रत्यान्नायान् महाकृच्छ्रफलमाप्नोति मानवः ।
 षष्टी गावः प्रदातव्याः स्वर्षशृङ्गः पयोन्विताः^१ ॥
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च पूर्व्ववत् स्वर्षभूषिताः ।
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च प्रदेयास्ताः पृथक् पृथक् ॥
 पयस्त्रिग्व्यः शीलवत्सः सर्व्वदोषविसुक्तये ।

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायं तदा कुर्व्वीद् यद्यशक्तः प्रजापतेः ।
 षष्टगावः प्रदातव्याः स्वर्षशृङ्गः पयोन्विताः ॥
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च सर्व्वकृच्छ्रफलाप्तये ।
 एवं कृत्वा द्विजः सम्यक् फलमाप्नोति क्षरक्षतः ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

(१) पयस्त्रिग्वीरिति श्रीतर्कसिद्धिप्रकाशपाठः ।

अथ धान्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवस—

धान्यकृच्छ्रस्वरूपस्य लक्षणं प्रवदामि वः ।

सर्वेषामेव कृच्छ्राणामशक्तो धान्यमाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

तप्तादिसर्वं कृच्छ्राणां कर्तुं यदि न वे' प्रभुः ।

धान्यकृच्छ्रं तदा कुर्याद् यद्यत्कृच्छ्रं यद्योदितम् ॥

खारीधान्यस्य महतः पञ्चधा भागमाचरेत् ।

कृच्छ्रस्यैकस्य यो भागः तत् कृच्छ्रं धान्यमीरितम् ॥

तद्द्वान्धं भागशो दद्यात् तत्कृच्छ्रं सुनिभिः क्षुत्तम् ।

तत्कृच्छ्रमाचरेद्द्विप्रः सम्पूर्वं फलमश्रुते ॥

धान्यराशौ' महाराज कृच्छ्रं पापविसृक्तये ।

मरीचिः—

खारीधानस्य पञ्चांशं धान्यकृच्छ्रमुदाहृतम् ।

अतो न्यूनं न कर्त्तव्यं अन्यथा दानमीरितम् ॥

कौशाचिः—

पञ्चमांशोदानकृच्छ्रं खारीधान्यस्य भूयसः ।

अन्यथा धान्यदानं स्वात् कृच्छ्रशब्दे न पुस्त्यभाक् ॥

(१) कृच्छ्रान् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) शब्दे षष्ठे इति शेषितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

सम्पूर्णं धान्यकण्डूस्य पञ्चमांशो निगद्यते ।

तेन हीनं धान्यकण्डूं न कण्डूफलमश्रुते ॥

कण्डूस्यैतस्य विप्रर्षे प्रत्यान्नायो न विद्यते ।

स्वर्णकण्डूस्य धान्यस्य समर्घस्य महात्मनः ॥

प्रत्यान्नायो न गदितो मुनिभिर्घर्ष्यवत्सलैः ।

धान्यशब्दोब्रीह्यिपरएव सर्व्यकण्डूणां केचित् श्यामाका इति
वदन्ति, केचिन्नीवारा इति ।

मनुः—

नीदारा ब्रीहयो धान्यं श्यामाका कण्डूसाधनम् ।

न धान्यान्तरमस्तीह प्रभूतं कण्डूसाधनम् ॥

इति हेमाद्रौ धान्यकण्डूलक्षणम् ।

अथ सुवर्णकण्डूलक्षणमाह ।

देवलः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां सुनीम्बराः ।

तुखादिष्विह दानेषु प्रहीतृषां विप्रोधनम् ॥

स्वर्णकच्छं ब्रह्ममयं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।
पुरा हि जाह्नवीतीरे ऋषिभ्यः पापनाशनम् ॥
महाप्रभोर्वराहः स्वात् तदर्धं मध्यमस्य च ।
तदर्धमितरेषाञ्च ततो न्यूनं न कारयेत् ॥
ततो न्यूनं सुवर्णदानमात्रम् । तत्र न कच्छग्रयोः ।

मरीचिः—

वराहस्य तदर्धञ्च तदर्धं कच्छमीरितम् ।
ततो न्यूनं दानमात्रं कच्छग्रयो न गम्यते ॥
वराहादिप्रमाणम्—

मार्कण्डेयपुराणे—

गवाक्षान्तर्गतो यस्य रस्मिना सम्प्रदृश्यते ।
परब्रह्मस्वरूपं तत् त्रसरीणुददाहृतः ॥
त्रसरीणुदृष्टकं लिप्सा तन्नयं यव उच्यते ।
तन्नयं गुञ्जमात्रं स्वाद् रक्तं वा श्वेतमेव वा ॥
पञ्चगुञ्जलकोमाषः रूपकं तदुदाहृतम् ।
रूपकाणां नवानान्तु वराह इति संज्ञितम् ॥
स्वर्णकच्छं वराहः स्वात् तत् समर्धस्य पावनम् ।
प्रभुमात्रे तदर्धं स्वाद् इतरेषां तदर्धतः ॥
ततो न्यूनं न कच्छं स्वात् सर्वदानेषु सर्वदा ।
सुवर्णकच्छाघरणे महापातकनाशनम् ॥
तुलादिसंश्रुतृषां त्वागादिरहितानां चतुर्भागः प्रायः वृत्ते

कालपुरुषादिप्रतिग्रहीतृणां तत्तदुक्तसुवर्णकञ्चाचरणेन तत्तत्-
पापक्षयो भवति ।

तदेवाह,—

मार्कण्डेयः,—

प्रमादाद् ब्रह्महन्तृणामितरेषां प्रभूयसाम् ।
प्रायश्चित्तैरशुभानां स्वर्णकञ्चमितीरितम् ॥
तुलादिसंघहीतृणां रक्षितानां विशुद्धिभिः ।
प्रायश्चित्तमिदं कञ्चं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ।
स्वर्णं ब्रह्ममयं प्रोक्तं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
सुवर्णकञ्चाचरणे किमसाध्यं शरीरिणाम् ॥

गौतमः—

रहस्य कृत-विप्रादि-इत्यायां ऋणु पार्थिव ।
अयुतं स्वर्णकञ्चाणां दाने शुद्धिरवाप्यते ॥
रहस्यकृतमात्रादिगमने मुनिभिः स्मृतम् ।
चत्वार्ययुतकञ्चाणां सुवर्णानां मुनीश्वराः ॥
आचारात् शुद्धिमाप्नोति अन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतमद्यादिपायिनः परमर्षिभिः ॥
अयुतं पूर्ववद्विष्टमन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतब्रह्मस्त्रोयिनः पापकर्षणः ॥
अयुतं पूर्ववत् त्रेयं अन्यथा मरणान्तिकम् ।

विश्वचक्रस्य संघाही विपिने ब्रह्मराक्षसः ।

पञ्चायुतेः 'स्वर्णकच्छैः शुद्धिमान् भवति क्षिती ॥

कल्पलताप्रतिघाही कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत् कुर्यात् ।

सप्तसागरसंघाही घोरो भवति राक्षसः ।

तां निष्कृतिं पराकृत्य महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

षष्टिकच्छैरयुतपूर्वैः शुद्धिर्भवति संग्रहात् ।

महाभूतघटे चर्मधेनौ विप्र प्रतिग्रहे ॥

अयुतं पर्वकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।

पूर्वैर्विपिने राजन् घोरो भवति राक्षसः ॥

तस्य पापविशुद्धार्थमयुतं कच्छमाचरेत् ।

कालपुरुषे कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ॥

राशिचक्रे द्विजः शुद्धैर् द्वायुतं कच्छमाचरेत् ।

कोटिहोमे लक्षहोमे पापपुरुषसंग्रहे ॥

अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् अन्यथा वै न निष्कृतिः ।

श्वेताश्वे नृत्तशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ॥

अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।

षाट्कक्षाजिने चैव सप्तशैलप्रतिग्रहे ॥

कच्छं सहस्रं तत्कुर्यात् तस्माद्दीघात् प्रमुञ्चते ।

कपिलाद्विसुखीदाने दासीगृहपरिग्रहे ॥

(१) पर्वकच्छैरिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्याद् इति क्रौतुकेनितपुस्तकपाठः ।

सहस्रं पूर्व्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंग्रहः ।
 भ्रातृकृते तैलघटे महापुरुषभोजने ॥
 पञ्चकृच्छ्रगतं कृत्वा पापात् तस्माद् विसुच्यते ।
 तुलादिषमदानेषु ऋत्विजोहोतृका अपि ॥
 तेषां विशुद्धिर्भूपाल हाःस्त्रैः सह मुनीश्वरैः ।
 सहस्रं स्वर्णकृच्छ्रं प्रोक्तं लोकानुसन्धया ॥
 भ्राज्यालङ्कारधेनूनामनङ्गाहादिसंग्रहे ।
 महिषीच्छागवस्तानां शतं कृच्छ्रं विशोधनम् ॥
 अन्येषु दुष्टदानेषु दुष्टशान्तिषु सर्व्वदा ।
 उत्क्रान्तिवैतरण्योश्च-शतकृच्छ्रमुदीरितम् ॥
 एकाहादिषु भोक्तृणां शूद्रसत्रानुवर्तिनाम् ।
 दशकृच्छ्रं 'तु स्वर्णार्थं मुनिभिः शुद्धिरीरिता' ॥

चाण्डालाङ्गनादिगमने यत् यत् प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं उक्तं सर्व्वेषां
 तत्तत्प्रापिनां तदाचरणसमर्थानां पुनः संस्कारपूर्व्वकं कियम् । यस्य
 यस्य 'पापस्य यावन्ति कृच्छ्राणि निर्व्विशेषानि उक्तानि तावन्ति
 स्वर्णकृच्छ्राणि कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः वा । सर्व्वेषां पूर्व्वोक्तानां कृच्छ्राणां
 प्रत्याम्नायोऽस्ति पण्यकृच्छ्रं धान्यकृच्छ्रयोः प्रत्याम्नायोनाऽस्ति उत्तम-
 मधमाधमाधिकारितया स्वर्णकृच्छ्रं प्रकल्पनीयं अत्र न प्रत्याम्नायः
 न रूपकादिद्वयं परिपूर्णे योजनीयम् । तदाऽऽह—

(१) सुवर्णार्थमिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(२) ईदृशमिति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(३) कृच्छ्रस्य इति चेन्नित्युक्तकपाठः ।

मनुः—

उभयोः कृच्छ्रयोस्तात प्रत्यान्वायो न विद्यते ।
सम्यूर्णकृच्छ्रमेवाऽत्र कर्त्तव्यं तारतम्यत इति ॥

इति हेमाद्रौ चान्द्रायणप्राजापत्यकृच्छ्रादिकक्षेत्रम् ।

अथ कदलीविवाहप्रकारः ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लीवसुखसं कुञ्जं काशं राजाऽर्हितम् ।
अपन्नारं परित्यज्य विवहेत' न दोषभाक् ॥

कात्यायनः—

काशं राजार्हितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।
अपन्नारं विवाह्याऽऽशु कदल्या शुभहृदये ।
तदनुत्नामवाप्याऽथ विवहेत 'न दोषभाक् ॥

जातूकर्षः—

काशं राजान्वितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।

(१) विवाहे न च दोषभाक् इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) विवाहे न च दोषभाक् इति शेषितपुस्तके पाठः ।

अपस्मारं पूर्वजातं कदल्या तु विवाहयेत् ।

पश्चानुज्ञया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ॥

विवाहयन्नान्दोलिकारोहणे एवं वेदितव्यम् ।

कदल्या-विवाहप्रकारस्तु—

मार्कण्डेयः—

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

वैशाखे ज्येष्ठमासे वा विवाहं रश्मया समम् ॥

प्रशंसन्ति सुनिश्चिन्ताः पुत्रपौत्रफलप्रदम् ।

विवाहः शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ॥

'रात्रावपि दिवा 'वाऽपि प्रशस्तः शुभकर्म्मणि ।

ज्येष्ठं क्लीषादिषु वरं प्रातरभ्यर्च्य स्नापयेत् ॥

गन्धपुष्पादिभिः सम्यग् भक्षणं प्रयत्नतः ।

सुवासिनीभिर्गीतानि शृण्वन्तारामसन्निधौ ॥

गत्वा च कदलीमूलं पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

नाद्यात् कालं तथा कुर्यात् यथावर्षं यथाविधि ॥

उन्नतकाण्ठापापिष्ठान् कदल्या परिणयेन्मुदा

इति सङ्कल्पय मनसा "वृहत्सामे"ति मन्त्रतः ॥

कदल्यां कङ्कणं बद्ध्वा "विष्णोत्वा" इति मन्त्रतः ।

"विष्णोत्वा" इति पुमान् पठेत्, वृहत्सामेति कदलीकङ्कणधारणे

"परित्वागी"रिति मन्त्रेण कदल्या वस्त्रवन्धनम् ।

(१) दिवसेपि इति वेदितव्यकथाः ।

(२) राजन् इति वेदितव्यकथाः ।

आशामानतिमन्त्रेण ? योक्तं दर्भमपां दरम् ।
 बद्धा स्वर्णमयं मास्यं "तनुते"ति च मन्त्रतः ॥
 बद्धा काश्यमयं पात्रं तण्डुलैरञ्जतेः शुभैः ।
 स्वहस्ताभ्यां वरो धृत्वा वृक्षस्योपरि विन्यसेत् ॥
 एवं त्रिवारं कृत्वा च वृक्षमूल उपाविशेत् ।
 लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य आण्यभागान्तमाचरेत् ॥

वनस्थतिभ्य इत्यनुवाकोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा स्वाहाकारानुक्त्वा
 आण्यवाहुतीर्हुत्वा जयादिब्रह्मविसर्जनान्ते ।

वरमग्निं परिक्रम्य उपासनमथाऽऽचरेत् ।
 लौकिकाचारसम्पन्नः कदलीं तां परित्यजेत् ॥
 ताम्बूलादिकमासाद्य पूर्व्ववद् गृहमाविशेत् ।
 स गृहस्थो न सन्देहः शुभकर्मपरायणः ॥
 परिवेक्षादिदोषोऽत्र न भवेद्दे कदाचन ।
 यज्ञं वाऽथ विवाहं वा राज्यं वा पालयेत्तदा ॥
 उभयोर्वृद्धिरेवं स्यात् परिवेक्षादि ह्यीयते ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति ॥
 तत्कुलं नरकं भूयात् सा नारी नरकाय वै ।
 युगान्ते तु न शुक्तिः स्याद् अपुत्रस्य यथागतौ ॥

इति हेमाद्रौ पतितादीनां कदलीविवाहः ।

अथ दुर्मृतानां नृणां वर्थाच्याणां परलीकक्रमकाले
कर्त्तव्यं नारायणबलिप्रकारमाह ।

देवसः,—

विषाम्निजलपाषाणैर्दुर्मृतस्य प्रमादतः ।

कर्मादौ देहशुद्धार्थं नारायणबलिं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

द्वंद्वभिर्नखिभिर्वाऽपि श्राद्धभिर्यदि देवतः ।

वृक्षैर्जलेषु पाषाणैर्देवतेर्यः प्रमीयते ॥

तस्येव देहशुद्धार्थं कर्मादौ लोककाङ्क्षया ।

नारायणबलिं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ॥

पराशरः—

दुर्मृतस्य विषाद्यैर्वा चीरेः खड्गैर्मृगादिभिः ।

कर्मादौ लोकसाध्यार्थं नारायणबलिं चरेत् ॥

नारायणो जगत्कर्त्ता सर्वपापापघ्ना नृणां ।

दुर्मृतानां विशेषेण महापापप्रणाशनः ॥

भरीचिः—

दुर्मृतस्य खरोद्गैश्च पशुभिर्वृक्षपातनेः ।

जलैः पाषाणसुद्धैर्बनमध्ये प्रमादतः ॥

कर्मादौ लोकमन्विष्यन् नारायणबलिं चरेत् ।

तत्रकारमाह—

देवलः - -

कर्मादौ पूर्वदिवसे मृतस्येह हिजम्बनः ।
 प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तमानतः ॥
 आह्वय विप्रानेकान्ते चतुर्विंशतिमादरात् ।
 तटर्षं वा तटर्षं वा सम्पाद्य श्रुतिपारगान् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैरामं वा स्वर्णमेव वा ।
 करिष्येऽहं मृतस्याऽस्य बलिं नारायणात्मकम् ॥
 इत्युक्त्वा तान् नमस्कृत्य उपवेश्य सुखासने ।
 लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य विधानतः ॥
 शुवणाज्यं समादाय व्याहृतीरुच्चरंस्ततः ।
 पृथक् पृथक् तदा हुत्वा संख्यामेकां समुहञ्चन् ॥
 व्याहृतीनां त्रयं हुत्वा पृथग्भौ विधानतः ।
 संख्यामेकां 'तथा कृत्वा अष्टोत्तरशतं क्रमात् ।
 हुत्वैवं' विधिवद्विप्रो ह्यमशेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणान् समलङ्कृत्य पूर्वोक्तेन विधानतः ।
 चतुर्विंशतिनामानि केशवादीनि वै जपेत् ॥

चतुर्विंशति विप्रपदे प्रत्येकं नियोजयेत् द्वादशब्राह्मणपक्षे प्रत्येकं
 नामद्वयं नियोजयेत् । जपेत् जापयेदिति ।

(१) बन्धा इति चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) दूषयति क्रोतचिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रमादिति चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तच्छुलाश्वेवमुद्राक माषाः शाकघृतं दधि ।
 ताम्बूलं दक्षिणां चैवं विप्रेभ्यः परिकल्पयेत् ॥
 नाऽन्वेन तोषयेद्विप्रान् अधिकारो न दृश्यते ।
 'यावत् सपिण्डकं न स्याद् दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ॥
 न तावदन्नं कर्त्तव्यं विप्रैरध्यात्मवेदिभिः ।
 'तावद् विप्रैर्न भोक्तव्यं यदि भुङ्क्ते स पातकी ॥
 जातकर्म्मणि विप्रस्य दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ।
 नारायणबली चैव नाऽन्नञ्चार्त्तं समाचरेत् ॥
 हिरण्येनैव 'धान्यैर्वा कुर्यात् त्राहं विधानतः ।
 अन्नेन कारयेद्यसु स चाण्डालसमो भवेत् ॥

दुर्मृतानां द्विजन्मनां परलोकहितार्थं कर्म्मोदो आमेन हिरण्येन
 वा नारायणबलिं करिष्यामीति सङ्कल्प्य लौकिकाग्नी घृतं न
 व्याहृतिभिः प्रत्येकं हुत्वा एकैकां संख्यामुद्दहन् अष्टोत्तरशतं हुत्वा
 ब्राह्मणानभ्यर्च्य यथासम्भवं यथासंख्यं तोषयित्वा नारायणबलिं
 कृत्वा पारलौकिकक्रियां कुर्यात् ।

इति दुर्मृतानां कर्म्मोदो नारायणबलिविधिः समाप्तः ।

(१) बघा इति चेद्विद्वत्प्रकाशपाठः ।

(२) तथा इति चेद्विद्वत्प्रकाशपाठः ।

(३) धान्यैर्वा इति चेद्विद्वत्प्रकाशपाठः ।

अथ वैष्णवश्राद्धमाह ।

देवलः,—

यागादी च तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।
श्राद्धं कुर्याद्द्वेषणवाह्यं सर्व्वदोषोपशान्तिदम् ॥

गौतमः—

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु जीवत्स्वपि तुलासु च ।
तत्कर्त्ता वैष्णवश्राद्धं कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

पराशरः—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु तुलादिषु महत्स्वपि ।
यः कुर्याद्द्वेषणवश्राद्धं स तत्कर्मफलं लभेत ॥
सर्व्वत्र व्यापको विष्णुः प्रायश्चित्तेषु कर्मसु
विष्णुर्पितेषु पुण्येषु तदानन्धाय कल्पते ॥

हरिवंशे—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
श्रादी मध्ये तथाचाऽन्ते हरिः सर्व्वत्र गीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्धनेकशः ।
स्त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा 'राजते विष्णुरव्ययः ॥

अतः सर्व्वत्र विष्णुरहितानि कर्म्मणि न फलन्ति ।

(१) राजते इत्याद्यर्थं वेदितपुस्तके न दृश्यते ।

सङ्कल्पानन्तरं वाऽपि जपनान्तरं च यः ।

कुर्वीष्टे वैष्णवश्राद्धं तदानन्त्याय कल्पते ॥

जीवन्तु पितृणादिषु प्रायश्चित्ते तु प्रायश्चित्तानन्तरं पूर्वशाला
होमानन्तरं आग्नेयं द्विरक्ष्येन वा विष्णुभक्तमेकं पश्चोपचारैरभ्यर्च्य
विष्णुप्रीतये आमं द्विरक्ष्यं वा दद्यात् ।

मनुरपि,—

भोजनं दृष्टिपर्यन्तं आमं द्विगुणमाचरेत् ।

द्विरक्ष्यं द्विगुणं प्रोक्तं सर्वकर्म्मस्वयं विधिः ॥

विप्रे विष्णुर्पिते तुष्टे सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ।

तासु तुष्टासु राजेन्द्र तत्तत् कर्म्म शुभं भवेत् ॥

अतः प्रायश्चित्तेषु वैष्णवश्राद्धं अवश्यं प्रायश्चित्तिभिः कर्म्मव्यं
नाऽन्यथा फलमाप्नोति ।

इति हेमाद्री वैष्णवश्राद्धविधानम् ।

—

अथ नान्दीश्राद्धप्रकारमाह ।

देवसः,—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ।

विवाहादिषु सर्वेषु नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

विवाहादिषु संस्कारकर्म्मसु ।

नान्दीश्राद्धं तदा कुर्यात् सर्व्वकर्म्माभिहृष्टये ।

मरीचिः—

प्रायश्चित्ते विवाहादौ तुलादानादिकर्म्मसु ।

पूर्व्वेद्युर्वा तदानीं वा नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः—

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु तुलादानादिकर्म्मसु ।

महोत्सवेषु सर्व्वेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ॥

विवाहादिषु सर्व्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ।

पूर्व्वेद्युर्वा तदानीं वा शुभकर्म्मफलमाप्तये ॥

अग्नेनाऽऽग्नेन वा राजन् द्विरस्थेन यथाविधि ।

द्वादश ब्राह्मणान् भोज्य अष्टौ वा ये तु सात्त्विकाः ।

पितृनुद्दिश्य यत्नेन सूपापूपाज्यपायसैः ॥

तत्र पितरः—

गारुडपुराणे—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामहीचैव तथैव प्रपितामही ः

मातामहाः सपत्नीकाः पृथग् पृथगनुव्रताः ।

विश्वेदेवाः सत्यवत्सू मूर्त्तास्तु पितरस्त्रयः ।

ततः परममूर्त्ताः स्युर्नाऽऽगच्छन्तीह कर्म्मणि ॥

द्वादश एव मूर्त्ताः ततः परममूर्त्ताः ये ये पितरः श्राद्धेषु भोक्तार-

स्तेषु मूर्त्तसंज्ञाः ये ये पितरः श्राद्धेषु न भक्षते ते अमूर्त्ताः ।

तदाऽऽह—

गालवः—

पित्रादिपितरो मूर्त्ता स्त्रयस्त्रैतेषु पुण्यदाः ।

अतः परममूर्त्ताः स्युः स्मरणात् पापहारिणः ॥

अतः सर्वत्र वृद्धिकर्म्मसु नान्दीश्राद्धं कर्त्तव्यम् । प्रायश्चित्तान्यपि
वृद्धिकर्म्मणि ।

तदाऽऽह—

गीतमः—

प्रायश्चित्तं विवाहादि व्रतदानं तुलादिकम् ।

दूरयात्रासु सर्वत्र नान्दीश्राद्धं प्रशस्यते ॥

अतस्तदवश्यकरणोयत्वादत्रापि कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्री नान्दीश्राद्धविधिः ।

वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमादानमाह—

वराहपुराणे—

इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वसम्पत्तदं नृणां पुत्रदं पुत्रकामिनाम् ॥

भाषादे मासि शुक्ले तु द्वादश्यां पूर्वर्षमादिने ।
 व्यतीपाते च संक्रान्ती दद्याद्दानमनुत्तमम् ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां पुण्यवर्धनम् ।
 'राकायां प्रातरुत्याय स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि ॥
 नित्यकर्मादि निर्वर्त्य स्वगृहे देवतागृहे ।
 गोमयेन विलय्याऽथ रङ्गवस्त्राद्यलङ्कृतम् ॥
 तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं रचयित्वा सुशोभनम् ।
 तत्र निक्षिप्य धान्यञ्च तण्डुलान् पूर्वसंख्यया ।
 भ्रमन्त्वं स्थापयेत्तत्र दशाष्टदलसंयुतम् ।
 तण्डुलैः पूरयित्वा तु तत्र पद्मं लिखेत् पुनः ॥
 वस्त्रेण वेष्टयेत्कांशं तत्र देवी प्रपूजयेत् ।
 पलद्वयेन स्वर्णेन तदर्धेन विचक्षणः ॥
 रामं श्यामं विशालाक्षं सर्वभाभरणभूषितम् ।
 सिंहासने समाविश्य ध्यायन्तं सुद्रया सह ॥
 तेनैव स्वर्णमानेन लक्षणं कारयेत्तथा ।
 तिष्ठन्तमङ्गलिं बद्ध्वा कचे चापद्वयं मुदा ॥
 वसन्तं वामपार्श्वे तु निर्मलं नियतेन्द्रियम् ।
 एवं कृत्वोभयौ देवी क्षीरस्नानं समाचरेत् ॥
 निक्षिपेत् पत्रमध्ये तु पूजयेद्दुपचारकैः ।
 राम राम महावाही कौशल्यागर्भसम्भव ॥

पूजामिमां प्रगृह्णाऽऽशु^१ मेऽभीष्टफलदो भवः ।

इति रामपूजामन्त्रः—

सौमित्रे लोकसौमित्रे सर्वपापहराव्यय ।

पापं मे सकलं ह्यिन्धि पुत्रं देहि सुवर्चसम् ॥

इति लक्ष्मणपूजामन्त्रः ।

गन्धपुष्पाक्षतेर्धूपैर्दीपैर्भैवेद्यवन्दनेः ।

महाहैरुपचारैश्च पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥

प्रदक्षिणमगुन्नख्य नमस्कारं ममाचरेत् ।

ब्राह्मणाय सुशान्ताय पत्नीपुत्रवते सुदा ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्दद्याद्ग्रामं सलक्षणम् ।

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ॥

वामेन कांश्यं संगृह्णन् दक्षिणेनाऽक्षतान् बहून् ।

अमन्त्रं सर्वपापघ्नं पुत्रप्रदमपुत्रिणाम् ॥

सर्वपापहरं यस्माद् भतः शान्तिं प्रयच्छति ।

रामलक्ष्मणदानमन्त्रौ—

अयोभ्याधिपते वीर श्रीराम कक्षानिधे ।

पूर्वजन्मसमुद्भूतमिह जन्मनि सम्भवम् ॥

तत्क्षत्र्यं नाशमायातु त्वत्प्रसादाद् जगद्गुरो ।

रामं त्वामहमभ्यर्च्य सर्वपापापनुत्तये ॥

(१) प्रगृह्णाद्यु इति चेत्तत्रुक्तके न दृश्यते ।

दास्यामि विप्रवर्याय सर्व्वपापोपशान्तये ।
 अथवा पूजया स्वामिन् प्रसन्नोभव मे सदा ॥
 पुत्रं देहि श्वश्री देहि राज्यं देहि जनार्दन ।
 अनेन दानमन्त्रेण पापं संहर्तुमर्हसि ॥
 सर्व्वपापहरोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।
 ततस्तु दक्षिणा देया वित्तश्राव्यविवर्जितम् ॥
 देयद्रव्यद्वितीयांशं सुनिभिः परिकल्पितम् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद् अथा विभवपूर्व्वकम् ॥
 एवं 'कुर्व्यान् नरो यस्य दानमेतत् सुदुर्लभम् ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रमाप्नोति 'सोऽचिरात् ॥
 रामलक्षणयोर्दानं कृत्वा विध्युक्तमार्गतः ।
 स सर्व्वफलमाप्स्यथ पुत्रमाप्नोति सर्व्वदा ॥
 दरिद्रो लभते वित्तं ब्रह्मचारी तु कन्यकाम् ।
 सुवासिनी पुत्रकामा पुत्रमाप्नोति सर्व्वथा ॥
 मोक्षकामो लभेन्मोक्षं रोगी-रोगात् प्रमुच्यते ।
 आषाढस्य पौर्णमास्यां^१ व्रतमेतन्मनीषिभिः ॥

(१) कृत्वा इति श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तरुणाचार्यैः श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आषाढपुष्यपौर्णमास्यैः श्रौतशेखितपुस्तकपाठः ।

द्वादश्यामद्यवा राजन् 'कर्त्तव्यं खेष्ट सिद्धये ।

इति वराहपुराणे रामकल्याणप्रतिष्ठादानविधिः ।

वन्देविघ्नेशवाचीशौ लक्ष्मीपतिमुमापतिम् ।

सर्व्यपातकसंघानां प्रायश्चित्तविधिः कृते ॥

पालोच्य सर्वशास्त्राच्च यथाशक्ति यथामति ।

'कृतः पातकशुद्धार्थं प्रायश्चित्तविनिर्भवः ॥

अथ स्मृतिप्रामाण्यमाह ।

मनुः—

श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाद्यनुभयं प्रमाद्यैः प्रमितिर्भवि ॥

योऽवमन्येत तौ हेतू हेतुशास्त्राश्रयो नरः ।

स साधुभिर्वह्निष्कार्यो नास्ति को वेदनिन्दकः ॥

(१) कुर्वादेतद् व्रतं कुरा इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) पाषाणकृष्णानामिति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रियते पाषाणोपासितेति वेदितपुस्तकपाठः ।

विष्णुः—

पुराणं मानवोद्यमैः साङ्गोवेदिकिकिञ्चितम् ।

आग्नासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

यस्यानि हेतुभिर्हन्त्यात् सोऽन्धे तमसि मज्जति ।

इति प्रायश्चित्तस्याऽग्राह्यस्य विधाने दोषोऽभिहितो व्यासेन

ज्योतिषं व्यवहारश्च प्रायश्चित्तं चिकिञ्चितम् ।

विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तत्राधिकारी,—मनुः—

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितश्च समाचरन् ।

प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

यान्नवस्कारः—

विहितस्याऽननुष्ठानान् निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिप्रहाश्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

नरसङ्घं प्रतिलोभजातीनामपि प्रायश्चित्तप्राख्यर्षमपि ।

प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टावरकान् यान्ति टाडमान ॥

पापतारतम्यात् फलतारतम्यं दर्शितम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

अष्टाविंशतिकोटौनि घोराणि नरकाणि वै ।

महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह ॥

आचन्द्रतारकं यावत् लीयन्ते विविधैर्वधैः ।

उपपातकिनश्चापि तदर्थं यान्ति मानवाः ॥

शेषैः पापैस्तदर्शच्च कालः कर्मस्तथाविधः ।

सम्प्रकाशपापकृतां त्वितत् सर्व्वं रक्षस्यपापफलन्तु ।

पराशरः—

पातकीतु सहस्रं स्यान् महति द्विगुणं तथा ।

उपपातकी तदर्धं स्यात् नरकं वर्षसंख्यया १

तत्र च तत् पञ्चविधेषु पातकीषु इतरतारतम्यं बोध्यम् । महा
पातकीषु वर्षसहस्रद्वयं नरकपातः अतिपातकी वर्षसहस्रचतुष्ट
उपपातकी सहस्रार्धं सङ्कलीकरणादिषु अप्यर्धाधिकशतद्वयमि
पञ्चविधपापानि ।

कात्यायनः—

महापापञ्चातिपापं तथा पातकमेव च ।

प्रासङ्गिकञ्चोपपापमित्येवं पञ्चकोशः ॥

तत्र पातकिपापशब्दनिर्व्वचनम् ।

भविष्योत्तरे,—

अधोऽधः पतनात् पुंसां पातकं परिकीर्त्सितम् ।

नरकादिषु घोरेषु पतनात् पापमुच्यते ॥ इति

याज्ञवल्क्यः—

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

प्रायश्चित्तशब्दार्थमाह ।

(१) काच कर्मं तथाविधैरिति क्रीतवेषितपुस्तकपाठः ।

(२) अर्धसहस्रं इति क्रीतवेषितपुस्तकपाठः ।

अङ्गिराः—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

भाष्यकारस्तु, —

प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनष्टस्य सन्धानं इति विभाग-
'योगेन प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे वर्तते ।
इह तावत् कलियुगे आपदाद्बुद्ध्यात् अवर्जनीयतया पाप-
सम्भवात् प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुमशक्यत्वात् शरीरस्वा-
स्थिरत्वात् पापफलानुभवे चिरकालिकघोरतीव्रनरकवेदनायाः
सोढुमशक्यत्वात् पापभीरुणा पञ्चात्तापिना पुरुषेष्वेव वेलया
सर्वपापापनोदकं प्रायश्चित्तं सर्वथा आचरणीयमेव ।

तत्र कालादर्श—

मलमासगुरुशुक्रास्तदोषेषु दुष्टकाले प्रतिषिद्धत्वात् शुद्धकाल
एकादश्यामन्यस्यां वा तिथौ कार्यम् । अन्याधानादि-
श्रौतोपासनादिस्मार्त्तुलापुरुषादिकर्म कुर्वता च आदौ उपा-
सनार्थमधिकारसिद्ध्यर्थञ्च कार्यमेव च । तदुक्तं मनुना शुचिना
कर्म^१ कर्त्तव्यमिति ।

(१) विज्ञानं योगिना इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्वीत इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) वेदितपुस्तके इत्यत्र

इत्यने विषयस्यार्थं व्याधिना शुद्धितोच्यते ।

अनिलताऽपि बहु वस्तु इतुं हेमादि वाच्येति ॥

इत्येवं व्याधिः शोध उपपद्यते ।

चङ्गिरसा च—

शौतं आर्त्तञ्च कर्त्तव्यं कृत्वा पावनमात्मनः ।

अपञ्च पञ्चहोमञ्च दानश्चाश्चनमेव च ॥

अपो वेदपारायणादिः होमः कुशाष्टादिः दानं गवादेः पर्जन्यं
विष्णादीनाम् । अतिसंयज्ञकारंशोक्तं “विशोधय कार्यं विविधैश्च
कृच्छैरिति” । आतरस्य तु शुद्धकालपरोक्षा नैव कार्या ।
अग्नीचादिदोषे रात्रावापि सद्य एव कार्यम् ।

चान्द्रकायाम्—

दानं विशिष्टमार्त्तस्य व्याधिना शुद्धमुच्यते ।

‘अकालेऽपि हि यदसु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥ इति

वराहपुराणे—

अतीपातोऽवसंक्रान्तिस्तथैव अह्वयं रविः ।

पुष्यकाशालु ते सर्वे यदा सत्पुरुषस्त्रितः ॥

तदा भीमूङ्गिरश्चादिदत्तमच्ययतामियात् ।

भविष्योत्तरे—

तत्र ये पापनिश्चयाः स्थूला नरकहेतवः ।

ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाङ्मार्थघातकाः ॥

मनुः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रीयं गुर्वङ्गनागमः ।

महाग्नि पातकान्वाहुः संयोगं चैत्रं तैः सह ॥

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्महा मद्यपः स्नेहस्तथैव शुद्धतल्पगः ।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥

मनुः—

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्षायामविशुष्यार्थं कृत्वा श्वशिरोध्वजम् ॥

हारीतः—

द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः दोषिण इति ।

इदमन्नानतः श्रानतः कारयेत्—

शङ्कराः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भ्रुव्यम्बिपतनादृते ॥ इति

तथाऽपि पातकानि पतितसंसर्गादीनि

व्याख्येन—

यो येन संवसेद्धर्षं सोऽपि तन्नमतामियात् ।

अत्र चतुर्थचरणे एवकाराच्च कलियुगे महापातकिसंसर्गिणस्तु न महापातकित्वम् । तस्याऽपि तस्याऽपि अनया रीत्या साक्षात् महापातकिसंसर्गित्वात् पातित्वप्रसङ्गे । ततः परमध्येवं अनवस्थाः स्यात्, तस्मात् कलियुगे साक्षात् महापातकिसंसर्गिणोऽपि न महापातकित्वं तथाचोक्तम् ।

पराशरेण,—

कृते तु मानवो चर्मस्त्रेतायां गीतमस्य च ।
 हापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरी'ऋतिः ॥
 त्वजेद् देशं कृतयुगे चेतयां ग्राममुत्सृजेत् ।
 हापरे कुलमेकान्तु कर्त्तारन्तु कलौयुगे ॥

व्यासः—

कृते सन्नाथ पतति चेतयां स्पर्शनेन तु ।
 हापरे त्वन्न'मादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

ऋतिकामधेनौ,—

संसर्गदोषो नैव स्यान् महापातकिनः कलौ ।
 संसर्गदोषस्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ॥ इति
 ऋत्वर्धसारे कलियुगे संसर्गदोषोनास्तीत्युक्तं एवं बहुऋति-
 वचनात् अर्थालोचनया पतितसंसर्गिणो दोषाभावकथनं पाति-
 त्वाभावपरं, संसर्गप्रायश्चित्तन्तु पादोनद्वादशवार्षिकं कार्य-
 भवेति तस्मात् संसर्गिणः कलियुगे पातकित्वमेवेति सुदूक्तम् ।
 तदुक्तं

मनुना —

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 याजनाध्यापनाभ्यां तु न तु यानाशनासनात् ॥

(१) पाराशरऋतिरिति वैश्वतपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नदानाय इति श्रातसेवित्तुल्यकपाठः ।

याजनाध्यापनयोर्गुरुसम्बन्धत्वात् सद्यः पततीत्यर्थः ।

योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

१स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ इति

एतद् युगान्तरविषयम् ।

मनुः—

बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

उपरुन्धन् परं हन्तुं समर्थयति यः पुमान् ।

यद्यानुग्रहकत्सोऽपि ब्रह्मघातक इष्यते ॥

विष्णुः—

आकृष्टस्त्राङ्घ्रितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्वजित् प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

स्मृत्यन्तरे—

अनुमन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिरोधकः^१ ।

प्रोक्ताहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च^२ वक्ता दाता च कर्मणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवत्तानुमोदकः ॥

अकार्यकारिणां तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । इति

(१) निवृत्तसम्बन्धाद् इति चोक्तितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्यैव इति श्लोतचोक्तितपुस्तकपाठः ।

(३) संमोति पातक इति चोक्तितपुस्तकपाठः ।

(४) भक्ता इति चोक्तितपुस्तकपाठः ।

एवं सुरापानसुवर्षस्येयं गुर्व्यङ्गनागमनेषु यथायोष्यमनुग्रहकारिणो
बोद्धव्याः ।

मनुः—

इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्य-वैश्य-वीजानां आचेयीमेव च स्त्रियम् ॥

वीजानामिति यागदीक्षावर्तिनौ । आचेयी अत्रिगोत्रजा अङ्गिरसा
ऋतमती, उसनसा च कदाप्यपुष्यवती मरीचिना तु पतिव्रता
अभिहिता ।

तथा—

उत्कोचेर्वाऽनृतं सास्त्रे प्रचिपत्य गुहं तथा ।

अपहृत्यैव निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीवधायकम् ॥

अनृतं सास्त्रिवाष्पां, वधप्राप्तिकरं प्रति अन्तः क्रोधावेशः ।
निक्षेपं ब्राह्मणसम्बन्धि स्त्री-वाऽऽहिताग्निपत्नी पतिव्रता, आदिपदेन
तत्परिगणनाद्युक्तं स्यात् ।

तथाच

याज्ञवल्क्यः—

चवेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेक्षमागतः । इति

आपस्तम्बः—

धर्मार्थं सञ्जिपातेऽर्घ्यास्त्रिणामेतदेवेति ।

विष्णुः—

नृपतिवधे महाव्रतमिति ।

भविष्योत्तरपुराणे—

अर्चितं सुस्थितं वाऽपि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

अन्यत्र 'चालिते लिङ्गे अतिपातकमाप्नुयात् ॥

उत्तमानां चाऽमराणामन्यथाकरणे सति ।

विप्रस्यैव व्रतं दिश्याद् विप्रदेवौ समो ऋतौ ॥

अग्निहोत्रार्चकपिसां हत्वा ब्रह्महृषोव्रतम् ।

याज्ञवल्क्यः—

अर्चितं सुस्थितं वापि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

पितुः स्वसारं भ्रातुश्च मातुस्त्वानीं सुतामपि ॥

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयं तथा ।

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छन्सु गुरुतल्पगः ॥

लिङ्गं भित्वा ध्वजस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ।

माता मातृस्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृस्वसा ॥

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी च सखी श्रुषा ।

दुहित्वाऽऽचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता ॥

धात्रीषराजिता-साध्वी-तथा वर्षोत्तमाङ्गना ।

आसा मन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥

(१) कुचते इति चेदित्युक्तकपाठः ।

(२) कुर्वाहिति चेदित्युक्तकपाठः ।

शिश्रस्वोत्कर्षनादत्र नान्योदण्डोविधीयते ।

अत्र माता मातृसपत्नी तस्या अपि मातृव्यपदेशात् ।

व्यासः—

गर्भिण्युदक्काविज्ञातजातिं गच्छन्ननिच्छतीम् ।

गुरुतल्पं चरेद्द्विद्वान् गां— ॥

व्यासः—

आश्रितस्याऽपि दुष्टात्मा आहिताग्नेश्च योगिनः ।

एषां पत्नीं सुतां गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥ इति

उशनाः—

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत् । इति

तथा

अतिदिष्टश्च यत् पापं अतिक्लृष्टेण उच्यते ।

उपपातकमावृत्तं महापातकतामियात् ॥

अनिर्दिष्टस्वोपदेशात् तस्यैव स व्रतं नरः ।

अतिदिष्टेषु सर्वत्र पादोनव्रतमाचरेत् ॥

इति पतितसंसर्गिणामनुयाहकव्रतादिष्टानां प्रयोजकानुमन्दा-

दीनां तदनुनिश्चयक्रमेण यथायोग्यं नववार्षिकषड्-

वार्षिकसार्धचतुर्वार्षिक त्रैवार्षिकादिव्रतम् ।

स्त्रीणां विशेषतः पतनीयमाह ।

याज्ञवल्क्यः—

नीचाभिगमनं भर्तृघातनं गर्भनाशनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीषामेतान्यपि ध्रुवम् ॥

चतस्रसु परिख्यान्थाः शिष्यगा गुरुगाश्च याः ।

पतिपत्नी च विशेषेण क्षुद्रितोपगता च या ॥

क्षुद्रितः प्रतिलोभगतो हीनवर्णो वा एतानि ब्रह्महत्यासमानि ।

मनुः—

अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

शूरीशालीकनिर्ब्धन्यः समानि ब्रह्महत्याया ॥

विष्णुः—

यागस्यक्षत्रियवैश्यवधौ रजस्वलायाश्च अन्तर्वत्स्राश्चाक्षेयगोत्रा-
याश्च अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि ।

शिवधर्मीत्तरि—

यसु विद्याभिमानेन नीचोऽन्न इति भाषते ।

उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्त्तितः ॥

धरदोषमभिज्ञाय नृपकार्ये जपेत यः ।

पापीयान् पिशुनः क्रुद्धः स चाऽपि ब्रह्महा स्मृतः ॥

(१) अं द्विज इति चोचितपुस्तकपाठः ।

(२) नैव इति श्रीतचोचितपुस्तकपाठः ।

देवद्विजगवां भूमिं पूर्व्वदत्तां हरित यः ।

प्रनष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तथा देवतान्यथाकरणं अपि ब्रह्महत्यासमम् ।

सुवर्णस्तेयसमानि—

निक्षेपस्त्राऽपहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवस्त्रमपीनाञ्च स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥

तत्र

स्त्री क्षेपहरणं ब्राह्मणक्षेत्रहरणं स्तेयसमम् ।

याज्ञवल्करः—

देवब्राह्मणराजान् विघ्नियं द्रव्यमुत्तमम् ॥

इत्युक्तवान् इमानि देवब्राह्मणराजसम्बन्धीनि ।

शुभ्रतल्पसमानि ।

रितः सेकः स्वगोपासु कुमारीश्वरज्जासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु शुभ्रतल्पसमं विदुः ॥

अन्यजातिस्त्री तु

रजकचर्मकारश्च नटी वरुङ्ग एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाष स्वर्णकारसु सौचिकः ॥

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजी ।

नापितो लोहकारश्च त एते षोडशान्यजाः ॥

विष्णुः—

पितृस्वसा मातामहा मातुलस्य पत्नी, एतासां गमनं शुभ्रदार-
समीनं पितृस्वसुर्मातृस्वसुर्गमनं श्रीचिर्यर्त्विगुपाध्यायमिषपत्न्यभि-

गमन स्वस्रः स्वस्त्रा स्वगोत्रायाः उत्तमवर्षायाः पतिव्रतायाः
निश्चिन्ताया गमननिमित्तान्वेतानि उपपातकानि, स्वयोनिभगिनौ
स्वगोत्रास्वजातिस्त्रीषु गमनेऽप्येतदेव—

अपि स्वमातरं गच्छेत् न गच्छेद्देवदारिकाम् ।

यदि गच्छेत् गुरुदारव्रतं चरेत् । एवमादीनि मह्यपातकसमपात-
कानि परिगञ्चितानि केषां तत्र प्रतिवचनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं
सन्वेयमिति एषां तु वार्षिकव्रतम् । उपपातकानि ।

मनुः—

गोवधोऽयाव्यसंयाज्यं पारदार्याकविक्रयः ।

गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्यायान्धीः सुतस्व च ॥

परिविस्तिञ्चानुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥

कन्याया दूषणञ्चैव वार्षुष्यं च व्रतश्रुतिः ।

तद्वाकारामदाराणां अपत्यस्व च विक्रयः ॥

व्रात्यता चाऽनाश्रमिता भृताध्यापनमेव च ।

भृतकाध्ययनं तद्ददु आरक्षानाञ्च विक्रयः ॥

हिंस्रोपजीवी स्त्रीजीवी मूलकर्मभिचारकः ।

दूषनार्थमशुष्काणां दुमाणामवपातनम् ॥

आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दिताध्ययनं तथा ।

अनाश्रिताम्नितास्तेयस्त्वानाञ्चानपक्रिया ॥

असच्छास्त्राभिगमनं कौटिष्यं व्यसनक्रिया ।

धान्यद्वयपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥

स्त्रीशूद्रचतुर्विधो नास्ति कश्चोपपातकम् ।

“लवणक्रियौषधिजीवनहिंस्रयन्त्रविधानशूद्रप्रेष्यहीनसख्यहीनयोनि-
निषेधनं अनाश्रमे चैव वासः परान्नपरिपुष्टता सर्वाकारेष्वधि-
कारः असत्प्रतिग्रहादीनि” इति विष्णुवचनात् अमृतवचन-
समुत्कर्षराजगामिपैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽभक्ष्याणाञ्च भक्ष्य-
मित्यादीनि सङ्कलीकृतौ तु कृतघ्नकूटव्यवहारब्राह्मणव्रतिघ्नमित्या-
भिशांसि पित्रादिपरित्यागीति वराहपुराणे दर्शितम् । भ्रूणहृ-
पंक्तिभेदक इति पंक्तिभेदाचरणस्य यद् दोषाधिक्यं प्रतिपादितम्,
तद् विद्वद्ब्राह्मणपंक्तिभेदाचरणविषयम् । अन्यपंक्तिभेददोषस्य
प्रकीर्णकत्वात् ।

स्मृत्यन्तरे—

विधवादेवदासीवेश्याबर्हकीदासीगमनमित्यादीनि उपपात-
कानि ।

मनुः—

खरोष्ट्रमृगमाज्जारमीनविक्रयिकस्तथा ।

सङ्कलीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

मलिनीकरणानि—

मनुः—

कामिकीटवधोमिष्यमद्यानुगतभोजनम् ।

फलेच्छुकुसुमस्तेयमर्धैर्यञ्च मलापहम् ॥

गो-वधादि अपात्रीकरणम् ।

मनुः—

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं त्रेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

जातिभ्रंशकराणि ।

मनुः—

ब्राह्मणस्य हजः कृत्वा घ्रातिरन्नेयमद्ययोः ।

जैह्वानं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

पञ्चगमनं पशुयोनिनिषेवणम् ।

इति मूलवचनानि ।

अथाघमर्षणविधिमाह ।

देवलः—

आत्मदेहविशुद्धयर्थं कर्त्तव्यमघमर्षणम् ।

प्रायश्चित्ते च कृत्यादौ तुलादानादिषु द्विजैः ॥

व्रतेषूपस्थापनविधौ कर्त्तव्यमघमर्षणम् ।

पञ्चगङ्गासु राजेन्द्र न कुर्वाद्घमर्षणम् ॥

ससुद्रगासु सर्वत्र न कुर्वाद्घमर्षणम् ।

वापीकूपतटाकेषु कर्त्तव्यमघमर्षणम् ॥

पराशरः—

कृत्वाद्दौ तु तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।
 चाञ्जालादिषु संसर्गं स्वदारेषु दिवागमे ॥
 दुरजे दुष्प्रतिग्रहे दुष्टसंसर्गसङ्गमे ।
 अपेयपाने सर्वत्र अघमर्षणमीरितम् ॥
 स्त्रोये स्वल्पेऽप्यनुप्राप्ते तुलाचार्यादिसंग्रहे ।
 दुर्जनैः सह सभाषे अघमर्षणमीरितम् ॥
 सभ्यादिनित्यकर्मैश्च परित्यज्य यदा वसेत् ।
 शास्त्रेयादिषु मन्त्रेषु जपे चैवाघमर्षणम् ॥
 अकार्यकर्मकर्ता च महापुरुषभोजने^१ ।
 सर्वपापविशुद्धार्थमघमर्षणमीरितम् ॥
 एकोद्दिष्टेषु त्रासिषु सपिण्डीकरणादिषु ।
 यो भोक्ता स द्विजः कुर्याद् अघमर्षणमादरात् ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यदाचरति पुत्रश्चेद् अन्यथाप्यघमर्षणः ॥
 सूतकडितये भोक्ता भोक्ता वै चैलकर्मणि ।
 यज्ञकर्मणि भोक्ता चेद् अघमर्षणमीरितम् ॥
 यानि यानीह निन्द्यानि कर्मैश्चि सुब्रह्मि च ।
 तानि तान्याचरेद् विप्रस्तस्य स्वादघमर्षणम् ॥

(१) महापुरुषादि भोजने इति चेन्नितपुत्राचराठः ।

(२) तान्याचरेद् यदा विप्र इति श्रौतचेन्नितपुत्राचराठः

अधमर्षणप्रकारमाह—

मार्कण्डेयः—

मनसा पापनिचयं पूर्व्वजोऽहितमाचरन् ।

तटाकां दीर्घिकां वाऽपि गत्वा शुचिरतन्द्रितः ॥

पुरीषमूत्रे सख्यन्थ शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।

हिराचम्य शुचिर्भूत्वा नारायणमनुस्मरन् ॥

मलापकर्षणं कृत्वा नित्यकर्म समाप्य च ।

प्रायश्चित्ती तथाऽन्यो वा सङ्कल्प्य विधिपूर्व्वकम् ॥

नाभिदप्लजलं गत्वा सूर्य्यस्याऽभिमुखः शुचिः ।

पवित्रोदभंपाणिर्वा मार्कण्डेयान्नमुञ्चरन् ॥

मन्त्रान्ते मार्कण्डेर्भैर्विप्रोदेहविशुद्धये ।

पवमानः सुवर्षसः हिरण्यशुद्धमिति च अनुवाकः । सर्व्वेषु वा
एषु पापेष्वेकीनुवाकः प्रजापते रक्षस्व यदिति । देवस्त्विति
मार्जनं समानम् । ततोदेवर्षिपितृस्तर्पयित्वा हिराचम्य धौतवस्त्रं
परिधाय मीनं भजन् ज्ञानवस्त्रं निष्पीड्य वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य
हिराचम्य शुचिर्भवेदिति ।

मनुः—

वस्त्रं चतुर्गुणोक्तव्यं कूले निष्पीडनं तथा ।

वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य हिराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

इत्यधमर्षणं कृत्वा प्रायश्चित्तार्थमानतां परिषदं दृष्ट्वा नारायणं
मनसि संस्मरन् कृतपापं मनसि निधाय पुष्पादिकं धृत्वा पद्मीपुत्र

परिवेष्टितः तदनुमतः परिषदं गच्छेत् प्रायश्चित्तीति । इतरसु
नित्यकर्मादिकं कृत्वा दोषवर्षिं नाऽचरेत् ।

इति हेमाद्रौ अघमर्षणज्ञानविधिः ।

अथैवं निर्णीतस्याचरणक्रमः कथ्यते ।

प्रायश्चित्ताचरणयोग्यनिर्णीतात् दिनात् पूर्वोद्युरपवासः
प्रातर्मलापकर्षणज्ञानं नित्यकर्मानुष्ठानं ततः परिषदुपवेशनं
प्रायश्चित्तं कर्तुंकामस्य' परिषत्त्रिधौ ऋत्तिकाज्ञानं परिषदभ्यर्चनं
च । परिषत्त्रिणीतप्रायश्चित्तं कर्तुंकामः मदीयपापजातं निवेदयिष्ये
इति सङ्कल्प्य पापनिवेदनं ततः प्रायश्चित्तनिर्णयः । ततो विधा-
यकवरणं, दक्षिणादानं, विधायकान् प्रति परिषदाकर्षं, अनुवादक-
वरणं, ततो यज्ञज्ञानं प्रति अनुवादकवाक्यं, ततो वपन सङ्कल्पः,
वपनं, ज्ञानं, दन्तधावनं, ततः परं दशविधज्ञानसङ्कल्पः दशविध-
ज्ञानाचरणं ततो महासङ्कल्पः । परिषत्त्रिणीतसाङ्गोपाङ्गसर्व-
प्रायश्चित्तमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः । नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धं
प्राञ्चाङ्गोदानं शालाहोमः पञ्चगव्यहोमः पञ्चगव्यप्राशनं व्रत-
ग्रहणम् । तदपरैद्युः पुनः शालाहोमः उदीच्याङ्गोदानं यथाशक्ति
दशदानानि प्राञ्चावेक्षणं भूमिदानं ब्राह्मणभोजनं आशीर्वाद्-

(१) कर्तुंकाम इति शेषतयुक्तकपाठः ।

ग्रहणं सर्वोत्तरार्पणम् । दिनत्रयसाध्ये प्रायश्चित्तेऽयं क्रमः ।
 आतुराद्यशक्तविषये एकदिनसाध्ये तु सङ्ख्यादि भूमिदानान्तं
 प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वयमुपोष्य परैद्युः ब्राह्मणभोजनम् । स्वयं च
 प्रातः पारणं कुर्यात् ।

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्वैद्युः प्रातःसन्ध्यामुपास्य देवालये नदीतीरे स्वगृहं
 वा सभामुपवेश्य सवेलमलापकर्षणं कृत्वा अर्धवासाः सर्वा
 गत्वा परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं कर्त्तुकामो मदीयपापजातं
 निवेदयितुं शरीरशुद्ध्यर्थं मृत्तिकास्नागमहं करिष्य इति सङ्ख्या
 कण्ठोक्तविधानेन मृत्तिकास्नानं कृत्वा द्विराचम्य पूर्वोक्तलक्ष्योपित-
 परिषत्कक्षिणं गत्वा गन्धकुसुमाक्षतादिभिः परिषदमभ्यर्च्य
 प्रायश्चित्तद्रव्यदशांशदक्षिणां कुसुमाक्षतां च गृहीत्वा समस्त
 सन्धदादिमन्त्रैस्त्रिवारं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणां पुरतोनिधाय
 प्रचम्बोत्थाय च प्राञ्जलिर्विज्ञापयेत् ।

गमः सकलकल्याण'दायिनी ब्रह्मरूपिणि ।

सदये सर्वपूज्याय दुष्कृत्तारस्यवह्नये ॥

'शेषे हे परिषत् काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशौ च जातेन देवदत्त-
नामधेयेन मया समर्पितामिमां परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्य मदीयां
विज्ञापनां अथधार्थ्यं मामनुग्रहाय इति पुनः प्रणमेत्, ततः
उत्वाय काश्यपगोत्रः नक्षत्रे राशौ जातः देवदत्तनामधेयोऽहं
परिषदुपदिष्टसर्व्वायश्चित्तं कर्तुंकामो मदीयपापजातं परिषत्
सन्निधौ निवेदयिष्य इति सङ्कल्प्य एवं निवेदयेत्—गोत्रादियुक्तेन
मया जन्मप्रभृत्येतत्क्षत्रपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले बाल्यक्रीमार-
(वयो)वार्द्धकेषु जायतस्त्वत्सुपुत्रवस्यासु मनोवाक्कायकर्म्मभिः
कामक्रीधलोभमोहमात्सर्यैस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपा-
दपायूपस्थैः कृतानां प्रकाशकृतमहापातकचतुष्टयनदृश्यतिरिक्त
तत्सर्गादिपातकानां रक्षस्वकृतब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेय-
गुह्यतल्पगास्त्वानां महापातकानां तत्सर्गित्वानुयाहकत्वप्रयो-
जकत्वमिचभावोपदेष्टृत्वमन्त्रित्वप्रोक्ताहकत्वादि महापातक-प्रति-
दिष्टादिपातकानां गुर्ध्वधिषेपवेदनिन्दासुहृद्ब्रह्मधाधीतनाशनादि-
ब्रह्महत्यासम-पातकानां अश्वरत्न-मनुष्यहरणनिषेपहरण-देव-
ब्रह्मभूधेनुहरणादिसुवर्णस्तेयसमरूपपातकानां पित्रन्वसमाह-
न्वसमातुलभार्थान्वेष्टभ्रातृपत्नी-हीनवर्णमाहसपत्नी-सखिभार्या-
कुमार्ययोन्वन्वजासगोत्रासूतस्त्रीसामान्यदृपतिपत्नीरमणादिगुह-
तल्पसमपातकानां गोवधनात्त्वसामान्यस्तेयापात्रीकरणाना-
हिताम्बित्वापस्त्रविक्रयपरपाकातिष्ठणादिपातकानां सीमयागस्त

त्रियवे श्ववधाविघ्नातगर्भरजस्वलात्रिगोषदीक्षितस्त्रीगुर्विषोवधा-
 दिमहापातकसमपातकानां उल्कारानृतभाषणकलहादिनिषिद्ध
 भक्षणपरजस्वलादिसुखास्वादकूटसाख्यसुहृदभ्यनादिपरिषेदनश्चतका-
 ध्यापनपारदार्षेपारिविष्य वाहुष्य खवणविक्रय स्त्रीशूद्रविद्वत्त्रिय-
 वधनिन्दितार्थोपजीवन नास्तिस्वन्नतलोपकरणसुतविक्रयधान्यपुष्प-
 पशुस्त्रियायान्वयाजनपिटमाहसुतादित्यागतटाकारामविक्रयकक्या-
 विक्रयकन्यादूषणपरिविन्दनकन्यादानकौटिल्यन्नतलोपाकार्यक्रिया-
 रश्मद्यपस्त्रीनिषेवषोपाध्यायाम्निपरित्यागेन्वनाथद्रुमच्छेदनस्त्री-
 हिंसनयन्त्रविधानव्यसनाक्यविक्रयशूद्रद्रव्यहीनसख्यहीनयोनिनिषे-
 वषानान्त्रमवासपरासपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राभिगमनाकाराधिकारिता
 भार्याविक्रयाद्युपपातकानां चजाविखरोद्भृद्गोभमीनाहिमहिषा-
 श्ववधादिसङ्गलीकरणानां क्षमिकौटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजन-
 फलेक्षुकुसुमस्त्रेयादिमसिनीकरणानां निन्दितधनधान्यकरीष-
 जीवनासत्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणानां मद्यगन्धप्राणनाश-
 पीडनसामान्यस्त्रीमेद्युनादिजातिभ्रंशकारणां विहितकर्मत्वान-
 निषिद्धाचरषेन्द्रियनिग्रहपरमर्षोद्घाटनसूचकत्वशौचज्ञानसम्भाव-
 न्दनत्रपहीमपञ्चमहायज्ञरहितभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभो-
 जनसख्यच्छेदनतर्गुस्नानतादिच्छेदनक्षेत्रीवश्यज्ञपतितस्त्रीवन्ना-
 परिविन्दपरिविन्दशूद्रसेवकावर्षुषकनिजकर्मविहीनाशभोजनयत्न-
 कभोजनयतितप्रेरिताशयतिपक्वाशयतिपात्रस्नाययतिस्पृष्टयतिदा-
 पिताशभोजनशूद्रस्त्रष्टशूद्रहृष्टशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचिताश-
 भोजनग्रहणकालभोजनग्रहणकालपक्वाशभोजनपर्जन्यकालराशिभो-

जनैकादशहोराशभोजनानिवेदिताशभाजनहस्तदत्ताशभोजन--
 प्रेतपिशाचोद्देशभोजनवटाश्रत्यादिनिषिद्धपात्रभोजनबलिदत्ताश--
 भोजनजननीराजिताशभोजनयामयाजकहृषलीपतिमाहिविकशि-
 वहिजगाक्तकाषायपाशुपतचिक्रिताङ्गचिकित्सकासौचिकश्वैति--
 विकाराशभोजनभिक्षकांक्षपात्रभोजनताम्रालावुदारुपात्रश्वपात्रभो-
 जनरजस्वलाशचाण्डालादिवाक्यश्रवणभोजनदग्धपर्युषितपूतिगन्ध-
 भुक्तोष्णशशभोजनगणाशदीक्षिताशशुद्धपुरोहितशाशपर्यायाशभो-
 जनशुद्धपात्रशाशभोजनमहापुरुषार्थिताशभोजनशुद्धभुक्तशेषाश--
 भोजनयामान्द्यजदत्तशेषाशभोजनभिक्षाशभोजनदम्पतिभुक्तशेषा-
 शभोजनबौद्धसंख्यब्राह्मणाशभोजनकारागृहवासभोजनश्वरीद्राजा--
 विक्रमहिषीक्षीरादिपानविवलत्रिगतगर्भनिर्हृद्यगोपयः पानस्तन्य-
 पानपिप्पलाककषिरसंयावपायसापूपमांसपुरोडाशादिदृष्टाभक्षणवा-
 महस्तैकहस्तवर्षधाराकूपजलपानरेतोविष्णुत्रकीटास्थिमिश्रितज-
 लपानतन्मिश्रिताशभोजनवार्त्ताककाश्लिङ्गशृङ्गनरक्तमूलकवर्तुला-
 क्षाबुधेतृन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिर्घाणादिभक्ष-
 षोपपातक्रिपकतच्छुलाशभोजनयोनिप्रेक्षयोन्याखादनदिवाखा-
 पनदिवाशङ्गमदासौवेभ्याकुलटावितन्तुपरावरुद्रप्रसवोन्मुखस्त्रीगम-
 नसाधारशीभूतस्त्रीपरस्त्रीगमनतिथ्यंग्योनिगमनसुखमैद्युनवस्त्रीक-
 राजमार्गच्छावाहृच्छदेवालयगृहाङ्गनगोष्ठहृन्दावनजलाशयादिस्वस्त्र-
 रेतोविष्णुशरचक्रमध्यस्त्रीवनदूषणपित्तमात्राचार्यादिशुभ्रारा-
 हित्वदर्शनहृत्सयसंज्ञान्तिव्यतीपाताष्टकालभ्ययोगत्वागन्धाद्विष्ण-
 रचपद्व्यादिपुण्यकालज्ञानदानराहित्वसन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनीपा-

सनादिराहित्यसंख्याकालसंलापताम्बूनचर्वणभोजनमैथुननिद्रादि-
 पारवश्यपुण्यकालोष्णोदकस्नाननस्नानपैठकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग
 स्नानसन्निहिततीर्थोत्सङ्गनतीर्थस्नानकच्छराहित्यकौपीनधारणकच्छ-
 पुच्छकतिथ्यक्कटिसूत्रकच्छादिधारणस्त्रयामदेवोत्सवादर्शनतदुत्स-
 वजनपदग्रामकुलाचारोत्सङ्गनगुर्व्याचार्यविप्रत्रोत्रियाहिताग्निनृप-
 काथ्योत्सङ्गनविप्रत्वहारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणासहायार-
 ष्यमार्गगमनब्राह्मणदण्डनशोणितस्त्रावणमालिनामेध्याविलकषाय-
 नीलादिवस्त्रधारणहरिहरगुर्व्याचार्यनिन्दाश्रवणब्राह्मणदूषणचोभ-
 करणसंहतिपरित्यागक्षत्रियादिद्विसिद्धव्याघगोविप्ररोधनस्वयंघृतह-
 लकर्षणक्षत्रिविजीवनक्रौञ्चजीवनपीतावशिष्टोदकपानचाण्डालकारि-
 त-क्षत्रिधान्यशालादुग्धपुष्पफलभोगचाण्डालकारितवापीकूपतटा-
 कोदकपानान्यकारितप्रपाजलपानकरमथिततक्रपानदीपोच्छिष्टा-
 भ्यङ्गावशिष्टतैलपानसाभिलाषपरदारनिरीक्षणविवस्त्रस्त्रीनिरीक्षण-
 मिथुनीभूतस्त्रीनिरीक्षणगुर्व्याचार्यनृपादिमैथुनादिदर्शनशब्दश्रवण-
 मैथुनविघ्नाचरणह्रीनवर्णाभिवादनराजासनाक्रमणराजत्वहारहुङ्का-
 ररन्ध्रान्धेषणसन्धोदघाटनासाधूपदेशान्यायाप्रवर्त्तकरणचार्याकपा-
 षण्डादिपूजितदेवताभिवादनपरोपतापकरणपरोपकारनाशनदण्ड-
 गुण्यलतादिनाशनगोमांसगन्धघ्राणचाण्डालस्पर्शनदर्शनभाषणपाक-
 भेदपंक्तिभेदकरणतुक्कादिस्त्रिच्छेदमध्यनिवासस्त्रिच्छेदद्रव्योपभोगयाच-
 मानदीनाम्बुपञ्चाशेषणमुष्टिमात्रतिलसहितैरकादिनानाप्रकार-
 दुष्पूतिग्रहनिगमरहितवेदपुराणशास्त्राध्ययनाध्यापनव्यवहारपक्षपा-
 तसाधारणब्राह्मणसीमाकुल्यातटाककूपारामाद्यपहरणपशुपक्षिबन्ध-

नशीतव।तातपवषचौराद्यापदृगतदुःखानिवारणानर्हासनशयनप्रदानविषमभाषणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याविहितकालविहितचरण-
मित्तस्वामिसुहृदाचार्य्येष्टभार्य्यादेवतावञ्जनपरमात्मस्मरणराहित्या-
दीनां प्रकीर्णकानां अज्ञानतः सकलकृतानां ज्ञानतोऽभ्यस्तानां
ज्ञानतः सकलकृतानां अत्यन्तचिरकालनिरन्तराभ्यस्ताना प्रकाश-
कृतमहापातकव्यतिरिक्तानां रहस्यकृतमहापातकादीनां प्रकीर्णा-
कान्तानां नवविधानां बहुविधानां च सर्वेषां पापानां अपनोदकं
प्रायश्चित्तं प्रतिनिमित्तं कर्तुं अक्षमस्य काश्यपगोत्रस्य नक्षत्रे
राशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य मम सकलपापापनोदक-
मेकविधं सर्वप्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रपर्यालोचनया निश्चित्यादिश्रु-
काश्यपगोत्रजं नक्षत्रजं राशिजं देवदत्तनामधेयं मां सर्वभ्रादे-
नसः समुहर इति त्रिवारं प्रणमेत् ।

ततः परिषदपि यजमानविज्ञापनामाकर्ष्यं तत्समर्पितां
परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्यधर्मशास्त्राणि पर्यालोच्य एकविधं सर्व-
प्रायश्चित्तं निश्चित्य अस्मिन् सर्वप्रायश्चित्ते परिषदनुज्ञया भवद्भि-
र्विधायकेर्भवितव्यमिति दक्षिणादानपूर्वकं यजमानेन विधायकान्
वरयित्वा विधायकान् प्रति एवं वदेत् ।

परिषदात्मप्रकारः—

भो भो विधायकाः अमुकगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन देवदत्त-
नामधेयेन अस्मत्सन्निधौ विज्ञापितानां नवविधानां पापानां
धर्मशास्त्रपर्यालोचनया षड्भद्रराजापत्यकृष्णात्मकं सर्वपापप्राय-
श्चित्तमपनोदकं भवति । एतदेवपापानां मत्स्याकरश्च द्विगुणं

अत्यन्ताभ्यासे त्रिगुणं निरन्तराभ्यासे षड्गुणं तदेव षड्गुणितषड्ढं
अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृष्णात्मकं सर्व्वप्रायश्चित्त-
मस्मन्निर्णीतं सर्व्वपापापनोदकं भवतीति भवन्तोविधायका अनु-
वादकमुखेन यजमानायोपदिशन्तु ।

ततो विधायका यजमानसमर्पितां दक्षिणां स्वीकृत्य विविध
प्रायश्चित्तपापानुवादकुशलमेकं विपश्चितं अनुवादकं दक्षिणादान-
पूर्व्वकं अस्मिन् प्रायश्चित्ते भवताऽनुवादकेन भवितव्यमिति यज-
मानेन वरयित्वाऽनुवादकमेवं ब्रूयुः—

विधायकवाक्यम्,—

अहो विद्वन् विदुषामयेसर प्रायश्चित्तापनोदस्य बहुविधस्य
पापस्याप्यनुवादकुशल हे अनुवादक काश्यपगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन
देवदत्तनामधेयेन यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाश-
कृतमहापातकानां व्यतिरिक्तानां च तत्संसर्गाद्यतिपातकानां
रहस्यकृतमहापातकादिप्रकीर्णकान्तानां नवविधानामज्ञानतः
कृतानां ज्ञानतः सकृत्कृतानां अत्यन्तनिरन्तरचिरकालाभ्यासवशात्
षड्गुणितं षड्ढं प्रायश्चित्तमशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-
कृष्णात्मकसर्व्वप्रायश्चित्तं सर्व्वेषां पापानां अपनोदकं भवतीति
अग्निषविद्वत्सभया निर्णीतं अस्यां निर्णीतं सर्व्वप्रायश्चित्तमनुवाद-
मुखेन यजमानाय उपदिशन्तु इति परिषद् अस्मान् आज्ञापयते ।
अयमपि काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन

यजमानेन परिषत्त्रिधौ विज्ञापितानां प्रकाशकृतमहापातक-
 व्यतिरिक्तानां तत्संसर्गातिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यादिपात-
 कानां तद्रूपोपदिष्टव्रतातिदिष्टातिपातकानां सकृत्कृतानां
 मलिनोक्तानां प्रकीर्णकादिनवविधानां अज्ञानतः सकृत्कृतानां
 एकगुणं ज्ञानतः सकृत्कृतानां द्विगुणं ज्ञानतोऽभ्यस्तानां
 त्रिगुणितं अत्यन्ताभ्यस्तानां चतुर्गुणं निरन्तराभ्यस्तानां पञ्चगुणं
 विरकालाभ्यस्तानां षड्गुणं अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजा-
 पत्यकृष्णात्मकं षड्गुणितं षड्ब्रह्मं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वेषां पातकानां
 अपनोदकं भवतीति विज्ञाय काश्यपगोत्राय नक्षत्रे राशौ जाताय
 देवदत्तनामधेयाय अस्मै यजमानाय भवन्मुखेन विज्ञापयामः ।
 तदेतदस्मद्विहितं सर्वप्रायश्चित्तं पापानुवादपुरःसरमुपदिश
 अस्मै यजमानाय इति त्वां नियोजयामः त्वमपि उच्चैरूर्ध्वबाहुः
 सुविस्पष्टं गीर्वाणभाषया यजमानाय त्रिवारं अनुवद । अनु-
 वादकोऽपि यजमानसमर्पितदक्षिणां स्वीकृत्य हिराचम्य प्राणा-
 नायम्य उत्याय यजमानाभिसुखं स्पष्टमूर्धबाहुर्देवभाषया परि-
 षत्त्रिणीतविधायकविहितं सर्वप्रायश्चित्तोपदेशपूर्वकमुच्चैस्त्रिवार-
 मनुवदेत् । ब्राह्मणानां ब्राह्मणस्त्रीणां प्रायश्चित्ते तु यजमानस्य
 पुरस्तात् कञ्चन ब्राह्मणं स्थापयित्वा तं प्रत्यनुवदेत् ।

अथानुवादकवचनवचनाप्रकारः ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेय
 भगोषा विदुषी परिषत् स्वया विज्ञापितानां प्रकाशोक्तमहा-
 पातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गाद्यतिपातकानां रहस्यज्ञतमहा-
 पातकानां अतिपातकानां उपपातकानां सङ्कलीकरणानां
 मलिनीकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकरणानां प्रकीर्ण-
 कानां बहूनां नवविधानां अपनोदकानि प्रायश्चित्तानि प्रति-
 निमित्तं कर्तुं अक्षमस्य तव सर्वपापापनोदकमेकविधं प्राय-
 श्चित्तं षड्गुणितषड्ब्रह्मप्राजापतकच्छात्मकं धर्मशास्त्रपर्यालोच-
 नया निश्चित्य यजमानाय पापानुवादपुरःसरं त्रिवारं उपदिश-
 इति विधायकमुखेन मामादिष्टवती अहमपि तदेतत् परि-
 षत्किर्णितविधायकविहितं सर्व्यप्रायश्चित्तं तवोपदिशामि सावधानः
 समाकर्णय ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेय
 तव जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले वास्यकौमार-
 यौवनवार्धकेषु जायत्स्वप्रसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्कायकर्माभिः
 काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यैस्त्वकचक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्
 पाणिपादपायूपस्थैः ज्ञानतोऽज्ञानतश्च सन्भावितानां प्रकाशज्ञत-
 महापातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गतद्रूपतिदिष्टरूपातिपातकानां
 रहस्यज्ञतब्रह्महत्यादिमहापातकानां महापातकरूपातिदेशिक-
 महाव्रतातिदेशिकातिपातकसमरूपपातकानां उपपातकानां

मलिनीकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकराणां प्रकीर्ण-
कानामज्ञानतः सकृत्कृतानां अज्ञानतः ज्ञानतश्चाभ्यस्ताना-
मत्यन्ताभ्यस्तानां निरन्तराभ्यस्तानां चिरकालाभ्यस्तानां बहुनां
बहुविधानां सर्वेषां पापानां साशीतिसङ्घसंख्याकप्राजापत्य-
कृच्छ्रात्मकषड्गुणितषड्भ्यरूपं प्रायश्चित्तमपनोदकं भवति तदे-
तदशेषपरिवन्निर्णीतं साङ्गोपाङ्गं त्वयाऽनुष्ठेयम् । त्वं साक्षात्
चर्यायां असमर्थयेत् विहिततत्संख्याकधेनुदान तन्मूल्यादानायुत-
गायत्रीजप प्राणायामशतद्वय तिलहोमसङ्घसंहितामात्रवेदपारा-
यणद्वादशब्राह्मणभोजनविधिवदनुष्ठितससुद्रगनदीक्षानादिप्राजाप-
त्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायरूपेणाचर शब्दः पूतो भविष्यति ।

काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन त्वया
परिवन्निर्णीते साङ्गोपाङ्गे सर्वप्रायश्चित्ते शब्दप्रत्यान्नायरूपेण
सम्यगनुष्ठिते सति त्वया परिवन्निर्णीतौ चिन्नापितेभ्यः
प्रारम्भत्वकृतपातकव्यतिरिक्तेभ्यः तत्संसर्गतद्रुपातिदिष्टव्रतादिष्टा-
दिपातकेभ्यः तत्समरूपपातकेभ्यः रङ्गस्वकृतब्रह्महत्यासुरापान
सुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनास्य महापातकेभ्यः तत्संसर्गित्वानुपाहक-
त्वप्रयोजकत्वमित्रीभावोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वप्रोक्ताहकत्वादि महा-
पातकरूपातिदेशकातिपातकेभ्यः सोमयागस्य च त्रियवैश्वधधा-
विज्ञातगर्त-ऋतुमत्यति-गोत्रादिदीक्षितस्त्रीवधादि महापातक-
व्रतातिदेशिकपातकेभ्यः गुर्वधिसेपवेदनिन्द्यासुहृद्ब्रधधीतनाश-
नादि ब्रह्महत्यासमपातकेभ्यः उत्कर्षानृतभाषणाऽभ्यभक्ष्य दुष्प-
वतीमुखास्त्रादादि सुरापानसमपातकेभ्योऽन्धरत्न स्त्रीधेनुनिधेप-

ब्राह्मणभूमिहिरण्यादिसवर्णस्तेयसमपातकेभ्यः सखिभार्याक्रमारी
 प्रातिस्राग्यजस्त्रीरुषापिह्व्यपत्नीमातुलपत्नीनृपपत्नीपिह्वस्वमाह-
 व्यस्वमाहसपत्नीभगिनीश्रोत्रियत्विगुपाध्यायाचार्यमित्रपत्नीदुहितृ-
 रजस्वलाशरणागताप्रव्रजितानिच्छिन्नस्त्रीगमनादिगुरुतस्यसमपात-
 केभ्यः गो-वधव्रात्यत्वसामान्यद्रव्यस्तेयऋषानपाकरणानाहितान्नि-
 त्वापस्यविक्रयपरिदेवनभृतकाध्ययनभृतकाध्यापनपारदार्यपारि-
 विस्थवार्षुष्यलवणविक्रयस्त्रीशूद्रविट्-क्षत्रियवधनिन्दितार्थोपजीवन-
 नास्तिक्वन्नतत्यागसुतविक्रयधान्यकुप्यपशुस्तेयायाज्ययाजन पिह्व-
 माहसुतत्यागतटारामादिविक्रयकन्यादूषणपरिविन्दककन्याप्रदान-
 कौटिल्यप्रतलोपनान्यार्थक्रियारभमद्यपस्त्रीनिषेवणस्वाध्यायान्नि-
 परित्यागशास्त्रवत्यागिन्धनार्घद्रुमच्छेदनस्त्रीहिंस्रीषधजीवनहिंसाय-
 न्प्रविधानव्यसनात्तविक्रयशूद्रप्रेष्यत्वहीनसख्यहीनयोनिनिषेवणाना-
 श्रमवासपराश्रपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राधिगमनाकराधिकारित्वभार्या-
 विक्रयाद्युपपातकेभ्यः शूरोद्भृगुभाजाविकाश्रमीनाहिमहिषवधा-
 दिसङ्कलीकरणेभ्यः क्षमिकौटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजनफलेक्षु-
 क्षसुमस्तेयादिमस्तिनीकरणेभ्यः निन्दितधनादानवाषिष्यकुसीद-
 जीवनास्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणेभ्यः ब्राह्मणपीडाकरणम-
 द्याभ्राणजेष्ठापुंमैथुनादिजातिभ्रशकरेभ्यः विहितकर्मत्यागनिषे-
 द्याचरवेन्द्रियानिपहपरमश्रमेदनसूचकत्वशीघ्रसन्ध्यावन्दनजपहोम-
 पक्षमहायज्ञराहित्यकालाभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभोजनस-
 ख्यच्छेदनतश्शुक्लताच्छेदन क्लेश्य स्त्रीवश्यत्व पतितक्लीवव्रात्य-
 परिविन्दकपरिविनिशूद्रसेवकावर्षुषिकनिजकर्महीनाभोजनय-

त्वन्नयतिप्रेरितान्नयतिपात्रस्वान्नयतिपक्वान्नयतिस्पृष्टान्नयतिदापिता
 न्नभोजनशूद्रस्यशूद्रवीक्षितशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचितान्नभो-
 जनप्रहृष्टकालपक्वान्नभोजनपर्य्येकालरात्रिभोजनैकादशहोरात्र--
 भोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नभोजनप्रेतपिश्यान्नोद्देशभोजन-
 वटाश्रत्यादिनिषिद्धपत्रभोजनबलिदत्तान्नभोजननीराजितान्नभोज-
 नग्रामयाजकगणकप्रघलीपतिमाहिकशिवद्विजशाक्तपाषण्डपाशु-
 पतचिह्नितान्नचिकित्सकसौचिककण्ठौतिषिकान्नभोजनभिक्षकांस्र-
 पात्रभोजनताम्रालातृदारुपात्रभोजनरजस्वलाचाण्डालादिवाक्यश्र-
 वणदग्धान्नभोजनपर्युषितपूतिगन्धभुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणाक्षदी-
 क्षितान्नशूद्रपुराहितान्नपर्यायान्नभोजनशूद्रपाषण्डान्नभोजनमहा-
 पुरुषार्थितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्नभोजनग्रामान्धजदत्तशेषान्नभो-
 जनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तान्नशेषभोजनबीहमखब्राह्मणान्नभोज-
 नकारागृहवासभोजनखरोट्टाजाविकमहिषीचीरादिपानविवक्ष-
 विगतगर्भनिर्हृशगोपयःपानस्तन्यपानपिप्ल्याककृतरससंयावपायसा-
 पूपमांसपुरोडाशादिदृश्याभक्षणवामहस्तैकहस्तवर्षधारापरदत्तधा-
 रारूपजलपानरेतोविस्मृतकीटास्थिमिश्रितजलपानताड्डमिश्रि-
 तान्नभोजनवात्तीककृतककालिङ्कगृह्णनरक्तमूलकवर्तुलालातुश्चेत-
 हन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिर्म्यास्यभक्षणोपपातकि-
 पकृतण्डुलान्नभोजनयोनिवीक्षणयोन्यास्वादनदिवास्नापदिवासङ्गम-
 दासीवेश्याकुलटावितन्तुपरावरुहप्रसवोन्मुखस्त्रीगमनसाधारणीभू-
 तपरस्त्रीगमनतिथ्येग्योनिगमनसुखमैथुनरप्याराजमार्गच्छायाह --
 चदेवालयगृहवाङ्मणोष्ठहृन्दावनजसाययादिरेतोविस्मृतकारणजस-

मध्यनिष्ठोवनदूषणपित्तमात्राचार्यादिशुश्रूषाराहित्य दर्शनहालय-
संक्रान्तिस्थतीपाताष्टकालभ्ययोगशास्त्रविकारण प्रह्लादादिपुष्पकाल-
ज्ञानदानराहित्य सन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनीपासनादिराहित्य सन्ध्या-
कालसंज्ञापताम्बूलचूर्णभोजनमैद्युननिद्रादिपारवश्य पुष्पकालो-
ष्णोदकज्ञान नमस्नान पैठकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग स्नानसिद्धि-
तीर्थोत्सङ्गन तीर्थज्ञानकच्छराहित्य कौपीनधारण द्विकच्छत्व पुच्छ-
कच्छतिर्यक्कटिसूत्रकच्छादिधारण स्वधामदेवोक्तवादर्मनतद्भ-
ववर्जनपरधामकुलाचारोत्सङ्गन गुर्व्याचार्यविप्रश्रोत्रियाहिताम्ब-
नृपच्छायोत्सङ्गन विप्रत्वह्वारहुह्वारतिरस्कारवाटपराजयप्रापचा-
सहायारण्यमार्गगमन ब्राह्मणेतरदण्डनभर्त्सनताडणशोचितस्त्रापण
मलिनमेध्याविलकषायविदग्धादिवस्त्रधारण हरिहरगुर्व्याचार्यादि-
निन्दान्नवष ब्राह्मणदूषणशोभकरण स्ववृत्तिपरित्याग चत्रियादि-
वृत्तिद्वन्द्वार्जनगोतिरोधान स्वयंप्रदण्डनकर्षण कृषिजीवन क्रीड-
जीवन पीतावशिष्टोदकपान चाण्डालकारितस्त्रविधान्यशास्त्रादुन्ध-
पुष्पफलोपभोग चाण्डालकारितवापीकूपतटाकोदकपानान्यकारित-
प्रपाजलपान करमथिततक्रपान दीपोच्छिष्टाभ्यङ्गावशिष्टराशितैल-
जलपान साभिलाषपरदारनिरीक्षण नमस्त्रीनिरीक्षण मिथुनीभूत-
स्त्रीनिरीक्षण गुर्व्याचार्यनृपादिमैद्युनदर्शनशब्दश्रवण नैद्युनविघ्नाच-
रण हीनवर्षाभिवादन राजासनाक्रमण राजत्वह्वारहुह्वाररत्नान्वेषण
दूषण मन्त्रीघाटनासाधूपदेशान्वायप्रवर्त्तनकरणचार्य्याकपाषण्डादि-
पूजितदेवताभिवादन परोपतापकरण परोपकारनाशन दण्डगुल्फ-
लतादिनाशन गोमांसगन्धान्नाच चाण्डालस्पर्शनदर्शनसंभाषण

पाकमीदरपक्तिभेदकरणं तुक्त्वादिक्लेष्मालयनिवासं क्लेशद्रव्योप-
भोगं याचमानदीनाम्बुजपयोपेक्षणं सृष्टिमात्रतिलसहितैरकादि-
नानाप्रकारदुष्प्रतिग्रहं नियमरहितवेदशास्त्राध्ययनाध्यापनं व्यव-
हारपक्षपातं साधारणब्राह्मणसीमाकूल्यातटाककूपारामाद्यपहरणं
पशुपक्षिबन्धनं शीतवातातपवर्षचोरव्याध्याद्यापङ्गतगवादिदुःखानि-
वारणानर्हसनशयनप्रदानं विषमभाषणं वाक्पाशकालविहिता-
चरचमित्तस्वामिसुहृदाचार्यैश्चभार्यादेवतावचनं परमात्मस्मरण-
राहित्यादिप्रकीर्षकेभ्यः अज्ञानतः सक्तत्कृतेभ्यः ज्ञानतः सक्त-
कृतेभ्यः ज्ञानतोऽज्ञानतश्चाभ्यस्तभ्यः निरन्तराभ्यस्तोभ्यः चिरकाला-
भ्यस्तोभ्यः नवविधेभ्यः बहुभ्यः पापेभ्यः काश्यपगोत्रं नक्षत्रे
राशौ जातं देवदत्तनामधेयस्त्वं मुक्तं पूतोभूयादिति त्रिवारमनु-
वदेत् । तत् श्रुत्वा परिषदपि सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भूयादिति
त्रिवारमुच्येः ब्रूयात् । ततोयजमानः भङ्गान् प्रसादं इत्युक्त्वा
प्राधानायस्य सङ्कल्प्य परिषदुपदिष्टसर्व्वंप्रायश्चित्तं साङ्गोपाङ्गं
कर्त्तव्यकामः शरीरदुष्टप्रयं प्रायश्चित्ताङ्गभूतं वपनं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य विज्ञाप्याऽऽर्घ्वां लब्ध्वा

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानान्द्रित्वा तिष्ठन्ति तस्मात् केशान् वपाम्यहम् ॥”

इति मन्त्रेण जहोववचः कचानुक्तरोत्या वापयित्वा स्नानं कुर्यात् ।

ततःपरं—

“चायुर्व्यस्यं यशोवर्चः प्रजाः पशुवत्सुनि च ।

ब्रह्म प्रजाश्च मेधाश्च त्वं नो देहि वनस्पति ॥”

इति मन्त्रेण चीरेकण्टकवृक्षस्य दन्तकाष्ठं गृहीत्वा दन्तधावनं कृत्वा द्वादशवारगण्डूषेण मुखशुद्धिं विधाय पाक्षिपाटं प्रक्षाल्य पुनराचम्य व्रतप्रवृत्तयोऽप्यतासिद्धार्थं दशविधस्नानान्याचरिष्य इति सङ्कल्प्य शक्तश्चेत् स्वयमेव स्नानादिं कुर्यात्, अशक्ता व्याधिताः सुवासिन्यो मूर्धाभिषिक्ताः शूद्राश्च ब्राह्मणेनैव कारयेयुः ।

तत्र द्रव्याणि मन्त्राद्य क्रमेण लिख्यन्ते ।

अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म ध्योमिति भस्म सर्व्वं इवा इदमेतद्भस्म भवति भस्मैवेतत् प्रयुञ्जीतेति तस्माद्बुध्यति इति अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः भस्मना ज्ञानं कुर्यात् ।

गन्धहारेति मन्त्रेण जामयेन ? द्वितीयकम् ।

स्त्रोणा पृथिवीति मन्त्रेण ऋत्तिकया तृतीयकम् ॥

आपोऽष्टितेति मन्त्रेण उदकेन चतुर्थकम् ।

गायत्र्या गोमूत्रेण पञ्चमं, गन्धहारेतिमन्त्रेण गोमयेन षष्ठम् ।

आप्यायस्वेति चीरेण सप्तमं, दधिक्राव्ण इति दध्ना अष्टमं, शुक्रामसीत्याज्येन नवमं, देवस्य खेति कुशोदकेन दशमं, ततो जलमवगाह्य सम्यक् स्नात्वा शुद्धवस्त्रे परिधाय पवित्रपाणिर्द्विराचम्य प्राङ्मुखः प्राच्यायामत्रयं कृत्वा व्रतप्रवृत्तार्थं महासंकल्पं कुर्यात् ।

चीरसु । अस्य श्रीमहाभगवतः सच्चिदानन्दरूपस्य श्रीम-
दादिनारायणस्याऽऽचिन्त्यापरिमितशक्त्या भ्रियमाचानां महा-
जलोचमध्वे परिष्कृतमाचानामनेककोटिब्रह्माण्डानाम् एकतमे-

गोदावरीणां दक्षिणदिग्भागे कावेरीमलयाचलरामसेतूनाम् उत्तर-
दिग्भागे श्रीशैलहेमकूटकिष्किभ्यागरुद्राचलवेङ्कटाचलारुणगिरि-
इक्ष्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति दण्डकारण्ये नानापुण्यतीर्थवत्यस्मिन्
देशविशेषे स्वर्ग्ये देवालये तीर्थनदीतीरे खेष्टदेवतासन्निधौ
अनेककोटिब्रह्माण्डघटनायासव्योमविचरस्य विराड् रूपिणो भग-
वतो महापुरुषस्य शेषपर्यङ्कशायिनः श्रीमहाविष्णोराज्ञया प्रवर्त्त-
मानस्य तन्नाभिस्यानोयसरोरुद्रादुत्पन्नस्य सकलवेदनिधिः सकल-
जगत्स्रष्टुः परार्धहयजीविणो ब्रह्मणः प्रथमपराहर्णे खेतवाराहकल्पे
प्रथमवर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अहनि उदयादित्रयो-
दशघटिकास्वतीतासु स्थायशुक्लारोचिषोत्तमतामसरेवतचाक्षुषा-
स्वेषु षट्सु मनुषु व्यतीतेषु उपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्व-
न्तरे सप्तविंशतिमहायुगीषु गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहुत-
नामिन्द्रसमये क्रातचेताहापरेषु गतेषु वर्त्तमाने कलियुगे प्रथमपादे
बोहावतारे शालिवाहनशके सौरचान्द्रमानप्रभवादिषष्टिसंवत्सरा-
न्तर्गतप्रथमविंशत्यां वर्त्तमाने व्यावहारिके अमुकसंवत्सरे अमुकायने
अमुकवृत्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवारे
अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे एवं गुणविशिष्टपुण्यकाले
काश्यपगोचस्यामुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य
मम अन्नाभ्यासाजन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले
सन्भावितानां प्रकाशकृतमहापातकानां रहस्यकृतमहापातका-
दीनां प्रकीर्णकान्तानां सर्वेषां पापानामपनोदकं साश्रीतिसहस्र-
संख्याप्राजापात्यन्नाम्नाकं षड्गुणितप्रहृष्टसर्व्यप्रायश्चित्तं परि-

षट्पदिष्टं पूर्वोत्तराङ्गकलापसहितं विहितशस्त्रप्रत्याख्यायरूपेणा-
हमाचरिष्य इति सङ्कल्प्य ततो नान्दीश्रावणवैष्णवश्रावणे कुर्यात् ।

तत्र प्रयोगः—

एवं गुणविशेषव्यतिशयपुण्यतिथौ अस्मिन् प्रायश्चित्तकर्म्मणि
नान्दीदेवतासन्निधानार्थं पितृप्रीत्यर्थं श्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थं च
नान्दीश्रावणं वैष्णवश्रावणं करिष्य इति नान्दीप्रपितामहीपितामही-
मातरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दीप्रपितामह
पितामहपितरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दी-
सपत्नीकमातामहमाह पितामहमाहप्रपितामहाः गोत्रशर्माणः
नान्दीमुखाः उभाभ्यां सत्ववसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः
पुता देवताः हिरण्येन तोषयिष्ये—

हिरण्यगर्भमन्त्रं ह्येवमीजं विभावसो ।

अनन्तपुण्यदत्तं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोत्रेभ्यो नामधेयेभ्यो नान्दीदेवताप्रीतिं
कामयमानः आग्नेयीं हिरण्यं दक्षिणां तेभ्यः सम्प्रददे न मम
इति यज्ञेश्वरं विष्णुं हिरण्येन तोषयिष्य इति संकल्प्य हिरण्य-
गर्भमिति ऋषौ ब्राह्मणाय श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानः
आग्नेयीं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति च चिकीर्षितसर्व-
प्रायश्चित्तसादृश्यार्थं प्राच्याङ्गोदानं करिष्य इति च संकल्प्य

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽचप्रणाग्निनी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

ऋषौ ब्राह्मणायेत्यादि इमां गां सवत्सां श्रीमहाविष्णुप्रीतिं

कामयमानलुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति । ततः चिकीर्षितसर्व्य-
 प्रायश्चित्तसाहुष्यार्थं शालाम्निहोमं करिष्य इति संकल्प्य स्वच्छि-
 लोक्नेखनादि अग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नग्निहोमनाम्नी
 अग्निं जातवेदसम् इधेन प्रजापतिचाधारदेवते आग्नेनाग्निहोमौ
 चक्षुषी आग्नेन अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिश्च प्रधानदेवता आग्नेन
 आग्नेशेषेण स्त्रिष्टकतमित्यादि यज्य इति संकल्प्य चतस्रभिर्यज्ञ-
 तिभिः आग्नेहोमं कृत्वा प्रायश्चित्तादिशेषं समापयेत् ।

ततः मया आचरितसर्व्यप्रायश्चित्तपूर्व्याङ्गभूत पञ्चगव्य-
 प्राशनं करिष्यमाणस्तदङ्गहोमं करिष्य इति संकल्प्य स्वच्छिलो-
 क्नेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नग्निहोमनाग्निं जातवेदसं
 इधेन प्रजापतिं चाधारदेवते आग्नेनाग्निहोमौ चक्षुषी आग्ने-
 नाग्निं सोमं विष्णुं रुद्रं पराङ्मानं सवितारं वायुं सूर्यं प्रजापतिं
 प्रधानदेवताः पञ्चगव्यद्रव्येण शेषेण स्त्रिष्टकतमित्यादियज्ये इत्यन्तं
 संकल्प्य अन्वाधेयपरिसमूहपरिस्तरणपात्रासादनाग्नेसंस्कारान्तं
 कृत्वा पञ्चसु पात्रेषु गव्यपञ्चकमादाय पात्रान्तरे कुशोदकञ्च
 स्थापयित्वाऽग्न्यस्मिन् पात्रं वक्ष्यमाणभागसंख्यया तप्तान्नैर्योज-
 येत् । गायत्र्या एकभागं गोमूषं, गन्धर्हारिति अङ्गुष्ठाग्रपरिमाणं
 गोमयं, आप्यायस्वेति सप्तभागं क्षीरं, दधिक्लाञ्च इति भाग-
 त्रयं दधि, शुक्रमसीत्येकभागमाग्न्यं, देवस्यत्वेत्येकभागं सर्व्यं
 प्रणवेनालोष्याग्निमलहृत्वेणमाधाय आग्नेन चक्षुषी हुत्वा
 वक्ष्यमाणमन्त्रैः पञ्चगव्यहोमं कुर्यात् ।

अग्निदूतं मेधातिथिरग्निर्गायत्री आप्यायस्य गीतमः सोमो

गायत्री सोमायेदं, इरावतीवशिष्टोविष्णुस्त्रिभुव् विष्णवेइदं, इदं
विष्णुर्भधातिविर्विष्णुर्गायत्री विष्णवे इदं, मा नोमहान्तमिति
मा नस्तोक इतिइयं कुक्षोरुद्रो जगती रुद्रायेदं, प्रणवस्वान्तर्यामी
परमात्मा गायत्री परमात्मन इदं, तत्सवितुर्विष्णामित्रः सविता
गायत्री, सवित इदं, व्याहृतोनां विष्णामित्रगीतमभारहाजकृषयः
अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिर्देवताः गायत्रीच्छन्दं, अन्नये इदं
गायत्रे इदं सूर्याय इदं प्रजापतये इदम् ।

अथ खिष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ।

नतो हुतशेषं कुशपविषेण प्रचवेनाऽऽमन्त्र्य प्रचवेनाऽभिमन्त्र्य
प्रचवेनोद्धृत्य मध्यमेनाऽन्तिमेनवा पलाशपर्णेन ब्रह्मतीर्थेन वा

यत् स्वगस्त्रिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य दद्वत्स्त्रिरेवेन्धनम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा प्रचवेन पिबेत् ।

अत्रियादयः स्त्रिभोरोगिनश्च भ्रातृभेन होमं कारयित्वा
प्राशनं कुर्यात्, स्त्रीशूद्राणां अमन्त्रकमेव च ।

नतो यजमानः परमात्मकारणादिना आचार्यं स्त्रित्वा सायं
सञ्चालिकाद्यैर्निर्वर्त्य प्राचायामन्नयं कृत्वा काश्रपमीषेण देवदत्त-
नामधेयेन मया परिवक्षन्निधी विद्वापितानां सर्वेषां पापानां
सद्यः सङ्घातं परिवक्षन्निधीतसञ्ज्ञेपापापनोदकं षड्गुणितषड्द-
र्पयित्त्वा प्राजापत्यकृष्णकप्रत्यान्नायर्षिण चरिण इति सङ्कल्प्य

धेनुमूल्यादिकच्छुद्रव्यं कुशकुसुमाक्षतसहितं गृहीत्वा यज्ञसाधन-
भूता या इतिमन्त्रेण हिरण्यगर्भ इति मन्त्रेण च श्रीमहाविष्णु
श्रीयुतामिति मन्त्रेण चैतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नानागोत्रेभ्य इमां परि-
षन्निर्णीतषड्गुणितषड्भ्याशीत्युत्तरसहस्रमंख्याकप्राजापत्यकच्छ-
प्रत्यान्नायधेनुदानादिप्रत्यान्नायभूतामान्येयहिरण्यदक्षिणां श्रीमहा-
विष्णुप्रीतिद्वारा मम समस्तपापक्षयं कामयमानोऽहं सम्प्रददे
न मम इति भूमौ सजलं दद्यात् ।

ततस्तस्यां रात्रौ वेदपारायणपुराणश्रवणादिना जागरणं
कृत्वा प्रातःस्नानादि कर्म निर्वर्त्य मया आचरितपरिषन्निर्णीतप्राय-
श्चित्तोत्तराङ्गभूतं शालाम्निहोमं उदीच्याङ्गोदानं च करिष्य
इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तरीत्या व्याहृतिभिराच्येन हुत्वा प्रायश्चित्तादि-
होमशेषं समाप्य “यज्ञसाधनभूता या” इति मन्त्रं पठित्वा इमां
गां प्रायश्चित्तोदीच्याङ्गभूतां श्रीमहाविष्णुप्रीतिद्वारा सर्वप्रायश्चित्त-
साङ्ख्यं कामयमानस्तुभ्यमह सम्प्रददे न मम इति दद्यात् ।
प्राच्योदीच्याङ्गोदाने धेनोरभावे तन्मूष्यं दक्षिणां च दद्यात् ।

ततः परं मया आचरितसर्वप्रायश्चित्तसाङ्ख्यार्थं न्यूनाति-
रिक्तदोषपरिहारार्थं च दश दानानि करिष्य इति सङ्कल्प्य तत्र
द्रव्याणि दक्षिणया सह दशब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

दशदानानि—

गो भूतिलहिरण्योष्णवासोधान्यगुडानि च ।

रौप्यं खवणमित्येषं दशदानं प्रकीर्तितम् ॥

गोदानमन्त्रसु प्रागुक्त एव । भूमिदानमन्त्रः—

सर्वशस्याश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।
अनन्तपुष्ट्यफलदा ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

तिलदानमन्त्रः—

तिलाः पापहरा नित्यं विश्वीर्देहसमुद्भवाः ।
तिलदानादसत्त्वं मे पापं नाशय केशव ॥

स्वर्णदानमन्त्रः—

स्वर्णं पवित्रममलं स्वर्णं पापप्रणाशनम् ।
स्वर्णं हि शङ्करोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्यदानस्य—

कामधेनुसमुद्भूतं सर्वकृतषु संस्थितम् ।
देवानामाज्यमाहारस्ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रस्य—

शीतवातीष्णसन्नाहं लज्जानिर्हरणं परम् ।
देहालङ्कारणं वस्त्रं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्यस्य—

धन्यं करोषि दातारं इह लोके परम च ।
तस्मात् समुच्यसे धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुडस्य—

यस्माद् रसानां प्रवरं इन्द्रदण्डसमुद्भवम् ।
तस्मान्मम परां लक्ष्मीं प्रयच्छ गुडं सर्वदा ॥

रौप्यस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृवक्त्रभम् ।

तस्मादस्य प्रदानेन प्रीणानु मम शङ्करः ॥

लवणदानस्य—

लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ।

सर्वपाकाद्यधिष्ठानं लवणं मेऽस्तु सौख्यदम् ॥

इति मन्त्रान् पठित्वा एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इमानि द्रव्याणि श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानोऽहं सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

अतः परमाचरितसर्वप्रायश्चित्तसाहस्यार्थं भूरिदानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य हिरण्यगर्भमिति मन्त्रं पठित्वा इमां भूरिदक्षिणां श्रीविष्णुप्रीतिं कामयमानः दीनान्धकृपणेभ्यः सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

अथाऽलक्ष्मीपरिहारार्थं आयुष्याभिवृद्ध्यर्थं निरीक्षिताज्यदानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य रूपं रूपमिति पठेत् ।

याऽलक्ष्मीर्यश्च मेदो मे सर्वाङ्गेषु व्यवस्थितम् ।

तत्सर्वं नाशयाऽऽज्य त्वं त्रियं पुष्टिञ्च वर्द्धय ॥ इति पठित्वा अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इदं कांस्यपात्रपूरितं निरीक्षिताज्यं सदक्षिणाकं ममाऽलक्ष्मीपरिहारार्थमायुष्याभिवृद्ध्यर्थञ्च कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति मन्त्रेण दद्यात् ।

अनन्तरं मया चीर्णं सर्वप्रायश्चित्तसाहस्यार्थं ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य सङ्कलं पञ्चशतानि शतं पञ्चाशद्वा ब्राह्मणान्

स्वगत्यनुसारेण भोजयित्वा आशीर्वादादं गृहीत्वा पश्चादिष्टैर्बन्धुभिः
सह स्वयं पारणां कुर्यात् ।

तत परं “यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या” इति “प्रायश्चित्तान्यशेषा-
शी”ति च मन्त्रद्वयं यथाशक्ति नामत्रयञ्च जम्बा गोत्रादियुक्तेन मया
आचरितपूर्वोत्तराङ्गसहितसर्व्वप्रायश्चित्तकर्मणि अशेषयज्ञस्वरूपी
भगवान् श्रीमहाविष्णुः प्रीयतामिति वदेदिदं च दिनत्रयप्राय-
श्चित्ताचरणशक्तविषयम् । अशक्तानां बालानां रोगिणां च मलाप-
कर्षणस्नानादि भूमिदानान्तं साङ्गोपाङ्गं प्रायश्चित्तं एकस्मिन्नेव
दिने, उपवासञ्च कारयित्वा परेषुब्राह्मणभोजनं त्रतपारणं च
कारयेत् ।

अथ सुवासिनीनां प्रायश्चित्ताचरणे कृत्तिकास्नानशालाम्नि-
होमपञ्चगव्यहोमाद्याचरणं ब्राह्मणेन कारयेत् । वपननान्दी-
श्राद्धवैष्णवश्राद्धानि न सम्येव । पापनिवेदने प्रकौर्षकेषु परमात्म-
स्मरणराहित्यान्तं मुक्ता स्वार्थपरार्थ-धर्मं क्रियानुकूलक्रियानिरो-
धनक्रियानिन्दनभर्तृक्रियानिन्दनभर्तृवचोलङ्घन- श्लशू- श्लशुरदेव-
रादिवचनोक्तङ्घन सावित्रीत्रतराहित्यसाभिलाषपरपुरुषनिरीक्षण-
सम्भावणपरिहसनसहयानासनशयनावस्थानाप्नात-परपुरुषसंसर्ग-
पैष्टकत्रनोपवासादिनिषिद्धदिनसङ्गमरहोऽवस्थानभर्तृदेवतासूर्या-
दिग्रहादर्शनभर्तृसम्भावणराहित्यगृहोपकरणादिद्रव्यादर्शनोदक्ता-
शूद्रग्रामान्यजस्यर्शन-चाण्डालनिरीक्षणवाक्यश्रवणप्रतिकूलवचन-
भर्तृश्लशुरश्लशूदेवास्मिरादित्य शिशुताडनक्षुत्पपरीतशिशुस्तन्या-
प्रदान भर्तृश्लशुरादिमैत्रीभेदनपंक्तिभेदव्यञ्जनादिप्रदान भर्तृवशी-

करणदोषचिन्तनदेवब्राह्मणगुरुदूषणभर्तृप्रवासकालद्विवारभोजन-
परगृहयानदेहलीवासपरगृहवासकुञ्चजालवातायनादिविचरणर-
थोपसर्पण-समाजोक्तवदर्शन जननीगृहयानदिवास्नाप-भर्तृश्वशुर-
श्वश्रुदेवरादिसमानासन-शय्याशयवस्थानतदभिवादनराहित्यधान्य-
गृहोपकरणादि-विक्रयभर्तृनगुञ्जातव्रतोपवासनियमाचरणदेहली-
गृहहाद्यलङ्घरणराहित्यसदानिष्ठुरभाषणवृथाक्रोधनबोधनोरःशिरो-
मुखताडनश्लुधितदासीदासपशूपेक्षणभक्षाप्रदानताम्बूलाङ्गनहारेदा-
लेपनतिलकमङ्गलसूत्रादिराहित्य-केशप्रमाधनराहित्यसदामलिन-
वस्त्रधारणश्लेष्ठाकासुकत्वभर्तृत्वंकारभुङ्कारतिरस्कारस्वयं प्रथम-
भोजनशयनप्रबोधनभर्तृचिन्तारङ्गनादिप्रकीर्णकानां ज्ञानतोऽज्ञान-
नतयेति समानम् । अनुवादकवचनेऽपि स्वार्थपरार्थविप्रकीर्ण-
कादिभर्तृचिन्तारङ्गनान्तप्रकीर्णकाणां इति ज्ञानतोऽज्ञानतो-
वेत्यादि यथायथं अनुवादः कार्यः ।

अथ विधवानां पापनिवेदने पापविशेषः कथ्यते । सुवासिनी-
त्वप्रयुक्तस्वार्थपरत्वभर्तृचिन्तारङ्गनात् सुज्ञाऽज्ञानभोजनद्विवार-
भोजन-पर्यवितान्नभोजनकांक्षयात्रभोजनरात्रिभोजनपुत्राद्युच्छि-
ष्टान्नभोजनमदकरद्रव्यभक्षणताम्बूलचर्वणवलीवहारीहणकुसुमरक्त-
चित्रवस्त्रादिधारणतिलकाङ्गनगन्धकस्तूरीकर्पूरसुस्रवसुरभिपुष्पादि-
धारणभर्तृस्मरणतर्पणादिराहित्यभर्तृनिन्दाश्रवणस्वशरीरपोषणादि-
प्रकीर्णकानां यथायथं निवेशः दासीकुलटावेश्यामैत्रीकरिणसक्त्या-
श्रवणराहित्यभ्रातृभार्यादिमैत्रीभेदन-स्वाधीनपरमैद्युनशब्दश्रवण-
वीक्षणखट्वाशयनयानारोहणोष्णोदकज्ञानतीर्थीचरणराहित्यभर्तृ-

निन्दाश्रवण-स्वशरीरपोषणादि-प्रकीर्णकानां च यथायथं निवेशः
 ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेति समानम् । अनुवादकवचने अज्ञानभोज-
 नादिस्वशरीरपोषणादिप्रकीर्णकेभ्य इति ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेत्यनु-
 वादः विधवानां प्रायश्चित्ताचरणे शिरोमात्रवपनं, पाणिपाद-
 नखकृन्तनं, मृत्तिकास्नानं, दशविधस्नानानि च सा स्वयमेव
 कुर्यात् । नान्दीश्रावं वैष्णवश्रावम् च अस्त्येवं, पञ्चगव्यहोम
 ब्राह्मणेन कारयेत् शेषमन्यत् समानम् । इति हेमाद्रौ सर्व-
 प्रायश्चित्तम् ।

पित्रोस्तु दिवसे दर्शे श्राद्धात् पूर्व्यं न तर्पयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् पिण्डात् पूर्व्यं तु तर्पयेत् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये सर्वप्रायश्चित्तं समाप्तम् ।

श्रीविष्णोश्चरो जयति ।

शूर्पपुराणे—

अश्वो धेनुर्महिषश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।
 क्रीणन् नरकमाप्नोति विप्रो यद्यन्नविक्रयौ ॥
 कन्यागारी भजावस्ती पुत्रकं ब्रह्मसूचकम् ।
 लवणं लघुनं चर्षं पलाण्डं गृह्णन् तथा ॥
 शृण्ठीपिप्पलिमारीचलवङ्गैलाहरिद्रकाः ।
 शोषधानीह यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ॥
 द्विगुज्जीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्याविकं तथा ।
 एतान् मूषैः द्विजः क्रीत्वा सुलभैर्मूष्यसंख्यया ॥
 तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूर्खैरल्पमूर्खैरथापि वा ।
 विक्रीयलाभगणनं कुर्याद्यदि स पापभाक् ॥
 मृत्वा नरकमासाद्य क्कामिकूपे पतत्यधः ।
 तस्माद्देहविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
 स कृत्वा तद् द्विवारञ्च चतुर्वारमनेकशः ।
 तप्तं पराकं च चान्द्रश्च यावकं वर्षमाचरेत् ॥
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति हेमाद्रौ निन्दितार्थीपजीवनप्रायश्चित्तम् ।

ASTIC SOCIETY, CALCUTTA

ASIATIC SOCIETY, CALCUTTA

